

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

2006 • 2007

ВИДАЄТЬСЯ ЩОРІЧНО. КИЇВ

З М І С Т

Від редакції	5
2006	
БЕССОНОВА С.С., СТОЛЯРЕНКО П.Г. Археологические исследования экспедиции «Парфений» в 2006 г.	7
ЗАДНІКОВ С.А., ШРАМКО І.Б. Розкопки зольника 13 на Західному укріпленні Більського городища	8
ЗОЦЕНКО В.М., ТАРАНЕНКО С.П., ІВАКІН В.Г. Дерев'яна мостова XVIII — XIX ст. на Києвоподолі	11
ІВАКІН В.Г. ПЕФТИЦЬ Д.М. Про археологічні дослідження Подільської постійнодіючої експедиції влітку — восени 2006 р. за адресою: м. Київ, вул. Сковороди, 14.	14
КОЗАК О.Д. Антропологічні та палеопатологічні дослідження людських решток з поховань та перепоховань, знайдених при археологічних розкопках на вул. Кафедральній у м. Львові у 2006 р.	18
ЛАЗУРКО О.Р., ТКАЧ Є.С. Археологічні дослідження в м. Угневі у 2006 р.	21
ПЕТРАУСКАС О.В., ШИШКІН Р.Г., БАБЕНКО Р.В. Розкопки могильника черняхівської культури Червоне-2 на Київщині у 2006 р.	25
ПРИЩЕПА Б.А., ТКАЧ В.В., ЧЕКУРКОВ В.С. Дослідження багатошарового поселення на південній окраїні м. Рівне.	28
САГАЙДАК М.А., ТАРАНЕНКО С.П., ІВЧЕНКО А.В. Археологічне дослідження Подолу Києва за адресою вул. Борисоглібська, 3 у 2006 р.	32
СОХАЦЬКИЙ М., НІКІТІН О., КОВАЛЮХ М., ВІДЕЙКО М.В. Початок дослідження ДНК з антропологічними матеріалами трипільської культури із печери Вертеба	35
ТЕТЕРЯ Д.А. Археологічні дослідження на території Вознесенського монастиря в Переяславі 2006 р.	39
ТРУФАНОВ А.А., ЮРОЧКИН В.Ю., НЕНЕВОЛЯ И.И. Новое позднескифское поселение на левом берегу р. Альма в Юго-Западном Крыму	43
2007	
БАЛАКІН С.А. Результати археологічних досліджень на території Києво-Печерського заповідника у 2007 р. ...	45
БУТЯГИН А.М. Раскопки городища Мирмекий в 2007 г.	48
БЫЛКОВА В. П. Раскопки Белозерского поселения в 2006—2007 гг.	51

ВНУКОВ С.Ю. Новые открытия на городище Кара-Тобе в Северо-Западном Крыму в 2007 г.	54
ВОРОНОВ С.О., ІЄВЛЄВА А.М. Дослідження затонулого візантійського корабля	59
ГАВРИШ П.Я. Пам'яткоохоронні роботи в Більському городищі	62
ГОЛОВКО І.В. Розвідки у Пирятинському районі на Полтавщині	67
ГОЛУБЄВА І.В., ОКАТЕНКО В.М., ПЕЛЯШЕНКО К.Ю. Охоронні дослідження пам'яток скіфського часу на Харківщині	73
ГОТУН І.А., КАЗИМИР О.М., БОНДАРЕНКО А.О., ГРИГОРЧУК О.І., КЛИМЕНКО П.О., ЛИСЕНКО С.Д., СУХОНОС А.М. Багаточислове поселення між Ходосівкою та Лісниками за результатами робіт 2007 р.	79
ГОТУН І.А., КАЗИМИР О.М., СУХОНОС А.М. Розвідкові роботи навколо Ходосівки	82
ГОТУН І.А., СУХОНОС А.М., КАЗИМИР О.М. Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки	84
ГРЕЧКО Д.С. Продолжение раскопок Гришковского курганного могильника скифского времени на Харьковщине	87
ГУЦАЛ А.Ф., ГУЦАЛ В.А., МЕГЕЙ В.П., МОГИЛОВ О.Д., БАЖЕНОВ О.Л., БОЛТАНЮК П.А. Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч.	91
ДЕМИДКО С.Ю. Давньоруський «Ізяславський» мікрорегіон	94
ЖУКОВСЬКИЙ М.П. Дослідження місць розташування Запорізьких Січей у м. Нікополі і Нікопольському районі у 2002—2007 рр.	96
ЖУКОВСЬКИЙ М.П., ШАТУНОВ В.В., ЛИТВИНОВА Л.В. Дослідження залишків зруйнованого скіфського поховання у м. Нікополі Дніпропетровської області у 2007 р.	100
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., МАНЬКО В.О., БЕЛЕНКО М.М. Стоянка Вись початкової пори верхнього палеоліту ..	102
ЗИНЬКО В.Н., БЕЙЛИН Д.В., ЗИНЬКО А.В. Исследования Боспорской охранно-археологической экспедиции в 2006—2007 гг.	106
ЗОЦЕНКО В.М., ІВАКІН В.Г., ТАРАНЕНКО С.П., КАРАВАЙКО Д.В. Археологічні дослідження на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а в 2007 р.	109
ЗОЦЕНКО В.М., ТАРАНЕНКО С.П. Археологічний нагляд на вул. Олегівській, 43а в Києві	113
ІВАКІН Г.Ю., БАЛАКІН С.А., БАРАНОВ В.І., ОНОГДА О.В. Архітектурно-археологічні дослідження у підвалі корпусу Старого Арсеналу та навколо нього	115
ІВАКІН Г.Ю., КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А., ЧЕКАНОВСЬКИЙ А.А., ЧМІЛЬ Л.В., ОНОГДА О.В. Археологічні дослідження на внутрішньому подвір'ї Старого Арсеналу 2007 р.	119
ІВАКІН Г.Ю., КОЗЮБА В.К., КОМАР О.В., ЙОЛШИН Д.Д. Археологічні дослідження території навколо Десятинної церкви 2007 р.	122
ІВАКІН Г.Ю., МАНІГДА О.В., ІОАННІСЯН О.М., ЙОЛШИН Д.Д., ЗИКІН П.Л., ЛУКОМСЬКИЙ Ю.В. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 2007 р.	127
КВІТНИЦЬКИЙ М.В., ГОТУН І.А., КОВАЛЬ О.В., ПЕТРАУСКАС А.В. Охоронні дослідження багаточислового поселення на території с. Таценки Обухівської міськради.	133
КВІТНИЦЬКИЙ М.В., ГОТУН І.А., ЛИСЕНКО С.Д., СТОРОЖУК О.О. Дослідження комплексної пам'ятки археології «Таценки-7»	139
КВІТНИЦЬКИЙ М.В., ГОТУН І.А., ПЕТРАУСКАС А.В., КОВАЛЬ О.В., НЕПОМ'ЯЩИХ В.Ю., СУХОНОС А.М. Вивчення дитинця літописного Василева на Київщині в 2007 р.	142
КВІТНИЦЬКИЙ М.В., КВІТНИЦЬКА А.М., ГОТУН І.А. Пам'яткоохоронні дослідження селища Лукавиця (Обухів Малий) в м. Обухові Київської області в 2007 р.	150
КВІТНИЦЬКИЙ М.В., ЛИСЕНКО С.Д. Розкопки комплексної пам'ятки археології в ур. Шанці в с. Халеп'я Обухівського району	15
КОВАЛЕНКО В.П., ЛУЦЕНКО Р.М., ТЕРЕЩЕНКО О.В. Охоронні дослідження на дитинці літописного Сновська	158
КОВАЛЕНКО В.П., МЕЗЕНЦЕВ В.І., СИТИЙ Ю.М. Дослідження Гетьманської столиці в 2007 р.	160
КОВАЛЕНКО В.П., МОЦЯ О.П., СИТИЙ Ю.М. Дослідження в Шестовиці у 2007 р.	163
КОВАЛЕНКО В.П., СКОРОХОД В.М., ТЕРЕЩЕНКО О.В. Розвідкові дослідження на городищі Ялівщина в Чернігові	165

КОЗАК Д.Н. Нові дослідження багатощарового поселення на Хрінницькому водоймищі Рівненщини (ур. Шанків яр) у 2007 р.	167
КОЗАК О.Д., ХАСАНОВА К.О., ДЗНЕЛАДЗЕ О.С., ВІКТОРОВА П.Є. Антропологічні дослідження поховань з території Арсеналу в м. Києві у 2007 р.	169
КОЛОДА В.В., КВИТКОВСКИЙ В.И. Археологические исследования Харьковского национального педагогического университета на территории Харьковской области в 2007 г.	172
КОТИГОРОШКО В.Г., ПРОХНЕНКО И.А. Исследование Горянского городища	176
КОТИГОРОШКО В.Г., ПРОХНЕНКО И.А. Исследование Малокопаньского комплекса рубежа н.э. ...	179
КРОВОТА О.О., ЛОГВИНЕНКО В.М., СНИЖКО І.А., ДЖУЛІЄН М.-Е., ПАЛІЄНКО С.В., ЗАЙЦЕВ В.О. Дослідження Амвросіївської стоянки в 2007 р.	185
КРУПА Т.Н. Об археологических разведках на территории города Изюм и Изюмского района Харьковской области в 2006—2007 гг.	188
КРУЦ В.А., РЫЖОВ С.Н., КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ А.Г., ЧЕРНОВОЛ Д.К., НИКОЛОВА А.В., ЧАБАНЮК В.В., МЕНОТТИ Ф. Из работ Трипольской экспедиции в 2007 г. (исследования на поселении у села Тальянки)	193
КУШТАН Д.П., ПАШКОВСЬКИЙ О.А., СОЛОВЙОВ П.Г. Охоронні археологічні дослідження у Чигирині в 2007 р.	199
ЛЫСЕНКО С.Д., БОНДАРЬ К.М., ВИРШИЛО И.В., ПОПОВ С.А., ДИДЕНКО С.В. Комплексные археологические и магнитометрические исследования поселения Малополовецкое-2а в 2007 г.	202
ЛЫСЕНКО С.Д., ЛЫСЕНКО С.С., ЛИТВИНОВА Л.В. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2007 г.	208
ЛЫСЕНКО С.Д., ШИДЛОВСКИЙ П.С., ЛИТВИНОВА Л.В. Исследования периферии Малополовецкого археологического комплекса в 2007 г.	212
МАНЬКО В.О. Культурний шар III-3-X стоянки Грот Скелястий	217
МАНЬКО В.О., ПЕРЕВЕРЗЄВА О.В. Дослідження городища Чорнобиль	222
МИЛЯН Т.Р., ПІЧКУР Є.В., ШИДЛОВСЬКИЙ П.С. Виробничий інвентар пам'ятки Йосипівка I	225
МИЛЯН Т.Р., ЧЕРНОВОЛ Д.К., ДЯЧЕНКО О.В., ЛИСЕНКО С.Д. Роботи Рятівної археологічної служби на поселенні Йосипівка-1 біля смт Олесько	231
МИЦ В.Л., ТРУФАНОВ О.А. Археологічні дослідження поселення Таракташ III у Південно-Східному Криму (раскопки 2007 р.)	238
НЕПОМЯЩИХ В.Ю. Археологічні дослідження в с. Білогородка у 2007 р.	242
НИКОЛОВА Т.В., ШИДЛОВСЬКИЙ П.С. Крем'яний комплекс місцезнаходження Легедзине	246
НОГІН Є.В. Розвідувальні роботи неолітичного загону Батуринської Міжнародної археологічної експедиції у 2007 р.	250
ПАШКЕВИЧ Г.О. Палеоетноботанічні дослідження 2007 р.	252
ПЕЛЯШЕНКО К.Ю., ГОЛУБЄВА І.В., БУЙНОВ Ю.В. Охоронні дослідження багатощарового поселення по вул. Примерівська у м. Харкові	254
ПЕРЕВЕРЗЄВ С.В., ВАСИЛЬЄВ П.М. Дослідження неолітичної пам'ятки Поліське 1 у Коростенському районі Житомирської області	259
ПЕРЕВЕРЗЄВ С.В., ХОПТИНЕЦЬ І.М., ШИДЛОВСЬКИЙ П.С. Великий Дивлин — нова пам'ятка доби пізнього палеоліту на Житомирщині	263
ПЕТРАУСКАС О.В., ШИШКІН Р.Г., АБАШИНА Н.С., ЦИНДРОВСЬКА Л.О. Дослідження ранньослов'янського поселення Обухів-2 у 2007 р.	266
ПЕТРАУСКАС О.В., ШИШКІН Р.Г., ПЕТРАУСКАС А.В., КОВАЛЬ О.А., ОСАУЛЬЧУК О.М. Археологічні розвідки Середньодніпровської експедиції на Правобережній Київщині у 2007 р.	269
О.Л. Позіховський, В.О. Самолюк Розкопки багатощарового поселення с. Розваж на Рівненщині	273
ПОПОВА Е.А., ЕГОРОВА Т.В. Исследования Крымской археологической экспедиции МГУ на городище «Чайка» близ г. Евпатории и на некрополе у пос. Заозерное в 2007 г.	276
ПОТЄХІНА І.Д. Скелети зі скіфського поховання в кургані Близнюк-2	279

ПРИЩЕПА Б.А., ЧЕКУРКОВ В.В., ТКАЧ В.В. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна	282
ПРИЩЕПА Б.А., ЧЕКУРКОВ В.С., ТКАЧ В.В., ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне	285
ПРОБЕЙГОЛОВА А.С., КРАСИЛЬНИКОВ К.И., АПАРЕЕВ С.М. Исследования могильника поздней бронзы у с.Каменка в 2007 г.	290
ПРОХНЕНКО І.А., ГОМОЛЯК О.М., МОЙЖЕС В.В. Результати дослідження Виноградівського і Королівського замків	296
ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., ЛЯШУК П.М., МЕДВЕДЕВ Г.В. Охранные исследования на территории мемориала «Поле Альминского сражения» в 2007 г.	302
ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., МЕДВЕДЕВ Г.В., СОЛОМОНЕНКО А.Е., ТРУФАНОВ А.А. Охранные исследования Усть-Альминского некрополя в 2007 г.	303
ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., МЕДВЕДЕВ Г.В., ТРУФАНОВ А.А. Охранные исследования в долине р. Альмы в 2007 г.	305
ПУСТОВАЛОВ С.Ж. Дослідження напівземлянки шляхти на о. Байда	307
САГАЙДАК М.А., ТАРАНЕНКО С.П., ПЕФТИЦЬ Д.М., ЖУРУХІНА О.Ю. Археологічні дослідження в урочищах Гончари-Кожум'яки у 2007 р.	310
СОРОЧАН С.Б., КРУПА Т.Н., САЗАНОВ А.В., ИВАНОВ А.В. Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории «цитадели» Херсонеса в 2007 г.	314
СУПРУНЕНКО О.Б. Дослідження кургану в с.Солонці поблизу м.Комсомольськ у пониззі Псла	319
СУПРУНЕНКО О.Б., МИРОНЕНКО К.М., ПУГОЛОВК Ю.О., СИДОРЕНКО О.В., ШЕРСТЮК В.В. Рятівні дослідження на Миколаївській гірці у Полтаві	323
СУПРУНЕНКО О.Б., МИРОНЕНКО К.М., СИДОРЕНКО О.В., ЛЯМКІН В.В. Розвідки у пониззях рр. Сухий Кобелячок та Псел на Кременчуччині	327
СТЕПАНЧУК В.Н., РЫЖОВ С.Н., ВЕТРОВ Д.А., СИВОЛАП М.П. Разведки палеолитических памятников на пограничье Черкасской и Кировоградской областей в октябре 2007 г.	331
ТАРАБУКІН О.О. Археологічні розвідки на Житомирщині у 2007 р.	335
ТОВКАЙЛО М.Т., БУЗЯН Г.М., ТЕТЕРЯ Д.А., ЮРЧЕНКО О.В. Нові дослідження Переяславського ґрунтового могильника в 2007 р.	340
УСИК В.І., МОНІГАЛ К., ГЕРАСИМЕНКО Н.П. Верхній палеоліт Закарпаття. Дослідження палеолітичної стоянки Берегове І у 2006—2007 рр.	344
УШАКОВ С.В. Археологические исследования в северо-восточном районе Херсонеса Таврического (базилика «Крузе») в 2007 г.	349
ФОМЕНКО В.М., ТОВКАЙЛО М.Т., ТРЕБУХ О.О. Охоронно-рятівні археологічні дослідження на Південному Бузі	354
ЧИСТОВ Д. Е. Работы экспедиции Государственного Эрмитажа на острове Березань в 2007 г.	357
ШКОРОПАД В.В., БАЮК В.Г. Охоронні археологічні дослідження в центрі міста Луцьк	360
ШРАМКО І.Б., ЗАДНІКОВ С.А. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2007 р.	363
Наші автори	366

ВІД РЕДАКЦІЇ

Черговий випуск науково-інформаційного зібрання «Археологічні дослідження в Україні» (АДУ) присвячений публікації результатів археологічних досліджень, здійснених фахівцями у 2007, і частково у 2006 роках.

Статті мають на меті дати змістовну та стислу інформацію про дослідження пам'яток, а також необхідну культурно-хронологічну інтерпретацію з попередніми історичними висновками.

На жаль, не всі археологи, які отримували дозвільні документи і провели розвідкові чи широкі дослідницькі роботи на пам'ятках археології, дали відповідну інформацію до збірника. Це питання стане предметом обговорення на засіданнях Польового комітету Інституту археології та Кваліфікаційної ради з видачі Відкритих листів. Очевидно, в майбутньому слід звернути увагу на спроможність потенційного дослідника археологічної спадщини не лише проводити відповідні польові роботи, а й його здатність здійснити завершальну фазу наукових досліджень — публікацію здобутих матеріалів у наукових виданнях.

Так, за даними Польового комітету, у 2007 р. було видано 370 кваліфікаційних документів (Відкритих листів) і Дозволів на дослідження археологічної спадщини. До редакції АДУ станом на 01.03.08 р. надійшла наукова інформація про результати досліджень лише від 103 дослідників.

Редакція АДУ вирішила з 2008 р. дещо змінити вимоги до формування та змісту збірника. АДУ виходитиме як додаток до журналу «Археологія» і видаватиметься як збірник щорічних інформаційних повідомлень про проведені археологічні дослідження.

Коротко підсумуємо результати польових археологічних досліджень 2007 року.

Аналіз даних, здійснений Польовим комітетом Інституту археології, дає змогу відзначити постійне збільшення кількості Відкритих листів, що видаються на польові дослідження: від 249 у 2002 р. до 370 у 2007 р., та зростання числа нових дослідників з 223 у 2002 р. до 263 у 2007 р.

Серед фахівців, що проводять польові археологічні дослідження, співробітники Інституту археології становлять 20,5 %, його структурні підрозділи — 17,5 %, зокрема, Кримський філіал — 3,8 %, охоронні археологічні служби України — 12,2 %, основну кількість (62 %) становлять археологи, які представляють установи, що мають право на проведення археологічних досліджень (державні заповідники, музеї, вищі навчальні заклади).

У 2007 р. було досліджено 725 пам'яток археології (могильники, поселення, міста). Проте повні масштабні наукові дослідження велися лише на 172 із них (23,7 %). На 226 пам'ятках (31,2 %) велися невеликі науково-рятивні роботи, на більшості ж — лише розвідкові дослідження (327—45,1 %).

Певною особливістю охоронних археологічних досліджень у 2007 р. є підвищення якості ілюстративної частини наукових звітів (використання цифрової фотографії, точних JPS-прив'язок, металодетекторів) на фоні зниження якості польових археологічних досліджень. Є випадки недобору розкопів до материка, дослідження кладок поздовжніми траншеями, зменшення площі розкопу тощо. Частина звітів містить неповну інформацію про досліджуваний об'єкт. Близько 4 % звітів мають зауваження рецензентів.

Активно проводилися археологічні експертизи земельних ділянок, призначених для будівництва, оренди чи приватизації. Так, роботи здійснюються численними археологами, об'єднаними у Державне підприємство «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, дочірні структури та філії. Ними ж проведено рятівні археологічні розкопки на кількох десятках пам'яток (поселень, могильників), які потрапляли в зону будівництва.

Особливо масштабними були роботи у Чернігівській та Сумській областях (пам'ятки в зоні будівництва нафтогазових споруд) (Г. Жаров, А. Казаков), у Рівненській області (дослідження давніх шарів у містах Дубно, Рівному, Острозі — Б. Прищепя), Харківській, Донецькій, Львівській областях (І. Шрамко, І. Брайловський, О. Осаульчук). Лише на території Волинської області археологами здійснено близько 6 тис. археологічних експертиз, у результаті яких виявлено понад 100 нових пам'яток археології (В. Шкоропад).

На жаль, через опір посадовців від культури не вдається налагодити відстеження передавання землі під державне чи приватне будівництво, приватну власність чи оренду у Хмельницькій, Дніпропетровській, Закарпатській областях. Особливо критичним є стан справ охорони пам'яток археології у Миколаївській області, де під «шапкою» обласного управління культури створено кілька сімейних структур, що видають погодження на освоєння земельних ділянок без підтвердження археологічної експертизи фахівцями. Якої шкоди це завдає пам'яткам археології, можна лише здогадуватися.

Масштабними та результативними були археологічні дослідження у м. Києві, проведені на території Десятинної церкви та майбутнього Мистецького арсеналу (Г. Івакін).

Найбільш тривожною тенденцією 2007 р. була байдужість державних органів виконавчої влади до справ охорони історико-культурної спадщини та її використання. Не велася паспортизація пам'яток археології, не було системи внесення нових пам'яток до Державного реєстру, по суті, ігнорувалося визначення і виключення зон охорони пам'яток з проектів планування забудови та реконструкції міст, селищ, а обласними управліннями культури і туризму масово видавалися погодження на освоєння земельних ділянок без археологічної експертизи.

Проте не втрачаємо надії, що завдяки прийняттю нових нормативних актів, поданих Інститутом археології до Міністерства культури і туризму України, ситуація зміниться на краще.

2006 р.

С.С. Бессонова, П.Г. Столяренко

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭКСПЕДИЦИИ «ПАРФЕНИЙ» В 2006 г.

The paper presents the results of rescue archaeological research in Parthenium and the description of the dating finds.

Экспедиция «Парфений» проводила научно-спасательные работы на античном городище Парфений, находящемся на расстоянии 0,4 км к северу от пос. Опасное (северо-восточная окраина г. Керчь, АРК).

Основная задача археологических исследований состояла в определении наличия и степени сохранности культурного слоя на памятнике, значительная часть площади которого разрушена и застроена. В частности, предстояло проверить обнажения каменных кладок, проступающих в полотне грунтовой дороги, которая проходит через юго-восточную часть городища. Рядом с одним таким обнажением был заложен небольшой раскоп площадью 50 м². Культурные напластования участка, мощность которых достигала 1,6 м, нарушены при выборке камня, а также в результате многолетней хозяйственной деятельности. Предварительно можно выделить не менее четырех различных слоев. Выявлены часть двухпанцирной кладки из крупных камней с забутовкой между ними (оборонительная стена?), остатки еще двух однопанцирных кладок, небольшая вымостка, каменное корыто и мусорная яма. Культурные слои I в. до н. э. — II в. н. э. содержат включения керамики конца VI—III вв. до н. э.

Второй разведочный раскоп площадью 25 м² был заложен на северном склоне зольника в мысовой части городища между двумя грабительскими ямами. Раскоп был доведен до основания холма, которое здесь залегает на глубине 1,8—2 м от современной поверхности и круто обрывается в сторону бывшего морского залива. Соответственно культурные слои имеют значительный наклон к северу. Мощность культурных напластований — до 2 м. Прослежены два стратиграфических уровня, связанные с периодами функционирования зольника. Нижний можно ориентировочно датировать III—II вв. до н. э., верхний — II в. до н. э. — II в. н. э.

Находки из раскопов I и II: коллекция фрагментов античной гончарной керамики, в том числе восточногреческой столовой посуды VI—V вв. до н. э., аттических чернолаковых и расписных сосудов V—IV вв. до н. э., амфорные клейма, фрагменты краснолаковой и сероглиняной посуды, глиняные грузила, фрагменты терракот, две мелкие бронзовые пантикапейские монеты конца III в. до н. э., бронзовый наконечник стрелы IV в. до н. э.

По окончании работ раскопы частично засыпаны отработанным грунтом. В ходе обследования территории памятника были выявлены участки, перспективные с точки зрения проведения стационарных археологических раскопок.

С.А. Задніков, І.Б. Шрамко

РОЗКОПКИ ЗОЛЬНИКА 13 НА ЗАХІДНОМУ УКРІПЛЕННІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Excavations of burnt mound 13 in the Western fortification of Bilske hill-fort uncovered the area with cult complexes of the Middle Scythian time. For the first time in Bilske hill-fort a cult building was uncovered.

У серпні 2005 р. спільна археологічна експедиція Музею археології і етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна і «Слобідської археологічної служби» разом із гуртківцями Харківського обласного палацу дитячої та юнацької творчості, Золочівського будинку творчості (керівник О.В. Світлична), студентами Лебединського педагогічного училища (керівник С.Б. Венгерівський) продовжили планове дослідження Західного укріплення Більського городища. Було розпочато вивчення зольника 13, що розташований у центральній частині укріплення на захід від зольника 5 (рис. 1). Зовні зольник являв собою півсферичне підвищення діаметром близько 60 м.

Попередньо, перед початком робіт, було проведено мікромагнітне знімання з кроком 1 м південно-східної частини зольника і навколишнього простору¹. На дослідженій площі було виявлено кілька аномалій магнітної індукції, серед яких особливо виділялась одна, що мала форму, близьку до прямокутника, й інтенсивно виражену спряжену від'ємну частину. З урахуванням даних мікромагнітного знімання розкоп було закладено в південно-східній частині зольного насипу (рис. 1).

У ході робіт було розкрито площу близько 297 м², виявлено п'ять господарських ям і наземне приміщення, простежено південно-східну межу зольника.

¹ Магнітометричне дослідження проведено в 2005 р. к. геол. н., м.н.с. К.М. Бондар (Київський національний університет імені Т. Шевченка).

На всій площі розкопу за межами зольника під зруйнованим щорічним оранням шаром землі на глибині від 20—30 до 60—80 см знаходився чорноземний культурний шар потужністю 40—50 см.

У зольному насипу під розораним шаром на глибині від 20—30 см до 55—70 см культурний шар виявився насичений сірим попелом. Під шаром попелу добре простежувався щільний шар ґрунтового чорнозему потужністю від 30 до 60 см, що містив матеріальні залишки лише у верхній частині. Ґрунтовий чорнозем поступово змінювався материковим суглинком.

Усього в розкопі 2005 р. було розкрито кілька господарських і культових комплексів, серед яких на особливу увагу заслуговують два.

До першого ми одностайно відносимо культове приміщення в південно-східній частині розкопу (рис. 2). Його залишки фіксувалися одразу під ораним шаром. При зачищенні дна розкопу на глибині 25 см чітко окреслювалася світла (майже біла) пляма площею близько 16 м, під якою залягав шар глиняного кришива помаранчевого кольору (залишки стін і перекриття). Смоги від плуга свідчили про те, що верхня частина комплексу зруйнована оранням. Нижче, під шаром глиняного кришива, знаходилася підлога приміщення. Вона являла собою глиняну долівку з заглаженою рівною поверхнею, що з часом розтріскалася і трошки просіла. У західній частині приміщення знаходилася невелика яма овальної форми, розміром 60 × 110 см і завглибшки близько 60 см. Після зняття залишків глиняної стіни, що добре відлущувались від долівки, вдалося простежити контур внутрішньої стіни, що розділяла приміщення на дві частини (західну і східну). Після повного зняття залишків стін і

перекриття чітко окреслилися контури всього приміщення.

Цікаві спостереження було зроблено під час подальшого дослідження цього комплексу. Так, після зняття глиняної долівки в східній частині виявилось, що під нею знаходиться вимощення з каменів, уламків зернотерок та великих фрагментів кераміки. Простір між ними було заповнено жовтою глиною. В західній частині приміщення під глиняною долівкою, що, до речі, збереглася краще, вимощення було складене тільки з рваних каменів, частина яких була поставлена на ребро і окреслювала зовнішню межу стін. В обох частинах приміщення під шаром кам'яного вимощення простежувався шар випаленої землі яскраво-помаранчевого кольору. Земля була пропалена на глибину близько 10 см.

Таким чином, приміщення було збудоване на попередньо випаленому майданчику, вся площа основи майбутньої підлоги вимощувалась камінням і керамікою, а потім підготовлений майданчик заливався шаром глини і ретельно загладжувався. Вхід у приміщення був розташований з півдня.

Глиняні долівки було зафіксовано нами в культових комплексах під час розкопок зольника 28 у 1991, 1993 і 1997 роках. Розкопки цього року довели, що такий засіб, характерний для облаштування культових комплек-

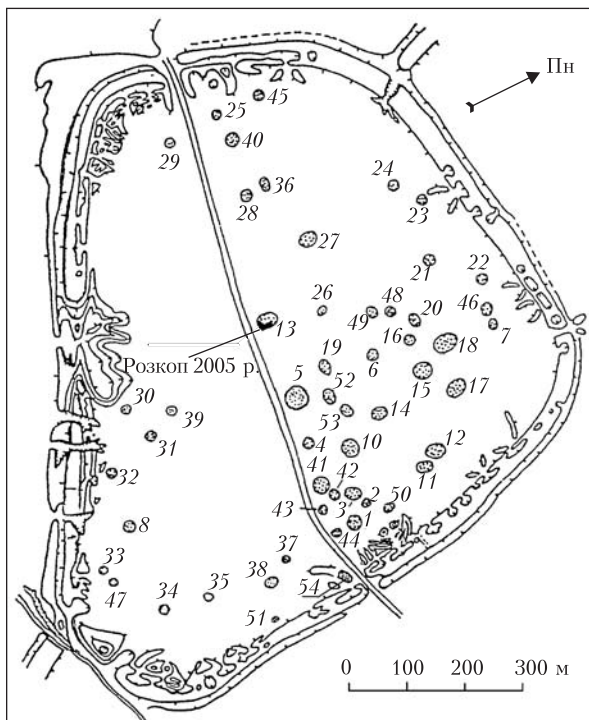

Рис. 1. План Західного укріплення Більського городища з нанесенням місця розкопу 2005 р. на зольнику 13

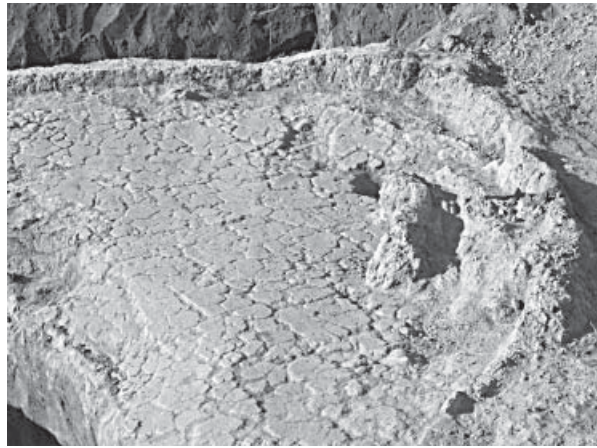

Рис. 2. Залишки культового приміщення. Зольник 13. Західне укріплення Більського городища

Рис. 3. Жертвоприношення собак в ямі № 1. Зольник 13. Західне укріплення Більського городища

сів мешканцями городища, не є випадковим, а може вважатися будівельною традицією для середини — другої половини VI ст. до н. е. Слід підкреслити, що поряд з цим приміщенням знайдено жертвоприношення свині, яму, в заповненні якої виявилися уламки глиняного орнаментованого жертovníка, а також погріб з цілим набором культових залишків.

Погріб знаходився на південь та захід від культового приміщення. За планом він мав овальну форму, розміри близько 210 × 330 см, чітко виділений вхід, сходинки, вирізану в ма-

териковій глині полицю завширшки близько 40 см. Дно поступово знижувалося на південь і схід. Заповнення погребу було зафіксоване ще на глибині 50—60 см від рівня сучасної денної поверхні. Загальна глибина цього господарського комплексу становила 290—300 см. Розкриття його проводилося за секторами, що дало змогу детально простежити стратиграфію і уявити основні етапи формування заповнення погребу. Особливістю цієї споруди слід вважати безумовно сакральний характер її використання після того, як її перестали застосовувати з господарською метою. Крім значної кількості уламків кераміки й кісток тварин в ямі виявилися вісім практично повних скелетів собак із явними слідами насильницької смерті (рис. 3). Вбитих тварин було покладено на дно погребу. Поряд з ними в заповненні було також знайдено склепіння черепа людини, випалені кістки собаки разом зі зламаними глиняними хлібцями, що свідчить про відправлення в цьому приміщенні різних культів.

Речовий матеріал, виявлений у розкопі, містить значну кількість уламків місцевої кераміки (фрагменти вінець горщиків з наскрізними отворами в поєднанні з наліпним валиком або заціпами по краю, уламки мисок із загнутим краєм бортика, уламки корчаг, черпаків). Інші глиняні вироби являють собою прясельця різних форм, уламки конусів.

Серед виробів із кістки слід зазначити сточений астрагал, струг, топірці, проколки, труб-

ки. Характерною особливістю цих знарядь є лощена робоча поверхня виробу.

Антична імпортна кераміка представлена численними уламками античних амфор. Серед них фрагменти вінець, стінок, ручок і ніжок тарних амфор з Хіосу, Клазомен, Фасосу, Лесбосу. Знайдено кілька фрагментів вінець мілетських амфор. До столової кераміки належать уламки стінок, ручок і вінець грецького розписного посуду, деякі з яких вкриті чорним лаком.

Характерні вироби з заліза: ножі з черешком для насаджування дерев'яного руків'я, цвяхоподібні шпильки, суцільно залізний ніж, панцирні пластини. Із бронзи виготовлені вістря стріл, шпильки. Знайдено уламки бронзових котлів. За основними типами місцевого посуду, предметами античного імпорту і виразними предметами з металів, знайдених у культурному шарі та комплексах, розкоп 2005 року може бути попередньо датований другою половиною VI ст. до н. е.

У цілому розкопом 2005 року на зольнику 13 Західного укріплення Більського городища було досліджено ділянку з дуже виразними культовими комплексами середньоскіфського часу. Вперше на Більському городищі було розкрито культову споруду, в якій добре збереглася глиняна підлога, перекрита поваленими стінами і перекриттям, що дало можливість простежити її конструктивні особливості та ставити питання про наявність у мешканців Західного укріплення певної будівельної традиції в VI ст. до н. е.

В.М. Зоценко, С.П. Тараненко

ДЕРЕВ'ЯНА МОСТОВА XVIII—XIX ст. НА КИЄВОПОДОЛІ

During the research in 2005—2006 in 8, Illinska Street, two-level wooden roadway of the second half of the 18th — the beginning of the 19th cc. was recorded. It was a part of a street crossing Borysohlibska Street, one of «the big streets» of Podil till 1811.

У 2005—2006 рр. проводилися повномасштабні дослідження на частині території кварталу в межах вулиць Іллінської, Борисоглібської та Братської. Роботи розбили на п'ять етапів: було досліджено п'ять ділянок різної площі, які знаходилися в різних частинах будівельного котловану. На першому етапі (липень—серпень 2005 р.) проводилися археологічні дослідження в північній частині будівельного майданчика. Під час розкопок було зафіксовано ряд об'єктів XVIII—XIX ст. Дослідити культурні шари більш раннього часу (їх наявність довели розвідувальні шурфи) перешкоджав високий рівень ґрунтових вод. Найцікавішою знахідкою, на наш погляд, було виявлення дерев'яної мостової XVIII — початку XIX ст.

Мостова 1 (рис. 1). При горизонтальному зачищенні було виявлено залишки дерев'яних конструкцій: дві паралельні дошки завдовжки 7 м, розміщені по осі схід—захід на відстані 0,8 м одна від одної (Д1, Д2) (КР. 5, ф. 8, 13, 15). У східній частині паралельно дощці Д1 у внутрішньому просторі знаходилася дошка завдовжки 0,9 м, завширшки 0,06—0,08 м, яка є верхньою частиною дошки Д1. Рівень виявлення — від 97,45 до 97,30. По осі дошки Д2 (рівень виявлення 97,35—97,46), чітко паралельно, на відстані 0,08 м в її центральній частині знаходилася дошка завдовжки 2,8 м, завширшки від 0,01 до 0,01 м (рівень виявлення 97,45). Ймовірно, вона є верхньою частиною дошки Д2.

Деревина збереглася завтовшки 0,01—0,03 м. У просторі між дошками Д1, Д2 зафіксовано понад 15 фрагментів дерев'яних дошок різ-

ної довжини та ширини, які розмістились паралельно двом магістральним (Д1, Д2). Заповнення між дошками — гумусований суглинок сіро-чорного кольору з домішками золи. Їх можна умовно розбити на кілька блоків.

Відкрито три дошки (1, 2, 3) завдовжки від 1 до 1,8 м, завширшки від 0,1 до 0,3 м. Рівень виявлення — 97,37—97,25. Дошки Д1 і Д2 в західній частині щільно прилягали одна до одної. Дошка 3 знаходилася на відстані 0,25 м на південь від дошки 2 та прилягала впритул до дошки Д1. У південній частині зафіксовано 4 фрагменти дошок завдовжки 0,2—0,6 м, завширшки 0,1—0,2 м.

Поруч виявлено 6 дошок завдовжки 0,5—1,0 м, завширшки 0,2—0,4 м. Рівень виявлення — 97,48—97,27. У східній частині дошка 4 мала підпрямокутний паз розміром 0,1 × 0,3 м. Дошка 4 знаходилася на дощці 5. Дошка 5 у своїй східній частині мала округлий паз діаметром 0,1 м. Дошки 4 і 5 щільно прилягали до Д1. На дощці 6 лежав невеликий фрагмент дошки поганої збереженості розміром 0,8 × 0,15 м. Дошка 9 знаходилася за межами Д1—Д2, на відстані 0,12 м від Д1. Її напрямком був чітко перпендикулярний до дошок Д1, Д2. Під дошками 7 і 8 знаходився фрагмент дошки (0,1 × 0,15), перпендикулярний до них (поперечна лага?). Навколо дошок 7 і 8 знаходились невеликі фрагменти дошок завдовжки від 0,1 до 0,4 м і завширшки до 0,1 м.

На відстані 0,1 м від Д1 зафіксовано дві дошки (10 і 11). Рівень виявлення — 97,31—97,27. Дошка 10 — завдовжки 2,40 м і завширшки 0,25 м. З південного боку дошка мала два підквадратних пази розміром 0,1 м і два підпрямокутних — 0,2 × 0,1 м. Дошка 11 — завдовжки від 1,8 і завширшки 0,3 м. Навколо них знаходились до 10 фрагментів дошок завдовжки 0,1—0,2 м, завширшки 0,5—0,1 м.

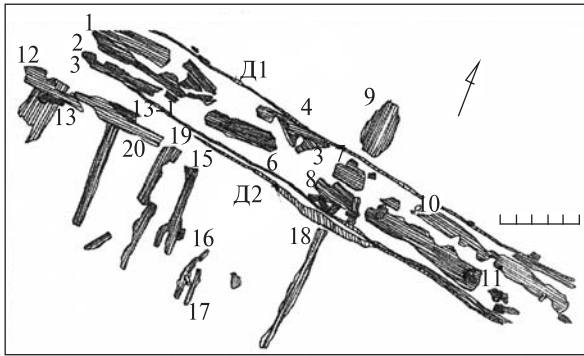

Рис. 1. Мостова 1

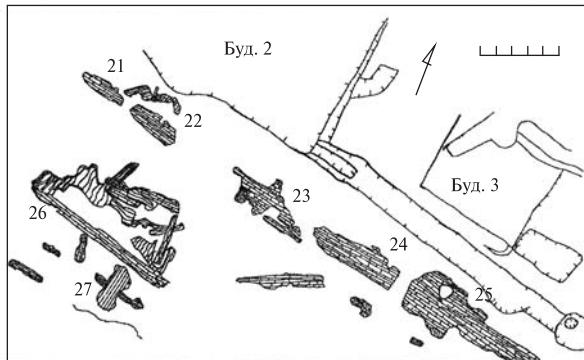

Рис. 2. Мостова 2

За межами внутрішнього простору Д1—Д2, на відстані 0,3 м знаходився ряд дошок (12—18) перпендикулярних до Д1, Д2. Рівень виявлення — 97,35—97,39. Їх довжина становила від 0,6 до 1,8 м, ширина — від 0,1 до 0,4 м. Дошки 14 і 15 мають погано збережені пазові отвори. На дошці 12 лежить перпендикулярна до неї дошка 19 розміром 1,0 × 0,3 м. Рівень виявлення — 97,43. Впритул до неї на одній осі знаходиться дошка 20 розміром 1,3 × 0,3 м, яка лежить на дошці 13. Рівень виявлення — 97,45. Дошка 18 лежить на одній осі з дошкою, яка підстеляє дошки 7 і 8, та з дошкою 9. Навколо них знаходились кілька фрагментів дошок завдовжки 0,1—0,4 і завширшки 0,15 м. Заповнення між дошками — слабогумусований суглинок темно-коричневого кольору.

Морфологія виявленого дерева чітко свідчить про «неякісне» оброблення дерева до його археологізації. Отримані дані дають змогу інтерпретувати цю конструкцію (в тому, що перед нами цілісна система, немає сумнівів) як дерев'яну мостову. Дошки 1, 11, 19, 20 можна вважати настилом, а дошки 9, 12, 18 — фрагментами поперечних лаг. Під час розчищення конструкції було отримано матеріал XVIII—XIX ст., який дістав шифр «мостова 1»: фрагменти вінець кухонного посуду (далі — к. п.) — 76; стінок к. п. — 218; денець к. п. — 25;

п. п. — 11; ручок к. п. — 9; вінець столового посуду (далі — с. п.) — 12; стінок с. п. — 106; денець с. п. — 13; виробів зі скла — 5; виробів із каменю — 3; виробів із заліза — 86; шлаку силікатного — 1; кахлів — 92; цегли — 76; обмазки — 4; муфти дерев'яної — 1; кісток тварин — 180. Індивідуальні знахідки: монети мідні — 12; фрагмент намистини скляної — 1; намистина — 1; фрагмент браслета скляного — 1; прясельце — 1; брязкальце керамічне — 1; вставка в перстень скляна — 1; штоф скляний — 1; фрагмент іграшки керамічної — 1. Серед матеріалу зафіксовано артефакти давньоруського часу в передвідкладеному стані.

Після зняття настилу та лаг мостової 1 почали проявлятися фрагменти дошок, які за своїм розміщенням повторювали конструкцію мостової 1. Вони дістали шифр «мостова 2».

Мостова 2 (рис. 2). Дошки 21—25 розташувались в одну лінію одна за одною по осі захід—схід. Довжина їх — від 0,7 до 2,1, ширина — від 0,2 до 0,7 м. Рівень виявлення — 97,24—97,06. Дошки 23 і 25 мали чітко виражені округлі пази діаметром від 0,1 до 0,2 м. Збереженість деревини задовільна.

Неподалік зафіксовано завал з дошок. Дошка 26 лежить на відстані 1,6 м на південь паралельно лінії дошок 21—25. Рівень виявлення — в західній частині 97,13, у східній — 97,06. Дошка 27 розташована паралельно дошці 26 на відстані 0,35 м. Рівень виявлення — 97,04. Інші 15 фрагментів перебувають у хаотичному стані. Довжина їх становить від 0,2 до 1,1 м, ширина — від 0,08 до 0,3 м. Рівень виявлення — від 97,27 до 97,07.

Поруч знаходились три фрагменти дошок завдовжки 0,2—1,2, завширшки 0,08—0,2 м. Рівень виявлення — від 97,24 до 97,06.

Заповнення між дошками — слабогумусований суглинок сірого кольору.

Дошки 21—27 об'єднуються в систему, ідентичну конструкції мостової 1. Це дає нам змогу ідентифікувати об'єкт як другий рівень мостової. Під час розчищення виявлено такий матеріал XVIII—XIX ст.: фрагменти вінець к. п. — 23; стінок к. п. — 91; денець к. п. — 20; ручок к. п. — 1; вінець с. п. — 5; стінок с. п. — 32; денець с. п. — 4; стінок амфори — 1; кахлів — 15; цегли — 16; обмазки — 1; виробів із каменю — 1; виробів із заліза — 105; кісток тварин — 61. Індивідуальний матеріал: фрагмент люльки керамічної — 1; фрагмент гребінця дерев'яного — 1; монети мідні — 10; фрагменти смальти — 2; скляна вставка у каблучку — 1; фрагмент браслета скляного — 1; вуховертка кістяна — 1. Як і

у випадку з «мостовою 1», артефакти мали широкий хронологічний діапазон — від давньоруського часу до початку XIX ст. Матеріал дістав шифр «мостова 2».

Після зняття дощок мостової 2 було проведено горизонтальне зачищення в плані, яке виявило об'єкти XVII—XVIII ст.

Будівля 2. Орієнтована стінами за сторонами світу. Досліджені розміри: східна стіна — 2,5 м, південна стіна — 3,0 м, західна стіна — 0,4 м. Рівень виявлення — 97,08. На рівні виявлення споруда виглядала як підпрямокутна пляма з темногумусованого суглинку з включеннями світло-жовтого піску. Взагалі заповнення споруди з гумусованого суглинку світло-чорного кольору з включеннями глини. Стіни вертикальні, рівні. Даних для реконструкції підлоги отримати не вдалося через появу ґрунтових вод. Однак рівень підлоги вдалося зафіксувати — 96,25. Під час вибірки заповнення отримано такий матеріал: фрагменти вінець к. п. — 39; стінок к. п. — 74; денець к. п. — 24; вінець с. п. — 6; стінок с. п. — 3; денець с. п. — 3; стінок амфори — 2; кахлів — 23; цегли — 22; виробів із заліза — 20; шлаку силікатного — 1; кісток тварин — 68. Індивідуальні знахідки: монета мідна — 1; фрагмент браслета скляного — 1. Залишків дерев'яної конструкції не зафіксовано. До південної стіни прилягала підпрямокутна пляма у кв. Г, Д — 1, 2. Її розміри — 0,8 × 1,4 м. Заповнення — гумусований суглинок сірого кольору. На рівні виявлення зафіксовано чотири підквадратних стовпчики зі сторонами 0,1 м. Вони утворюють прямокутник розміром 0,9 × 0,5 м. У заповненні кожного з них чітко читаються залишки деревини коричневого кольору. Навколо них безсистемно розміщено кілька підквадратних стовпчиків зі сторонами 0,06—0,08 м. Біля східної сторони прямокутника знаходиться стовпова яма 27 ($d = 0,2$ м). Можна припустити, що пляма заповнення з системою стовпчиків являє собою вхід до будівлі (ганок).

Враховуючи наявність ганку та глибину котловану, будівлю 2 можна вважати багатоярусним житлом. За конструкцією та матеріалом її можна датувати XVIII — початком XIX ст.

Будівля 3. Орієнтована стінами за сторонами світу. Південна стіна — 1,5 м, західна стіна досліджена на 1,1 м, східна — 1,3 м. Площа північної частини споруди була зайнята під сходи до котловану. Рівень виявлення — 96,98. Заповнення — слабогумусований суглинок з вкрап-

леннями білого піску та глини. Стіни рівні, вертикальні. Підлога рівна, горизонтальна. Рівень виявлення — 96,76. Під час вибірки заповнення отримано такий матеріал: фрагменти стінок к. п. — 1, фрагменти кісток тварин — 2.

Не знайдено жодних залишків дерев'яних конструкцій, а також конструктивних деталей споруди. За матеріалом і конструкцією будівлю 3 можна вважати господарською спорудою XVIII ст.

Орієнтація вищезгаданих споруд чітко кореспондується із розміщенням вимощення вулиці — їхні стіни паралельні йому. Напрямок мостової збігається із дорогою, позначеною на мапі Києва 1803 р. Це може бути додатковим репером при датуванні як мостової, так і споруд. Формування вуличної мережі Києвоподолу тривало впродовж XII—XVIII ст. За цей період на основі давньоруської радіальної схеми склалася пізньосередньовічна вулична мережа. На кінець XVIII ст. на Подолі налічувалось понад 130 вулиць і провулків, більшість яких мали таку ознаку міського благоустрою, як дерев'яна мостова. Перша відома згадка про вуличну мостову датується 1707 роком. Проте централізоване заощування більшості вулиць Подолу деревом відбулось у 1737—1740 рр. Однак ще у 1762 р. навіть найбільші вулиці (Рождественська, Воскресенська, Набережно- і Притиско-Микільська) були викладені деревом лише на центральних ділянках, не кажучи вже про дрібні провулки.

Викладенню вулиць деревом передувало заощування їх фашиником. Дерев'яні вимощення великих вулиць мали в основі опорилаги, тоді як на другорядних вулицях настил влаштовували безпосередньо на ґрунті або дерево заміняли в'язанками хмизу. Мостові великих вулиць, що експлуатувалися більш інтенсивно, частіше лагодилися.

Через пожежу 1811 р. майже вся дерев'яна забудова Подолу була знищена. За планом архітектора В. Гесте район було відбудовано з новою регулярною вуличною мережею, характерною для епохи класицизму. Такий вигляд Поділ має і сьогодні.

Таким чином, багатоярусну мостову, зафіксовану на розкопі по вул. Іллінська, 8, можемо вважати частиною допожежної Борисоглібської вулиці, яка за писемними джерелами 1780 р. входила в сімку «великих вулиць» Подолу.

В.Г. Івакін, Д.М. Пефтіць

ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ
ПОСТІЙНОДІЮЧОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ВЛІТКУ — ВОСЕНИ 2006 р.
ЗА АДРЕСОЮ: КИЇВ, вул. СКОВОРОДИ, 14

In the 2006 season, a wide research on the territory of Kyiv-Mohyla Academy studied five cultural layers (from the 11th to the 19th c.) and uncovered the dwelling of the 16th c. and Ancient Rus structures. Great amount of plinthoi of the end of the 11th and the 12th cc. can indicate that an Ancient Rus stone building was situated hereabout.

У ході рятівних робіт загону Подільської постійнодіючої експедиції на території Києво-Могилянської академії влітку — восени 2006 р. було проведено широкомасштабні археологічні дослідження ділянки Києвоподолу загальною площею 792 м². У зв'язку з великим обсягом матеріалу зосередимо увагу на найважливіших, на наш погляд, об'єктах. Роботи розпочалися після розкриття котловану екскаватором на глибину до 1,5 м. При цьому було знято ґрунт, насичений забутуванням (будівельне сміття ХХ ст.), під яким чітко простежувались фундаменти будівлі ХІХ ст., які займали до 40 % майбутнього розкопу. Ці фундаменти повністю знищили культурні шари в західній частині котловану. Після проведення горизонтального зачищення було відкрито ряд пізньосередньовічних об'єктів: ХVІІІ ст. (споруди 1, 2, 4, 5, 14) та оригінальну споруду ХVІ ст., на якій зупинимося докладніше.

Споруду 3 було зафіксовано на рівні 96,32 (рис. 1). Споруда підпрямокутна за формою, з вертикальними рівними стінками. Орієнтована кутами за сторонами світу. Розміри котловану — 4,40 × 4,65 м. Північно-західна стінка збереглася у вигляді залишків дерев'яної дошки завдовжки 0,75 м, завширшки 0,10 м. Південно-західна стінка збереглася у вигляді дерев'яної колоди завдовжки 3,75 м. Рівень виявлення — 96,32. Ширина колоди — 0,15—0,25 м. З внутрішнього боку стіни знаходилися три стовпові ями розміром 0,17 × 0,37 м. Південно-східна стінка у південній частині збереглася у вигляді

колоди завширшки 0,25 м лише на 0,90 м, решта — завширшки 0,05 м. З внутрішнього боку колоди знаходилися три стовпові ями ($d = 0,15$ м). Північно-східна стіна — завдовжки 3,75 м, завширшки 0,2 м. Із зовнішнього боку стінки знаходилися дві стовпові ями $d = 0,12—0,17$ м. У східному та північних кутах зафіксовано по стовповій ямі $d = 0,25$ м. Майже по центру споруди 3 відкрито ще одну стовпову яму $d = 0,35$ м. Очевидно, вона була призначена для стовпа, який підтримував перекриття споруди. Біля неї виявлено дерев'яну плаху (розміри — 1,25 × 0,50 м). Підлога рівна, плоска. Рівень виявлення підлоги — 95,57. Під північно-східним кутом споруди виявлено череп та дрібні кістки корови. Можливо, це пов'язано з традицією закладних жертв у слов'ян. Споруда за конструкцією каркасно-стовпова. Заповнення споруди 3 — гумус зі значною домішкою органіки. Із заповнення споруди 3 походить такий матеріал: фрагменти: вінець кухонного посуду (далі — к. п.) — 98; донець к. п. — 7; фрагменти стінок к. п. — 68; ручок к. п. — 2; столового посуду — 1; ручок амфори — 5; стінок амфори — 51; стакана світильника — 2; виробу з кольорового металу — 6; виробів із заліза — 9; виробів із заліза — 8; румпи — 1; литовки — 15; плінфи — 7; креміль — 1; кістки тварин — 5; шлак — 5. Індивідуальні знахідки: пряслиця — 2; фрагмент скляного патинізованого наруча зеленого кольору з жовтим візерунком (псевдокручений) — 1; ніж — 1; фрагмент скляної патинізованої каблучки зеленого кольору — 1; фрагмент скляної прозорої каблучки зеленого кольору — 1; скляна прозора намистина зеленого кольору; фрагмент скляної намистини фіолетового кольору з жовтим і зеленим візерунком; фрагмент скляного псевдокрученого наруча; точильний камінь. Можна

інтерпретувати споруду 3 як багатоярусну конструкцію, де перший шар співвідноситься із верхнім, а другий — з нижнім ярусом будівлі. Після руйнації перекриття між ярусами сформувався перший шар унаслідок засипання котловану споруди. Ймовірно, цей котлован використовували для відходів господарської діяльності. Цим можна пояснити наявність мішаного матеріалу із споруд 6, 7, який використовувався для нівелювання рівня котловану споруди 3. За матеріалом житло датується XVI ст.

Давньоруські об'єкти. При вивченні давньоруських горизонтів вдалося частково дослідити чотири садиби, розділені парканами, та зафіксувати вулицю, до якої вони примикали. Максимальна ширина вулиці, яку вдалося зафіксувати, — 5,25 м. Досліджена ширина дороги (відстань між коліями) — 2—2,10 м. Дорогу вдалося дослідити на відстань 10,25 м. Біля дороги перед парканом зафіксовано три канали. Характерно, що розташування та напрямок вулиці повністю збігаються з вулицею, зафіксованою на плані Меленського (1803 р.). Це ще раз підтверджує тезу про незмінність подільської топографії вулиць від давньоруських часів до пожежі 1811 р. Слід також зазначити незначне переміщення меж вулиці на північ у XII ст.

(до 0,30 м). На території садиб виявлено 15 давньоруських споруд (6—13, 15—18) та ряд господарських ям. Особливий інтерес становить знахідка ями 13, пічки 2 та споруд 11 і 13.

Яма 13 (рис. 2). Рівень виявлення запуску — 96,77, $d = 8,4$ м. Яма мала конусоподібну форму. Стінки ями рівні. Заповнення ями перекрите культурним шаром XII ст., нижче якого міститься прошарок піску світлого кольору завтовшки 0,10—0,12 м. Потім починається безпосередньо заповнення ями. Воно являє собою прошарки гумусованого ґрунту різної потужності, які перемежуються піщаними лінзами (до 0,10 м). Ближче до дна вміст золи в прошарках збільшується. Із заповнення ями 13 походить велика кількість залізного шлаку (понад 100 одиниць) та вкраплення значної кількості вапна. З ями походить такий матеріал: фрагменти вінець к. п. — 94; денець к. п. — 7; стінок к. п. — 113; виробів з кольорового металу — 2; стінок амфори — 9; виробів із заліза — 3 (1 ніж); а також: ручки амфори (2 з графіті) — 4; череп тварини — 1; кістки тварини — 6; шлаки силікатні — 6; шифер — 1; цвях залізний — 1. Індивідуальні знахідки: фрагмент наруча скляного прозорого жовтого кольору, хрестик з кольорового металу, бурштин, намистина скляна.

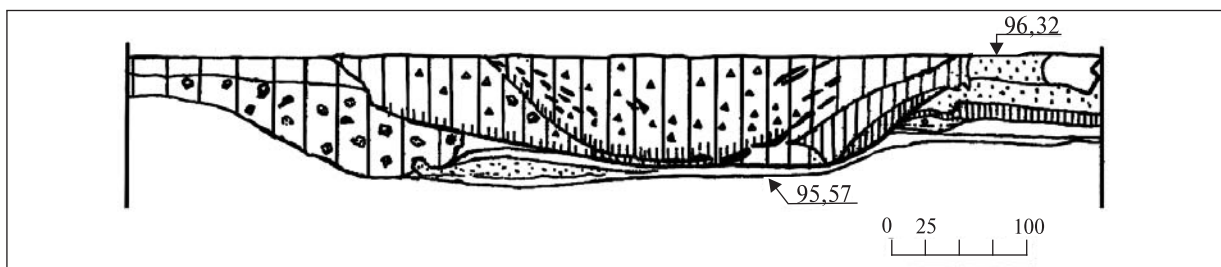

Рис. 1.

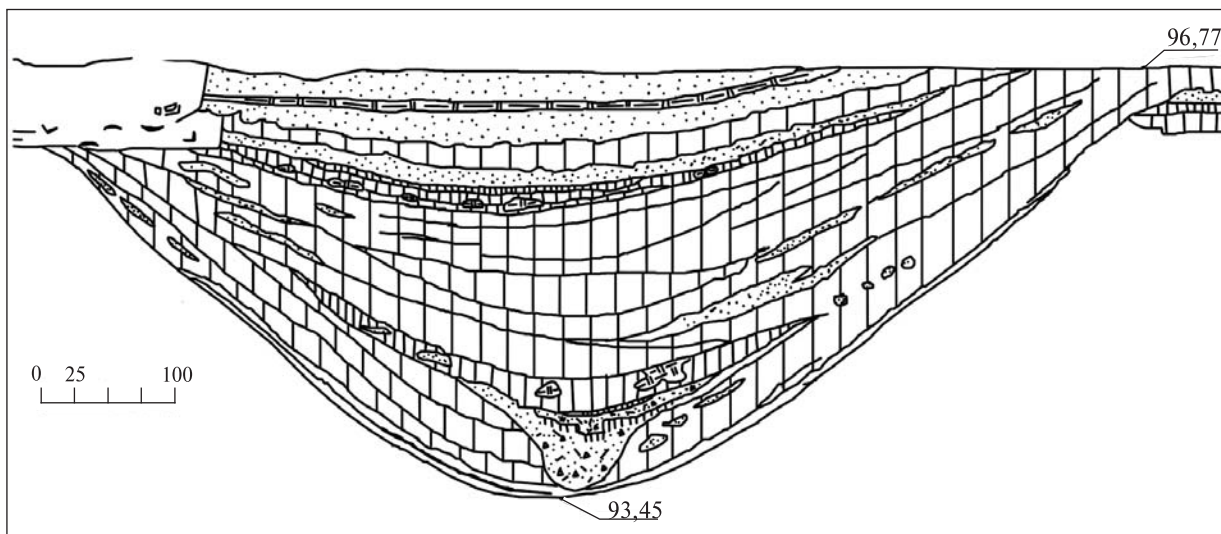

Рис. 2.

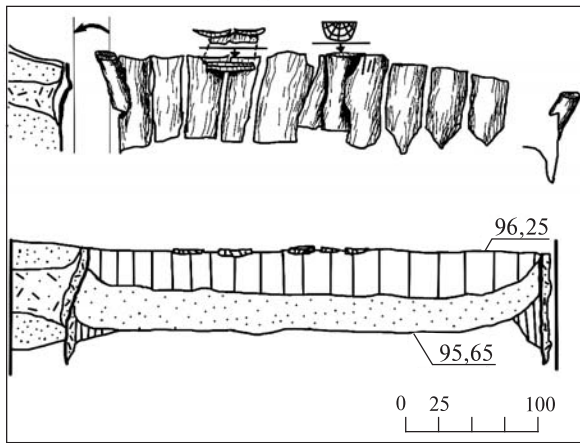

Рис. 3

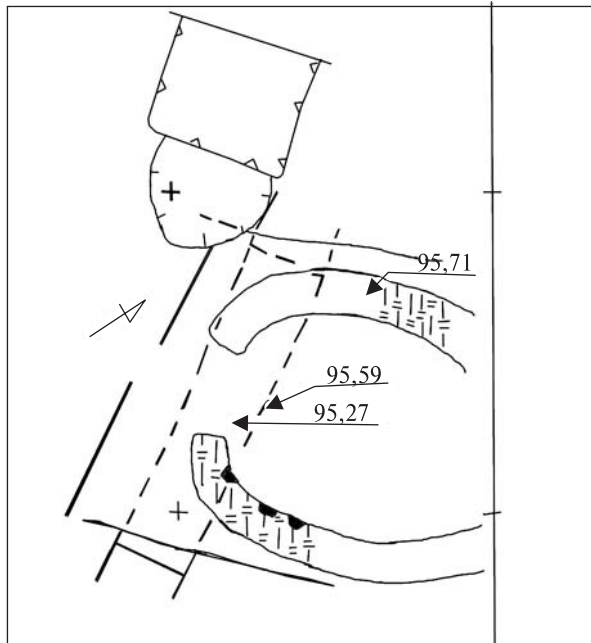

Рис. 4

На дні ями на позначці 94,27 зафіксовано аморфний завал, який складався зі спондилової глини, світлого піску та металургійного шлаку. Товщина завалу — 0,20—0,30 м. Посередині завалу, в центрі ями 13, виявлено стовпову яму $d = 0,38$ м. Стінки вертикальні, на них помітні залишки деревного тліну. Матеріалу в ямі не зафіксовано. Рівень виявлення дна ями — 92,25. Очевидно, ця яма була стовповою. В ній знаходився стовп, який підпірав стріху над конструкцією ями 13. З дна ями 13 походять: фрагменти: вінець к. п. — 4; денця к. п. — 1; вінця амфор — 1; стінок амфори (1 з графіті) — 4; стакана світильника — 1; виробів із заліза; жорна — 1, плінфи — 8; щелепа коня — 1; стінки к. п. — 19.

Під аморфним шаром глини знаходився шар деревного тліну, ймовірно, кори та тріски завтовшки 0,03—0,04 м. Очевидно, ним було

вистелене дно ями 13, зафіксоване на рівні 93,45. За матеріалом та рівнем виявлення яму 13 можна датувати XII — початком XIII ст.

Призначення цієї конструкції так і не вдалося з'ясувати. Велика кількість шлаку могла свідчити про наявність металургійного виробництва, але ніяких слідів горну ні в ямі 13, ні поруч із нею зафіксувати не вдалося. Подібну конструкцію виявлено на території Києва вперше. Аналогічні споруди було зафіксовано при розкопках давньоруського Галича. Можливо, майбутні дослідження допоможуть з'ясувати призначення цієї конструкції.

Споруда 11 (рис. 3). Рівень виявлення — 96,25. Котлован споруди підпрямокутної форми. Орієнтований стінами за сторонами світу. Південна частина споруди 11 знищена фундаментами будинку XX ст. Збереглися північна стінка (2,25 м) та західна стінка (3,50 м). У південно-західному куті споруди зафіксовано стовпову яму $d = 0,45$ м. На рівні виявлення було зафіксовано рештки дерев'яного настилу з дощок середнього стану збереженості. Вони були розташовані по осі схід—захід. Найбільше дощок збереглося у квадраті К-5 — п'ять дощок розмірами від 0,20 м до 0,50 м та одна велика дошка розміром 0,20 × 1,0 м. Рештки дерев'яних дощок зафіксовано біля північної та західної стінок споруди 11. Одна велика дошка (0,12 × 0,60 м) лежить на відстані 0,15 м від західної стінки котловану споруди 11, паралельно їй.

Після зняття залишків дерев'яного перекриття було розпочато вибірку заповнення споруди. Заповнення споруди — слабогумусований супісок з незначною кількістю структурних залишків. Під ним виявився шар супіску завтовшки 0,25—0,30 м, походження якого можна пояснити піщаним замивом. Під час подальшої вибірки заповнення споруди 11 по периметру північної та західної стінок котловану споруди зафіксовано вертикально розміщені дерев'яні дошки. Від північної стінки збереглося п'ять дощок (ширина — 0,25 м, товщина — 0,01 м, збережена довжина — 0,85 м), щільно підігнаних одна до одної. В західній стінці таких дощок збереглося десять. Нижня частина цих дощок мала конусоподібний вигляд. При вибірці заповнення споруди отримано такий матеріал: фрагменти: вінець к. п. — 24; денця к. п. — 5; стінок — 18; ручки к. п. — 1; стінок амфори — 13 (3 з графіті); виробів із заліза — 29. Підлога споруди 11 — із сірого супіску, зафіксована на рівні 95,65. На підлозі на відстані 0,25 м від західної стінки зафіксовано денце горщика. На відстані 0,75 м знахо-

дився горщик з відбитою стінкою, яка лежала поруч. Очевидно, знахідки знаходились *in situ*. Кераміка оздоблена однаковими клеймами (двозубець) і датується XII ст. У західній стінці споруди виявлено горло амфори з графіті (прокреслено хрест). Склалося враження, що воно було вмонтоване в стінку споруди як отвір для повітря. За характером конструкції споруду 11 можна вважати житлом (можливо, багатоярусним) із підвалом. При цьому житло мало каркасно-стовпову конструкцію (збереглися лише рештки підлоги (першого ярусу)), а підвал було збудовано з вертикальних дошок. Підвал мав господарське призначення, про що і свідчать знахідки керамічних виробів на ґрунтовій підлозі підвалу. За матеріалом, який походить із заповнення споруди 11, її можна датувати XII ст.

Піч 2. Виявлено на рівні 95,71 (рис. 4). Верхній під зафіксовано на позначці 95,68. Під 2 залишився на рівні 95,64. Їх залишки овальної форми, $d = 2,25$ м, знаходилися всередині дерев'яної конструкції підпрямокутної форми, розміром 2—2,6 м. Залишилася форма члустів печі. У заповненні печі 2 виявлено такий матеріал: фрагмент вінця к. п. — 1; фрагменти виробів із заліза — 3. Як і піч 1, ймовірно, винесена за межі споруди. Після вибірки нижнього поду печі та піщаної подушки, яка знаходилася безпосередньо під члустями, було відкрито контури дерев'яної конструкції, яка нагадувала давньоруську труну. Рівень виявлення — 95,59. Вона розташовувалася чітко під пічною конструкцією (орієнтація північ — південь), очевидно, її формування відбувалося синхронно з конструюванням поду печі. Розміри — $0,50 \times 2$ м. Дерево перебувало у стані тліну. Збереглися чотири дерев'яні ручки по боках (віднош?) завдовжки 0,13—0,37 м. Заповнення

труни — мішаний золистий ґрунт із значними домішками деревного вугілля. Рівень виявлення дна конструкції — 95,27. Дно збереглося у вигляді тонкого шару деревного тліну (залишок нижньої стінки труни). За матеріалом та стратиграфією піч 2 можна датувати XII ст.

Човноподібна споруда 13. Відкрита у квадраті Ж, 3-8-10. Рівень виявлення — 95,25. Конструкція споруди складалася з ряду дере-в'яних плах, розташованих по осі північ—південь. Дерево добре збереглося. Таких плах ми нарахували дванадцять. Їх довжина — від 2 до 3,15 м, ширина — 0,25 м, товщина — 0,02—0,03 м. Найнижча точка осідання плах у східній частині дорівнює 94,30, у західній — 94,87. У західній частині конструкції збереглися фрагменти двох поперечних плах та рештки стовпа на її дні. Південна частина споруди знищена фундаментами будівлі XX ст. Заповнення — мішаний гумусований супісок. У південно-східній частині конструкції зафіксовано розвал керамічного посуду. Із заповнення споруди 13 походять фрагменти: вінець к. п. — 67; денець к. п. — 16; стінок к. п. — 29; стінок амфори — 2; прясельця — 1; виробів з кольорового металу — 5; виробу із заліза — 3; печини — 1; кісток тварини — 6; залізний гачок — 1; шлак залізний — 1; ріг коров'ячий — 1. Дно у східній частині зафіксоване на рівні 93,95, у західній — 94,28. За матеріалом та стратиграфією споруду 13 можна датувати XI ст.

За час археологічних робіт на вул. Сковороди, 14, досліджено 5 культурних шарів (від XIX до XI ст.), зафіксовано понад 1500 одиниць археологічного матеріалу (фрагменти й навіть цілі форми кераміки, вироби з металу, кістки тощо). Відмічаємо знаходження на ділянці розкопу великої кількості плінфи кінця XI—XII ст., які можуть свідчити про існування неподалік мурованої споруди (храму?) в давньоруські часи.

О.Д. Козак

АНТРОПОЛОГІЧНІ ТА ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДСЬКИХ РЕШТОК З ПОХОВАНЬ ТА ПЕРЕПОХОВАНЬ, ЗНАЙДЕНИХ ПРИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПКАХ НА вул. КАФЕДРАЛЬНІЙ У м. ЛЬВОВІ У 2006 р.

The article presents preliminary results of palaeopathological research of human bones from the 15th—18th cc. burials uncovered during the 2006 archaeological season in Cathedral-na Street in Lviv.

2006 року розкопками Археологічно-архітектурної служби м. Львова при Управлінні охорони історичного середовища Львівської міської ради під керівництвом Шишака було відкрито частину цвинтаря XIV—XVIII ст. на вул. Кафедральній та на Кафедральній площі у м. Львові. Усі знайдені кістки досліджені антропологічно.

Дані із загальної кількості та статеві-вікового розподілу індивідів у похованнях та перепохованнях наведено у таблиці.

Понад половину становлять дитячі поховання. Кількість чоловічих і жіночих поховань приблизно однакова. Вік смерті дорослих в основному перебуває в межах 20—40 років. Досить мало людей пережили 60-літню межу.

Слід відзначити відносно високий зріст похованих. У чоловіків він коливається від 164 до 178 см (у середньому 170), у жінок — від 161 до 168 см (у середньому 164 см).

У чоловіків досить часто трапляються ознаки, що вказують на надмірні вертикальні статичні навантаження на осьовий скелет (хвороби хребта) та навантаження на м'язи плечового поясу. В цій групі також часто трапляються травми. Вони локалізовані в гомілковостопному суглобі та стопі (5 випадків), у стегні (3 випадки), на

ребрах (3 випадки), ліктьовій кістці (так званий парируючий перелом) та на черепі (2 випадки). У кількох індивідів зафіксовано травми хребта.

Серед суглобів у жінок найбільш вразливіми були плечі, ліві лікоть та кисть, тоді як травми знайдено на черепі (одна на лобі й одна на потилиці) та у хребті (один випадок). Тут же зафіксовано один випадок перелому ключиці.

Остеохондроз, запалення дисків та артропатії міжхребцевих суглобів у хребті найчастіше трапляються у чоловіків, що зазвичай пов'язано з більшими фізичними навантаженнями в цій групі населення. Досить частими є хрящові грижі міжхребцевих дисків (так звані вузли Шморля), у тому числі й задні, з ущемленням спинномозкового каналу, які спричинювали неврологічні симптоми. Ці зміни знайдено також у молодих жінок.

У кількох випадках у чоловіків зафіксовано запальні зміни тіл хребців, які можуть бути результатом неспецифічного остеомієліту (запалення кісткового мозку) хребта, змін, спричинених туберкульозною інфекцією або бруцельозом. Остання інфекційна хвороба поширена в районах, де розводять кіз і овець. Вона передається від тварин до людей із зараженим молоком.

У чоловіків знайдено також сліди гематогенного неспецифічного остеомієліту (запалення кісткового мозку, що передається через кров з локального вогнища, яким може бути каріозний зуб, прикореневий зубний абсцес або

Статеві-віковий розподіл індивідів у похованнях та перепохованнях

Категорія	Плід/новонароджений (до 38 тижнів)	Новонароджений/немовля до 2 років (inf 1a)	Inf 1b 2—6 років	Inf 2 6—14 років	Juv 14—18 (20) р.	Дорослі жінки	Можливо, жінки	Чоловіки	Можливо, чоловіки
Кількість	2	21	17	12	5	20	4	22	7

травма м'яких тканин), посттравматичного остеомієліту стегна та остеомієліту, спричиненого системною інфекційною хворобою, можливо, специфічною (наприклад, ендемічним сифілісом).

З інших інфекційних захворювань на кістках як чоловіків, так і жінок зафіксовано наслідки: запалень середнього вуха — отитів та мастоїдитів (у 7 індивідів), запалень навколосових пазух (у 4 жінок та 3 чоловіків), плевритів (у 1 чоловіка та 1 жінки) та менінгітів (у 4 жінок та 2 чоловіків). Нерідко спостерігаються також ознаки синустромбозів — збільшення проникності стінок синусів головного мозку. У чоловіків вони знайдені у двох випадках, у жінок — також у двох випадках, а у одного індивіда сліди цього захворювання на внутрішній поверхні черепа зафіксовані разом із запаленням глибоких вен гомілок, що, можливо, свідчить про захворювання на тромбофлебіт.

У кількох випадках у чоловіків та жінок на черепі (у проекції волосистої частини голови) знайдено сліди реакції кістки на хронічне подразнення та запальні зміни, що можуть бути спричинені як ускладненням поверхневих травм, так і укусами паразитів.

Одна з жінок зрілого віку мала на черепі зміни, що й нині досить часто трапляються у цієї групи населення — так званий фронтальний внутрішній гіперостоз (*Hyperostosis frontalis interna*, або *HFI*), який вважають зумовленим змінами ендокринного фону організму під час вагітності або менопаузи. Ендокринними порушеннями у внутрішньоутробному періоді можна пояснити комплекс ознак на черепі та скелеті молодої жінки з поховання 3 в колодязі біля каплиці Кампіанів. Вона мала кістку інків та численні шовні кісточки у лямбдоподібному шві, незакритий шов між лускою та латеральними частинами потиличної кістки (так звана *sutura mendosa*), незростання дуги першого шийного хребця та спондилізі. Усі ці ознаки вважають генетичнодетермінованими, однак така концентрація їх у одній людині є досить незвичною. Інша генетичнодетермінована ознака — так звана *Spina bifida* — у частковій формі трапляється досить часто у давніх популяціях. В цьому випадку спостерігається повне незаростання дуг сегментів крижів. У такому варіанті (*Spina bifida occulta*), коли впродовж усіх 5 сегментів спинний мозок залишається відкритим, ця патологія може легко призвести до травми та паралічу й загибелі людини. Те, що така ознака трапилась у чоловіка 40—60 років, свідчить або про малорухливий спосіб життя,

Рис. 1. Поховання 30. Права стегнова кістка: *a* — вигляд з медіального боку; *б* — вигляд ззаду; *в* — ділянка діафіза ззаду з фістулами та періоститом

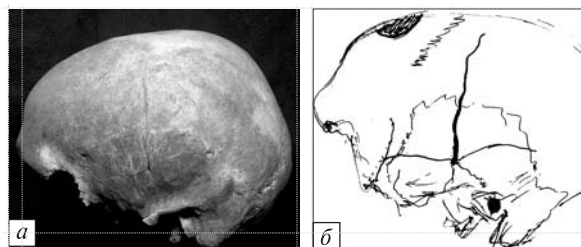

Рис. 2. Поховання 22. Череп, латеральна проекція. Травма скроневої кістки: *a* — загальний вигляд; *б* — прорисовування; *в* — деталь травми

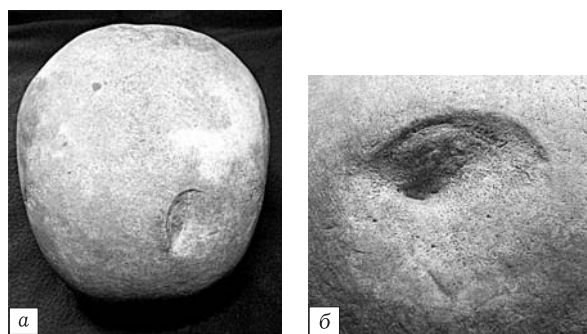

Рис. 3. Поховання 22. Травма лобової кістки: *a* — вигляд зверху; *б* — різкий подвійний контур краю маркує хірургічне втручання, нерівномірність поверхні зумовлена вторинним запаленням окістя

що не підтверджується іншими дослідженнями скелета, або великим везінням чи міцністю сполучної тканини, що закривала замість кістки спинномозковий канал на рівні крижів.

Досить звичними у давніх львів'ян були захворювання зубів — карієс, зубний камінь, пародонтопатії та їх ускладнення. Вони знайдені майже у всіх чоловіків та жінок.

У чоловіка з поховання 1 у криниці біля каплиці Кампіанів знайдені сліди певного злоякісного захворювання. Ознаки, ймовірно, являють собою метастази карциноми простати або множинної мієломи. У однієї зрілої жінки можна припустити метастази раку грудей або легенів.

Щодо хвороб дітей, то за інтенсивністю та поширенням слідів захворювань можна припустити, що основною причиною смерті у ранньому віці (від 1 до 5 років) у Львові цього часу були інфекційні захворювання та авітамінози.

Сліди хронічних чи рецидивних неспецифічних інфекцій (отиту, мастоїдиту, менінгіту та гематогенного остеомієліту) знайдено у 8 дітей віком від 1 до 7 років. Дефіцитні хвороби — нестача вітаміну С (цинга) та D (рахіт), а також

анемія найчастіше трапляються у дітей, що годують, неправильно харчуються, або розвиваються внаслідок порушень обміну речовин при інших хворобах. Сліди цинги на дослідженому кладовищі знайдено у 11 дітей, в основному віком від 1 до 5 років. Сліди рахіту зафіксовано у 2—3-річної дитини та у немовляти, народженого на 7-му місяці вагітності. В останньому випадку, ймовірно, хворіла мати й хвороба передалась дитині, що і спричинило раннє її народження та загибель.

Про розвиток медичних знань у Львові свідчить знахідка слідів оперативного втручання при лікуванні травми голови у чоловіка з поховання 22. Рану на лобі, вочевидь, вичистили, в тому числі вирізали й частину кістки, яка загноїлася. Подібні операції, очевидно, були досить частим явищем у всі часи, однак на території України вони зафіксовані лише на кістках з поховань доби бронзи.

О.Р. Лазурко, Є.С. Ткач

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В м. УГНЕВІ У 2006 р.

The archaeological research in the town of Uhniv (Social Region in Lviv Oblast) in 2006 was conducted for the first time. The excavation work was performed mainly on the territory around the church of Assumption of Virgin Mary (17th c.) and in the locality Zamochok. Trenches laid around the cathedral revealed the Late Mediaeval burial. A trench laid in the locality Zamochok uncovered ceramic material of the 15th—16th cc.

У 2006 р. вперше було проведено археологічні дослідження на території сучасного м. Угнева Сокальського району Львівської області. Перша згадка про місто належить до 1360 р. Роботи виконувались на двох ділянках: на території костьолу Успіння Богородиці та в урочищі Замочок (рис. 1). Завданням досліджень першої ділянки було: зафіксувати стан фундаментів будівлі та локалізувати, за можливості, залишки попереднього дерев'яного костьолу, в урочищі Замочок — продатувати період спорудження земляного валу.

Результати археологічних досліджень костьолу Успіння Богородиці. Костьол Успіння Богородиці розташований на великій ділянці в західній частині середмістя. В минулому ця територія прилягала до лінії оборонного валу міста. Храм орієнтований головним фасадом на схід, до Ринкової площі. Крім костьолу на ділянці розташована двох'ярусна дзвіниця з проїздом та брамою. З усіх боків територія костьолу була первісно оточена мурованою огорожею або валом. Особливістю цього храмового комплексу є те, що дзвіниця поставлена перед головним фасадом храму.

Для проведення археологічно-архітектурних робіт при костьолі Успіння Богородиці було закладено три шурфи (рис. 2).

Шурф 1, розмірами 3 × 1,5 м, розпланований при південно-західній частині костьолу (при примиканні ризниці до нави). Материк

у вигляді білої мергелевої глини виступив на глибині 2,43 м. Усі стратиграфічні шари були насичені вкрапленнями материка. Вони характеризуються слабкою та середньою гумусованістю, малим насиченням артефактів і належать до важких та середніх суглинків. У шурфі виявлено два поховання.

На глибині 0,75 м виявлено поховання дитини. Трупопокладення здійснювалось у домовині головою на схід. Руки покійника були в простані вздовж тіла. Загальна довжина скелета становила 0,8 м.

Поховання 2 виявлено на глибині 1,25 м. Трупопокладення здійснювалось головою на схід без домовини і виходило за межі шурфу. З виявленого фрагмента скелета простежено лише променеві кістки. Фундаменти нави та ризниці у шурфі знаходились на різних глибинах. Підшва фундаменту ризниці від цоколя костьолу знаходилась на глибині 2,65 м, підшва нави — 3,23 м.

Археологічні знахідки у шурфі 1 представлені незначними фрагментами кераміки XVIII—XIX ст. та срібним солідом початку XVII ст.

Шурф 2, розмірами 3 × 1,5 м, закладений при північній стіні костьолу. В шурфі виявлено чотири поховання та дві поховальні ями. Поховання 3 знаходилось глибині 0,75 м і виходило за межі розкопу. Виявлено лише череп та фрагменти плечей. Трупопокладення здійснювалось головою на схід без домовини. Поховання 4 відкрито на рівні 1,5 м. Трупопокладення здійснювалось головою на захід без домовини. Руки зігнуті й покладені на живіт. Нижні кінцівки покійника відсутні, оскільки були перерізані під час будівництва північного крила костьолу. Поховання 5 знаходилось на глибині 1,65 м. Трупопокладення західної орієнтації,

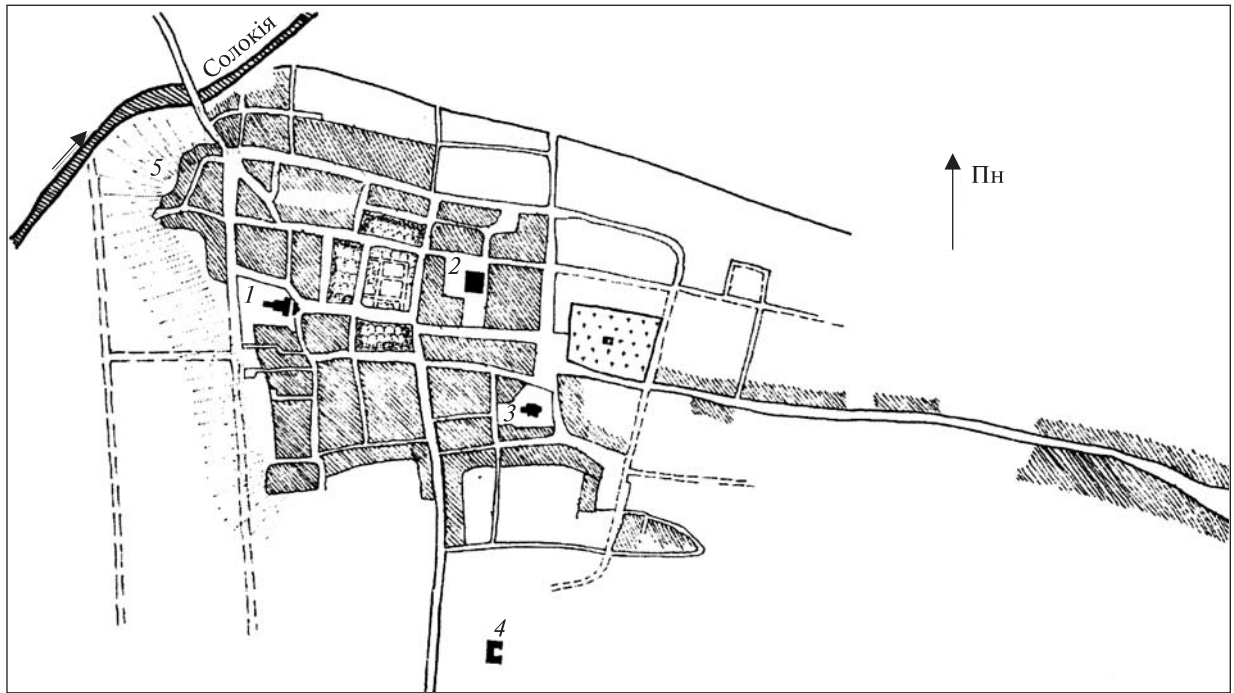

Рис. 1. Загальний план міста Угнева: 1 — цостьол; 2 — синагога; 3 — церква; 4 — колишній будинок суду; 5 — урочище Замочок

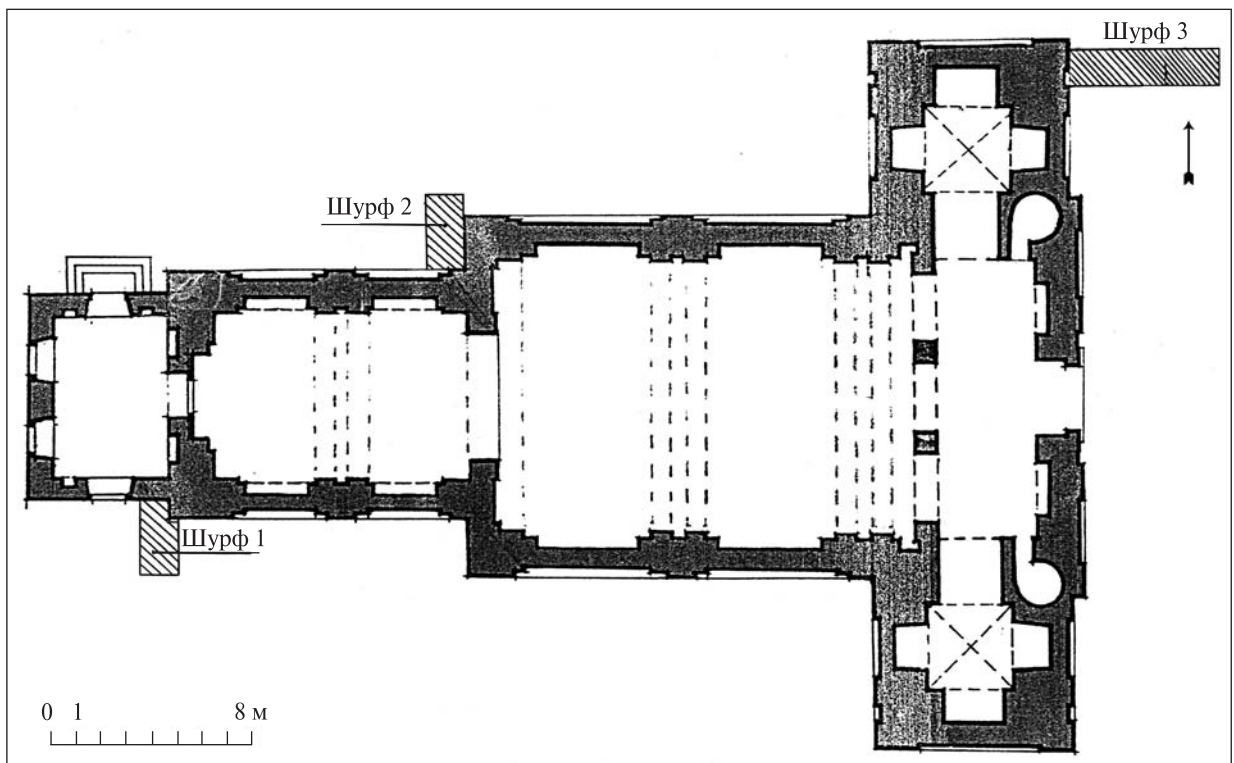

Рис. 2. План цостьолу Успіння Богородиці з розташуванням шурфів

без домовини. Руки покійника зігнуті й покладені на груди. Аналогічно до поховання 4, голмілкові кістки покійника відсутні. Поховання 6 знаходилось на рівні 1,63 м. Через пошкодження скелета фундаментом цостьолу зафіксовано лише череп та грудну клітку.

Археологічні матеріали, виявлені у шурфі 2, представлені фрагментами вінець гончарного посуду та уламком полив'яної кахлі. Хронологічно вони належать до XVIII—XIX ст. Серед індивідуальних знахідок виявлено монету, так звану боратинку XVII ст.

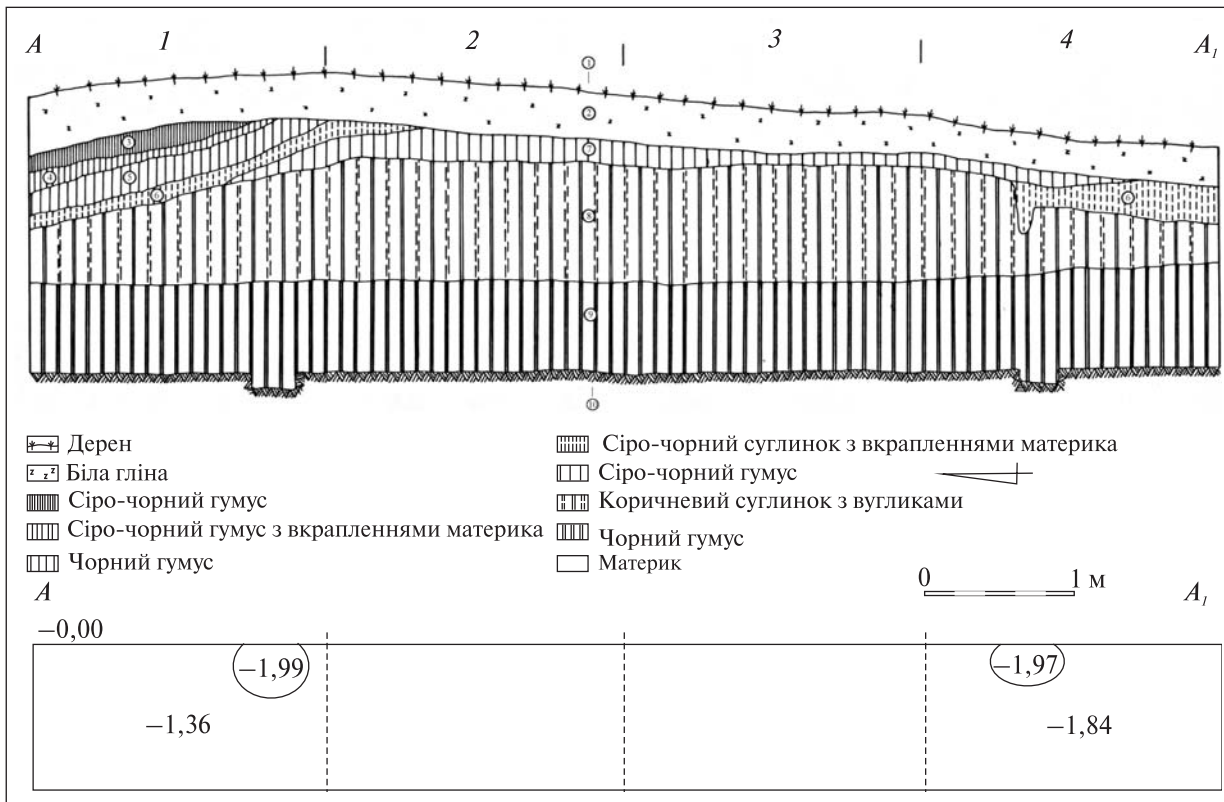

Рис. 3. План і стратиграфічний профіль перетину валу

Шурф 3, розміром $4,0 \times 1,5$ м, закладений при східній стіні північної вежі костьолу, з відступом 0,5 м від північно-східного кута. По всій площині шурфу з глибини 0,4–0,5 м виявлено контури поховальних ям та рештки деревини від трун. З метою виявлення решток культурного шару до закладення цвинтаря було вирішено продовжити шурф прирізкою на 2 м, однак і в цій частині виявлено численні поховання, заглиблені в материк.

Тут зафіксовано понад 10 поховань та поховальних ям. При фундаменті виявлено невелику ділянку поховальної ями та перепоховання, які, очевидно, перерізані під час влаштування фундаментів. Найкраще збережене поховання 8. Поховання 12 було перерізане дитячим похованням 13. Дитячі кістки виявлено також у заповненні поховальної ями 7.

Фундамент цегляний, кладений на вапняно-піщаному розчині. Нижню частину (заввишки 0,37–0,40 м) викладено з пісковику-плитняку. Рівень закладання фундаменту зафіксовано на глибині 0,38–0,40 м. Поверхня материка (щільні шари опоки) залягає на позначці 1,15 м, низ фундаменту — на глибині 2,85 м.

Найкраще стратиграфія терену простежується при фундаменті костьолу. Шар 1 сформований наприкінці ХХ ст. з побутового сміття. Шар 2 — чорний гумус, що сформувався

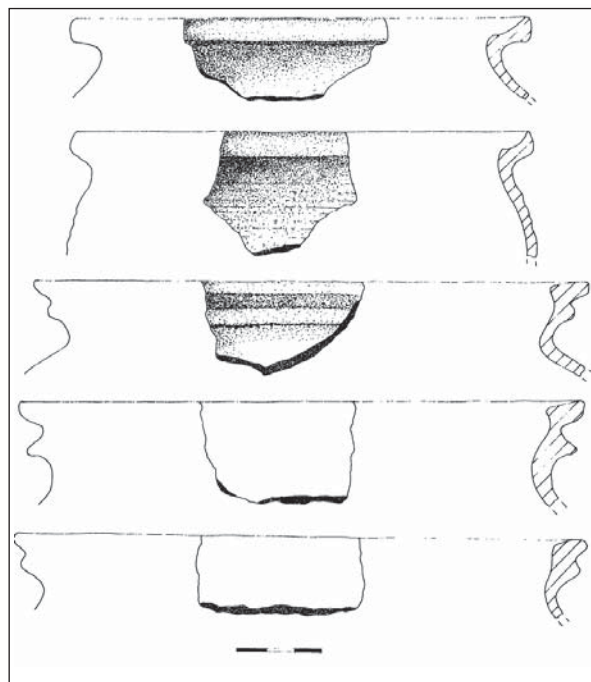

Рис. 4. Фрагменти вінець гончарного посуду

на ділянці після ремонту в 20-х роках ХХ ст. під час функціонування храму до 1951 р. Шар 3 — вугілля з часу пожежі (ймовірно, 1914 р.). Шари 4 (вапно), 5 (будівельні рештки) — свідчення великого ремонту об'єкта. Вдалося виявити невеликі фрагменти похованого ґрунту

(1,00 — 1,15 м), вкритого шарами з материковими викидами. Ймовірно, це рівень закладення першого храму на цій ділянці. На жаль, у цьому шарі археологічні артефакти не виявлено. При північній стінці шурфу зафіксовано дві підстовпові ями квадратної форми, заглиблені в материк з рівня денної поверхні функціонування костюлу.

Керамічний матеріал, виявлений у поховальних ямах, датується XVII—XVIII ст. У заповненні поховальної ями 13 виявлено скляну поліхромну намистину XVII—XVIII ст. Вона орнаментована косими лініями жовтого та білого кольорів.

Характеризуючи поховання, можна виокремити чотири рівні за глибиною їх залягання.

1-й рівень (0,4—0,75 м). У цьому горизонті виявлено контури поховальних ям та рештки деревини від трун, а також два поховання (1, 3), орієнтованих на схід, більшу частину яких перерізає фундамент костюлу. Ці поховання є більш ранніми за костюл. Захоронення безінвентарні.

2-й рівень (1,14—1,19 м). У цьому горизонті виявлено контури поховальних ям та поховання 9, 10, 13. Всі поховання орієнтовані на захід. Лише поховання 9 дещо зміщене в південно-західну сторону. Захоронення безінвентарні.

3-й рівень (1,24—1,45 м). У цьому горизонті виявлено контури поховальних ям та поховання 2, 4, 7, 8, 11, 12, 14. Усі поховання орієнтовані на захід. Лише поховання 8 і 12 дещо зміщені в південно-західну сторону. Захоронення безінвентарні.

4-й рівень (1,58—1,65 м). У цьому горизонті виявлено контури поховальних ям та поховання 5, 6, 15, 16, 17, 18. Всі поховання орієнтовані на захід. Лише поховання 16 дещо зміщене в південно-західну сторону. Захоронення безінвентарні.

У результаті археологічних досліджень було виявлено 25 знахідок. Найпоширенішими є керамічні артефакти, представлені фрагментами мисок, кахлів та горщиків XVII—XVIII ст. Серед металевих виробів виявлено пласку залізну підківку С-подібної форми, типу для пізнього середньовіччя. Скло представлене гутним денцем келиха синього кольору та вищезгаданою намистиною. Увесь матеріал було виявлено на глибині до 0,7 м, датується XVII—XIX ст. Доказом цього є нумізматичний ма-

теріал, зокрема срібний солід Густава Адольфа XVII ст., знайдений на глибині 0,6 м, вищезгаданий мідний шеляг XVII ст., виявлений на глибині 0,35 м, та один мідний гріш 1900 р., знайдений на глибині 0,3 м. Окремою знахідкою є крем'яний відщеп, який знаходився на глибині 0,4—0,6 м у шурфі 1 і лежав у порушених культурних нашаруваннях.

Отже, в ході археологічних досліджень при костюлі Успіння Богородиці виявлено кількочарове кладовище, яке існувало при костюлі. Визначено рівень залягання фундаментів споруди. Зібрано незначну кількість археологічних та нумізматичних знахідок, що доповнили історичні дані про існування костюлу.

Результати археологічних досліджень в урочищі Замочок. Замок в Угневі розташовувався на березі р. Солокія, з двох боків був захищений заболоченою долиною ріки. З третього боку підступ до твердині був закритий середмістям. З 1580 р. існують згадки про розбудову замку.

У грудні 2006 р. було проведено археологічне дослідження валу, який у минулому оточував колишній замок. При західному торці валу було закладено траншею розмірами 8 × 1 м. Культурні нашарування простежені на глибину 1,86 м. Стратиграфічні нашарування склалися з дерну, під яким залягав шар білої глини потужністю 0,30—0,40 м. Ймовірно, він виконував укріплювальну функцію. Це пояснює добру збереженість форми та розміру валу. Під глиною в локальних місцях з чіткими межами послідовно залягають нашарування гумусованих супісків та суглинків з вкрапленнями материкової глини. Материк у вигляді білої глини виступив на рівні 1,85 м.

На проміжному етапі досліджень на рівні 0,80 м у плані траншеї простежено контур споруди. На карті Угнева 1854 р. при валі, на місці закладання траншеї, позначено житлові споруди. На поверхні материка виявлено дві заглиблені ями округлої в плані форми (рис. 3). Вони, ймовірно, були конструктивними елементами споруди.

Археологічний матеріал представлений 21 знахідкою, майже виключно фрагментами одностасової кераміки кінця XIV—XVI ст., яку виявлено на глибині 0,45—0,9 м (рис. 4).

Враховуючи результати досліджень, можна припустити, що спорудження валу навколо угнівського замку датується кінцем XIV—XVI ст.

О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкін, Р.В. Бабенко

РОЗКОПКИ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЧЕРВОНЕ-2 НА КИЇВЩИНІ У 2006 р.

The paper presents the results of the research of Chernyakhivska culture burial ground near the Chervone village of Stavyshe Region in Kyiv Oblast. The materials are dated within the 4th c. AD.

У липні 2006 р. спільна археологічна експедиція ІА НАН України (відділ археології ранніх слов'ян) та НПУ ім. М.П. Драгоманова (лабораторія археологічних досліджень) провела дослідження пам'яток черняхівської культури біля села Червоне (Ставищанський район Київської області).

Могильник черняхівської культури поблизу с. Червоне було виявлено у 1984 р. експедицією під керівництвом С.С. Березанської. Восени 2005 р. нами було обстежено місце знахідки поховань і закладено пошукову траншею, яка дала змогу локалізувати могильник на місцевості. 2006 р. було розпочато стаціонарні планомірні розкопки могильника черняхівської культури. Для впорядкування археологічних пам'яток поблизу с. Червоне з урахуванням нових даних нами було введено такі шифри: Червоне-1 — поселення доби бронзи та раннього залізного віку (відкрите С.С. Березанською); Червоне-2 — могильник черняхівської культури; Червоне-3 — багатошарове поселення доби бронзи, раннього залізного віку та черняхівської культури.

Могильник черняхівської культури Червоне-2 займає правий північний схил річки Торць (права притока р. Торч — права притока р. Рось — права притока р. Дніпро) у місці впадіння в неї безіменного струмка. 2006 р. було закладено два розкопи загальною площею 200 м², де досліджено 16 поховань (3—18). Поховання 1 і 2 були досліджені експедицією С.С.Березанської 1984 р. Всі поховальні комплекси належать до черняхівської культури. Дванадцять з них здійснені за обрядом трупопокладення, чотири — за обрядом кремації (3, 4, 8, 12). Серед інгумацій два поховання орієнтовані головою на північ,

шість — на захід. Визначення орієнтації інших трупопокладень ускладнене тим, що вони були значно поруйновані в давнину. Загалом переважна більшість поховань мала сліди ритуальної руйнації різного ступеня — від локальної до повної. Глибина трупопокладень в середньому становила близько 1,2—1,4 м. Положення кістків у похованнях — на спині з випростаними кінцівками рук та ніг. Більшість трупопокладень не містила поховального інвентарю.

Серед поховань, в яких було знайдено інвентар, інтерес становить трупопокладення 5 (рис. 1). Трупопокладення дорослої людини здійснене на глибині 1,26—1,3 м і орієнтоване головою на захід із незначним відхиленням на північ. Кістяк зберігся майже цілком, за винятком ліктьових кісток правої руки, поперекових хребців, частини ребер, фаланг ніг і рук. Руки притиснуті до тулуба, ноги щільно зведені в колінах і стопах. Таке розміщення кісток може свідчити про те, що під час поховання небіжчика було загорнуто в саван. Череп був трохи зміщений і лежав на потилиці, лицьові кістки відсутні. Незважаючи на те, що кістяк зберігав анатомічну цілісність, у розміщенні окремих його частин добре фіксувалися різні рівні залягання — череп (1,26), плечі (1,13), лікті й ребра (1,25), зап'ястки та попереки (1,17—1,20). Тобто фіксується певне «просідання» кістяка в деяких місцях. Не виключено, що це пов'язано з різними темпами розкладання м'яких тканин та, можливо, дерев'яних поховальних нош. Найвність трьох однакових рівнів у ділянці пліч, попереку та колін, можливо, фіксують місця поперекових брусів нош. З північної сторони черепа, майже впритул до нього, лежав скляний келих, повернений вінчиком у бік ключиці. Інших речей у похованні не знайдено.

Келих зберігся повністю, хоча був роздавлений землею (рис. 1, 2). Вся поверхня кели-

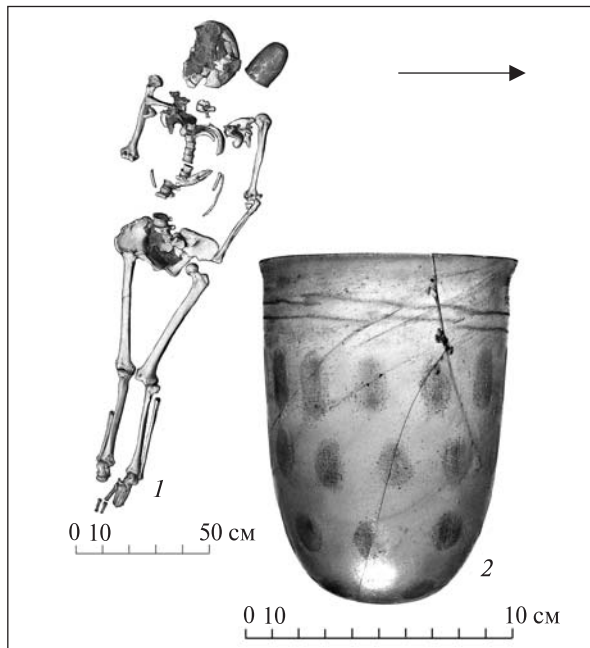

Рис. 1. Могильник черняхівської культури Червоне-2, поховання 5

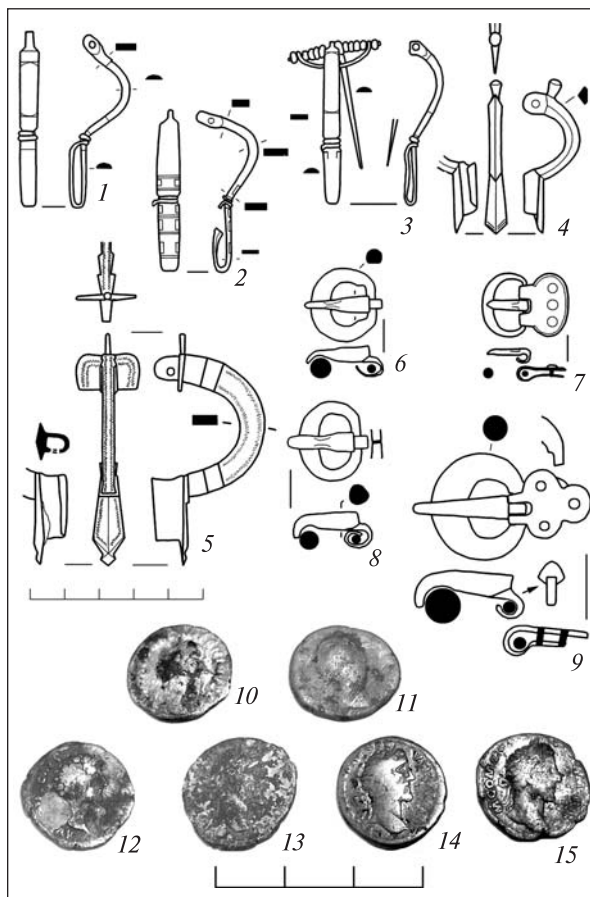

Рис. 2. С. Крачківка, поселення черняхівської культури. Підйомний матеріал

ха була вкрита темно-коричневою патиною. Келих виконаний із прозорого скла оливкового кольору. В скляній масі добре помітні пові-

тряні бульбашки. Форма келиха циліндроко-нічна, дно сферичне, вдавнене всередину, вінчик дещо відігнутий назовні, не оброблений. На зовнішній поверхні під вінчиком нанесено дві паралельно прошліфовані лінії. Нижче ліній розташовані чотири ряди шліфованих овалів різних розмірів, які не перекривають один одного. Діаметр вінчика 9,6 см, висота посудини — 13 см, товщина стінок — 0,2—0,4 см (рис. 1, 2). За своїми характеристиками келих належить до посудин типу Еггерс-230, які датуються в межах IV ст. н.е.

Трупоспалення, досліджені на могильнику, представлені кількома різновидами поховань — урнові кремації, компактні скупчення кісток тощо. Поховання в середньому здійснені на глибині 0,25—0,5 м. Інвентар кремацій переважно складався з уламків або цілих форм гончарного посуду, особистих прикрас та оздоблення одягу. Інтерес становить комплекс поховання 4. Залишки трuposпалення складені в урну (цілий гончарний горщик), на них догори дном покладено гончарну миску-кубок. Урну в свою чергу було накрито цілим перевернутим гончарним горщиком. Серед кальцинованих кісток знайдено бронзове кільце-окуття від ременя, бронзовий дріт та два фрагменти перепаленого гребеня з рогу.

Знахідки з культового шару могильника представлені уламками гончарного та ліпного посуду, кістками людини та індивідуальними знахідками (сердолікові намистини, бронзова пряжка, залізна відерцеподібна підвіска, численні уламки скляних посудин).

Речовий матеріал, який знайдено під час розкопок могильника, датується в межах IV ст. н.е.

Поруч з могильником нами було виявлено синхронне йому поселення черняхівської культури Червоне-3. Огляд поверхні пам'ятки дав змогу уточнити його розміри. Культурний шар простежено на обох схилах р. Торець та балки, де знаходиться могильник. Довжина культурного шару вздовж правого (північного) берега річки становить близько 2 км, ширина його сягає 80—100 м. На лівому (південному) березі річки обстежена площа культурного шару становить близько 5 га. Слід зауважити, що деякі ділянки південного схилу річки задерновані та зайняті лісом, що не дає можливості наразі остаточно з'ясувати площу поселення. На поверхні знайдено численні уламки гончарного та ліпного посуду, кістки тварин, камені, фрагменти глиняної обмазки. Ліпна кераміка має риси, притаманні посуду вельбарського типу. Крім знахідок черняхівської культури з території поселення походять уламки ліпного посуду доби бронзи та раннього залізного віку.

Дослідження могильника та поселення черняхівської культури біля с. Червоне планується продовжити наступного року.

Під час роботи археологічної експедиції мешканцем Черкаської області О.М. Павленком було передано колекцію археологічних знахідок із металу, які зберігаються в його приватній колекції, для культурно-хронологічного визначення. Речі були зібрані ним у 2003—2005 рр. поблизу с. Крачківка (Маньківський р-н, Черкаська обл.) на березі р. Попівка (ліва притока Гірського Тікичу — ліва притока р. Синюхи — ліва притока Південного Бугу). За його словами, разом з цими речами на поверхні траплялися уламки гончарного посуду із шорсткою та лощеною поверхнею. Отже, напевно, речі походять з поселення черняхівської культури. До складу колекції входило п'ять фібул, чотири пряжки та шість римських монет (рис. 2, 10—15). Монети будуть передані нами на визначення фахівцям відділу античної археології ІА НАН України, інші речі з колекції були нами замальовані та сфотографовані. Нижче наводиться опис і визначення цих речей.

Фібула з бронзи, щиткового типу (рис. 2, 5). Ціла, корпус дещо деформований, відсутні голка, пружина та кнопка. Спинка симетрично вигнута і в перетині має прямокутну форму. Ближче до щитків на спинці зроблено два уступи. Нижній щиток має ромбоподібну форму із закінченням, виконаним також у вигляді невеликого ромба. Верхній щиток прямокутної форми із закругленими верхніми кутами. В місці перетину верхнього щитка та спинки відлито стрижень для кріплення кнопки. Приймач частково обламаний і був суцільним, не виключено, що він мав колбоподібну форму. Зовнішня поверхня обох щитків та спинки вкрита тордованими зигзагоподібними лініями.

Фібули подібної форми відносно рідко трапляються на черняхівських пам'ятках і за особливостями конструкції їх можна віднести до фібул групи VI, типу 188 за О.Альмгреном. На наш погляд, фібулу з Крачківки можна датувати другою половиною IV ст. Подібні за цими ознаками фібули знайдено в Черкасах (поховання 60) та Малаєштах (поховання 15). Пряжка з поховання молдавського могильника належить саме до цього часу.

Фібула з бронзи, кнопкового типу (рис. 2, 4). Має суцільний приймач та відлиту разом з корпусом кнопку на голівці. Ціла, відсутні пружина та голка. Спинка симетрично вигнута, в перетині має ромбічну форму. Кнопка біконічної форми. Щиток ромбічної форми, в нижній частині зроблено по дві рельєфні лінії.

Датування кнопкових фібул поки що остаточно не розроблено. В цілому час їх існуван-

ня визначається в межах середини III — кінця V ст. Враховуючи загальну дату колекції з Крачківки, її час слід обмежити IV ст.

Дві фібули з бронзи, фасетованим корпусом та підв'язним приймачем. Одна фібула ціла (рис. 2, 3), у другій відсутні пружина та голка (рис. 2, 1). Перетини спинки та ніжки сегментоподібні.

Підв'язні фібули з фасетованим корпусом у черняхівській культурі датуються в межах IV ст. За типологією Є.Л. Гороховського, обидва екземпляри мають перетин первинного бруска, близький до 0,5 см, і за цими ознаками належать до більш раннього часу, тобто ближче до середини IV ст.

Фібула з бронзи, підв'язним приймачем і корпусом, який прикрашено виїмками та карбуванням (рис. 2, 2). Фібула ціла, відсутні лише частина приймача, пружина та голка. Перетин корпусу прямокутний. Ніжка та частина спинки ближче до підв'язки прикрашена прямокутними виїмками з обох країв, які розділені поперечними лініями.

За типологією Є.Л. Гороховського, ця фібула має ознаки, характерні для пізніх варіантів підв'язних фібул, які датуються другою половиною IV ст.

Дві пряжки бронзові (рис. 2, 6, 8). Рамки сегментоподібної форми зі значно потовщеною передньою частиною. Язички колбоподібної форми із сильно загнутим закінченням. Посередині язичків помітне потоншення.

Пряжка бронзова з обоймою (рис. 2, 9). Рамки майже круглої форми, зі значно потовщеною передньою частиною. Язичок колбоподібної форми і сильно загнутий за рамку. Обойма має трипелюсткову форму і три заклепки, якими пряжка кріпилася до шкіряного паска.

Усі три пряжки мають ознаки, характерні для заключних фаз черняхівської культури і за Є.Л. Гороховським можуть бути датовані кінцем IV — першою половиною V ст.

Пряжка з овальною обоймою (рис. 2, 7). Рамки та язичок виконані з міді, обойма та заклепки — зі срібла. Рамка сегментоподібної форми. Язичок короткий, сягає середини рамки, простежуються площина біля петлі та поздовжні фасетки. Обойма має овальну форму та три заклепки-цвяшки з широкими зовнішніми головками.

Пряжка має ознаки, характерні для пряжок типу Келлер/А, — сегментоподібну рамку та овальну обойму з трьома заклепками. Невеликі розміри, можливо, свідчать про те, що вона використовувалась для взуття. В цілому подібні форми датуються першою половиною IV ст. н.е.

Б.А. Прищепя, В.В. Ткач, В.С. Чекурков

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ НА ПІВДЕННІЙ ОКРАЇНІ м. РІВНЕ

In 2006, a rescue archaeological work in Rivne on the territory of multilayer settlement Plyazh, location 3, uncovered two household pits and a pit for sacrifices of the Bronze Age. The settlement was referred to Horodsko-Zdovbytska culture of Corded Ware culture. A dwelling of Pomorska culture and a Slavic building of the 9th — 10th cc. were also discovered.

У зв'язку з підготовкою до будівництва напірного каналізаційного колектора Рівненською філією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ у грудні 2006 р. було проведено науково-рятивні розкопки на багатошаровому поселенні Рівне «Пляж», пункт 3, що займає мисоподібний виступ правого берега р. Усті у південній частині міста між вул. Чорновола та Басівкутським озером. Роботи велись у південній частині мису на протязі 200 м. Досліджена площа становить 360 м². Культурний шар репрезентує кілька епох: бронзовий вік (III—II тис. до н. е.), поморська культура (III—II ст. до н. е.) та ранні слов'яни (VIII—X ст.).

Роботи проводилися як на схилі височини, так і на вершині. Потужність культурного шару і характер знахідок у цих двох зонах різні. На схилі гумусовий шар змитий і має товщину до 0,2 м, археологічних знахідок тут небагато, вони траплялися переважно у передматериковому шарі завтовшки до 0,1—0,15 м. На височині потужність ґрунту до материка сягає 1—1,2 м. Стратиграфію нашарувань подаємо за профілем стінки траншеї на ділянці, де виявлено споруди 7-а, 7-б бронзового віку (рис. 1): 1) від денної поверхні до глибини 0,5—0,7 м залягає чорний гумусовий ґрунт, насичений великою кількістю різноманітних знахідок, верхній його пласт завтовшки 0,25—0,3 м пухкий, має бурий відтінок, ймовірно, це давній орний шар (у першій половині ХХ ст. вздовж берега річки були розташовані окремі сільські садиби); 2) нижче простежено щільний темно-

сірий гумусовий шар, він має товщину 0,2—0,25 м; 3) передматериковий шар має товщину 0,15—0,25 м; 4) материк — жовтий лесоподібний суглинок.

Досліджено вісім різночасових об'єктів. Більшість речових знахідок з культурного шару і найбільш ранні з виявлених об'єктів належать до раннього бронзового віку.

Споруди 7-а, 7-б — це заглиблення, що знаходилися поряд, їхні контури виявлено на рівні материка, на глибині 1,05—1,1 м (рис. 2).

Споруда 7-а трикутна у плані, із заокругленими кутами, розмірами 2,15 × 1,9 м, заглиблена в материк на 0,75 м. Дно нерівне, у північно-східній частині ями було округле заглиблення діаметром 0,72 м, завглибшки 0,08 м, біля південно-західного кута простежено яму неправильної форми, діаметром близько 1 м і завглибшки 0,2 м, біля північного її краю знаходилась стовпова ямка діаметром 0,23 м і завглибшки 0,2 м. У заповненні ями 7-а знайдено: жовен кременю — 4; відщепів — 159; лусочок — 39; відщепів з ретушшю — 82; уламків зернотерок з черепашнику — 3; кістки тварин; близько 120 уламків ліпної кераміки. Більшість посудин виготовлено з глини з домішками жорстви, піску та мінералу, орнаментовані одиничними та подвійними (рис. 3, 1) відбит-

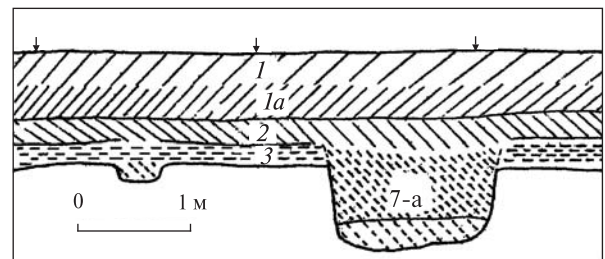

Рис. 1. Рівне. Стратиграфія нашарувань на поселенні «Пляж», пункт 3

ками горизонтального шнура, овальними вдавненнями, шнуровим та серцеподібним штампом. Знаряддя з кременю: ножі — 9; сокира, уламки сокир — 2; вістря стріли з аркоподібною виїмкою в основі (рис. 3, 13); заготовка вістря стріли; свердла — 3; скребки — 3; скобель. Виявлено також прикрасу з мушлі беззубки з двома отворами у верхній частині (рис. 3, 11) та кістяну шпильку з отвором у верхній частині (рис. 3, 8).

Споруа 7-б овальна у плані, розмірами 1,75 × 1,6 м, глибина від рівня виявлення — 1,1 м. Зі сходу простежено два східці півовальної форми, заввишки 0,22 м. Стінки ями вгорі вертикальні, а біля дна розширюються, так що її діаметр на рівні дна більший на 0,3—0,4 м, ніж на рівні виявлення. У центрі ями знаходилось округле заглиблення діаметром 0,5 м і завглибшки 0,35 м. В ямі знайдено: оброблених жовен — 11; відщепів — 335; лусочок — 140; відщепів з ретушшю — 59; уламків зернотерок з черепашнику — 3; полірувальну плитку з пісковіку, уламок мергелю, 10 уламків стулок мушлі беззубки, кістки тварин, 68 уламків кераміки доби бронзи. Серед керамічних виробів є вінця та орнаментовані шнуром стінки (рис. 3, 4, 5), стінка з насічками, нанесеними нігтем, верхня частина посудини з прямими вінцями, орнаментована парним горизонтальним шнуром по горлу та вертикальним по ручці (рис. 3, 2). Знаряддя з кременю: ножі — 9; вістря стріли (рис. 3, 13); свердло; скребки — 2; скобель, знаряддя невизначеної функції — 3; уламки сокир — 2; заготовка сокири, різак (рис. 3, 18); проколка (рис. 3, 15); уламки доліт — 2. Також знайдено заготовку прикраси з мушлі беззубки (рис. 3, 12), кістяне долото (рис. 3, 7), виріб із кістки з отвором у нижній частині (рис. 3, 6) та вирізану з кістки пластину трапецієподібної форми (рис. 3, 9).

Обидві споруди належать до городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки. Зібрані в їх заповненні численні відходи виробництва крем'яних знарядь свідчать, що вони використовувалися як крем'яні майстерні. Навколо споруд у культурному шарі та у верхніх пластах їх заповнення також було виявлено значну кількість крем'яних виробів та відходів, кісток, кераміки. Саме з цими об'єктами пов'язане найбільше скупчення матеріалів доби бронзи на розкопаній території. Із знахідок з культурного шару слід відзначити крем'яні вістря стріл (рис. 3, 19, 20), подвійну проколку (рис. 3, 21), уламки посуду, орнаментовані шнуром та смугами (рис. 3, 22, 23), а та-

кож поодинокі фрагменти посудин стжижовської культури (рис. 3, 24).

Яму 2 виявлено у верхній частині схилу мису, контури простежено на рівні материка, на глибині 0,3—0,55 м (рис. 4). Форма її близька до чотирикутної в плані, із заокругленими кутами, розмірами 2,9 × 2,35 м. Глибина ями від

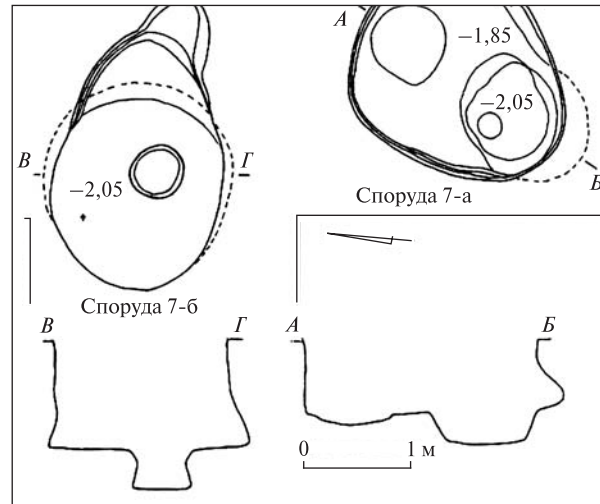

Рис. 2. Рівне. Плани та розрізи споруд 7-а, 7-б

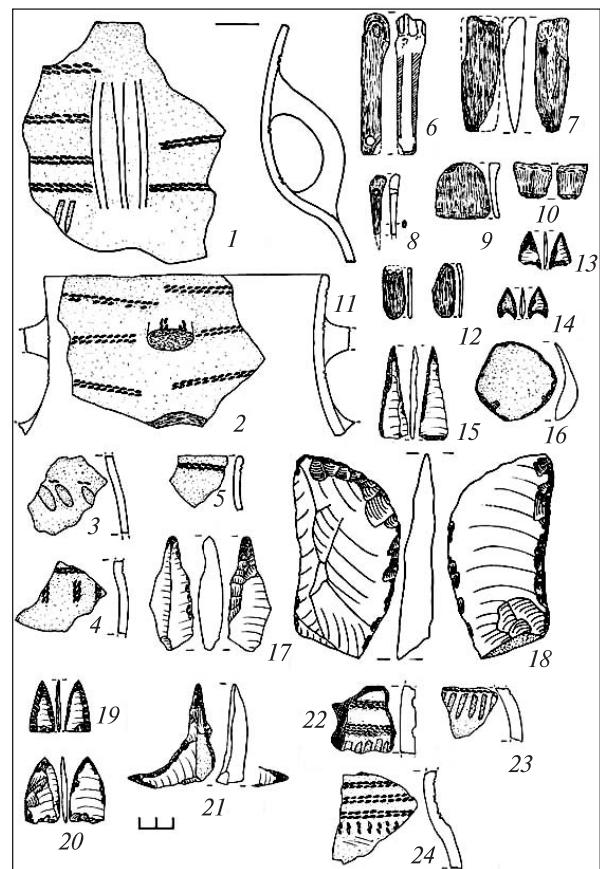

Рис. 3. Рівне. Вироби з глини (1—5, 22—24), кістки (6—12) та кременю (13—21) з поселення бронзового віку

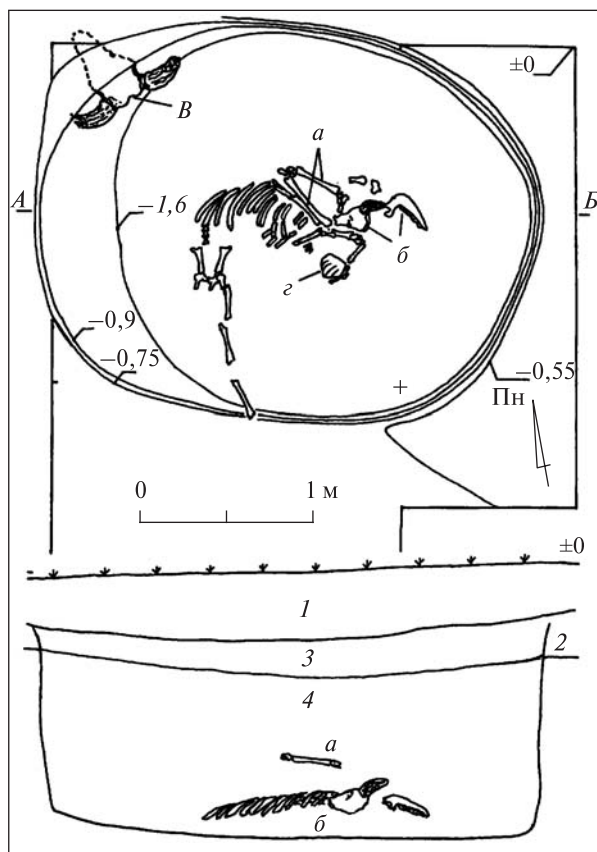

Рис. 4. Рівне. План і розріз ями 2. Літерами позначено: а — кістки кінцівки бика; б — череп бика; в — череп тура; г — шліфувальна плита

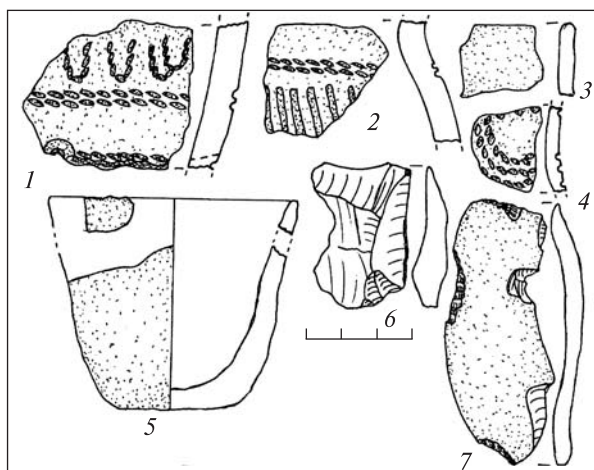

Рис. 5. Знахідки із заповнення ями 2 (1—6) і ями 1 (7): 1—5 — глина; 6, 7 — кремій

рівня виявлення — 1,05 м. На дні в центрі ями виявлено кістяк бика, покладений в анатомічному порядку на лівому боці головою на схід. Біля передніх кінцівок бика лежала шліфувальна плита. У північно-західному куті влаштовано підбій, в який було поставлено череп тура без зубів і без нижньої щелепи, орієнтований ніздрями на північний захід. Поряд з чере-

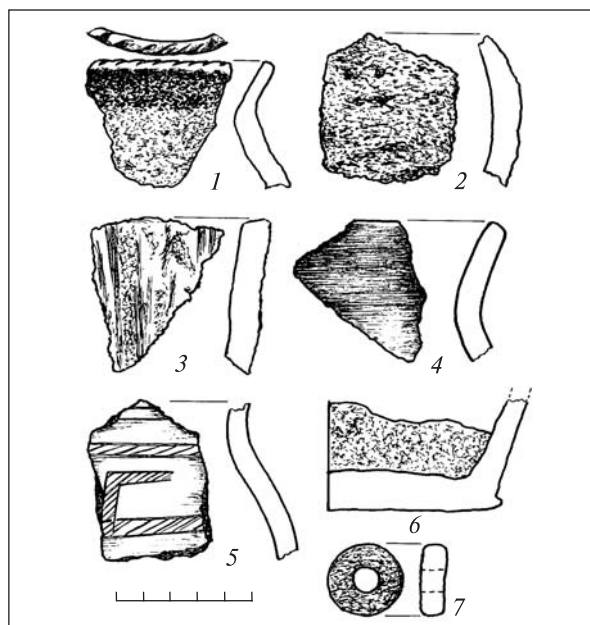

Рис. 6. Рівне. Керамічні вироби поморської культури

пом тура лежали кістки щелепи кабана. Заповнення ями дуже щільне — це суглинок, змішаний із гумусовим ґрунтом, у ньому зібрано колекцію крем'яних відщепів та уламків ліпного глиняного посуду (рис. 5, 1—6). Оскільки яму 2 використано для жертвоприношення тварин, її можна визначити як ритуальну.

Будівля 6 поморської культури мала чотирикутний котлован розмірами близько 2 × 1,8 м, заглиблений у передматериковий шар на 0,25 м. У західному куті котловану на долівці знаходилося округле в плані вогнище діаметром 0,5 м. На площі будівлі 6, а також поряд із нею зібрано серію керамічних виробів — уламки ліпного посуду та прясельце (рис. 6). Знахідки належать до двох технологічних груп посуду. До першої групи (кухонний посуд) належать вироби із горбкуватою шорсткою поверхнею коричневого та сірого кольору, у глиняному тісті домішка середніх і великих зерен жорстви (рис. 6, 1—3, 6). Вінця горщиків відігнуті назовні, прикрашені косими насічками по краю, поверхня посудин має сліди загладжування віхтем трави, денця масивні, товстостінні. До другої групи (столовий посуд) віднесено вироби з добре заглаженою лощеною поверхнею, в глиняному тісті мало домішок, трапляються зерна жорстви, вінця слабо відігнуті назовні (рис. 6, 4), одна стінка орнаментована заглибленими лініями з косим штрихуванням (рис. 6, 5). Прясельце виготовлене із стінки ліпної посудини, його діаметр 2,7 см. Будівля 6 датується III—II ст. до н. е.

Ранньослов'янська будівля 4 мала прямокутний котлован, орієнтований кутами за сто-

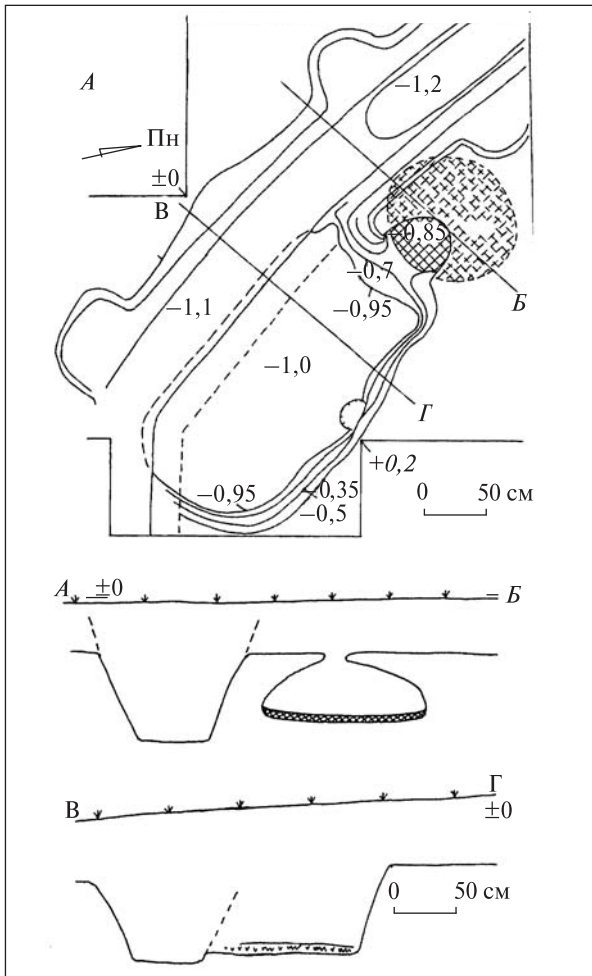

Рис. 7. Рівне. План і розрізи будівлі 4

ронами світу, завдовжки із південного сходу на північний захід 2,7 м (рис. 7). Південно-західна стінка котловану знищена окопом часів громадянської війни 1919—1920 рр. Біля північного кута котловану будівлі, але за межами північно-західної стінки було влаштовано нішоподібну піч з діаметром округлого череня 1,1 × 1,2 м. Висота склепіння — 0,5 м. Черінь мав замощення з камінців, кісток тварин та уламків глиняних горщиків.

Серед знахідок із котловану будівлі 4 переважають уламки горщиків із відігнутими назовні вінцями (рис. 8, 1—5). Більшість із них ліпні, але зовні підправлені на гончарному крузі.

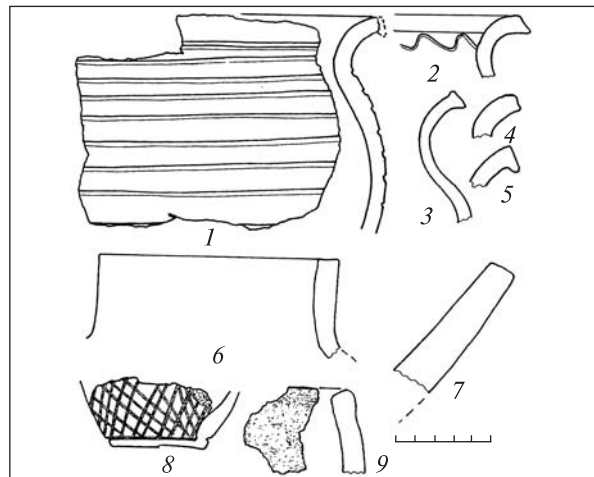

Рис. 8. Глиняний посуд із будівлі 4

Вінце ліпної миски конічної форми має горбкувату поверхню коричневого кольору, в глиняному тісті домішка шамоту (рис. 8, 7). Вінце із замощення череня печі належало ліпному горщику (рис. 8, 9). У колекції є фрагмент посудини з високими вертикальними вінцями (рис. 8, 6). Вона сформована ліпним способом і підправлена на гончарному крузі, поверхня рівна, чорного кольору, в глиняному тісті домішка піску.

Ще одна посудина виготовлена на гончарному крузі з очищеної глини з домішкою дрібного піску, поверхня сіра, вкрита косими пролощеними лініями, що утворюють сітку (рис. 8, 8). Її відносимо до імпорту, вірогідно, з Нижнього Подунав'я. В останні роки такі кочівницькі посудини знайдено на багатьох слов'янських пам'ятках кінця IX — початку XI ст. у межириччі Горині та Стиру (Дорогобуж, Дубно, Жорнів, Івання, Острог, Птича).

Будівля 4 датується IX — першою половиною X ст. Перші дослідження показали, що пам'ятка є перспективною для проведення тут розкопок широкими площами. Крім схарактеризованих вище об'єктів і знахідок зібрано матеріали культури кулястих амфор, тшинецько-комарівської культури бронзового віку, кераміку середини I тис. н. е.

М.А. Сагайдак, С.П. Тараненко, А.В. Івченко

АРХЕОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДОЛУ КИЄВА ЗА АДРЕСОЮ вул. БОРИСОГЛІБСЬКА, 3 у 2006 р.

On the site in 3, Borysohlibska Street structures of the 12th c. and of the Late Mediaeval period were uncovered in 2006. The data obtained allow the authors to confirm the conclusion about permanence of Kyiv Podil city plan since Ancient Rus times till 1811.

Історія дослідження Подолу Києва починається з 1950 р. розкопками В.А. Богусевича. З того часу здійснено понад 80 розкопів і накопичено велику інформаційну базу з різних напрямів археології середньовічного міста. Один із напрямів сучасних досліджень — проблема масової забудови середньовічного міста й особливо його планувальної структури. Наразі вже ні в кого не викликає сумніву існування на Подолі Києва вулично-садибно-планувальної структури в давньоруський час. Однак теза про те, що вона не змінювалася до 1811 р., ще потребує доказів. Розкоп по вул. Борисоглібській, 3 є одним із прикладів, який доводить справедливість цієї теорії.

Роботи розпочалися вже у відритому котловані з глибини 1,5 м, майже по його центру. Слід зазначити, що до 60 % площі будівельного котловану займали цегляні підвали будинку XIX ст. завглибшки понад 3 м від сучасної денної поверхні. Було очевидно, що вони розрізали культурні шари більш ранніх часів (в тім числі давньоруські).

Об'єкти XVIII — початку XIX ст. (рис. 1). Будівля 2. Розташована у кв. 3,И-4,5. Рівень виявлення — 97,64 м. Орієнтована кутами за сторонами світу. Досліджена частково, оскільки її західна стіна заходить у борт розкопу, східна стіна розрізана заповненням будівлі 3. Споруда зафіксована у вигляді котловану з нерівними стінами з ухилом до центра. Досліджені розміри: східна стіна — 1,5 м, західна — 2,0 м. Жодних залишків дерев'яних конструкцій не виявлено. Заповнення споруди на рівні виявлення

являло собою суміш деревного вугілля з глиною помаранчевого кольору, яка виходила за межі котловану споруди. Глина могла бути обмазкою стіни або підлоги верхнього ярусу. А в цілому заповнення споруди складалося з гумусованого суглинку з домішками вугілля. Рівень підлоги та її морфологію встановити не вдалося через ґрунтові води. Проте можна стверджувати, що вона знаходилася нижче рівня виявлення споруди не менш як на 0,8 м.

Незважаючи на невелику досліджену площу, можна припустити, що будівля 2 являла собою багатоярусне житло. Про це свідчить глибина підвалу та обмазка стін. За матеріалом її можна датувати XVIII—XIX ст.

Будівля 3. Розташована у кв. И,К-4,5. Орієнтована кутами за сторонами світу. Рівень виявлення — 97,75 м. Досліджена частково, оскільки її північно-західна та північно-східна стіни заходять у борти розкопу. Її розміри: північно-східна стіна — 2,7 м, північно-західна — 2,5 м. Жодних залишків дерев'яних конструкцій не виявлено. Заповнення — гумусований суглинок. Споруда розрізає собою будівлю 2. Підлога рівна, земляна, зафіксована на рівні 97,45 м. За конструкцією та матеріалом будівлю 3 можна вважати наземною господарською спорудою початку XIX ст.

Рів 1. Розташований у кв. Ж,3-4,5. Рівень виявлення — 98,07 м. Має вигляд смуги шириною 0,36 м і загальною довжиною 3,5 м. У заповненні приблизно посередині знаходяться залишки дев'яти півколот, ширина яких становить від 0,01 до 0,05 м, довжина — від 0,10 до 0,22 м, висота — від 0,03 до 0,05 м. Нижня частина півколот рівна. Дерево в незадовільному стані. Заповнення котловану — слабогумусований суглинок. Таким чином, рів 1 можна вважати котлованом паркану.

Рів 2. Розташований у кв. 3-4,6. Рівень виявлення — 98,15 м. Являє собою смугу шириною 0,22—0,25 м і загальною довжиною 4,5 м. Розташований паралельно рову 1, майже впритул до нього, з південно-східної сторони. Залишків дерева не зафіксовано. Заповнення — слабогумусований суглинок світло-сірого кольору. Рів 2 можна, безперечно, назвати котлованом паркану. Він існував раніше, ніж паркан рову 1.

Об'єкти давньоруського часу (рис. 2). Будівля 4. Розташована у кв. 3,И,К — 4-6. Орієнтована кутами за сторонами світу. Рівень виявлення північного кута — 97,11 м, західної частини — 97,26. Досліджена частково, оскільки її південно-східна та північно-західна стіни заходять у борт розкопу. За конструкцією стін — це зруб. Зафіксовані розміри: південно-східна стіна — 2,25 м, північно-східна (повністю) — 3,75 м, північно-західна — 3,25 м. Стіни збереглися на один вінець у вигляді горизонтально покладених колод. Дерево в незадовільному стані — смуга коричневого тліну потужністю від 0,01 до 0,05 м, ширина — від 0,1 до 0,25 м. Спосіб рубки «в обло» з чашкою у верхній частині. Винос вінець: західний кут — 0,27 × 0,29 м, північний кут — 0,23 × 0,18 м. Підлога рівна, земляна, без слідів трамбування. Її рівень — 96,95 м. За конструкцією та матеріалом будівлю 4 можна вважати господарським зрубом другої половини XII ст. Слід зазначити, що її північно-західна стіна розташовується чітко паралельно паркану (рів 1а) на відстані 0,5 м від нього.

Рів 1а. Розташований у кв. Ж,3-4-7. Зафіксований у вигляді смуги завширшки від 0,43 м до 0,62 м і завдовжки 6,5 м. Рівень виявлення — 97,49 м. Дно на глибині 96,94 м. Заповнення — сірий суглинок. У середині, ближче до південно-східної стіни котловану, знаходиться ряд вертикально поставлених дощок (17 шт.). Дерево в незадовільному стані, у вигляді коричневого тліну потужністю 0,02—0,08 м. Середня ширина — близько 0,25 м. Збереглися на висоту до 0,35 м. Низ колод рівний, тобто вони закопувались, а не вбивалися. Враховуючи стан дерева, можна вважати, що дошки стояли впритул одна до одної. Таким чином, рів 1а можна вважати котлованом паркану. Він розділяє досліджену площу на дві садиби (А і Б). Слід зазначити, що котлован паркану 1а знаходиться на відстані 0,35 м від котловану паркану 1.

Будівля 5. Розташована у кв. И,К-7. Орієнтована кутами за сторонами світу. Рівень виявлення — 97,12 м. Досліджена частково: північно-

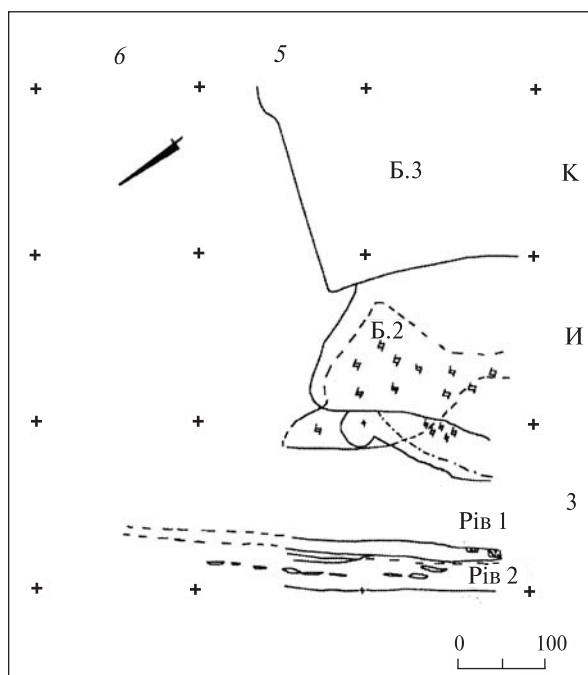

Рис. 1. Об'єкти XVIII — початку XIX ст.

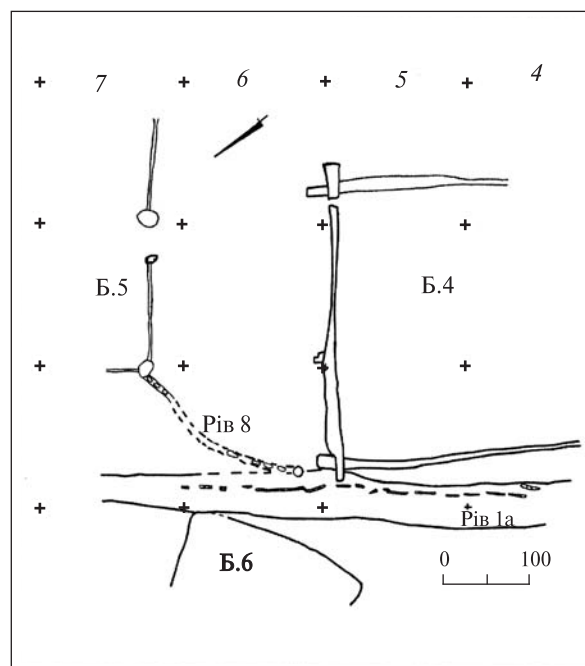

Рис. 2. Об'єкти давньоруського часу

західна стіна — 0,5 м, південно-західна — 3,5 м. Стіни складені з горизонтально покладених дощок (колод?) у вигляді смуг деревного тліну, збережених на один вінець. У західному куті знаходиться стовпова яма завглибшки 0,08 м. Приблизно посередині південно-західної стіни знаходяться дві стовпові ями діаметром 0,12 м та 0,25 м. Між ними (0,37 м) тлін не зафіксовано. Ці стовпи можуть бути залишками конструкції ганку (входу) споруди. Під-

лога рівна, земляна. Її рівень — 97,08 м. Заповнення — сильногумусований суглинок. За конструкцією та матеріалом будівлю 5 можна вважати наземною каркасно-стовповою спорудою господарського призначення другої половини XII ст. Вона, як і будівля 4, належить до садиби А.

Рів 8. Розташований у кв. 3-6,7. Зафіксований у вигляді смуги завширшки 0,1 м і завдовжки 2,5 м. Свій початок він бере від західного кута будівлі 5 і закінчується стовпчиком ($d = 0,12$ м), який знаходиться біля паркану 1а і за 0,25 м від північного кута будівлі 4. Його прорізає заповнення рову 6. Рівень виявлення — 97,05 м. Дно на глибині 96,92 м. Заповнення — гумусований суглинок. У ньому знаходяться овальні плями з деревного тліну (7 шт.) розміром 0,05 × 0,08 м. Ці плями можна вважати рештками очерету, який слугував парканом між двома спорудами в межах однієї садиби, наприклад огорожею для дрібної худоби.

Будівля 6. Розташована у кв. Ж-5-7. На рівні виявлення виглядала, як пляма сильногумусованого суглинку. І тільки під час вибірки з'ясувалося, що це котлован споруди. Орієнтована стінами за сторонами світу. Рівень виявлення — 97,08 м. Досліджена частково, оскільки східна та західна стіни заходять у борт розкопу. Більше того, рівень ґрунтових вод не дав можливості дослідити підлогу. Її рівень — 96,59 м. Розміри стін: східної — 1,25 м, західної — 0,35 м, південної (повністю) — 2,5 м. Отримані дані дають підставу вважати будівлю 6 господарською спорудою другої половини XII ст. садиби Б.

Крім безперечно цінної наукової інформації, отриманої в ході дослідження давньоруських шарів, можна зробити головний висновок про планування середньовічного Києва. Розкоп по вул. Борисоглібській, 3 показав, що лінії парканів XII та XVII — початку XIX ст. збігаються. Це, безумовно, є доказом довготривалої планувальної структури Києва.

М. Сохацький, О. Нікітін, М. Ковалюх, М.Ю. Відейко

ПОЧАТОК ДОСЛІДЖЕННЯ ДНК З АНТРОПОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ІЗ ПЕЧЕРИ ВЕРТЕБА

The paper describes a pilot study of anthropological material of Trypillya culture obtained during the 2005–2006 seasons in Verteba cave, a ritual site in Western Ukraine with numerous burials and artefacts. Several samples of human remains were taken in shallow graves near the cave's entry and on the surface of the cave's floor. In two of the three Trypillan-age bones being studied with mtDNA analysis the European-specific H haplogroup was revealed. The authors propose the hypothesis that the remains from Verteba should belong to the «archaic» Palaeolithic H type.

Дослідження генної історії людських популяцій є важливим напрямом у вивченні та реконструкції давньої історії. Впродовж 2005–2006 рр. подібні дослідження вперше було проведено на антропологічних матеріалах трипільської культури доби енеоліту, які походять із печери Вертеба. Публікація присвячена результатам цих досліджень.

Вертеба — печера, в якій виявлено і досліджено сліди перебування людності трипільської культури (рис. 1). Знаходиться за 1,5 км від села Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області. Пам'ятку виявлено 1820 р., досліджувати її почали з 1876 року. Культурний шар залягав на глибині 0,15–2 м від сучасної долівки печери (рис. 2). Виділено хронологічні горизонти, що репрезентують три групи трипільської культури — шипинецьку, кошиловецьку і касперівську групи. Виявлено кераміку, антропоморфну пластику, вироби з кременю, пластини у вигляді голови бика з Вертеби. Серед культурних решток — цілі й порушені скелети людей. Колекція матеріалів з Вертеби, здобутих до 1907 р., зберігається у Краківському археологічному музеї. Вона налічує понад 35 тис. фрагментів кераміки, понад 300 цілих посудин, близько 120 цілих і фрагментованих антропоморфних і зооморфних глиняних фігурок, понад 60 інших виробів з глини (прясельця, грузила), близько 200

виробів із кістки й рогу, 300 виробів з кременю і каменю, а також кілька прикрас із кістки та мушлі. На жаль, мідні вироби (кинджал, пронизки) втрачено.

Починаючи з 1996 р., експедиціями Борщівського краєзнавчого музею здійснюються комплексні дослідження як самої печери, так і прилеглої до неї території. Мета досліджень — вивчення стану збереження культурного шару у привхідній частині восьмикілометрової підземної порожнини, детальне дослідження території біля входу до печери. В результаті відкрито 357 м загальної площі, з них 293 м² на поверхні і 64 м у дев'яти різних ділянках печери. Зібрано колекцію посуду, антропоморфні й зооморфні статуетки, знаряддя праці з кістки, кременю, каменю, мідну сокиру, шило і 14 пронізок. Цікавим є амулет, вирізаний з кістяної пластини, що імітує голову бика з розлогими рогами. Матеріали з розкопок (1996–2003) експонуються та зберігаються у Борщівському обласному краєзнавчому музеї.

На поверхні навколо печери та сусідніх із плато місць археологами було виявлено поселення доби трипільської культури (трьох етапів), а також раннього залізного віку (рис. 3). Неповдалік від сучасного входу до печери, на вододілі, збереглося кілька курганних насипів цього ж часу.

Слід зазначити, що в печері Вертеба було виявлено матеріали не лише доби трипільської культури, а й більш пізнього часу, зокрема доби раннього залізного віку. Тому необхідне датування всіх зразків кісток, які відібрано для подальших досліджень. Так, зразок 2 — хребець (таблиця) якраз і було датовано раннім залізним віком.

У зв'язку з цією обставиною всі відібрані антропологічні зразки, а також матеріали з при-

Рис. 1. Сучасний вигляд входу до печери Вертеба

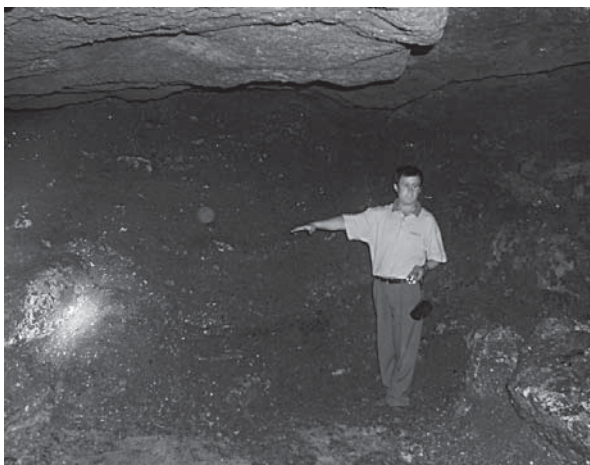

Рис. 2. Залягання культурних шарів у печері Вертеба

леглого культурного шару — вуглинки, кераміку було передано для ізотопного датування. Всі антропологічні зразки, що досліджувалися на вміст ДНК, попередньо датовано. Це дало змогу віднести їх до певного хронологічного й культурного горизонту.

Генетичні дослідження. Впродовж 2005 року в печері Вертеба було відібрано 10 зразків кісток, частину з яких було визначено антропологами як людські. Ці зразки було піддано дослідженням, а також встановлено їх вік за допомогою ізотопного датування.

ДНК було виділено згідно з сучасними протоколами з роботи з форензійними зразками у стерильних умовах. До виділення ДНК кістки обробляли впродовж доби ультрафіолетовим випромінюванням. До підготування кісткового матеріалу для виділення ДНК поверхня кожної кістки була зачищена на 2 мм; 1—5 г кожної кістки було добуто методом спилування або

свердління. ДНК виділяли з використанням реактивів Qiagen Quiamp Kit. ДНК виділяли з 10—20 мг кожної кістки, по 6—10 окремих зразків на кістку. Отриману ДНК розбавляли в 50 мікролітрах стерильної води. Збагачення ДНК проводили за допомогою полімеразної ланцюгової реакції (PCR) з використанням позитивних та негативних контролів. Послідовність ДНК читали на секвенаторі університету в Мічигані (University of Michigan).

У результаті досліджень було встановлено, що більшість кісток належать до групи Н (табл.). Не виключена контамінація деяких екземплярів сучасною ДНК, але ті зразки, що мають унікальні мутації, однозначно представляють ДНК з кісток. Унікальні мутації, виявлені в ДНК зі щелепи та малогомілкової кістки, могли виникнути як за життя людини, так і після поховання, коли хімічний склад ДНК міг змінитися під впливом хімічних речовин ґрунту.

З генетичного погляду, маємо можливість простежити популяційні міграції людей упродовж останніх 50 000 років за поширенням специфічних мутацій у мітохондріальній ДНК (мтДНК). На основі географічного поширення цих мутацій можна простежити, в якому напрямку переміщувалися окремі групи людей у давні часи, а якщо вирахувати дату появи цих мутацій, знатимемо також, як давно відбувалися ці переміщення. Таким чином, учені розрізняють близько дванадцяти мутацій, або гаплогруп, у мтДНК, які різняться своїм географічним поширенням, що також дає змогу припустити різне історичне походження.

Генетики вважають що всі європейські мтДНК-гаплогрупи прийшли до Європи з Бли-

зького Сходу, куди вони потрапили з Африки приблизно 50 000 років тому. Найпоширенішими в Європі є групи H/V та U/K, що становлять загалом до 70 % усіх гаплогруп, які трапляються в Європі. Припускають, що ці групи потрапили в Європу до льодовикового періоду й характеризують європейських мешканців до появи в Європі сільського господарства. У неоліті групи T/J було занесено в Європу близькосхідними фермерами, хоча деякі вчені також вважають, що всі сучасні гаплогрупи існували в Європі в малих кількостях до льодовикового періоду. У сучасній генетичній літературі поширена думка, що заселення Європи, як і розповсюдження групи H, відбувалося із заходу на схід після закінчення льодовикового періоду. Як люди дісталися до західної частини Європи до того, в західній літературі не пояснюється.

Якщо припустити, що людські міграції в Європу починалися все ж таки з Близького Сходу, то неважко уявити, що ці міграційні хвилі проходили через Східну Європу не тільки в неоліті, а й набагато раніше. Таким чином, мешканці таких місцевостей, як Вертеба, можуть

Рис. 3. Сучасний вигляд ділянки печери Вертеба

нести в собі генетичний слід не тільки неолітичної міграції, а й палеолітичної.

Дослідники припускають можливість існування щонайменш чотирьох типів групи H; один тип архаїчний, що зародився на Близькому Сході 50 000 років тому, проник у Європу і дав початок усім іншим H-підгрупам, та вважають, що «нові» H-підгрупи виникли на за-

Таблиця. Антропологічні матеріали з печери Вертеба, відібрані у 2005 р., ізотопне датування та групи ДНК

Кістка	Висновок фізичної антропології	Вік за C14	Вміст колагену в кістках, %	Гаплогрупа ДНК
1. Щелепа	Жінка 13—17 років, нерівномірне зношення зубів, можливе зубне захворювання	4,550 ± 90BP (3380—3090 cal BC)	—	H; унікальна мутація, що трапляється у сучасних мешканців Саудівської Аравії
2. Грудний хребець (3—8)	Людина 10—16 років, поверхнева травма завдана після смерті	2,660 ± 80 BP (920—760 cal) BC	—	H
3. Ребро (середня частина грудної клітки)	Людина 32—37 років	4,180 +/- 90 BP (2,819—2,663 cal BC)	—	H
4. Об'єкт № 1 а) ліва гомілкорова кістка б) ліва п'яткова кістка в) грудний хребець г) середнє ребро д) ліва п'яткова кістка	а—г) Доросла людина (< 25 років) д) Дитина (> 6 років)	4,420 +/- 100 — 4,340 +/- 100 BP (3,350—2,850 cal BC) (Датування за дрібними кістками, знайденими на об'єкті)	—	г) Не H, не T/J
5. Об'єкт № 2, ліва променевова кістка	Доросла людина, відмінна збереженість, рештки вохри	4,600 +/- 80 BP — 4,560 +/- 80 BP (3,520 — 3,100 cal BC) (датування за землею та вугіллям, знайденими на об'єкті)	2,0	Не встановлювалось

ході, в Ібірській долині, де люди ховалися від льоду впродовж тисячоліть і після закінчення льодовикового періоду поширилися звідти по Європі.

Цілком ймовірно, що до того, як дістатися від Аравійського півострова до Півдня Франції, палеолітичні люди, що несли в собі «архаїчну» форму групи Н, зупинилися біля Карпат, де їх популяція поширилася і її залишки лишилися в регіоні доти, доки туди не прийшли неолітичні хлібороби — носії генетичних маркерів Т і J. Це припущення досліджуватиметься в подальших генетичних експериментах.

Подальші генні дослідження матимуть велике значення не лише для реконструкції давньої історії, а й для розуміння культурних процесів, які відбувалися на цих теренах у давні часи. В цьому відношенні печера Вертеба на сьогодні є унікальним джерелом матеріалів для таких досліджень.

Таким чином, Вертебські кістки трипільського часу (приблизно між 3500/3400—2800/

2600 рр. до н. е.) із Н-групою мають належати до «архаїчного» типу та до палеолітичної, місцевої популяції, що жила в районі Вертеби до появи там носіїв інших груп генів. Зауважимо, що припущення щодо появи носіїв інших груп генів впливає з уявлень археологів про походження носіїв трипільської культури, пов'язане з неолітичними популяціями Центральної та Південної Європи, які вихідним пунктом мають Малу Азію.

Цікавою є та обставина, що в матеріалах раннього залізного віку (близько 920—760 рр. до н. е.) із Вертеби також представлена група Н. Це дає підставу припустити, що в районі печери могла мешкати та сама популяція, що й за доби енеоліту — раннього бронзового віку, попри те, що їх відділяє проміжок часу близько 1800 років. Однак маючи на увазі ту обставину, що час появи людей у регіоні належить до доби палеоліту, яку від доби Трипілля відділяє ще більший проміжок часу, такий результат є менш дивним, ніж у першому випадку.

Д.А. Тетеря

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЗНЕСЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ В ПЕРЕЯСЛАВІ 2006 р.

In 2006, an expedition of National History and Ethnography Preserve «Pereyaslav» conducted an archaeological research in «posad» (trading quarter) of Pereyaslavl Ruthenian, situated within the borders of Ascension Monastery of the 18th — the beginning of the 20th cc. The new materials about the history of the city in the Ancient Rus and the Late Mediaeval periods were uncovered. A rare icon-appendage of the first half of the 12th c. presenting George the Triumphator was of a special interest.

Улітку та восени 2006 р. археологічною експедицією Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» на території посаду Переяслава Руського було проведено охоронні археологічні дослідження. Роботи зосереджувались на земельній ділянці по вул. Сковороди, 52, яка розміщена в центральній частині посаду давньоруського часу та Нижнього міста козацької доби. Її територію в XVIII — на початку XX ст. займала садиба Вознесенського монастиря.

Монастир було засновано на початку XVIII ст. Він займав територію поблизу кам'яної церкви в ім'я Вознесіння Господнього, збудованої на кошти гетьмана Івана Мазепи в 1695—1700 рр. У статусі кафедрального Вознесенський монастир проіснував до 1785 р., коли указом імператриці Катерини II єпископську кафедру при монастирі було закрито. В 1786 р. резиденцію архієпископів Переяславсько-Бориспільської єпархії переводять до Новгород-Сіверська. Вознесенський монастир було перетворено на Архімандричий монастир другого класу. В 1793 р. архієрейську кафедру в монастирі було відновлено, а в 1847 р. переведено до Полтави. Монастир переводять до третього розряду і він стає власністю Полтавського архієрейського дому. В такому статусі Вознесенський монастир існував аж до остаточного закриття після 1917 р. До сьогодні зі споруд монастиря збереглися лише: Вознесенський собор, дзвіниця, будинок колегіуму та

частково підземна споруда з напівзруйнованим входом і фрагмент стіни-огорожі.

До останнього часу територія монастиря, площею приблизно 4,5 га, археологічно не досліджувалась у зв'язку з тим, що з 1925 й до 2002 р. тут розміщувалась військова частина.

З 2003 р. на монастирській території експедицією заповідника розпочато проведення археологічних досліджень. У ході робіт 2006 р. нами було зроблено розкоп площею 18 м², здійснено шурфування в східній частині садиби монастиря, а також проведено обстеження збережених кам'яних споруд.

Розкоп I, розміром 6 × 3 м, закладено в західній частині ділянки, на місці зафіксованої в шурфі 2003 р. давньоруської ями. Під час зачищення стінок розкопу вивчено стратиграфію культурних нашарувань. Під чорноземним шаром 0,30 м до глибини 0,60—0,90 м залягав світло-сірий ґрунт з уламками будівельних матеріалів XIX—XX ст., під яким знаходився темно-сірий суглинок із матеріалами XVII—XVIII ст., що перекривав давньоруський шар, нижче якого, на глибині 1,70 м, знаходився сірий ґрунт, з позначки 1,90 м починався материковий лес.

Культурний шар давньоруської доби потужністю 0,80 м складався з двох прошарків темно-коричневого (0,20 м) та сірого (0,60 м) суглинку. У верхньому фіксувались прошарки вугілля від згорілого дерева. Наймасовішу групу знахідок із культурного шару становлять уламки керамічних виробів. Серед них найбільший відсоток належить гончарним горщикам сірого та світло-коричневого кольору. Більшість із них мають видовжені пропорції, діаметр в'янець 16—26 см, денеч — 7—11 см. Переважають горщики, що мають валикові в'янця та невисоку шийку (рис. 1, 5—11). Значна частина з них орнаментована заглибленим орнамен-

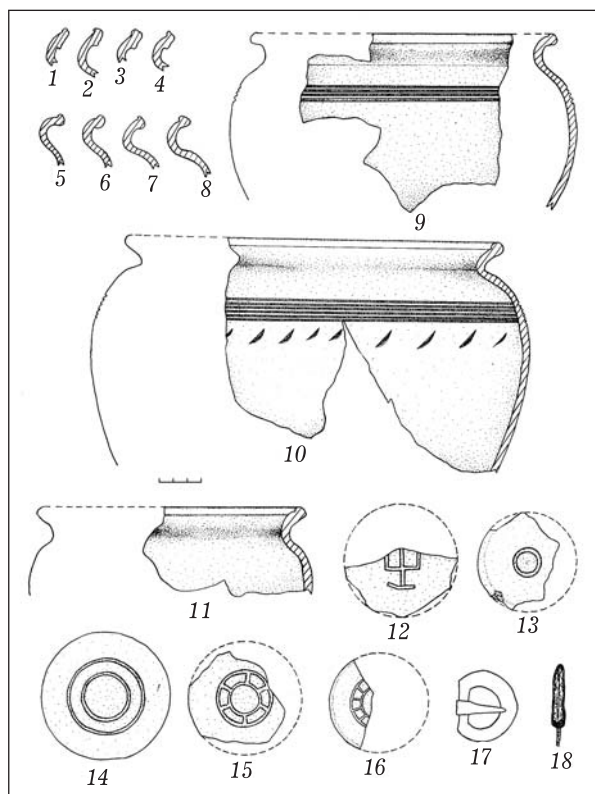

Рис. 1. Знахідки давньоруського часу з досліджень на території Вознесенського монастиря

том, що складається з кількох горизонтальних ліній. Рідше посуд прикрашено хвилястою лінією або насіннеподібними заглибленнями. Трапляються поєднання композицій із горизонтальних, хвилястої ліній та насіннеподібних заглиблень. На окремих денцях розміщено клейма у вигляді тризуба, кола, подвійного кола та колеса (рис. 1, 12–16). Такий тип кераміки поширений у комплексах Лівобережжя Дніпра, Києва і датується в межах XII — першої половини XIII ст. Незначний відсоток знахідок з шару становлять також вінця горщиків зі слабо вираженим заокругленим манжетом, характерним для виробів кінця XI — початку XII ст. (рис. 1, 1–4). Інші форми керамічного посуду представлені уламками глечиків та корчаг. Частиною керамічного комплексу становлять уламки візантійських амфор, стінки яких вкриті великим або дрібним рифленням.

Особливий інтерес становить знайдена у заповненні культурного шару, на глибині 1,50 м від сучасної поверхні, рідкісна, як для Переяслава, бронзова іконка-підвіска (рис. 2). Натільна іконка одностороння, округлої форми, діаметром 3,5 см. Товщина (по краю) становить 2–1,5 мм, товщина основи — 1 мм. Зверху вона має вушко для підвішування заввишки 7 мм, завширшки 5–6 мм, діаметр отвору вушка — 3 мм. Зобра-

ження відлите рельєфно й досить чітко. На лицевій стороні міститься біблійний сюжет — кінна фігура Святого Георгія Змієборця, який списом пронизує змія. Голова Святого Георгія повернута праворуч. Обличчя довгасте, схематичне, очі й рот зображені заглибинами. На голові незначним рельєфом зображено хвилясте волосся. Голова оточена німбом, що позначений меншим рельєфом. Георгій правою рукою тримає спис, лівою — повід коня. До верху списа прикріплено трикутне знамено. Рельєфом позначено елементи одягу та кінської збруї. Кінь повернутий головою праворуч, злегка здиблений, задньою та передньою ногами вдаряє змія. Край іконки обрамлений пояском завширшки 1–2 мм, який складається з опуклих овалів. Зворотний бік без зображення, плоский.

Іконки-підвіски з іконографією, подібною до нашої знахідки, відомі з низки пам'яток давньоруської доби, зокрема Новгород, Старої Рязані та ін. Подібне зображення знаходиться також на лицевій стороні змієвика, знайденого в Новгороді в шарі першої половини XII ст. За матеріалами з культурного шару та аналогіями знайдено нами іконку-підвіску можна датувати першою половиною XII ст. Слід зазначити, що її виявлено неподалік церкви-усипальні давньоруського часу, залишки якої досліджено в 1953 р. Розкоп знаходився приблизно за 100 м на південний схід від неї. Це дає можливість висловити думку про зв'язок знахідки з цією спорудою. Неординарна для Переяслава іконка-підвіска дає змогу певною мірою припустити, що в давньоруський час ця територія входила до одного з монастирів Переяслава Руського, на території якого і розміщувалась церква-усипальня.

У шарі давньоруської доби на глибині 1,30 м від сучасної поверхні виявлено також поясну залізну пряжку, рамка якої має півкільцеподібну форму (рис. 1, 17). Її розмір становить 4 × 5 см. Подібні за формою пряжки виявлено на давньоруському поселенні поблизу с. Григорівка, одна з яких походить із шару XI–XII ст., поселенні Ліскове та ін. Із залізних предметів з шару ще походить сильно кородоване вістря стріли пірамідального типу (рис. 1, 18), поширене у XII ст. Знахідки з каменю представлені кам'яним точилом, заготовкою з пірофілітового сланцю для пряслиця та уламками пірофілітового сланцю. Культурний шар також досить насичений кістками тварин, частина з яких має сліди обробки. Зокрема, виявлено ковзан, роги оленя зі слідами обпилювання, уламки кісток із зашліфованою поверхнею.

З шаром кінця XI — першої половини XIII ст. пов'язана господарська яма, досліджена в межах розкопу. Яма опущена з культурного шару й заглиблена в материк на 0,60 м. Її глибина від рівня сучасної поверхні становила 2,50 м. Стінки ями пологі, дно має незначне зниження до середини. У плані яма має овальну форму, розмір у профілі східної стінки розкопу — 2,90 м. Заповнення становив сірий гумусований суглинок, в якому виявлено уламки кераміки кінця XI — початку XIII ст. та кістки тварин.

Шар XVII—XVIII ст., як показують дослідження, на значній площі території колишнього монастиря зруйнований інтенсивними будівельними роботами XVIII—XX ст. У розкопі під час зачищення південної та західної стінок зафіксовано частково збережений шар XVII—XVIII ст., потужністю 0,3 м, а також господарську яму, пов'язану з ним. Яма знаходилась у південно-західній частині розкопу й мала злегка похилі стінки та заокруглене дно. Глибина її від сучасної поверхні — 1,70 м, ширина в перетині — 1,10 м. Кераміка з культурного шару та ями включає уламки побутового посуду та знахідки фрагментів пічних кахлів. Посуд представлений в основному сіро- та жовтоглиняними горщиками. Вони мають злегка відігнуту шийку та заокруглене вінце. Прикрашені врізними горизонтальними лініями та штампом. Жовтоглиняні горщики орнаментовані брунатною фарбою у вигляді горизонтальних смуг та цяток. З інших типів виявлено уламки мисок, покритих до горщиків, фрагменти макітер. Скляні вироби репрезентовані уламком денця від штофа. Знайдено уламки пічних коробчастих кахлів, орнаментовані рослинним та рослинно-геометричним орнаментом, деякі вкриті зеленою поливою.

У ході проведених робіт за 16,50 м на північний захід від північно-західного кута Вознесенського собору було закладено шурф, у якому виявлено яму, пов'язану з будівництвом собору. Її глибина від сучасної поверхні становить 2,90 м. В ямі на глибині 1,20 м зафіксовано прошарок вапна завтовшки 0,10—0,15 см. В іншому шурфі, закладеному біля західної стінки собору, за 1,40 м ліворуч від входу, вдалося простежити конструктивні особливості фундаменту собору та виявити залишки фундаменту пізнішої прибудови — притвору. Глибина залягання фундаменту собору від сучасної поверхні становить 1,75 м (на час будівництва — 1,15—1,10 м). Нижню частину фундаменту становить забутування уламками цегли, пролитим вап-

Рис. 2. Іконка-підвіска з посаду Переяславля Руського. Перша половина XII ст.

няковим розчином, що лежить на материковій глині. Внизу забутування зафіксовано брилу каменя-пісковіку розміром 40 × 50 см. Зверху забутування покладено чотири ряди цегли на вапняковому розчині. Над ними знаходиться ще чотири ряди цегли, що утворювали підмурок собору, а нині засипані ґрунтом. Розмір цегли становить 30 × 15 × 5—6 см, товщина горизонтальних і вертикальних швів — 1—1,5—2 см. Глибина залягання основи фундаменту прибудови — 1,40 м, фундаментна траншея не доведена до материка. Фундамент складають вісім рядів цегли, не зв'язані з кладкою собору. Особливістю є широкі горизонтальні та вертикальні шви завтовшки 6—7 см.

Під час досліджень нами проведено візуальне обстеження та складено план підземної споруди і надбудови — входу до неї, що частково збереглися на монастирській території, а також залишків кам'яної стіни, якою було обнесено монастирську садибу в останній чверті XVIII ст. Ці об'єкти сьогодні перебувають у занедбаному стані й активно руйнуються. Підземна споруда складається з коридору та двох приміщень, зорієнтована по осі захід—схід, із ланцюжковим плануванням. Довжина коридору — 14,85 м, ширина — 1,75 м. По коридору, на відстані 10,70 м від вхідної стіни, праворуч і ліворуч на висоті 0,5 м від підлоги розміщено дві ніши розміром 1,90 × 1,70 м. Обидва приміщення прямокутні в плані, півовальні в перетині. Розміри першого становлять: довжина — 4,90 м, ширина — 5,80 м, другого — відповідно 4,60 м та 5,80 м. Висота склепіння — 2,60 м. Цегляне мурування стін рядове, на вапняковому розчині, простежуються сліди тинькування та побілки. На західній стіні обох приміщень вмуровано гаки для підвішування ліхтаря, збереглися частково також одвірки. Параметри цегли надбудови-входу та

підземної споруди тотожні: довжина — 25—27,5—28—29—30—35 см, ширина — 14—14,5—15—15,6—15,7—15,8—16—16,2—16,5—16,6 см, висота (товщина) — 5—5,2—5,3—5,5—5,6—5,7—5,8—6—6,4—7 см. Товщина швів становить: вертикальних — від 6 мм до 1—1,2—1,5—1,7 см; горизонтальних — від 1,5 до 2,3 см. Розміри цегли, характер цегляного мурування стін та склепіння дають можливість датувати споруду другою половиною XVIII ст. За результатами обстеження можна вважати, що це монастирський льох, підземна частина якого на сьогодні ще досить непогано збереглася. Про таке призначення свідчить і наявність вентиляційних каналів у стінах обох приміщень.

Від стіни-огорожі зберігся лише невеликий фрагмент у північно-східній частині монастирського подвір'я, на розі сучасних вулиць

Шевченка та Сковороди, загальною довжиною 57,5 м. Висота стіни від сучасної поверхні — 2,50—2,90 м, товщина — 1,15 м. Стіна викладена з цегли вохристого кольору. Її розміри: довжина — 25—30—32—33,2—33,3—33,5—35,5 см; ширина — 15,5—16—16,3—16,5—17 см; висота — 4,5—4,7—4,9—5—5,2—5,3—5,5 см. Товщина швів розчину: вертикальних — від 1,2 до 4 см, горизонтальних — від 2 до 5 см.

Матеріали з проведених археологічних досліджень на території посаду та Нижнього міста давнього Переяслава значно розширюють джерелознавчу базу для вивчення історії, топографії та стратиграфії міста середньовічної доби. Отримані результати та знахідки показують перспективність і необхідність продовження досліджень на території колишнього Вознесенського монастиря.

А.А. Труфанов, В.Ю. Юрочкин, И.И. Неневоля

НОВОЕ ПОЗДНЕСКИФСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ НА ЛЕВОМ БЕРЕГУ р. АЛЬМА В ЮГО-ЗАПАДНОМ КРЫМУ

The article summarises the research of a new settlement Burlyuk in a valley of the River Alma in South-Western Crimea. During the excavations the settlement was referred to Late-Scythian culture and dated back to the 1st c. BC — 2nd c. AD.

В 2006 г. Бахчисарайским отрядом Горно-Крымской экспедиции КФ ИА НАНУ (нач. отряда В.Ю. Юрочкин) были проведены разведки с шурфовкой близ с. Вилино (быв. Бурлюк) Бахчисарайского района АРК. В результате проведенных работ было обнаружено неизвестное ранее поселение позднескифской культуры.

Обследованная территория (площадью 50 га) находится в 0,7 км к юго-востоку от села Вилино. Участок исследований располагался на первой надпойменной террасе левого (высота до 10 м) берега современного русла р. Альма. Объект расположен на куполообразной вершине холма (размером 250 × 120 м, высотой до 30 м), господствующего над долиной реки в 100 м к юго-востоку от ее современного русла.

Всего на территории исследуемого объекта было заложено 8 шурфов размером 2 × 2 м каждый.

Глубина выявленных культурных напластований на поселении — от 0,30—0,50 до 1,40 м. Скорее всего, верхние слои (глубиной 0,30—0,40 м) являются результатом смыва грунта с вершины холма. В этих слоях обнаружены многочисленные фрагменты красноглиняных и узкогорлых светлоглиняных (типы А, В и С по Шелову) амфор, амфор с воронковидным горлом, обломки красноглиняной амфоры с клювовидным венчиком, фрагменты светлоглиняных амфор с двуствольными ручками, обломки краснолаковых и лепных сосудов, обломки черепицы-керамиды и калиптера и пряслице, изготовленное из стенки лепного сосуда, а также обломок оселка из камня-песчаника (рис. 1, 2).

Наиболее интересные объекты представлены в шурфах 1 и 4. В границах *шурфа 1* под слоем, со-

державшим обломки светлоглиняных амфор с двуствольными ручками, зафиксирована вырытая в материке яма круглой формы (диаметр 1,0—1,10 м, глубина 0,78 м), заполненная грунтом с камнями. На дне ямы обнаружены раздавленная красноглиняная амфора с отбитым в древности горлом и ручками (рис. 3), а также раздавленный лепной темноголиняный горшок (рис. 3). В грунте заполнения ямы, в основном в ее придонной части, фиксировались мелкие древесные угольки.

В шурфе 4 под культурными напластованиями, содержащими обломки светлоглиняных узкогорлых амфор и амфор с двуствольными ручками, лепных сосудов и краснолако-

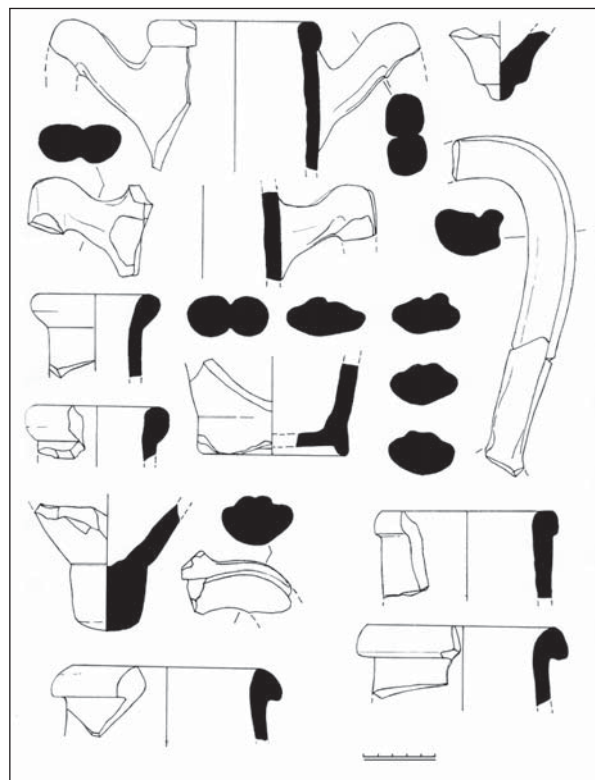

Рис. 1. Фрагменты амфор с поселения Бурлюк

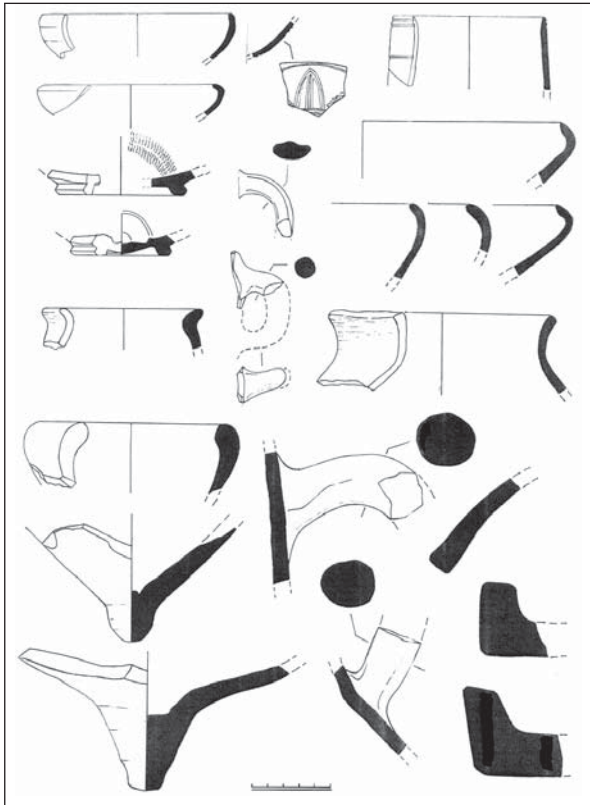

Рис. 2. Фрагменты амфор, краснолаковой, лепной керамики и черепицы с поселения Бурлюк

Рис. 3. Амфора и лепной горшок из ямы 1 (поселение Бурлюк)

вой миски, залегал слой золы с прослойками разрушенной печины. В слое золы обнаружены фрагменты светлоглиняных амфор, лепных сосудов, поддон гончарного кувшина и бортик надочажной плиты (печина).

Все эти слои залегали выше материка, с уровня которого была зафиксирована часть углубленного сооружения (полуземлянки), вероятно, округлой формы. В пределы шурфа попала южная часть сооружения. Раскопками зафиксирован сектор радиусом 1,6 м. Стенки полуземлянки вертикальные, дно плоское. Если сооружение действительно имело круглую форму, то его диаметр предположительно равен 3—3,5 м.

В заполнении полуземлянки найдены фрагменты светлоглиняных амфор, розовоглиняных амфор со светлым ангобом, красноглиняных амфор, красноглиняного кувшина, гончарных мисок и лепных горшков. Среди находок выделяется фрагмент стенки так называемой мегарской чаши с растительным орнаментом.

В предполагаемой центральной части полуземлянки зафиксировано дополнительное углубление с вертикальными бортами и плоским дном. Стенки его облицованы вертикально стоящими грубо обработанными известняковыми плитами размером 0,30 × 0,30 × 0,10 м, 0,45 × 0,35 × 0,10 м. Конструкция заполнена зolistым грунтом. Материал из заполнения многочисленный: несколько фрагментов красноглиняных амфор и фрагмент лепного сосуда.

На материковой площадке к югу от полуземлянки при зачистке поверхности удалось проследить три круглых углубления диаметром 0,07—0,1 м, глубиной 0,10 м. Вероятно, они представляют собой основания для крепления деревянных столбов.

В 0,5 м юго-западу от полуземлянки расчищено вырытое в материке углубление радиусом около 0,7 м, глубиной 0,43 м: скорее всего, часть хозяйственной ямы округлой формы.

Вероятно, в пределах шурфа найдена часть жилого или хозяйственного комплекса типа полуземлянки с деревянным перекрытием, крепившимся на столбах.

Предварительная датировка поселения Бурлюк, основанная на хронологии керамического материала, — I в. до н. э. — II в. н. э.

Проведенные работы позволили установить, что открытый памятник представляет собой неизвестное ранее поселение позднескифской культуры. Данный объект дополняет археологическую карту поселений Крымской Скифии, располагавшихся на левом берегу р. Альма от ее среднего течения до устья (Алма-Кермен, Плодовое, Заячье, Вилино, Алма-Томак, Усть-Альма).

С.А. Балакін

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА У 2007 р.

The report presents a short summary of results of archaeological research in 2007 on the territory of the Kyiv-Pechersk Preserve. The most interesting objects and materials of the 11th–13th and the 17th–18th cc. are described.

Серед об'єктів, досліджених на території заповідника у 2007 р., більш-менш цікавими виявилися два: 1) траншея біля Троїцької надбрамної церкви; 2) котлован на території саду над Близькими печерами КПЛ.

Траншея біля Троїцької церкви, влаштована для гідроізоляції мазепинських мурів КПЛ, розташовувалася з їх внутрішнього боку, між Троїцькою церквою і західним фасадом фортечної стіни XVII–XVIII ст. Ширина траншеї становила 1,3 м, довжина — 11,5 м, а глибина коливалася в межах 3,0–3,7 м. Під час обстеження траншеї було з'ясовано технічні параметри фундаментів мазепинських мурів та виявлено рештки двох споруд давньоруського часу. Фундаменти мурів XVII–XVIII ст. мають досить чітку двочасткову структуру. Їх горішня частина, потужністю 2,3 м, являє собою регулярну стінову кладку, виконану прошарками цегли та бутового каменю. Товщина шарів бутової кладки коливається від 20–25 до 45–50 см, товщина прошарків цегли не перевищує 20–25 см. Власне підмурки, відокремлені від стінової кладки чітким фундаментним швом, мають вигляд 1,3-метрової товщі нерегулярної бутово-цегляної кладки, виконаної у ґрунтовому рові з економним використанням мурувального розчину. Горішня частина фундаментів, відокремлена від нижньої 30–40-сантиметровим прошарком бутового каменю, зроблена ретельніше від нижньої, у складі якої часто спостерігалися ділянки забутування «насухо». Підосва мурів XVII–XVIII ст. на різних ділянках траншеї мала позначки від 3,45 до 3,6 м.

Фундаменти північної прибудови (XVIII ст.) Троїцької церкви поставлено «встик» до внутріш-

нього обрізу мазепинських мурів і виконано жовтою цеглою за участю бутового каменю на вапняному розчині. Їх потужність становить 2,25 м. Варто зауважити, що ці фундаменти, як і фундаменти мурів XVII–XVIII ст., справляють враження надто потужних для збудованого на них об'єму. Очевидно, це пояснюється тим, що крім основної функції вони виконували роль своєрідних контрфорсів Троїцької церкви, адже примикали якраз до її північно-західного рогу. Ще однією причиною тут могла бути значна зруйнованість ґрунтового шару внаслідок будівельних робіт XI–XII ст. і, відповідно, істотне зниження горішнього рівня корінних материкових відкладень, який на ділянках південніше та північніше Троїцької церкви фіксується на глибині 1,5–1,6 м.

У районі східної частини траншеї (на 0,9 м західніше фундаментів прибудови XVIII ст.), на глибині 1,2 м від сучасної денної поверхні, було виявлено рештки лаврських мурів кінця XII ст. (рис. 1, 2). У профілі бровки траншеї це мурування мало вигляд опуклої лінзи розмірами 2,5 × 0,5 м. Зверху по всьому його контуру йшов 10-сантиметровий прошарок мішаного гумусованого ґрунту явно ерозійного походження, який міг сформуватися внаслідок тривалого по-

Рис. 1. Давньоруські мурі КПЛ. Загальний вигляд

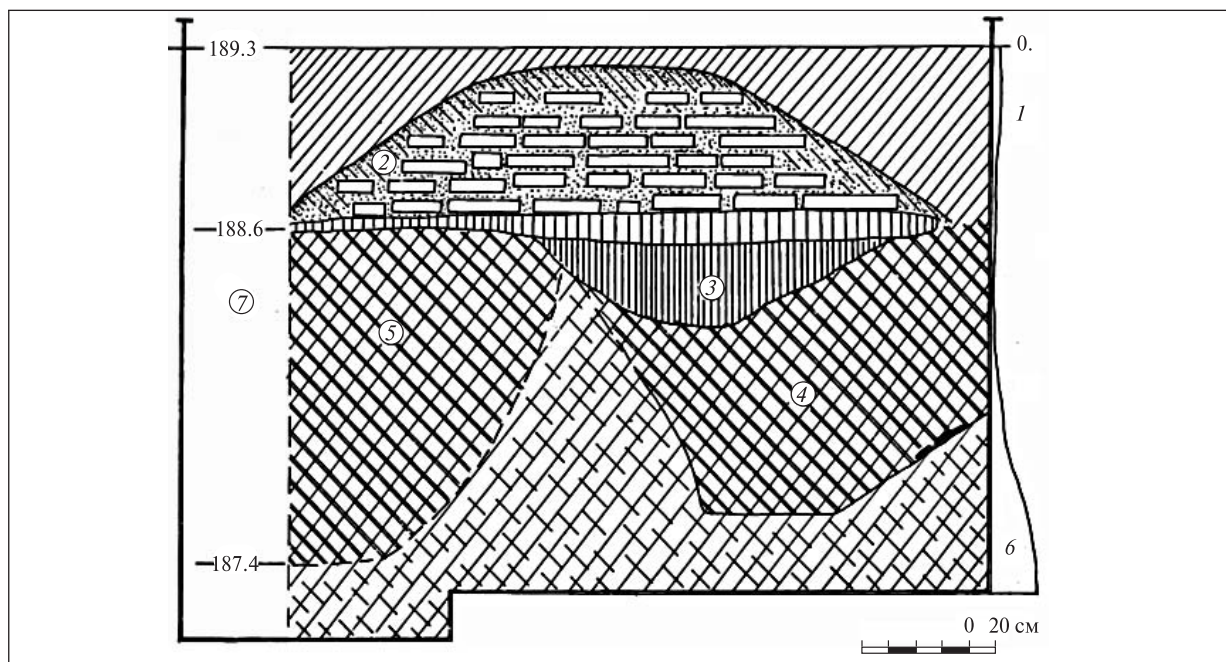

Рис. 2. Сліди ґрунтових конструкцій XI ст. та рештки мурів кінця XII ст. у профілі бровки траншеї. Умовні позначення: 1 — мішаний гумусований ґрунт; 2 — лаврські мурі XII ст.; 3 — фундаменти мурів; 4 — яма 1; 5 — яма 2; 6 — мішаний лесовий ґрунт; 7 — підземна споруда 25

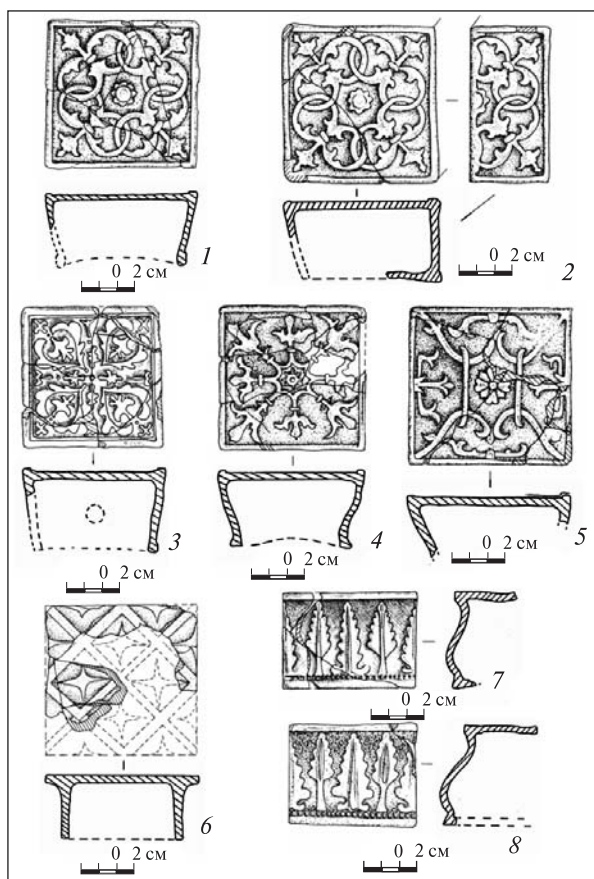

Рис. 3. Пічні кахлі XVIII ст. з району корпусу 39 (1—7) та 86 (8)

вільного руйнування кладки під дією атмосферних впливів. Стінова кладка XII ст. збере-

глася на висоту 6 рядів мурування, виконаного переважно коричневою плінфою (27—28 × 21 × 4 см) на крихкому цем'янковому розчині. У муруванні зафіксовано також плінфу жовтого та червоного кольорів. Ширина кладкового шва — 3—5 см. Судячи з розташування плінфи, траса стіни на обстеженій ділянці майже точно збігалася з лінією схід—захід зі зміщенням на 5° північніше ($A = 275^\circ$). Фундаменти стіни виконано з великих блоків червоного пісковикю на чистому вапняному розчині. Їх потужність — 0,45 м. Дно фундаментного рову фіксувалося на 2,15 м нижче рівня денної поверхні.

Під рештками мурів XII ст. у профілі бровки траншеї простежувалися контури двох ям, розташованих одна біля одної по лінії схід—захід. Східна яма мала доволі чіткі обриси і нагадувала перетин ґрунтової конструкції дерев'яного частоколу («столпіє») з крутою західною і більш пологою східною стінками. Її дно завширшки 0,5 м знаходилося на 2,75 м нижче рівня денної поверхні. Заповнення ями являло собою мішаний гумусований ґрунт з уламками плінфи, крихтами цем'янкового розчину та деревного вугілля. Західна яма, відокремлена від попередньої невеликою перемичкою у вигляді слабогумусованого лесового ґрунту, чітких контурів не мала. Її заповнення, завглибшки близько 0,7—0,8 м, являло собою чистий, позбавлений археологічних матеріалів, інтенсивно гумусований ґрунт з ознаками замулення.

Зважаючи на стратиграфічну ситуацію та історичний контекст ділянки, не виключено, що ґрунтові конструкції, про які йдеться, є слідами найдавнішого для Верхньої лаври будівельного горизонту, пов'язаного з початком освоєння монастирем літописної «Гори» в останній чверті XI ст., тобто рештками первинної монастирської огорожі («столпія») і воріт, згаданих у літописі під 1096 р.

Археологічні знахідки траншеї складаються виключно з підйомних матеріалів і мають досить широкий хронологічний діапазон — від XII—XIII до XVIII—XIX ст. включно. Найраніші з них — дрібні фрагменти кераміки та уламки віконниць із тонкого скла діаметром 11—12 см. Деяка частина матеріалів належить до XIV—XVI ст. — фрагменти неполив'яних горщиків з потовщеними на зрізі вінцями та уламок масивної миски, вкритої зсередини темно-зеленою поливою. Можливо, до цієї ж хронологічної групи знахідок належить і уламок обробленого каменя з канелюрованою поверхнею. Не виключено, що це рештки облямування західного порталу Успенського собору кінця XV ст. Матеріали XVII—XVIII ст. малоцікаві.

Отже, в результаті досліджень 2007 р. в районі Троїцької церкви було виявлено об'єкти, прямо чи побіжно пов'язані з трьома будівельними горизонтами XI—XII ст., а саме: 1) «столпієм» останньої чверті XI ст.; 2) Троїцькою церквою 1008—1111 рр.; 3) мурованою стіною кінця XII ст.

Зрозуміло, що в межах реставраційної траншеї вивчити виявлені об'єкти належним чином було неможливо. Враховуючи велике значення цих пам'яток для реконструкції початкового етапу монастирської історії, зазначені дослідження мають бути продовжені. Зокрема, для з'ясування траси давньоруських мурів та отримання більш-менш докладної архітектурної характеристики цієї пам'ятки на ділянці північніше Троїцької церкви потрібно провести стаціонарні археологічні розкопки. Це необхідно і для з'ясування функціонального призначення та встановлення конструктивних параметрів ґрунтових об'єктів, виявлених під фундаментами мурів, адже літописне «столпіє» XI—XII ст. археологічно ще жодного разу не фіксувалося.

Ще один цікавий об'єкт 2007 р. було виявлено поблизу корпусу 39, на території саду над Ближніми печерами КПЛ. Під водогінні комунікації тут було вирито котлован розмірами 2,9 × 3,5 м і завглибшки до 2,7 м. На рівні дна котловану зафік-

совано культурний шар XII—XIII ст. з дрібними фрагментами кераміки та рештками залізоробного виробництва. Вище, у складі потужної товщі мішаного ґрунту, розташовувався 0,6-метровий шар переміщеного лесового ґрунту з розвалом печі (цегла, кахля, глиняний розчин) др. половини XVIII ст. В результаті дослідження цього стратиграфічного елемента було зібрано значну кількість уламків та майже повних розвалів неполив'яної кахлі (переважно), значна кількість якої графічно реконструюється до повної форми. У складі колекції є звичайна коробчаста (більшість знайдок), кутова, бордюрна та пояскова кахля. Є тут і фрагменти керамічного виробу складного профілю, очевидно, від «люстерка».

Основну кількість звичайної коробчастої кахлі репрезентовано тотожними виробами з рамчастою пластиною розмірами 18 × 18 см і румпою заввишки 9 см. Декоративна схема має вигляд 8-пелюсткової квітки в центрі кола з 8 кілець, що переплітаються (рис. 3, 1, 2). Цей тип орнаменту є досить поширеним у регіоні Середнього Подніпров'я. Принаймні, на території Печерської лаври аналогічна кахля раніше траплялася не менш як 3—4 рази. Крім наведеної орнаментальної схеми у складі коробчастої кахлі, що розглядається, зафіксовано ще кілька стилістичних різновидів (рис. 3, 3—5), а також два зразки кахлі більш архаїчного вигляду зі спрощеним геометричним декором. Пластина без рамки (20 × 20 см, висота румпи — 9,5 см), з відбитками рядна на зворотному боці (рис. 3, 6).

Вся бордюрна кахля має увігнуту пластину (13 × 18 см) і орнамент у вигляді ряду листяних дерев з асиметричним чергуванням рослин за формою крони (рис. 3, 7). Найближчою аналогією зазначеним виробам є зразок кахлі, знайдений цього ж року під час розкопок біля корпусу 86 (рис. 3, 8). За якістю сировини та характером декоративної схеми ці знахідки практично тотожні, хоча в останньому випадку кахля полив'яна і дещо більша за розмірами. Очевидно, у цьому разі маємо рештки однієї партії будівельних матеріалів, отриманих Лаврою з однієї гончарної майстерні, але використаних у різних за статусом і призначенням монастирських будівлях.

За наявними писемними даними, зазначений пічний гарнітур належав одному з будинків, які знаходилися на території саду над Ближніми печерами в останній чверті XVIII ст. (план 1783 р.) і які були знесені під час улаштування тут т. зв. затильного укріплення 1811—1812 рр.

А.М. Бутягин

РАСКОПКИ ГОРОДИЩА МИРМЕКИЙ В 2007 г.

In the 2007 season, the research in Myrmekion was continued in the areas «И» and «Т». Late Archaic and Classical constructions were investigated on the territory of area «И», and Late Mediaeval layer was uncovered in the area «Т».

В сезоне 2007 г. Мирмекийская экспедиция продолжала исследования городища Мирмекий, расположенного на берегу Керченской бухты в районе Карантинного мыса. Общая площадь вскрытого культурного слоя составила 250 м². Исследования продолжились на двух участках — «И» и «Т».

На участке «И» площадь раскопа составила около 75 м². Раскапываемый участок был прирезан с западной части к раскопу 2004—2006 гг. Основной целью производимых работ было исследование продолжения в западном направлении позднеархаического дома, а также полное исследование архаической полуземлянки, край которой был обнаружен при раскопках 2006 г. С этими задачами вполне удалось справиться. Так как весь участок работ находился внутри помещений позднеархаического-классического времени, говорить об общей стратиграфии раскопа не представляется возможным. Она отличалась разными особенностями в зависимости от конкретного места исследования. Весь участок работ был перекрыт отвалами 1960—2000-х годов, причем местами их плотность составляла не менее 2 м. Удаление этих отвалов потребовало много сил. Работы начались с уровня, которого Боспорская экспедиция ИА РАН достигла в 1964 г. При этом были заново открыты кладки 318, 323 и 340, которые были сильно повреждены, а порой и полностью разрушены.

Северная часть раскопа представляла собой остатки так называемого святилища Деметры. Большую часть участка здесь занимал

заполненный отвалом и рушенным камнем шурф 1960-х годов размерами 4 × 3 м. Он занимал центральную часть помещения «святилища», причем на материке было обнаружено пятно ямы, выбранной в 1960-е годы. На северном участке исследование производилось только внутри четырехугольника стен классической постройки. Было решено не выбирать грунт с внешней стороны, так как это привело бы к немедленному разрушению и так сильно поврежденных стен. На исследуемом участке раскоп был доведен до материкового суглинка на глубину 1.2 м. Стратиграфию удалось исследовать только в восточной и южной частях помещения, где слои не были затронуты предыдущими раскопками. Слой внутри помещения позднеархаического дома представлял собой плотный желтый суглинок с редкими серыми прослойками. На глубине 0.5 м открыт фрагмент вымостки из крупных плит, которая фиксирует масштабную перестройку дома, отмеченную по всей его площади в прошлые годы. При исследовании стен позднеархаического дома (341 и 323) выяснено, что они продолжают в западном направлении, образуя новое помещение. Восточная его стена не найдена. Кладка 341, ограничивавшая помещение с севера, была первоначально пристроена впереплет к другим стенам архаического дома на материке и сохранилась на высоту 0,75 м. Впоследствии она была перестроена из более крупных камней (вероятно, после какого-то разрушения), ее общая высота составила 1,2 м, а открытая длина — 5 м. Расположенная параллельно ей с юга стена 323, видимо, также была продолжением стен позднеархаического дома, она сохранилась на такую же длину и высоту до 1,2 м. В середине ее открыт заложенный дверной проем шириной 0,7 м, а к востоку от

него стена была перестроена на большую глубину, видимо, в связи с тем, что ее часть просела в более раннюю землянку. На уровне пола помещения были открыты две ямы цилиндрической формы, в одной из которых была обнаружена лесбосская красноглиняная амфора хорошей сохранности. Без всякого сомнения, обе они относятся к первому периоду существования дома — рубежу 6—5 вв. до н.э.

Южная часть участка стала продолжением исследований прошлого полевого сезона. Стратиграфия напластований выглядела здесь следующим образом: сверху значительная часть площади участка перекрыта вымосткой из крупных плит, продолжающих в западном направлении вымостку, открытую в 2005 г. Частично вымостка уходит под стену 340, состоящую из мощных каменных блоков. Она принадлежит «святилищу Деметры» и зафиксирована еще в 1960-х годах. Под вымосткой залегает на глубину до 0,5—0,7 м слой зеленоватого суглинка, принадлежащий зольнику 1, который перекрывает все позднеархаические строительные остатки на участке. Ниже залегала неоднократно подновленная вымостка из мелких камней, шедшая с уклоном до 0,4 м в южном направлении. Проседание вымостки объясняется тем, что под ней располагался котлован большой полуземлянки. На уровне вымостки в западной части южного участка зафиксирована кладка в один камень, пересекавшая раскоп в направлении северо-восток—юго-запад. Ее сохранность плохая и характер не совсем ясен. К западу от нее расположена еще одна вымостка из камней различных размеров. Под вымосткой до материка залегал слой желтого суглинка плотностью до 0,4 м. В южной части участка открыто продолжение помещения, исследованного в прошлом сезоне. С севера оно ограничено шедшей в западном направлении кладкой позднеархаического дома, открытой в 2005 г. В настоящее время ее открытая длина составляет около 9 м, высота — 0,9 м. В центральной части участка от этой кладки отходит в южном направлении другая, ограничивая еще одно помещение позднеархаического дома. Стена имеет аналогичную высоту и открыта на длину 1,2 м, уходит в южный борт. Оба помещения позднеархаического дома забиты плотным ярко-желтым суглинком с редкими прослойками золы. На полу наблюдались промазки толщиной до 0,3 м. На уровне пола западного помещения был открыт сломанный железный акинак — первая находка скифского меча на городище (рис. 1). В це-

лом керамика подтверждает предложенную ранее дату дома — рубеж 6—5 — 1-я четверть 5 в. до н. э.

Восточную часть северного участка ниже оснований позднеархаического дома подстилал котлован четырехугольной землянки. Ее восточный угол был открыт в прошлом сезоне. Землянка имела размеры 2,5 × 4,5 м при глубине от материка до 1,05 м. По керамическому материалу она может быть датирована 3-й четвертью 6 в. до н. э.

На участке «Т» раскоп был увеличен на 5 м в северном направлении от участка, исследованного в прошлом сезоне. Для этого по линии запад—восток было заложено 6 квадратов 5 × 5 (один из них неровный) и один полуквадрат. Предполагалось, изучив напластования эпохи позднего средневековья, выйти широкой площадью на более ранние слои и проверить наличие террас в прилегающем к акрополю городища районе. Из-за неожиданно большого объема земляных работ удалось выполнить только первую часть этой задачи, оставив вторую до следующего полевого сезона.

Общая площадь участка составила около 175 м². Несмотря на то, что внешне поверхность земли казалась не имеющей перепадов, раскопки показали, что древние культурные напластования повреждены здесь мощными поздними перекопами, часто уничтожившими слой на значительную глубину. В западной части был раскрыт немецкий деревоземляной блиндаж размерами 3,1 × 2,5 м, глубиной до 1,7 м. В центральной части раскопа откры-

Рис. 1. Фрагментированный железный акинак. Рубеж VI—V вв. до н. э.

Рис. 2. Фрагмент камеи. Средине II в. н. э.

та воронка от взрыва крупнокалиберного снаряда или бомбы диаметром более 7 м при глубине не менее 1,8 м. Остатки траншей зафиксированы и в восточной части участка, а также ряд поздних покопов по всей площади. Под слоем гумуса толщиной до 0,2 м в тех местах, где грунт не был поврежден, залегал слой серого суглинка, местами достигавший 1,2—1,3 м. В этом слое встречаются прослойки разного цвета, в том числе чистый пепел, зола, уголь. Вне всяких сомнений, этот слой относится к эпохе позднего средневековья, причем стоит отметить его особую плотность по сравнению с другими исследованными участками.

На западных квадратах под этим слоем на небольшой глубине залегал развал мелких камней, образовавшийся в результате разрушения стен римского времени. Этот развал в его южной части был исследован в прошлом сезоне. В этом году его длина составила около 12 м, ширина — 3 м. Завал залегал в слое желтого суглинка, повсеместно подстилавшего средневековый слой. Этот слой исследовался только на небольших участках с целью изучения напластований римского времени широкой площадью. В восточной части участка на глубине 0,4 м был исследован слой серо-коричневого суглинка, по всей видимости, относящийся к зольнику римского времени, зафиксированного здесь еще в 2000 г.

В ходе работ на прирезке было найдено некоторое количество строительных остатков эпохи средневековья. В восточной части участка открыт угол стены, сложенный из очень крупных массивных камней. Продолжения стен найти не удалось. В центральной части раскопа найдены остатки трех стен от четырехугольной постройки размерами примерно 3 × 3 м, восточная часть которой была уничтожена гран-

диозной воронкой. Сохранились только небольшие плоские камни, служившие цоколем сырцовых стен. Внутренняя часть помещения заполнена мелким камнем, вероятно, от разрушенных стен. К сожалению, помещение сильно повреждено. Кроме того, на участке открыто 17 ям, относящихся к периоду средневековья. К тому же времени относится и аморфный котлован, расположенный в восточной части участка, размерами не менее чем 2 × 3 м при глубине до 0,4 м.

К римскому времени относился угол кладки, открытый во время работ 2005—2006 гг., который ограничивал стену террасы, тянущуюся на запад. В районе, потревоженном немецким блиндажом, обнаружена кладка, построенная с наружной стороны от предполагаемой террасы. К сожалению, исследовать ее можно будет только в следующем сезоне. Кроме того, при нескольких зачистках были прослежены верхние камни нескольких кладок, однако исследования их не предпринимались. К римскому времени также относилась одна небольшая яма и интереснейшая находка (она была открыта в перемешанном поздне-средневековом слое) — фрагмент камей с изображением императора, вероятно, относящаяся ко 2 в. н. э. (рис. 2). В основном, римские слои сознательно не подвергались исследованию с целью произвести его широкой площадью в следующем сезоне.

Над участком «Т» были засыпаны части скалы с целью сооружения смотровой площадки над ближайшим участком раскопа. По окончании работ 218 предметов были сданы по описи в КГИКЗ. Все ямы засыпаны, а кладки законсервированы. В следующем сезоне предполагается на всей раскопанной территории приступить к масштабным консервационным работам.

В.П. Былкова

РАСКОПКИ БЕЛОЗЕРСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ в 2006—2007 гг.

In the 2006—2007 seasons, Bilozerka settlement was studied in the coastal north-eastern part. 6 subterranean and several surface structures were uncovered there.

Белозерское поселение, расположенное на юго-восточной окраине пос. Днепровский Белозерского района Херсонской области на землях агрофирмы (бывшего совхоза-завода) «Белозерский», продолжает разрушаться вспашкой, оросительными траншеями, карьерами для выборки глины. Работы археологической экспедиции Херсонского государственного университета проводятся в прибрежной северо-восточной части памятника. Здесь заложен основной раскоп IV, общая площадь которого составляет уже более 3 тыс. м² при мощности культурного слоя в среднем 1,1 м.

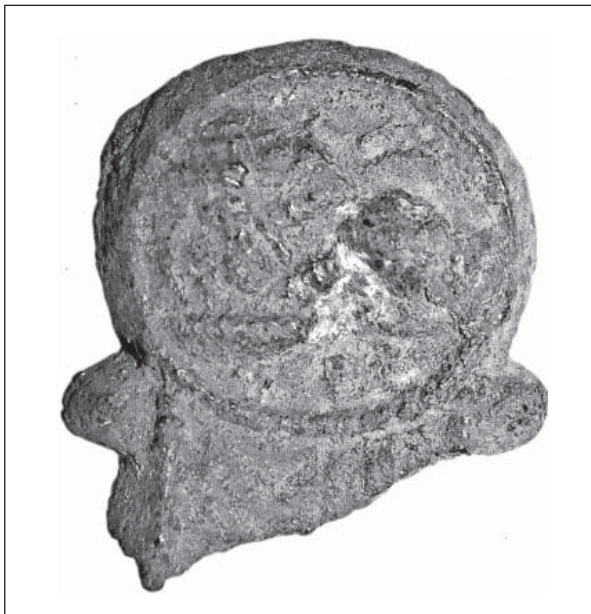
Постановка задач в 2006—2007 гг. была связана с необходимостью исследования восточной части поселения, где выявлены значительные разрушения. Раскоп IV был продолжен в южном направлении. Кроме стандартных квадратов (5 × 5 м) к раскопу добавлены прирезки соответственно конфигурации береговой линии. В отчетные сезоны была открыта площадь 375 м². Особенностью этого участка является наличие верхнего слоя высокой плотности, с которым тяжело работать, но он обеспечил лучшую по сравнению с обычной на этом памятнике сохранность строительных остатков. В 2006—2007 гг. выявлены шесть грунтовых объектов и остатки наземных построек. Обнаружено 12 100 артефактов, остеологические остатки (разобраны и определены к.и.н. О.П. Журавлевым) и палеоэтноботанический материал (получен в результате флотации, проведенной доцентом кафедры ботаники ХГУ И.И. Мойсиченко, определен д.б.н. Г.А. Пашкевич).

В стратиграфии выделяется пахотный слой, под ним залегал плотный серый в своей осно-

ве золистый слой толщиной в среднем 0,35—0,4 м. Серозолистый слой подстилается желтоглинистым, содержащим зольные включения, его мощность составляет 0,28—0,4 м. Желтоглинистый слой образован культурными отложениями первого периода застройки. В нем представлен хронологически близкий материал IV в. до н. э., имеются находки *in situ*.

В прибрежных квадратах под золистым слоем обнаружен черный гаревый слой высокой твердости. В нескольких квадратах культурный слой в значительной степени разрушен, смешан с почвенным грунтом, перекопан, содержит большое количество современного материала и находиток времен Второй мировой войны. Обнаружены в нем также фрагменты средневековых амфор XII—XIII вв. и синхронной и более поздней керамики с поливой. Отдельные материалы древнерусского и золотоордынского времени встречаются на поселении систематически, но в этом сезоне обнаружено еще и редкое бронзовое изделие — фрагмент литого креста-энколпиона (рисунок). Изделие покрыто патиной, некоторые участки поверхности разрушены. Сохранился медальон одной стулки с рельефным изображением фигуры, наиболее вероятно, евангелиста. Аналогичные кресты относят к XII—XIII вв., что соответствует датировке амфор с высокими ручками. Систематические находки материалов этого времени в разрушенном слое Белозерского поселения, причем именно в прибрежной его части, позволяют высказать предположение о существовании здесь в древнерусский период стоянки судов, перевалочного пункта на пути «из варяг в греки».

Яма 139 была впущена в культурный слой поселения и полностью размещалась в нем. Материал из нее относится к римскому времени. Найден фрагмент сложнопрофилированной

Фрагмент энколпиона из разрушенного слоя

ручки амфоры I—II в. н. э., фрагмент венчика толстостенного неорнаментированного лепного сосуда со слабо отогнутым краем, фрагмент каменного изделия с выделенным вертикальным бортиком, кусочек шлака. Яма синхронна погребениям, выявленным в северной части поселения, которые появились через несколько столетий после прекращения в нем жизни.

Культурные отложения основного времени существования поселения датируются IV — первой четвертью III вв. до н. э. В 2006—2007 гг. обнаружены остатки пяти грунтовых объектов (яма 138, полуземлянка 136 с ямой 137, полуземлянка 142) и наземной постройки первого строительного периода; остатки двух наземных комплексов и ямы 139 второго строительного периода. Обе полуземлянки первого строительного периода имеют неправильную форму, приближающуюся к прямоугольной со скругленными углами. Полуземлянка 138 ориентирована по сторонам света, длина продольных стенок — 4,3 м и 4,9 м, ширина объекта — 3,2 м. С восточной стороны от основного котлована отходит на 0,8 м узкая трапециевидная часть размерами 1,88 м (основание) × 0,8 м. Стенки котлована вертикальны, подмазки пола нет. Глубина от уровня фиксации — 0,25 м. Непосредственно на полу полуземлянки вещевого материала не было. В верхней части заполнения найдены завалы сырца, более ста фрагментов амфор второй половины IV в. до н. э., единичные фрагменты гончарной и лепной посуды. На уровне пола в восточной части полуземлянки 136 обнаружена овальная яма 137 с плотным

золистым заполнением в сочетании с заполнением рыхлой структуры коричневого цвета и большим количеством сырцовых кирпичей.

Полуземлянка 142 в плане имеет неправильную форму, приближающуюся к прямоугольной, с округлой западной частью. Фиксируется вертикальная южная стенка длиной 4,8 м. Длина поперечной оси равна 4,15 м. У южного борта обнаружена кладка сырцовых кирпичей. Высота ряда составляет около 50 см. Часть кирпичей уложена постелью и, возможно, представляет собой облицовку стен. В восточной части объекта 142 выявлено пятно хозяйственной ямы, которая в отчетном сезоне не выбиралась. Судя по мощному завалу сырца, эта часть помещения отделялась от основного сырцовой стенкой (как и в полуземлянке 119). Вход был в юго-восточном углу в виде земляных ступенек. Западная полукруглая часть вынесена за пределы основного прямоугольника на 1,18 м, она немного возвышается над уровнем пола. Площадь помещения составляет приблизительно 22 м². Дно залегает на глубине 1,9 м от P⁰ и представляет собой утопанный материк. На дне и под бортами котлована выявлены сырцовые завалы и большие каменные плиты. По-видимому, постройка имела сырцовые стены и односкатную кровлю.

Для определения назначения этих помещений данных нет, можно предположить как жилой, так и хозяйственный характер построек. Заполнение ранних ям и полуземлянок производит впечатление единовременной и синхронной засыпки. По-видимому, полуземлянки перестали использоваться, были разрушены и засыпаны мусором после завершения первого периода жизни при подготовке строительной площадки к новой застройке.

К первому строительному периоду относится также наземное сооружение 144, небольшая часть которого попала в раскоп 2007 г.

Самый ранний материал составляют гераклеийские амфоры. Одно клеймо (2007, список 11, 20) относится к подгруппе II В, относящейся еще к первой четверти IV в. до н. э. — APXE[Σ]/TPAT.../MOL... В бровке между квадратами 114 и 115 в желтоглинистом слое обнаружена гераклеийская пифоидная амфора без ножки (2007, список 25, 104), по пропорциям и метрическим характеристикам ее можно отнести к типу I-4 первой четверти IV в. до н. э. Чернолаковую керамику представляют фрагменты открытых сосудов второй-третьей четвертей IV в. до н. э., а также поддон килика-канфара середины столетия (2007, список 6, 12).

Другие находки представлены глиняными пряслицами, керамическими и каменными грузилами для сетей, фрагментами терракотовых статуэток, железными гвоздями, каменными орудиями, бронзовыми наконечниками стрел (трехгранные базисные и трехлопастные IV в. до н. э.), монетами, изделиями из кости. Редкими находками являются культовое изделие из свинца — так называемое «колесико» — и фрагмент бронзового сосуда (2006, 222). Последний имеет тонкие стенки (около 2 мм) и отогнутый венчик шириной 3,3 см, с утолщенным краем. Фрагментированность и плохая сохранность не позволяют определить тип сосуда. Судя по форме венчика, это могла быть ситула, но диаметр его невелик, приблизительно 14 см, учитывая отогнутый край.

Ко второму строительному периоду относились остатки наземного каменно-сырцового объекта 144. Интересно, что направление его стен по линии юго-запад — северо-восток не соответствует ориентации более ранних построек. Сохранились участки фундаментов стен длиной 4—5,3 м, расстояние между параллельными

кладками составляет приблизительно 4 м, имеется участок вымостки. Внутри помещения обнаружены остатки глиняного очага и большой лепной горшок *in situ*. За стеной найдена ножка вкопанной амфоры (хиосской «колпачковой»).

Для датировки второго строительного периода можно использовать фрагменты амфор Герраклеи, на одном из которых сохранилось энглифическое клеймо ΠΕΔΙΕΩΣ. В меньшем количестве найдены фрагменты амфор Хиоса, Синопы, Фасоса, Херсонеса, неопределенных центров. Найдено также плохой сохранности клеймо на фрагменте фасосской амфоры коническо-биконического типа конического варианта позднеконической серии П-С-3 последней четверти IV—начала III в. до н. э.

Несмотря на значительные разрушения исследованной части поселения, за отчетные сезоны добавилась новая информация о застройке поселения. Выявляется система в расположении полуземлянок и наземных построек. По-видимому, можно выделить два индивидуальных хозяйства, соответствующие участкам с наземными строениями 134 и 144.

С.Ю. Внуков

НОВЫЕ ОТКРЫТИЯ НА ГОРОДИЩЕ КАРА-ТОБЕ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ КРЫМУ В 2007 г.

The research in Kara-Tobe hill-fort resulted in that the borders of the citadel were traced and comparison of the planning system of the eastern and western part of the area was made. The regular layers of a burnt mound were referred to the 3rd—2nd cc. BC confirming the idea that the settlement significantly predates the structures preserved.

Кара-Тобинская археологическая экспедиция Института археологии РАН в 2007 г. продолжила многолетние раскопки греко-скифского городища Кара-Тобе на западной окраине г. Саки в Северо-Западном Крыму. Исследования проводились на средства гранта РГНФ № 07-01-18041е в рамках проекта «Полевые исследования греко-скифских памятников в районе Евпатории» (совместно с МГУ). Полевые исследования проводились на протяжении двух месяцев в центре поселения вокруг Центральной башни.

Основными задачами работ 2007 г. было изучение построек самого раннего строительного горизонта Ia, расположенных вдоль восточной стены Центральной башни городища. Всего на Кара-Тобе выделяется 4 *строительных периода*, связанных с глобальными перестройками на городище. В свою очередь, периоды I и II разделяются на 2 *строительных горизонта* каждый: *a* (ранний) и *b* (поздний). В конкретных помещениях могут выделяться разные *жилые уровни*. Задачей было также раскрытие подошвы этой стены и исследование юго-западного угла скифской цитадели II строительного периода с открытием южного отрезка ее западной стены, западного отрезка южной стены и примыкавших к ним помещений. Для решения этих задач раскопки велись на трех участках памятника — на новой площади к юго-западу от башни, к югу от нее и у восточной стены башни. Кроме того, для изучения стратиграфии поселения на запад-

ном склоне холма городища был сделан разведочный шурф площадью 8 м². Общая исследованная на Кара-Тобе в 2007 г. площадь составила около 300 м², из них примерно на 200 м² велись исследования, площадь вновь прирезанного участка — около 100 м². Таким образом, общая раскопанная на городище площадь достигла примерно 1720 м² при максимальной толщине культурных отложений до 3,0 м.

Новый Юго-западный участок вплотную примыкал с юга к ДОТу (пункту корректировки огня), построенному в западной части городища во второй половине 1940-х годов. Верхние наслоения на участке, особенно в его северной части, были уничтожены котлованом ДОТа. Значительных усилий стоила уборка отвала из этого котлована, которым частично также были присыпаны стены ДОТа. Наиболее поздние сохранившиеся здесь слои датируются временем не позднее первой половины I в. н. э. (конец II строительного периода). Это пылевидные наслоения с примесью суглинка и редкими золистыми прослойками типичны для этого уровня и на других участках городища.

На Юго-западном участке был раскрыт южный отрезок западной стены скифской цитадели длиной около 7 м и шириной до 1,2 м, а также примыкавшие к нему два помещения. Конструкция кладки западной стены аналогична кладкам других стен цитадели, раскрытых и описанных в прежние годы. Все они трехслойные, сложены из рваных камней с соблюдением рядности. Западная стена несколько раз перестраивалась и укреплялась. Вскоре после возведения она начала заваливаться к западу. Для ее поддержания к западному фасу был пристроен дополнительный панцирь. В результате толщина стены достигла 1,5 м. Поз-

же был аккуратно разобран внутренний восточный панцирь кладки, который, видимо, продолжал разрушаться.

С востока к раскрытому участку западной стены цитадели примыкали два помещения. В юго-западном углу цитадели располагалось помещение 56. Его исследование было начато в 2006 г., когда в нем был раскрыт самый поздний жилой уровень строительного горизонта Пб, датируемый первой четвертью I в. н. э. В прошедшем сезоне в помещении был зачищен более ранний жилой уровень. Это прослойка утоптанной глины с золой. Она залегает выше подошв стен помещения, что дает основание предполагать наличие здесь еще более раннего жилого уровня строительного горизонта Па. Северная и восточная стены помещения 56 также неоднократно перестраивались, порой довольно серьезно. Раскрытый в нем в 2007 г. жилой уровень может быть датирован временем не ранее последней четверти I в. до н. э. Материал над ним немногочисленный и мало-выразительный.

Основная площадь помещения 51, примыкающего с севера к помещению 56, раскрывалась в 2005 г. Оно, как и многие другие постройки на городище, погибло в пожаре в первой четверти I в. н. э., завершившем II строительный период (во время Аспурговой войны?). В слое этого пожара в описываемом помещении были обнаружены развалы различных сосудов и скопление ткацких грузиков. В 2007 г. здесь был зачищен остававшийся за бортом раскопа небольшой участок помещения вдоль западной стены цитадели. Здесь над полом был зафиксирован слой того же пожара. В нем, наряду с прочим, обнаружены фрагменты лепного горшка, миниатюрный лепной горшочек, два обгорелых оленьих рога. Особо следует отметить найденный в слое пожара золотой наконечник гривны или крупного браслета. Он выполнен из тонкого золота (почти фольги) в виде усеченноконической «манжетки», завершающейся объемной львиной головкой, выполненной в технике тиснения (рис. 1). Вдоль краев манжетки проходят две полосы литой псевдоскани (плетение «косичка»). Между ними — три гнезда каплевидной формы со вставками голубого непрозрачного стекла или эмали.

В кладке южной стены того же помещения была сделана еще одна интересная находка. Это отбитое навершие небольшой известняковой стелы с рельефом или надписью (возможно, надгробия), тщательно оформленное в виде треугольного фронтона с акротериями.

К сожалению, никаких следов располагавшегося ниже изображения или надписи не сохранилось.

Культурный слой и все сооружения к северу от помещения 51 практически полностью уничтожены котлованом ДОТа. Удалось только установить, что двор или помещение, примыкавшее к помещению 51 с севера, также погибло в том же пожаре. Здесь, за северной стеной помещения 51, на уровне его пола были обнаружены остатки какой-то сгоревшей деревянной конструкции и около 10 железных гвоздей, в том числе и вбитых в дерево. Но развалов керамики в слое пожара тут не найдено.

На рассматриваемом Юго-западном участке было также обнаружено два впускных безынвентарных погребения, совершенных в рудиментарных подбоях. Таким образом, общее число подобных захоронений в центре городища достигло 13. Тем самым подтверждается предположение, что в средние века здесь находилось небольшое кладбище.

Южный исследованный участок вытянут полосой вдоль южного борта раскопа. На западе он граничит с Юго-западным участком. Работы на этом участке были начаты в 2006 г. Были открыты отрезок южной стены цитадели, а также верхние жилые уровни примыкавших к ней с севера помещений 17, 56 и обширного мощеного двора между ними.

В прошедшем сезоне участок был расширен к востоку на 5 м. В ходе работ на нем были разобраны фрагментированные строительные остатки III и конца II строительных периодов. Все это позволило раскрыть новый участок южной стены цитадели, доследовать ранее открытый ее отрезок, а также южные части помещения 17 и двора между ним и помещением 56.

Общая раскрытая на Южном участке длина южной стены цитадели составляет около 16 м. В нем имеется лакуна длиной около 2,8 м, частично перекрытая еще не разобранными поздними строительными остатками. Не исключено, что именно здесь находились ворота, кото-

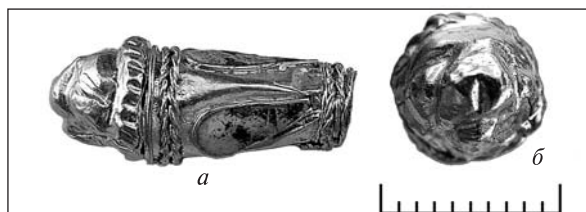

Рис. 1. Золотой наконечник гривны или браслета: а — вид сбоку; б — вид анфас

рые вели в расположенный севернее мощеный двор. Небольшой крайний западный отрезок оборонительной стены уходит в южный борт раскопа, на востоке, на площади нового квадрата 71, она разобрана. На значительной протяженности раскрыта подошва этой стены. Сохранившаяся высота кладки — до 1,1 м. Эта стена тоже была не очень надежной. На значительном протяжении она завалилась к северу, и здесь, так же как и на отдельных участках западной и восточной стен цитадели, был пристроен дополнительный подпорный панцирь шириной 0,3—0,4 м.

В южной части двора, примыкавшего к южной оборонительной стене с севера, раскрыт средний уровень перекрывавшей его вымостки. Он соответствует среднему жилому уровню в соседнем помещении 56 (последняя четверть I в. до н. э.). Прослойка золистого слоя между средним и зафиксированным в прошлом сезоне верхним уровнями вымостки двора имела толщину около 0,3 м. Она содержала немногочисленный материал конца I в. до н. э. — начала I в. н. э., что соответствует дате второй половины II строительного периода. Среди индивидуальных находок в этом слое можно отметить горло бальзамария из бесцветного стекла.

В южной части помещения 17, ограничивающего двор с востока, был разобран глинобитный пол и раскрыты подошвы южной и западной стен.

К югу от южной стены цитадели начато исследование помещения предшествующего строительного горизонта. Открыты его северная стена и небольшой отрезок восточной. Основная часть этого помещения расположена за бортом раскопа, поэтому его описание можно будет дать только после прирезки новой площади.

Стратиграфия Южного участка типична для городища. Наслоения двора содержат большое количество золы и растительного тлена (навоза?). В помещении 17, вокруг помещения 56 и на участке к югу от цитадели преобладают суглинистые отложения, по-видимому, представляющие собой полностью деструктурированный и расплывшийся сырец и засыпку крыш.

Значительную часть площади нового квадрата 71 занимал прямоугольный перекоп с отвесными стенами размерами около 2,8 × 2,8 м и глубиной до 1,2 м. Над его утоптанном полом обнаружена прослойка истлевшего хвороста. В центре пола имелась ямка от подпорного

столба. Перекоп был заполнен мешаным культурным слоем, в котором обнаружено несколько находок второй половины XIX — начала XX вв. В это заполнение также была впущена небольшая округлая яма. В ней находились целые и ломаные необожженные кирпичи, идентичные по форме и размерам кирпичам, которые производились кустарным кирпичным заводиком, построенным на Кара-Тобе в конце 1930-х годов. По всей видимости, прямоугольный перекоп представлял собой сооружение земляночного типа, перекрытое ветками и хворостом. Оно было выкопано не ранее второй половины XIX в. и не позднее 1930-х годов.

На Восточном участке у северо-восточного угла башни был прирезан новый квадрат 72. На его площади обнаружены подпрямоугольная (?) землянка 14, южная часть нового помещения 61, западная часть исследовавшегося ранее помещения 55, а также отрезок кладки и вымостка III строительного периода. Все эти сооружения относятся к I в. н. э.

Землянка 14 отличается от других подобных сооружений, ранее открытых на городище. К сожалению, она сохранилась плохо и сильно изрезана ямами. По всей видимости, землянка имела подпрямоугольную форму. Ее размеры — около 3,9 × 3,0 м, глубина — до 1,0 м. Вдоль ее западной и восточной стенок зафиксирована неширокая расплывшаяся «ступенька» (северная и южная стенки сохранились плохо). У «ступеньки» нет обкладки боковой поверхности, как в других подобных сооружениях. Землянка единовременно преднамеренно засыпана мешаным комковатым культурным слоем. Материал в этом заполнении довольно однородный, и его можно в целом датировать последней четвертью I в. н. э. Он довольно выразительный. Особо следует выделить целую терракотовую статуэтку мальчика с петухом (рис. 2), видимо, более раннего времени. Это самая поздняя землянка из обнаруженных на городище.

К северу и к востоку от землянки на площади квадрата 72 были открыты остатки построек строительного горизонта IIб. Восточное помещение 55 в основном раскрывалось в 2006 г. Его стены были полностью разобраны в древности. О его планировке можно судить только по границам глиняного пола и следам выборок стен. В отчетном сезоне была открыта западная часть помещения, что позволило установить его протяженность с востока на запад. Новое помещение 61 расположено севернее помещения 55. Зафиксированы отрезки южной и вос-

точной его стен и участок пола. Основная часть этого помещения уходит за северный борт раскопа, поэтому его форму и размеры пока определить невозможно.

Кроме того, непосредственно у северного борта квадрата обнаружены конструкции III строительного периода, которые частично перекрывают помещение 61. Они представляют собой длинную стену запад—восток с заложённым дверным проемом и примыкающий к ней с юга участок вымостки. Эти строительные остатки также уходят в борта квадрата.

Стратиграфия квадрата 72 также довольно типичная. На уровне сооружений строительного горизонта IIб преобладают чередующиеся прослойки суглинка с золой, чистого суглинка и глины. Над полами помещений зафиксирован завал земляной засыпки крыш с пятнами камышового тлена. Конструкции III периода залегают в пылевидном слое.

Из находок с рассматриваемой площади следует в первую очередь отметить бронзовый браслет с концами, оформленными в виде стилизованных змеиных головок, а также маленький обоюдоострый железный кинжал с металлической рукояткой и овальным навершием. Он найден на поверхности древнего культурного слоя непосредственно под отвалами нового времени различной природы. Судя по сохранности металла, кинжал может иметь позднее происхождение.

На площади вдоль восточной стены башни доследовались помещения Центрального строительного комплекса, синхронные башне. Их раскрытие также было начато в 2006 г., когда в основном изучались наслоения и постройки строительного горизонта Iб. Как отмечалось в прежних публикациях, этот участок очень сильно изрыт поздними ямами и землянкой 13. Нетронутой осталось не более половины его площади.

Для завершения исследования участка были разобраны поздняя вымостка помещения 58 (коридор вдоль восточной стены башни) и остатки помещений 54 и 57 строительного горизонта Iб. Под ними обнаружены конструкции сооружений предшествующего горизонта Ia (конец II — начало I вв. до н. э.), которые залегали непосредственно на материке. Это нижний уровень вымостки в помещении 58, а также остатки выборок кладок, невыразительные обрывки стен и глиняные полы примыкавших к нему с востока новых помещений 60 и 62. Границы помещений определялись в основном по следам выборок стен и сохранившимся

Рис. 2. Терракотовая статуэтка мальчика с петухом

ся границам намазок полов. На полу в центре помещения 60 зафиксирован прямоугольный глиняный «столлик». Примечательно, что планировка помещений следующего строительного горизонта Iб не копировала план предшествующих сооружений, а следовала ему лишь в общих чертах. При этом общие принципы планировки Восточного участка сохранились до конца II строительного периода.

Помимо этого на юге участка были разобраны сохранявшиеся северная и восточная стены помещения 41 II строительного периода. Под ними зачищен южный участок пола помещения 57 (горизонт Iб) с остатками сильно разрушенной печки и небольшой отрезок южной границы его пола. Это дало возможность полностью доследовать помещение и определить его внутренние размеры.

В ходе работ также был раскрыт и зафиксирован фундамент восточной стены Центральной башни. Как и у других ее стен, он представляет собой ряд плохо обработанных камней, заглубленных в материк не более чем на 0,3 м.

Слой над полом помещения 60 представлял собой довольно однородный завал рушеного сырца с кусками белёной штукатурки и пятнами камышового тлена. Его толщина — до 0,35 м. В помещении 61 в слое сырцового завала с пятнами камыша над полом имелась значительная примесь золы, а на полу — обожженные пятна. Но четких следов пожара здесь нет.

Находок в слоях сырцовых завалов над полами описываемых помещений очень мало и они случайны. В целом основное их количество можно относить ко II — началу I вв. до н. э.

Наслоения между верхней и нижней вымостками в помещении 58 типичны для дворов. Это суглинок со значительной примесью золы и растительного тлена мелкослоистой структуры. Находок здесь значительно больше, чем в вышеописанных помещениях; их дата практически та же.

При разборке верхней вымостки в помещении 58 (строительный горизонт Iб, первая половина I в. до н. э.) среди камней была обнаружена оббитая известняковая плита с рельефным изображением всадника, лежащая рельефом вниз. Всадник в плаще (?) сидит на спокойно стоящей лошади, обращенный влево. По манере изображения этот рельеф близок эллинистическим рельефам с территории Боспорского царства.

Как указывалось, на западном склоне холма городища был заложен разведочный шурф размерами 4 × 2 м и максимальной глубиной до 2,8 м (на 0,1 м ниже поверхности материка). Культурный слой здесь оказался сильно изрыт перекопами нового времени самого разного происхождения. Максимальная толщина перекопанного и перемещенного слоя местами достигает 2,5 м. Толщина сохранившихся нетронутыми культурных наслоений колеблется в пределах 0,4—1,6 м. Это слой зольника слоистой структуры. В нем выявлено как минимум два уровня сырцовых конструкций, сложенных из стандартных плоских блоков.

Нижнее сооружение наполовину разрушено. Видимо, оно представляло собой приподнятую площадку шириной около 0,8 м и высотой до 0,2 м, ориентированную примерно по оси запад—восток. Частично сохранилась только ее западная часть. Боковая поверхность сооружения обложена стоящими на ребре сырцовыми блоками. Между ними — обычный слой зольника. На том же уровне обнаружено еще несколько завалившихся целых и фрагментированных блоков. Поверхность ограниченной сырцами площадки — уплотненный слой зольника.

Верхнее сооружение непосредственно перекрывало нижнее. Оно также представляло собой площадку, но не прямоугольную, а округлую. В шурфе открыта только ее северная по-

ловица. Ее диаметр около 3,0 м, высота — до 0,25 м. Боковая поверхность площадки также была обложена поставленными на ребро сырцами, часть которых завалилась. Верхняя поверхность отмечена золисто-глинистым натопом. Четких следов огня на нем нет. Две аналогичные круглые конструкции ранее фиксировались на городище также в слоях зольников. По всей видимости, они имеют некое культовое назначение.

Шурф также дал интересные находки. Это односторонняя терракотовая статуэтка Танатоса (?), щиток краснолакового светильника с изображением танцующей менады, несколько бусин и др. Массовый материал из него можно в целом предварительно датировать концом III—II вв. до н. э. Вопреки ожиданию, более ранних слоев здесь не обнаружено.

Кроме того, на Кара-Тобе в 2007 г. было выбрано 7 разновременных зерновых ям различных размеров.

Помимо уже упомянутых находок в 2007 г. на городище были найдены фрагмент плечика расписного краснофигурного лекифа, обломок небольшого терракотового алтарика с изображением стоящей задрапированной женской фигуры, неопределимая бронзовая монета, несколько амфорных клейм и др. Массовый керамический материал довольно стандартен.

Таким образом, в ходе работ 2007 г. на городище Кара-Тобе были получены новые важные данные по истории и планировке памятника и сделаны интересные находки. С трех сторон была оконтурена скифская «цитадель» и определена планировка ее юго-западной части. Завершено исследование помещений Центрального строительного комплекса к востоку от Центральной башни. Планировка восточного участка комплекса оказалась не симметричной застройке западного участка. Впервые на памятнике в шурфе были зафиксированы регулярные наслоения зольника III—II вв. до н. э., что подтверждает высказанные ранее предположения о возникновении поселения на Кара-Тобе значительно ранее даты сохранившихся на нем построек (конец II в. до н. э.). Ряд находок прошедшего сезона являются уникальными для Северо-Западного Крыма.

С.О. Воронов, А.М. Ієвлєва

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАТОНУЛОГО ВІЗАНТІЙСЬКОГО КОРАБЛЯ

In 2007, a comprehensive archaeological survey of the Byzantine shipwreck containing the shipment of flat-bottomed one-handed jars (9th–11th cc. AD) lying at a depth of 139 m near the Crimean coast not far from Sevastopol was conducted. The main research goals included micro-bathymetric mapping, sub-bottom profiling, environmental sampling, as well as conducting of archaeological excavations aiming at the determination of vessel's size, condition, shipment, and construction. The additional purpose was to conduct conservation experiments on modern metal and organic materials. The works were performed using remotely operated vehicles HERCULES and ARGUS specially designed for scientific purposes.

У ході проекту «Візантія — 2007» Департаментом підводної спадщини Інституту археології НАН України у співпраці з Інститутом Досліджень, а також низкою інших наукових та вищих навчальних закладів США було досліджено затонулий візантійський корабель (об'єкт 1062), продатований IX—XI ст. Судно знаходиться в Чорному морі на глибині 139 м, у зоні з малим вмістом кисню, приблизно за 39 км на південний захід від Севастополя.

Цю пам'ятку було відкрито у травні 2006 р. зусиллями спільної українсько-американської експедиції з дослідження шельфу Чорного моря в акваторії південного узбережжя Криму. Основними цілями робіт на пам'ятці у 2007 р. були здійснення всебічного археологічного дослідження (зокрема, зі створення детальної карти глибин ділянки, вивчення профілю морського дна та взяття зразків із навколишнього середовища пам'ятки), а також проведення археологічних розкопок затонулого корабля з метою з'ясування його розмірів, стану, вантажу та конструкції. Додатковою метою було проведення експериментів з консервації: на пам'ятці було залишено металеві та органічні матеріали задля того, щоб, повернувшись у майбутні роки, можна було дослідити рівень їх розкладання.

Видимий вантаж затонулого корабля складається з понад 80 червоноглиняних плоскодонних глеків з однією ручкою, два з яких було піднято на поверхню з метою дослідження та консервації (рис. 1). Висота глеків цього типу становить приблизно від 40 до 60 см, а максимальний діаметр — 19—24 см. Ці глеки являють собою один із найпоширеніших видів керамічної тари в середньовічний період у причорноморському регіоні, їх знаходили в контекстах, що датуються між IX і XI ст. н. е. при розкопках Херсонеса, Саркела, Тмутаракані, Тірітаки, Таманського городища. Корків, що затикали глеки, у ході досліджень виявлено не було, вміст тари поки що точно не встановлено.

Дерев'яний корпус корабля зберігся частково, його було досліджено під час розчищення від мулу та детально зафіксовано з наступним засипанням ґрунтом, щоб зберегти дерево для подальших досліджень упродовж майбутніх польових сезонів. Було встановлено, що довжина корабля становила приблизно 10—12 м. Ширину складно встановити точно. Вантаж розміщений у двох купах, менша з яких, можливо, знаходилася в носовій частині корабля. Перед носом було виявлено три великих фрагменти деревини: дві широкі дошки і довга перекладина. Кілька дерев'яних фрагментів мали нагелі (дерев'яні кілки), на одному з них простежуються кородовані залишки металевого цвяха. Через те що експедиція не мала обладнання та засобів для консервації дерева чи металу, було прийнято рішення не підіймати предмети з цих матеріалів у 2007 р.

Дослідження об'єкта 1062 — одна з перших у світовій практиці та перша в Україні можливість здійснити глибоководні археологічні розкопки давнього корабля із застосуванням підводних телекерованих апаратів «Геркулес» і «Аргус».

Рис. 1. Глеки, підняті із затонулого візантійського корабля

Рис. 2. Телекерований підводний апарат «Геркулес» підіймає глек за допомогою гумового присоска

«Геркулес» є телекерованим апаратом, виготовленим Інститутом Досліджень з метою надати вченим можливість близького спостереження за морським дном на глибині до 4000 метрів. Керування ним здійснюють пілоти з борту корабля через довгий волокнистий оптичний кабель, по якому передаються команди оператора, відео та інші сенсорні дані. Електричний струм також передається по кабелю. «Геркулес» є одним із нечисленних телекерованих апаратів, сконструйованих як науковий пристрій. Його застосовують переважно для вивчення та підняття артефактів із затонувлих кораблів.

«Геркулес» завжди працює в парі з іншим пристроєм — «Аргусом». «Аргус» прикріплений до кінця головного кабелю з корабля і підіймається та опускається за допомогою лебідки. Відносно короткий кабель, який з'єднує «Геркулес» з «Аргусом», зазвичай ненацягнутий, що дає змогу «Геркулесу» вільно пересуватися навколо. На «Аргусі» встановлено відеокамеру високої чіткості, подібну до тієї, що міститься на «Геркулесі», і зображення «Геркулеса» з «Аргуса» дає можливість пілотам і вченим бачити більшу ділянку навколо «Геркулеса».

«Геркулес» обладнаний кількома інструментами, що дають змогу здійснювати археологіч-

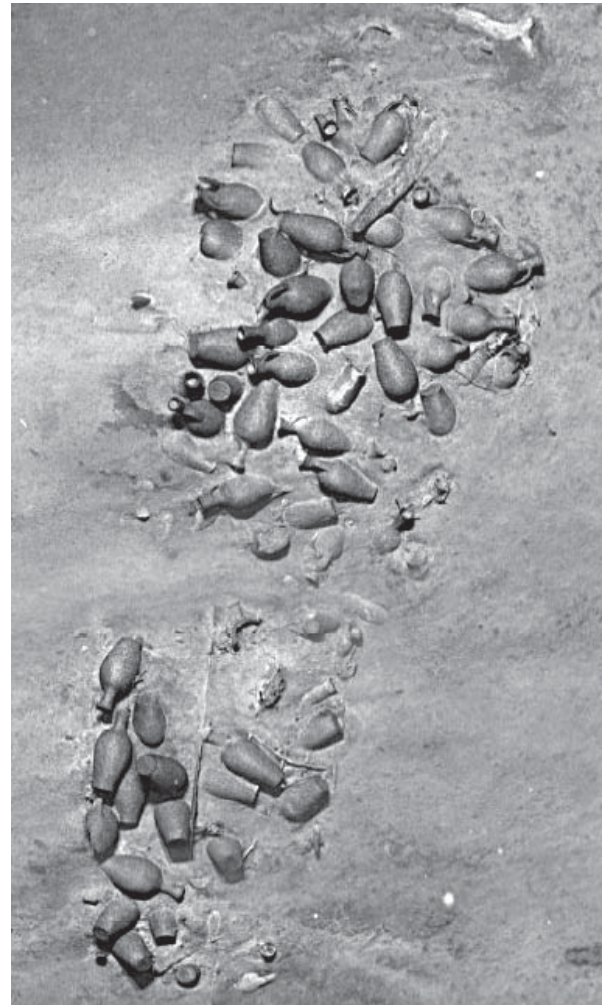

Рис. 3. Фотомозаїка, що демонструє первісний вигляд затонулого корабля

ні розкопки на затонулому кораблі якнайточніше. Найважливішим інструментом апарату є система для створення струменя води або здійснення всмоктування, за допомогою якої обережно прибирається бруд і мул з артефактів та ділянки, на якій провадяться роботи. Пілоти здатні прибирати мул і пісок з артефактів, фактично не торкаючись їх, залишаючи відносно чисті об'єкти, які за потреби можна підіймати на поверхню.

Задля перенесення великих ламких об'єктів, таких як амфори, «Геркулес» обладнаний пристроєм, що присмоктується до артефакту за допомогою м'якої гумової чаші. Після цього його можна перемістити й покласти, змінюючи силу присмоктування без застосування механічного втручання (рис. 3). Для підняття присоском об'єктів завеликих або занадто важких апарат обладнаний також щипцями з м'яким покриттям, які фізично можуть підіймати артефакти. До інших інструментів «Геркулеса» належить серія менших пристосувань, таких як пензлі,

лопатки та совки, аналогічні тим, що застосовуються в наземних роботах. Пілоти можуть дистанційно маніпулювати цими інструментами майже так само вправно, як люди, що працюють на наземній археологічній пам'ятці.

Апарат «Геркулес» обладнаний акустичним багатопроменим гідролокатором та парою оптичних стереокамер. Дані, отримані з цих давачів, являють собою тривимірну топографічну карту пам'ятки, яка демонструє профіль і форму пам'ятки, створені багатопроменим гідролокатором, та велику фотографічну карту пам'ятки, складену з маленьких окремих фотографій (фотомозаїка) (рис. 3).

На пам'ятці було розпочато експерименти з виявлення ступеня розкладання матеріалів, які дають змогу зрозуміти природу довготривалих природних процесів, що відбуваються у Чорному морі, на прикладі об'єкта 1062. Неподалік від пам'ятки було розміщено зразки сучасних матеріалів (дерево, метали, органіка) у відкритій воді та занурені в ґрунт. Зразки являють

собою маленькі циліндричні фрагменти (2,5 см у діаметрі та 2 см заввишки), нанизані на стрижень. Ці стрижні зі зразками було вертикально встромлено у ґрунт, щоб простежити хімічний вплив морської води та ґрунту на культурні матеріали. Через певні проміжки часу впродовж кількох років ці зразки будуть підняті для проведення аналізів та встановлення ступенів і типів розкладання в ділянках, що знаходяться вище і нижче від рівня морського дна.

Досліджений затонулий корабель представляє надзвичайно цікавий аспект історії Візантії — морські торговельні шляхи, які ще не були предметом археологічних досліджень. На сьогодні аналогічні дослідження затонулих кораблів цього періоду було здійснено лише біля узбереж Туреччини. Тому дослідження та розкопки об'єкта 1062 можуть значно розширити наші знання про середньовічне мореплавство, торгівлю, а також природне середовище Чорного моря. Ця пам'ятка є унікальною в багатьох відношеннях і має надзвичайно велике історичне значення.

П.Я. Гавриш

ПАМ'ЯТКООХОРОННІ РОБОТИ В БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

In 2006—2007, expedition of Poltava State Pedagogical University performed a rescue archaeological research of earthen walls of the Scythian Age in Bilske hill-fort near the Vorskla River.

2006 р. першим об'єктом досліджень була зруйнована ділянка валу Великої фортеці Більського городища на південно-західній околиці села Куземин Охтирського району Сумської області, де через стародавній земляний вал і рів проходить ґрунтова дорога, що веде від господарського двору і тваринницьких ферм місцевого колективного сільськогосподарського підприємства (рис. 1). Переїзд через оборонні споруди Більського городища у цьому місці функціонує вже давно, рів тут засипано, а вал знесено до основи на ширину до 12—13 м. У західній частині проїзду кінець валу похилий, а на сході край валу було підрізано ковшем бульдозера, і мешканці села Куземин почали брати звідти глину для своїх потреб.

Для досліджень зі східного боку переїзду було закладено розкоп завширшки 1,50 м й завдовжки 13 м, який проліг упоперек насипу валу майже по лінії північ—південь. Розкопки велися горизонтальними пластами завтовшки 0,25 м з регулярними горизонтальними й вертикальними зачищеннями. Ретельне вивчення стратиграфії насипу показало, що оборонні споруди Великої фортеці Більського городища на цій ділянці упродовж свого функціонування зазнали кілька перебудов (рис. 2).

Перший будівельний період розпочався на горизонтально рівній площині, де, накресливши лінію оборони, стародавні фортифікатори вкопали ряд стовпів. Для зміцнення їх стійкості використали ґрунт із зовнішнього боку городища. Спочатку під вкопані стовпи насипали чорний гумусний ґрунт, внаслідок чого утворився валкоподібний насип завширшки близь-

ко 3 м і заввишки до 0,30 м. Потім з того місця, де знімали гумусний шар, почали брати сірий чорнозем, суглинок та світлу глину. В такому порядку з низу до верху сформувалися нашарування основи найдавнішого валу завширшки близько 3 м і заввишки 0,60—0,65 м. Над вершиною вздовж валу здіймався ряд стовпів на відстані близько 1 м (кроку) один від одного. Сліди одного з цих стовпів було зафіксовано в горизонті похованого чорнозему у вигляді круглої ямки діаметром 0,17—0,18 м, з округлим дном і завглибшки 0,25 м. Ця ямка була заповнена сірим сипким ґрунтом, змішаним з деревною трухлявиною.

Спорудивши вал і закріпивши в його основі дерев'яні стовпи, стародавні будівельники з внутрішнього боку городища почали прилаштовувати до стовпів загорожу з кілків та жердин. Сліди цієї загорожі виявлено у вигляді кількох розміщених по лінії ямок від кілків діаметром 0,06—0,07 м і завглибшки до 0,60—0,80 м на відстані 0,30—0,40 м одна від одної. Тут же, на прошарку глини на вершині валу було помічено трухлявину горизонтально покладених жердин та дрібні шматочки деревного вугілля. Спорудивши загорожу вздовж ряду стовпів, будівельники з внутрішнього боку городища укріпили її насипом з глини, яку брали із зовнішнього рову. Товщина глиняної підсипки досягла 0,30 м. Очевидно, цього було достатньо, щоб дерев'яна конструкція міцно трималася в основі валу. Після завершення будівництва в першому періоді земляний вал мав висоту 0,85—0,90 м, ребристу вершину, ширина основи сягала 4,15—4,25 м. Із зовнішнього боку валу рів, ймовірно, мав приблизно такі самі розміри, але напевне стверджувати ми не можемо.

Можна припустити, що висота першої дерев'яної стіни на вершині валу з внутрішнього

боку сягала приблизно зросту людини — 1,60—1,80 м, а зовні була десь на 0,30 м вищою, тобто досягала 1,80—2,10 м. Вкопані стовпи мали загальну довжину близько 3 м. Можливо, у стіні були отвори-бійниці, через які захисники відбивалися від нападників.

Другий будівельний період, очевидно, був зумовлений потребою ремонту та укріплення оборонної лінії. Стародавні фортифікатори Більського городища розпочали свою роботу з того, що ліквідували стару дерев'яну стіну і досипали вал у висоту. Спочатку для цього використали чорнозем, який брали з території городища вздовж валу. Прошарок з темного ґрунту по внутрішньому схилу насипу валу мав товщину від 0,70 м до 1 м. У цій підсипці виявлено кілька дрібних фрагментів ліпної кераміки та кісточок тварин. Далі будівельники почали брати ґрунт із зовнішнього боку валу, розширюючи й поглиблюючи рів. Звідси черпали змішану з чорноземом світлу глину. Далі новоутворений насип почали укріплювати по обох схилах зверху панциром із майже чистої глини завтовшки від 0,40 до 0,80 м. У результаті зовні валу утворився рів завглибшки до 1,10 м від рівня стародавньої поверхні, а вздовж валу на території городища — улоговина приблизно такої самої глибини. У підсумку вал мав ребристу вершину, його висота досягла 2 м від рівня похованого чорнозему, ширина основи дорівнювала близько 9 м. Вершина валу другого будівельного періоду виявилася зміщеною приблизно на 1 м до середини городища відносно розташування її в першому будівельному періоді.

Слідів дерев'яних конструкцій другого будівельного періоду в основі насипу валу виявити не вдалося, лише у заповненні зовнішнього рову зафіксовано тонкі прошарки попелу і трохи дрібних голешок. Однак це, на наш погляд, не є свідченням загибелі дерев'яної стіни другого будівельного періоду, оскільки на поверхні валу жодних слідів пожежі не зафіксовано.

Третій будівельний період розпочався чищенням і значним розширенням зовнішнього рову, який, звичайно, також виконував оборонну функцію. Спочатку на схилі валу зсипали змішану з чорноземом світлу глину, поверх її та на вершині валу насипали шар в'язкої бурої глини, в якій домішок майже не було. Товщина цього щільного шару сягала 1 м. З внутрішнього боку вал досипали взятою поруч на території городища світлою глиною, змішаною з чорноземом, а зверху цей прошарок був присипа-

ний світлою глиною без домішок. У результаті зміцнення валу в третьому будівельному періоді його вершина відносно насипу другого будівельного періоду дещо змістилася у зовнішній бік городища. Нині вершина має округлоопуклу форму, висота її сягає 2,35 м від рівня стародавнього горизонту. Ширина основи насипу валу становить приблизно 14—15 м. Слідів дерев'яних конструкцій у третьому будівельному періоді не виявлено.

Слід додати, що на дослідженій ділянці вал був дещо нижчий, ніж далі, на відстані кількох десятків метрів на схід. Там висота валу відносно горизонту внутрішньої площі городища становить понад 3 м.

Другим об'єктом досліджень у 2006 р. був вал Великої фортеці Більського городища в урочищі Ставки (або Куземинські ставки), що знаходиться за 1 км на південний захід від околиці села Куземин у верхів'ї довгого яру, який деякі місцеві мешканці називають Куземинським (рис. 1). Тут є розрив лінії валу завдовжки близько 40 м, який утворився при будів-

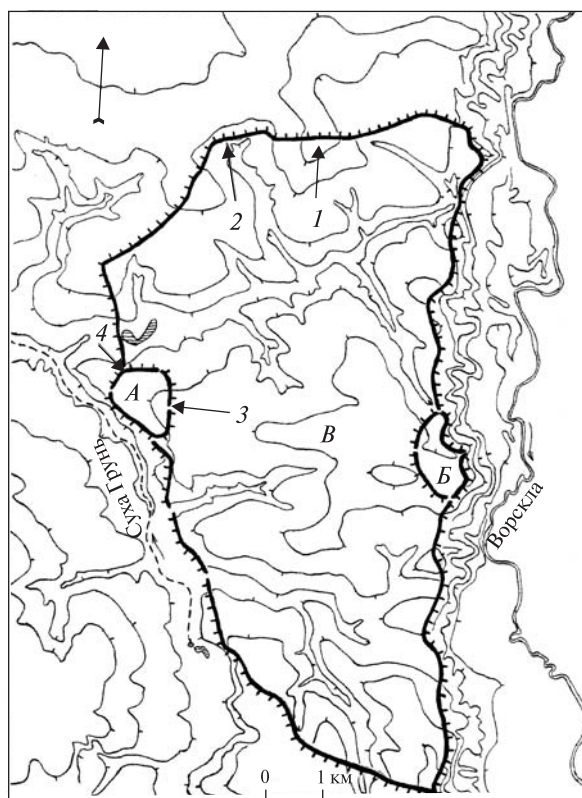

Рис. 1. План Більського городища: А — Західна цитадель; Б — Східна цитадель; В — Велика фортеця; 1 — місце розкопок у південно-західній околиці с. Куземин; 2 — місце розкопок в урочищі Куземинські ставки; 3 — місце науково-рятувних робіт при східному в'їзді у Західну цитадель; 4 — місце науково-рятувних робіт у північній частині Західної цитаделі

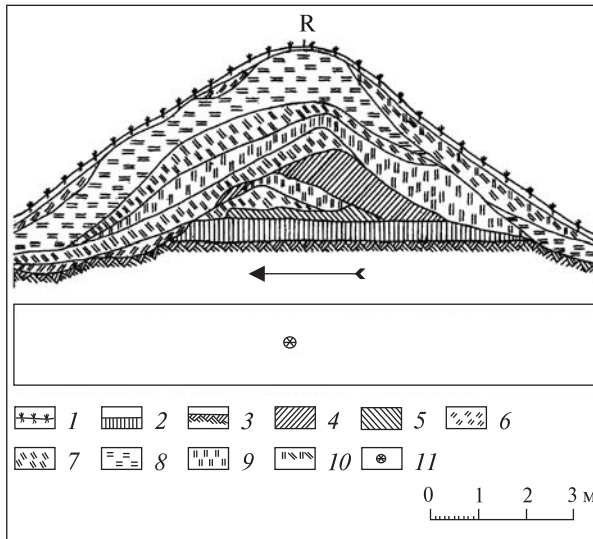

Рис. 2. Профіль розкопаної частини насипу валу Великої фортеці Більського городища біля околиці с. Куземин. Умовні позначення: 1— сучасна поверхня, дерен; 2— стародавня поверхня і похований чорнозем; 3— материк; 4— сірий чорнозем; 5— темний чорнозем; 6— чорнозем, змішаний із глиною та суглинком; 7— глина з домішкою чорнозему; 8— бура глина; 9— світло-жовта глина; 10— суміш світло-жовтої й бурої глини; 11— рештки дерева у стовповій ямці

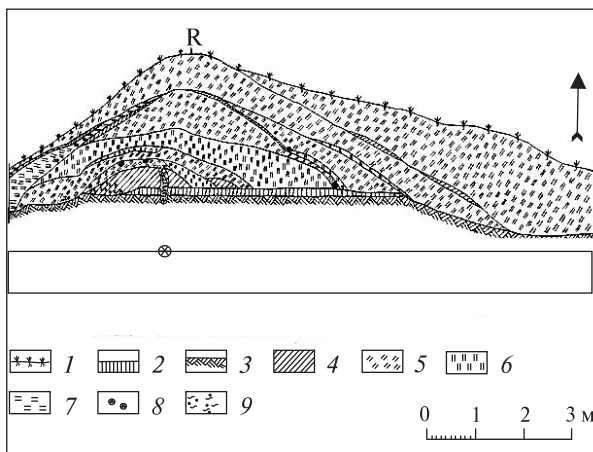

Рис. 3. Профіль розкопаної частини насипу валу Великої фортеці Більського городища в урочищі Куземинські ставки. Умовні позначення: 1— сучасна поверхня, дерен; 2— стародавня поверхня і похований чорнозем; 3— материк; 4— чорнозем; 5— чорнозем, змішаний із глиною і суглинком; 6— світло-жовта глина; 7— бура глина; 8— горіла деревина; 9— попіл і вугілля

ництві потужного трубопроводу в 70-х роках ХХ ст. Земляний вал тут знесено до основи, рів загорнуто, а на поверхні місцевості подекуди видно неглибокі ями і лежить будівельне та побутове сміття, де проходить також польова дорога. Північний обрив стародавнього валу мав оголену глиняну поверхню, поруч знаходилася невелика канава, в яку мешканці села Куземин почали зсипати різний непотріб.

Розкоп було закладено впоперек валу по лінії північний захід — південний схід на місці оголеного насипу. Довжина розкопу становила 16 м, ширина по дну — 1 м. Висота валу поблизу місця розкопок становить 3—3,50 м від рівня внутрішнього майдану городища. Вивчення стратиграфії насипу валу показало, що він за свою історію зазнав не менш як три будівельних періоди (рис. 3).

Перший будівельний період почався з того, що на місці спорудження валу поверхню землі було очищено від чагарнику, рештки якого випалили. Про це свідчить наявність на стародавній чорноземній поверхні дрібного деревного вугілля та плям попелу. На початку фортифікаційного будівництва в землю було вкопано ряд стовпів, ймовірно, на відстані кроку один від одного. Ямку від одного з таких стовпів було виявлено майже навпроти вершини стародавнього валу. В нижній частині стовпова ямка діаметром 0,16—0,18 м опускалася у похований чорнозем на глибину 0,35—0,40 м, дно її заокруглене. Щоб стовпи фортечної стіни міцно стояли, їх основу укріпили насипом валу заввишки 0,40—0,50 м, чорнозем для якого брали поруч, із зовнішнього боку городища. Між стовпами, очевидно, було зроблено загорожу з жердин та плетеного тину. Для підтримання зсередини її укріпили насипом з ґрунту, який брали зовні за 2 м від ряду стовпів. На зовнішній схил валу і на його вершину було насипано змішаний із суглинком та глиною чорнозем, а на внутрішній схил — світлу, майже без домішок, глину. В результаті цієї будівельної операції з'явився насип заввишки близько 0,80 м і з шириною основи майже 2 м. Перед ним фортифікатори вирили округлодонний рів завглибшки до 0,40 м і завширшки близько 2 м. Зсередини вздовж дерев'яної стіни знаходився невисокий ґрунтовий майданчик для захисників фортеці біля бійниць. Загалом фортечна стіна першого будівельного періоду мала вигляд земляного валу заввишки 0,80 м і з основою завширшки 3,75 м. Над ним височіла дерев'яна конструкція з ряду стовпів і загорожі, яка частково була присипана землею. Висота стовпів над вершиною валу, можливо, була дещо вищою за людський зріст, тобто сягала майже 2 м. Загальна довжина закріплених в основі валу стовпів становила близько 3 м.

Дерев'яні укріплення першого будівельного періоду були знищені вогнем, але явних слідів ворожого нападу на фортецю в ході розкопок не простежувалося. Виявлена ямка від стовпа до дна була заповнена попелом, а у верхній

частині — змішаною з чорноземом глиною. Зовнішній насип, що підтримував дерев'яну огорожу, частково розсунувся, на його поверхні та у верхній частині виявлено кілька обгорілих головешок, трохи попелу, а згорілий стовп нахилився в зовнішній бік городища. Дрібне вугілля було виявлене і на дні рову. Найімовірніше, що в цьому випадку спостерігаємо сліди реконструкції оборонних споруд, стан яких перестав задовольняти стародавніх мешканців Більського городища. Хоча можна також вбачати в цьому наслідок ворожого нападу на фортецю.

Другий будівельний період було розпочато з незначного досипання чорнозему біля внутрішнього підніжжя валу. Далі основним матеріалом для підвищення насипу валу став ґрунт, який почали брати дещо далі від фортечної стіни, де було заплановано новий, більш масштабний, оборонний рів. Він змістився на 2 м зовні відносно основи валу першого будівельного періоду. Малий рів, який існував раніше, було засипано.

Спочатку вал першого будівельного періоду повністю було вкрито шаром чорнозему, змішаного з суглинком і глиною, взятого на місці будівництва нового рову. Товщина цього шару в різних місцях становила від 0,20 до 0,45 м. Далі насип валу вкрили товстим шаром жовтої глини, яку черпали з дна новоутвореного рову. Цей шар залягав по насипу валу нерівномірно — завтовшки від 0,40 до 1 м. Для завершення оформлення контурів валу ґрунт почали брати з внутрішнього майдану городища. Це були суглинок та змішана з чорноземом глина. Ними було вкрито вершину та внутрішній схил валу. Максимальна товщина цієї підсипки досягала 1,05 м. Довершеного вигляду вал другого будівельного періоду набув після того, як усю його поверхню, ніби панциром, було вкрито шаром щільної бурої глини завтовшки 5—10 см, взятої, очевидно, з дна рову. Покриття поверхні земляного валу шаром щільної глини — явище явно не випадкове, воно запобігало його руйнуванню та зсуванню схилів. У підсумку вал другого будівельного періоду набув висоти 2,40 м від рівня стародавнього чорнозему, а його основа досягла ширини 8,80 м. Вершина валу мала округлу форму і змістилася приблизно на 1 м до середини городища відносно дерев'яної стіни першого будівельного періоду. Розміри й контури рову оцінити важко, бо він не досліджувався й до того ж, очевидно, зазнав змін у ході наступного фортифікаційного будівництва.

На вершині валу було споруджено дерев'яну стіну, але уявити її конструктивні особливості немає можливості. Від стіни на вершині валу лишилися тільки невеликі головешки, а по внутрішньому схилу знайдено кілька невеликих фрагментів згорілих колод. Ямок від вкопаних стовпів виявити не вдалося. На нашу думку, дерев'яну стіну було знесено під час чергової реконструкції оборонних споруд.

Третій будівельний період практично нічим не відрізнявся від другого. Його метою було укріпити й збільшити насип валу, розчистити й поглибити рів, звести нову дерев'яну стіну. Оборонний рів на цій ділянці оборонної лінії Більського городища має глибину 3—4 м, загострене дно, ширину у верхній частині 12—15 м. Звичайно, з часом він заплив, краї його осунулися, тож у скіфську добу рів мав дещо інші контури.

На першому етапі фортифікаційної реконструкції ґрунт для досипання валу брали з дна рову. Бурою глиною щільної структури було повністю вкрито зовнішній схил насипу валу, чим було надійно закріплено основу від розмивання ґрунту і зсування його до рову. Для досипання вершини валу та внутрішнього схилу використали ґрунт з території городища у вигляді змішаної з суглинком і чорноземом глини, в якому траплялися різні культурні рештки — дрібні уламки ліпного посуду та античних амфор, кістки тварин. Внаслідок цього вздовж валу на території городища утворилася улоговина завглибшки до 1,20 м від рівня стародавнього горизонту й шириною приблизно 10 м. Товщина досипаного шару сягає від 0,60 до 0,95 м. У підсумку насип валу в третьому будівельному періоді досяг висоти 3,30 м, а ширина основи становила близько 16—17 м. Можна припустити, що у скіфську добу цей вал був дещо потужнішим. Про це свідчить досить значний (завтовшки понад 1 м) зсув частини насипу по внутрішньому схилу в бік штучної улоговини на території городища, яка має нахил до яру, де нині розташовані ставки. Слідів дерев'яних конструкцій на вершині валу не виявлено, за винятком невеликої кількості дрібних вуглинок, які також траплялися і по внутрішньому схилу.

У 2007 р. пам'яткоохоронні роботи на замовлення історико-культурного заповідника «Більськ» було продовжено в Західній цитаделі Більського городища. Тут біля східного в'їзду до цитаделі з північного боку кілька десятків років тому в насип стародавнього валу було встановлено залізну цистерну завдовж-

ки 9 м і діаметром 3,20 м для зберігання аміачної селітри. Тож основною метою наших робіт було відкопати цю цистерну і видалити її за межі пам'ятки.

У ході робіт з'ясувалося, що цистерну було встановлено в улоговині на місці так званого майдану, який має давнє походження і зафіксований на плані Західної цитаделі 1906 р., знятому В.О. Городцовим. Для повного укриття цистерни мешканці с. Більськ брали ґрунт з внутрішнього майданчика городища. Структура ґрунту і виявлені в ньому артефакти свідчать про те, що з цією метою було взято землю з найближчого попелища (зольника). У ході наших робіт виявлено понад тисячу різних артефактів, з яких переважну більшість становлять

фрагменти ліпного посуду ранньоскіфського часу (VII—VI ст. до н. е.) та кістки домашніх тварин. Поодинокі знахідки уламків античних амфор траплялися в засипці лише із західного боку цистерни. Під цистерною залягає насип «майдану», де артефактів майже немає.

Нами також було виконано роботи з реконструкції насипу ділянки валу в північній частині Західної цитаделі, де залишився незасипаний розкоп після дослідження оборонних споруд у 1985 р. під керівництвом Б.А.Шрамка. Тут оголена поверхня валу зсувалася в поперечну траншею давнього розкопу. В ході наших робіт траншею розкопу було загорнуто, а кінець валу зроблено похилим, щоб він не зсувався і в майбутньому заріс травостоем.

І.В. Головко

РОЗВІДКИ У ПИРЯТИНСЬКОМУ РАЙОНІ НА ПОЛТАВЩИНІ

The report presents a summary of the research in Pyryatyn Region of Poltava Oblast in 2007, performed in the context of preparation of the volume «Collection of Historical and Cultural Sites». 17 sites not known before had been discovered and 197 objects of various periods investigated. The great success was the discovery and description of the burial mounds of the Late Bronze and the Early Iron Ages near Zamostyshche, of the hill-fort with burial ground of Scythian time near Kharkivtsi, and of the Ancient Rus hill-fort near Hrabarivka.

У червні — вересні 2007 р. Пирятинський загін Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації здійснив суцільні розвідки на території Пирятинського району Полтавської області, провівши обстеження курганів та низки поселень, з метою укладання матеріалів до підготовки археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури». Всього обстежено 197 пам'яток, описано й картографовано 17 раніше не відомих об'єктів (рис. 1).

Архемівка, с., Вікторійська сільрада (лівий берег р. Гнила Оржиця, басейн р. Сули):

1. *Курган.* За 1 км на схід від села, праворуч від ґрунтової дороги сіл Архемівка — Вікторія. На вододільному плато річок Гнила Оржиця та Перевод. Висота кургану — 0,3 м, діаметр — 20 м. Розорюється.

2. *Група курганів.* За 1,3 км на схід від села, ліворуч від ґрунтової дороги сс. Архемівка — Вікторія. На вододільному плато рр. Гнила Оржиця та Перевод. До групи входять 2 кургани, розташовані один за одним із заходу на схід. Висота західного кургану — 0,2 м, діаметр — 15 м; висота східного — 0,5 м, діаметр — 20 м. Насипи розорюються.

3. *Поселення епохи бронзи, черняхівської культури та пізньосередньовічного часу.* За 0,3 км на північний захід від села: на першій надзаплавній терасі, ліворуч від автотраси Харків — Київ

та праворуч від дороги сс. Малютенці — Кулаженці. Із заходу, північного заходу та південного заходу поселення оточене заплавою р. Гнила Оржиця. Поверхня нерівна. Південна й північна частини розташовані вище центральної ділянки. Розміри 120 × 60 м. На зораній поверхні було знайдено фрагменти ліпного посуду катакомбної культури (20—17 ст. до н. е.), гончарного посуду черняхівської культури (3—4 ст. н. е.) та кераміки 17—18 ст.

Березова Рудка, с., Березоворудська сільрада (правий берег р. Перевод, басейн р. Сули):

4. *Селище давньоруського часу.* За 4 км на північ від села в ур. Криниці, за 50 м на схід від відомого курганного могильника та в 1 км на північний схід від Березоворудського водосховища. Вочевидь, залишки одного з центральних поселень сільської округи — «погосту». Займає високий мис другої надзаплавної тераси р. Перевод. Розорюється. Площа селища — близько 10 га.

На поверхні виявлено фрагменти гончарної кераміки часів Київської Русі, залізні знаряддя ремесла і рибальства, наконечники стріл, фрагмент кресала, бронзові пряжки: 10—13 ст. (рис. 2). У 1978 р. під час земляних робіт поруч із поселенням знайдено кістяний човник для плетіння сіток; у 1980 р. жителем села О. Вороною — червоноглиняну візантійську амфору-корчагу та шиферне прясельце.

Високе, с., Пирятинська міськрада (лівий берег р. Удай, басейн р. Сули):

5. *Курган.* За 0,3 км на південний схід автотраси Пирятин — Суми, на північно-східній околиці села, праворуч від автотраси, в лісі. На вододільному плато рр. Удай та Гнилогуз. Висота кургану — 5 м, діаметр — 20 м. Задернований. Заріс деревами й чагарниками. На вершині кургану є грабіжницька яма розміром 2 × 2 м, завглибшки 1 м.

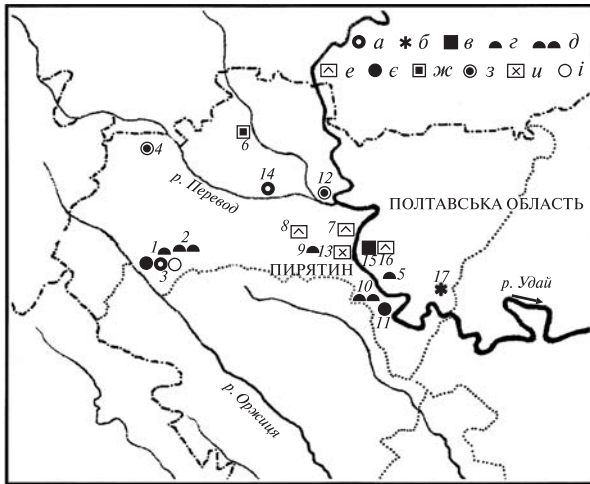

Рис. 1. Схема розташування пам'яток, виявлених у Пирятинському районі: 1–3 — Архемівка; 4 — Березова Рудка; 5 — Високе; 6 — Грабарівка; 7, 8 — Замостище; 9 — Івженки; 10, 11 — Мала Круча; 12 — Меченки; 13 — Пирятин; 14 — Сасинівка; 15, 16 — Харківці; 17 — Шкурати; а — поселення катакомбної культури; б — поселення бондарихінської культури; в — городище скіфського часу; г — курган; д — група курганів; е — курганний могильник; е — поселення черняхівської культури; ж — давньоруське городище; з — селище давньоруського часу; у — ґрунтовий могильник; і — пізньосередньовічне поселення

Грабарівка, с., Грабарівська сільрада (правий берег р. Руда, басейн р. Сули):

б. *Городище давньоруського часу.* Садиба окремого феодала, центр його володінь — «двір» чи «дім». Можливо, залишки літописного Малотина, якому в 1140 (1139) р. було відведено роль місця чергових русько-половецьких переговорів: «Того ж року прийшла половецька земля і князі половецькі [по викуп] за мир. Всеволод із Києва, а Андрій [Володимирович] із Переяслава [прийшли] до [города] Малотина і вчинили мир із ними».

За 1 км на південний схід від села, в ур. Борисівка, в долині р. Рудої, лівій притоки р. Переводу, на підвищенні, за 250 м на схід від її русла. З півдня та заходу підступи до нього закриває рівчак, сполучений з річкою, на півночі — болото. Інформація про місцезнаходження пам'ятки надійшла від пирятинського краєзнавця А.А. Святогора.

Майданчик майже квадратної форми із заокругленими кутами, площею 0,2 га (50 × 60 м), з усіх боків обнесений валами та ровом. Висота валів — 0,4–1,1 м. Найрельєфніше вони виступають із західної, опуклої посередині, сторони. В північно-західному та південно-західному кутках вали розмикаються: ширина проходів — 2 м і 4 м. Загальна довжина рову, який, імовірно, в давні часи сполучався з болотом, звідки

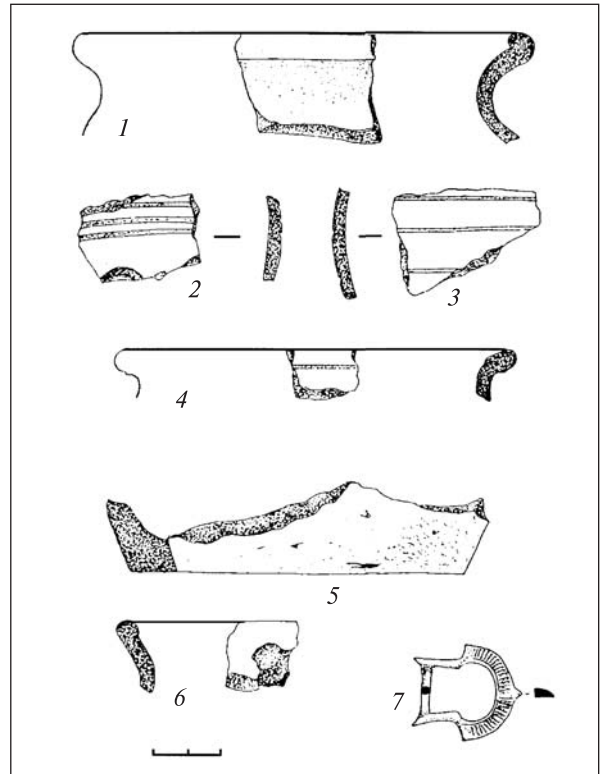

Рис. 2. Березова Рудка, с., центр сільради. Знахідки з давньоруського селища: 1–6 — кераміка; 7 — бронза. Підйомний матеріал

й надходила до нього вода, — 352 м. Спірально подібно огинаючи два підвищення (краплеподібне, заввишки близько 1 м та площею 300 м², і овальне, заввишки 2 м і площею 200 м²), що знаходяться одне за одним за північною стороною укріплення, він роз'єднується, опоясує вал і розмикається в його південно-західному кутку. Сучасна глибина рову — 1–1,5 м, ширина — 2–4 м. Ділянка навколо городища свого часу інтенсивно розорювалася, але нині вкритая листяними деревами та кущами (рис. 3).

Культурні рештки на майданчику залягають у підзолистому ґрунті світло-сірого кольору на глибині 0,15–0,60 м, безпосередньо під лісовою підстилкою — 2–5 см та гумусовим горизонтом потужністю 10–13 см, над сірим вологим глейсолевим шаром.

«На посаді городища знайдено фрагменти давньоруського гончарного посуду 12–13 ст., фрагмент свинцевої печаті, наконечники стріл (рис. 4), залізні ножі (Головко, 2007, 56–57).

Замостище, с., Пирятинська міськрада (правий берег р. Удай, басейн р. Сули):

7. *Курганний могильник.* За 2 км на північний схід від села, на мисі правого берега р. Удай, утвореного на сході — руслом р. Удай, на півночі та заході — його заболоченою заплавою. В лісі. Складається із 17 насипів, витягнутих

уздовж мису з півночі на південь більш як на 0,4 км, обабіч лісової стежки. Їх висота 0,3 — 3 м, діаметр — 10—30 м. Центральним у групі є курган у північно-східній частині мису заввишки 3 м й діаметром 30 м. Зі сходу його насип пошкоджено під час відбирання землі. На південь від нього розташований курган заввишки 2,5 м й діаметром 25 м. На вершині кургану є грабіжницька яма. Її діаметр — 10 м біля вершини та 4 м біля основи насипу, глибина — 2,5 м. Пошкодження мають також насипи курганів за 30 м на південний схід та 20 м на схід від нього, заввишки 0,5—0,7 м і діаметром 10 м. Найбільша кількість курганів розташована у північно-західній частині мису — 8 насипів, компактно розміщених на відстані 10—20 м один від одного. На всіх курганах ростуть дерева й чагарники. Поряд із пошкодженими насипами зібрано кілька фрагментів ліпного посуду пізнього бронзового віку та скіфського часу (рис. 5) — 8—5 ст. до н. е.

8. Курганний могильник. За 2 км на північний захід від села та за 0,5 км на захід від будівельного майданчика санаторію «Удай», ліворуч від автодороги сс. Калиновий Міст — Замостище, на мисі, утвореному р. Удай та її правою притокою — р. Перевод. У лісі. Складається з 32 насипів. Їх висота — 0,3—2 м, діаметр — 10—20 м. Кілька курганів пошкоджено скарбощукачами. Площа могильника — близько 2 га. Його територія витягнута з півночі на південь. Із заходу на схід її перерізає протипожежний рівчак. На всіх курганах ростуть дерева й чагарники. Поряд з пошкодженими насипами зібрано кілька фрагментів ліпного посуду пізнього бронзового віку і скіфського часу (6—5 ст. до н. е.), а також орнаментоване біконічне глиняне прясельце (рис. 6).

Івженки, с., Пирятинська міськрада (правий берег р. Удай, басейн р. Сули):

9. Курган. За 0,5 км на схід від села та за 1 км на захід від с. Замостище, на мисі лівого берега заболоченої стариці р. Перевод. Задернований. Висота кургану — 3,5 м, діаметр — 60 м. На вершині кургану знаходиться сільське кладовище.

Мала Круча, с., Великокручанська сільрада (правий берег р. Удай, басейн р. Сули):

10. Група курганів. На сільському кладовищі колишнього села Запорізька Круча, на краю високого корінного берега р. Удай. До групи входить два задернованих кургани, розташовані за 5 м один від одного із заходу на схід. Висота насипів — 1 м, діаметр — 10 м.

11. Поселення черняхівської культури. На східній околиці колишнього села Запорізька Круча. На першій надзаплавній терасі р. Удай. Ви-

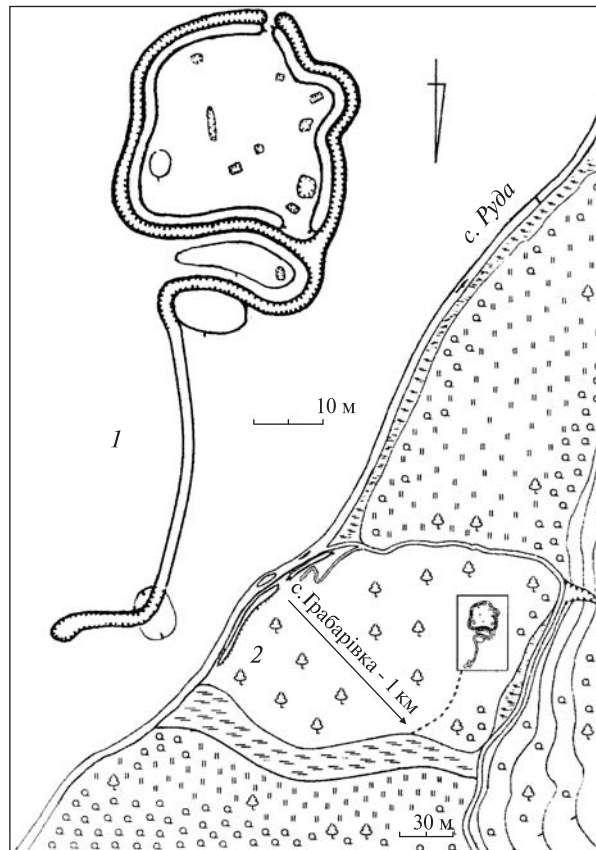

Рис. 3. Грабарівка, с., центр сільради. Давньоруське городище: 1 — план; 2 — ситуаційний план розташування

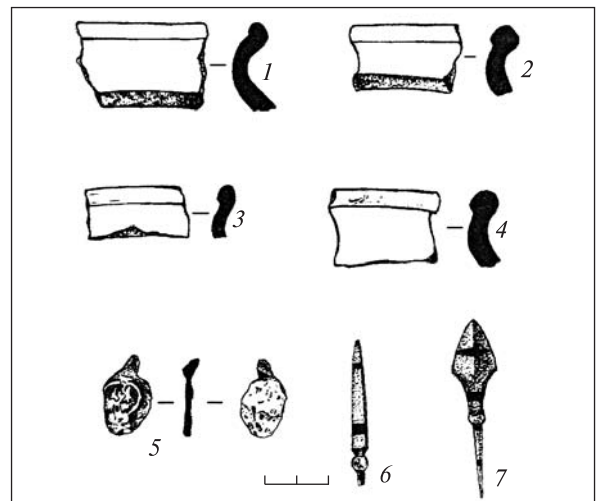

Рис. 4. Грабарівка, с., центр сільради. Знахідки з городища: 1—4 — кераміка; 5 — свинець; 6, 7 — залізо. Підйомний матеріал

тягнуте з півночі на південь. Площа — близько 4 га. Зі сходу та півночі місце поселення оточене заболоченою заплавою р. Удай.

На зораній поверхні було зібрано: фрагменти ліпного і гончарного посуду, бронзові кільце та пряжка 4 ст., залізні кресало, стиль(?) зі спіралеподібною орнаментациєю на кінці і 2 ножі

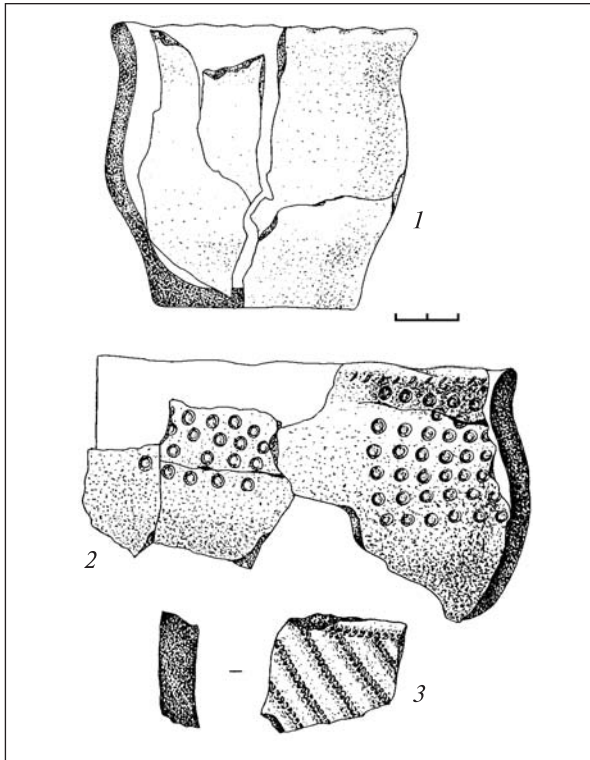

Рис. 5. Замостище, с., Пирятинська міськрада. Курганний могильник на північний захід від села. Знахідки: 1—3 — кераміка. Підйомний матеріал

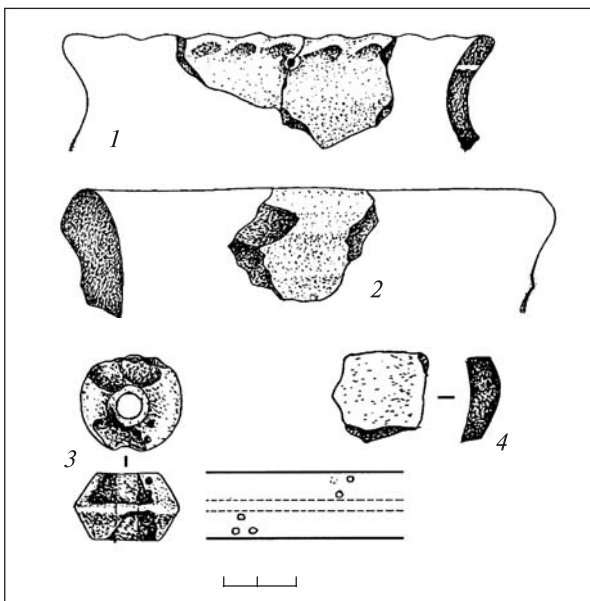

Рис. 6. Замостище, с., Пирятинська міськрада. Курганний могильник на північний схід від села. Знахідки: 1—4 — кераміка. Підйомний матеріал

(рис. 7). У 1903 р. на поселенні було випадково знайдено срібну римську монету Фаустини Молодшої 2 ст. н. е.

Меченки, с., Сасинівська сільрада (лівий берег р. Перевод, басейн р. Сули):

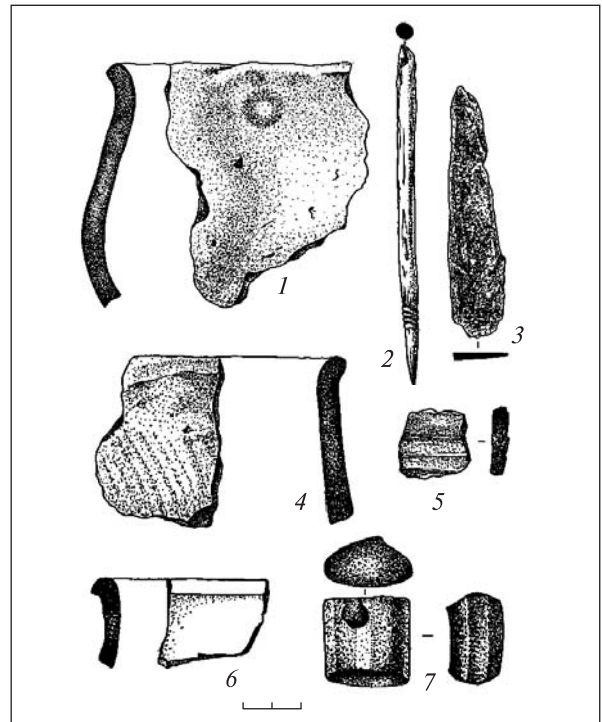

Рис. 7. Мала Круча, с., Великокручанська сільрада. Знахідки з поселення черняхівської культури: 1, 4—7 — кераміка; 2, 3 — залізо. Підйомний матеріал

12. Селище давньоруського часу. За 0,5 км на південний захід від села, на першій надзаплавній терасі р. Перевод. Інтерпретується як осередок територіальної сільської общини споріднених сімей — «верві» або ж «миру». Витягнуте з північного заходу на південний схід. Розміри — 800 × 100 м. Із заходу та півдня обмежене заболоченою заплавою р. Перевод. Площа розорюється. Знахідки — фрагменти гончарного давньоруського посуду 10—13 ст.

Пирятин, м., районний центр (правий берег р. Удай, басейн р. Сули):

13. Грунтовий могильник давньоруського та пізньосередньовічного часу. На перетині вул. Замок та вул. Короленка, у південно-західній частині низинної ділянки мису, за валом колишнього давньоруського дитинця. В 2003 р. під час земляних робіт тут було зруйновано близько 10 поховань, здійснених за православним християнським обрядом. Зібраний на місці матеріал — ніж і фрагменти гончарного посуду давньоруського та пізньосередньовічного часу.

Сасинівка, с., Сасинівська сільрада (лівий берег р. Перевод, басейн р. Сули):

14. Поселення епохи бронзи. За 0,3 км на південь від західної околиці села, ліворуч від дороги с. Сасинівка — х. Червоний. На другій надзаплавній терасі р. Перевод. Повністю знищене.

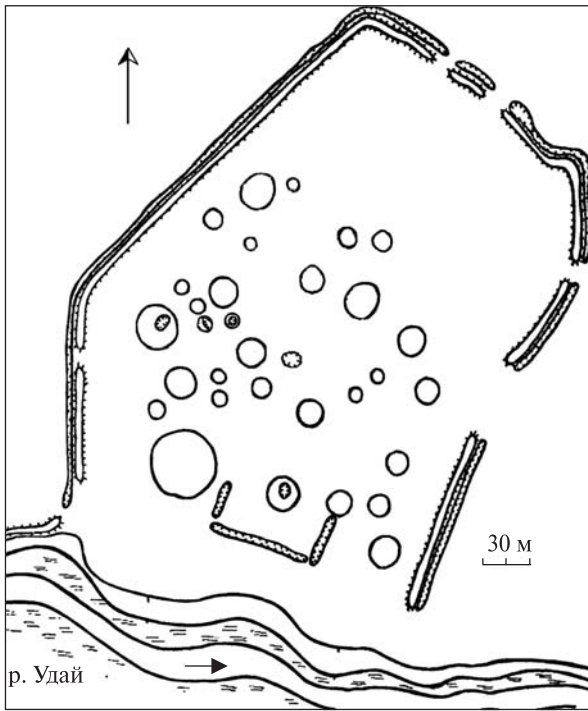

Рис. 8. Харківці, с., центр сільради. Городище та курганний могильник раннього залізного віку. План

не глиняним кар'єром. У розмивах знайдено фрагменти ліпної кераміки катакомбної культури (20—17 ст. до н. е.) та куски кременю.

Харківці, с., Харківецька сільрада (лівий берег р. Удай, басейн р. Сули):

15. Городище скіфського часу. За 2 км на захід від села та за 0,1 км на північний схід від колишнього Харківецького хутора, в ур. Смикова Левада, на острові р. Удай. У лісі. Розміри 300 × 200 м, у плані має трапецієподібну форму. Вали укріплень простежуються з трьох сторін. Північна — неукріплена сторона городища — виходить на високий лівий берег р. Удай. Висота валів — 1,5—2 м, ширина — близько 2 м. За валами проходить рів завширшки 2 м, завглибшки 1—1,5 м. Розриви валів простежуються з усіх трьох укріплених сторін: на заході — 2, на півдні — 2, на сході — 1. Ширина більшості розривів — 10—12 м, один із західних має ширину 30 м. Рів біля східного розриву, на відміну від інших, не засипаний. У північній частині майданчика простежено залишки трьох рівчаків, можливо, грабіжницьких траншей.

16. Курганний могильник. Займає північну й центральну частини городища (рис. 8). Розміри — 200 × 200 м. Складається з 32 насипів заввишки 0,5—2 м й діаметром 7—30 м. Центральним у групі є курган заввишки 2 м і діаметром 30 м у північно-східній частині мису, другий за величиною курган — за 50 м на пів-

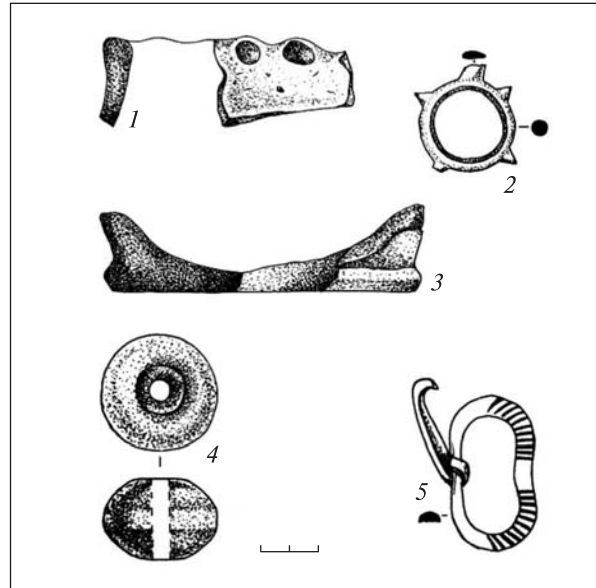

Рис. 9. Харківці, с., центр сільради. Знахідки з городища скіфського часу: 1, 3, 4 — кераміка; 2 — бронза; 5 — бронза + залізо. Підйомний матеріал

день від нього. Його висота — 1,8 м, діаметр — 25 м. Найбільша кількість курганів знаходиться в південно-східній частині майданчика — 21, компактно розміщених на відстані 10—40 м один від одного. На всіх курганах ростуть дерева й чагарники. Частина насипів пошкоджена грабіжницькими ямами. Кілька з них стали для селян об'єктами для відбору землі.

Поряд з пошкодженими насипами зібрано фрагменти ліпного посуду, біконічне глиняне прясельце, бронзові орнаментовану пряжку із залізним кованим язичком та амулет-підвіску скіфського часу: 5—4 ст. до н. е. (рис. 9).

Шкурати, с., Дейманівська сільрада (лівий берег р. Удай, басейн р. Сули):

17. Поселення епохи бронзи. За 1 км на північний захід від північної околиці села, праворуч від ґрунтової дороги сс. Шкурати — Дейманівка, на мисі другої надзаплавної тераси р. Удай. Площа — близько 0,8 га. На зораній поверхні було знайдено фрагменти ліпного посуду бондарихінської культури: 10 — початок 8 ст. до н. е.

Крім того, було досліджено ряд об'єктів, відомих лише за матеріалами анкетування Центрального статистичного комітету Росії, проведеного 1873 р. і виданого для території Полтавської губернії на 1917 р. М. О. Макаренком, розвідок 1890-х — 1907 рр. В. Г. Ляскоронського та повідомленнями пирятинських краєзнавців; оглянуто і вже відомі, зокрема ті, що увійшли до звітів попередніх експедицій, які працювали в Посуллі, зокрема в середній течії р. Удай.

Результатом робіт стало укладення відомостей про 197 археологічних пам'яток, розташованих у межах Пирятинського району: 697 курганів, з них 77 окремих насипів, 252 — в 71 курганній групі, 368 — у 6 могильниках епохи бронзи, раннього залізного віку та розвинутого середньовіччя; 12 майданів; городище скіфського часу; залишки трьох літописних міст, 2 неолітичні та й енеолітична стоянки; 8 поселень епохи бронзи; 2 — скіфського часу; 10 поселень черняхівської культури; 8 давньоруських селищ; давньоруський ґрунтовий могильник; випадково виявлені: сарматське поховання та

черняхівська кремація; кілька пунктів з матеріалами XVI—XVIII ст.

У процесі господарської діяльності людини частина пам'яток була знищена, зокрема: 5 курганних груп; 5 окремих насипів; 3 поселення; 9 майданів (у тому числі у складі груп). Пошкоджено 3 групи курганів, ґрунтовий могильник та давньоруське селище, чимало насипів на різночасових могильниках, останні — здебільшого сучасними грабіжниками.

Питання охорони та вивчення решти пам'яток залишається актуальним для району і сьогодні.

І.В. Голубєва, В.М. Окатенко, К.Ю. Пеляшенко

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ХАРКІВЩИНІ

In the 2007 season, the research was conducted in Vvedenka settlement of Scythian time in Chuhuiv Region of Kharkiv Oblast. Also works were continued in settlement Lyubotyn in 1, the 8th of March Street in Lyubotyn, where temporary fireplace of Scythian time, bones and ceramics of the Early Iron Age were studied, and in 32, Viyskova Street, where a pit, bones and ceramics of the Early Iron Age were uncovered.

Протягом 2007 р. на території Харківської області співробітниками «Слобідської археологічної служби» за участю студентів історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна було проведено охоронні археологічні розкопки зафіксованих під час експертизи археологічних пам'яток. Серед них — пам'ятки скіфського часу, досліджені на території Харківського та Чугуївського районів.

У квітні 2007 р. проведено дослідження на пам'ятці археології — поселенні скіфського часу «Введенка» (керівник В.М. Окатенко). Поселення розташоване на території Введенської селищної ради Чугуївського району Харківської області, приблизно за 4 км на південь від сел. Введенка (рис. 1, 1). У топографічному плані поселення займає пологий схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уди. Орієнтовні розміри поселення (що фіксуються за підйомним матеріалом) — 200 × 200 м. Основна частина пам'ятки знаходиться на полі, що колись оралося, та останні роки задерноване, південно-західна частина — у листяному лісі (північна околиця Мохначанського лісу).

Поселення біля сел. Введенка вперше було виявлене у 1961 р. під час розвідок В.К. Міхеєва. На основі зібраного матеріалу поселення було датоване V — III ст. до н. е.

У результаті археологічної експертизи було встановлено, що частина запроєктованої траси газопроводу перетинає давнє поселення з південного заходу на північний схід на відстані при-

близно 200 м. Під час експертизи зафіксовано також ще два нерозораних зольники (заввишки до 1 м), що знаходяться у лісі (рис. 1, 2).

У ході розкопок загальна розкрита площа становила 400 м² (однією траншеєю розміром 200 × 2 м), на якій з комплексів виявлено три господарські ями та залишки вогнища, ще дві господарські ями виявлено поза межами розкопу та включено у загальну нумерацію.

Насиченість культурного шару матеріальними залишками в цілому слабка. Здебільшого це уламки ліпного посуду, трапляються й інші глиняні вироби, відносно мало кісток тварин. Найбільш насичений культурний шар виявлено поблизу розораного зольника, що фіксується візуально і має висоту 0,2—0,3 м. На цьому відрізку розкопу виявлено господарську яму (яма 3), поряд з якою зафіксовано розвал ліпного горщика, тут же відмічається найбільша концентрація уламків ліпного посуду. Крім цього в траншеї можна відзначити ще кілька відрізків, що характеризуються насиченістю матеріальними залишками та, ймовірно, свідчать про існування поблизу давніх садиб.

Яма 1 (рис. 1, 3) мала округлу форму розмірами 1,15 × 1,15 м зверху та 0,90 у діаметрі по дну (стілки плавно звужуються донизу). Глибина ями від рівня сучасної денної поверхні становить 0,80 м, від рівня давньої денної поверхні — 0,40 м. Заповнення ями чорноземне, без матеріальних залишків.

Яма 2 (рис. 1, 4) мала округлу форму, діаметр верхньої частини — 1,10 м, по дну (стілки плавно звужуються донизу) — 1 м. Глибина ями від рівня сучасної денної поверхні — 0,65 м, від рівня давньої денної поверхні — 0,25 м. Заповнення ями чорноземне, насичене фрагментами ліпного посуду (вінця та стінки горщиків) і кістками тварин.

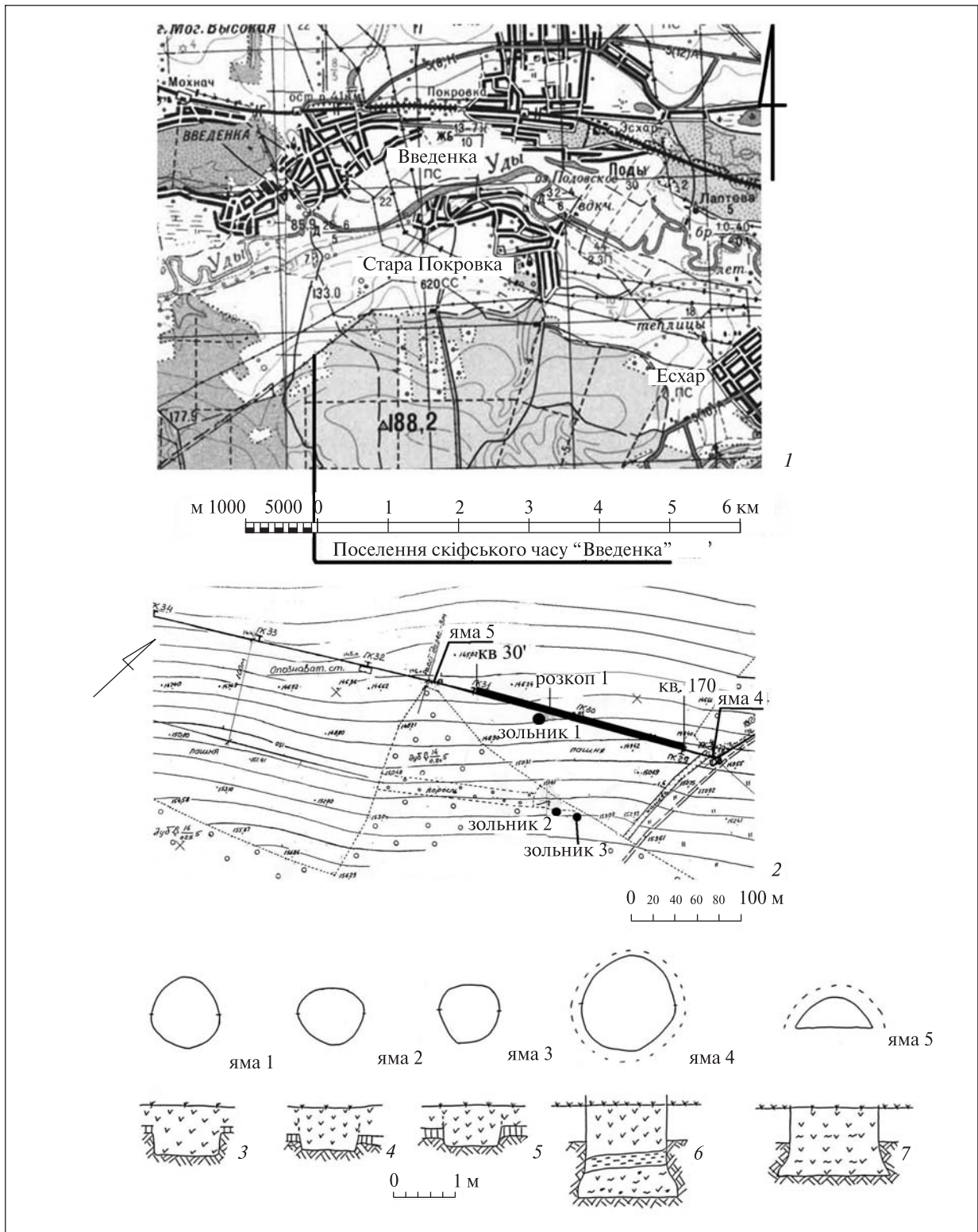

Рис. 1. Ситуаційні схеми місцезнаходження поселення скіфського часу «Введенка». Плани та стратиграфія виявлених комплексів (ями 1—5)

Яма 3 (рис 1, 5) мала округлу форму та розміри 1,10 × 0,90 м, по дну (стінки прями) — 0,90 м. Глибина ями від рівня сучасної денної поверхні — 0,60 м, від рівня давньої денної поверхні — 0,25 м. Заповнення ями чорноземне, на-

сичене фрагментами ліпного посуду. Поряд з ямою, за 0,30 м на південь зафіксовано розвал ліпного горщика.

Яма 4 (рис. 1, 6) виявлена поза межами траншеї розкопу на відстані 41 м на північний схід

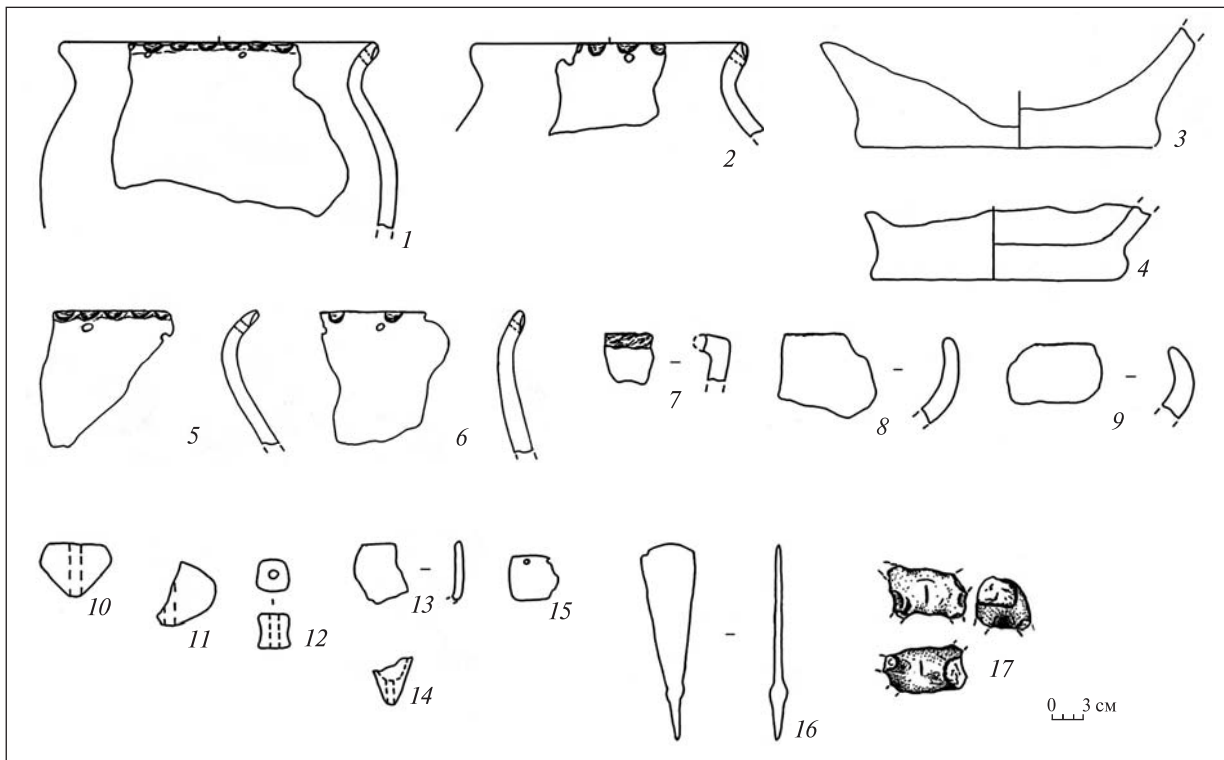

Рис. 2. Знахідки з поселення скіфського часу «Введенка»: 1—14, 17— глина; 15, 16 — залізо; Підйомний матеріал

від краю розкопу. Яму зафіксовано під час прокладання траншеї газопроводу. Верхня частина північного сектора була зрита. Яма мала округлу форму та діаметри 1,65 м по дну і 1,30 — зверху. Прямі стінки ями з глибини 1,10 м переходили у підбій. Висота підбою — 0,70 м, ширина — 0,35 м. Глибина ями від рівня сучасної денної поверхні — 1,80 м. Заповнення ями: до глибини 1 м — чорноземне з незначною домішкою золи, насичене уламками ліпного посуду, від 1,0 до 1,20 м — глиняний затік, що спадав язиком, від 1,20 до 1,80 м — чорноземне заповнення з вугликами, золою та матеріальними залишками у вигляді уламків ліпного посуду.

Яма 5 (рис. 1, 7) виявлена поза межами траншеї розкопу на відстані 38 м на південний захід від краю розкопу. Яму зафіксовано під час прокладання траншеї газопроводу. Північно-західний сектор був зритий. Яма мала округлу форму і діаметр 1,25 м у верхній частині, 1,50 м — по дну. Прямі стінки ями з глибини 0,80 м переходили у підбій. Висота підбою — 0,30 м, ширина — 0,25 м. Глибина ями від рівня сучасної денної поверхні — 1,10 м. Заповнення ями — чорноземне з незначною домішкою золи, насичене уламками ліпного посуду.

Основним речовим матеріалом, виявленим у культурному шарі та в комплексах, є вироби з глини, переважно ліпний посуд, серед якого найінформативніші верхні частини слабкопро-

фільованих та профільованих ліпних горщиків. Верхні частини горщиків орнаментовані переважно пальцевими вдавненнями по краю та наскрізними проколами, рідше окремо наскрізними проколами чи пальцевими вдавненнями (рис. 2, 1, 2, 5, 6). Виявлено розвал ліпного горщика з 73 фрагментів. Реставрувати горщик повністю неможливо через брак фрагментів. Ті частини, які вдалося склеїти, дають змогу зробити графічну реконструкцію за методикою М.П. Грязнова (рис. 3). Горщик орнаментований косими насічками, зробленими паличкою по краю вінця, та наскрізними проколами, що відрізняє його від інших знайдених фрагментів верхніх частин. Висота горщика — 32 см, діаметр верхньої частини — 20 см, діаметр шийки — 18 см, діаметр тулуба — 28 см, діаметр дна — 13 см.

Знайдено багато фрагментів нижніх частин горщиків, денця яких сформовані з виділеною закраїною, але є й без неї (рис. 2, 3, 4). На денцях трапляються відбитки зерен. Меншою кількістю представлені верхні частини ліпних мисок, серед яких є миски з дещо загнутим усередину краєм, та один фрагмент з прямим зрізаним краєм, загнутим усередину під кутом майже 90° (рис. 2, 7—9). Уламки мисок неорнаментовані. Виявлена кераміка за технологічними характеристиками погано випалена, здебільшого має жовтуцегляну поверхню,

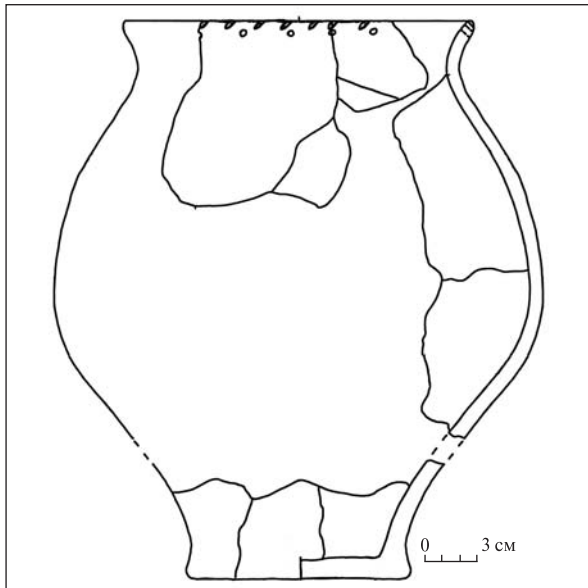

Рис. 3. Графічна реконструкція розвалу ліпного горщика з розкопу поселення скіфського часу «Введенка»

у глиняному тісті — домішки дрібного шамоту та піску.

Серед виробів з глини знайдено також два глиняних прясла (рис. 2, 10, 11), глиняну намистину (рис. 2, 12), фрагмент культової посудинки, мініатюрний предмет (рис. 2, 13, 14) та мініатюрну фігурку тварини з обламаними кінцівками (рис. 2, 16). Знайдено також одну стінку античної амфори (центр встановити неможливо). Серед металевих предметів виявлено тільки залізну панцирну пластинку з двома отворами (рис. 2, 15).

Крім того, на поверхні поля знайдено залізне вістря стріли (зрізень), що належить до золотоординського часу (рис. 2, 17).

Через охоронну мету розкопок не вдалося провести масштабні дослідження на найбільш насичених матеріальними залишками ділянках. Однак все ж можна відмітити три відрізки з насиченим культурним шаром та комплексами, що з високою ймовірністю свідчать про існування десь поблизу давніх садіб та про безсистемну садібну забудову. Виявлені господарські ями поза встановленими орієнтовними межами поселення є або винесеними комплексами, або частинами окремих давніх садіб.

У цілому отримані матеріали не дають змоги обмежити час існування поселення в межах скіфської доби за браком датувального матеріалу.

Загалом охоронні дослідження на поселенні «Введенка» надають допоміжну інформацію для вивчення історії племен скіфського часу Дніпро-Донського Лісостепу.

Поселення «Люботин (вул. Цюлковського/8 Березня)» по вул. 8 Березня у м. Люботин Харківської області вже досліджувалося в 2006 р. Восени 2007 р. дослідження цього поселення продовжено (керівник І.В. Голубева).

Земельна ділянка, на якій проводились дослідження, знаходиться за адресою вул. 8 Березня, 1-м у м. Люботин Харківської області. Вона розміщена на пологому схилі з невеликим ухилом у північному напрямку, в зоні житлової забудови під городами і знаходиться поза межами зольників. З півночі та сходу до городів, на яких розміщена ділянка, примикає приватний сектор, із заходу та півдня — вільна від забудови територія, що планується під багатоповерхову забудову.

Загальна площа розкопу 2 становить 34 м². Потужність культурного шару — 0,25–0,30 м. Він являє собою розораний перевідкладений чорноземний ґрунт з уламками давнього ліпного посуду та кісток тварин. Від глибини 0,25/0,30 м і до 0,60 м — похований ґрунт з окремими фрагментами кераміки та кістками тварин, нижче 0,60 м — материковий суглинок.

Слід зауважити також, що індивідуальні знахідки в розкопі відсутні. Цей факт можна пояснити тим, що розкоп розміщувався поза межами зольників. Крізь розкоп у квадратах проходив кабель зв'язку, чим порушено культурний шар.

У розкопі виявлено залишки тимчасового вогнища. Воно читалося завдяки залишку перепеченого ґрунту нерівної форми на глибині 0,35 м. Його пляма, що залишилась, була 0,35 м завширшки та 0,80 м завдовжки. Знахідок у вогнищі немає.

Основний речовий матеріал виявлено у розкопі 2 — уламки ліпного посуду, представлені незначною кількістю та дуже малими фрагментами, що не дає змоги провести класифікацію та статистичні підрахунки керамічного комплексу поселення (рис. 4, 1–16). Найпоширенішою категорією посуду є ліпні горщики. Їх знайдено у вигляді уламків вінець, стінок та нижніх частин слабкопрофільованих та профільованих горщиків (рис. 4, 1–7, 9–16). Вінця їх прикрашені пальцевими вдавненнями по краю та наскрізними проколами (рис. 4, 1–7), знайдено також два фрагменти, орнаментовані по краю вінця глибокими нігтьовими вдавненнями (рис. 4, 9, 10). Крім горщиків знайдено один фрагмент бортика ліпної миски з виступаючими закраїнами всередину та назовні (рис. 4, 8). Такий тип мисок на пам'ятках

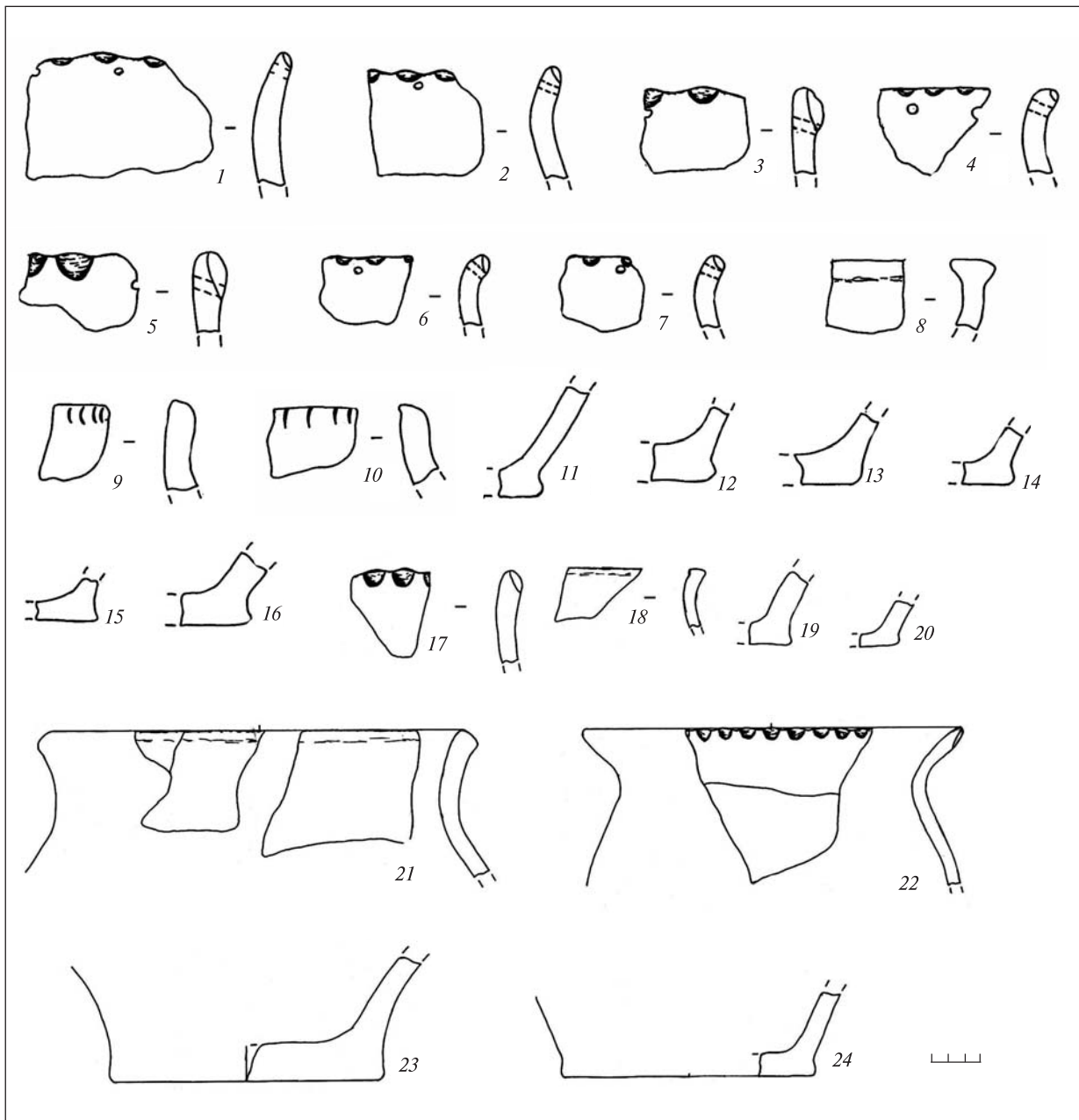

Рис. 4. Фрагменти ліпної кераміки скіфського часу з м. Люботин Харківської області (1–16 — поселення «Люботин (вул. Ціолковського/8 Березня)»; 17–24 — «Люботин (Військова)»)

лісостепової частини басейну Сіверського Дінця з'являється і стає домінуючим у пізньоскіфський час. Весь знайдений посуд має грубу поверхню сірого та жовтого кольору (нерівномірно випалений), виготовлений з глини з домішками шамоту й піску.

У результаті проведеного дослідження виявлено тимчасове вогнище скіфського часу та керамічний і остеологічний матеріал доби раннього заліза.

Поселення скіфського часу «**Люботин (Військова)**» по вул. Військовій, 32 у м. Люботин Харківської області виявлене В.М. Окатенком під час

здійснення наукової археологічної експертизи в серпні 2007 р. У листопаді — грудні 2007 р. розпочато охоронні розкопки (керівник І.В. Голубева).

Земельна ділянка, на якій проводились дослідження, знаходиться на пологому схилі з ухилом у південному напрямку, поверхня рівна, задернована, на ній ростуть реліктові дуби. Вона розміщена в зоні приватної житлової забудови.

Загальна площа розкопу 1 становить 80 м². Потужність культурного шару — 0,25–0,30 м, він являє собою слабкогумусований перевідкладений чорноземний ґрунт з уламками давнього ліпного посуду та кісток тварин, шмат-

ками обмазки й сучасними будівельними уламками. Починається з рівня сучасної денної поверхні. Від глибини 0,25/0,30 м і до 0,60 м — похований ґрунт з окремими фрагментами кераміки та кістками тварин, нижче 0,60 м — материковий суглинок.

Слід зауважити також, що індивідуальних знахідок у розкопі немає. Ймовірно, ділянка знаходиться на околиці поселення, оскільки культурний шар не потужний і слабконасичений. У межах дослідженої площі виявлено невелику за розмірами яму та два розвали ліпних горщиків скіфського часу. В кількох місцях культурний шар було зруйновано сучасними траншеєю та ямою.

У розкопі виявлено невелику яму 1, що фіксувалась чорноземним заповненням на фоні суглинку на глибині 0,45 м. Яма, округла в плані, мала діаметр 0,90 м і глибину 0,55 м від рівня сучасної денної поверхні. Стінки вертикальні, знахідок у заповненні немає.

Речовий матеріал скіфського часу в розкопі представлений виключно уламками ліпного посуду. Незначна кількість та дрібні фрагменти не дають змоги дати широку характеристику керамічного комплексу поселення. Основна маса виявленого матеріалу походить з двох неповних розвалів посуду, виявлених у центральній частині розкопу (розвали 1 і 2).

Розвал 1 — горщикоподібна товстостінна посудина (очевидно, тарного призначення), з

дещо відігнутих краєм та профільованим тулубом, дно має невелику закраїну назовні (рис. 4, 21, 23). Зафіксований на глибині 0,20 м. Усього виявлено 61 фрагмент, з яких вдалося склеїти фрагмент верхньої частини.

Розвал 2 — ліпний горщик зі слабкопрофільованим тулубом, звуженою шийкою та відігнутих назовні вінцем (рис. 4, 22, 24). Зафіксований на глибині 0,25 м. Усього виявлено 23 фрагменти, з яких вдалося склеїти фрагмент верхньої частини, вінця якого прикрашені пальцевими вдавленнями по краю.

Весь знайдений посуд має грубу поверхню темно-сірого (розвал 2) та жовтого (розвал 1) кольору (нерівномірно випалений), виготовлений з глини з домішками шамоту й піску.

У результаті проведеного дослідження виявлено невелику за розмірами яму та керамічний і остеологічний матеріал доби раннього заліза. Незначна кількість матеріалу та відсутність комплексів поки що не дають змоги робити узагальнювальні висновки щодо виявленого поселення.

У ході археологічних досліджень поселень скіфського часу в м. Люботин отримано новий речовий матеріал, що розширює уявлення про ці пам'ятки. Проте незначний обсяг робіт і відсутність цілих форм, датувальних матеріалів та археологічних комплексів, що зумовлено характером охоронних робіт, не дають змоги поки що надати узагальнювальну характеристику поселень.

І.А. Готун, О.М. Казимир, А.О. Бондаренко, О.І. Григорчук,
П.О. Клименко, С.Д. Лисенко, А.М. Сухонос

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ МІЖ ХОДОСІВКОЮ ТА ЛІСНИКАМИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОБІТ 2007 р.

The excavations in the archaeological site between Khodosivka and Lisnyky in southern outskirts of Kyiv included a full-scale research at the area II, and the initial work at the area VII. The materials, namely, output of the flint processing, fragments of vessels, ceramic whorls, stone grinders, etc. demonstrate the settlement of the territory since the Mesolithic and Neolithic periods up to the New Age. The most interesting materials refer to the Late Bronze Age.

Роботи Північної експедиції ІА НАН України 2003—2006 рр. з дослідження Ходосівського археологічного комплексу (і поселення між Ходосівкою та Лісниками, яке розкопувалось В.М. Даниленком (60—70-ті роки) та Н.С. Абашиною (80-ті роки) і обстежувалась Є.В. Максимовим (1976 р.), В.О. Петрашенко з В.К. Козюбою (1991 р.) та Ю.І. Толкачовим (2000 р.), характеризувались в АБУ (АДУ), спеціальних статтях, доповідях на конференціях, тому немає потреби зупинятися на історії вивчення пам'ятки і результатах попередніх сезонів. Зазначимо лише, що серед отриманих експедицією матеріалів є такі, що не лише представляють відомі за попередніми дослідженнями періоди, а й істотно доповнюють характеристику поселення. Виділення понад 20 археологічних культур, груп і типів на означеній території, розширення хронологічних меж (до VIII—VI тис. до н.е., як нижнього рубежу і XVIII ст. — як верхнього) не уточнюють уявлення про цю пам'ятку, а докорінно їх змінюють. Численний матеріал свідчить про життя і побут мешканців, специфіку економічної діяльності, військову справу, напрямки торговельних зв'язків, смаки й уподобання давньої людності. Значна наукомісткість зафіксованого дає можливість не тільки робити кроки у вирішенні існуючих проблем, а й ставити нові питання. А виявлення знахідок, кожна з яких заслуговує на окрему публікацію, в сукупності з викладеним вище щоразу дає змогу вва-

жати поселення перспективним для подальших робіт. Відповідно, згідно з розробленою ІА НАН України та підприємством «Хутір Ясний» (С.Г. Євдоченко, П.Т. Куций, В.В. Сіненко) програмою вивчення пам'яток археології на території с. Ходосівка та Хотівського лісництва Боярської лісово-дослідної станції Національного аграрного університету експедицією продовжено розкопки між Ходосівкою та Лісниками, роботи з експериментальної археології, музеєфікації пам'яток культурної спадщини мікрорегіону.

Щодо польових робіт, то у звітному сезоні (за схарактеризованими у попередніх публікаціях методичними прийомами та принципами організації досліджень) продовжено розкопки, започатковані раніше. Дослідження велись на території 6 секторів розкопу II на ділянці «Заплава», де загалом відкрито площу 478 м², а також на 1 секторі розкопу VII на ділянці «Город лісника», де вивчено площу 100 м². Як і раніше, важливою є фіксація знахідок доби неоліту, енеоліту, бронзи, раннього залізного віку, культур першого тисячоліття н. е., середньовічного та нового часу.

Перша з ділянок, «Заплава», знаходилась на південь від розкопуваного у минулому столітті поселення «Ходосівка-Діброва» (у складі багатощарового поселення між Ходосівкою та Лісниками), у місці переходу борової тераси у заплаву; саме тут з 2003 р. експедицією простежено схарактеризовані вище особливості досліджуваного багатоструктурного соціально-економічного феномену.

На розбитому тут розкопі II у поточному році вивчено п'ять об'єктів. Разом з роботами попередніх сезонів їх кількість досягла 105. Як і раніше, простежено специфіку освоєння цієї території, динаміку її викорис-

тання. Більшість матеріалів, отриманих у звітному сезоні, належать до доби палеометалів. Вони репрезентовані як знахідками (переважно уламками кераміки білогрудівського типу, поряд з якими трапляються фрагменти посуду тшинецького типу та ін.), так і залишками давніх споруд. Особливо цікавими можна вважати комплекси, пов'язані з життям племен бронзової доби.

Привертає увагу об'єкт, вивчений у секторах 35—36. Оскільки його заповнення приликало з двох боків до перекопу (ходу сполучення часів Другої світової війни) і на етапі фіксації не виключалося, що це — заглиблені частини двох різних споруд, він дістав умовну назву 102-103. Пізніше з'ясовано, що в цьому випадку варто вести мову про одне велике житло зі знищеною перекопом центральною частиною; про це свідчить подібність заповнення та простежена С. Лисенком спільність матеріалу. Південна частина споруди характеризується інтенсивним темно-сірим забарвленням одношарового супіщаного заповнення, яке добре читалося з глибини 0,55 м від рівня сучасної поверхні й у придонному прошарку містило вкраплення жовтого материкового піску. З цим об'єктом, ймовірно, пов'язані також уламки кераміки та знаряддя з каменю, виявлені в шарі дещо вище від рівня фіксації споруди. Простежені розміри заглиблення становили 6,4 × 4,8 м, при тому, що крім пошкодження перекопом, частина об'єкта не відкривалась з огляду на розташування великих дерев і охоронного знака (який, до того ж, слугує одним із реперів на цій пам'ятці). Стінки заглибленої частини, що заходила в материк на 0,30—0,38 м, похилі, плавно переходять у пласку долівку. У східній частині цього заглиблення простежено неправильної форми яму, рівень долівки якої був ще на 0,40—0,50 м нижче. Розміри останньої — 3,45 × 1,70 м.

Із заповнення походить значна кількість уламків керамічного посуду, якому є аналогії серед старожитностей білогрудівської культури. Серед них — виявлений на глибині 0,78—0,84 м від рівня сучасної поверхні розвал великого тюльпаноподібного горщика. По плічку посудини проходять два паралельних валики, кінці яких загнуті у протилежні боки. В Середньому Подніпров'ї подібну схему орнаментативної зафіксовано вперше. Заглиблена частина будівлі містила також численні розтиральники, точильні камені, ціле та фрагментоване пряслиця. Одношарове заповне-

ння північної частини об'єкта дещо світліше, складалося з сіро-коричневого супіску. Простежена довжина цієї частини становила 6,4 м при ширині 3,2 м. У долівці досліджено підвальну яму завдовжки 1,6 м і завширшки 1,4 м та круглу — діаметром 1 м. Серед керамічного матеріалу в заповненні знайдено зооморфну фігурку та цілий кубок. З описаним комплексом, поза всяким сумнівом, пов'язана і частина матеріалу, зібрана під час дослідження викиду зі згаданого ходу сполучення.

Доцільність проведення робіт (як мінімум — поглиблених розвідкових) на північно-східній ділянці лісового масиву, обмеженого заплавою р. Сіверки, асфальтованою дорогою Ходосівка—Лісники і крайніми садибами по вул. Виноградній у с. Лісники, стала зрозумілою ще у 2003 р., коли у закладеному на ділянці «Город лісника» шурфі 1 × 1 м було виявлено 64 фрагменти ліпного посуду доби пізньої бронзи, раннього залізного віку, ранньослов'янського часу (в тому числі 2 уламки вінець, 1 — денця), фрагмент стінки гончарної посудини, кістки тварин, залізний предмет. Пізніше означена ідея отримала додаткове підтвердження в ході поглиблених розвідкових досліджень з метою створення археологічної карти мікрорегіону за межами ділянок, які розкривались широкою площею. Ще один аргумент на користь перспективності робіт у цій частині пам'ятки — значно краща збереженість культурного шару, ніж на ділянці «Діброва—Кордон», пошкодженій видувами, перекопами часів Другої світової війни, вибиранням ґрунту для спорудження насипу залізниці Германівка — Пост Волинський тощо. Крім того, в цьому випадку спостерігалась чи не єдина на досліджуваній пам'ятці (за винятком хіба що майже повністю зайнятого перекопами двора на ділянці «Кордон») територія, вільна від дерев. Приваблювала і досить істотна зміна топографії, на відміну від вивчених раніше ділянок: тут тераса піднімалась більш ніж на 10 м над заплавою і мала досить крутий схил у напрямку останньої (що мало б детермінувати й інший тип господарського освоєння місцевості давньою людністю). Вирішальним же аргументом була перспектива освоєння її для відпочинку, що й спонукало почати тут дослідження, певною мірою також превентивно-пам'яткоохоронні.

Розкоп VII був ув'язаний із загальною системою реперів, створеною на пам'ятці під керівництвом О.В. Петраускаса у 2004 р. Як і у попередніх випадках, всередині розко-

пу застосовувалась секторна система з поділом на квадрати; загалом методичні прийоми повторювали практиковані на попередніх розкопах. Усього в системі розкопу VII роботи велися на одному секторі, розбитому в південно-західному куті ділянки, біля верхів'я спрямованого у бік заплави яру, який, власне, обмежує територію з півдня. Площа, досліджена на ділянці, зрозуміло, не може дати достатньо підстав для глобальних висновків. Проте вибраний об'єкт та отрима-

ні під час вивчення культурного шару матеріали дають можливість пролити світло на питання специфіки освоєння давнім населенням топографічно різних ділянок, яскравим прикладом чого слугує фіксація для раннього залізного віку концентрації підгірцівсько-милоградської кераміки, на відміну від поширеної на ділянці «Заплава» ранньоскіфської. Зрештою, остаточні висновки будуть зроблені після більш масштабних досліджень, що заплановано на наступні сезони.

І.А. Готун, О.М. Казимир, А.М. Сухонос

РОЗВІДКОВІ РОБОТИ НАВКОЛО ХОДОСІВКИ

The Northern Expedition of the IA NASU continued the research of the archaeological site Khodosivka mainly on the territory to the east from the village. The new settlements were revealed. It is worth to note, that settlements of various periods are found almost on each height of the meadow drained by the Dnipro River.

У сезоні 2007 р. Північною експедицією ІА НАНУ продовжено обстеження території, яка оточує поселення між Ходосівкою та Лісниками, для кращого розуміння контексту досліджуваного соціально-економічного феномену, в рамках систематичного вивчення Ходосівського археологічного комплексу. Істотну допомогу в роботі надавали ходосівські краєзнавці М.І. Моторний та В.В. Моторний. Встановлено, що практично всі підвищення між Ходосівкою та Мригами в широкій заплаві Дніпра в місці впадання до неї Сіверки та Петилію, на ділянці між корінним берегом Дніпра та лісовим масивом Конча-Заспинського лісництва у давнину були заселені. Показово, що до спорудження дніпровських дамб уся ця територія заливалась під час повеней і означені підвищення були островами серед обширних боліт. Факт наявності тут пам'яток археології слід узяти до уваги під час майбутнього освоєння цієї території.

Перша пам'ятка знаходиться в ур. Рославське, на схід від розкопуваного поселення між Ходосівкою та Лісниками, поруч із лісовим масивом Конча-Заспинського лісництва. Займає поросле по периметру деревами та чагарником підвищення вздовж заболоченого русла Петилію неподалік від «Круглого» городища. Матеріал репрезентований давньоруською гончарною керамікою, незначною частиною фрагментів посуду доби бронзи, раннього залізного віку, I тис. На південному краї підвищення під час спорудження мисливським господарством спостережного пункту в шарі відзначено наявність пласта болотної руди. У розвідкових траншеях та шурфах виявлено численний матеріал; у ході робіт вони пере-

творені на розкоп площею 127 м², на якому виявлено житлову та побутово-господарські споруди давньоруської доби, а також певну кількість знахідок більш ранніх епох.

Наступний пункт зафіксовано в ур. Чумаків куток на відстані близько 100 м на південний схід від попереднього, на наступному підвищенні; відділений від Рославського каналом на місці колишньої стариці. Займає слабозадерновану дюну, місцями порослу чагарником, на межі лісового масиву і болота. На поверхні та у заглибленні, утвореному вибиранням піску, у зрізі слабогумусованого шару потужністю до 0,4 м виявлено матеріали доби бронзи та уламки кружального посуду козацьких часів.

Ще один знаходиться в ур. Березове — меридіонально зорієнтованому валоподібному підвищенні у заплаві на ділянці, розташованій також навпроти «Круглого» городища. Тут зафіксовано уламки посуду доби бронзи — раннього залізного віку.

Багатошарову пам'ятку виявлено в ур. Снігурове. На аналогічному попередньому пункту підвищенні на межі луку і насаджень Конча-Заспинського лісництва після оранки виявлено уламки керамічного посуду доби первісності, I тис., козацьких часів. Площа збирання обмежена площею оранки, певні концентрації локалізовані у східній та західній частинах ділянки.

Найбільш східний пункт між Ходосівкою і Мригами розташований в ур. Високе, на межі території Ходосівської сільради. Займає аналогічне попереднім двом видовжене, задерноване й поросле поодинокими деревами та чагарниками підвищення. У заглибленні, утвореному вибиранням піску, простежено наявність гумусованого культурного шару потужністю до 0,3 м, зібрано уламки посуду I тис.

Неподалік підніжжя «Круглого» городища, у прямокутнику між Обухівським шосе, виїз-

дами на нього з Ходосівки та мисом, на якому знаходиться городище і поселення раннього залізного віку, в ур. Греслів острів на порослому чагарниками підвищенні серед заболоченої заплави, у заглибленнях від вибирання піску простежено слабогумусований шар потужністю до 0,3 м з уламками ліпної кераміки та гончарної, яка може бути віднесена до козацьких часів. Аналогічний матеріал походив з осипів. Разом з керамічними уламками виявлено патиноване денце посудини з гутного скла.

Крім обстеження між Ходосівкою і Мригами було відвідано ще три пункти.

Перший розташований на південно-західній околиці села, в районі урочищ Вечірній ліс та Голотин яр. Привернув увагу в 2006 р., коли на мисі між означеними урочищами було виявлено ряди видовжених овально-підпрямокутних ям. За даними джерел, неподалік знаходиться багатоярове поселення в урочищі Вечірній ліс, відкрите у 1947 р. О.Ф. Покровською та Н.В. Лінкою. Пам'ятка розташована в межах великого ходосівського валу, навпроти стародавнього в'їзду. Зафіксовано культурний шар потужністю 0,65—0,80 м з фрагментами типової для XI—XII ст. кераміки, кістками тварин, вугликами та печиною. Схили пагорбів мають сліди штучного підрівнювання. Гряда високих горбів оточує поселення з південної та східної сторін, ніби захищаючи його. В.О. Петрашенко та В.К. Козюба вказують на наявність кераміки давньоруського часу, а також ліпної скіфської. На мисі, як зазначалося, простежено кілька десятків паралельних ям, розміщених у чотири ряди. Їх розміри (близько 1,5—2,0 × 0,6—0,8 м) дають змогу припустити пограбування могильника, причому впродовж кількох сезонів, про що свідчить ступінь задернованості. Спостерігається істотне відхилення від християнської орієнтації (ями видовжені не традиційно в широтному, а в меридіональному напрямку), хоча це може бути зумовлене напрямом схилу. Було завершено вибирання заповнення двох зі згаданих вище ям, а також закладено шурф розміром 2 × 2 м, який перекрив ще дві. Безпосередньо під шаром дерну потужністю до 0,15 м простежено однорідний коричнево-жовтий лесоподібний суглинок без жодних включень, контурів давніх ям, знахідок. Слідів могильника, таким чином, під час цієї розвідки виявити не вдалося.

Огляд урочища Чернеча гора пов'язаний з фіксацією значної кількості кераміки козацької доби на рівні сучасної поверхні. Робота-

ми попередників на східному останці ділянки плато було простежено культурні нашарування (Толкачов 2000/148, 3, 9, 10, рис. 6). Нині можна стверджувати про поширення пам'ятки і на решту площі. Пункт, ймовірно, слід пов'язувати із власне Ходосівкою, неодноразово згадуваною у письмових джерелах цієї доби.

Ще один пункт обстежено в ур. Лужок. Ділянка привертає особливу увагу, оскільки знаходиться поруч з відомими пам'ятками археології. Розташована на південній околиці села, на східному крутому схилі пагорба, витягнутого з півночі на південь західніше мису, зайнятого сільським кладовищем, поселенням раннього залізного віку і городищем «Кругле», неподалік від слов'янського поселення Козаків яр. Займає терасу схилу, зрізану у 80-х роках минулого століття. Складена лесоподібним суглинком з домішками торфу в орному шарі. Археологічного матеріалу немає.

Крім робіт навколо Ходосівки, на замовлення ДП НДЦ «ОАСУ» проведено обстеження чотирьох ділянок у с. Гатному по вул. Джерельній, які займають схил лівого (південного) берега ставка на безіменній річці — притоці Гатнянки навпроти вул. Доброго Дуба, на північно-західній околиці села, в районі відомого багатоярового поселення, відкритого О.В. Серовим і ототожнюваного з літописним селищем Добрий Дуб. Установлено наявність на поверхні та у шарі уламків кераміки, як ліпної (пізньої бронзи — раннього залізного віку (?), зарубинецької культури (?)), так і гончарної (столового чорнолощеного черняхівського посуду III—V ст., кружальних горщиків давньоруської доби X і XII ст. та післямонгольського часу XIV—XV ст.). Траплялися також уламки кременю, в тому числі патинованого, неатрибутовані залізні вироби, шматки металургійного шлаку, печини та обгорілої обмазки, кістки тварин, уламки кам'яних знарядь (фрагмент жорен, шматки розтиральників (?) зі слідами спрацьованості на одній із граней тощо). Простежено чорний гумусований шар потужністю від 0,5—0,7 м у прибережній частині до 0,3 м вище по схилу із включеннями місцями дрібної печини та обмазки, деревних вугликів. Хронологічно матеріал не локалізується, за винятком більшої концентрації фрагментів давньоруської кераміки на східній ділянці, територіально відзначено тяжіння вниз по схилу в напрямку ставка та в західному напрямку, стратиграфічно — більше знахідок на поверхні та у передматерикових нашаруваннях. Материк складено жовтим лесоподібним суглинком.

I.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимир

НОВЕ ДАВНЬОРУСЬКЕ СЕЛИЩЕ ПОБЛИЗУ ХОДОСІВКИ

The report presents the summary on a research that started on Ancient Rus settlement in Roslavske tract near Khodosivka. A dwelling and husbandry buildings, household materials, armament, military equipment, and its adornments were uncovered. A lot of fragments of glass bracelets are of special attention. The materials obtained are the evidence of development of iron production, hunting, fishing, and cattle breeding.

Роботи Північної експедиції ІА НАН України 2007 р. з дослідження Ходосівського археологічного комплексу полягали не лише у традиційному вивченні неординарного багатощарового поселення між Ходосівкою та Лісниками, а й у розкопках на розташованій поруч пам'ятці в ур. Рославське. Її було виявлено неподалік від «Круглого» городища в ході розвідок поточного сезону після фіксації ходосівським краєзнавцем егерем мисливського господарства «Київське» В.В. Могорним підйомного матеріалу; наявність об'єктів зумовила перетворення пошукових траншей на розкоп, а результати робіт дають можливість стверджувати про дослідження яскравого явища у культурній спадщині регіону.

При характеристиці стану вивчення Південної Русі наголошувалось на необхідності дослідження неукріплених поселень, де проживала основна маса населення, зайнятого у сфері сільськогосподарського виробництва; поселень, розкопки яких надають матеріал щодо структури територіальної общини на півдні Русі. Попри значні успіхи, досягнуті після виходу цитованої праці й підсумовані у низці видань відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, сільська проблематика залишається перспективною. Передусім це стосується пізнання специфіки кожного селища та виявлення певних закономірностей при узагальненні матеріалів. Як відомо, село, навіть у значенні окремої садиби, відображує господарську самостійність свого власника. Ця господарська самостійність,

чи хоча б певні її риси, простежуються на основі регіональної специфіки, зумовленої передусім географічним середовищем. У той час, як для деяких селищ це — поєднання землеробства, скотарства і промислів з домашнім ремеслом, інші репрезентовані більш своєрідним виробничим спрямуванням. Через цю призму можна розглянути й особливості досліджуваного селища.

Культурний шар пам'ятки, у верхній частині дещо пошкоджений оранкою, фіксувався одразу під дерном, на глибині 0,05—0,10 м; його потужність становила від 0,40—0,50 до 0,80 м. Місцями виявлено перекопи, крім давньоруських знахідок зібрано незначну кількість уламків посуду доби пізньої бронзи — раннього залізного віку, поодинокі фрагменти кераміки I тис., шматки кременю. Поряд з масовим матеріалом, репрезентованим уламками кружального посуду давньоруського часу (в тому числі й кількома розвалами горщиків у шарі, значною кількістю фрагментів, покритих поливою чи з окремими її краплями), кістками тварин, шлаками виявлено значну кількість індивідуальних знахідок (їх опис налічує понад 180 одиниць, що досить показово для загалом незначної відкритої площі). У ході робіт вивчено сім об'єктів (серед яких один мав, імовірно, житлове призначення, решта — побутово-господарське) та кілька стовпових ям, частина з яких становила один комплекс зі згаданими спорудами. Попри незначну відкриту площу, можна характеризувати певні особливості досліджуваного селища. У той час як побутовий інвентар, інструменти, а саме пряслиця з пірофілітового сланцю, точильні бруски, уламки жорен, цвяхи притаманні культурним нашаруванням багатьох поселень, серед речового матеріалу виявлено і знахідки, досить нечисленні на сільських пам'ятках. Привертають увагу предмети озброєння та воїнського об-

ладунку, прикраси, у тому числі кольчужні кільця, залізний стрижень з кільцем, щиток перся, каблучка, сережка, накладки; несподіваною для незначного розкопу була кількість уламків скляних браслетів — близько 90. Цікавим виявився сюжет клейма на одному з горщиків (загалом відзначено нечисленність рельєфних знаків на денцях; рисунок). Зображення нагадує перевернутий якір з кружечком зверху і зі знаками у вигляді літер «І», «К», «Л».

Серед вивчених об'єктів — 4-й, ототожнений з житловою спорудою. Пляма його заповнення, витягнута у меридіональному напрямку, добре читалась на глибині 0,40—0,45 м на світлому тлі материкового піску завдяки інтенсивному чорному забарвленню; певне потемніння без чітких меж характерне і для культурного шару навколишніх кількох квадратів. Об'єкт неправильної форми, розмірами 6,75 × 4,30 м, дещо звужений у південній частині, із заокругленими кутами, що в плані надає йому овальних обрисів. Витягнутий уздовж осі північ—південь. В основі його заповнення — шари чорно-сірого, темно-сірого, сіро-жовтого супіску із включенням значної кількості уламків керамічного посуду, а також кісток тварин, речового матеріалу, деревних вуглинок. Основний об'єм заглибленої частини споруди заповнений шаром загалом однорідного сіро-жовтого супіску, світлішого у придонній частині (результат змішування з материковим піском). Перехід до світлішого прошарку і від нього — до материкового піску слабковиражений, без чітких меж. Потужність основного шару в різних частинах об'єкта сягала 0,20—0,50 м. Показово, що порівняно з шаром, який його перекриває, він значно бідніший на індивідуальні знахідки та масовий матеріал. Проте знахідки, виявлені в його нижній частині, скоріше за все, пов'язані з безпосереднім функціонуванням споруди.

Вище, в основній частині плями заповнення будівлі, місцями дещо відступаючи від країв котловану, виявлених на рівні материка, залягав шар чорно-сірого супіску, насичений дрібними рештками горілого та зіглілого дерева, великою кількістю дрібних уламків кераміки та індивідуальними знахідками. Його потужність у різних частинах об'єкта коливається від 0,10 м до 0,35 м. Найімовірніше, він не пов'язаний з безпосереднім функціонуванням будівлі, а з'явився в результаті заповнення навколишнім культурним шаром заглиблення, утвореного внаслідок ущільнення основного заповнення.

У центральній та північній частинах котловану в основному шарі залягав прошарок су-

піску інтенсивного чорного кольору, насичений вуглинками і сажею та дрібними шматочками печини й обгорілої глиняної обмазки. В цьому шарі інколи траплялись більші шматки печини, були зібрані фрагменти гончарної кераміки (вони, очевидно, маркують час припинення існування будівлі), непоодинокі кістки тварин. Шар мав потужність 0,08—0,12 м і знаходився на висоті 0,08—0,10 м над долівкою. Подібна лінза темного кольору, ймовірно, локальне продовження описаного прошарку, фіксувалась і в західній частині споруди безпосередньо під піччю (у підпичній частині ця лінза перекривалась сіро-білим шаром з попелом). Описаний шар у центральній частині перекривався лінзою великих шматків печини, яка ближче до західної стінки переходила у великі шматки опалювальної споруди, а безпосередньо біля стінки — у залишки останньої. Ця лінза залягала на глибині 0,40—0,50 м від рівня фіксації плями об'єкта, перепалена глина мала переважно жовтогарячий колір. Потужність означеної лінзи становила 0,10—0,17 м.

Впритул до західної стіни котловану розчищено глиняну піч, яка збереглася частково. Стратиграфічні спостереження дали змогу простежити наявність під нею підсипки з шару, аналогічної за кольором і морфологією основному шару заповнення заглибленої частини споруди. Ця підсипка була закріплена свого роду опічком, сліди якого у вигляді канавок та ямок читаються у долівці та у вигляді смуги — на додаткових стратиграфічних розрізах в означеній частині будівлі. Піч розташовувалась у західному куті споруди, біля входу до неї з боку допоміжного приміщення, про яке йтиметься нижче; челюстями була спрямована у бік входу. Точніше орієнтацію опалювального пристрою визначити важко з огляду на те, що саме челюсті були зруйновані. Споруда глинобитна, підковоподібна, з пошкодженими склепінням і південною та східною стінками, складена з глини без каркасу. Стінки, які в нижній частині сягали товщини близько 0,20 м, зсередини на кілька сантиметрів пропечені до цегляного і жовтогарячого кольору. Опалювальний пристрій налічував три шари рівномірно випаленого череня без використання битого посуду у складі глиняної маси. Кілочки в долівці по периметру печі, як це часто фіксується у синхронних спорудах, відсутні.

Зі сходу в долівці житла виявлено яму, що могла виконувати роль передпичної, з піччю могла бути пов'язана також конструкція, від якої залишилися стовпові ямки посередині споруди. Ямки, крім тих, що пов'язані з піч-

Клеймо на одному з денець із поселення Ходосівка-Рославське

цю, очевидно, є залишками нерухомих меблів. Ями вздовж стін характеризують конструктивні особливості будівлі.

Заглиблена частина об'єкта заходила в материк до позначки 0,48—0,68 м, мала похилі стінки, що плавно переходили у рівне, плоске дно. Її розміри становили 6,75 × 4,30 м. Взаєморозміщення ям у сукупності з тенденцією стін заглибленої частини споруди дають змогу вбачати в її північній частині зорієнтовані стінами за сторонами світу підпрямокутне житло з піччю зліва від входу, зорієнтованою челюстями до нього, у південній — допоміжне приміщення, що захищало від негоди вхід. Вживати щодо нього термін «сіни» дещо недоречно з огляду на неправильну форму. Для відповіді на питання про конструктивне вирішення стін даних недостатньо. Логічніше припустити їх зрубний характер, враховуючи відсутність по кутах і вздовж стін котловану потужних стовпових ям. Про те, що цей зруб був не надто масивним, свідчить розташування опалювального пристрою практично впритул до тієї частини стіни, яка похило переходить у долівку.

Крім уламків кераміки, остеологічного матеріалу тощо з об'єкта походять 25 фрагментів скляних браслетів — гладких, псевдовитих, кручених; колінчастий ключ від циліндричного замка, голка, уламок серпа, клинки ножів, фрагмент грузила вудил, точильні бруски, численні фрагменти жорен, скоба, уламок окуття,

свинцеві вироби та виплески, згадане денце з оригінальним клеймом (рисунок). Привертає увагу покриття благородною патиною псевдовита з гладкою дужкою срібна сережка. Показовий неатрибутований залізний інструмент завдовжки 358 мм, у перетині підпрямокутний, розміром 11,0—12,5 × 10—12 мм. Один кінець виробу загострений, інший розплесканий і заокруглений, з максимальним розширенням 18 мм. Аналогій цьому виробу серед середньовічних старожитностей знайти не вдалося, хоча нині такі використовують. Фіксація знаряддя на глибині 0,75 м у непотривоженому шарі виключає його пізнє походження. Особливості заповнення будівлі дають змогу зробити припущення, що вона свого часу була залишена мешканцями і знахідки з її заповнення відображають швидше поселення чи певну його ділянку, а не комплекс окремого домогосподарства. Разом з тим, матеріал досить репрезентативний і може слугувати достатньо цінним джерелом з історії регіону.

Решта вивчених у розкопці об'єктів — ями господарського призначення чи побутового використання.

На пам'ятці виявлено сліди металургійного виробництва у вигляді численних шлаків, трапляються шматки глиняних стінок тепло-технічних споруд, ошлакованих до утворення склоподібної маси. Привертають увагу шлакові конгломерати значних розмірів із прикипілим піском, які формою повторюють передгорнові заглиблення. Металургійні осередки в означеному регіоні фіксувались і раніше. П.П. Толочко виділив у окремий тип селища тваринників у річкових заплавах та в поліських районах. Певною мірою до таких пунктів можна віднести й селище Ходосівка-Рославське, про що свідчить початок опрацювання остеологічного матеріалу, хоча колекція ще остаточно не опрацьована, так і загалом логіка розташування пам'ятки серед обширних лук. Кістки диких тварин репрезентують полювання, що також зумовлено природними умовами. При дослідженні поселення зібрано також кістки риб, керамічні й свинцеві грузила для рибальських сіток, що свідчить і про такий вид занять мешканців.

Розмір відкритої на селищі площі ще не дає підстав для беззастережних висновків про роль і місце цього утворення серед інших пам'яток Київської Русі, але змушує звернути увагу на поселення як на неординарне явище.

Д.С. Гречко

ПРОДОЛЖЕНИЕ РАСКОПОК ГРИШКОВСКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА ХАРЬКОВЩИНЕ

9 mounds with 11 burials of Scythian time were studied near the village of Hryshkivka in Kharkiv Oblast in 2007. Rectangular burial pits were latitude oriented with minor deviations. Based on the inventory of tombs the author preliminarily dated the necropolis back to the 5th — the first half of the 4th cc. BC; he also referred the characteristic features of the burial customs to the Steppe Scythians.

В 2006 г. отрядом археологической экспедиции ХНУ им. В.Н. Каразина под руководством Д.С. Гречко было исследовано четыре кургана в могильнике у с. Гришковка Змиевского района Харьковской области. Продолжение раскопок в 2007 г. позволило изучить девять курганов (рис. 1). Ещё две насыпи, которые были нанесены на план в прошлом году, оказались природными возвышениями (42, 44).

Работы были начаты с доисследования кургана 2. Прирезки к зачищенной в прошлом году грабительской яме позволили установить полные размеры могильной ямы (3 × 1,6 м), зафиксировать ровик, углублённый в погребённую почву на 0,3 м, а также опровергнуть предположение о наличии второго погребения.

Насыпь кургана 3, как и других непотревоженных грабителями курганов, раскапывалась путём снятия насыпи по пластам с оставлением двух бровок, расположенных по линиям север—юг и запад—восток. По насыпи проходит просека 15/16. Северная часть раскопа вскрыла значительную часть межкурганного пространства. В южных секторах были обнаружены остатки тризны (беспорядочно разбросанные на уровне погребённой почвы фрагменты лепной керамики и костей животных). Следов ровика не обнаружено, поэтому истинные размеры насыпи восстанавливаются с трудом. Высота насыпи от уровня погребённой почвы составляла 0,6 м. Могильная яма, впущенная в погребённую почву, не фиксировалась. Костяк плохой сохранности был ори-

ентирован черепом на юго-восток. Погребение безынвентарное.

Была зачищена грабительская яма, которая разрушила центральную часть кургана 13. В результате работ удалось зафиксировать остатки могильной ямы размерами 2,25 × 1 м и глубиной 0,8 м от уровня погребённой почвы, которая была ориентирована широтно. Материковый выкид, прерываясь с западной стороны, окружал захоронение. Остатков инвентаря и костей не обнаружено.

Курган 14 имел высоту 0,65 м. В северо-западном секторе были зафиксированы остатки тризны (скопления углей, фрагменты амфоры и лепной керамики). Выкид, окружающий захоронение, плохо фиксировался. Могильная яма размерами 2,8 × 1,4 м и глубиной 0,95 м от уровня погребённой почвы была ориентирована широтно. Кости погребённого были сдвинуты грабителями в восточную часть ямы. В придонном заполнении были найдены железный нож и 15 бронзовых наконечников стрел.

Современные грабители разрушили центральную часть кургана 15. Доисследование насыпи дало возможность зафиксировать остатки могильной ямы размерами 2,6 × 1,1 м и глубиной 0,75 м от уровня погребённой почвы, которая была ориентирована широтно. Материковый выкид окружал захоронение, разрываясь лишь с западной стороны. Остатков инвентаря и костей не обнаружено.

Курган 22 замыкает курганную группу с северо-востока. Весной 2007 г. грабители выкопали по центру насыпи округлую яму диаметром 2 м. В результате работ по доисследованию объекта удалось зафиксировать остатки могильной ямы размерами 2,4 × 1,4 м глубиной 0,75 м от уровня погребённой почвы, которая была ориентирована широтно. Высота насыпи от уровня погребённой почвы составляла 1 м. Материковый

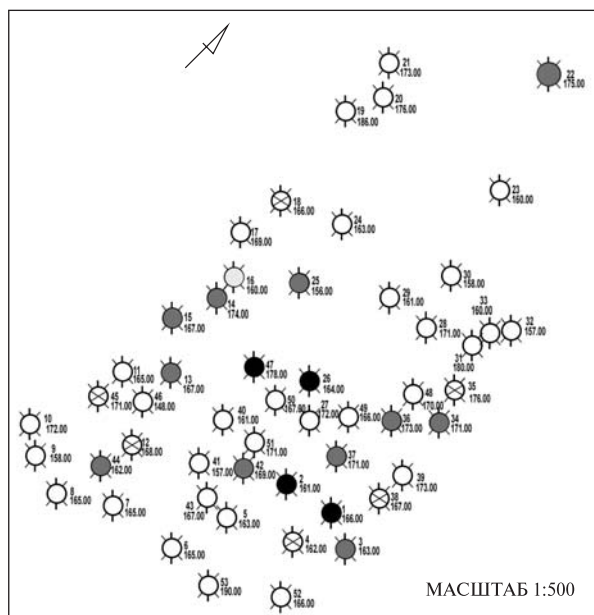

Рис. 1. Гришковка. План могильника

выкид мощностью 0,3—0,4 м окружал захоронение. В перемешанном древними грабителями заполнении были найдены остатки двух разнополых скелетов. Погребальный инвентарь представлен 28 бронзовыми наконечниками стрел и пирамидальной подвеской из прозрачного синего стекла.

Важная информация для реконструкции деталей погребального обряда была получена при раскопках кургана 25. Высота насыпи диаметром 7 м составляла 0,8 м от уровня погребённой почвы (рис. 2, 1). Курган окружал ровик глубиной 0,3 м. Остатки тризны (части развалов лепных кувшина и горшка (рис. 2, 5, б), кости жеребёнка) располагались в западной части ровика, где имелась перемычка. К сожалению, деревья помешали исследовать восточную часть рва. Под северной частью насыпи на уровне погребённой почвы были зафиксированы следы кострища значительных размеров.

Курган содержал два синхронных захоронения, что подтверждается затёком выкида погребения 2 в могильную яму 1. Захоронение 1 было совершено в прямоугольной могиле размерами 2,65 × 1,5 м и глубиной 0,4 м от уровня древнего горизонта. Яма, ориентированная по линии северо-запад—юго-восток, незначительно врезалась в материк, поэтому следов выкида из нее не зафиксировано. Грабительский ход не дошёл до погребения всего на 0,3 м, поэтому оно сохранилось непо потревоженным. Скелет мужчины плохой сохранности с отсутствующими костями правого предплечья и кисти был ориентирован черепом на северо-запад. В северо-восточную часть могилы была помещена напутственная

пища (кости жеребёнка) и железный нож с костяной рукояткой. Слева от черепа располагались остатки деревянного колчана. Судя по размещению 56 бронзовых наконечников, стрелы были разбросаны поверх погребённого воина и в месте расположения колчана. В северо-западном углу могилы, слева от черепа, на простой рогожной ткани были разложены железные наконечники дротика и копья, а также вток (рис. 2, 2—4). Поскольку вток лежал вместе с наконечником, можно предположить, что копьё было поломано перед размещением в могиле.

К северу от погребения 1 располагалась могильная яма 2, которая была ориентирована по линии запад—восток. Захоронение было совершено в яме прямоугольной формы с закруглёнными углами размерами 2,75 × 1,1 м и глубиной 1,2 м от уровня древнего горизонта. Погребение окружал материковый выкид, частично сползший в могилу 1. С северной стороны до сооружения ямы был разведён значительный костер, следы которого хорошо фиксируются на погребённой почве и под материковым выкидом. После сооружения могилы и размещения в ней покойной с инвентарем, вероятно, с целью предотвращения обгорания тела, яма была частично засыпана. Об этом свидетельствует местоположение продольного перекрытия на расстоянии 1 м над уровнем дна могилы. После сооружения перекрытия оно было сожжено. Вместе с этим был разведён второй костер, следы которого фиксируются на поверхности материкового выкида. Восточная половина захоронения ограблена в древности. В этой части могилы в придонном заполнении найдены женский череп, кости и фрагменты сожженного перекрытия. В непо потревоженном состоянии остались лишь кости стоп и берцовые, местоположение которых свидетельствует о восточной ориентировке погребённой. Возле правого колена был положен колчаный набор из 48 бронзовых наконечников стрел. В северо-западный угол могилы была помещена напутственная пища (кости лапы и часть грудной клетки телёнка), железный нож с костяной рукояткой и небольшая лепная мисочка-солонка (рис. 2, 7). Погребение 2 кургана 25 является вторым захоронением «амазонки» в северскодонской Лесостепи.

В результате работ по доисследованию кургана 34 удалось зафиксировать остатки могильной ямы прямоугольной формы размерами 2,8 × 1,5 м, глубиной 1,26 м от уровня погребённой почвы, которая была ориентирована по линии запад—восток. Материковый выкид, прерываемый с западной стороны, окружал захоронение. Не ограбленной осталась юго-восточная часть

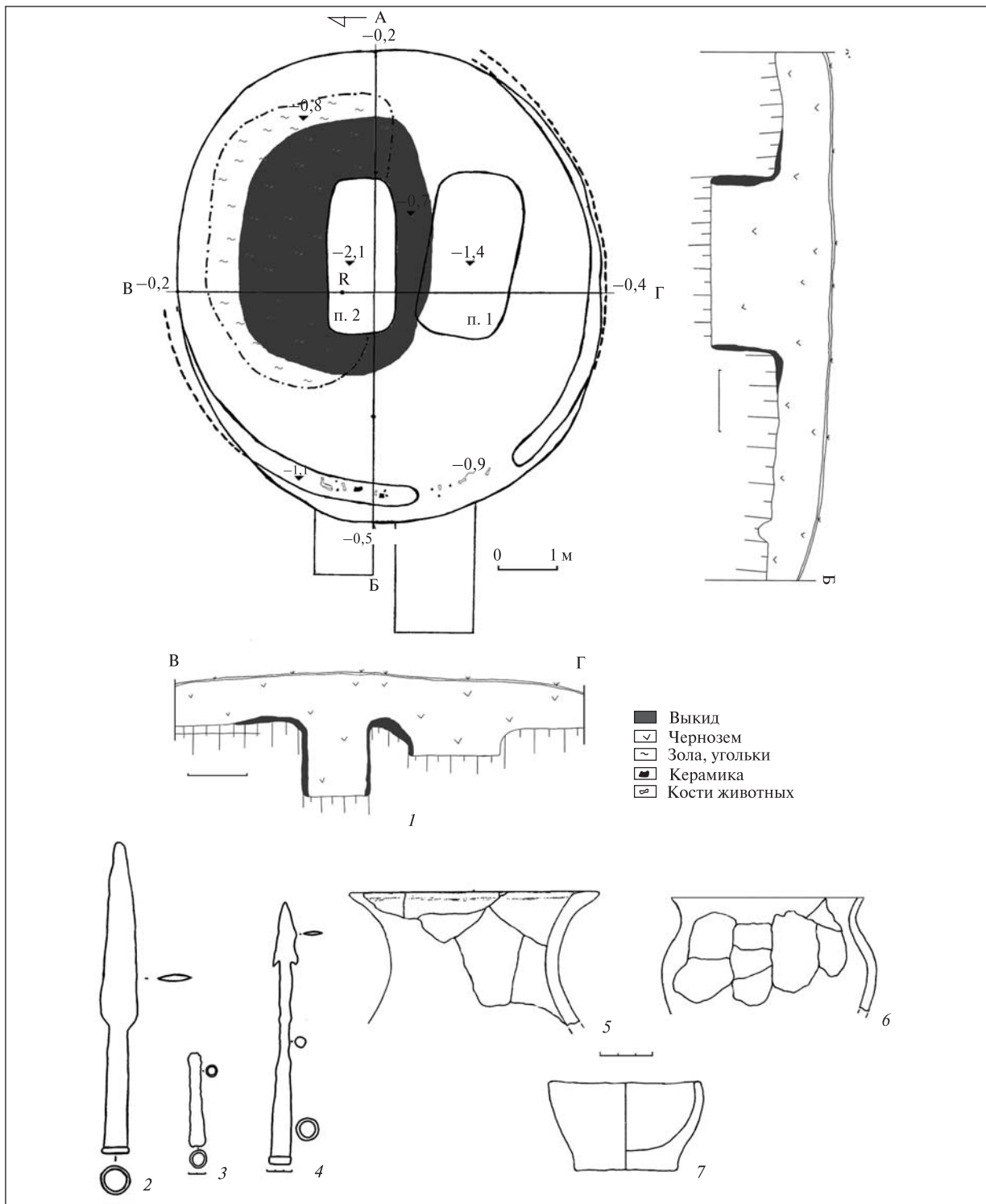

Рис. 2. Гришковка. Курган 25: 1 — план и разрезы кургана; 2—4 — погребение 1; 7 — погребение 2; 5, 6 — тризна

могилы. Кости стоп и голени, зафиксированные *in situ*, свидетельствуют об ориентировке костяка черепом на северо-запад. В северо-восточном углу размещались кости лапы и грудной клетки животного и железный нож с костяной рукояткой. В придонном заполнении ограбленной части могилы были найдены 6 бронзовых наконечников стрел.

Курган 36 имел высоту всего 0,4 м. Тем не менее, под его насыпью было зафиксировано два синхронных захоронения. Могильные ямы прямоугольной формы, размещённые параллельно, были ориентированы широтно с незначительным отклонением. В заполнении погребения 1 (2,5 × 1,2 м, глубина 0,55 м от уровня погребённой почвы) был найден костный тлен,

бронзовый трёхгранный наконечник стрелы и фрагмент железного ножа. У восточной торцевой стенки захоронения 2 (2,75 × 1,2 м, глубина 0,75 м от уровня погребённой почвы) лежал женский череп на левом боку. Нижняя челюсть располагалась рядом. Возле черепа была найдена пастовая бусина шайбовидной формы. В остальной части погребения следов костяка, инвентаря и ограбления зафиксировано не было, поэтому есть основания говорить о захоронении отдельного черепа.

В южной части насыпи кургана 37 на уровне погребённой почвы были найдены следы тризны (фрагменты лепной керамики). Под репером была зафиксирована могильная яма прямоугольной формы размерами 2,6 × 1,3 м и глубиной 0,9 м от уровня древнего горизонта, ориентированная по линии северо-запад—юго-восток. В придонном заполнении, перемешанном грабителями, найдены фрагмент черепа и железный нож с костяной рукояткой.

Двухлетние исследования позволяют подвести некоторые предварительные итоги. За это время было раскопано 15 нанесённых на план курганов, два из которых оказались природными возвышениями. Под насыпями 13 курганов зафиксировано 18 погребений. Все чернозёмные насыпи были возведены в один приём. При исследовании курганов были зафиксированы следы тризн, которые фиксировались благодаря нахождению фрагментов лепной керамики, амфор и костей животных на уровне древнего горизонта. Пять курганов окружали ровики. При исследовании западной части ровика кургана 25 была зафиксирована перемычка, на которой найдены остатки тризны (лепная керамика и кости жеребёнка). Кроме того, под северной частью насыпи этого кургана были зафиксированы следы разжигания значительного по мощности и размерам кострища.

Погребальные сооружения представлены исключительно прямоугольными грунтовыми ямами, ориентированными широтно с отклонениями. Дважды были зафиксированы остатки продольного деревянного перекрытия (погребение 1, курган 26, погребение 2, курган 25). Дважды отмечено сожжение перекрытия (погребение 2, курган 25, погребение 1, курган 47). Пять курганов содержали по два одновременных разнополюх захоронения в отдельных могилах. Лишь в погребении кургана 22 в одной яме были найдены останки мужчины и женщины. Остальные курганы содержали индивидуальные захоронения. По пять раз

зафиксировано положение покойников головой на северо-запад и юго-восток. Дважды женские костяки были положены черепами на восток.

Наконечники стрел количеством от 2 до 56 штук найдены в 9 погребениях (50 % общего числа захоронений). Типологический ряд наконечников наиболее полно соответствует третьей хронологической группе А.И. Мелюковой (вторая половина V — середина IV вв. до н. э.). Интересно отметить, что колчаные наборы синхронных захоронений кургана 25, несмотря на общую типологическую близость, заметно отличаются соотношением трёхлопастных и трёхгранных наконечников стрел. Так, в первом погребении 45 из 56 стрел были трёхгранными, тогда как во втором — 27 из 48 были трёхлопастными. Это подтверждает мысль С.В. Полина о том, что в конце V—IV вв. до н. э. колчаные наборы комплектовались довольно случайным образом, а потому хронологические построения на основе только наконечников стрел этого времени нельзя признавать надёжными. Также невозможно узко датировать железные наконечники дротиков с жаловидным остриём, поскольку они массово используются на протяжении всего позднескифского времени (конец V — IV вв. до н. э.).

Более надёжными хронологическими индикаторами являются наконечник копья и пирамидальные подвески из прозрачного синего стекла. Аналогии наконечнику копья из погребения 1 кургана 25 известны в комплексах конца V — первой половины IV вв. до н. э. Пирамидальные подвески также получили массовое распространение во второй половине V — первой половине IV вв. до н. э. Таким образом, полученные материалы позволяют предварительно отнести время функционирования Гришковского могильника к концу V — первой половине IV вв. до н. э.

Широтная ориентировка могил и погребённых, наличие ровиков вокруг курганов, обычай втыкать оружие в дно могилы (погребение 2, курган 26), наличие мясной пищи и ножа с костяной рукояткой являются скифскими чертами погребальной обрядности. Эти характеристики позволяют предположить принадлежность захоронений Гришковского могильника степным скифам, которые проникли на территорию южной окраины Лесостепи в конце V — первой половине IV вв. до н. э. Проявления этого процесса надёжно зафиксированы при изучении лесостепного Побужья, Днепровской Правобережной Лесостепи и Приднепровской террасовой Лесостепи.

А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей,
О.Д. Могилов, О.Л. Баженов, П.А. Болтанюк

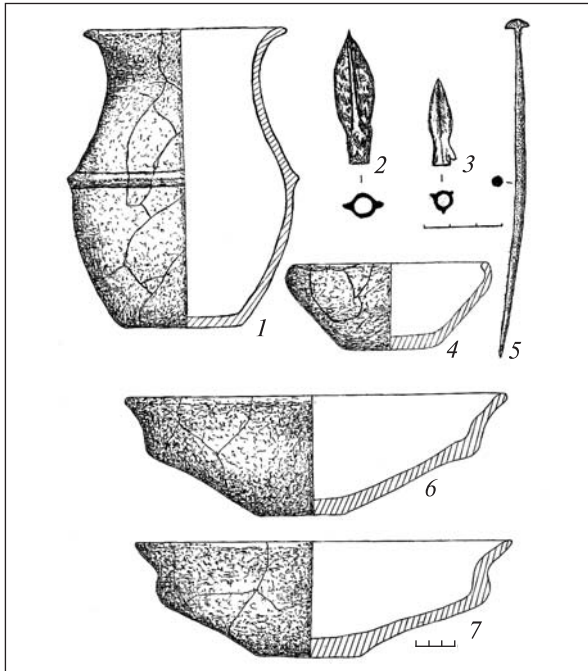
ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ РАНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ В РАЙОНІ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ р. ЗБРУЧ

The rescue archaeological research of the Early Scythian mounds started near the villages Ivankivtsi and Spasivka of Horodok Region in Khmelnytska Oblast. Two stone and earthen mounds, and wooden crypts under them, were uncovered. They contained pottery, bronze and iron tips of arrows, and bone articles.

Археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного університету у 2007 р. змушена була розпочати рятувні роботи на курганах ранньоскіфського часу, розташованих в околицях сіл Спасівка та Іванківці Городоцького району Хмельницької області, де ще з кінця XIX ст. було відомо понад десяток насипів. Під час археологічних розвідок у середині 80-х років минулого століття більшість із них візуально ще добре простежувались. Однак під час повторного огляду через кілька років фіксувалось вже лише два кургани. Вони і привернули увагу грабіжників навесні 2007 р., які, прокопавши в центрі великі ями (наприклад, розміри однієї — $3,2 \times 3,4$ м, а глибина понад 6 м), дісталися поховальних камер. З приводу цього факту відповідними районними й обласними установами було складено акти і порушено кримінальну справу. Щоб не допустити повної руйнації зазначених пам'яток, було прийнято рішення про їх невідкладне дослідження. Зауважимо, що район середньої течії Збруча багатий на старожитності різних часів. Чимало тут і курганів, окремі з яких, такі як Шидлівці, Новосілка Гримайлівська, Івахнівці, Сирватинці, були розкопані різними дослідниками на межі XIX—XX ст. У другій половині XX ст. також епізодично велися роботи на деяких курганах. Усі вони знаходяться в безпосередній близькості до згаданих вище пунктів і належать до західноподільської культурної групи скіфського часу, яка поки що вивчена далеко не повно. Тому кожний новий об'єкт становить значний науковий інтерес.

Експедиція працювала на двох курганах (один на полях села Спасівка, другий — Іванківці). Результати такі. Спасівська курганна група розташована за 1 км південніше села на підвищеному пасмі, що тягнеться із північного заходу на південний схід паралельно лівому берегу р. Шандрова, яка за кілька кілометрів впадає у р. Збруч. Тут на площі $0,7 \times 0,2$ км і знаходилось не менше восьми насипів. Нині зберігся один пограбований, про що йшлося вище, і ще один, який вдалося відшукати за виходами на поверхню каміння. Останній і став об'єктом розкопок. Він займав, як можна уявити, центральне місце в групі. Насип, який ще височів над горизонтом на 0,5 м, був розтягнутий плугами і мав овальну форму — 20×25 м. У центрі виявлено скупчення каміння (залишки колишнього кам'яного насипу) розмірами $10 \times 10,5$ м. Як і в інших подільських курганах, кам'яна конструкція складалась із більших каменів, які утворювали коло, і менших, що заповнювали центральну частину насипу. Під цим кам'яним завалом знаходилась поховальна камера, заповнена перепаленим до жовтогарячого кольору шаром землі та глини.

Камера була квадратною в плані. Орієнтована стінами майже за сторонами світу з незначним відхиленням у північній точці до сходу. Курган пограбований, простежуються перекопи в кількох місцях, тому чітких ознак стовпових ям не виявлено. Збереглась кам'яна підлога площею $2,4 \times 2,5$ м, яка складалась у південній частині з трьох-чотирьох шарів плит. У південно-східному кутку стояла урна з кальцинованими кістками. Серед кісток знаходились дві бронзові цвяхоподібні сережки, понад п'ятдесят каолінових намистин. Під урною знайдено бронзову шпильку (рисунок, 5). За урну слугував горщик з розчленованим валиком під

Матеріали з курганів біля сіл Спасівка та Іванківці

вінцями та чотирма соскоподібними наліпами на тулубі, який за формою є чимось середнім між тюльпаноподібними та банкоподібними посудинами. Поряд стояла корчага з дещо розширеним корпусом, декорованим гладеньким валиком (рисунок). Така орнаментация, як відомо, не характерна для ранньоскіфської епохи і в цьому випадку є свого роду рудиментом. Під північною стінкою камери розчищено три миски з відхиленим назовні краєм (рисунок, 6, 7), а в різних місцях трапились уламки ще кількох посудин (мисок, черпака). В центральній частині серед культурного шару виявлено близько 350 залізних панцирних пластин. Майже всі вони підпрямокутної форми, нижні краї заокруглені (один дещо більше), у верхній частині один кут вирізаний. Кожна пластина має по чотири отвори для пришивання до основи (три — вгорі, один — збоку), розміри бляшок становлять здебільшого $2,6 \times 1,5$ см. Щонайменше п'ять лусок мають інший вигляд. Вони більші — $2,6 \times 4,6$ см, знизу звисають три пелюстки, орнаментовані по краю дрібним крапчастим чеканом. У цьому ж місці кургану знайдено шість сильно опалених у вогні бронзових наконечників стріл (серед них більше дволопатевого, але є й трилопатевого) і чотири втулчасті кістяні наконечники, близькі за формою до кулястих.

Курган в Іванківцях розміщений лівіше автотраси Сатанів—Чемирівці, за 4,4 км на південний схід від Спасівської групи. Висота його — 4,5 м, діаметр з півночі на південь —

56 м, із заходу на схід — 60 м. Вершина плоска ($14,5 \times 17$ м), північна сторона крутіша, південна більш похила. Навколо кургану, як випливає з попередніх спостережень, був рів. Особливо добре він читається зі східного боку. Курган грабувався неодноразово. Простежено сліди близько 10 ям, які розосереджені по всій площі. В центрі кургану заклали розкоп розмірами з півночі на південь — 26 м, із заходу на схід — 13 м. Верхній шар насипу на глибину 2,5—3 м в центрі та на 1,2—1,5 м на схилах складався з чистого чорнозему з окремими каменями, які потрапили сюди, очевидно, випадково, під час пограбувань. Глибше йшов суцільний шар каміння, який особливо щільно залягав з північного та південного країв розкопу. Як з'ясувалося пізніше, це були частини кам'яного валу, який кільцем оточував дерев'яну стовпову гробницю.

Цього року вдалося частково розчистити вал і місце склепу. За відкритими ділянками валу можна визначити, що його висота досягала 2 і навіть більше метрів, ширина в основі — близько 10 м, діаметр по зовнішньому периметру — 26 м. Складається він із чистого каміння різних розмірів без будь-яких домішок землі.

Гробниця була впущена в ґрунт на 0,35—0,4 м нижче рівня давнього горизонту. До її конструкції входило два ряди стовпів, які з трьох сторін (південну до кінця не розкрито) підтримували споруду. Всього виявлено 19 стовпових ям. Деякі ями зовнішньої лінії свідчать про те, що стовпи в них були нахилені в бік внутрішнього ряду, тобто вони виконували роль підпор, які запобігали розповзанню будівлі. Площа склепу, якщо вимірювати за зовнішніми контурами ям крайніх рядів, становить $7,5 \times 7,5$ м. Відстань між ямами в паралельних рядах — від 0,8 до 1 м. Ями до кінця не дочищені. В окремих із них збереглися залишки зотлілих дубових стовпів, ущільнених камінням. У склепі, в межах внутрішніх стовпових конструкцій, підлога була вимощена кам'яними плитами та замашена глиною. Проте більшу її частину смугою $4 \times 2,5$ м було зірвано ще в давнину. У північній частині гробниці знайдено залізний лавролистий дволопатевого і бронзовий трилопатевого наконечники стріл. З чотирьох кутів склепу (за його межами) в кам'яному валу залягає потужний шар перепаленої до яскраво-червоного кольору глини, в якій простежуються тонкі прожилки вугілля. Походження цих глиняних скупчень ще не з'ясовано.

З південної сторони у вал вривається, і частково через нього проходить, свого роду ко-

ридор, обмежений з двох боків кам'яними, мурованими насухо, стінами. Коридор зву- жується в бік склепу (ширина близько 2 м) і розширюється у протилежний бік (до 6 м). На його долівці залишились ровики — відбитки від настилу з колод (горбилів?) завширшки 20— 25 см. Складається враження, що цей настил переходить у кам'яний поміст, який веде до підніжжя кургану, але ця частина залишилась ще не розкопаною.

До південно-західного кута склепу примикав невеликий (висота — 1,9 м, діаметр — близько 4,3 м) курганоподібний насип, який був пере- критий загальним насипом.

Є підстави вважати, що цей курган з'явився ще до спорудження дерев'яної усипальниці, про яку йшлося. Під його чорноземним на- сипом, вкритим зверху шаром каменю, вияв- лено залишки трупоспалення, висипаного на долівку, встелену тонким шаром дрібного піс- ку з білою глиною. Поховання супроводжува- лось двома чорнолощеними мисками з широ- ким, відігнутим назовні вінцем, унікальним блюдом, виготовленим із рога лося(?), двома кістяними туалетними лопатками-ложечками, кістяними деталями горита (застібка, 2 «цвяш- ки», 10 «стовпчиків») та ще деякими іншими уламками кістяних виробів.

Будова Іванковецького склепу виявилась досить складною. Із подністровських пам'яток найближчими до нього є гробниці з курганів 1 і

2 в Перебиківцях, досліджених Г.І.Смирновою. Це особливий тип усипальниць, призначе- ний для дуже поважних членів суспільства. Стосовно різних категорій поховального ін- вентарю зі Спасівки та Іванковець, то вони ві- домі на інших старожитностях з Українсько- го Правобережжя. Миски з відігнутими на- зовні вінцями представлені як на Середньому Дністрі — Теклівка, Перебиківці, так і у По- бужжі — Немирів та Подніпров'ї — Жаботин та ін. Типовими є й наконечники стріл, кістяні деталі горита. Дещо складніше з роговим блю- дом. Такі знахідки рідкісні. Походять вони, на- приклад, з Новозаведенного, що на Північно- му Кавказі, трапляються у сарматських комп- лексах пізнішого часу.

Попередньо дата курганів у Спасівці—Іван- ківцях може визначатись кінцем VII — початком VI ст. до н. е.

Після завершення цьогорічних розкопок було виконано певний обсяг робіт із консервації Іванковецької пам'ятки. Вже на цьому етапі досліджень стає очевидним, що це унікальний за своїми конструктивними особливостями курган, аналогів якому в Україні практично немає. Тому на порядок денний ставиться пи- тання про його можливу реконструкцію і на- ступну трансформацію в музейний об'єкт. Сподіваємося, що це викличе зацікавленість, розуміння та підтримку у владних і бізнесових структурах та широких колах громадськості.

Демидко С. Ю.

ДАВНЬОРУСЬКИЙ «ІЗЯСЛАВЛЬСЬКИЙ» МІКРОРЕГІОН

In autumn of 2007, archaeological prospecting on the territory of Ancient Rus hill-fort near Horodyshche village of Shepetivka Region in Khmelnytska Oblast, also known as «ancient Isyaslavl», 19 new settlements of various periods were uncovered. Among them was the hill-fort posad (trading quarter) of about 50 hectares. Most of the settlements are multilayer ones. The Bronze Age materials were found in 3 localities, Chernyakhivska culture materials — in one locality, the finds of the 12th—13th cc. — in 15, and of PCB in 7 localities.

Восени 2006 року з наказу керівництва ВАТ «Городищенське 1996» (с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл.) на території пам'ятки археології — городища XII—XIII ст., відомого також як «стародавній Ізяславль» — внаслідок прокопки траншей під бурякосховище було знищено культурний шар на площі понад 0,5 га. За даним фактом Шепетівською міжрайонною прокуратурою була порушена кримінальна справа за ознаками злочину, передбаченого статтею 298 Кримінального кодексу України «Знищення, руйнування або пошкодження пам'яток — об'єктів культурної спадщини та самовільне проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці». Для обстеження стану городища після зазначених порушень, визначення обсягів руйнації та суми завданих збитків, складання відповідних актів правоохоронними органами були залучені спеціалісти ДП «ОАСУ Подільська археологія» (м. Тернопіль) та Хмельницького обласного краєзнавчого музею (далі — ХОКМ). Під час проведення зазначених робіт було встановлено, що, по-перше, інформація щодо повного розкриття укріпленої площі експедицією М. Каргера 1957—1964 рр. та загальна характеристика виявлених при цьому об'єктів, ймовірно, не зовсім відповідає дійсності; по-друге, площа зазначеної пам'ятки суттєво перевищує визначені дослідником 3,6 га. Виходячи з останнього, співробітники ХОКМ значно розширили зону

обстеження — вона охопила береги р. Гуска та її приток у районі сіл Городище і Пашуки Шепетівського р-ну Хмельницької обл. За результатами проведених у жовтні—листопаді 2007 р. розвідок ми можемо зробити висновок про наявність на зазначеній території сукупності компактно розташованих різночасових пам'яток, що дозволяє виділення їх у окремий археологічний мікрорегіон. Наведений нижче їх опис є скороченим (без аналізу топографії, опису речових знахідок, ґрунтів та ін.), що зумовлено редакційними обмеженнями щодо обсягу тексту. Нумерація пунктів у опису відповідає позиціям на рисунку.

1. Городище «Вали». Перші відомості про пам'ятку наведено у роботах кінця XIX ст., перше розвідкове обстеження здійснене у 1949 р. П. Третяковим. У 1957—1964 рр. стаціонарні дослідження у межах укріпленої площі городища проводились Галицько-Волинською археологічною експедицією Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом М. Каргера. У 2007 р. автором проведено суцільне розвідкове обстеження території городища та прилеглої до нього місцевості.

Городище розташоване на лівому березі р. Гуска (Гуска — Цвітоха — Горинь — Прип'ять — Дніпро) за 0,6 км на південь-південний захід від села в уроч. Вали. Городище складається з укріпленої частини (дитинець, окольне місто) та посаду. Площа укріпленої частини 3,6 га. Дитинець, розташований у східній частині пам'ятки, оточений одним валом та зовнішнім ровом. Оборонна система окольного міста: 3 ряди «рів—вал», підсилені з західного та південно-західного боку додатковими валами. Зовнішні вали земляні, внутрішній вал окольного міста та вал дитинця споруджені із застосуванням дерев'яних клітей (окремі зруби

3 × 4, 3 × 3,5 м, відстань між якими складає 1... 1,2 м). Потужність культурного шару у межах укріплень перевищує 1,5 м. Загальна кількість споруд на площадках дитинця та окольного міста залишається невизначеною. У 2007 р. під час візуального обстеження траншей бурякосховища у центральній частині окольного міста виявлено плями заповнень як мінімум двох напівземлянок (розчистка не проводилась). Під час розкопок 1957—1964 рр. знайдено різноманітний речовий матеріал. Незначна частина знахідок (фрагменти посуду, фібули, кістяний гребінь тощо) походить з культурного шару III—IV ст., ділянки якого простежені у північній та східній частинах городища. Решта матеріалу, середіншого — імпорти, датована кін. XII — першою половиною XIII ст. Матеріали досліджень засвідчили загибель городища і його мешканців (понад 1,5 тисячі чоловік) внаслідок бойових дій. Сучасна активна господарська діяльність завдала пам'ятці значних втрат: суттєво переплановані укріплення (особливо їх південна та південно-східна ділянки), на території дитинця споруджено птахоферму і т.п.

Неукріплений посад прилягає безпосередньо до зовнішнього валу і оточує городище з півночі та заходу. Площа поширення підйомного матеріалу перевищує 50 га. На території посаду виявлено фрагменти гончарного посуду, металевих та скляних виробів XIII ст.

Городище оточене низкою пам'яток, розташованих по обох берегах р. Гуска та її безіменних приток.

2. Поселення Пашуки 1 з матеріалами (фрагменти посуду та металевих виробів) XII—XIII ст. Площа поширення підйомного матеріалу 400 × 100 м.

3. Поселення Пашуки 2 XII—XIII ст. (поодинокі уламки гончарного посуду). Площа — 150 × 100 м.

4. Місцезнаходження Пашуки 3 XII—XIII ст. (поодинокі фрагменти гончарного посуду). Площа — 100 × 70 м.

5. Поселення Пашуки 4 з матеріалами, ймовірно, доби бронзи, XII—XIII ст., XVII—XIX ст. площею 200 × 80 м.

6. Поселення Пашуки 5 XII—XIII ст., XV—XIX ст. Площа поширення підйомного матеріалу 200 × 100 м.

7. Поселення Пашуки 6 (ймовірно, доба бронзи, XVI—XVII ст.) площею 300 × 80 м.

8. Поселення Пашуки 7 II тис. до н.е., XII—XIII ст., XVII—XIX ст. площею 600 × 150 м.

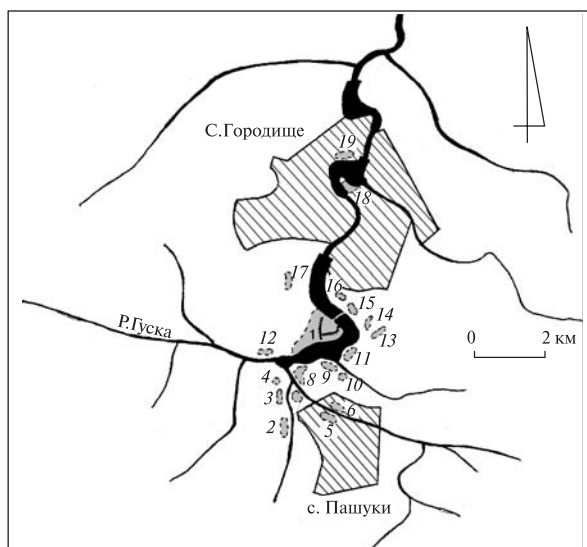

Схема розташування пам'яток археології поблизу так званого «стародавнього Ізяславля».

9. Поселення Пашуки 8 з матеріалами XII—XIII ст., XVIII—XIX ст. Площа поширення підйомного матеріалу 250 × 75 м.

10. Місцезнаходження Пашуки 9 площею 50 × 30 м з окремими фрагментами гончарного посуду XII—XIII ст.

11. Поселення Пашуки 10 XII—XIII ст. площею 400 × 30 м.

12. Поселення Городище 1 XII—XIII ст. площею 200 × 60 м.

13. Поселення Городище 2 XII—XIII ст. (фрагменти посуду, виробів з чорного металу та кістки) площею 300 × 100 м.

14. Поселення Городище 3 з фрагментами гончарного посуду XIII ст., поширеними на площі 300 × 80 м.

15. Поселення Городище 4 площею 300 × 100 м з матеріалами XII—XIII ст.

16. Поселення Городище 5 XII—XIII ст. площею 150 × 50 м.

17. Поселення Городище 6 XII—XIII ст. Площа 450 × 100 м.

18. Поселення Городище 7 в уроч. Плянт. Матеріал XVI—XVIII ст. поширений на площі 1000 × 100 м.

19. Поселення Городище 8 з матеріалами III—IV ст., XVI—XIX ст. площею 400 × 80 м.

Переважає більшість з нововиявлених пам'яток, як виглядає, входила до складу давньоруської агломерації, що складалась з міста (дитинець, окольне місто, посад) та 15 селищ-супутників. Зазначимо, що синхронні поховальні пам'ятки на обстеженій території поки-що не виявлені.

М.П. Жуковський

ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЬ РОЗТАШУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКИХ СІЧЕЙ У м. НІКОПОЛІ І НІКОПОЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ У 2002—2007 рр.

The paper presents the results of the research in localities of the earthen fortifications remains of Mykytynska Zaporizka Sich (1639—1652) in Nikopol and the first Zaporizka Sich (mid of the 16th c. — 1593) on the Tomakivka Island in Nikopol Region of Dnipropetrovsk Oblast in 2002—2007.

З 2000 р. група археологічної розвідки Нікопольського державного краєзнавчого музею, очолювана автором за «Відкритим листом» від Інституту археології НАН України, щороку проводить польові дослідження на території м. Нікополя. Їх метою був пошук залишків земляних укріплень Микитинської Запорізької Січі (1639—1652 рр.). Ця Січ відіграла видатну роль в історії України. Вона була одним із перших козацьких міст-фортець на правому березі Великого Лугу. Саме тут 19 квітня 1648 р. (за старим стилем) Велика козацька рада обрала Гетьманом України Богдана Хмельницького і звідси розпочалася визвольна війна українського народу середини XVII ст.

Археологічна розвідка проводилася на території центральної частини міста, у західному секторі міського парку ім. 40-річчя Перемоги. Це місце було обрано як перспективне для локалізації ймовірного розташування Січі на підставі вивчення картографічних документів XVIII—XIX ст., праць істориків та краєзнавців Д.І. Яворницького, Я.П. Новицького, Л. Падалки, І. Кареліна, які засвідчували наявність тут земляних валів і рову. Проте останні були сплановані бульдозерами під час будівництва парку в 70-х роках XX ст. і на їх місці було посаджено дерева.

Лише під час третього польового сезону в 2002 р. у районі висоти 71,8 м у шурфах 23 і 24 було виявлено контури заповнення рову зі стінками, що нахилені під кутом 40—50°. Заповнення згори донизу являє собою послідовно розміщені прошарки: техногенного ґрунту

завтовшки до 0,2—0,3 м; глини з півкруглим низом завглибшки до 0,4—0,5 м від рівня поверхні, нижче, до дна рову — чорнозему. Розчищення заповнення показало, що це середня й нижня частини рову завширшки від 2,8 до 3,1 м, завглибшки до 1,5—1,7 м від рівня поверхні. Довжина дослідженої у 2002 р. частини рову становила 4,5 м. Його орієнтація: північ—північний захід — південь—південний схід. Із вибраного ґрунту по західній стороні рову було здійснено реконструкцію валу, який має ширину в основі від 3,0 до 4,0 м і висоту від рівня поверхні до 1,2—1,4 м.

У 2003—2007 рр. польові дослідження на місці, де було виявлено фрагмент рову, були продовжені. Шурфи закладалися у північно-західному та південно-східному напрямках по осі рову. Закладалися також археологічні шурфи у вигляді траншей завдовжки від 5,0 до 10,0 м та завширшки 1,0 м перпендикулярно до рову та глибиною до материкової частини. З південно-західної сторони рову також закладалися паралельно шурфи розмірами 2,0 × 2,0 м та глибиною до материка.

У 2002—2005 рр. після знесення перемичок між шурфами, що закладалися у заповненні рову для виявлення його стратиграфії, утворився його єдиний фрагмент завдовжки 30,0 м і завглибшки від 1,0 до 2,0 м від рівня поверхні. Цікаво зазначити, що на дні рову, який має ширину від 0,2 до 0,3 м, через 1,5—2,0 м розташовані підвищення заввишки до 0,3 м і завдовжки від 0,3 до 0,6 м. У 2006—2007 рр. довжина дослідженої частини рову досягла 71,0 м. Ширина рову на рівні поверхні практично не змінювалася — 2,8—3,2 м.

Узагальнюючи результати вимірювань рову та реконструйованого валу, можна додати, що бойовий схил, тобто сума довжини зовнішньої

поверхні земляного насипу валу від його вищої точки, що переходить у поверхню рову, до рівня його дна становить, залежно від глибини рову, від 3,0 до 4,2 м. Ймовірно, цього було достатньо для захисту від атак татарської кінноти, яка була за часів Микитинської Запорізької Січі головним військовим противником її залоги.

Під час археологічного шурфування рову на глибині 0,2—0,3 м від рівня поверхні (тобто під техногенним шаром ґрунту) було знайдено дві мідні російські монети першої половини ХІХ ст., кінська підкова ХІХ ст. розміром 0,16 × 0,14 м, залізні кавалерійські шпори розміром 0,13 × 0,07 м орієнтовно ХVІІІ—ХІХ ст., біметалева (мідь—залізо) підкова чобота орієнтовно кінця ХІХ — початку ХХ ст., фрагменти кераміки ХІХ—ХХ ст. тощо.

Найцікавішою знахідкою був виявлений у заповненні розкопу 7 по центру рову, на глибині 1,82 м від рівня поверхні та на висоті 0,03 м від дна підбор чобота. Він має півовальну форму, розміри 0,07 × 0,068 × 0,03 м, зроблений з великої кількості вирізаних по фасону клаптиків шкіри. На верхній поверхні дугою розміщені голчасті отвори, на нижній — підківки із залізних цвяхів. Вони мають грибоподібну головку діаметром до 10 мм та висотою до 5 мм. Нижче головки — стрижень конусоподібної форми з гвинтоподібним вістря. Загальна довжина цвяха — 22 мм. Цвяхи розміщені двома концентричними параболічними рядами та одним поздовжнім у центрі меншого ряду. В підборі збереглося 27 цвяхів, але їх було більше, оскільки частина підбора в його нижній частині пошкоджена. Прошарки шкіри, з якої виготовлено підбор, перебували в деформованому стані, залізні цвяхи підківки — в іржі. Для збереження знахідки було проведено його очищення та первинну консервацію. На думку автора, цей підбор — з чобота, виготовленого за європейським зразком у середині ХVІІ ст. Він знаходиться, як і інші знахідки, у фондах Нікопольського державного краєзнавчого музею.

У 2005 р. у північно-східній стороні шурфу 37 на 0,05 м нижче техногенного прошарку виявлено увіткнутий горизонтально залізний кований цвях. Цвях має грибоподібну головку круглої форми діаметром 0,031 м та стрижень з квадратною формою перетину, що звужується до вістря. Довжина цвяха — 0,226 м. Знаходиться у деформованому та корозійному стані. Датується ХVІІ ст.

Приводом для обстеження території о. Томаківка в місці ймовірного розташування зем-

ляних укріплень, які було зафіксовано науковцями у ХІХ—ХХ ст. та ототожнюються з Томаківською Запорізькою Січчю (1550-ті — 1593 рр.), була необхідність їх повної або часткової локалізації у зв'язку з твердженням про їх затоплення водами Каховського водосховища у середині 50-х років ХХ ст. Другим аспектом наукового пошуку була спроба виявити ймовірний зв'язок між укріпленнями Томаківської Запорізької Січі середини ХVІ ст. і укріпленнями, які будував Б.Хмельницький навесні 1648 р. після успішного повстання на Микитинській Січі у січні того року.

Вперше про укріплення запорозьких козаків на о. Томаківка згадується в «Хроніці» М. Бельського (середина ХVІ ст.), у записках посла Австрійської імперії Е. Лясоти (1594 р.) та французького військового інженера, що перебував на службі у польського короля, Г.Л. де Боплана (1639 р.).

Видатний історик запорозького козацтва Д.І.Яворницький обстежив о. Томаківку, зокрема його південну частину, де знаходилися укріплення, які, на його думку, належали Томаківській Запорізькій Січі. За його описом, укріплення, що збереглися, мали форму правильного редуту, що складався з трьох траншей: східної завдовжки 49 сажнів, західної завдовжки 29 сажнів і північної завдовжки 9—5 сажнів. В останній був вхід на 45 сажнів, рахуючи зі сходу на захід. Найбільша висота кожної з траншей становить 3,5 сажня. Під дією весняних вод південні кінці західної й східної траншей перетворилися на глибокі урвища. Поблизу укріплень знаходили рештки різних предметів побуту і зброї запорозьких козаків.

Існує чимало публікацій плану о. Томаківка, проте абсолютна більшість із них не є автентичними оригіналами і не мають його легенди. Останній був виявлений автором у фондах відділу картографії Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського як «План острова Городище с показанием местности окружающей оный». Його можна брати за вихідну основу для локалізації місця розташування укріплень (М 1 : 16 800).

На вищезгаданому плані у південній частині острова, на захід від з'єднання р. Ревуна та р. Річище під знаком «а» показані окопи прямокутної форми із зачорненою південною стороною. Малюнок укріплення має показники довжини західної, північної та східної сторін: відповідно 30 сажнів (63,90 м), 120 сажнів (255,60 м), 60 сажнів (127,80 м). До позначки «окопів» є примітка: «при окопах 7 саж. глубины» (14,91 м).

Таким чином, аналізуючи дані вищезгаданого плану, можна дійти висновку, що:

1. Руйнація південного берега о. Томаківка в місці розташування «окопу» весняними повеннями не була значною, оскільки ширина р. Річище не створювала простору для максимальної ударної сили хвилі води.

2. Створення Каховського водосховища у середині 50-х років ХХ ст. в районі Марганця, і зокрема о. Томаківки, супроводжувалося будівництвом гідротехнічних споруд і забутуванням камінням берегів. Однак підйом води становив у цьому районі лише 10,0 м, що аж ніяк не могло призвести до затоплення того місця південного берега вищезгаданого острова, де знаходились укріплення.

Отже, з огляду на вищевикладене і виникла необхідність у пошуку на сучасній поверхні о. Томаківка за допомогою археологічної розвідки місця розташування «окопу», який ототожнюється деякими дослідниками з першою Запорізькою Січчю.

Під час виїзду на о. Томаківка, де відбулися зустрічі зі старожилами с. Острів, адміністративно підпорядкованого Марганецькій міській раді, вдалося з'ясувати, що на його околиці знаходилися залишки земляних укріплень у вигляді валу і рову. Вони були П-подібної форми і спиралися західною й східною сторонами на південний берег острова. За свідченням Анатолія Івановича Маковецького, 1932 р. народження, власника подвір'я 75 с. Острів, у 1949 р. його батьки побудували хату за кілька метрів на захід від північно-східного кута укріплень та за кілька метрів на схід від повороту дороги в село. В 60—70-х роках ХХ ст. А.І. Маковецький побудував нову хату, перпендикулярно до валу, при цьому спланувавши його в цьому місці до рівня поверхні землі.

Місцевість на південному березі о. Томаківка, в районі колишніх земляних укріплень, має розміри 250,0 × 125,0 м, зазнала значного техногенного впливу. Вона обмежена з півночі і сходу шосе завширшки 6,0 м, на заході — задернованою улоговиною завглибшки до 5,0 м, на півдні — забутованим гранітними кам'яними брилами берегом Каховського водоймища. Ця ділянка берега має ухил з півночі на південь з перепадом висоти від 27,0—28,0 м до 20,0 м. Висота забутованого берега, засадженого деревами, що орієнтований по осі захід—схід, становить від 1,5 до 2,5 м. Вздовж берега йде ґрунтова дорога.

У східній частині цієї місцевості знаходиться подвір'я 75 с. Острів, розмірами 50,0 × 60,0 м, з

розташованими на ньому капітальними старими і новими одноповерховими житловими та господарськими будівлями. Між парканом з північної сторони та запільною стороною нового житлового будинку знаходиться частина земляного валу завдовжки 24,0 м, завширшки до 10 м, заввишки 1,4—1,5 м. Між подвір'ям та вищезгаданою дорогою при березі знаходяться городи.

У західній частині місцевості, де розміщені земляні укріплення, за 3,0—4,0 м від шосе на південь — крутий берег урвища заввишки до 5,0 м. Між цим урвищем і польовою дорогою понад берегом розташоване футбольне поле розмірами 80,0 × 40,0 м з іржавою, триметрової висоти будкою для спорткоментатора.

По центру місцевості за 18,0 м на південь від шосе розміщено пам'ятний знак про комуну «Садівник-городник», яка заснувала сад у 20-х роках ХХ ст. на о. Томаківка.

З метою виявлення північно-східного кута рову земляних укріплень було закладено шурф 1 за 15,0 м на північ від паркану подвір'я 75 за шосе.

Розміри шурфу 1 — 2,0 × 3,0 м. Поверхня рівна, задернована. Під задернованою поверхнею простежується техногенний шар ґрунту завтовшки 0,4—0,45 м з дрібного каміння, щебеню, цегли. Під ним знаходиться прошарок мішаного утрамбованого ґрунту світло-сірого кольору завтовшки від 0,1 до 0,3 м. Наступні прошарки ґрунту техногенного характеру, з нерівними хвилястими горизонтальними контурами простежуються до таких глибин від рівня поверхні: північно-західного кута — 1,45 м, північно-східного — 1,2 м, південно-східного — 1,4 м, південно-західного кута — 1,55 м. Під ним простежується шар затічного чорнозему, який лежить на материковій глині під ухилом. І, таким чином, глибина шурфу 1 від рівня поверхні до рівня материкової глини становить у північно-західному куті 2,30 м, у північно-східному — 1,5 м, у південно-східному — 2,2 м, у південно-західному куті — 2,40 м.

Отже, у профілях шурфу 1 простежується заповнення як результат техногенної діяльності (пов'язаної з будівництвом шосе), так і фрагмент заглиблення в материковий ґрунт, який з огляду на розташування в цьому місці північно-східного кута укріплень та характерної конфігурації найвірогідніше ототожнюється з фрагментом рову вищезгаданих укріплень. З часом, під дією природних факторів, рів заповнився затічним чорноземом, а під час створення Каховського водосховища він був засипаний при будівництві шосе.

Результати археологічної розвідки у шурфі 1 на о. Томаківка, на місці колишніх земляних укріплень, потребують її продовження з метою отримання додаткової інформації про рів вищезгаданих укріплень і збереження уцілілої частини валу з ровом.

Польові археологічні дослідження в м. Нікополі у 2002—2005 рр. проводилися на виконання завдань Національної програми відродження і розвитку Українського козацтва на 2002—2005 рр., ухваленої Указом Президента України від 15 листопада 2001 р., в умовах повної відсутності фінансування з державного і місцевих бюджетів, незважаючи на те, що клопотання про

нього до органів влади всіх рівнів було щороку. У 2006—2007 рр. археологічні дослідження у м. Нікополі та на о. Томаківка проводилися за рахунок коштів грантової Угоди між Урядом США і Нікопольським державним краєзнавчим музеєм від 26 вересня 2006 р. з реалізації проекту Створення та розвиток історико-археологічного комплексу «Микитинська Запорізька Січ», присвяченого 360-річчю початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом гетьмана Б.Хмельницького. Автор щиро вдячний Послу США в Україні В. Тейлору за фінансування проекту та всім його учасникам, які взяли участь у його реалізації.

М.П. Жуковський, В.В. Шатунов, Л.В. Литвинова

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛИШКІВ ЗРУЙНОВАНОГО СКІФСЬКОГО ПОХОВАННЯ У м. НІКОПОЛІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2007 р.

In 2007, the research of the Scythian burial of the 4th—3rd cc. BC was provided in Nikopol. The anthropological investigations revealed three skeletons laid in the burial. In footstep bone of one of them a bronze arrowhead was found.

У лютому 2007 р. Нікопольський державний краєзнавчий музей отримав повідомлення про те, що під час земляних робіт зі спорудження каналізаційної ями на приватному подвір'ї у м. Нікополі на глибині понад 2,0 м виявлено людське поховання. Під час виїзду на вказане місце було встановлено, що за адресою по вул. І. Гончара, 3, біля зовнішнього боку цегляного паркану, викопано яму розмірами 2,20 × 2,20 м завглибшки 4,0 м. Північна стіна ями розміщена паралельно вулиці, що має орієнтацію захід—схід. Власник подвір'я Є. Кононович підтвердив, що за тиждень до приїзду, на його запрошення, музейних працівників робітники, що копали каналізаційну яму, на глибині 2,0 м дійсно виявили людські кістки, бронзові наконечники стріл та фрагменти ліпного чорнолакового посуду. Залишки людських кісток були зібрані в мішок. Попередній огляд частини вищезгаданих наконечників стріл показав, що вони належать до скіфського часу. Вищезгадані знахідки було передано до музею. Фрагменти посуду оглянути не було можливості, оскільки ще до зустрічі археологів з Є. Кононовичем їх узяв нікопольський дослідник скіфської давнини О. Фатєєв. Прохання передати ці знахідки до музею залишилося поки що без позитивного результату.

Як стверджують старожили, що мешкають у районі вул. І. Гончара, до будівництва кварталу приватного сектору тут у 50-х роках ХХ ст. знаходилося оране поле з невеликими підвищеннями землі заввишки 0,5—1,0 м, які мали округлу форму та діаметр від 10,0 до 20,0 м. Ймовірно, це була одна із груп Нікопольсько-

го курганного поля, що простягалася зі сходу від центральної частини м. Нікополя (парк ім. 40-річчя Перемоги) до с. Олексіївка Нікопольського району.

Під час огляду ями на її південній стіні, на глибині 2,10 м від рівня поверхні, в материковому ґрунті було виявлено пляму заповнення змішаного чорнозему розмірами 1,0 × 0,6 м, півовальної форми, з горизонтальною лінією її основи. Після зачищення стін ями встановлено, що під утоптанним рівнем поверхні простежується шар чорнозему завтовшки 0,5 м, який переходить у суглинок, а потім у материкову глину. Під час розчищення плями було виявлено південно-східну частину дна могили трикутної форми із заокругленою вершиною і східним краєм розмірами 1,0 × 0,25 м. Приблизна орієнтація поховальної камери — схід—південний схід — захід—північний захід. На вищезгаданій частині дна було розчищено три фаланги людської кінцівки.

Склепіння, судячи з його нижньої частини біля дна, має дугоподібну форму. Висота склепіння — близько 0,60 м. За залишками контуру склепіння камери поховання належить до IV ст. до н. е. Наявність стандартних скіфських наконечників стріл IV—III ст. до н. е. підтверджує цей висновок.

Слідів вхідної ями та інших ознак могили виявлено не було у зв'язку з руйнацією поховання робітниками під час риття зливної ями.

Під час перевірки заповнення ями у відвалах було виявлено окремі рештки людського кістяка, які долучено до зібраних раніше.

До фондів музею було передано з цього поховання 16 бронзових тригранних і трилопате-вих наконечників стріл, одну з яких виявлено у кістці стопи. Цей наконечник стріли тригранний, з внутрішньою втулкою, має трикутну го-

Рис. 1.

лівку та дугоподібні вирізи в основі. Його довжина — 0,024 м, діаметр втулки — 0,003 м. У ньому знаходиться залишок деревка. На одній з граней у нижній половині є отвір розмірами 0,002 × 0,005 м. За типологією вищезгадані скіфські бронзові наконечники стріл аналогічні виявленим у досліджених скіфських похованнях IV—III ст. Нікопольського курганного поля.

Антропологічний матеріал з поховання (вул. Гончара, 3) складається з 3 скелетів поганої збереженості. Дослідження за краніологічною та остеологічною програмами неможливе у зв'язку з поганою збереженістю скелетів. Статеві-вікові визначення проведено з урахуванням особливостей будови черепа, кісток верхніх і нижніх кінцівок, кісток таза, а також стану черепних швів та зношеності зубної системи.

Скелет 1. Збереглися уламки черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок, кістки таза, хребці, ребра, кістки стопи. Загалом скелет масивний, м'язовий рельєф на кістках розвинений значно. Уламки черепного склепіння та нижня щелепа масивні, з добре розвиненим м'язовим рельєфом. Надбрівні дуги — 2 бали. Черепні шви заросли майже повністю. Стертість нижніх молярів — до 3 балів. Кістки верхніх і ниж-

Рис. 2.

ніх кінцівок масивні, з сильно розвиненим м'язовим рельєфом. Загальна довжина кісток верхніх і нижніх кінцівок становить: плечова — 330,0 мм, стегнової — 470,0 мм, гомілкової — 370,0 мм. Зріст (довжина тіла) становить за формулами: Л. Манувріє — 168,8 см, М. Троттер і Г. Глезер — 173,0 см. У ділянці правої стопи (таранна кістка) знайдено бронзовий наконечник стріли, який майже повністю увійшов у тіло таранної кістки. В ділянці стопи розміщені зовнішні та внутрішні підшовні вени, а також проходить мала прихована вена, травмування або розрив яких могли призвести до смерті цього індивіда (рис. 1, 2). На користь цього висновку свідчить також відсутність запальних процесів на поверхні кістки та в ділянці отвору, утвореного стрілою.

Кістки посткраніального скелета належать чоловікові, вік визначено у віковому інтервалі 40—45 років.

Скелет 2. Збереглися уламки кісток верхніх і нижніх кінцівок, уламки кісток таза. Загалом кістки доволі грацильні, м'язовий рельєф не розвинений. На довгих кістках зрослися тільки частина епіфізів. Скелет належав жінці, вік — 18—20 років.

Скелет 3. Знайдено фрагмент правої гомілкової кістки (епіфізи не збереглися). Стать і вік визначити неможливо. Кістка належить дорослому індивіду.

Л.Л. Залізник, В.О. Манько, М.М. Беленко

СТОЯНКА ВИСЬ ПОЧАТКОВОЇ ПОРИ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

The new site Vys of the Early Upper Palaeolithic period near Novomyrhorod in Kirovohrad Oblast was investigated in 2007. Flint finds included two-sided Szeleta type edges, Aurignac-like high scrapers, archaic flat and radial cores for flakes, several end scrapers and burins. Such flint materials allow the authors to attribute Vys site to Szeleta monuments of Stinka 1 type in the Dnister and Prut Rivers basins.

Стоянка розташована на великому пологому мисі лівого берега р. Велика Вись, на рівні 2—3 терас, на півдорозі від с. Лекареве до с. Шмидове, за 5 км на захід від районного центру Новомиргород. Складений лесовими відкладами мис прорізала ґрунтова дорога, що сполучає ці села. У процесі її будівництва було знято до 2 м ґрунту. Інакше кажучи, мис перерізає траншея завглибшки до 2 і завширшки близько 8 м, по дну якої проходить дорога. Виїмка ґрунту під дорогу не досягла культурного шару на 20—40 см. Однак колії дороги прорізали денну поверхню стоянки. Оброблені кремені неодноразово збиралися у промоїнах, що утворилися в коліях дороги.

Стоянку Вись, що біля с. Шмидове під Новомиргородом, було відкрито на початку 80-х років ХХ ст. відомим краєзнавцем та ентузіастом палеолітознавства П.І. Озеровим з м. Новомиргорода. У травні 2006 р. на стоянці збирав підйомний матеріал Л.Л. Залізник, після чого пам'ятку шурфували В.М. Степанчук і С.М. Рижов. У шурфі знайдено двобічно оброблений, асиметричний у плані, плоскоопуклий у розрізі гостроконечник мустероїдного вигляду та кінцеву скребачку на пластинчастому відщепі.

У липні 2007 р. роботи на пам'ятці проводила Археологічна експедиція Києво-Могилянської академії під керівництвом Л.Л. Залізника. Активну участь у її роботі брали к.і.н. В.О. Манько, П.І. Озеров, к.і.н. Ю.В. Кухарчук, М.М. Бе-

ленко, студенти — археологи та історики — Києво-Могилянської академії, які проходили археологічну практику.

На пам'ятці було зроблено зачищення з метою підготовки розрізу нашарувань для запрошених з Києва палеогеографів д.г.н. Ж.М. Матвіїшиної та к.г.н. О.Г. Пархоменка. У процесі цих робіт у бурому похованому ґрунті на глибині 2—2,3 м від поверхні було виявлено культурний шар (рис. 1), що містив непоказові й недиагностичні в культурному плані кремені. Однак у колії ґрунтової дороги поряд із шурфом зібрано досить багато розщепленого кременю, який свідчив про початок руйнування культурного шару. Щоб запобігти нищенню культурного шару та визначити культурно-хронологічну належність стоянки, вздовж колії дороги, що врізалася в шар, було закладено зачищення. Незважаючи на десятки виявлених у культурному горизонті кременів досить довго не вдавалося ідентифікувати й датувати добуті матеріали. Тому зачищення трансформувалося у невеликий розкоп, що простягся вздовж згаданого шляху. Лише в другій від дороги лінії квадратів було добуто показові артефакти (уламок двобічнообробленого селетоїдного накопичника, високі скребки оріньяцького типу), які змусили остаточно відмовитись від первинної версії датування пам'ятки фінальним палеолітом і дали змогу віднести її до початкового етапу верхнього палеоліту.

Цю характеристику підтвердили дослідження геологічного розрізу палеогеографами Інституту географії НАН України д.г.н. Ж.М. Матвіїшиною та к.г.н. О.Г. Пархоменком. Вони дійшли висновку, що кремій залягав у верхніх горизонтах витачівського похованого ґрунту, завершення формування якого датується часом близько 30 тис. років тому. Усього просте-

жено 3 горизонти похованого ґрунту, які залягали на глибині від 1,6 до 2,5 м від поверхні (рис. 1). Верхній з них світло-бурий (vtc), малопотужний (близько 20 см), побитий морозобійними тріщинами з вищого рівня бузького лесу, що відкладався в перигляціальних умовах. Значно потужніший (40—50 см) і темніший середній горизонт (vtb₂) також розбитий на окремі блоки морозобійними клинними чи тріщинами висихання. Нижній темно-бурий горизонт (vtb₁) по нижній межі язиками опускався у підстилаючий удайський лес.

На думку згаданих палеогеографів, верхній горизонт має ознаки дерново-бурого степового ґрунту, що існував в умовах сезонно-змінного режиму зволоження. Морозобійні тріщини, заповнені бузьким лесом, свідчать про різку зміну клімату в бік встановлення холодних і сухих перигляціальних умов. Оглиненість та озалізеність витачівських ґрунтів (особливо середнього та нижнього) свідчать про їх формування в умовах вологішого і теплішого за сучасний помірний клімату.

Розкоп 2007 р. закладено уздовж північної обочини дороги, де відбувалося найбільше руйнування культурного шару (рис. 1). Його площа сягнула 27 м² (3 × 9 м). Крім того, за 4 м на захід від розкопу на узбіччі дороги поставлено шурф розміром 2 × 1 м, у якому простежено значну концентрацію кременів. Розбирання щільних суглинків похованого ґрунту, що містив культурні рештки, відбувалося в не зовсім сприятливих умовах небувало спекотного літа. Пересохлий і надзвичайно твердий суглинок важко піддавався ножу та лопаті. Від промивання культурного шару крізь сито довелося відмовитися через значну відстань до найближчої водойми.

Зачищенням уздовж дорожньої колії з'ясовано, що кремені залягає у верхньому горизонті похованого ґрунту бурого кольору, перекритого 20—30 см світлого лесу та 20 см перевідкладеного сучасного гумусу.

Невиразність крем'яного матеріалу певний час не давала можливості визначити вік та культурні характеристики пам'ятки. Лише знахідки з другої та третьої від дороги ліній квадратів двобічно оброблених селетських вістер та високих скребків оріньяцького типу (з носиком та нуклеподібних) дали підстави припустити наявність на пам'ятці двох різних культурних горизонтів. Пізніше, у процесі дослідження останньої, третьої від дороги, лінії розкопу з'ясувалося, що кремені залягає не тільки у верхах похованого ґрунту (горизонт

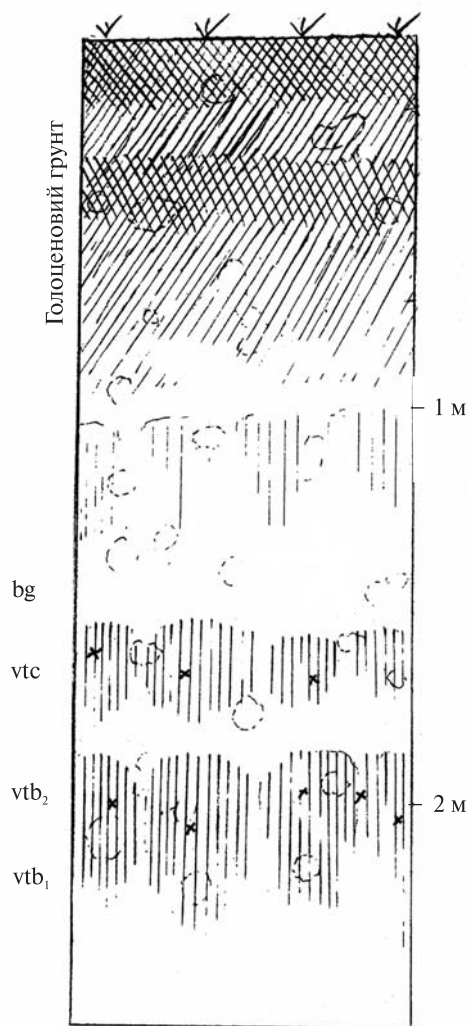

Рис. 1. Стратиграфія стоянки Вись

vtc), а й на 20—30 см нижче, у верхній товщі горизонту vtb₂ (рис. 1). Зазначимо, що в нижньому горизонті знахідок було значно менше, ніж у верхньому. Висловлене раніше припущення про двошаровість пам'ятки переросло у В.О. Манька у тверду впевненість у наявності на стоянці двох окремих культурних шарів: верхнього — оріньяцького та нижнього — селетського.

Л.Л. Залізняк такої впевненості не мав і припускав можливість просідання частини кременю з верхнього рівня похованого ґрунту по морозобійних тріщинах на 20—30 см нижче. Морозобійні тріщини добре простежені на верхньому та середньому рівнях похованого ґрунту, де й залягали культурні залишки. На значний розвиток кріогенних явищ на рівні культурного шару звернула увагу і відомий палеогеограф Ж.М. Матвіїшина.

Привертає увагу однорідність матеріалу з верхнього та нижнього рівнів його залягання. Незважаючи на меншу чисельність колекції з

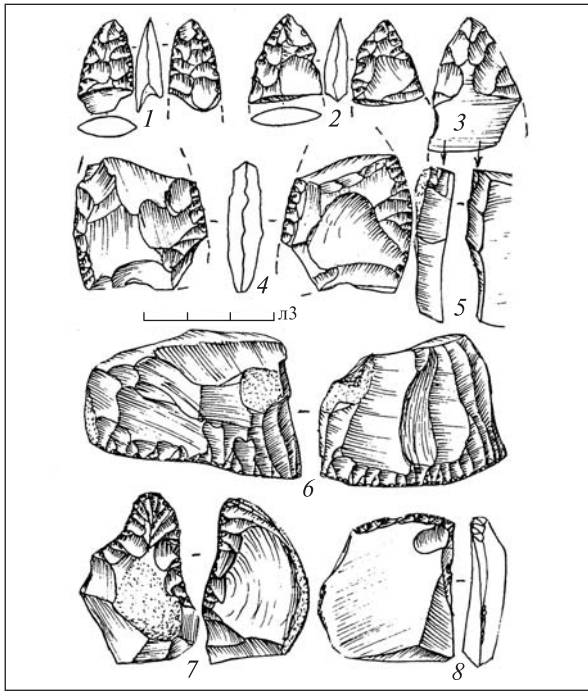

Рис. 2. Вись. Крем'яний інвентар

нижнього шару порівняно з верхнім (291 екземпляр проти 541), маємо підстави стверджувати про тотожність матеріалів обох горизонтів за сировиною, станом поверхні виробів (характер патинізації), технологією розщеплення та типологією виробів. Оріньякоїдні скребки з носиком та кінцеві на відщепках знайдено як у верхньому, так і в нижньому горизонтах. Те саме можна сказати про селетоїдні двобічно оброблені вістри.

Враховуючи викладене, Л.Л. Залізник схиляється до думки, що внаслідок руйнування культурного шару морозобійними тріщинами сталося просідання частини крем'яних виробів у нижчі шари. Отже, попри певний розсів культурного шару пам'ятки у товщі похованого ґрунту крем'яний комплекс стоянки Вись відносно гомогенний. Однак питання наявності другого культурного горизонту на пам'ятці можна остаточно вирішити лише після подальших досліджень.

Культурні рештки стоянки представлені виключно кам'яними артефактами, в тому числі уламками граніту, частина з яких має сліди вогню.

Колекція складається з двох нерівних частин: основної, що налічує 541 виріб, та колекції з нижнього культурного шару — 291 крем'яний виріб. Як зазначалося, обидві колекції не відрізняються одна від одної ні сировиною, ні патинізацією, ні технікою розколювання, ні морфологією виробів. Основою більшої час-

тини комплексу є вироби з верхнього рівня залягання кременів. Можливо, серед них опинилася якась кількість кременю з нижнього шару з південної лінії квадратів, наближеної до дороги. Як зазначалося, нижній рівень залягання було виявлено не відразу. Певну частину становлять також знахідки з поверхні (підйомний матеріал).

Для виготовлення знарядь використовувався темно-сірий, рідше коричневий та жовтий крем'яний з Кробчинського родовища, що за 7—10 км на захід від пам'ятки. Знайдено кілька відщепів темно-жовтого зернистого кварциту. Більшість виробів з кременю вкриті легкою, нерівномірною патиною.

Пам'ятці властива груба, відщепова техніка обробки кременю. Пластин та їх уламків дуже мало (усього 33 екз.). Більшість із них короткі, атипові, з неправильним ограненням. Для виготовлення знарядь використовувалися переважно грубі відщепи. Нуклеуси демонструють грубу підпризматичну техніку площинного зняття відщепів та грубих, коротких пластин за допомогою жорсткого відбійника. Є ознаки віялоподібного і навіть радіального сколювання. Робоча поверхня сколювання ядрищ переважно сплюснена. Морфологія нуклеусів нестабільна і охоплює різні типи сплюснених ядрищ: одноплощинних однобічних, двоплощинних зустрічного зняття та зі зміненою орієнтацією сколювання, багатоплощинних, нуклеоподібних уламків.

Серед ретушованих виробів привертає увагу серія (6 екз.) уламків вістер селетоїдного типу з двобічною обробкою. Серед них три зламані кінчики наконечників металевих зброї (рис. 2, 1—3), середня чи базальна частина такого самого наконечника, яка дає підстави припускати трикутну форму принаймні частини згаданих вістер (рис. 2, 4), а також два уламки грубіших, плоско-опуклих у розрізі біфасів, які кореспондуються зі згадуваною знахідкою В.М. Степанчука й С.М. Рижова у шурфі 2006 р. двобічно обробленого, асиметричного в плані гострокінечника мустероїдного вигляду.

До оснащення металевих зброї, ймовірно, слід віднести 3 уламки неправильних мікропластівок з дрібною ретушшю по краю, які дещо нагадують мікротрикутні типу дюфур.

На пам'ятці знайдено виразну серію (10 екз.) оріньякоїдних скребків високої форми. Серед них 4 знаряддя з носиком, у тому числі дзьобоподібні (рис. 2, 7), 3 нуклеоподібні (рис. 2, 6), 4 атипові. Поряд з цими виробами знайдено 7 кінцевих скребків на відщепках з відносно по-

логою скребковою ретушшю (рис. 2, 8). Різців усього 6. Вони невиразні, зроблені переважно на кутах зламаних відщепів (рис. 2, 5). Один різець бічний ретушний.

Значною серією (17 екз.) представлені зубчасті знаряддя на відщепах та грубих пластинах. Вони мають нерегулярну зубчасту ретуш по краю, а часом виїмки внаслідок виламування краю заготовки. Досить багато аморфних відщепів та уламків кременю з нерегулярною ретушшю.

До колекції виробів стоянки Вись входять кілька речей, які, на нашу думку, є механічною домішкою до основного комплексу. Маються на увазі подвійний кінцевий скребок на короткому перетині пластини, раніше знайдений П.І. Озеровим поблизу стоянки, а також два дуже патинованих масивних вироби з ретушшю по краю мустероїдного вигляду. Один з них походить з підйомного матеріалу, інший з розкопу. Скребок фінальнопалеолітичного вигляду, можливо, залягав у верхніх горизонтах відкладів, які були зруйновані в процесі будівництва дороги.

Стоянки з двобічно обробленими листовидними або трикутними крем'яними вістрями у Центральній та Східній Європі традиційно відносять до пам'яток селетського кола, які датуються часом близько 30 тис. років тому. Вперше такі вироби стали відомі завдяки дослідженням печери Селета в Угорщині. До селетоїдних комплексів України належать: Міра під Запоріжжям, Буран-Кая III (шар С) в Криму, Молодова V (шар 9, 10) на Середньому Дністрі; у Молдові — Стінка I, Бубулешти 5, Буздужани 1, грот Бринзени; у Росії — Бірюча балка на Нижньому Дону, Стрелецька, Костенки I (шар 2, 3), Костенки 6, 11, 12 (шар III) на Середньому Дону.

Селетоїдні комплекси Східної Європи досить строкаті за морфологією крем'яного інвентарю. Головною об'єднувальною ознакою цих пам'яток є згадані двобічно оброблені вістря, також досить груба, архаїчна техніка сплющеного призматичного ядрища, нерозвинена техніка різцевого сколу, релікти двобічних мустероїдних форм. Останні, можливо, свідчать про певні генетичні зв'язки з мікоксською традицією середнього палеоліту. За ін-

шими типами виробів згадані пам'ятки істотно різняться між собою. Зокрема, селетський шар С стоянки Буран Кая III в Криму відрізняється від інших стоянок України з двобічними вістрями виразною серією двобічно оброблених трапецієподібних форм, які не мають аналогій не тільки в Україні, а й у всій Європі.

Крем'яній колекції стоянки Вись властиве не характерне для селетських пам'яток Західної Європи поєднання двобічних наконечників з виразними оріньяцькими формами: високі нуклеподібні скребки типу карене (рис. 2, 6), високі скребки з носиком (рис. 2, 7), мікровкладні типу дюфур. Важко погодитися з твердженням, що поєднання Селету з Оріньяком можливе лише за умов механічного змішування матеріалу. Не беручи на себе сміливість остаточного вирішення питання — змішаний крем'яний комплекс стоянки Вись чи ні, нагадаю про наведені вище аргументи на користь його гомогенності. Про можливість поєднання селетоїдної традиції з оріньяцькою в одних комплексах свідчать певні оріньяцькі риси колекції верхнього шару стоянки Міра, відзначені В.М. Степанчуком.

Органічне поєднання селетських двобічних вістер з оріньяцькими високими нуклеподібними та дзобоподібними скребками зафіксоване в селетоїдних пам'ятках басейнів Пруту та Дністра, виділених в окрему стінківську культуру. Ці комплекси єднає зі стоянкою Вись архаїчна техніка площинного, підпаралельного сколювання з реліктами радіального зняття, відщеповість, різноманітні зубчасті знаряддя, нечисленні кінцеві скребки та примітивні різці. Сказане дає підстави віднести стоянку Вись до кола селетоїдних пам'яток басейнів Пруту та Дністра, відомих під назвою «пам'ятки типу Стінка».

Питання синтезу згаданих різних культурних традицій має виняткову наукову вагу, оскільки безпосередньо торкається інтригуючої проблеми характеру контактів аборигенів прильодовикової Європи неандертальців з першими *Homo sapiens*, які на той час почали освоювати континент. Питання гомогенності селето-оріньяцького культурного шару стоянки Вись початкової пори верхнього палеоліту може бути остаточно вирішене лише в ході подальших розкопок.

В.Н. Зинько, Д.В. Бейлин, А.В. Зинько

ИССЛЕДОВАНИЯ БОСПОРСКОЙ ОХРАННО- АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 2006—2007 гг.

The protecting archaeological research in 2006—2007 concentrated in the central part of Tyritake at the area XXVI. The study of Tyritake's chora continued in South-Churubash settlement. Geodesic prospecting was conducted in Tobechyk-9 and South-Churubash settlements.

В 2006—2007 гг. Боспорская охранно-археологическая экспедиция Крымского отделения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» (г. Керчь) продолжала работы в рамках двух больших комплексных программ «Тиритака — город и хора на Боспоре Киммерийском» и «Хора Нимфейского полиса». В этих работах участвовали студенты и преподаватели исторического факультета Одесского национального университета, а изучением палеотопографии в прибрежной части хоры между городами Тиритака и Нимфей занималась группа под руководством А.В. Поротова (Московский госуниверситет).

Основные археологические раскопки велись в центральной части городища Тиритака на участке XXVI (общая площадь — 1025 м²), где в 2006 г. были изучены слои и постройки первых веков н. э. В это время в городе велось активное строительство, в результате которого были разобраны постройки эллинистического времени, а фундаменты домов оказались впущены в слои V в. до н. э. Выявлена плотная квартальная застройка из нескольких городских усадеб, которые включали в себя помимо жилых и хозяйственных помещений также винодельческие и рыбозасолочные комплексы.

В 2007 г. на городище были исследованы нижележащие слои, где выявлены четыре большие усадьбы (СК-XXXIII, СК-XXXIV, СК-XXXV, СК-XXXVI), в двух из которых открыты производственные комплексы с большими

печами, а также два десятка хозяйственных ям. К сожалению, строительные комплексы (рис. 1) сохранились плохо, и планировку до конца установить не удалось. С уверенностью можно говорить лишь о том, что, как и в первые века нашей эры, квартальная застройка была ориентирована по осям северо-восток — юго-запад, северо-запад — юго-восток. Открытые городские усадьбы датируются последней четвертью VI — первой третью V вв. до н. э. Найдено большое количество фрагментов амфор, ионийских и аттических кубков, а также терракотовых статуэток богини земледелия Деметры (рис. 2). В конце первой четверти V в. до н. э. на этом участке города отмечены большие пожары и перестройки. Это время завершения существования Тиритаки как самостоятельного полиса и вхождения в Боспорское объединение во главе с тиранами Пантикапея.

Слоев и построек второй половины V—II вв. до н. э. на раскопе XXVI практически не сохранилось. Они были уничтожены при больших строительных работах в I в. н. э. Однако в перекопах обнаружено значительное количество амфор и клейм IV—II в. до н. э., чернолаковой посуды, монет и даже архитектурные детали.

Среди полисных хор европейского побережья Боспора Киммерийского длительное время оставалась неизученной хора Тиритаки. Поэтому в 2006 г. нами были проведены археологические и геофизические разведки. Исследуемый район площадью более 50 км² имеет довольно четкие природные границы, отделяющие его на севере от хоры Пантикапея, а на юге — от хоры Нимфея. Он условно делится на два участка — прибрежный и материковый. Сельские поселения появляются здесь в последней четверти VI в. до н. э. и располагаются в прибрежной части хоры. Однако в конце пер-

Рис. 1. Остатки построек последней четверти VI — первой трети V вв. до н. э. в центральной части Тиритаки

вой четверти V в. до н. э. они были сожжены. На следующих этапах — во второй половине V — начале IV вв. до н. э. и второй четверти IV — первой трети III вв. до н. э. сельские поселения строятся уже по всем границам хоры. В 2007 г. проводилось изучение поселения второй половины V—III вв. до н. э. Аршинцево—3. Здесь на площади 0,7 га группой под руководством д.и.н. Т.Н. Смекаловой (Санкт-Петербургский госуниверситет) проведена магнитная съемка и предположительно выявлены остатки сельской усадьбы. Однако археологически это пока подтвердить не удалось.

Всего на хоре Тиритаки сейчас картографировано 8 поселений и 5 курганных групп. Особого внимания заслуживает изучение остатков древней размежевki на тиритакской хоре, а также так называемого Тиритакского вала. Проведенные здесь почвоведческие работы под руководством Ф.Н. Лисецкого (Белгородский госуниверситет) со всей определенностью свидетельствуют, что возникновение этой земляной насыпи можно датировать не ранее XVIII в.

В 2007 г. отряд БОАЭ провел небольшие охранные исследования тиритакского некрополя, расположенного к юго-западу от городища Тиритака. Здесь на площади 100 м² выявлены два монументальных каменных ящика. Несмотря на неоднократные ограбления,

Рис. 2. Терракотовая статуэтка Деметры второй половины VI в. до н. э.

по остаткам погребального инвентаря, в первую очередь чернолаковой керамике, их можно датировать второй половиной IV в. до н. э. Параллельно работе на некрополе были проведены геомагнитные исследования (под руководством д.и.н. Т.И. Смекаловой) площади

50 × 50 м с целью выявления пустотных аномалий в грунте. По данным геомагнитной разведки на исследуемом участке, к северу раскопа был выявлен ряд аномалий. После зачистки этого участка нами была обнаружена древняя тризна. Однако выявить на основании данных геомагнитной разведки какие-либо погребальные сооружения Т.Н. Смекалова считает невозможным.

На хоре Нимфейского полиса в 2006—2007 гг. были продолжены раскопки на поселении Южно-Чурубашское, расположенном в 6 км к западу от древнего города. В ходе этих работ было завершено исследование большой сельской усадьбы «А», которая существовала во второй—третьей четверти IV в. до н. э. Общая площадь усадьбы составляла более 700 м², жилые и хозяйственные постройки располагались с северной и западной сторон большого двора. В 2007 г. были начаты исследования слоев, предшествующих строительству усадьбы. Здесь выявлены два сакральных комплекса — примитивный каменный алтарь и яма-ботрос, которые, судя по фрагментам керамики (амфоры, чернолаковая посуда), функционировали во второй половине V — начале IV вв. до н. э. Эти находки хорошо согласуются с по-

стройками, открытыми ранее на этом поселении И.Т. Кругликовой.

Кроме раскопок на нимфейской хоре были продолжены геофизические разведки на поселении Тобечик-9 и Южно-Чурубашское. На поселении Тобечик-9 была сделана магнитная съемка территории площадью 1 га и выявлена примерная планировка комплекса помещений, которые располагаются в два-три ряда вокруг большого внутреннего двора. Участок магнитной съемки на поселении Южно-Чурубашское располагался к востоку от раскопа 2001—2007 гг., и здесь на площади 0,3 га выявлен конгломерат из нескольких довольно обширных сельских усадеб.

Проведенные в 2006—2007 гг. Боспорской охранно-археологической экспедицией исследования дали много новых, подчас неожиданных результатов по древней истории двух боспорских городов — Тиритака и Нимфей, а применение методов естественных наук позволило получить интересные данные о значительных участках античной хоры. Особого внимания заслуживают палеотопографические исследования, во многом изменившие наши представления об очертании берегов между Тиритакой и Нимфеем в античную эпоху.

В.М. Зоценко, В.Г. Івакін, С.П. Тараненко, Д.В. Каравайко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА вул. НАБЕРЕЖНО-ХРЕЩАТИЦЬКІЙ, 1а В 2007 р.

The research at 1a Naberezhno-Khreshchatytska Street, in 2007 covered about 300 m² in Kyiv Podil quarter. The remains of a wooden building (church?) and 25 burials of the 12th c. Christian burial ground were uncovered and explored. Also the 11th—12th cc. wooden coastal fortification in Podil was discovered and investigated.

За період з 14.05.07—17.10.07 Подільська постійнодіюча експедиція ІА НАН України проводила дослідження за адресою вул. Набережно-Хрещатицька, 1а. Загальна площа досліджень становила приблизно 300 м² і досліджувалася трьома ділянками (Р-1, Р-2, Р-3). Рівень сучасної денної поверхні знаходився на позначці 100,15 м Балтійської шкали висот. Давньоруські об'єкти виявлено на рівнях 90.50—96.70 (3,45—9,65).

Під час досліджень на ділянці Р-1 у давньоруських шарах виявлено залишки **дерев'яної споруди та могильник** (рис. 1).

Зберігся тільки південно-західний кут зрубної конструкції. На висоту одного вінця (0,15 м) збереглися дві стіни споруди — південна та західна. Досліджено довжину південної стіни, зафіксованої на рівні 96,19/3,98 — 5 м. Від неї залишилися чотири фрагменти дерев'яної колоди завширшки 0,15 м. Західну стіну зафіксовано на рівні 96,17/3,96 м. Довжина, яку вдалося дослідити, — 4 м. Цю стіну перерізає пізня яма. Таким чином, від західної стіни залишилися чотири фрагменти. Залишки дерев'яних стін споруди читаються в південно-східній стіні котловану на рівні 3,9 м.

Виявлено залишки дерев'яної стіни, розміщеної паралельно південній стіні конструкції, за 1,9 м від неї. Вона складалася з великої колоди (ширина 0,2 м, довжина 1 м), виявленої на рівні 96,26/3,89 м, та вертикальних дошок, зафіксованих на рівні 95,78/4,37, завширшки 0,16 м, виявлених на всьому протязі стін-

ки, в тому числі під колодою. Цю стіну можна трактувати як залишки внутрішньої галереї. Під кутом споруди зафіксовано яму. Рівень виявлення — 96,18/3,97 м. Яма аморфної форми, приблизний діаметр — 0,32 м. Заповнення — темногомусований суглинок із домішкою органіки. На дні ями (95,89/4,03) виявлено щелепу та дрібні кістки свійської тварини.

Аналогічну яму було відкрито в місці перетину західної стінки споруди з та дерев'яної перегородки. Рівень виявлення — 95,26/4,2. Форма округла, діаметр — 0,43 м. Заповнення — темногомусований суглинок із домішками органіки. З ями походить велика кількість фрагментів стінок амфор, кераміки кінця XI — першої половини XII ст., дрібні кістки тварин. Дно ями зафіксовано на рівні 95,83/4,32. При подальшому заглибленні в деяких місцях вдалося вийти на підлогу споруди (95,83/4,32), що являла собою однорідний шар з гумусованого сірого суглинку.

Всього на досліджуваній території було розчищено 25 поховань (15 могил виявлено під час робіт на ділянці Р-1, ще десять відкрито пізніше, під час досліджень ділянки 2), запущених з рівнів від 96,23 до 95,33 м Балтійської шкали висот (відповідно, від 3,92 до 4,82 м від рівня сучасної денної поверхні).

З відкритих поховань 10 містилися в інтер'єрі дерев'яної конструкції, 15 — поза її стінами. Більшість поховань розташовані головою на захід із сезонним відхиленням 15—20° на південь. Проте чотири поховання орієнтовані по осі північний захід — південний схід. Так, поховання 5 знаходилося майже паралельно західній стінці споруди. У семи трун простежено ручки від нош. Чотири труни належать до типу Б (збиралися безпосередньо в могильній ямі). Всі поховання, крім двох, безінвентар-

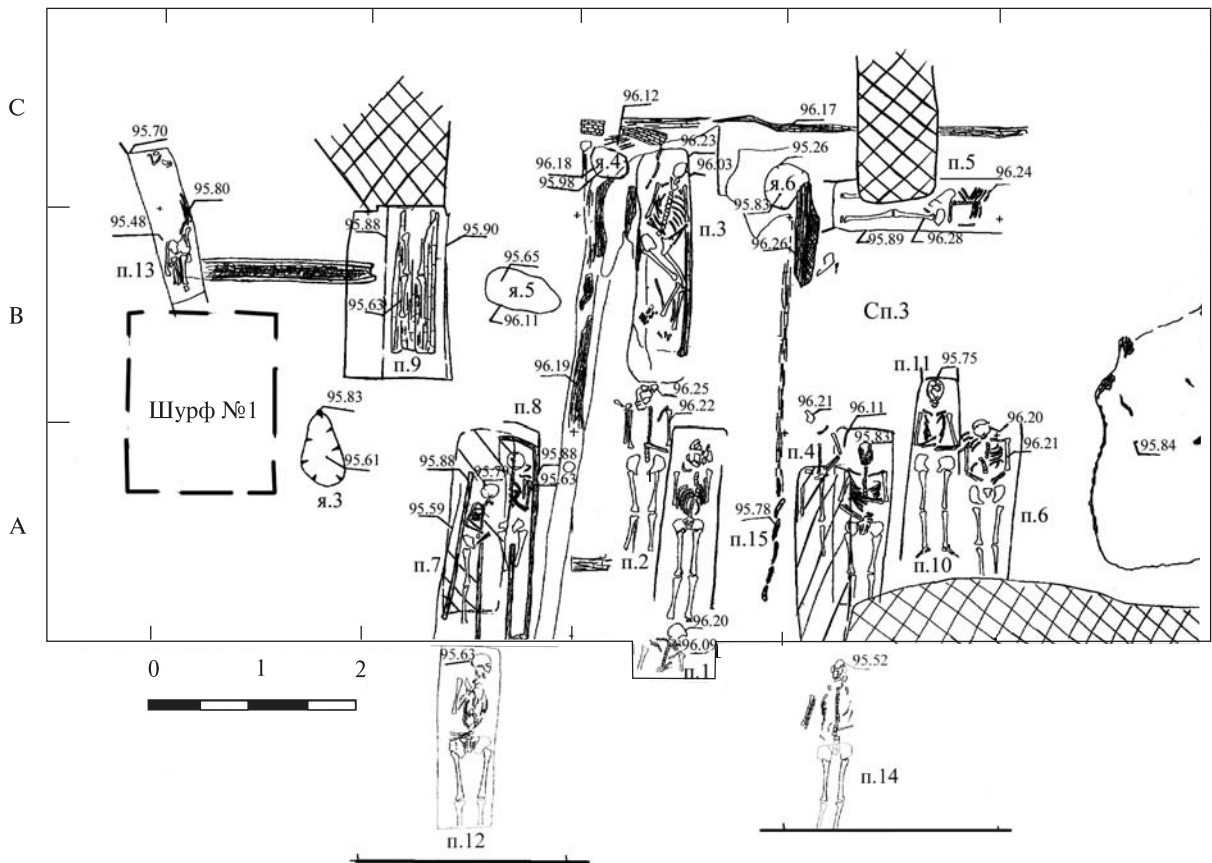

Рис. 1. Ділянка Р-1. Могильник і споруда 3

ні. Біля ніг у похованні 2 знайдено два уламки кременя. В ділянці грудної клітки поховання 9 зафіксовано фрагменти золотої нитки-дроту від поховального одягу. Поховання розміщені у два яруси: це свідчить про тривале функціонування могильника.

Виявлену споруду ми схильні інтерпретувати як невелику дерев'яну церкву-капличку. На користь цієї версії свідчать такі факти:

1. Наявність поховань як в інтер'єрі споруди (десять поховальних комплексів), так і в її екстер'єрі (п'ять поховальних комплексів) вже є важливим індикатором місцезнаходження культової споруди. Поховання за рівнем виявлення розглядаються як одночасні з дерев'яною будівлею. Синхронність підтверджується також тим, що поховання та дерев'яна конструкція не перерізають одне одного. Слідів взаємного руйнування немає.

2. Поховання орієнтовані паралельно стінам споруди, замість традиційної християнської орієнтації головою на захід. Отже, захоронення здійснювалися вже після зведення споруди. Подібне розташування поховань зафіксовано під час розкопок давньоруської дерев'яної ротонди у с. Олешків на давньоруському городищі Замчище.

3. Зафіксовані розміри конструкції (4 × 5 м) завеликі для звичайної житлової чи господарської споруди давньоруського часу. Речового матеріалу, який свідчив би про житлове чи господарське призначення споруди, також не зафіксовано.

Під час дослідження ділянок Р-2 та Р-3 нами були відкриті потужні дерев'яні конструкції, елементи яких було виявлено ще під час робіт на попередній ділянці, та штучний дренажний канал. На жаль, це сталося наприкінці терміну дослідження ділянки, і через тиск будівельників нам не вдалося детально дослідити їх на всій площі будівельного котловану. Дерев'яні споруди відкрито на площі, що являла собою прямокутник розміром 10 × 22 м. Очевидно, вони були набагато більші — вдалося зафіксувати лише їх північно-східну межу. Нами виділено п'ять будівельних горизонтів споруд на різних точках Балтійської шкали висот, які відрізнялися один від одного особливостями конструкції і склалися з дерев'яних зрубів, ряжів, парканів та стовпів (рис. 2). Між горизонтами знаходилися алювіальні шари від 0,3 до 0,45 м завширшки (світлий річковий пісок).

Дренажний канал виявлено на позначці 96,35/3,8 м. Ширина сягала 3,5 м на рівні вияв-

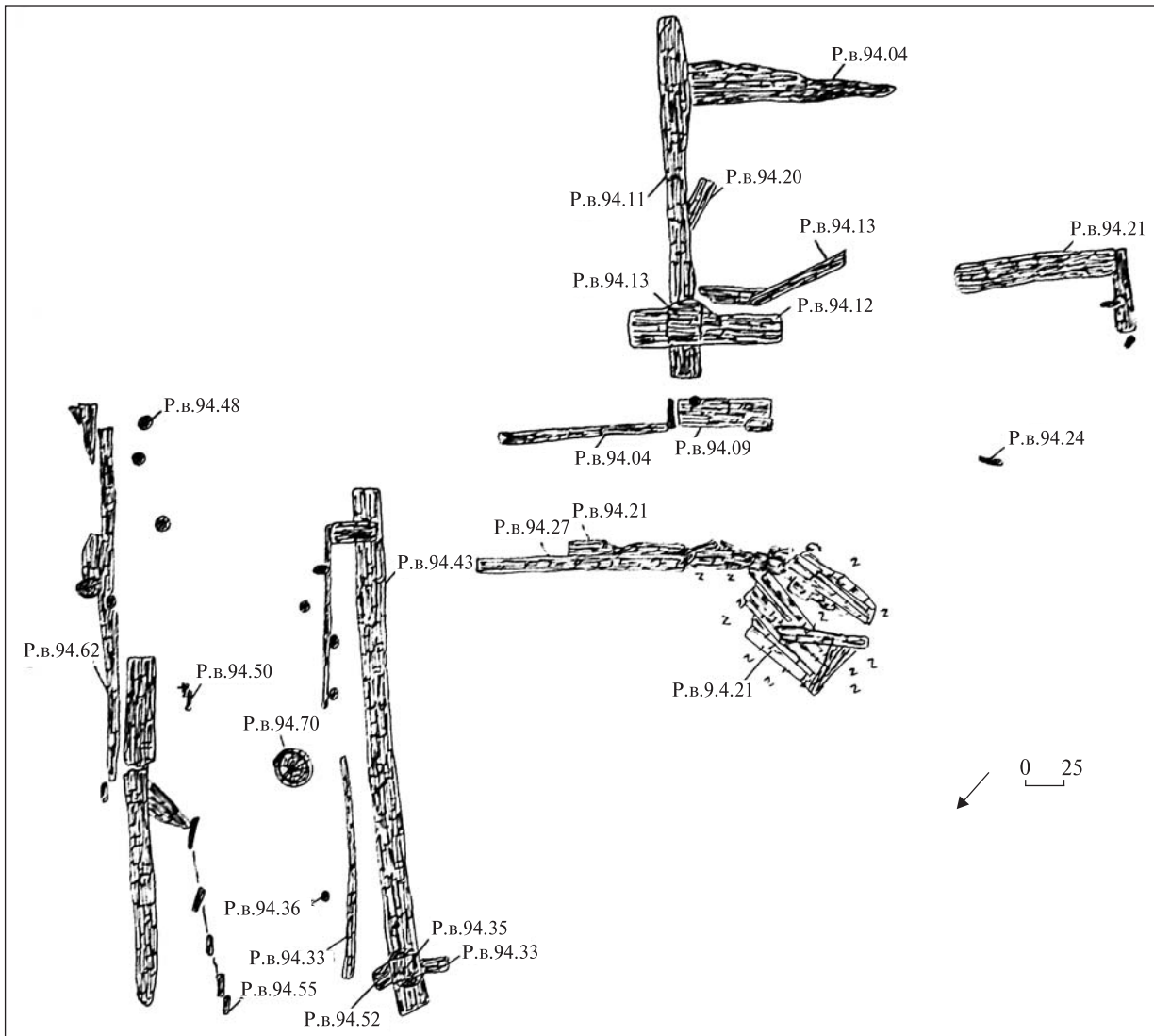

Рис. 2. Ділянка Р-2. Елементи дерев'яних конструкцій, 3-й горизонт

лення та 2 м на дні, довжина, яку вдалося простежити, — 10 м. Заповнення складав шаруватий алювіальний пісок світлого кольору. Дно виявлено на рівні 94,67/5,48 м.

1-й горизонт конструкцій (95,70/4,45) являв собою систему дерев'яних зрубів, зроблених «в обло» (в одному місці збереглося три вінця), та стовпів, які іноді укріплювали зруби. Споруди, складені з колод 0,35 м завтовшки, вражають довершеністю конструкції. Ці горизонти збереглися гірше за наступні, бо були частково розібрані ще наприкінці ХІ ст. задля спорудження дренажного каналу та зруйновані рядом бетонних паль бібліотечного корпусу.

2-й горизонт (95,00/5,15) складався переважно з дерев'яних ряжів — горизонтально поставлених на ребро дощок (до 2 м завдовжки), які тримали кілки.

3-й будівельний горизонт (94,50/5,65) являв собою великий паркан, складений з по-

тужних дощок (завширшки до 0,3 м, завтовшки до 3,5 см), який поєднувався з ряжами.

4-й горизонт (94,00/6,15) утворювався шляхом поєднання зрубних конструкцій з ряжами.

5-й горизонт (93,50/6,65) досліджено на ділянці Р-3. Він становив лінію паркану, аналогічного 4-му горизонту, та систему дерев'яних укріплень, які склалися з ряжів та плетених парканів, зміцнених камінням. Подібні конструкції відкрито в Грос Радені.

Досліджено один ряд споруд, проте, за стратиграфією південно-західної стінки будівельного котловану та конструкціями, на його дні таких рядів було не менше двох.

На нашу думку, вищезгадані конструкції мали призначення укріплювати берегову лінію та захищати південний край Подолу від поivenessей. Подібні укріплення берега вже траплялися під час дослідження давньоруського Подолу. В

1984 р. на вул. Хорива, 40 розкопками Подільської постійнодіючої експедиції було відкрито залишки дерев'яних споруд, які простежувалися на чотирьох горизонтах XI ст. та одному XII ст. В.М. Зоценко пов'язує їх з огорожею міського некрополя XI ст., який примикав до конструкцій з північного заходу. Спорудження ряжів було зумовлене постійною загрозою затоплення цвинтаря під час повеней. Подібні загорожі від намивів у вигляді парканів-тинів відомі з розкопок західнобалтійських середньовічних міст (Хайтабу).

Спробуємо відтворити процеси, які відбувалися на цій ділянці Київського Подолу в давньоруські часи. Закладення нижніх горизонтів укріплень за стратиграфією можна віднести до середини XI ст. Саме в цей період місто значно зростає, навколо нього зводяться потужні фортифікації. Побудова великих берегових укріплень можлива лише за умови підтримки центральної міської влади (великого князя). Тому нам здається вірогідним прив'язати початок штучного укріплення берегової лінії з епохою Ярослава Мудрого. Алювіальні шари між горизонтами маркірують повені, під час яких дерев'яні кліті заносило піском. Після кожної повені над старими конструкціями будується нова лінія споруд. Не виключено, що крім загороджувальної функції побудова горизонтів мала на меті штучне підняття берегової поверхні над рівнем води. Однак зведення шести горизонтів дерев'яних конструкцій заввишки понад 2 м не змінило ситуацію. Ділянку продовжувало затоплювати. Тоді наприкінці XI ст. на найбільш критичному відрізку дерев'яні конструкції (горизонти 1 і 2) було розібрано та прокопано дренажний канал.

Цю думку підтверджують свідчення геоморфологів. Характер згаданої ділянки заплави визначається найнижчим (за течією) положенням відносно всієї території Подолу. Можли-

во, в докиївський період Поділ був островом. Характер урвищ правого берега свідчить про їх підмивання русловим потоком. Ця частина русла поступово трансформувалася в рукав, заболочену улоговину, яка могла зберегтись до останніх століть існування Київської держави. Саме вищезгаданий дренаж мав відводити воду з ділянки, яку було засипано ґрунтом, привезеним зі схилів у районі фунікулеру. Частина дослідників міста XIX ст. вважала, що Боричів узвіз знаходився між Михайлівським Золотоверхим монастирем та Василівською церквою і приводив до затоки, яка слугувала за зручну природну гавань. На користь наявності у вищезгаданому районі пристані можуть свідчити виявлені корабельні деталі, знахідка шматка мармуру, а також численні знахідки водоростей на ділянці Р-3.

Саме тут на межі XI—XII ст. виникли невеликий дерев'яний храм та кладовище. У похованнях, запущених у насипний ґрунт, майже не фіксувались могильні ями та рівень запуску. Це наводить на думку про нетривале існування могильника (не встиг сформуватися культурний шар). Не пізніше середини XII ст. церкву було розібрано, могильник припинив існування, його територію знов штучно засипано. В другій половині XII ст. ділянку було забудовано: в культурному шарі, зафіксованому над кладовищем, виявлено споруди, які належали двом садибам, розділеним парканом. Кераміка з цих об'єктів датується другою половиною XII — початком XIII ст.

Можливо, дерев'яну культову споруду, відкриту в районі сучасного книгосховища Парламентської бібліотеки України, можна пов'язати з давньоруською дерев'яною церквою Різдва Христового. Проте, позаяк археологічних даних, які дозволили б нам стверджувати це із впевненістю, явно недостатньо, чекатимемо на майбутні дослідження в цьому районі.

В.М. Зоценко, С.П. Тараненко

АРХЕОЛОГІЧНИЙ НАГЛЯД НА вул. ОЛЕГІВСЬКІЙ, 43а В КИЄВІ

The article reports about the archaeological observation over the foundation pit at 43, Olehivska Street in Kyiv. Historic and archaeological data on this locality from the Ancient Rus period is considered. However, the remains of vital activity are traced from the second half of the 19th — the beginning of the 20th cc. only.

Вулиця Олегівська розміщена на плато гори Щекавиці та її східному схилі. Цю місцевість почали заселяти з часів Київської Русі. Швидше за все, на г. Щекавиці знаходився один з київських посадів. Аналіз літописної статті 1151 р. дає підстави припускати, що цей посад з південного заходу і заходу мав штучні укріплення, які разом з укріпленнями Копирева кінця утворювали єдину фортифікаційну систему.

Щекавиця згадується і в літописній статті за 1182 р. В ній ідеться про смерть печерського ігумена Полікарпа, тоді монастирська братія не могла обрати нового ігумена і «бысть мятеж в монастыре». Саме тоді ченці вирішили «послемся к Васильеве попови на Щековицю». Руїни храмової споруди на Щекавиці можна побачити на одному з малюнків А. Вестерфельда. Всі вищезгадані факти свідчать про існування на Щекавиці у давньоруські часи мурованої церкви. Археологічні підтвердження її існування було отримано після того, як було зафіксовано залишки мурованого храму XII ст. Під час археологічних спостережень за земляними роботами на Щекавиці, на садибі 32 по вул. Олегівській, траплялися будівельні залишки — плінфа та цем'янка XI—XII ст. У 1980 р. на території садиби 41 по вул. Олегівській було виявлено руїни мурованої споруди, ймовірно, церкви.

Розкопками 1995 р. на нагірному останці було відкрито велике кладовище і виявлено 111 поховань, які датуються за стратиграфією XII—XIII ст.

Територія гори з XV ст. віддавалася замковим урядом у тимчасове користування подолян, які тримали тут садки та городи. У 1552 р. на цьому місці знаходилася замкова винниця і вирощувався виноград. У 1619 р. король Сигізмунд III передав ці землі міському магістрату під заселення, проте вони і надалі залишилися незаселеними. На плані полковника Ушакова (1695 р.) зафіксовано лише окремі хутори, розкидані по нагір'ю.

Маючи такі дані з історичної топографії та рхеологічних досліджень (особливо близькість садиби 41 з дослідженими залишками мурованої споруди давньоруського часу), ми сподівалися зафіксувати тут шари та об'єкти періоду Київської Русі.

Будівельний котлован розміщувався на розі вулиць Олегівської та Лук'янівської: 1,5 м — відстань від північно-західної стіни котловану від проїзної частини вул. Олегівської; близько 1,5 м — від південно-східної стіни котловану до проїзної частини вул. Лук'янівської. Котлован мав підквадратну форму з розмірами 17 × 20 м (південно-західна — північно-західна), завглибшки до 5,5 м, орієнтований кутами за сторонами світу.

Стратиграфічні розрізи південно-західної, північно-східної та північно-західної стін взагалі не виявили жодних культурних шарів. Від рівня сучасної денної поверхні на глибину від 0,3 до 0,5 м розташовувався шар будівельного сміття XX ст. Далі до підшови котловану пролягав суглинок жовтого кольору.

Під час зачищення південно-східної стіни, як і в попередніх випадках, культурних шарів не було зафіксовано. Стіна в південній частині була заввишки до 2,2 м, а її східна частина була спланована під в'їзд. На рівні денної поверхні знаходився мішаний слабогумусований шар

коричневого кольору потужністю до 0,4 м, насичений залишками сміття та органіки. Умовно з нього походила споруда 1 (умовно тому, що збігалася морфологія заповнення споруди з шаром на денній поверхні, але не було чіткого запуску). Під час зачищення стіни було виявлено такий матеріал: фрагмент вінця та стінки кухонного посуду, скляних виробів (2), точильний брусок. Матеріал можна датувати другою половиною XIX — першою половиною XX ст.

Споруда 1 являла собою підпрямокутне заповнення розмірами 3,2 × 2 м. Стіни рівні, чітко вертикальні. Зі східного боку фіксується дерев'яна стіна завдовжки 1,2 м, потужністю до 0,1 м. Дерево яскраво-коричневого кольору в незадовільному стані. У своїй нижній частині дерев'яна стіна з'єднувалася з дерев'яною підлогою. У південній частині стіна була без дерев'яного обгороджування.

Підлога нерівна. У східній частині вона з'єднується зі стіною, потім уподовж 0,5 м йде рівно, а після цього має уступ до 0,3 м вниз, також обкладений деревом, і вже після цього, не знижуючись, але не нарівні з фрагментами дерева, продовжується до південного кута. Стан дерева такий самий, як і дерева стіни. Розміри фрагментів дерева підлоги в центральній частині сягають 0,75 × 0,4 м, у південній — 1,0 × 0,3 м.

У центральній частині заповнення ближче до рівня підлоги трапляються вкраплення з цегли. Однак найцікавішим були фрагменти печини в східній частині. Вони розмішувались

на відстані 0,6 м від підлоги і 0,35 м від стіни й виглядали як пляма округлої форми, 0,22 × 0,3 м, яскраво-помаранчевого кольору. Під час розбирання цього фрагмента було виявлено такий матеріал: цегла-«межигірка» розмірами 165 × 85 × 32 мм, фрагменти цегли з відбитком дерев'яних волокон. Кожен з артефактів мав сліди перебування в полум'ї, що не прямо підтверджує ідентифікацію цієї плями як фрагмента печини. У нижній частині цього об'єкта знаходилась тонка (0,03 м) смуга дерева завдовжки до 0,3 м. У верхній частині знаходилась також тонка смуга дерева, але вона з'єднувалася з дерев'яною стіною і мала вигнуту форму з прогином до 0,2 м донизу. На нашу думку, це свідчить про те, що під час археологізації піч було зруйновано (розібрано?) і частина її провалилася в підкліт (льох), яким є зафіксована споруда 1. Таким чином, за конструкцією та матеріалом споруда 1 є нижнім ярусом житла кінця XIX — початку XX ст.

На жаль, сподівання на виявлення культурних шарів та об'єктів давньоруського часу виявилися марними. Можливо, це пов'язано з тим, що у XVI ст. Щекавиця використовувалась під садки та городи і ця територія була спланована. Слід також враховувати, що ця ділянка знаходиться на схилі й ерозійні процеси могли вплинути на збереженість ранніх культурних шарів. Проте навіть такий результат, безумовно, є для нас дуже важливим, адже він проливає світло на вирішення питань історичної топографії г. Щекавиці.

Г.Ю. Івакін, С.А. Балакін, В.І. Баранов, О.В. Оногда

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПІДВАЛІ КОРПУСУ СТАРОГО АРСЕНАЛУ ТА НАВКОЛО НЬОГО

The report presents a short summary of archaeological research undertaken in 2007 due to the construction of the new basements in three wings of the building of Old Arsenal in Kyiv. The interesting ceramic and glass articles of the 17th–18th cc. were collected.

Архітектурно-археологічні дослідження Старого Арсеналу, розпочаті у 2005 р., продовжились і в 2006—2007 рр. Роботи 2005 р. були зосереджені на вивченні об'єктів у межах внутрішнього підвір'я арсенальського корпусу. У 2006 р. було розпочато дослідження ділянок, розташованих усередині будівлі Старого Арсеналу. Роботи 2007 р. провадились у підвальній частині арсенальського корпусу, поза його стінами та на прилеглих до будівлі ділянках. У результаті цих досліджень було зафіксовано культурні нашарування та цікаві об'єкти XVII—XVIII ст.

Слід зазначити, що роботи, про які йдеться, виконувались у доволі складних умовах — застосування землерийної техніки, великі обсяги та прискорені темпи земляних робіт, значна глибина шурфів, несприятливі погодні умови (значна частина робіт здійснювалась у зимовий період), слабе освітлення підвальних приміщень Арсеналу тощо. Все це істотно ускладнювало фіксацію виявлених об'єктів, переважна більшість яких вивчалась методом наукового нагляду.

Роботи 2007 р. розпочалися в січні—лютому з нагляду за шурфами, що виконувались для влаштування бетонних паль уздовж внутрішнього та зовнішнього фасадів західної стіни корпусу (рис. 1). У переважній більшості цих шурфів (1—3, 5, 7—13) культурних нашарувань не зафіксовано. Археологічний матеріал тут виявлено лише в шурфах 4 та 6, що знаходились за лінією зовнішнього західного фасаду корпусу. В першому випадку мається на увазі пляма гумусованого ґрунту нечітких контурів,

що знаходилась під шаром будівельного сміття XX ст. і містила керамічні матеріали XVII—XVIII ст. У другому випадку йдеться про велику підземну споруду господарського призначення (побутовий льох), гумусоване заповнення якого фіксувалося на глибині 3,8 м від рівня сучасної денної поверхні. Зазначений об'єкт (об'єкт 1 за польовою нумерацією) було простежено до глибини близько 5,2 м, тобто до дна шурфу. Ґрунтове заповнення об'єкта було надзвичайно сильно насичене різномірними будівельними рештками (деревина, вугілля, цегла), керамічними та скляними знахідками XVII—XVIII ст., значна кількість яких представлена цілими або майже цілими формами (рис. 2).

Керамічний комплекс згаданого об'єкта характеризується широкою різноманітністю форм. Переважну його більшість становлять горщики різних розмірів із прямими відігнутими назовні вінцями та опуклими плічками, що подекуди переходять у тулуб зі зломом. Частина цих виробів має денце з утором. Горщики переважно світлоглиняні, з добре відмудреного тіста з додаванням піску, рідше — шамоту та вапна. В колекції багато й полив'яних виробів, вкритих поливою зеленою або коричневою кольору, а також мореного посуду. Горщики прикрашені орнаментом у вигляді розпису коричневою фарбою, різні комбінації якого розміщувались на вінцях та плічках посудин. Димлені вироби декоровані лощенням, лінійним заглибленим орнаментом та, рідше, — штампом. Крім горщиків у колекції представлені глеки (світлоглиняні з опискою та димлені), кухлі (прикрашені штампованим підполивним орнаментом або підполивним розписом). З інших форм є миски, тарілки (прикрашені в різних техніках декорування), ринки (з високим бортом та трьома ніжками на донній час-

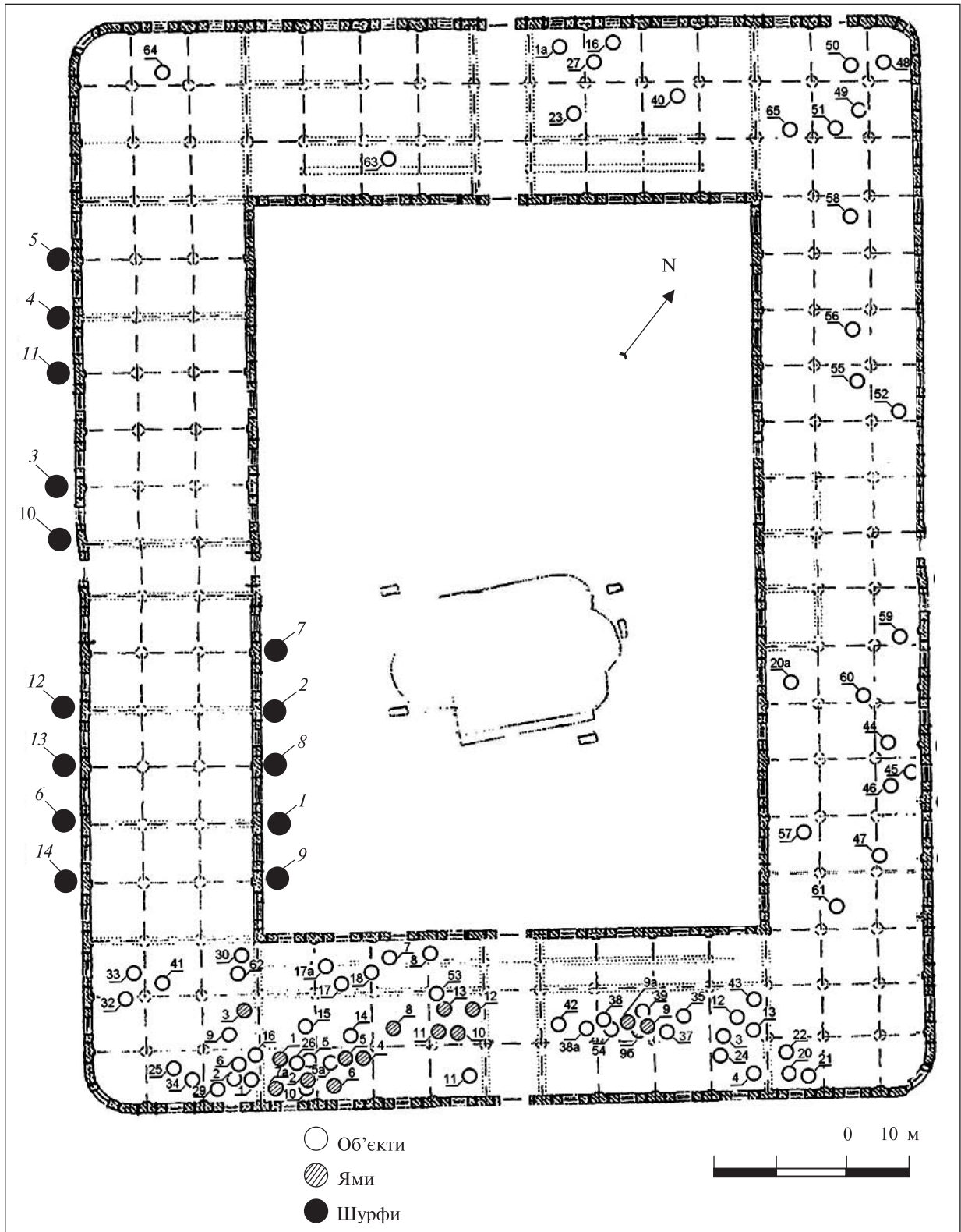

Рис. 1. Загальна схема розташування об'єктів на території корпусу та шурфів біля будівлі Старого Арсеналу. 2007 р.

тині) тощо. Архітектурно-декоративна кераміка представлена фрагментами неполив'яних та полив'яних кахлів із рослинно-геометричним орнаментом. Також у колекції знахідок з об'єкта 1 є велика кількість гутних виробів, де-

які з них реставруються до майже цілих форм. Це різноманітні склянки, пляшки, келихи, вишукані посудини для напоїв тощо.

Серед матеріалів, про які йдеться, слід звернути увагу на фрагмент тарелі, крильця якої

прикрашено рельєфними підполивними зображеннями янголів. Зображення виконані штампом і відокремлені одне від одного орнаментом, що нагадує різьблений декор дерев'яних виробів. Крильця тарелі вкрито зеленою поливою, дзеркало — коричневою (рис. 2).

Крім вивчення прилеглих ділянок у 2007 р. вивчалися археологічні дослідження і всередині будівлі Старого Арсеналу. Зокрема, йдеться про східне, південне та північне крила основного арсенальського корпусу, де провадилися роботи з улаштування нових підвальних приміщень. Загальна площа ділянки, про яку йдеться, становила близько 700 м². У результаті нагляду за цими роботами було виявлено та частково досліджено кілька цікавих об'єктів XVII—XVIII ст. (рис. 1). На жаль, більшість із них була суттєво пошкоджена під час ремонтних робіт 40-х — 50-х років XX ст. (закріплення колон за допомогою паль, встановлення бетонних фундаментів для верстатів та іншого важкого устаткування військового заводу тощо).

Об'єкт 65 (нумерація об'єктів 2007 р. продовжує нумерацію 2006 р.) розташовувався за 0,2 м на захід від колони (пілона) 2. Південно-східний кут об'єкта цілковито зруйнований бетонною палею. Повністю збереглася лише північно-східна ділянка об'єкта. Досліджена частина мала розміри 2,04 × 1,0 м і була заглиблена у материк на 0,3—0,4 м від рівня підлоги корпусу. У заповненні об'єкта зібрано колекцію гончарних виробів, аналогічних знахідкам об'єкта 1 шурфу 6. Проте слід зазначити, що в комплексі переважають горщики з прямим вінцем, яке має виступ на внутрішній поверхні. Для деяких фрагментів характерна наявність ребристого зламу при переході від плеча до тулуба. Значна кількість денець посудин має утор. Зазначений об'єкт датується другою половиною XVIII ст., тобто часом до будівництва арсенальського корпусу, і пов'язується з діяльністю артилерійського двору, що передувало спорудженню Старого Арсеналу.

Об'єкт 66 зафіксовано біля колони (пілона) 3, за 6 м на схід від попереднього об'єкта. Споруду, сильно пошкоджену сучасними будівельними роботами, було впущено в передматериковий суглинок на глибину до 0,4 м від рівня підлоги корпусу. Розміри її в плані становили близько 6,2 × 2,8 м. У західній частині об'єкта виявлено фрагмент цегляної кладки на глиняному розчині в дві цегли завширшки та в десять рядів у глибину. Цегла розмірами 30 × 14 × 5,5 см, червоного та сіро-зеленого кольору. Заповнення об'єкта являє собою сильногуму-

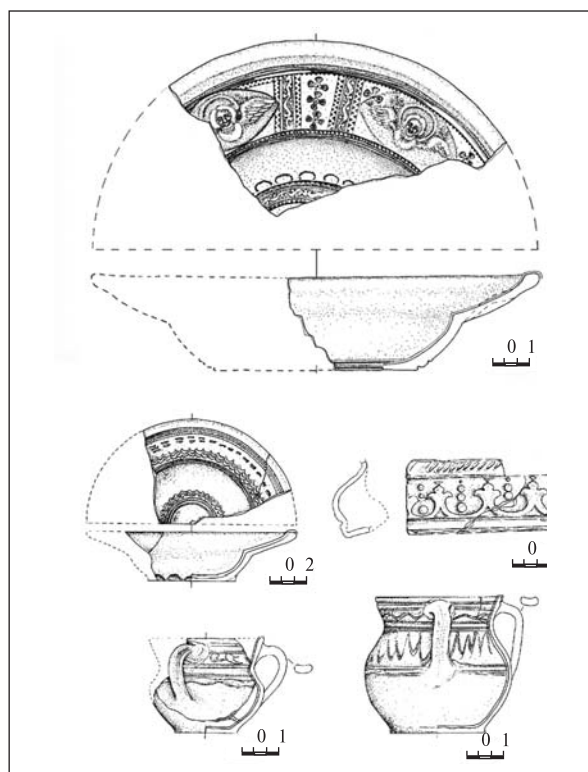

Рис. 2. Кераміка XVII—XVIII ст. з ділянок навколо корпусу Старого Арсеналу. 2007 р.

сований ґрунт чорного кольору з битою цеглою та фрагментами кераміки, іноді з лінзами піску. За археологічними матеріалами об'єкт датується кінцем XVIII ст. і пов'язується з функціонуванням шойно збудованого арсенальського корпусу.

Об'єкт 1 знаходився у східній частині південно-західного крила будівлі Старого Арсеналу (кв. 1Р). Він частково заходив під фундаменти корпусу, мав аморфні обриси та розміри близько 3 × 2 × 1,5 м. Заповнення являло собою сильногумований суглинок з великою кількістю археологічних матеріалів, насамперед кераміки та гутних виробів. Ймовірно, це був підвал (можливо, великий льох) наземної будівлі. За характером знахідок об'єкт датується другою половиною XVII — початком XVIII ст.

Об'єкт 2 розташовувався північніше попереднього і частково його перерізав. Він мав овальну форму з чіткими краями розміром 1,24 × 0,88 м. Дно об'єкта мало позначку близько 1,2 м від рівня давньої поверхні, а заповнення являло собою суглинок жовтого кольору зі значною кількістю археологічних матеріалів. З огляду на розміри та характер заповнення, об'єкт 2, найімовірніше, є господарською ямою, пов'язаною зі спорудами Печерського містечка або з будівельним комплексом Вознесенського дівочого монастиря, що передувало

вав будівництву Старого Арсеналу. Об'єкт 2 датується початком (можливо, першою третьою) XVIII ст.

Крім наведеного вище упродовж 2007 р. здійснювався нагляд за земляними роботами на ділянках поблизу південного фасаду арсенальського корпусу (з боку вул. Цитадельної) та в межах території Старого Арсеналу, поблизу адміністративної будівлі та колишньої стайні XIX ст. Обстеження цих траншей, що значною мірою йшли за старими трасами, дало змогу з'ясувати характер культурних нашарувань на ділянках, про які йдеться. Вартих уваги археологічних об'єктів тут не виявлено.

Таким чином, археологічні дослідження 2007 р. зафіксували наявність господарсько-побутових об'єктів XVII—XVIII ст. у площині сучасної споруди Старого Арсеналу (крім західного крила корпусу, де розташовується велике підвальне приміщення XVIII—XIX ст.). Отже, топографічна структура XVII—XVIII ст., пов'язана із Вознесенським дівочим монастирем, не повністю збігається із сучасною, що виникла внаслідок спорудження Арсеналу. В результаті проведених робіт було зібрано значну кількість археологічних матеріалів пізньосередньовічного часу, що доповнюють колекції, отримані впродовж 2005—2006 рр.

Г.Ю. Івакін, Г.А. Козубовський,
А.А. Чекановський, Л.В. Чміль, О.В. Оногда

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ВНУТРІШНЬОМУ ПОДВІР'І СТАРОГО АРСЕНАЛУ 2007 р.

The report presents a short summary of archaeological research undertaken in 2007 on the territory of the inner court of Old Arsenal in Kyiv. Constructions of the 17th–18th cc., as well as ceramic assemblages of the 14th–15th and the 17th–18th cc. were uncovered. The study of the whole area (about 9000 m²) was nearly finished.

У 2007 р. було продовжено дослідження у дворі Арсеналу. Зокрема, зроблено прирізку до роз-

копу 3, яка знаходилась у північно-західному куті двору. Її розміри — 30 × 15 м, глибина — до 1,5 м (рис. 1). Виявлено чотири об'єкти площею 2,0 × 2,20; 2,0 × 3,0; 1,80 × 4,60; 2,70 × 1,40 м та завглибшки 1,0–1,5 м і дві ями діаметром 1,70 м і глибиною (неповною) 3,60 м.

У південній частині відкрито будівлю з підземною частиною (об'єкт 13). Від наземної частини

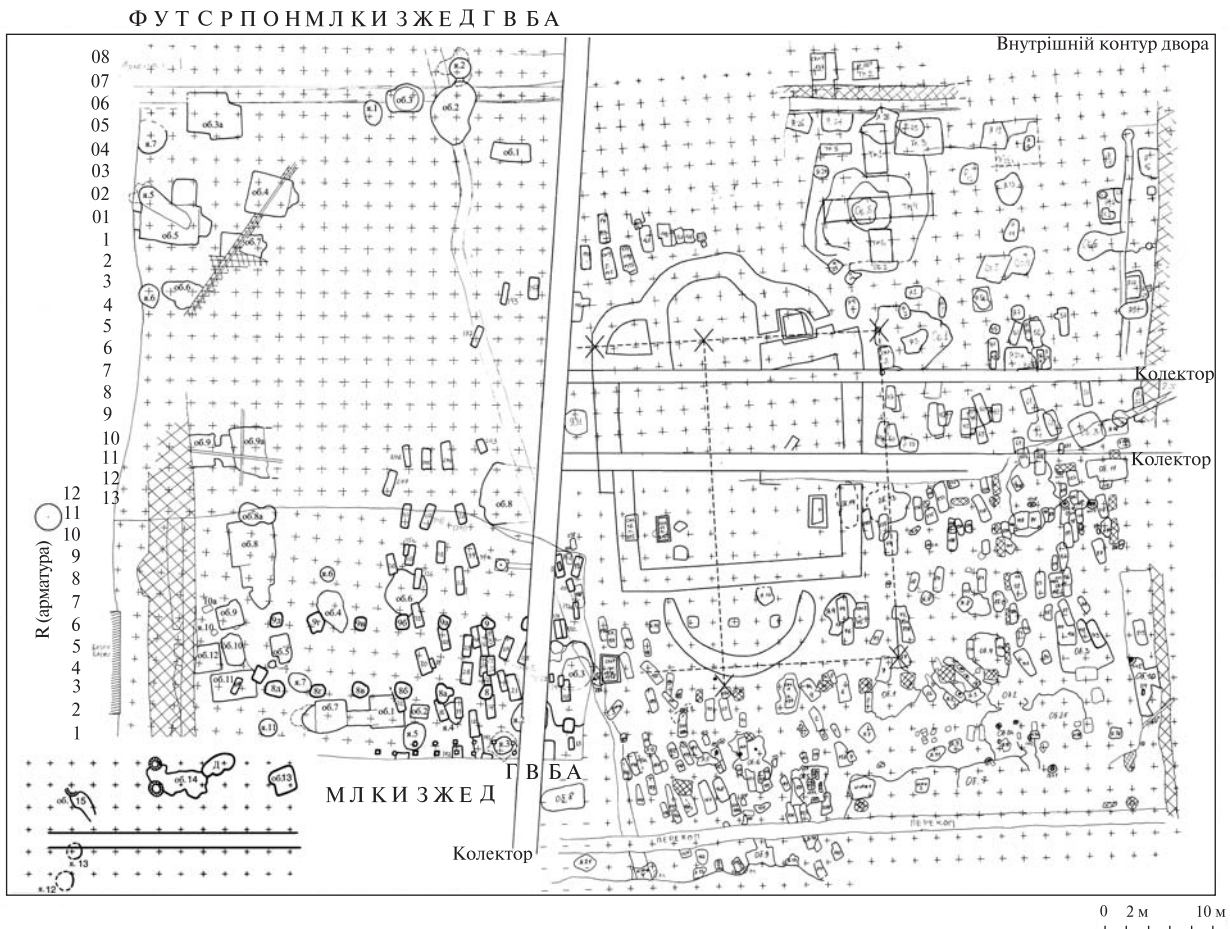

Рис. 1. Загальна схема розташування об'єктів та залишків фундаментних ровів церкви на внутрішньому подвір'ї Арсеналу

Рис. 2. Подвір'я Арсеналу, північно-західний кут. Об'єкт 13

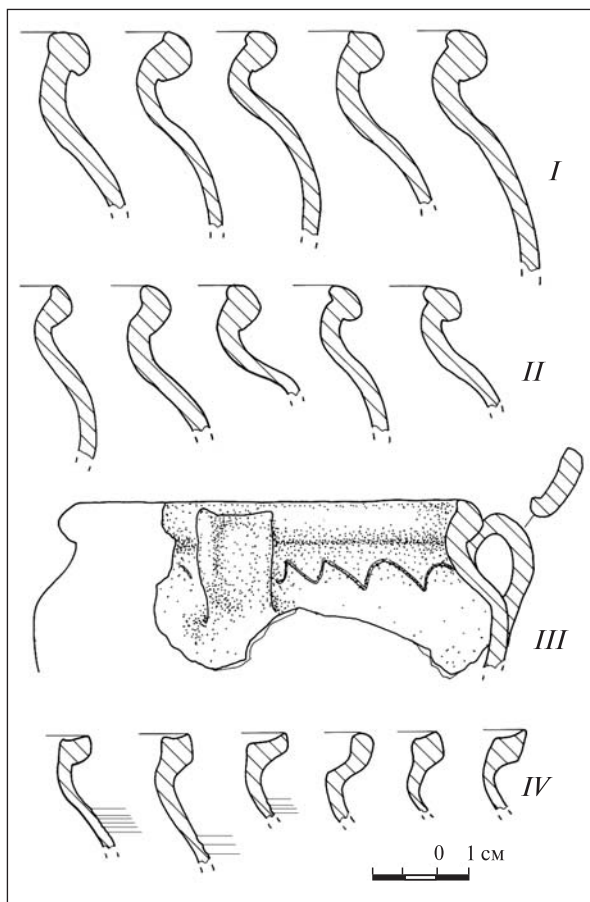

Рис. 3. Кераміка XIV—XV ст. (I—III) та XVI — початку XVII ст. (IV) з об'єктів у північно-західному куті подвір'я

цієї споруди зберігся котлован розміром $2,0 \times 2,20$ м (рис. 2). По кутах котловану знаходилися сліди стовпів, а вздовж його стінок — сліди колод. У північній частині котловану поперек стінкою, на рівні його дна знаходилося устя ями $1,0 \times 0,9$ м, яка, ймовірно, являла собою вхід до підземної частини споруди — невеликого при-

міщення із земляною полицею вздовж східної стінки. Розміри приміщення становили $1,2 \times 0,75$ м, висота — $0,8$ м. Розмір полиці — $0,8 \times 0,2$ — $0,4$ м, висота ніші — $0,5$ м. У глибині підземного приміщення на долівці було влаштовано вогнище у вигляді двох паралельних земляних підвищень, за формою близьких до паралелограмів. Біля них земля сильно обпалена. У заповненні обох частин будівлі знайдено фрагменти кераміки XVII—XVIII ст. Споруду можна віднести до того ж часу. Також у районі підземної частини об'єкта 13 зібрано невелику колекцію кераміки XIV—XV ст., досить рідкісної для цієї території.

Посередині прирізки знаходився котлован ще однієї споруди, значно сильніше пошкоджений іншими перекопами. Приблизний розмір котловану становив $4,0 \times 1,5$ м, глибина — до $1,3$ м. У його заповненні знайдено кераміку XVI — початку XVII ст. У східній стіні прирізки серед підйомного матеріалу знайдено монету кінця 50—60-х років XVII ст. — боратинку (польський коронний солід) короля Яна Казимира.

У північній — північно-західній частині прирізки біля входу в підвали головного корпусу Старого Арсеналу заглиблені котловани споруд були сильно пошкоджені пізнішими втручаннями в культурний шар — прокладанням комунікацій і будівництвом цегляних колодязів для них.

Для укріплення споруди Старого Арсеналу будівельники закладали глибокі шурфи під стінами й зміцнювали підмурки. Один із шурфів перерізав дві глибокі сильно гумусовані ями. У заповненні містилася велика кількість залишків керамічного і скляного посуду XVII—XVIII ст., у тому числі — багато форм, придатних для реставрації. Імовірно, це — вигрібні ями. Яма 13 мала глибину $4,0$ м, ширину — $1,5$ — $1,3$ м; яма 12 (ближча до фундаментів корпусу Старого Арсеналу) — глибину $5,0$ м, ширину заповнення, перерізану шурфом, — $1,0$ м.

У заповненні цих об'єктів та ям виявлено багато матеріалу, передусім кераміки й скла, в тому числі й цілі форми — горщики, кахлі.

Знахідки XVII—XVIII ст. представлені типовими для цього часу виробами: горщиками з прямими відігнутими вінцями (переважна більшість їх — світлоглиняні, з орнаментом, нанесеним коричневою фарбою по вінцях та плечу, частина з них вкрита поливою зеленого або коричневого кольору, також у колекції є фрагменти димлених гончарних виробів), покриттями з петлеподібною ручкою збоку, глеками, мисками й тарілками, ринками (вкритими зеленою поливою по внутрішній поверхні, з труб-

частою широкою пустотілою ручкою та ніжками на денці), кухлями (вкритими поливою та подекуди орнаментованими підполивним розписом) тощо. Архітектурно-декоративні вироби представлені кахлями з типовим для XVII—XVIII ст. рослинно-геометричним орнаментом, деякі з фрагментів кахлів вкриті зеленою поливою по лицевій поверхні. Скляні вироби представлені фрагментами денечь склянок, частинами келихів, пляшок тощо.

Кераміка XVI ст., невелику колекцію якої зібрано під час вибирання об'єкта 14, представлена фрагментами вінець світлоглиняних та димлених горщиків із ромбоподібним, підпрямокутним та підтрикутним профілюванням (рис. 3, IV). Кілька фрагментів оздоблено досить лаконічним орнаментом у вигляді смуги горизонтальних прокреслених ліній по плечу.

Колекція кераміки XIV—XV ст., зібрана під час вибирання підземної частини об'єкта 13 (попередньо продатованого XVII—XVIII ст.), досить нечисленна і, за попередніми даними, налічує близько 20 фрагментів. Представлена вінцями або ж верхніми частинами горщиків, виготовлених із сірого тіста з домішкою піску, вапняку та, подекуди, шамоту. Вінця — масивні, мають грибоподібний або валикоподібний із борозенкою по внутрішньому краю профіль, шийка — невиразна, конусоподібна (рис. 3, I, II). Більшість знахідок не орнаментовані, лише один горщик був прикрашений прокресленим хвилястим орнаментом, розташованим на плечі (рис. 3, III).

У подвір'ї Старого Арсеналу, на південь від фундаментних ровів церкви досліджено чотири поховання (рис. 4). Небіжчиків поховано випростаними горілиць, головами на захід, із незна-

Рис. 4. Поховання (252а, 252б), подвір'я Арсеналу. 2007 р.

чним відхиленням у південному напрямку. Скелети були у перевідкладеному стані та розташовувались попарно у два яруси один над одним. Залишки труни не фіксувались. В одному з верхніх поховань знайдено шість дрібних срібних російських монет: п'ять копійок Петра I (кінець XVII — початок XVIII ст.) та одну монету, точна атрибуція якої неможлива. Нижня пара скелетів збережена погано. На рівні поперекового відділу хребта між скелетами на дні поховальної ями зафіксовано масивний залізний ключ (?) завдовжки близько 12 см і з шириною вушка 3 см, а також фрагмент залізного виробу.

Влітку 2007 р. було проведено контрольні обміри залишків фундаментних ровів Вознесенської церкви початку XVII ст. (рис. 1).

Таким чином, після робіт 2007 р. майже повністю досліджено внутрішній двір Старого Арсеналу. Не дослідженою залишається територія під баштовим краном перед східною стіною корпусу Арсеналу та вузька смуга перед північним внутрішнім фасадом.

Г.Ю. Івакін, В.К. Козюба, О.В. Комар, Д.Д. Йолшин

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ НАВКОЛО ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ¹ 2007 р.

The report presents a short summary of research in areas adjacent to Desyatynna Church. In the upper layers of the cut in the ditch in Ancient Kyiv hill-fort a part of a communal grave of 1240, burials of the 10th and 17th cc., husbandry structures of the 10th, 12th–13th, 14th, 17th–18th and the 19th cc., and traces of the wooden structures of the 10th c. were uncovered. The research of the unique 11th–13th cc. laying made of mould brick was completed.

У червні—листопаді 2007 р. Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ продовжила дослідження Десятинної церкви, розпочаті у 2005 р. Крім співробітників Інституту археології, у роботі експедиції взяли участь науковці зі Львова (Інституту українознавства ім. Крип'якевича) та Санкт-Петербурга (Державний Ермітаж). На розкопках також працювали студенти й практиканти з ВНЗ Києва (Національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Міжнародний Соломонів університет), Луганська (Державний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка), Санкт-Петербурга (Державний університет).

Усього під час досліджень 2007 р. навколо церкви розкрито площу понад 120 м², на якій вибрано культурних нашарувань загальним об'ємом майже 290 м³ (рис. 1). Їхня потужність коливається від 1,5 до 4 м. До них не включено розкоп IV, який розміщувався під захисним павільйоном і практично впритул прилягав до траншеї вздовж західного фасаду, тому інформацію щодо нього надано разом з матеріалами з центральної частини Десятинної церкви в іншій статті.

¹ Стаття виконана в рамках спільного науково-дослідницького проекту РГНФ-НАНУ «Десятинна церква в Києві — перша пам'ятка кам'яного зодчества Давньої Русі: історія, архітектура, археологія», проект № 07-01-91108а-26-07/Укр.

Одним із найважливіших за своїми результатами виявився розкоп V (площа 102 м², об'єм — 225 м³), закладений на північний захід від Десятинної церкви. До його площі потрапили скарбощукацька траншея О.С. Анненкова 30—40-х років XIX ст., траншея і шурф В.К. Гончарова 1937 р., а також 3 об'єкти XIX ст. Розкоп захоплював південно-східний край найдавнішого городища на Старокиївській горі й перетинав оборонний рів, який його оточував. Товщина культурних нашарувань ділянки городища становить близько 2 м. У їх нижній частині простежено залишки найдавнішого культурного шару потужністю до 0,6 м, який містить дрібні уламки ліпної кераміки скіфського (VI—IV ст. до н. е.) часу.

У західній ділянці розкопу V виявлено частину великої прямокутної будівлі (до площі розкопу потрапила лише ділянка котловану розміром 3,5 × 2,5 м), заглибленого в материк на 0,8 м, зі слідами дерев'яної обшивки стін котловану. Об'єкт, імовірно, мав господарське призначення, про що свідчать сліди близько півсотні кілків від різних легких конструкцій, що існували всередині будівлі. За знахідками комплекс попередньо можна віднести до третьої чверті X ст. Споруда перекривала дві більш ранні ями X ст. і сама була перерізана ямою кінця X ст. У заповненні об'єктів знайдено розвали кількох горщиків, три пірофілітові (шиферні) пряслиця, дві кістяні проколки, дві скляні намистини та фрагмент скляної каблучки.

Вище від цих об'єктів зафіксовано залишки підокруглої в плані горілої господарської споруди кінця XII—XIII ст., у заглиблений котлован якої скинуто останки людей, що загинули під час штурму Києва монголами у грудні 1240 р. До площі розкопу потрапила лише частина цієї невеликої братської могили (рис. 2).

Кістки лежали майже суцільним шаром завтовшки близько 1 м, починаючи з глибини 0,7 м. Як видно з розміщення кісток, на момент їх захоронення вже відбулась часткова скелетація останків людей, оскільки в анатомічному порядку лежало лише кілька хребтів. Отже, ймовірно, цю братську могилу влаштували через певний час після трагедії — можливо, навесні 1241 р. На деяких кістках залишились прямі сліди подій 1240 р.: один із черепів мав два проломи, які виявились смертельними; на великій гомілковій кістці залишився квадратний отвір від стріли; суглоб стегнової кістки почорнів від дії вогню. Загалом, за попередніми результатами вивчення антропологічного матеріалу науковим співробітником Сектору біоантропологічних досліджень к.і.н. О.Д. Козак, кістки належали 8 дорослим та 6 дітям. Поміж кістками знайдено уламки типових для Києва XII — початку XIII ст. скляних браслетів та металеву каблучку з орнаментованим щитком.

До післямонгольського часу (друга половина XIII—XIV ст.) належать дві невеликі ямки та дві канавки (можливо, промоїни), в одній з яких, розташованій приблизно за 20 м від північно-західного кута церкви, виявлено фрагмент фрескового розпису із зображенням руки святого у благословляючому жесті (рис. 3). Ближче до церкви, фактично на краю рову давнього городища, виявлено дві глибокі господарські ями дзвоноподібної форми другої половини XVII — початку XVIII ст. У одній з них, частково перерізаний траншеєю 1937 р., знаходилися скинуті рештки зруйнованої печі, первісно викладеної з брускової цегли з канелюрами та сирцевої цегли на глиняному розчині, уламки посуду, скла, велика кількість кісток худоби, залізні підківки. У іншій — розвали горщиків, залишки шкіряного взуття та срібна поясна бляшка. Призначення ще однієї довгої споруди (чи траншеї) з поодинокими фрагментами кераміки XVII—XVIII ст. не з'ясовано.

Центральну і східну частини розкопу V займає траса рову, що належав до укріплень Старокиївського городища. За сезон 2007 р. вдалося розкрити лише ділянку рову завдовжки 6 м на ширину 12 м, яка поки що є неповною. На ділянці, що прилягає до внутрішнього схилу рову, простежено складну багатоярусну дерев'яно-земляну конструкцію (рис. 4), сліди якої були зафіксовані ще під час розкопок Д.В. Мілеєва на інших ділянках цього стародавнього рову в 1908 і 1912 рр. Ця конструкція заповнювалась ґрунтом, який брався з майданчика городища і тому містив різночасові матеріали

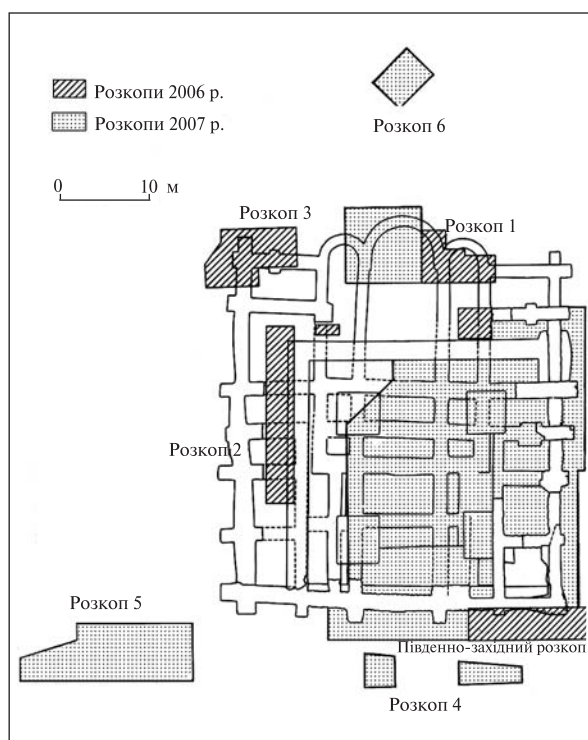

Рис. 1. План розміщення розкопів навколо Десятинної церкви

Рис. 2. Братська могила 1240 р. Розкоп V

І тис. до н. е. — I тис. н. е. (фрагменти кераміки скіфського, зарубинецького, черняхівського та ранньослов'янського часів, давньоруську X ст.). На земляну засипку клався новий ярус дерев'яних конструкцій, який знову засипався, і таким чином нарощувалася сама конструкція. У 2007 р. простежено 10 ярусів; їх дослідження буде продовжено наступного сезону, що дасть можливість остаточно з'ясувати призначення та конструктивні особливості цієї споруди на схилі рову. За вінцями кераміки, знайденими всередині конструкції, її спорудження можна віднести до часу не раніше, ніж середина X ст.

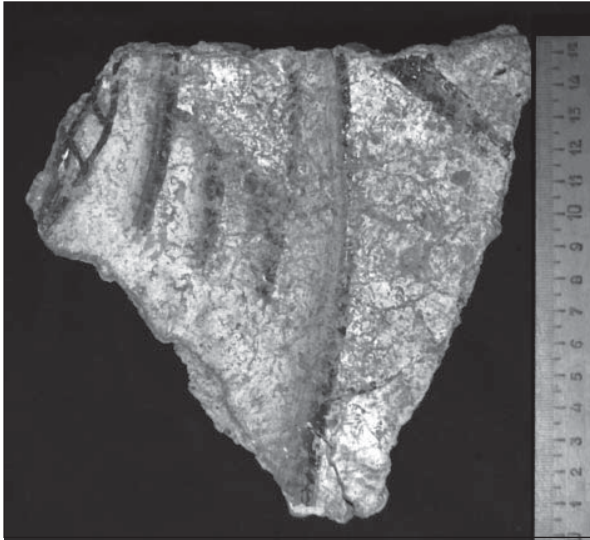

Рис. 3. Фрагмент фрески з рукою святого. Розкоп V

Рис. 4. Ярус дерев'яних конструкцій на внутрішньому схилі рову Старокиївського городища. Розкоп V

У східній частині розкопу V вибрано культурні нашарування потужністю 4 м, які зверху перекрили засипаний рів VIII—X ст. У цих нашаруваннях дослідженнями зафіксовано три потужних прошарки (0,3—0,4 м) будівельних матеріалів з Десятинної церкви, які пов'язані з перебудовами, ремонтами та руйнацією храму. Найнижчий з них, що знаходиться на гли-

бині 3,5—3,8 м від сучасної денної поверхні, являє собою скупчення великих уламків розчину, бутових каменів та блоків кладки розміром 0,2—0,5 м за товщини 0,1—0,2 м, які вже мали затиньковану лицеву поверхню, причому з характерною нижньою підрізкою, а іноді й дві — тобто являли собою кути кладки. Використана у блоках плінфа, а також сам характер її поверхні (світла, без слідів повітряної або водної ерозії) свідчать, що блоки належать до кладок фасадів стін найраніших етапів будівництва Десятинної церкви й перебували у кладці стіни зовсім нетривалий час. Цей шар з блоками кладки X ст. свідчить про те, що вже на початковому етапі спорудження храму вносились певні корективи до його первісного архітектурного плану (можливо, й виявилися певні прорахунки у будівництві), а тому довелося розбирати окремі щойно збудовані ділянки стін церкви.

Цей шар перекривав кілька прошарків культурного шару, інтенсивно насиченого уламками кісток тварин, керамікою кінця X ст. та лесовими прошарками, що містили сколи пірофіліту та червоного кварциту, утвореними на початковому етапі спорудження храму. У лесових викидах також знайдено уламки кісток тварин, кераміку та окремі людські кістки, походження яких можна пов'язати з руйнацією інгумацій язичницького могильника під час влаштування фундаментних ровів Десятинної церкви.

На цьому ж рівні виявлено поховання дитини у дерев'яній труні, що знаходилося у ямі розміром 1,24 × 0,75 м та завглибшки 0,8 м, орієнтоване головою на південний захід, практично паралельно головній осі храму. Це поховання, безперечно, належить до перших християнських, здійснених на самому початку будівництва собору.

На глибині близько 2 м від сучасної денної поверхні зафіксовано шар ремонту храму, що відбувся у XI ст., найвірогідніше, у його першій половині. У ньому виявлено уламки плінфи, фресок, тиньку, сколи плит з рожевого овруцького шиферу (пірофілітового сланцю). На одному з уламків плити зберігся глибокий рельєф різьблення. Цей шар перекрив лінію потужної дерев'яної огорожі (частоколу), що проходила паралельно північній стіні Десятинної церкви за 7—8 м від неї. Від огорожі залишився ланцюжок досить потужних стовпових ям діаметром 0,2—0,3 м. Саме над ямами частоколу в шарі будівельних решток виявлено 2 однакові плінфи кінця X ст., на яких зберігся напис ШЦИ (якщо це кирилиця). Спочатку літери наноси-

Рис. 5. Плінфа Х ст. з написом. Розкоп V

лись невеликого розміру й були ледь продряпані на поверхні. Поверх них гострим предметом (ймовірно, ножем) по ще сирій необпаленій глині цегли досить глибоко були прокреслені ці самі літери, висота яких сягає понад 10 см (рис. 5). Напис зроблено кириличними або грецькими літерами з нахилом (дослідження відповідних фахівців з давньої епіграфіки та лінгвістики ще тривають), і не виключено, що це були цифри (708) для позначення партії плінфи, виготовленої для будівництва церкви. У цьому ж шарі знайдено фрагменти фрескового розпису, мозаїчну смальту, фрагменти трьох плінф з клеймами у вигляді грецьких літер на їхній постелистій частині (рис. 6).

Третій шар будівельних матеріалів містив блоки кладки стін, які зазнали значної руйнації при падінні, і численні матеріали, аналогічні вищенаведеним. За керамікою з культурного шару, що залишився законсервованим під згаданим шаром руйнації, його утворення попередньо можна віднести до кінця ХVІ ст.

У ХVІІ—ХVІІІ ст. ця ділянка увійшла до периферії цвинтаря, про що свідчить єдине поховання немовляти у «склепі» — ящику, складеному з повторно використаних пірофілітових плит та уламків цем'яноквого розчину.

Інші цікаві матеріали виявлено у розкопі VI (площа — 20 м²), який закладено за 12 м на схід від центральної апсиди храму. В ньому на глибині 2 м на площі 12 м² розчищено суцільний масив кладки з цегли-сирцю на глиняному розчині, що лежить на давній поверхні. Вперше його виявив Д.В. Мілеєв у 1909 р. і умовно назвав «вимосткою». У кладці добре фіксуються окремі паралельні ряди цегли (найпоширеніша довжина якої — 25—28 см за товщини 5—6 см), а також півдуги двох розмішених поруч

Рис. 6. Фрагмент грецького клейма на плінфі Х ст. Розкоп V

Рис. 7. Сирцева викладка на схід від Десятинної церкви. Розкоп VI

глухих арок (рис. 7). Товщина сирцевої кладки нині становить 0,23 м, але під час розкопок Д.В. Мілеєва, судячи із зафіксованої у щоденнику та на фото стратиграфії, вона сягала 0,8 м, а сама конструкція була простежена на довжину близько 10 м. Для з'ясування характеру сирцевої кладки фахівцями КОНРЕСТу взято проби цегли-сирцю і глиняного розчину.

Під масивом сирцевої кладки — культурний шар потужністю до 1 м з 4—5 прошарками будівельного сміття кінця Х ст., що належить до ремонту споруди, який стався не раніше першої половини ХІ ст. Прошарки містять уламки фресок (часом обгорілих), голосників, кубики та сколи настінної смальти, розчину, черепиці. Остання за складом тіста не відрізняється від плінфи і належить до двох типів — сильно

вигнута і пласка чи ледь вигнута. На другому типі, як правило, зображено знак у вигляді «якоря» (вертикальна лінія закінчується поперечною дугою), утворений кількома паралельними борозенками.

Шар з включеннями прошарків будівельного сміття під сирцевою кладкою заповнив штучну виїмку ґрунту, зафіксовану свого часу Д.В. Мілеєвим. Вона сягала глибини 1,3 м і перерізала не тільки найдавніші культурні нашарування майданчика на схід від апсид Десятинної церкви, а й материк, у тому числі й інгумації язичницького часу. Саме в це заглиблення у XI чи на початку XII ст. кілька разів скидалось будівельне сміття, утворене під час ремонту чи перебудови Десятинної церкви, яке зверху перекривалось прошарками чистого суглинку.

Призначення кладки з цегли-сирцю поки не з'ясовано. Можливо, це стіна огорожі, що впала, садиби Десятинної церкви або мурованого «східного» палацу, який стояв майже поруч. Не виключено також, що вона правила за своєрідний шаблон давніх зодчих, які перед спорудженням певних ділянок стін (особливо арок чи деяких криволінійних частин) моделювали

цей процес у горизонтальній площині на землі. Незалежно від інтерпретації подібна знахідка є першою в історії вивчення давньоруської архітектури.

Розчищена на всю глибину траншея вздовж південного фундаменту церкви дала можливість простежити стратиграфію південної стінки борта траншеї та зафіксувати розріз культурного шару на всю його глибину і на довжину 17 м, у якому виявлено також нашарування завтовшки 0,3—0,85 м, утворені ще до початку будівництва Десятинної церкви наприкінці X ст. У стратиграфії фіксуються заглиблення, які можна трактувати як курганні ровики. Виявлено край язичницького поховання X ст., яке планується дослідити наступного польового сезону. З урахуванням ділянки, зафіксованої у сезоні 2005 р., загальна довжина отриманого суцільного стратиграфічного розрізу вздовж південної стіни Десятинної церкви становить 30 м.

Під час польового сезону з об'єктів та хронологічно визначених культурних нашарувань здійснено відбір проб ґрунту для палінологічних досліджень, кісткового матеріалу для антропологічних та остеологічних визначень.

Г.Ю. Івакін, О.В. Манігда, О.М. Іоаннісян,
Д.Д. Йолшин, П.Л. Зикін, Ю.В. Лукомський

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ 2007р.¹

The results of architectural and archaeological study of the foundation of Desyatynna Church in 2007 allowed the authors to establish that the sequence of its construction was as follows: the main three-nave structure, than aisle and the transversal lines of the galleries, and later the lengthwise lines of the galleries. In the south gallery the base of the arch of the 10th c., the biggest of all the preserved, was investigated. Several tens of the 17th and 18th c. burials were identified on the area to the west from the church.

Протягом польового сезону (червень—листопад) 2007 р. Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ продовжила дослідження першого мурованого храму Давньої Русі — Десятинної церкви у Києві, що були розпочаті 2005 р., на ділянці всередині церкви загальною площею 325 м² (рис. 1).

Спільно із співробітниками Інституту археології у дослідженнях брали участь провідні фахівці з архітектурної археології доби Київської Русі зі Львова (Інститут українознавства ім. Крип'якевича) та Санкт-Петербурга (Державний Ермітаж). На розкопках також працювали й проходили практику студенти з Національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Міжнародного Соломонова університету, Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка, Санкт-Петербурзького державного університету.

Головні дослідження були зосереджені в центральній частині споруди. Значно ускладнювали роботи погодні умови, коли через надзвичайну літню спеку температура під дахом захисного павільйону сягала 40—50 °С. Все-

редині Десятинної церкви на більшій частині розкопу М.К. Каргера 1938—1939 рр. було повністю вибрано пізню засипку, з вибиранням та ретельним зачищенням залишків усіх фундаментних стрічок та інших об'єктів (площа — 234 м²). Часом відокремлення засипок лесом ділянок розкопу М.К. Каргера від материка та невибраних об'єктів становило значні труднощі. Для вирішення цих питань розбирання засипки спочатку здійснювалося за секторами, відокремленими бровками 1 м завширшки, розміщеними за осями, що проходили через центри прясел південної (поперечні осі) та західної (поздовжні осі) стін. Після фіксації профілів, що містили нашарування ХХ ст., бровки розбирали. Численні дослідження пам'ятки ХІХ—ХХ ст. істотно ускладнили роботу з інтерпретації окремих об'єктів та нашарувань.

Ділянки з обох боків уздовж фундаменту західної стіни та більша частина центральної частини церкви були вкриті великими каменями «дикого» (необробленого) буту, переважно пісковика масою 120—210 кг з кладок фундаментів і стін церкви Х ст. (більшість із них, очевидно, було повторно використано під час будівництва Спасівської церкви у 1828—1842 рр.), які вручну виносили з ділянок розкопу, що зачищались та досліджувались. У західній частині центрального нефа церкви ХІХ ст. виявлено й розчищено тогочасну опалювальну систему. Збереглися цегляні перемички та чавунні дверцята, інші деталі (рис. 2). Встановлено, що під час розкопок М.К. Каргера в проміжках між фундаментними ровами вибирався не лише культурний шар та передматерик, а й верхній рівень материка на глибину 0,2—0,5 м. Таким чином, підошва ровів була заглиблена у дно розкопу 1939 р. усього на 0,1—0,2 м, а місцями лінії стрічок взагалі фіксувалися лише за

¹ Робота виконана в рамках спільного науково-дослідницького проекту РГНФ—НАНУ «Десятинна церква в Києві — перша пам'ятка кам'яного зодчества Давньої Русі: історія, архітектура, археологія», проект № 07-01-91108а-26-07/Укр.

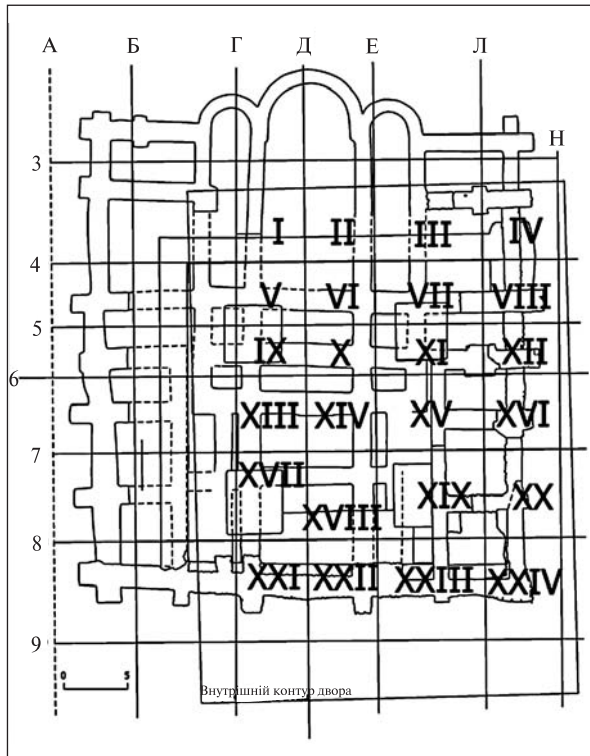

Рис. 1. План секторів розкопу

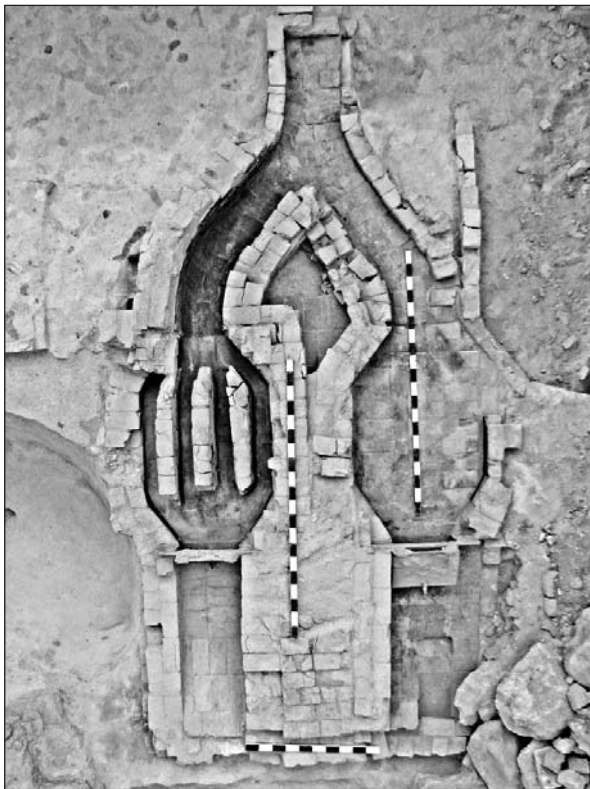

Рис. 2. Опалювальна система XIX ст.

наявністю слідів кілків від субструкцій (рис. 3). У деяких місцях, імовірно, для з'ясування повної глибини ям від кілків, шурфами прокопа-

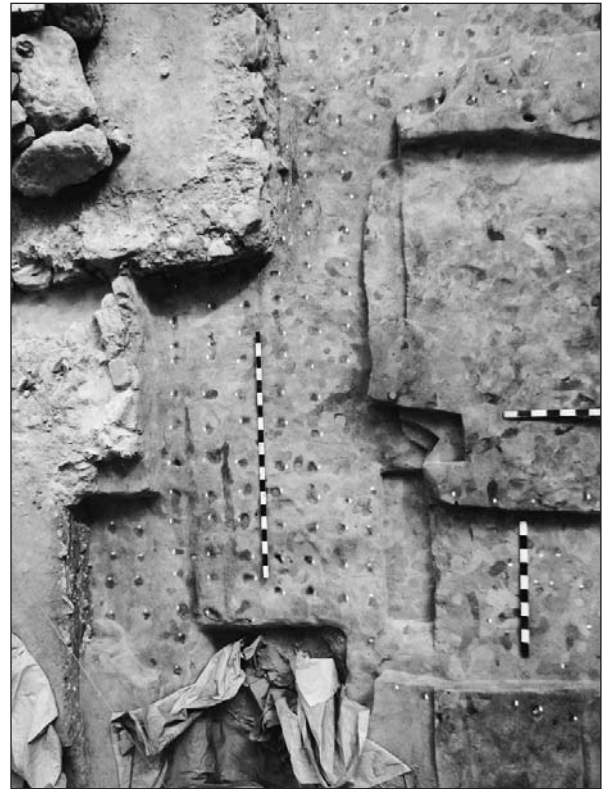

Рис. 3. Ямки від кілків дерев'яних субструкцій фундаментів

но й підшви фундаментних стрічок. Це значно ускладнило розчищення та фіксацію решток фундаментних стрічок та інших об'єктів центральної частини Десятинної церкви.

За допомогою тахеометричного знімання експедицією зроблено точні прив'язки усіх об'єктів — від ям язичницьких поховань X ст., досліджених М.К. Каргером, до всіх виявлених окремих кілків субструкцій фундаментів, кожної плінфи, каменя та інших деталей. На всіх ділянках здійснювало детальне ортогональне фотознімання архітектурних частин та об'єктів.

Ретельне вивчення решток фундаментів центральної частини церкви, точніше, слідів від них, нагляд за рівнем і характером дерев'яних субструкцій, матеріалів показав, що фундаменти центрального тринефного ядра вирізняються серед інших (нартекс, екзонартекс, галереї) більшою глибиною та наявністю решток рудого залізного піщанику, відсутнього на інших ділянках. Первісне центральне ядро являло собою невеликий квадратний тринефний храм з трьома апсидами, але без нартексу. Нартекс було пристиковано до центрального ядра, а глибина закладання його фундаментів менша на 0,4–0,5 м. В його фундаментних стрічках немає і рудого піщанику. На наступному ета-

Рис. 4. «Тайник» у центральному нефі

пі споруджували фундаменти нартексу та поперечних стрічок галерей. Глибина закладання фундаментів галерей менша від центрального ядра на 0,2—0,3 м. Рудий піщаник також відсутній. Характер швів у місцях прилягання поперечних стрічок до фундаментів поздовжніх зовнішніх стін галереї свідчать про те, що перші є більш ранніми.

Західні приміщення (екзонартекс чи атриум) закладалися вже після основного ядра й поперечних стрічок бічних галерей та від самого початку розглядалися зодчими як самостійні архітектурні об'єми (з різним призначенням) у рамках єдиного комплексу. Однак усі ці будівельні етапи укладалися в єдиний будівельний період 989—996 рр.

У західній частині південного та центрального нефів також розкрито два так звані «тайники» — заглиблені у землю на 4,5—5 м від гаданого рівня давньої підлоги церкви (розміром близько 1,6 × 1,5 м) камери-колодязі, майже квадратні у перерізі, що мали на різних рівнях по кілька ніш та відгалужень, які належать до давньоруського часу. У центральному нефі «колодязя» на глибині близько 2 м його стінки мають сліди обпалення від вогню (рис. 4). В його засипці знайдено срібний перстень зі щитком, прикрашеним орнаментом із черню (рис. 5). Обидва «колодязі» являють собою ві-

Рис. 5. Срібний перстень, прикрашений орнаментом гравіруванням та черню, з «тайника»

домі «тайники», розкопані у 1939 р. експедицією М.К. Каргера. Попередньо виявлено, що вони будувалися не менш ніж у два етапи. Ймовірно, це були підземні (під підлогою) сховища для зберігання церковного чи іншого майна, які були використані киянами в останні дні захисту міста. Спелеологічне вивчення цих об'єктів планується продовжити наступного року.

У центральному компартименті південної галереї Десятинної церкви виявлено яму з великим блоком кладки стіни, що знаходився на глибині 2,5 м нижче гаданого рівня давньої підлоги. Частина ями (дві сторони) зрізана під час спорудження фундаментів стасівської церкви, а відбитки опалубки на лицьовій поверхні її південно-східного кута засвідчують, що будівельники ХІХ ст. спеціально укріплювали борт фундаментного рову від можливого вивалу заповнення ями до цього рову.

Дві збережені стінки ями сходилися під тупим кутом, а її вісь не збігалася з орієнтацією храму. Максимальні розміри ями — 1,7 × 1,2 м за глибини від зачищення М.К. Каргера — 1,1 м. У ній лежав великий (мінімальні розміри — 1,1 × 1 × 0,8 м, оскільки його краї були пошкоджені й частково розсипалися) блок кладки. Оскільки блок займав майже весь об'єм ями, для вивчення її стратиграфії та самого блока збоку в материку було вибрано шурф, який дав змогу ретельно вивчити знахідку і зробити її фото- та графічну фіксацію (рис. 6).

Яма розміщувалась майже по центру об'єму південної галереї навпроти південного входу до церкви. Її призначення та час потраплян-

Рис. 6. «Яма» з блоком кладки у південній галереї та блок кладки з рештками розпису у південній галереї

Рис. 7. Знахідки з шару під блоком кладки

ня до неї блока кладки не з'ясовано, але матеріалів, пізніших за XIII ст., в об'єкті не виявлено. Можливо, вона слугувала чимось на зразок згаданих вище «тайників». З незрозумілих причин цей блок було пропущено під час досліджень 1938—1939 рр. — очевидно, тому що,

пробивши давню підлогу, він потрапив до якоїсь заглибленої камери.

Виявлений блок являв собою основу двоступчастої арки. П'ята арки складена з типової для кінця X ст. плінфи розміром $31 \times 31 \times 2,5$ см зі скошеними торцями. Початок арки складений з прямокутної плінфи розміром $35 \times 24 \times 2,5$ —3 см з прямими торцями. Ця плінфа аналогічна плінфі з блоків, знайдених у 2006 р. у розкопі III. Блок виконано в техніці кладки зі схованим рядом. Широкі шви розчину мають характерну вузьку (0,5 см) підрізьку у вигляді фасок з обох боків. На лицьовій поверхні блока збереглися залишки фарбування широкими діагональними смугами, ймовірно, колір червоного кольору (через процеси окиснення він виглядає чорним) орнаментального розпису, виконаного після часткової втрати лицьової поверхні затірки швів розчину (рис. 6). Цей блок є найбільшим серед уламків стін Десятинної церкви X ст., що дійшли до нашого часу.

З'ясовано, що між низом блока та плоским дном ями існує заповнення світлого суглинку завтовшки до 0,2 м, в якому простежується потужний прошарок пожежі, що містить багато дрібних знахідок — чимало вугілля, шматочки плавленого свинцю, свинцевого дроту, уламки цвяхів та інших сильно кородованих залізних виробів, горілої деревини тощо. На дні ями також знайдено фрагменти тиньку та фресок, кістки тварин, риби. Серед знахідок — уламки тонких срібних з позолотою платівок-накладок, прикрашених у техніці басми (рештки окладу?) та чотири мініатюрних (завдовжки 7—10 мм) цвяхи з кольорового металу, якими накладки прикріплювались до якогось предмета, а також дві невеликі (скляна та кам'яна) намистини (рис. 7). Аналогічні знахідки (фрагмент арокки, свинець, вугілля, фрагменти окладів, срібні злитки) зафіксовано в описі розкопок М.Є. Єфімова 1826 р. саме в цьому місці. Це дає змогу припустити, що верхню частину ями дослідник вибрав повністю в 1826 р., а до її нижньої частини через великий блок не дістався.

Для повної фото- та графічної фіксації підмурків церкви було розкрито фасади фундаментів стін західної та південної галерей (рис. 8). У кладці фундаменту північної пілястри центрального прясла західної стіни храму X ст. виявлено уламок тиньку, що свідчить про певні перебудови окремих частин Десятинної церкви ще на етапі її первісного спорудження.

У східній (апсидній) частині Десятинної церкви X ст. до розкопу I 2006 р. здійснено

Рис. 8. Західна і південна стіни

прирізку (площа 64 м²), в якій вибрано засипку розкопу Д.В. Мілеєва 1908 р. до рівня підшви фундаментів та самої фундаментної платформи в районі центральної та північної апсид храму. З цього розкопу походить велика кількість фрагментів фресок, кубиків смальти від настінної мозаїки та шматочків мозаїчної підлоги, монета XVII ст. Розкоп законсервовано для подальших одночасних досліджень фундаментних стрічок та платформи всієї східної частини церкви, їхнього з'єднання на плані з рештою планування церкви в наступному році.

У розкопі IV (площа 27 м²) вивчено ділянку на захід від храму, яка раніше не розкопувалась. На невеликій площі виявлено рештки 38 поховань XVI—XVIII ст., які через велику щільність залягали у три яруси та перерізали одне одного. Серед похованих більше половини становили діти та немовлята. У цих похованнях знайдено 7 натільних хрестів XVII—XVIII ст. З культурного шару розкопу походить кераміка XI—XVIII ст., значна кількість якої належить до досить рідкісної для верхнього Києва кераміки XIV—XVI ст., різноманітні будівельні матеріали та оздоблення Десятинної церкви (фрагменти плінфи, цем'янкових розчинів, уламки пірофілітових плит, камені різної породи, тиньк, фрески, кубики смальти), монети XV—XVII ст. Завдяки розкопу IV вдалося уточни-

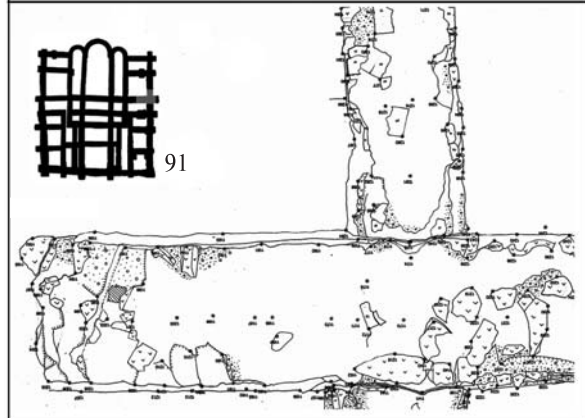
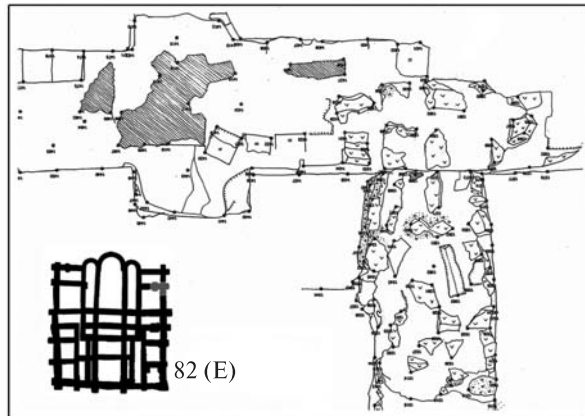

Рис. 9. Фрагменти плану тахеометричного знімання

Рис. 10. Проведення тахеометричного знімання

ти межі розкопів Д.В. Мілеєва 1911 р., Т.М. Мовчанівського 1936 р. та М.К. Каргера 1948 р.

У сезоні 2007 р. продовжено тахеометричне знімання (взято понад 2300 реєстраційних точок, у попередні роки зафіксовано приблизно 5000 точок) решток храму для складання його надточного плану (рис. 9, 10), отримано нові матеріали про етапність і характер розбудови видатної пам'ятки архітектури. Паралельно здійснювалась подальша ретельна фото- та графічна фіксація підмурків церкви, культурних нашарувань та різночасових археологічних об'єктів як усередині храму, так і навколо нього.

Під час робіт відібрано проби будівельних розчинів різних типів та груп давньої цегли з різних ділянок кладок та об'єктів для петрографічних і хімічних аналізів у лабораторіях Києва та Санкт-Петербурга. Продовжено відбір проб ґрунту для палінологічних досліджень, кісткового матеріалу для антропологічних та остеологічних визначень.

Відібрано зразки будівельного бутового та іншого каміння (пірофілітовий сланець, червоний кварцит, різновиди пісковика та граніту, вапняк) для отримання їхньої геологічної характеристики (уточнення різновидів і можливого з'ясування місць походження цієї мінеральної сировини) на кафедрі загальної та структурної геології Національного гірничого університету в Дніпропетровську.

У 2008 р. мають бути продовжені роботи з вивчення Десятинної церкви, де планується: повністю одночасно розчистити апсиди церкви; дослідити північну частину храму з повним розкриттям траси фундаменту північного фасаду на довжину 35 м; розкопати єдину не досліджену в попередні часи ділянку всередині церкви; вивчити також не розкопану раніше ділянку на захід від храму з цегляною прибудовою XII ст.; завершити дослідження давнього рову VIII—X ст., що містить архітектурні рештки храму X—XIII ст.

М.В. Квітницький, І.А. Готун, О.А. Коваль, А.В. Петраускас

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ с. ТАЦЕНКИ ОБУХІВСЬКОЇ МІСЬКРАДИ

In 2007, during a protective research at the multilayer settlement near Tatsenky village within administrative borders of Obukhiv in Kyiv Oblast covered the area of more than 800 m². The material obtained is represented by fragments of hand-made pottery, tools, and adornments dating from Trypillya culture up to the Early Scythian period. The finds related to hunting and collecting of Ancient Rus and Cossack times draw a special attention.

Населений пункт Таценки, що нині належить до Обухівської міської ради Київської області, розташований у межах північної околиці міста Обухова, відразу на лівому березі р. Стугни. З історичних джерел початку XVII ст. випливає, що в середині XV ст. — на початку XVII ст. місцевість, де розташовані адміністративні землі сучасних Таценок, входила до складу володінь Трипільської шляхти Дідовичів-Трипільських. З текстів таких документів, як «Справа его млі(с)ти пїна Дорогоста(и)ско(г) [о] с паны Трипольскими 1599 р.» та «(С)права его милости пана Дорогоста(и)ско(г) с паны Триполскими року 1600 мца июля два(д)цать четве(р)того дня», випливає, що в районі сучасного місцезнаходження с. Таценки на початку XVII ст. існували село Стрим'ятичі та Стрим'ятицькі землі. Згадки про Стрим'ятицькі землі подано в «Źródła dziejowe. Polska XVI wieku» польським істориком кінця XIX ст. Олександром Яблоновським. Цікавими також є розгляди й рішення судових інстанцій щодо селянських втеч та переміщень. Згідно з хронікою селянського руху в Україні 1569—1647 рр., зберігся декрет Київського гродського суду від 2 грудня 1598 р., де постановлялося пану Миколі Монвиду Дорогостайському повернути зі свого орендованого маєтку містечка Обухова Трипільських та Стрим'ятицьких селян-втікачів їхнім власникам Дідовичам-Трипільським.

Наукове археологічне вивчення території та округи села розпочалося з середини XX ст. Вперше розвідки і збирання археологічних матеріалів в околицях с. Таценки проводилися в 1950 р. В.М. Даниленком, Д.Я. Телегіним та В.Й. Довженком. У 1965 р. одне з відкритих цими дослідниками місцезнаходжень обстежувалося Є.В. Максимовим та О.О. Петровською.

У 1953 р. В.М. Даниленком було відкрито могильник тшинецького культурного кола, що пізніше неодноразово обстежувався І.М. Самойловським, О.О. Петровською, Є.В. Максимовим та С.С. Березанською. Через сім років Є.В. Махно під час археологічних розвідок виявила невелике поселення давньоруського часу. На початку 1980-х років пам'ятку зруйнували будівництвом ставків. Дослідницею відкрито також поселення середньодніпровської та тшинецької культури (неподалік від аналогічної пам'ятки, відкритої в 1950 р.) в урочищі Піщане. Наступного року означений пункт обстежили Д.Я. Телегін та В.Й. Довженок.

У 1967 р. біля села під керівництвом В.М. Гладиліна відбулися розвідки за участю археологічного гуртка Київського палацу піонерів, за результатами яких було відкрито стоянку мезолітичного часу. Пам'ятка досліджувалася також і в наступні роки. Крім цього в тому ж році було відкрито поселення зарубинецької культури площею близько 70 × 60 м на правому березі р. Стугна, на південь від мосту та західніше від шосе Київ—Обухів. У 1977 та 1979 рр. в околицях с. Таценки проводила дослідження Л.О. Циндровська. Науковими роботами було обстежено поселення пізньозарубинецького часу на лівому березі р. Стугна та синхронний могильник на протилежному, правому, березі річки Стугна. Також було відкрито могильник тшинецького культурного кола (1500—1200 ВС), роз-

ташований на правому березі р. Стугна ліворуч від шосе.

У 2002 та 2005 рр. в межах та околицях с. Таценки проводив археологічні розвідки М.В. Квітницький. Роботами 2005 р. на північний захід від населеного пункту було відкрито низку давніх поселень.

У літературі наводяться також дані про ще кілька пунктів з археологічними матеріалами, які знаходяться біля с. Таценки. Зокрема, в короткому списку археологічних пам'яток України з посиланням на наукові фонди Інституту археології НАН України згадується поселення ранньоскіфського часу кінця XII — початку XI ст. до н. е. та поселення зарубинецької культури.

Північною експедицією Інституту археології НАН України в 2007 р. було проведено пам'яткоохоронні дослідження в межах багатшарового поселення з матеріалами від доби трипільської культури до XVII—XVIII ст. в с. Таценки. Увагу пам'ятці було приділено органом охорони пам'яток Київщини — обласним центром охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини під час погодження проекту відведення земельних ділянок для будівництва. Експертизою ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України було встановлено, що культурні нашарування поширюються на площі близько 1200—1500 м², з них близько 500—600 м² потрапляли в межі землевідведення та будівництва. Означений пункт було співвіднесено з багатшаровою пам'яткою, що містила матеріали доби бронзи — давньоруського часу і була відкрита в 50—60-х роках XX ст. В.М. Даниленком, Д.Я. Телєгіним, В.Й. Довженком та Є.В. Махно. Оскільки пам'ятці загрожувало знищення будівельними роботами, то на замовлення громадян Петра Івановича і Володимира Петровича Шаганенків за участі авторів публікації було проведено рятівні розкопки.

На час виходу в друк «Древнерусских поселений Среднего Поднепровья» в 1984 р. автори книги зазначили, що поселення зруйноване ставками. Наукова експертиза 2007 р. встановила, що незначна частина культурних нашарувань збереглася. Розміри і потужність культурного шару свідчили про те, що це периферія пам'ятки, а місце центральної частини поселення знищене обвідним каналом і ставками для риборозведення. Означена обставина, а саме збереженість лише периферійної частини цього археологічного пункту, пояснює фактичну відсутність об'єктів при досить

яскравому та виразному матеріалі з культурного шару. Досліджувана пам'ятка розташована приблизно за 1—1,5 км на південний схід від північної околиці с. Таценки, територія під лісом. Ділянка із залишками культурних нашарувань топографічно частково займає зруйноване будівництвом ставків дюнне підвищення заввишки 2—3 м заболоченої заплави лівого берега р. Стугна, основна площа знаходиться в заболоченій місцевості. У південно-західній частині ділянки розташовані залишки окопів та бліндажів часів Великої вітчизняної війни. Культурний шар містився в прошарку супіску сірого кольору завтовшки від 0,3 до 0,7 м у межах південно-західної частини дюнного підвищення.

У ході робіт було розкопано 802 м² площі з культурними нашаруваннями. Досліджено сім об'єктів — це стовпові та господарська(?) ями. Виявлено матеріали більш як дев'яти історико-культурних періодів, серед них виділяються періоди трипільської культури етапу СІІ, доби бронзи — середньодніпровська культура шнурової кераміки, тшинецька культура, білогрудівська культура, ранньоскіфського часу, підгірцівсько-милоградська культура?, ранньослов'янський час?, доба Київської Русі та післямонгольський час, XVII—XVIII і XIX ст. Загалом виявлено 351 одиницю масового матеріалу та 38 індивідуальних знахідок.

Стратиграфія дюни та залишків культурного шару поселення виглядають так:

У західній частині ділянки, розкоп А/2, брівка квадратів лінії А, від рівня сучасної денної поверхні до глибини 0,2—0,5 м розташований прошарок замивів крупнозернистого білого річкового піску (сліди інженерного гідротехнічного планування 1970-х — 80-х років), від 0,2—0,5 м до 0,7—1,0 м простежувався жовтий дрібнодисперсний пісок, глибше, до 1,1—1,4 м, — світло-коричневий болотно-луговий суглинок, який підстеляє суглинок з вкрапленнями вапнякових конкрецій. У східній частині розкопу від рівня сучасної денної поверхні до 0,2—0,25 м простежено прошарок замиву білого річкового піску, від 0,2—0,25 до 0,4—0,45 м — шар сірого супіску, нижче — материковий плямистий жовтий пісок.

У розкопі А/3 по лінії квадратів В/3 — В/5 від рівня сучасної денної поверхні фіксувався прошарок білого крупнозернистого піску завтовшки 0,15—0,2 м, нижче, до глибини 0,3—0,4 м — прошарок сірого супіску, який підстеляв плямистий жовтий пісок.

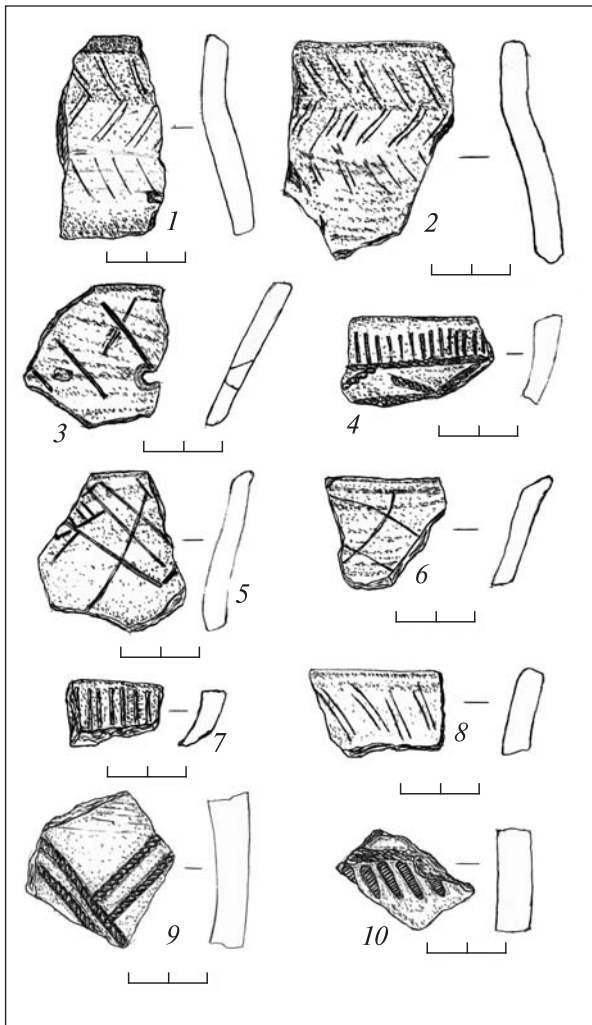

Рис. 1. Орнаментовані вінця посудин середньодніпровської культури шнурової кераміки

Стратиграфія розкопу А/4, квадрати А/1, А/2 та Б/1, така: від рівня сучасної денної поверхні до глибини 0,2—0,3 м — прошарок сірого супіску, нижче — змішаний материковий пісок жовто-білого кольору.

Деяко відмінна ситуація простежена у північній частині досліджуваної ділянки. В розрізах брівок розкопу А/1, від рівня денної поверхні до глибини 0,25 м містився шар чорного супіску з включенням сучасного сміття (пов'язаний з плануванням під'їзної дороги до ставків), від 0,25 м до 0,4—0,47 м — культурний шар — сірий супісок, від 0,4—0,47 м — материковий жовтий плямистий пісок. Знахідки з розкопу зосереджувалися переважно в підшві культурного шару та верхній частині материка.

У межах південної частини, розкоп Б/4, до глибини 0,2 м фіксувався стерильний білий пісок, від 0,2—0,25 м до 0,4—0,45 м — сірий супісок, нижче — жовтий плямистий пісок. У верхній частині та підшві білого піску траплялося

сміття ХХ ст. та відмічалися залишки сучасних кострищ. Нечисленні археологічні знахідки зосереджувалися в підшві культурного шару та верхній частині материкового плямистого піску на глибині 0,4—0,55 м. Подібна стратиграфія на ділянці відмічалася і в подальшому.

Основною категорією знахідок були уламки ліпної та гончарної кераміки. Трипільська культура (2-га половина III тис. до н. е.) представлена 68 уламками кухонних глибоких мисок, кубками та великими, масивними біко-нічними посудинами. Глиняне тісто пористе, зі значною домішкою органіки, зрідка товченої черепашки. Випал світло-коричневого чи помаранчевого кольору.

Посуд середньодніпровської культури шнурової кераміки (кінець III — 1-ша половина II тис. до н. е.) у кількості 19 фрагментів представлений мисками та кубками. Деякі з уламків посудин щедро орнаментовані відбитками мотузки та паралельними насічками. Глиняне тісто з домішкою дрібного піску, зрідка невели-

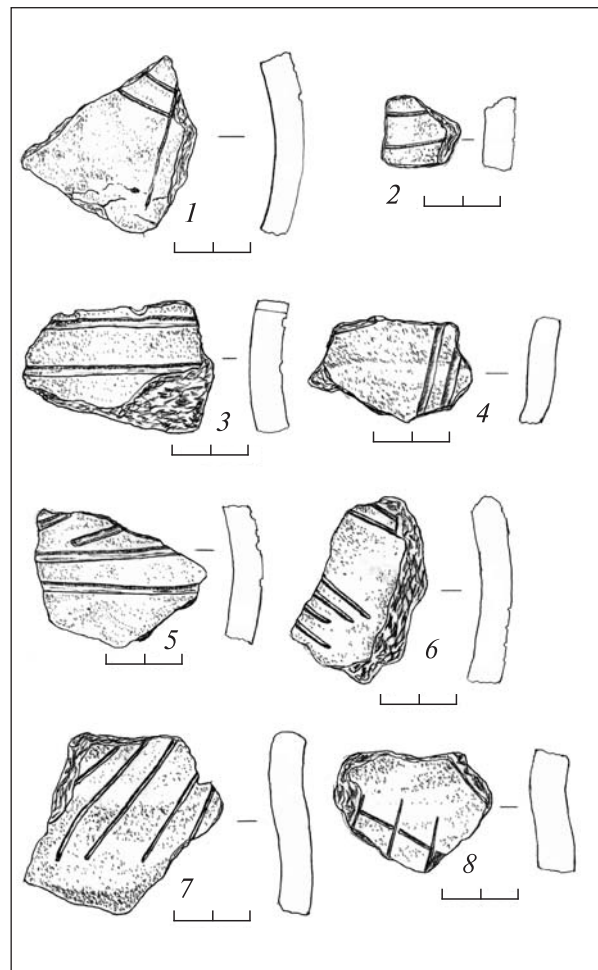

Рис. 2. Стінки ліпних посудин тшинецької культури

лика частина жорстви, випал чорних та коричневих відтінків (рис. 1).

Тшинецька культура (2-га половина II тис. до н. е.) репрезентована найбільшою кількістю фрагментів посудин, 78 одиниць, це великого, середнього та невеликого розміру тюльпано- і банкоподібні горщики, орнаментовані по плічках та вінцях прокресленими трикутниками, косими і паралельними лініями. На банкоподібних посудинах орнаментальні композиції уривчасті, зроблені дотиком палички. Випал зазвичай коричневого кольору Глиняне тісто містить великі домішки товченого граніту (рис. 2).

Білогрудівська культура (кінець II — початок I тис. до н. е.) представлена 19 уламками біконічних тюльпаноподібних посудин невеликих пропорцій, орнаментованих по плічках та тулубу наліпним валиком із розімкнутими кінцями. Випал коричневих відтінків, глиняне тісто з домішкою піску та жорстви. Крім цього з культурного шару походять 6 фрагментів від крупних горщиків з масивними наліпними

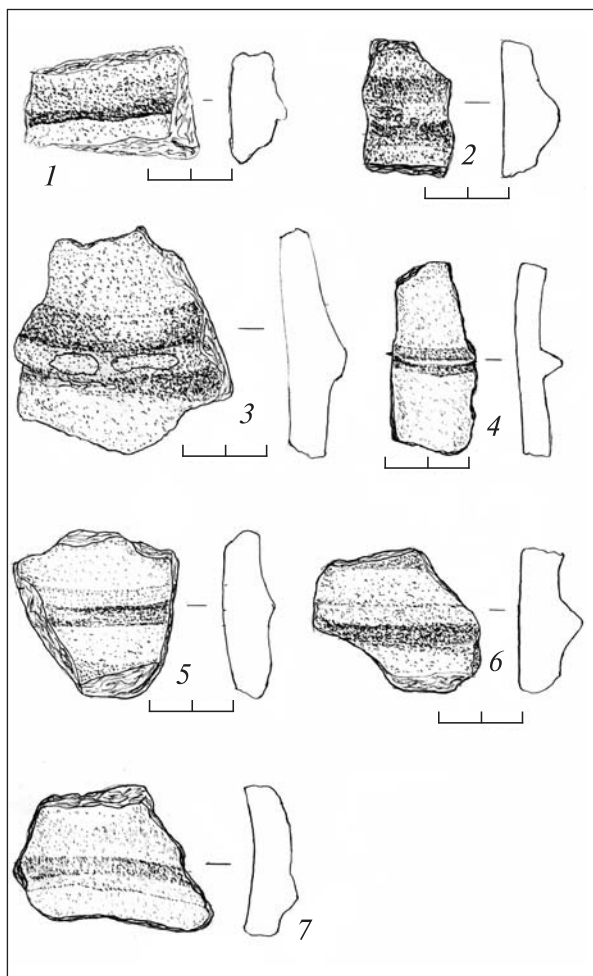

Рис. 3. Фрагменти посудин білогрудівської культури та білогрудівського типу

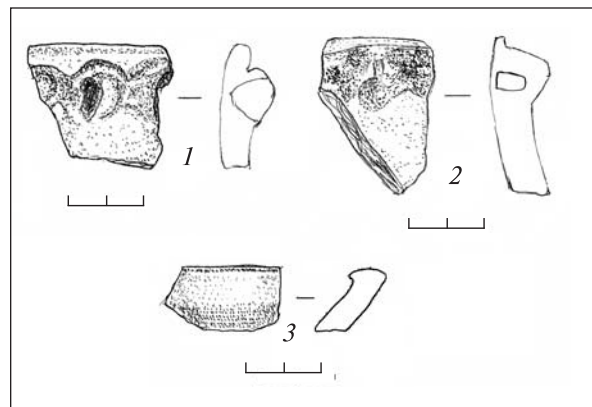

Рис. 4. Вінця кераміки ранньоскіфського часу

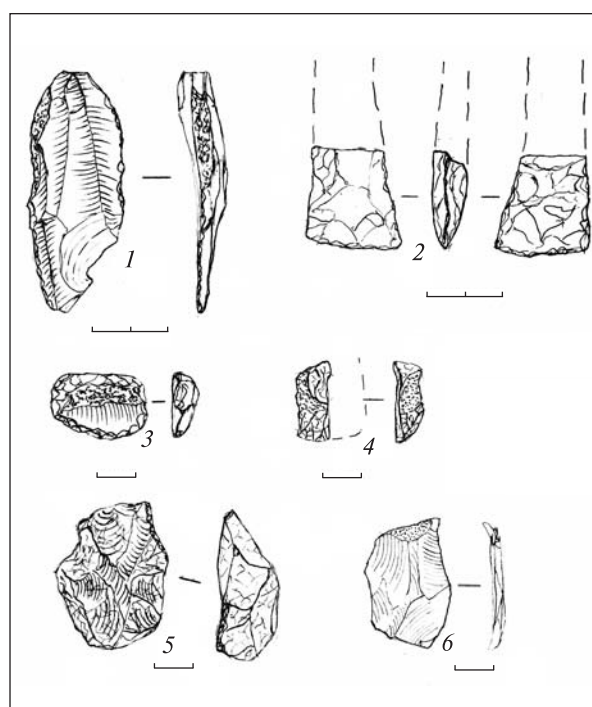

Рис. 5. Вироби з кременю доби енеоліту—бронзи

валиками (так звана кераміка білогрудівського типу) (рис. 3).

Матеріали ранньоскіфського часу (1-ша половина I тис. до н. е.) представлені незначною кількістю уламків (7 шт.), мисок з проколами, що утворюють по краю перлини, та вінцями великих ліпних посудин, орнаментованих по краю розчленованими валиками та проколами, що утворюють ізсередини пласкі перлини. Випал коричневих відтінків, глиняне тісто з домішкою жорстви (рис. 4).

Підгірцівсько-милоградська? культура представлена 4 уламками кількох вінців та денцем ліпних посудин з підлощеною поверхнею, не виключено, що ця кераміка пов'язана з ранньоскіфськими матеріалами.

До ранньослов'янських старожитностей? (I тис. н. е.) можуть бути віднесені фрагменти денця та стінки ліпної посудини з домішкою шамоту.

Кераміка часів Русі представлена одним фрагментом гончарної орнаментованої посудини, козацький час XVII—XVIII ст. репрезентований уламком вінця орнаментованої сіродимленої миски та кількома орнаментованими сіродимленими стінками від горщика середніх пропорцій.

Крім уламків глиняних посудин з культурного шару походять знахідки знарядь праці, прикрас та зброї, що належать до різних хронологічних відрізків.

До доби енеоліту—бронзи належить колекція виробів з кременю. З них 2 платівки, одна з ретушованими краями (рис. 5, 1, 6), 1 уламок? двостороннього знаряддя праці з кварциту, 1 уламок робочої частини долота (рис. 5,

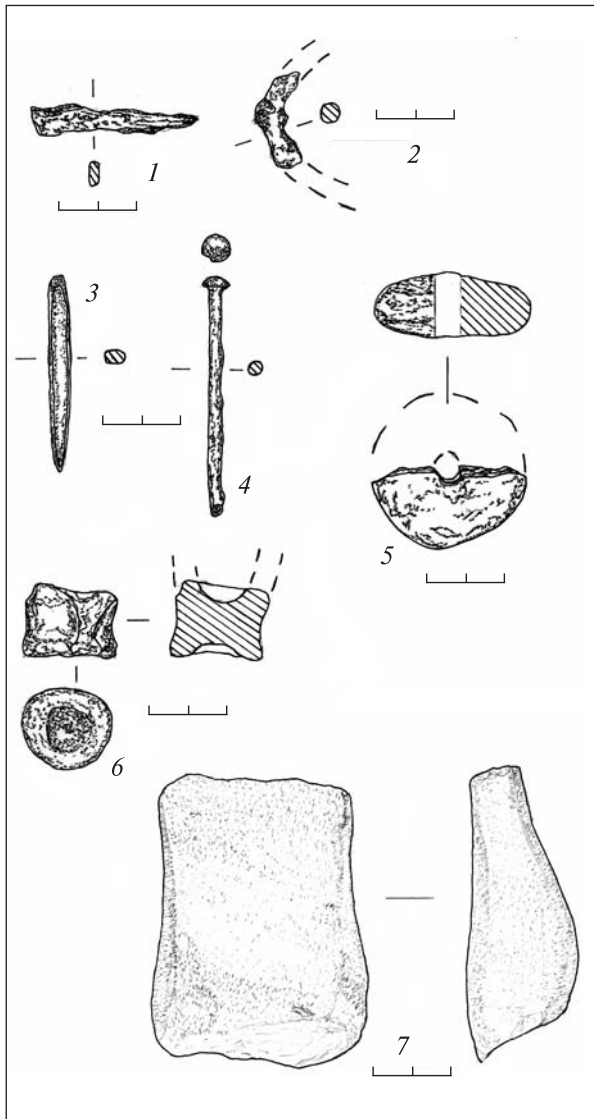

Рис. 6. Знахідки періоду бронзи — раннього залізного віку

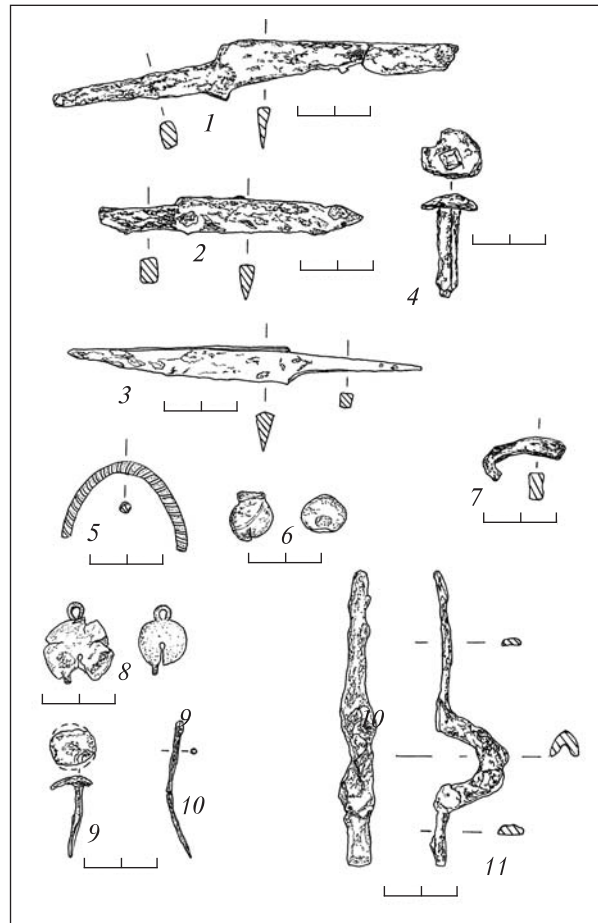

Рис. 7. Речі XI — XVIII ст. з культурного шару пам'ятки

2), 3 скребачки, з них 2 зі слідами перебування у вогні (рис. 5, 3—5), 5 кременевих уламків, 4 відщепи. Вироби з каменю, що можуть бути датовані від 2-ї половини III тис. до н. е. до ранньоскіфського часу, представлені 2 уламками гранітних зернотерок та 2 фрагментами розтиральників.

Добою бронзи — раннім залізним віком датуються *бронзове шильце*, прямокутне в перетині, розміром $53 \times 6 \times 4$ мм (рис. 6, 3), *точильний камінь* з піщанику розміром $77 \times 57 \times 15-30$ мм (рис. 6, 7). Також сюди можна віднести придонні частини двох мініатюрних ліпних посудинок діаметром 22×25 мм (рис. 6, 6).

Ранній залізний вік презентований знахідками половинки дископодібного глиняного *пряслиця*, випал коричневого кольору, діаметр — $42-45$ мм, висота — 18 мм, діаметр отвору — близько $8-9$ мм (рис. 6, 5), залізною *булавкою* з грибоподібною голівкою, округлою в перетині, діаметром 4 мм, завдовжки 64 мм, діаметр голівки $7 \times 7,5$ мм (рис. 6, 4). До цього ж періоду, очевидно, належать знайдені фрагмент за-

лізного *черешка* (ножа?) і уламок *кільця* — *рамки пражки?* (рис. 6, 1, 2).

Давньоруський та післямонгольський часи представлені на пам'ятці такими знахідками:

Ніж залізний з черешком, довжина — 105 мм, леза — 65 мм, максимальна ширина леза — 10 мм, товщина спинки — 5 мм. По верхньому краю леза, під спинку, проковані жолобки (рис. 7, 3). *Петля* залізна на колчан розміром 88 × 22 × 10 мм (рис. 7, 11). *Ніж* залізний черешковий, довжина 121 мм, леза — 72 мм, кінчик обламаний, максимальна ширина леза — 15 мм, товщина спинки — 3 мм (рис. 7, 1). *Ніж* залізний черешковий, довжина 78 мм, леза — 56 мм, кінчик черешка обламаний, максимальна ширина леза — 11 мм, товщина спинки — 4 мм (рис. 7, 2). *Цвях* залізний, прямокутний у перетині, довжина 31 мм, розмір головки 18 × 15 мм (рис. 7, 4). Половинка несправжнього бронзового *браслета* розміром 37 × 25 мм, товщина 3,5 мм (рис. 7, 5). Бронзовий *бубонець*, роздавлений, збереглися вушко та проріз із невеликим виступом (рис. 7, 8). *Цвях* залізний, довжина 24 мм, розмір головки — 11 × 14 мм (рис. 7, 9).

Пізньюсередньовічний час представлений двома свинцевими *кулями* діаметром 14 мм та 12 × 14 мм і уламком *цвяха* від кінської підкови? (рис. 7, 6).

Крім цього в культурному шарі виявлено залізну *голку*, що може датуватися від раннього залізного віку до періоду пізнього середньовіччя (рис. 7, 10).

Отже, землі, в районі яких знаходяться Таценки, вперше в історичних писемних джерелах знайшли відображення в кінці XVI—XVII ст. у зв'язку із земельною суперечкою православної української шляхти за Трипільські та Обухівські землі. Досить давня увага вчених до вивчення археологічної спадщини в окрузі означеного населеного пункту дала можливість виявити близько 12—13 різночасових пам'яток археології з культурними нашаруваннями, що датовані від доби мезоліту до періоду пізньо-

го середньовіччя. Варто зауважити, що разом з тим, попри значну увагу, приділену в 50-х — 60-х роках XX ст. археологічним пам'яткам цієї місцевості, наукове вивчення широкими площами таких пам'яток не проводилося.

У 2007 р. вперше за всі роки вивчення археологічної спадщини на території с. Таценки проведено дослідження великою площею. Виявлені матеріали та отримані нові дані щодо історичного розвитку регіону мають велику наукову вагу. Дюнні багаточарові поселення Обухівського регіону Київського Подніпров'я ретельно не вивчалися, незважаючи на значну перспективу, що показували наукові розвідки. Знайдені на дослідженій пам'ятці матеріали пізньотрипільської культури, разом з іншими відомими на теренах Київщини, доповнюють підґрунтя щодо простеження подальшої історичної долі трипільських племен після завершення розквіту цієї культури. Зібрані в межах розкопів матеріали культури шнурової кераміки, тшинецької, білогрудівської культур та ранньоскіфського часу також істотно доповнюють картину розвитку населення цієї частини Київщини в період доби бронзи — раннього залізного віку.

Абсолютно новим типом археологічних пам'яток є на сьогодні місця полювань та збиральництва у давньоруську та пізньюсередньовічну добу. Відомі численні згадки в літописах про полювання, місця полювань і заготівель на час походів — «ловища і перевесища» князівської еліти доби Київської Русі. Проте вони не вказували конкретні місця мисливських і збиральницьких угідь, як верхівки так і низів давньоруського суспільства. Знайдені в Таценках речі — ножі, цвяхи, петля від колчану, прикраси, без будь-якого достатньо серйозного керамічного матеріалу і залишків давніх об'єктів тривалого використання — наочно свідчать про наявність одного з таких угідь на Київщині. Зауважимо, що це — друге після Ходосіївського місцезнаходження в Київській об-

М.В. Квітницький, І.А. Готун, С.Д. Лисенко, О.О. Сторожук

ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ «ТАЦЕНКИ-7»

The rescue works in 2007 covered the entire territory, 3000 m², of the multilayer settlement Tatsenky 7 in Nescheriv village of Kyiv Oblast. More than 10 cultural horizons and 50 ancient objects were identified. The bronze-casting workshop of the 2nd millennia BC, jeweller's workshop and dwellings of Pidhirtsevo-Mylohradska culture, and Zarubynetska culture burials in and without urns were found.

У польовому сезоні 2007 р. також проводилися пам'яткоохоронні дослідження в межах Нещерівської сільської ради Обухівського району на території комплексної пам'ятки археології «Таценки». Означений пункт складався зі стоянки доби мезоліту та багатошарового поселення і могильника з матеріалами трипільської культури, доби бронзи, раннього залізного віку, ранньослов'янського, давньоруського та пізньосередньовічного часів. Історіографія наукових досліджень, пов'язаних з селом Таценки та його округою, вже була висвітлена нами, тому не зупинятимемося на ній детально. Пам'ятку, що вивчалася, було відкрито в 1967 р. у ході розвідок археологічного гуртка Київського палацу піонерів під керівництвом В.М. Гладиліна. Мезолітична стоянка періодично обстежувалася дослідниками й надалі. Вона розташована на відстані близько 0,4–0,5 км на південний захід від мосту дороги Київ—Обухів, займає дюнне підвищення правого берега р. Стугни; площа пам'ятки становить близько 70 × 20 м. Разом з крем'яними виробами в 1967–68 рр. було знайдено кераміку доби бронзи та раннього залізного віку. Розкопки, за даними Л.Л. Залізняка, було проведено на площі 15 м².

Означена мезолітична стоянка стала епонімною для виділення одного з культурних типів у межах кудлаївської культури періоду середнього мезоліту і є однією з небагатьох досліджуваних пам'яток середнього мезоліту Київського

Подніпров'я. В 1995 р. цей комплекс було взято на облік державним органом охорони культурної спадщини — Київським обласним центром охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини.

Пам'яткоохоронні дослідження Північною експедицією Інституту археології НАН України були зумовлені проектом відведення земельної ділянки під будівництво, в межі якої потрапляла означена пам'ятка археології. Оскільки культурні нашарування пам'ятки в ході будівельних робіт потрапили під загрозу знищення, то, на замовлення ТОВ «Санпорт-Інвестбуд», (директор С.В. Пришивалко) за активної участі представника з боку замовника — Л.С. Туровця було проведено рятівні наукові дослідження на загальній площі близько 3000 м². Дослідження проводилися двома групами: мезолітичною, під керівництвом Л.Л. Залізняка, вивчалися культурні шари стоянки мезолітичного часу (пункт Таценки), слов'янсько-середньовічною групою, очолюваною М.В. Квітницьким, велися роботи в межах багатошарового поселення та могильника (пункт Таценки-7).

Розкопками було охоплено всю площу пам'ятки. Значна частина культурних шарів, площею близько 5000–6000 м², разом з дюнним підвищенням були знищені в 1970–1980-х років під час будівництва автошляху Київ—Дніпропетровськ, що й зумовило таку малу площу досліджуваної пам'ятки. Загалом виявлено понад 50 давніх об'єктів та матеріали більш як 10 історико-культурних горизонтів. Стратиграфія на поселенні відсутня, ями, споруди, поховання зазвичай фіксувалися відразу після зняття першого штика. Матеріали та об'єкти різних історико-культурних періодів виділялися окремими плямами в межах одного горизонтального зрізу на глибинах до 0,4 м від сучас-

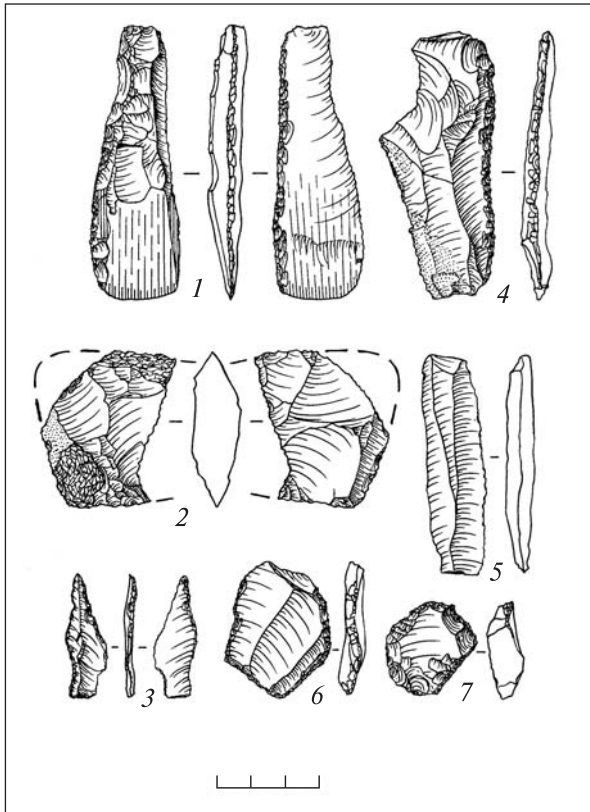

Рис. 1. Крем'яні вироби і знаряддя праці періоду мезоліту та середньої бронзи з культурного шару поселення

ної денної поверхні. Безперечно, найяскравішим горизонтом є ранній етап підгірцівсько-милоградської культури VII—VI ст. до н. е., представлений найбільшою кількістю знахідок, двома житлами, ювелірною майстернею, господарськими та виробничими ямами.

Трипільська культура етапу СІІ представлена незначною кількістю уламків ліпної кераміки та розвалами великих частин кубків.

З добою бронзи пов'язані знахідки фрагментів посудин середньодніпровської культури шнурової кераміки, культури багатопружкової кераміки, тшинецької культури. З останньою співвідносяться досліджені залишки бронзолivarної майстерні. У північно-східній частині пам'ятки, на площі близько 150 м², на різних глибинах від 0,2 до 0,6 м виявлено понад 30 бронзових злитків, виплесків та краплин металу, половинка скроневої підвіски, уламки сильно зашлакованих тиглів і виключно кераміку тшинецького культурного кола. Остання представлена в основному посудинами сонницького типу, орнаментованими «колючим дротом». Безпосередні аналогії цій кераміці знаходяться в комплексі нижнього горизонту об'єкта 19 (розкоп I — 2005 р.) поселення Ходосівка — Діброва, що дає змогу попередньо

датовати майстерню 15 ст. до н. е. Виявлено також вироби та знаряддя праці з кременю. Серед них виділяється тесло середньодніпровської культури шнурової кераміки (рис. 1, 1), уламок серпа тшинецької культури (рис. 1, 2), наконечник стріли кудлаївської культури доби мезоліту (рис. 1, 3) та ніж, платівка і відщепи доби середньої бронзи (рис. 1, 4—7).

Матеріали підгірцівсько-милоградської культури представлені глиняними пряслицями, залізними булавками з посохо- та цвяхоподібною головками, уламками ліпних посудин з прямими вінцями, прикрашеними по шийці ямками. Із заповнень ям, жител та майстерні походять залізні наконечники стріл, прикраси, уламки ливарних формочок, залізна голка, фрагменти тиглів та кришок на тиглі, залізні ножі.

Ювелірну майстерню, представлену об'єктом 30, виявлено в межах розкопу В/3, відразу під дерновим шаром денної поверхні. Пляма заповнення овалоподібною формою, довшою стороною витягнута по лінії схід—захід, розміром 3,8 × 4,3 м. Заповнення складене сірим гумусованим супіском. Стінки похилі, плавно звужуються до дна, виявленого на рівні 1,06 м від денної поверхні. На глибині 0,8 м з північно-східної, південної та південно-західної сторін розміщені уступи завширшки 0,35—0,45 м. У північно-східній та північно-західній частинах котловану простежено дві ями діаметром 0,55—0,6 м. Посередині підлоги розміщені дві стовпові ями діаметром 0,15 та 0,32 м і завглибшки 1,6 та 1,65 м. Заповнення однієї зі стовпових ям складалося з щільно утрамбованого шару вугілля та золи овальної форми розміром 0,2 × 0,3 м. Із заповнення майстерні походить велика кількість ліпних посудин, пряслиця, залізна голка, ніж, фрагменти тиглів та ошлакованих стінок посудин, що використовувалися як кришки на тиглі. Виявлено понад 150 фрагментів ливарних формочок, більша частина з яких містить негативи речей. Також у заповненні знайдено половинку бронзового «дзвоника» та умбончик. Серед негативів речей виділяються трапецієподібні підвіски підгірцівського типу, прикрашені крапковим та спіралеподібним орнаментом, «дзвоника», прикраса у вигляді розплющеного ока, широкі овалоподібні та округлі бляхи з орнаментом по краю, умбончики, закладки тощо. Крім того, на дні споруди знайдено три склопастові намистини жовтого кольору, орнаментовані синіми очками. Формочки зроблені зі змішаного з дрібнодисперсним піском лесоподібного суглинку. Технологія виготовлення прикрас полягала у створенні воскової моделі,

заливанні глиняним розчином, подальшому сушінні форми та випалюванні воску і на кінцевому етапі — заливанні металом.

Житла представлені об'єктами 31 та 53.

Першу споруду виявлено за 2 м на захід від об'єкта 30. Пляма котловану споруди округлої форми, розміром $3,4 \times 3,34$ м виявлена на глибині 0,2 м від денної поверхні. Заповнення складалося з темного гумусованого супіску. Стінки слабопохилі, дно нерівномірне, похиле, зі зниженням посередині. Найглибша точка дна фіксувалася на позначках 0,32—0,42 м. У західній частині виявлено яму діаметром 1 м, дно на глибині 0,74 м від денної поверхні, стінки похилі, у заповненні виявлено уламки від ліпної посудини. У протилежній, східній частині об'єкта, частково за його межами, простежено другу яму діаметром 1,2 м. Стінки похилі, зі звуженням до дна, виявленого на глибині 1,02 м від поверхні. З північної та південної сторін заглиблення котловану зафіксовано три стовпові ями діаметром 0,15—0,25 м — сліди каркасу. З індивідуальних знахідок у заповненні житла вирізняються два залізних наконечники стріл. Масовий матеріал представлений невеликою кількістю уламків ліпних посудин.

Другу житлову споруду (53) виявлено на глибині 0,3—0,4 м від рівня денної поверхні після контрольних зачищень охоронної п'ятдесятиметрової зони пам'ятки. Пляма об'єкта неправильної овалоподібної форми, розміром $4,4 \times 3,18$ м, витягнута по лінії північний схід — південний захід. Заповнення складається із світло-сірого супіску. Стінки похилі, зі звуженням до дна, фіксованого на різних рівнях — 0,7—0,8 м. Посередині котловану знаходиться заглиблення овальної форми розміром $1,6 \times 1,4$ м, дно на глибині 1,1 м від рівня денної поверхні. У північній частині споруди на глибині

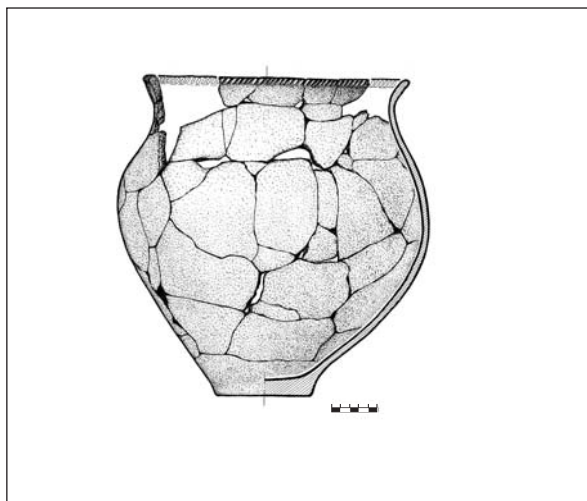

Рис. 2. Поховальна урна пізньозарубинецького часу

0,6—0,7 м зафіксовано прожарений майданчик змішаного з піском суглинку, що має підпрямокутну форму, розміри $1,24 \times 1,16$ м (майданчик для вогнища). За ним розміщена яма грушоподібної в перетині форми, діаметром по верху $0,6 \times 0,68$ м, по дну — $0,72 \times 0,84$ м, дно на глибині 1,1 м. У південному куті простежено залишки ще однієї ями?, поруч виявлено обвуглену колоду, що збереглася на 0,75 м у довжину.

Ранньослов'янський час представлений знахідкою залізної арбалетоподібної фібули та урновим і безурновим похованнями пізнього етапу зарубинецької культури. Урнове поховання, об'єкт 28, зафіксовано відразу в дерновому шарі розкопу Я/5. Горщик високих округлих пропорцій, вінце орнаментоване по краю насічками (рис. 2). В середині посудини на дні та в придонному заповненні виявлено кальциновані кістки.

Знахідки, пов'язані з іншими культурами, представлені уламком підківки, залізним цвяхом, бубонцем X—XVIII ст.

М.В. Квітницький, І.А. Готун, А.В. Петраускас,
О.В. Коваль, В.Ю. Непомящих, А.М. Сухонос

ВИВЧЕННЯ ДИТИНЦЯ ЛІТОПИСНОГО ВАСИЛЕВА НА КИЇВЩИНІ В 2007 р.

The Northern Expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of Ukraine continued its research of the annalistic town Vasiljev in Vasilkov in Kyjivschyna dated the Kyiv Russian epoch. More than 100 m² were uncovered. Among the materials revealed are objects of the Scythian period, ceramics and findings of XI, XII—XIII, XIV—XV, XVI—XVIII cent. The parts of the burned down in the fire farms of the XII and the first half of the XV cent. were excavated. Among the findings — arrow tips, the fragment of the sword's edge, adornments and fragments of dishes.

Вивчаючи історію Києва і Київської землі, П.П. Толочко зазначав, що важливими військово-стратегічними пунктами Київської оборонної системи були фортеці, споруджені вздовж Стугни: Тумаш, Вернів, Красн, Дерновий, Звенигород, Василів та ін. Центральним і найбільшим містом у системі оборонного рубежу вздовж Стугни був, безумовно, Василів, який виник ще у X ст. Своєю назвою, за твердженням літописця, місто зобов'язане Володимирі Святославичу, який начебто саме тут прийняв хрещення. За спостереженнями вченого, літопис 14 разів згадує це давнє місто Київської землі і 11 з них припадає на XII ст., що, ймовірно, свідчить про зростаючі в цей період роль і значення Василева у житті Південної Русі. За спостереженнями дослідника, зібраний тут археологічний матеріал належить переважно до XII—XIII ст., що, очевидно, свідчить про економічне зростання Василева. Саме в цей період великого значення набуває торговий шлях, що вів із Києва через Рось і Пониззя до Подунав'я та Галичини. Вчений дійшов висновку, що з середини XII ст. Василів дістає ранг княжого міста, і зазначав, що в 1164 р. він разом із Красном складає уділ Романа Ростиславича, а в 1170 р. неодноразово згадується літописом у розповіді про боротьбу Мстислава Ізяславича за втрачений Київський престол.

П.П. Толочко звертав увагу на те, що Василів мав першокласну фортецю, здатну прийня-

ти за свої стіни тисячне військо. У центрі міста піднімався невеликий дитинець (220 × 250 м), оточений могутнім валом, складеним наполовину із сирцевої цегли; навколо розкинувся величезний, майже 130-гектарний посад, який також був обнесений високим валом. У працях вченого підкреслюється, що, на жаль, з усіх київських передмість в археологічному відношенні найгірше вивчено Василів. Роботи, здійснені на його городищі Б.О. Рибаківим та М.П. Кучерою, мали розвідковий характер. Істотно, що при цьому у фундаментальному дослідженні давньоруського феодального міста з огляду на площу, а відтак — і на кількість населення, Василів віднесено до першої групи з чотирьох, характерних для Русі, — до найбільших центрів. Значення цього пункту, за спостереженнями П.О. Раппопорта, зумовлювалось тим, що він знаходився на одному з найбільш небезпечних напрямків: кочовики рухалися на Київ з півдня, з боку Росі й Стугни. Велике значення місто відігравало не лише при нападах кочовиків. Як підкреслював П.П. Толочко, воно було одним із пунктів, що знаходились на шляху удільних князів до київського великокнязівського столу і тією чи іншою мірою поділяли долю Києва. Дослідник наводить характерний приклад: коли у 1136 р. чернігівські князі в союзі з половцями перейшли Дніпро і спрямували свій наступ на Київ, перший удар прийняли на себе міста-фортеці, що охороняли дальні підступи до столиці («И почаша воевати отъ Трьполя, около Красна и Василева и до Белгорода, оли же и до [Киева]», і зазначає, що взяття Василева чи Білгорода відкривало дорогу до Києва, тоді як взяття Треполя не могло забезпечити такий ефект. Одним із найважливіших київських передмість називав Василів і М.С. Грушевський, вказуючи, що

у XII ст. його мешканці виступають як більша порівняно з білгородцями й поршанами громада, хоча, на думку вченого, княжим столом Василеву не траплялося бути. Як важливий військово-стратегічний пункт, центральне і найбільш відповідальне укріплення Стугнянської лінії Київської оборонної системи, одне з великих давньоруських міст, оборонні укріплення якого збереглися до наших днів; як пам'ятка, що посідає вагоме місце у зв'язку з видатними подіями політичного й культурного життя, неодноразово потрапляючи на сторінки літописів, Васильків розглядався і під час проведених у другій половині минулого століття археологічних досліджень.

Крім наведеного вже повідомлення про гадане хрещення Володимира у Василеві, що потрапило до літописів під 988 р. та описів бойових дій 995, 1151, 1158, 1169 рр. тощо, давньоруські літописці зафіксували й оборонні споруди міста, зокрема під 1151 р. Згадується Василів і як батьківщина Св. Феодосія у текстах «Києво-Печерського Патерика». Об'єкти археологічної спадщини Василькова привертала увагу й пізніше. Зокрема, у присвяченій місту статті у «Словнику географічній Королівства Польського...» згадуються вали, заокруглені насипи давнього замчиська на гірці. Відзначається їх належність до доісторичних часів, наявність у деяких місцях внутрішніх споруд, притаманність подібного типу старожитностей осілому населенню на межі лісової та степової зон, у контактній області з кочовим населенням. Звертається увага на повідомлення літописних джерел про заснування міста Володимиром та локалізацію місця спорудження князівського терема на гірці біля собору. Згадуються пов'язані з містом події, зафіксовані літописцем під 996, 1136, 1165, 1187 рр., опустошення міста Батиєм у 1240 р., Менглі-Гіреєм у 1482 р., татарами у 1640 р. Підкреслюється, що на час останнього нападу населений пункт був укріплений: у 1586 р. привілеєм Стефана Баторія дозволялося відбудувати замок на давнім городищі, а місто отримало магдебурзьке право; означений привілей було підтверджено у 1589 р. Сигізмундом III. У 1594 р. замок і містечко, оточені палісадом, фіксуються Еріхом Ляссотою, а в 1653 р. під час поїздки через Україну антиохійського патріарха Макарія тут відзначено потрійне укріплення. В описі міста 1686 р., складеному при розмежуванні території між Росією та Річчю Посполитою, також відзначено колишнє існування у містечку трьох укріплених пунктів. Акцентовано на

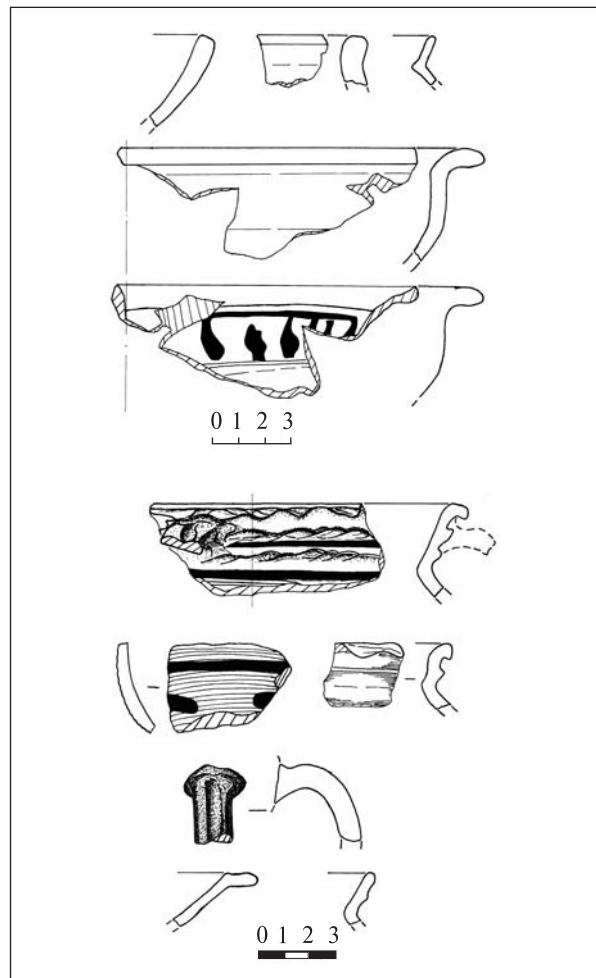

Рис. 1. Фрагменти керамічних посудин XVII—XVIII ст. з розкопок на дитинці городища літописного Василева

тому, що насипаний із землі вал, раніше зміцнений дубовим палісадом, значно зруйновано. Відновлено давні фортифікаційні споруди насипанням валу та створенням інших укріплень під час влаштування тут російського прикордонного форпосту.

Назву міста та згадки про його мешканців простежено дослідниками і в численних актових матеріалах, майнових суперечках та судових процесах рубежу XVI—XVII ст. Як порубіжний пункт між Росією та Польщею місто фігурує у цитованих літописах козацької доби положеннях Вічного миру росіян з поляками 1686 р., листі С. Палія до І. Мазепи 1693 р., грамоті І. Мазепи до царів 1694 р. та в низці документів, пов'язаних із боротьбою проти татарських нападів. Завдяки наявності тут замку документи демонструють зростання кількості населення: у 1625 р. зафіксовано наявність 87 димів.

Містечко з невеликою фортецею («крепостцою») згадується і в джерелах останньої чверті XVIII ст.; на момент фіксації там функціону-

вав головний форпост і прикордонна митниця, тричі на рік відбувались ярмарки. Серед відзначених археологічних об'єктів — «від ріки Унави до містечка Василькова, а від нього під — над рікою Стугною до ріки Дніпра — старовинний вал і рів. Висотою не більше двох сажнів, а в деяких місцях тільки що примітний можна». Джерело також свідчить про наявний у місті на горі «замок старовинний, обнесений двома валами. Висота тим валам — до трьох сажнів. Гора ж висотою — до тридцяти п'яти сажнів». Щодо згаданого перед цим валу, в одному з документів зазначено, що «по правий бік течії ріки Дніпра примітний давній, майже зрівняний уже вал, котрий іде від ріки Унави від сучасного кордону з Польщею, до містечка Василькова, а від нього рікою Стугною до ріки Дніпра. А від цього валу є інші такі ж до містечка Обухова, до урочища Германівського Пропуску і до містечка Стаєк проведені». Станом на 1787 р. джерела налічують «у місті 1589 чоловік різного звання казенних людей».

Краєзнавчий і етнографічний опис Київщини середини ХІХ ст. в «Альбомах» Домініка П'єра Де ля Фліза містить цікавий фактичний матеріал з історії Василькова. На зображенні частини міста добре читається місцезнаходження дитинця, причому не пошкоджене забудовою того часу.

Відомий український краєзнавець Лаврентій Похилевич у «Сказаніях о населенных местностях Киевской губернии» щодо міста зазначав, що величезні вали — єдині залишки давнього міста — свідчать про важливу роль, яку відігравав у давнину Васильків. Перед цим факт наявності залишків укріплень у місті було констатовано І. Фундуклеєм. Дані цих авторів увійшли згодом до «Археологічної карти Київської губернії» В.Б. Антоновича.

Археологічні роботи на території середньовічного міста проводились, починаючи з середини минулого століття. Зокрема, у 1947 р. пам'ятку обстежував Ф.Б. Копилов, у 1960 р. Б.О. Рибаків провів пробні дослідження валів, у 1972 р. М.П. Кучера крім опису склав план городища. В останні десятиріччя минулого століття старожитності міста вивчав Ю.М. Малеев, згодом — Р.С. Орлов. Разом з тим це чи не єдина пам'ятка такого рівня, досліджувана неповно й епізодично, хоча на проблемі раціонального її використання та надійної охорони наголошувалося ще у 80-ті роки минулого століття.

Характеризуючи особливості розташування давньоруського міста, Ю.М. Малеев відзна-

чав, що городище розміщене на значних висотах зі стрімкими схилами, які панують над навколишньою місцевістю. Укріплення охоплює дві ділянки: дитинець і посад. На момент обстеження 1978 р. відзначалося значне пошкодження оборонних споруд молодими ярами та пізнішою міською забудовою. Основна частина дитинця являє собою рівний майданчик розмірами 150 × 80 м на вершині мису. Зі сходу мис прилягав до плато, з інших боків був оточений заболоченою в давнину заплавою р. Стугни та її лівої притоки р. Васильківки. Зі сходу до цього майданчика примикали вали, які заокруглювалися у південно-східній частині, оточували територію дитинця з напільного боку. З півночі вали спускалися вниз по схилу, повертаючи під прямим кутом на схід, поступово підіймаючись на висоти, де, з'єднавшись зі східними валами, замикали оборонне кільце дитинця розмірами 250 × 220 м. У східній частині вал зберігся на висоту близько 8 м з боку зовнішнього схилу і простежений у довжину більш ніж на 300 м. Основна частина валів споруджена по краях крутих схилів, що робило їх більш високими й неприступними і давало можливість обійтися без спорудження ровів. Рови були лише у південно-східній частині. У результаті робіт 1978 р. на основі частини укріплення, що існували на момент досліджень та наявного картографічного матеріалу, зокрема «Плана части г. Василькова, снятого и оконченного в 1976 году» було реконструйовано первинну форму оборонних споруд і складено план стану укріплень на час вивчення.

Зупинимось на результатах робіт із дослідження міста. Вони мають не лише істотне значення в історіографічному плані, а й фіксують стан пам'ятки на різних етапах пошкодження її впродовж ХХ ст.

Після обстеження городища у Василькові експедицією «Великий Київ» 1947 р. зазначалося, що «обслідування... виявило погану збереженість цієї цікавої пам'ятки. Городище знаходиться на високому виступі корінного лівого берега р. Стугни, при впадінні в неї невеликого струмка. Воно має форму неправильного багатокутника розміром близько 2 га, оточеного трьома рядами концентричних валів. Найкраще зберігся другий вал (висота 7—8 м, довжина — 330 м); він простягається з південного сходу на північний захід і має форму підкови, що оточує площу в 5—6 га. Тут знайдено багато кераміки ХІ—ХІІ ст. і пізніших часів. Шурфовка (на стрілці мису, відділеній від решти площі залишками першого, внутрішнього, валу, на

північно-західному краю) городища культурного шару не виявила». Зроблено висновок, що городище сильно зруйноване пізнішим будівництвом.

Під час робіт М.П. Кучери 1972 р. констатовано відсутність слідів валу по периметру дитинця, який займає мис зі стрімкими схилами заввишки до 10 м з вузьким перешийком зі східного боку. Вказано, що площа мису 0,9 га спланована і зайнята будинками районної дитячої поліклініки. Зазначено, що друга частина тричастинного укріплення давнього міста займає долину на північ від мисової частини, а зі сходу — нерівну ділянку плато, що знижується в західному напрямку до долини. З напільного боку ця частина площею 2,7 га захищена потужним валом заввишки з внутрішнього боку 7 м, завширшки по основі 25—28 м. Один кінець валу прилягає до північно-західного кута мисової частини (при цьому вал піднімається в нижній частині по схилу мису), а другий кінець підходить з південного сходу до перешийка мису. Через долину в північній частині вал сплановано забудовою, а його південно-східний кінець зрізано дорогою. Рів із зовнішнього боку валу недосить виразний, оскільки його влаштовано у природному зниженні, що відокремлює середню частину городища від східної. З півночі вал опускається по схилу вниз до долини і проходить по краю плато. Долина в межах другої частини — власне дитинця — задернована, а по зовнішньому краю — забудована. Вся підвищена східна ділянка дитинця із соборною церквою щільно забудована. У зрізах валу дорогою відслонено сирцеву кладку (у зовнішній частині) і дубові деревини від зрубів (у середній частині). Третя, зовнішня, частина (посад) захищена з напільного боку валом заввишки близько 4 м, завширшки по основі близько 20 м. Вал зберігся у довжину на 760 м. У південно-східній частині він знищений. Очевидно, вал продовжувався далі на південь (уздовж вулиці Головачова), а потім повертав на північний захід і примикав до південного кута першої мисової частини. Площа посаду становила близько 160 га. У північно-східній частині вал посаду проходить по краю обриву до широкої балки, а зі сходу — по рівній місцевості. Проте рів перед валом у східному напрямку не зберігся. Із західного боку в межі посаду вклинюється велика долина, яку перегороджено валом. У найнижчій, середній частині долини вал не зберігся. Під час обстеження вал посаду в другому з півдня розриві мав на обох кінцях свіжі зрізи.

У профілі чітко простежувалися два ряди згнилих зрубів з дубового дерева. Ширина кожного зрубу впоперек валу — близько 3 м. Зруби заповнені лесом. На всіх трьох частинах городища серед підйомного матеріалу трапляється кераміка XI ст. і XII—XIII ст., причому на першій, мисовій, частині значно переважає кераміка XII—XIII ст. Знятий у ході робіт план пам'ятки невдовзі було опубліковано.

Дослідженнями Ю.М. Малєєва 1972 р. здійснено поперечний розріз валу дитинця у найвищій південно-східній частині, біля в'їзду на посад. Встановлено, що збережена частина валу в місці розрізу досягає висоти близько 8 м при ширині основи 27,6 м. Вал мав складну внутрішню конструкцію. У його нижній частині на гумусованому шарі без культурних залишків було зроблено нівелювальне підсіпання (3,4 м) з материкової глини з домішками ґрунту. В деяких місцях підсіпання простежуються потужні лінзи попелу. З фронтального боку було споруджено прямокутну конструкцію із сирцевої цегли з шириною основи 7,6 м і висотою 4,26 м, кладка робилась із сирцевої плінфи розміром 35—40 × 28—30 × 5—6 см на глиняному розчині зі значними домішками піску. Використовувалась і бита цегла. Споруда налічувала у висоту 63 горизонтальних ряди кладки і сягала пошкодженої вершини валу, що дає підстави не вважати цю висоту первинною. Всю цю будівлю було вміщено в кліті, споруджені з необтесаних дубових колод діаметром 25—30 см. Колоди стиковані «в обло» і закріплені великими кованими цвяхами. Тильний бік валу становив тристінний зруб, від якого збереглися залишки дубових колод такого самого діаметра, що й колоди клітей. Внутрішній простір зрубу заповнено добре утрамбованою материковою глиною, яка утворювала внутрішній схил валу. Ю.М. Малєєв вказував, що фортифікаційні споруди із застосуванням внутрішньої сирцевої кладки відомі на деяких пам'ятках кінця X ст., що підтверджується першою літописною згадкою про Василів. Тоді ж здійснено поперечний розріз валу посаду з метою з'ясування його внутрішньої конструкції, яка принципово відрізняється від конструкції валів дитинця. У центральній частині валу споруджено городні з круглих дубових колод (діаметром 18—20 см), скріплених «в обло» з кінцями, що виступали на 30—35 см. Ширина городні — 3,2—3,4 м. Кількість вінців і висоту городні встановити не вдалося. Внутрішній простір її заповнено добре утрамбованою глиною. За спостереженнями дослідника, кон-

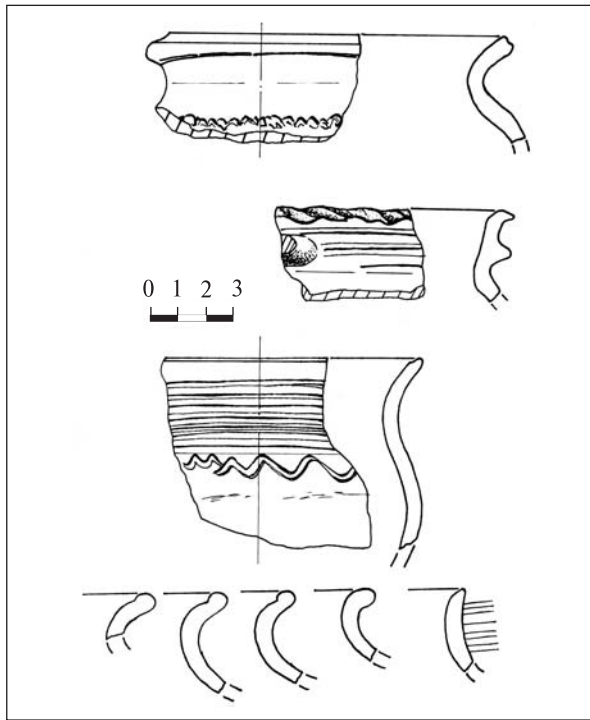

Рис. 2. Давньоруська та пізньосередньовічна кераміка з культурного шару городища

струкція валів посаду свідчить про зведення їх не раніше XI ст.

Незважаючи на значні пошкодження надійних оборонних укріплень міста ярами та міською забудовою, що ускладнювало відтворення їх планування, на основі збереженої їх частини та картографічних архівних документів було відтворено їх первісну форму. А проведені археологічні дослідження дали змогу не лише виділити головні етапи й простежити принципи будівництва фортифікаційних споруд, що відображають основні періоди економічного і культурного розвитку міста, політичні події, які тут відбувалися, а й зафіксувати конструктивні особливості самих укріплень.

Спосіб спорудження укріплень Василевського дитинця, за спостереженнями Ю.М. Малеева, характерний для низки пам'яток кінця X — початку XI ст. і відповідає першій літописній згадці (988 р.) про місто та розпочатому великому будівництву укріплених пунктів на багатьох давньоруських річках, у тому числі й на Стугні. Показово, що на кількох синхронних давньоруських городищах, де також простежено використання внутрішньої сирцевої кладки, вона має значно менші розміри. Разом з тим відсутність валів на ділянці, яка вочевидь займала провідне місце в міському будівництві, і обмурування сирцевою цеглою вертикально зрізаного схилу мису задля збільшення крутиз-

ни і запобігання осуванню, на думку дослідника, репрезентують принципово новий спосіб будівництва оборонних споруд, раніше не відомий у військовому зодчестві давньоруського часу. Це, у свою чергу, не виключає наявності якої-небудь оборонної споруди, збудованої на вершині утвореної в такий спосіб високої фортечної стіни, про що можуть свідчити великі скупчення попелу в деяких місцях схилу. Про наявність укріплень, споруджених на вершині цієї стіни пізніше, свідчать знахідки перевідкладеного шару литовської цегли вздовж західного схилу мису. Учений дійшов висновку, що наявність складної системи оборонних укріплень свідчить про важливу роль, яку відігравав Василев уже в ранній період своєї історії, зокрема, про його стратегічне значення.

Аналізуючи особливості пам'ятки, Ю.М. Малеев підкреслював трудомісткість спорудження таких могутніх укріплень та інженерний талант їх творців. Ні монголо-татарська навала, ні інші війни, ні безжальний час не в змозі були зруйнувати ці могутні вали, які, за спостереженнями дослідника, є однією з найкраще збережених пам'яток порівняно з іншими давньоруськими містами. Разом з тим, незадовго до проведення досліджень культурний шар було значно пошкоджено великими будівельними об'єктами, зокрема дитячим комбінатом заводу холодильників, п'ятиповерховим житловим будинком поруч із ним, великим приватним будинком по вул. К. Маркса, 81, низкою новобудов на посаді, який, власне, повністю забудований і недоступний для повномасштабного археологічного вивчення. Істотне занепокоєння викликав стан валів посаду, руйнування яких тривало. У незадовільному стані перебували укріплення фортеці XVI ст. — унікальної пам'ятки, одного з небагатьох зразків військового зодчества означеної доби, вцілілого до XX ст.

Експедиція Київського держуніверситету та Київської обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії і культури під керівництвом Ю.М. Малеева досліджували пам'ятку також у 1983 р. Планувалося продовжити дослідження території городища, провести подальше вивчення конструкції оборонних споруд на всіх їх ділянках і отримати, таким чином, підстави для їх реконструкції; дослідженнями на дитинці визначити характер культурного шару, давньої забудови, простежити основні періоди заселення території дитинця, звернувши увагу на час виникнення першого поселення; обстежити всю територію посаду для виділення охоронних зон у міс-

ті, визначити його межі й первісну площу; вести пошуки могильника.

Розкопки велися на території дитячої лікарні в мисовій частині дитинця, на ділянці, що за своїми топографічними умовами була найбільш придатною для будівництва. У розкопках виявлено матеріали давньоруського часу та козацької доби, простежено залишки житла епохи Київської Русі. Продовжувалось дослідження конструкції валів дитинця, спорудження яких припадає на кінець X — початок XI ст. У ході розвідувальних робіт на дитинці та обстеження його території було виявлено низку підземних споруд, віднесених автором до давньоруського часу.

У 1984 р. на території літописного Василева працював Поросько-Стугнянський загін Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом Р.С. Орлова. На замовлення Васильківського міськвиконкому було заплановано трирічні археологічні дослідження. Їх мету керівник робіт формулював як визначення ступеня збереженості культурного шару і визначення часу виникнення міста. Біля дитячої поліклініки та Феодосіївської церкви було закладено 15 пошукових шурфів і траншей, виявлено знахідки давньоруського часу та XVII—XVIII ст., зафіксовано поховальні комплекси, сліди споруд того часу. У результаті, на думку дослідника, не вдалося з'ясувати не лише час виникнення міста, а й схарактеризувати навіть у загальних рисах особливості культурних нашарувань. Як найперспективнішу для досліджень ділянку було визначено територію дитячої лікарні. Зроблено висновок про необхідність продовження пошуків культурного шару.

У 1994 р. вивчення старожитностей міста на замовлення Васильківського міськвиконкому було продовжено. Передбачалась музеєфікація залишків давніх фортифікаційних, житлових, господарських споруд, введення історико-культурної спадщини до структури сучасного міста. Тематикою робіт були: топографія і стратиграфія давньоруського міста; історія фортифікації з реконструкцією оборонних споруд; дитинець із реконструкцією; ремісничий посад із реконструкцією майстерень чинбаря, гончаря, стельмаха, медовара, кузні, хати мисливця і бортника; поховальний обряд і могильники; пошук і дослідження пам'яток мурованої архітектури середньовічного міста. Васильківським загonom Правобережної давньоруської експедиції під керівництвом Р.С. Орлова було закладено 14 шурфів (розміром переважно 2 × 2 м) на дитинці — на тери-

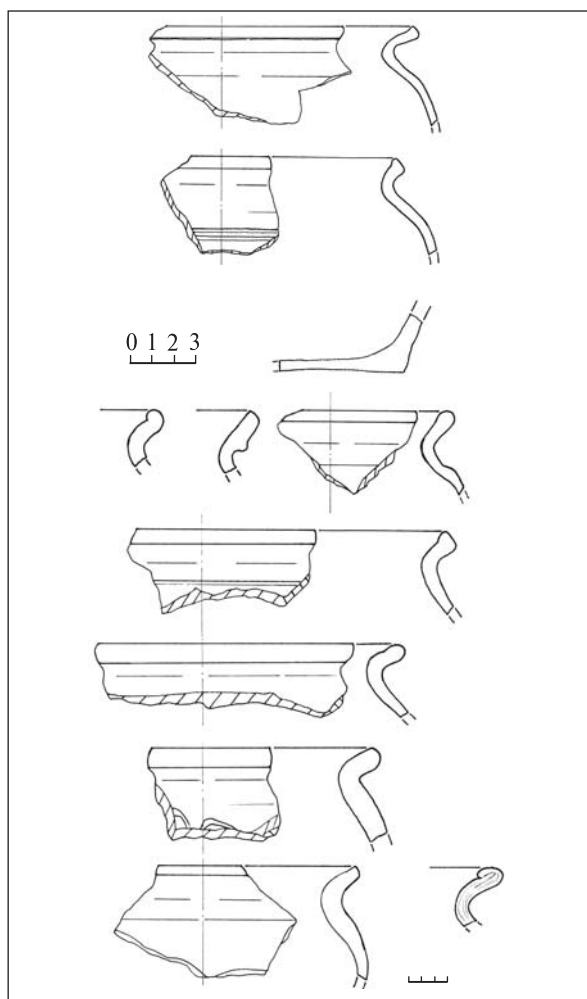

Рис. 3. Уламки гончарних посудин XI—XIII ст.

торії колишньої дитячої лікарні, роботи велися також на місці колишньої дерев'яної церкви Покрови Пресвятої Богородиці, на північному посаді — на залишках останця біля водогінного господарства; здійснювався розріз валу по вул. Соборній. У результаті на дитинці було простежено досить потужні культурні нашарування, виявлено об'єкти давньоруського часу та невизначеної хронології, зібрано колекцію уламків посуду доби раннього заліза (?), I тис. до н. е., давньоруського періоду (у тому числі — візантійських амфор) та козацьких часів, знаряддя праці, елементи озброєння, побутові вироби, прикраси, уламки кахель та скляного посуду XVII—XVIII ст., шлаки кольорових металів, численний остеологічний матеріал.

Дослідження на місці колишньої садиби Покровської церкви (закладено 9 шурфів розмірами переважно 2 × 2 м) дали можливість виявити пізні поховальні комплекси (деякі — у цегляних саркофагах), кераміку давньоруського періоду та козацьких часів, прикраси, побутовий інвентар. На північному посаді у шурфі

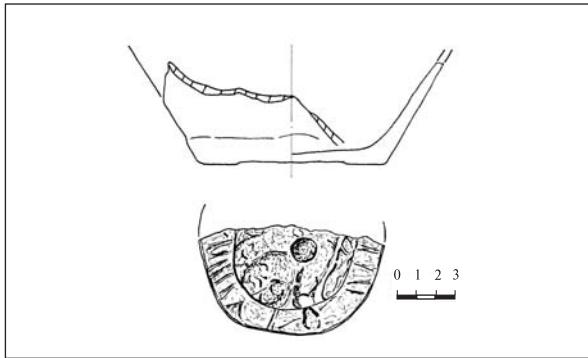

Рис. 4. Фрагмент денця з відбитком підставки на гончарний круг

(3 × 2 м) та розкопі (90 м²) виявлено житлові та господарські об'єкти, поховання, зібрано кераміку давньоруської (у тому числі уламки візантійських амфор) та козацької доби, знайдено побутові речі, залізні шлаки, остеологічний матеріал, скарб із 14 мідних російських монет часів Анни Іоаннівни та Єлизавети Петрівни. Розріз валу при в'їзді на посад продемонстрував наявність скріплених цвяхами дерев'яних конструкцій та сирцевої кладки, дав змогу виявити кераміку давньоруської доби. Означені дослідження було також продовжено в 1995 р.

Підсумовуючи результати вивчення Василькова у 1994—1995 рр., автори робіт наголошували на результатах дослідження трьох ділянок з метою виявлення збереження культурного шару літописного Василева Х—ХІІІ ст. — пізньосередньовічного Василькова ХІV—ХVІІІ ст.: території дитячої лікарні (західний останець дитинця давньоруського Василева); парку на схід від Васильківської районної ради на місці зруйнованої Покровської церкви; розмитого мисоподібного останця на північ від церкви Св. Феодосія Печерського, а також зачищення валу кінця Х ст. по вул. Соборній на схід від церкви Св. Феодосія Печерського. У ході проведення розкопок на території лікарні відкрито 7 споруд, 16 ям та одне вогнище, які загалом датуються серединою І тис. до н. е. — ХХ ст. Встановлено суцільне знищення культурного шару у північній частині останця, крім його краю, де збереглися також залишки шару поселення скіфського часу.

Пам'ятка увійшла до довідкової літератури та узагальнювальних праць, хоча з огляду на недослідженість і не була відображена у тритомних виданнях «Археології Української РСР» 1975 та 1986 рр.

У 2007 р. силами Північної експедиції Інституту археології було продовжено роботи з вивчення городища літописного міста-фортеці

Василева. Відповідно до угоди про співпрацю між Інститутом археології НАН України та ТОВ «Васильківбуд» за участі Васильківської міської ради розкопки проводилися в межах дитинця городища, на місці колишньої інфекційної дитячої лікарні. Було досліджено близько 200 м² культурних нашарувань, на частині досліджуваної площі, після зняття шару побутового та будівельного сміття, відзначено відсутність культурного шару, що пов'язано з інженерним плануванням території під час зносу будівель лікарні та науковими дослідженнями попередніх років. Роботами виявлено 12 давніх об'єктів, з яких 11 було повністю досліджено. Це залишки стовпових ям від дерев'яних конструкцій давньоруського часу, господарська яма, частина житлової споруди ХVІІІ ст. та частина споруди ХІІ ст. У шарі ділянки виявлено також розрізнені людські кістки, фрагменти черепів, шелеп, пальці, ребра, довгі трубчасті кістки, культурно-хронологічна інтерпретація яких ускладнена. Найбільший інтерес становлять об'єкти 8 та 10.

Споруди ХІІ ст. і ХVІІІ ст. представлені об'єктом 8. При вивченні південно-східної частини розкопу на глибині 0,7—0,75 м від рівня сучасної поверхні, вздовж південної та східної стінок розкопу було зафіксовано пляму заповнення нерівної конфігурації. Розміри в східній частині становили 4,3 × 3,4 м, у південній — 5 × 1 м. Більша частина плями краями заходила у бровки розкопу. Після вибирання верхнього горизонту об'єкта було простежено, що до глибини 0,8—0,9 м заповнення складалося з м'якого чорнозему, значно насиченого попелом та вугіллям. Матеріал представлений переважно чорною та сірою задимленою керамікою ХVІІІ ст., фрагментами гутного скла та різночасовими індивідуальними знахідками — свинцевими кулями, монетами ХІV—ХVІІІ ст., цвяхами тощо. Знахідки, що датувалися періодом ХІV—ХVІІІ ст., фіксувалися виключно до глибини 0,8—0,85 м. На означеному рівні в межах розкопу знаходилося заглиблене в материк на 10—15 см дно частини споруди пізньосередньовічного часу, що мало округлу форму і розміри 4,3 × 3,4 м, а в розрізі східної та південної бровок простежено край підлоги, вимашеної шаром змішаного з піском лесоподібного суглинку завтовшки 4—6 см. Нижче знаходилася частина плями заповнення неправильної форми, утвореного щільним чорноземом, змішаним із суглинком, що вздовж східної стінки сягала в довжину 4,3 м за ширини 1,3—2 м, а вздовж південної стінки — 8,5 м за ширини 1 м. Під час вибирання заповнення виявлено

кераміку XII ст., шматки залізних конкрецій чи шлаків, наконечники стріл, уламок лека шаблі, цвяхи. Відзначено насиченість прошарку заповнення деревним вугіллям. Дно об'єкта нерівномірне, найглибша точка фіксації — 1,9 м, з північного та західного боків підняте, утворює сходинки заввишки 0,2 та 0,3 м. По дну простежено чотири овальні стовпові ями розмірами 0,3—0,4 × 0,25—0,3 м та плями заповнення ям великого розміру, що більшою частиною виходили в бровки розкопу.

На північний захід від споруди XII ст. досліджено 9 стовпових ям діаметром від 0,14 до 0,36 м, що сходилися під гострим кутом і розміщувалися по лініях північний схід — південний захід та південний схід — північний захід. На лінії, утвореній системою стовпових ямок, виявлено уламки залізних цвяхів давньоруського часу.

Інші об'єкти представлені господарською ямою 5 овальної форми, розміром 0,5 × 0,7 м, з дном, заглибленим у материк на 0,3 м, та ямою виробничого спрямування. Об'єкт 10 зафіксовано на рівні 0,4 м від рівня денної поверхні поруч з опорним цегляним фундаментним блоком. Верхня частина заповнення була попсована дном комунікаційної траншеї. Яма овальної

форми, розміром 1,3 × 1,2 м, стінки слабопохилі зі звуженням до дна, виявленого на позначці 1,3 м від рівня поверхні. З південного краю ями знаходиться уступ завширшки 0,2—0,25 м. Під час вибирання заповнення, складеного змішаним світло-сірим та коричневим суглинком, виявлено незначну кількість уламків посудин XII ст.

З площі досліджуваної ділянки походять окремі, поодинокі знахідки ліпної кераміки раннього залізного віку, до цього ж періоду належить бронзова платівка овалоподібної форми з прямокутним отвором посередині. Виявлено окремі манжетоподібні вінця гончарного посуду, що можуть бути датовані X—XI ст. Основна частина знахідок керамічного посуду датується XII—XIII ст., проте були виявлені вінця посудин 2-ї половини XIII, XIV—XV, XVI—XVIII ст. З культурного шару походять також знахідки — ножі, намистини, скляний браслет, шиферні пряслиця, монети XVI, XVII, XVIII та XIX ст. (рис. 1—4).

Роботи 2007 р. показали значну перспективність і необхідність подальшого наукового вивчення дитинця літописного міста-фортеці Василева.

М.В. Квітницький, А.М. Квітницька, І.А. Готун

ПАМ'ЯТКООХОРОННІ
ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛИЩА ЛУКАВИЦЯ
(ОБУХІВ МАЛИЙ) В м. ОБУХОВІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 2007 р.

In the 2007 season, the research of settlement Lukavytsya, situated in the historical part of Obukhiv near School № 5 at Kyivska Street, continued. On the area of more than 850 m² the materials of the Bronze, Scythian, Early Slavs, Kyiv Rus, Post-Mongolian and Late Mediaeval periods were found. Among the objects under the research there were grain pit of Pidhirtsevo-Mylohradska culture, structures of living and economic purposes of the 9th—10th cc., and a husbandry structure of the 17th c.

У 2007 р. було продовжено пам'яткоохоронні дослідження однієї зі складових історичної частини міста Обухова — селища Лукавиця, розташованого в районі школи № 5 мікрорайону Піщана. За письмовими джерелами XVII ст., в середині XV ст. — на початку XVII ст. на території, яку займає сучасне місто, існувало кілька поселень з назвами: Лукавиця (Малий Обухів), Веприня (Великий Обухів), Форошня (Старий Обухів ?), які в XIV—XV ст. були об'єднані загальною назвою Юршин, пізніше — Кухмистровщина. Наприкінці XVI ст. «мужиком Обухом», посадником пана Павла Монвида Дорогостайського, пізніше воеводи Київського князя Константина Острозького, були ще засновані селища Новий Обухів та Обухів. Перелічені пункти були так звані «Обуховицкими добрами», що в період кінця XV — першої половини XVII ст. постійно служили предметом шляхетських суперечок та судових справ.

Історія виникнення і розвитку м. Обухова вперше привернули увагу істориків у середині XIX ст. Відомий український краєзнавець, асесор Київської духовної консисторії Лаврентій Похилевич у «Сказаніях о населенных местностях Киевской губернии» щодо міста наводить «народное предание» про те, що Обухів спочатку був заселений вихідцями з різних сторін, в основному втікачами, а назву дістав через те, що один житель колись вбив іншого обухом сокири. Він наводить також іншу, вже прийняту на той час назву р. Лукавиці — Кубринка і згадує вал на полі між містечком

та р. Стугною. Автор «Сказаній» коротко і змістовно навів основні віхи розвитку міста з XV ст.:

«...В XV веке Обухов со всеми селами по речке Красной Казимиром Ягеллоном был надан Ивану Туричу или Туричину. Этот Турич имел одну дочь, с которой женился Олехно (Алексей) Монвид Дорогостайский... Петр, сын Олехна, имел четырех сынов... По смерти Петра Дорогостайского... произошел в 1550 году раздел оставшихся по нем имений... Обуховщина досталась наименьшему сыну Ивану. ... владел именован 15 лет... оставивши...наследником сына Павла...его дядя Петр Дорогостайский высылает его в чужие края для образования, а именование берет в опеку. ... разнесся слух, что он (Павел) умер. Дядя Петр...признается владельцем Обуховщины, а в 1588 году продает именование ... Яну Острожскому за 300 коп грошей литовских. ... Павел Дорогостайский возвращается из-за границы ... Начинается (судебный) процесс ... Острожский возвратил Дорогостайскому только Обухов. Павел Дорогостайский имел одну дочь, которую, отдавши за Андрея Фирлея, воеводу бельзкого, передал вместе с тем в дом Фирлеев именование. Андрей Фирлей не имел детей... (имения) по смерти его поступили...сестре Анне, бывшей...за Казимиром Тарновским. Произшедшая чрез несколько лет революция малороссийского народа прекратила для Обухова помещичью власть...».

Наступним, хто зацікавився історією міста, був поляк за походженням, український історик-археолог Едвард Руліковський. У написаній ним статті до VII тому «Słownika geograficznego» зазначається, що вперше ця місцевість згадується в XV ст., коли в 1430 та 1436 рр. великий князь литовський Свидригайло подарував її своєму прибічнику Станку Ганковичу Юрші з населеними пунктами: Лукавицею з городищем, Веприном, Хворошнею і Глеваками. Відносно пізнішого часу було зазначено, що ці маєтності разом із селами Перегонівкою, Деремезною, Красним та Глева-

ками (Германівкою) в 1588 р. купив князь Костянтин Васильович Острозький, який згодом заснував ще й село Василів. За часів Хмельниччини 1649 р. в Обухові існувала козацька сотня на чолі з сотником Яськом Красовським. У 1651 р. через Обухів на Германівку пройшли війська коронного гетьмана Яна Радзівіла, а в 1653 р. Обухів, як «укріплене валом по колу» містечко з двома церквами описував архідиякон Павло Алепський. У 1787 р. жителі містечка пограбували Щасного (Фелікса) Потоцького, який їхав до Києва на зустріч з Катериною II, після чого у поляків з'явилася приказка «Збережи, Боже, мир від Макіївських гір, від Обухівського люду, від Васильківського суду». Крім цього дослідник зазначає про зміну давньої назви р. Лукавиці на Кобринку.

Збереглися численні письмові документи, які дають змогу простежити загальний історичний розвиток міста від моменту його першої згадки в середині XV ст. під назвою Лукавиця, Веприня та Форощня до початку визвольних змагань Богдана Хмельницького. Досить важливим також є встановлення історичної топографії розташування селищ на території, яку займає сучасний Обухів. З текстів судових справ, зокрема «(С)правы его милости пана Дорогоста(и)ского с паны Триполскими року 1600 мца июля два(д)цать четве(р)того дня», за свідченнями трипільської шляхти, кордони Трипільських та Обухівських маєтностей пролягали по р. Лукавиці (сучасна Кобринка). Пояснюючи судді загальне місце розташування Обухівських і Трипільських земель та їхніх сусідів, у 1600 р. трипільська шляхта досить ретельно описує місце розташування Малого Обухова:

«...пнове Трипо(л)ские, вси чотыри бра(т)я, приве(д)ши на(с) на пету кгру(н)ту своего на(д) речку Лукавицу та(м), где тая ре(ч)ка по(д) село(м) Малы(м) Обуховомъ у Стугну упала, а его м(л). па(н) по(д)коморы(и) поведает, «же-мъ речки Стугны не виде(л), то(л)ко болото». А пнове Трипо(л)ские поведили, же та(м) // Лукавица у Стугну упала. У томъ лесе ставши на горе и на(д) лесомъ, к болоту, троха ниже(и) Малого Обухова, поведили, и(ж), де(и), «ту(т) се починает) пета кгру(н)ту нашего Стримятицкого, о(т) озера Уюньнего и о(т) устья Лукавицы, где у Стугну упала, с тре(х) деди(н) (,): оди(н) кгру(нт) за болотомъ прилежъ Бе(з)рядицки(и) монастыря киевского Пече(р)ски(и), а (з) другое стороны кгру(нт) Нещеровски(и) пна Су(л)ковского, а с трете стороны кгру(нт) Луковицки(и) по право(и) стороне, што Обухово(м) называют), а нашъ де(и), по Лего(и) стороне, которая ре(ч)ка граничи(т) Обуховъ з Стримятичи». ...» «...А Лукавица, названая Обуховомъ, пна Дорогоста(и)ского, лежи(т) не при Кра(с)но(и), але при Луковицы гра-

ницю з кгру(н)томъ име(н)я нишого другого, называемого Стримятицкого...».

Як видно з тексту, опис досить ретельний, а особливості будови гирла Лукавиці (Кобринки) при впадінні в р. Стугну простежуються і дотепер: при виїзді з м. Обухова на Київ, праворуч, у районі будівель біохімічного заводу, в напрямку до р. Стугни тягнеться безперервна низка боліт, що завершується озером — літописним Уюньним та Стрим'ятицьким ставом (нині розмитий піщаним кар'єром).

Крім того, в тексті судової справи описано топографію сіл Обухів Старий та Обухів Великий, що були оглянуті судовою комісією під час установаження меж Обухівських і Трипільських земель. Більше того, згадується досі не відома сучасним дослідникам давньоруської доби ділянка Змійового валу, що пролягала вздовж р. Лукавиці (Кобринки). З тих самих судових справ отримуємо відомості щодо причин, процесу та зміни назв існуючих селищ на єдину назву — Обухів. Інформативними є свідоцький лист околичної шляхти від 7 жовтня 1590 р., що підтверджує проживання в кінці XVI ст. «мужика Обуха» та уступчий лист київського воєводи князя Константина Острозького від 4 вересня 1598 р.:

«...а тепе(р), за де(р)жавы его м(л). пна воеводы [Костянтина Острозького — Авт.], почали люди оседати, яко Обуховъ, тая мае(т)ность, бо за от(и)а [Яна Монвида Дорогостайского Кухмистровича — Авт.] его м(л). не мешка(л) ту(т), то(л)ко оди(н) мужи(к) Обух(х), о(т) которого за часо(м) на(з)вано тую маєтность на(д) Лукавицею Обуховъ и Обухо(в)ицы(з)на...».

...то селища на (и)ме Глеваки, Лукавица, Форощня, Веприня, Ю(р)иши(н), над речкою Стугною, Лукавицею, Кра(с)ною и Бобрицею межи Трипо(л)емъ, Белою Це(р)ко(в)ю а Киево(м), в зе(м)ли Киевско(и) лежачье, вла(с)ные о(т)чы(з)ные небо(ж)чыка пна Яна Дорогоста(и)ского Кухмистровича, о(т)ца его м(л). пна Па(в)ла Дорогоста(и)ского, повода, и за живота о(т)ца его пна Яна Дорогоста(и)ского тые добра были пусты, то(л)ко ту(т) // оди(н) мужикъ мешкаль Обухъ...».

«... и(ж) мае(т)ность тую дедичную его мл(с)ти пана Па(в)ла Дорогоста(и)ского, повода тепере(ш) него, которую былъ у бра(та) его м(л). пна Петра Дорогоста(и)ского купи(л), на (и)ме Глеваки, Форощню, Лукавицу и Веприню, названы(и) тепе(р) Малы(и) и Велики(и) Обуховъ...».

Як вже зазначалося, ґрунтовні дослідження на території міста було проведено в 2005 р. силами Північної експедиції. В ході робіт 2005 р. в межах будівельного майданчика по вул. Лермонтова, 22 а в м. Обухові Київської області було вивчено 946 м² культурних нащарувань та проведе-

но нагляд за земляними роботами в межах раніше (у 80-х роках ХХ ст.) зруйнованих вибіркою ґрунтів ділянок на площі близько 2000 м². Розкопками досліджено 47 давніх об'єктів — залишків стовпових і господарських ям, погребних та виробничих конструкцій, дві завершальні ділянки захисних ровів з огорожею, два середньовічних поховання та три житла — ХІІІ ст., ХІV—ХV ст. і ХVІІ—ХVІІІ ст. У культурному шарі території досліджуваної пам'ятки виявлено матеріали понад 10 історико-культурних горизонтів.

У 2006 р. та повторно в 2007 р. органом охорони культурної спадщини — Київським обласним центром охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини було розглянуто документи щодо погодження проекту будівництва багатопверхових будинків ВАТ «Трест — Київміськбуд-1» у зоні незавершеного будівництва 1980-х років по вулиці Київській, у районі школи № 5. Оскільки будівельний майданчик розташовувався в зоні вже досліджуваної в 2005 р. пам'ятки археології (200 м на північ від розкопу І по вул. Лермонтова, 22), то означена обставина і зумовила продовження наукових охоронних робіт з подальшого вивчення культурних нашарувань історичної частини міста, «літописного» селища Лукавиця — Обухова Малога.

Під час проведення наукової експертизи Державним підприємством «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» було встановлено, що на значній частині території ділянки, орієнтовною площею 1,2 га, культурні нашарування та залишки об'єктів відсутні внаслідок інженерного планування території у 1980-х роках під будівництво багатопверхових будинків. На спланованій території розташоване поле із забитими фундаментними палями та два недобудованих будинки. В іншій частині ділянки простежувались залишки культурного шару потужністю до 0,2 м та читались заповнення об'єктів у зрізах траншей. Оскільки в ході запланованих будівельних робіт пам'ятці у місцях зі збереженим культурним шаром загрозувало знищення, то на замовлення ВАТ «Трест — Київміськбуд-1» (директор В.П. Бабич) було проведено пам'яткоохоронні дослідження.

Ділянка, на якій проводилися розкопки, розташована у північно-східній частині міста, на лівому березі р. Лукавиця (Кобринка). Східною та північно-східною сторонами вона примикає до об'їзної дороги Київ — Дніпропетровськ. Площа означеного поселення на 2007 р. становила 20—25 га. Наші попередні припущення про те, що деякі культурні нашарування цього місцезнаходження частково можуть бути пов'язані з

багатошаровим поселенням, зафіксованим за 1—1,5 км на захід, на колишній вулиці Леніна, 110 (сучасна Київська), під час проведення «рятивних» розкопок О. Серова — М. Левади в 1990 р. виявилися помилковими (означена пам'ятка розташована між трасою, що пролягає через місто та лівим берегом р. Лукавиці (Кобринки), в районі зупинки «Парникова»).

Через вже згадані особливості культурних нашарувань, значно знищених у результаті проведених інженерно-планувальних робіт наприкінці 80-х років ХХ ст., товщина культурного шару, на відміну від вул. Лермонтова 22а, становила від 0,1—0,2 м до рівня придонного заповнення давніх об'єктів. У ході робіт було вивчено 850 м² площі, дослідження проводилися на двох ділянках, у межах планованих окремих котлованів під будинки, розкопі ІІ — 550 м² та розкопі ІІІ — 300 м². Під час наукового вивчення виявлено нашарування та об'єкти таких історико-культурних горизонтів, як трипільської культури?, доби бронзи, раннього залізного віку, І тисячоліття, другої половини Х — середини ХІІІ ст., ХІV—ХV ст. та кінця ХVІ—ХVІІ ст. Крім того, в культурному шарі знайдено окремі людські кістки, що можуть бути попередньо віднесені до пізньосередньовічного часу. Через відсутність знятого культурного шару чіткої стратиграфії культурних горизонтів не простежено, розміщення залишків певних історико-культурних періодів, як і в 2005 р., фіксувалося окремими плямами та зонами на рівні об'єктів і найбільшій концентрації матеріалів. Культурний шар у межах розкопів також значно порушений пізніми перекопами та сміттєзвалищами ХХ ст. Місцями фіксувався прошарок змішаного мулу (сліди підняття рівня р. Лукавиці в 1-й половині І тис.?) та чорнозему, під яким розміщений шар сірого супіску, материк складений жовтим та біло-сірим піском. Під час розкопок зафіксовано 20 об'єктів у розкопі ІІ та 6 об'єктів у розкопі ІІІ, це — господарські, зернові та стовпові ями, погреби, котловани господарських і житлових споруд доби бронзи, підгірцівсько-милоградського часу, ІХ — початку Х ст., ХІІ — ХІV—ХV ст. і першої половини ХVІІ ст.

З досліджених об'єктів найбільш вартими уваги є зернова яма підгірцівсько-милоградського часу, господарська яма та два житла кінця ІХ—Х ст. і споруда нежитлового призначення кінця ХVІ — початку ХVІІ ст.

Об'єкт 10. Розкоп ІІ — зернова яма підгірцівсько-милоградської культури. Заповнення зафіксовано на глибині 0,2 м від спланованої поверхні. Пляма заповнення має овальну форму, розміри 1,6 × 1,3 м, витягнута по лінії схід — захід. Над заповненням на глибині 0,15 м зна-

йдено фрагмент пряслиця. Дно помаранчевого кольору, сильно прожарене, фіксоване на глибині 0,45 м від спланованої поверхні. У заповненні та поруч з об'єктом виявлено великі уламки від ліпної посудини (зерновика) діаметром по вінцю близько 0,7 м.

Об'єкт 5. Розкоп II — господарська яма IX—X ст.? Пляму заповнення темно-сірим супіском виявлено на глибині 0,2 м від спланованої поверхні. Яма округлої форми, розміром 1,5 × 1,6 м, в перетині грушоподібної форми, дно виявлене на глибині 1,4 м від поверхні досліджень. У заповненні виявлено глиняні модельки хлібця та кам'яної сокири доби пізньої бронзи — раннього залізного віку, залізний ніж і великі уламки від ліпних посудин IX—X ст. Також знайдено кілька дрібних стінок і денця гончарного горщика XIV—XV ст., що, очевидно, потрапили туди внаслідок діяльності землерийних тварин.

Об'єкт 5. Розкоп III — житлова споруда IX ст. прямокутної форми, виявлена на глибині 0,2 м від спланованої поверхні, орієнтована по лінії південний схід — північний захід, розміром 3 × 3,5 м. Заповнення складене супіском сірого кольору, по середині північної стінки котловану виявлено залишки подової частини печі завтовшки 7—12 см, розміри внаслідок поганої збереженості не встановлено. У північно-західному куті споруди знаходилася яма округлої форми діаметром 1,4 × 1,5 м, стінки плавно-похилі, дно на глибині 0,6 м від рівня поверхні. У заповненні виявлено незначну кількість ліпної кераміки IX ст.

Об'єкт 6. Розкоп III — житлова споруда IX — початку X ст. Фіксувалася на рівні спланованої поверхні за концентрацією індивідуальних знахідок та скупченням кераміки. Розмір котловану — 4,4 × 5 м, орієнтований довшою віссю по лінії схід — захід. Стінки прямі, дно зафіксоване на рівні 0,4—0,45 м від рівня фіксації, частково вимашене шаром глини завтовшки 5—10 см. У південно-східній частині котловану розміщена стовпова яма діаметром 0,3 м. У північно-східному куті на глибині 0,4 м від рівня спланованої поверхні знаходилися залишки пічної конструкції. Простежено основу поду, складеного з двох шарів підмазки (сліди ремонту). Под печі підпрямокутної форми, розміром 1,2 × 1,45 м, орієнтований довшою віссю по лінії схід — захід. Під шаром вимощення поду знаходилася утрамбована печиною та уламками ліпних посудин яма з сильно прожареними стінками діаметром 0,9 м. Стінки ями слабопохилі, дно округ-

лої форми, виявлене на глибині 0,9 м від рівня спланованої поверхні. У протилежному від печі, північно-західному куті житла, на рівні 0,45 м зафіксовано яму з плавно-похилими стінками, діаметром 0,85—0,87 м, дно виявлене на глибині 0,85 м. У межах житла знайдено наконечник пояса з олов'янистої бронзи, бронзовий перстень поганої збереженості, три кістяні проколки, точильний камінь та кістяне ложило. В придонному заповненні фіксувалися частини від розвалів ліпних та ранньокружальних посудин. У межах 1,5—2 м на захід та північний захід від котловану споруди знайдено 5 кістяних проколок, пряслице, уламок точильного бруска та зафіксовано половину зруйнованої перекопом 2007 р. господарської ями (об'єкт 4) розміром 1 × 1,2 м.

Об'єкт 1. Розкоп III — споруда кінця XVI — початку XVII ст. Пляму заповнення зафіксовано на рівні зачищення спланованої поверхні. Котлован підпрямокутної форми із заокругленими кутами орієнтований по лінії південь — північ, розміром 2,6 × 2,07—1,9 м. Стінки слабопохилі з незначними звуженням до дна, виявленого на глибині 0,2 м від спланованої поверхні. У північно-східній частині котловану споруди, в округлій ямці діаметром 0,5 м знайдено розвал орнаментованого сірого задимленого горщика першої половини XVII ст.

Характеризуючи інші особливості культурного шару, об'єктів та знахідок з території цієї пам'ятки, зазначимо, що будівельними роботами до початку досліджень було зруйновано понад 500 м² залишків культурного шару. В осипах вибраного ґрунту було зібрано поясну накладку, ключ, кресало, виріб з рогу, намистину, перстень IX—XV ст. Відмічено повне знищення двох жител — X—XI та XII—XIII ст. В шарі досліджених розкопів знайдено бронзове шило, пряслиця періоду бронзи — раннього залізного віку. Керамічний матеріал та об'єкти в цій частині поселення в результаті потужного інженерного планування 1980-х років були пов'язані в основному з добою бронзи, раннього залізного віку та періоду становлення Київської Русі. Знахідки давньоруського часу X—XIII ст., польсько-литовської та козацької доби XIV—XVIII ст. були представлені значно меншою мірою, ніж під час досліджень 2005 р. Разом з тим отримані матеріали досить істотно доповнили картину загального розвитку населеного пункту, попередника Обухова, і вже майже повністю дають змогу простежити безперервність розвитку життя на цій пам'ятці з кінця IX ст.

М.В. Квітницький, С.Д. Лисенко

РОЗКОПКИ КОМПЛЕКСНОЇ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ В ур. ШАНЦІ В с. ХАЛЕП'Я ОБУХІВСЬКОГО РАЙОНУ

In 2007, the protective research of the settlement and burial ground of the Early Scythian — Late Mediaeval Ages was conducted on the area of 140 m². Most of the occupation layer was destroyed by the building of the mobile connection control tower. In the undamaged layer the urn cremation of the Early Scythian eriod and the defensive ditch were excavated.

Населений пункт Халеп'я, що знаходиться на правому березі сучасного Канівського водосховища на Дніпрі, між річками Бобринею та Сквиркою (або Свірч чи Свирч), в Обухівському районі Київщини, має давню історію. Перші писемні згадки щодо Халеп'я належать до кінця XI ст. У повчанні Володимира Мономаха Халеп, як місто-фортеця, згадується під 1093 роком у зв'язку з битвами русичів з половцями. Відомий український краєзнавець, асесор Київської духовної консисторії Лаврентій Похилевич у «Сказаніях о населенных местностях Киевской губернии» відносно цього пункту зазначав:

«...О Халепье упоминается в летописях в XII веке по тому случаю, что князья Черниговские Ольговичи взяли это село вместе с Триполем. «Лета 1136 и паки бысть в них. Шедшее бо Ольговичи с половцы, взяша Треполь и Халеп пуста». Говорят, что название села происходит от слова холоп...».

У 1239 р. давньоруське місто-фортеця в Халеп'ї було зруйноване монгольським військовим об'єднанням Менгу-хана.

За даними історико-краєзнавчих пошуків Ю.К. Домотенка, надалі село згадується 29 липня 1508 року у зв'язку з тим, що воєвода Київський Юрій Монтовтович дозволив господарському товмачу Солтанові Алдієвичу продати, а Київському Пустинно-Микільському монастиреві купити «Полукнязівську бортну землю біля городища Халеп'я за Дніпром». У 1596 та 1597 роках населений пункт згадується

у зв'язку з конфіскацією, у попередніх власників (Григорія і Якова Халепських) за участь у козацьких повстаннях, Сигізмундом III на користь київського підчашія Івана Лозки «урочища над Дніпром Халепля». На час 1630-х років халепські землі частково належали Київському Пустинно-Микільському монастиреві, частково Дідовичам-Трипільським. У 1630 р. трипільська частина села була продана Никодимом та Парфеном Федоровичами Трипільськими устському старості, графу на Вальштині, каштеляну освенцімському Андрію Зборовському, котрий перепродав її в 1634 р. київському підстолю Максиміліану Бжозовському. Під час дводенного перебування в Трипільлі в 1654 р. Антіохійського патріарха Макарія та архієпископа Павла Алепського вони залишили досить високі відгуки. Павло Алепський, описуючи Трипільський замок, торкнувся Халеп'я як однієї з трьох фортець — «Триполіса». З 1656 р. село стало належати до володінь Київського митрополита. Відповідно до Румянцевської ревізії 1766 року в Халеп'ї налічувалося 65 дворів, мешкало 336 чоловіків і 371 жінка. Під час секуляризації церковних земель село стало скарбовим Київського намісництва.

Халепські землі також побічно згадуються у зв'язку з межовими спорами трипільської та обухівської шляхти в 1600 р. Зокрема, в документі «(С)права его милости пана Дорогоста(и)ского с паны Триполскими року 1600 мца июля два(д)цать четве(р)того дня» наведено опис кордонів трипільських володінь, які, за свідченням трипільської шляхти, розташовувалися так:

«...Яко мамы де(и), свое право и ясную справе(д)ливость, тогда пан Дорогоста(и)ски(и) тру(д)но мае(т) через тую границу кгру(нт) име(н)я нашего Стримиатицкого до кгру(нт)у нашего вла(ст)

ного Трипольського ку Кра(с)но(и) ре(ч)це и там дале(и), за Кра(с)ною ку Бобрицы, посега(т), где кгру(нт)у ниму Трипо(л)скому граница есть не с пномъ Дорогоста(и)скимъ, але Ста(и)ками, мае(т) ностью, его м (л). княжати воеводы киевського, а за(с) с пны Со(л)таны Хале(н)скими и з Витечо-вомъ...». «...за Бобрицю граница — кгру(нт) при-шоль Со(л)тановъ Халепского, а за тымъ — кгру(нт) Витечо(в)ски(и)... Якожь и Федо(р) Халепски(и), тутъ же стоечи, поведи(л), ижь, де(и), «о(т) сель е(ст) мало не польмили Бобрица, и тамъ, де(и), за Бобрицю мо(и) кгру(нт) з кгру(нт)омъ Трипо(л)скимъ границю есть ...»».

Наукове археологічне вивчення територій цього населеного пункту було розпочато практично від часу становлення археології як науки наприкінці XIX ст. Перші дослідження пам'яток трипільської культури поблизу села в урочищі Грушова та на південно-західній околиці села проводив у 1897 р. В.В. Хвойко. Далі трипільське поселення в урочищі Грушова обстежувалося в 1985 р. експедицією Інституту археології у складі Т.Г. Мовші, Г.М. Бузян та О.Г. Колеснікова.

Починаючи з 1925 р. вивчення пам'яток енеолітичного часу на території с. Халеп'я має регулярний характер. Значні за обсягом розкопки трипільських поселень у 30-х роках XX ст. в урочищі Коломийщина I, II та III дали змогу розробити періодизацію та виділити еталони для енеоліту Східної Європи. Ці пункти неодноразово були предметом наукових публікацій та обстежувалися в наступні роки. Тоді ж, у 1925 р., М.О. Макаренком було відкрито ще одне поселення трипільської культури в урочищі Жолудівка. В 1934 р. пункт досліджували Т.С. Пасек та С.С. Магура, в 1960 р. обстежували М.М. Шмаглій і О.О. Петровська, в 1985 р. вивчали Т.Г. Мовша, Г.М. Бузян і О.Г. Колесніков. Крім того, М.О. Макаренком було виявлено багатошарове поселення передскіфського часу та черняхівської культури, розташоване в урочищі Осова. Пам'ятка обстежувалася в 1939 р. В.П. Петровим та в 1985 р. Н.М. Кравченко, О.В. Петраускасом і Р.Г. Шишкіним.

У 1960 р. М.М. Шмаглій та О.О. Петровська відкрили комплексну багатошарову пам'ятку, що складається з поселення з матеріалами доби Київської Русі та могильника, розташованих на високому корінному березі Дніпра, біля місця впадіння річки Бобриці та сучасного кладовища, в урочищі Шанці. Дослідниками також було обстежено багатошарове поселення в урочищі Гора Циганка, розташоване

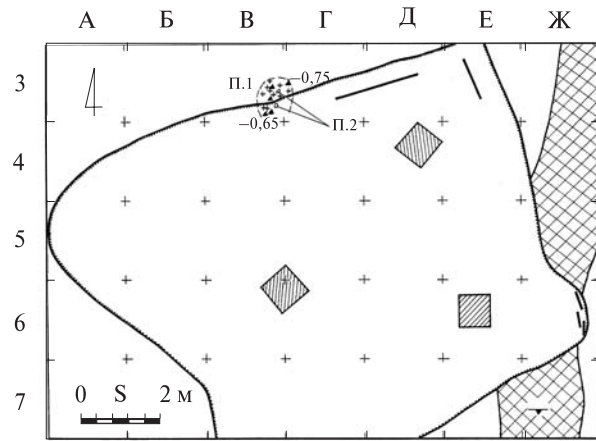

Рис. 1. План досліджень розкопу 1 в урочищі Шанці в с. Халеп'я

на останці корінного берега Дніпра, що пізніше, в 1971 р. вивчалоя В.Й. Довженком та О.М. Приходнюком.

У 1971 р. В.Й. Довженком, А.І. Кубишевим, С.П. Пачковою, О.О. Паршиною, В.В. Чумаченком та О.М. Приходнюком було досліджено площу 1200 м² на давньоруському городищі літописного міста-фортеці Халепа та виявлено матеріали доби Київської Русі й пізнього середньовіччя. Пам'ятка привертала увагу дослідників і в наступні роки.

У 1979 р. Д.Я. Телегін, В.О. Круц і Д.Ю. Нужний у місці, що знаходиться на північ та північний захід від урочища Шанці, на мисі правого берега гирла р. Бобриця, виявили матеріали доби неоліту — дніпро-донецька культура, енеоліту — трипільська культура, середньої та пізньої бронзи — тшинецька культура, скіфського, ранньослов'янського і давньоруського часу. Повторно місцезнаходження обстежувалося в 1993 р. В.О. Петрашенко, В.К. Козюбою та А.В. Таєвською.

У літературі також згадується багатошарове поселення з матеріалами доби Київської Русі та скіфського часу VI—IV ст. до н. е.

Наукові обстеження територій цього населеного пункту періодично проводяться і сьогодні, зокрема, в 2006 р. території та відомі пам'ятки с. Халеп'я оглядав М.Ю. Відейко.

Поступнянською експедицією державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України в 2007 р. в урочищі Шанці було здійснено науково-рятивні розкопки в зоні спорудження башти стільникового зв'язку. Роботи фінансувалися ТОВ «Інтегровані мережеві рішення» (директор В.Г. Тригуб). Вивчення культурних нашарувань проводилися в межах багатошарової комплексної пам'ятки

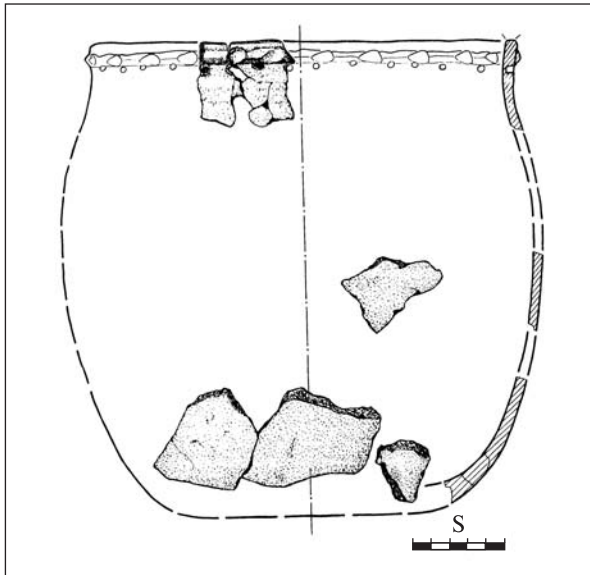

Рис. 2. Реконструкція поховальної урни ранньоскіфського часу

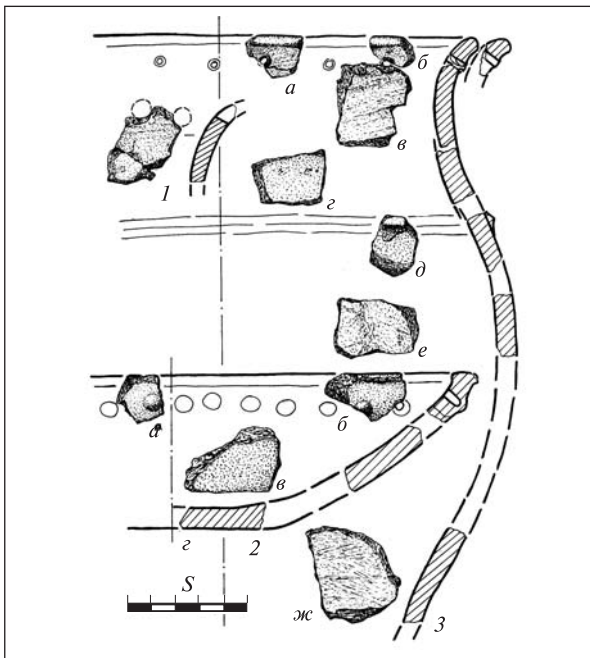

Рис. 3. Реконструкції посудин рубежу II—I тис. до н. е.

археології — поселення і могильника скіфського часу, періоду ранніх слов'ян, Київської Русі та пізнього середньовіччя, відкритих М.М. Шмаглієм та О.О. Петровською в 1960 р.

Ділянка, що вивчалась, розташована в північно-західній частині села, на північ від цвинтаря, на краю високої лесової тераси правого берега р. Дніпро, в урочищі Шанці. Розкоп закладено безпосередньо на краю мису, навколо трьох бетонних опор майбутньої вежі. Площа розкопу — 14 × 10 м (140 м²), зорієнтований він по лінії захід — схід. Під час робіт було

з'ясовано, що більша частина ділянки навесні — на початку літа 2007 р. зруйнована котлованом, виритим для спорудження башти стільникового зв'язку МТС. Опори виявилися встановленими на бетонний фундамент, розміщений на глибині понад 1 м від рівня сучасної поверхні. Перекоп підпрямокутної форми, з дуже видовженим західним кутом та невеликим виступом у східному куті, південний кут виходив за межі розкопу. Орієнтований по лінії захід — південний захід — схід — північний схід. Загальна площа перекопу — близько 12 × 9 м. Під час зачищення на глибині 0,75 м вздовж північної та східної стінок котловану виявлено дошки й арматуру опалубки (рис. 1).

Перекопуванням крім культурних нашарувань пам'ятки було ще зруйновано кілька поховальних комплексів, над бетонною плитою, у заповненні, траплялися фрагменти домовин та дрібні уламки потовчених кісток зі зруйнованих поховань пізньосередньовічного часу. Всього під час досліджень іншої площі було зафіксовано три об'єкти.

Поховання 1 (ранньоскіфський час). Розташоване на кордоні квадратів В-Г/3. На глибині 0,65 м виявлено скупчення дрібних кальцинованих кісток (понад 20 фрагментів) і уламків ліпної посудини (вінце, стінки). Діаметр скупчення — до 1 м, поховальна споруда не зафіксована. Окремі кістки і фрагменти кераміки знаходилися до глибини 0,75 м. Південну (більшу?) частину поховання зруйновано перекопуванням: дві великі кальциновані кістки — фрагмент склепіння черепа (3,3 × 2,5 см) і фрагмент трубчастої кістки (довжина — 5 см; рука?) знайдено в перекопі разом зі скупченням кераміки, поруч також виявлено два великих фрагменти придонної частини посудини.

Посудина — ліпний горщик. Глиняне тісто з домішками дресви та піску. Колір випалу плямистий — чорний, сірий, жовтий. Поверхня шерехато-згладжена. Під вінцем посудина орнаментована наліпним валиком, трикутним у перетині й розчленованим пальцевими вдавленнями. Вздовж нижньої частини валика розміщений ряд круглих ямок, які утворюють зсередини пласкі «перлини» (рис. 2).

Поховання 2 (період пізнього середньовіччя XVII—XVIII ст.). Повністю знищене перекопом. У культурному шарі фіксувалися залишки дерев'яної домовини. На південь від поховання 1 у перекопі знайдено колінну чашечку і кілька фрагментів людських кісток. Ще одну суглобову кістку (стопа?) виявлено в культурному шарі трохи вище від поховання 1.

Рів (об'єкт 1) (хронологія не з'ясована). Вздовж східного краю розкопу (лінія квадратів Ж) виявлено траншею завширшки понад 2 м, в довжину простежено 10 м. Об'єкт орієнтований по лінії схід — захід, тягнеться у напрямку урвища Канівського водосховища. Глибина траншеї — 2,5 м, рівень фіксації — зачищення на 0,95 м (по бровці — близько 0,5 м, верхній контур розмитий у чорноземі). Стінки похилі, плавно звужувалися до дна. Заповнення чорне, практично однорідне, при вибиранні виявлено кістки тварин і кілька фрагментів кераміки різних періодів, у тому числі Київської Русі та пізнього середньовіччя.

Загалом на площі розкопу знайдено 20 фрагментів кераміки ранньоскіфського (?) часу (кінець VIII — початок VI ст. до н. е.), 3 фрагменти стінок посудин ранньослов'янського часу (середина I тис. н. е.), 8 фрагментів посудин давньоруського часу та періоду пізнього середньовіччя (XII—XIII та XVII—XVIII ст.), а також 10 кісток тварин.

Серед профільованих фрагментів кераміки ранньоскіфського часу: 1 вінце та 2 шийки посудин, прикрашених проколотими перлинами; фрагмент стінки (шийки?) горщика з наліпним валиком; 2 фрагменти вінця миски, орнаментованої нижче зрізу проколотими перлинами (рис. 3). Частина фрагментів ліпних посудин, ймовірно, належить до тризнового шару могильника ранньоскіфського часу. Проте більшу їх частину, очевидно, слід датувати більш раннім часом і віднести до білогрудівсько-чорноліського горизонту періоду доби пізньої бронзи — раннього залізного віку (рубж II—I тис. до н. е.). Можна реконструювати не менше двох посудин цієї доби: великий тюльпано-подібний горщик (рис. 3, 3) з проколами під вінцем і валиком по плічку (умовно віднесено 7 фрагментів) та миску (рис. 3, 2) з перлинами під вінцем (4 фрагменти).

Під час цих робіт було з'ясовано, що археологічна пам'ятка, відкрита в 1960 р. М.М. Шмаглієм та О.О. Петровською, складається з багат шарового комплексу поселень та могильників. До одного з ранніх етапів освоєння території належать тілопальні урнові поховання ранньоскіфського часу, при цьому нами не виключена наявність перехідного до чорноліс-

ся горизонту заселення, датованого часом від пізньої бронзи до раннього залізного віку. Наступний етап заселення пам'ятки належить до ранньослов'янського часу — середини I тис. до н. е. Дослідженнями також підтверджено наявність давньоруського культурного шару, виявлені уламки стінок гончарної кераміки датуються часом у межах XII—XIII ст. Останній історичний період освоєння території пов'язаний з могильником XVII—XVIII ст., з ним співвідносяться знахідки залишків дерев'яних домовин, людських кісток з інгумацій та дрібні, тризнові, фрагменти сірозадимленої кераміки пізньосередньовічного часу. Зазначимо, що сліди від залишків пізньосередньовічних поховань фіксувалися нами й далі, по лінії зламу берегових урвищ водосховища вздовж 300—400 м від місця розкопок.

Нез'ясованим залишилося призначення та хронологія виявленого рову. За повідомленням жителя села Андрія Олександровича Веловенка (1911 р. народження), у 1918 р. на схилах мису німцями були викопані окопи. Залишки окопів часів Великої Вітчизняної війни (захисна німецька лінія 1943—44 рр. — *Авт.*) простежуються і дотепер. Однак виявлений рів може бути пов'язаний як із системою городищ ранньоскіфського часу (?) давньоруських форпостів (?), так і з окопуванням пізньосередньовічних цвинтарів (?). Зрештою, вивчення цього питання — справа майбутніх досліджень.

Виявлені могильники, як і давньоруський горизонт пам'ятки, мають наукову вагу і перспективу подальших досліджень. Варто зауважити, що тілопальні урнові могильники ранньоскіфського часу з топографією розміщення на високих лесових терасах, на Київщині фактично маловідомі та маловивчені. Те саме можна сказати про пізньосередньовічні поховання. В Обухівському районі це третій після Великодмитровицького та окремого поховання в м. Обухів могильник XVII—XVIII ст. При цьому слід взяти до уваги, що в цілому при значній густоті заселення Київщини в козацьку добу науці відома невелика кількість пізньосередньовічних цвинтарів (за винятком Києва), з яких незначні дослідження проводилися, крім Києва, в Стайках, Вишгороді, Великих Дмитровичах та Обухові.

В.П. Коваленко, Р.М. Луценко, О.В. Терещенко

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ДИТИНЦІ ЛІТОПИСНОГО СНОВСЬКА

In 2007, the protective research in the citadel of annalistic «Snovsk» in Sedniv of Chernihiv Region in Chernihiv Oblast in the area of restoration work in the Saint George Church of the 18th c. A dwelling of the 10th c. and foundation pits of two structures of the 17th—18th cc. were uncovered.

Археологічною експедицією Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка продовжувались охоронні дослідження на дитинці літописного Сновська (нині смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області), в урочищі Коронний Замок, в зоні реставрації Георгіївської церкви XVIII ст.

Літописне місто Сновськ, вперше згадане в «Повісті минулих літ» під 1068 р., складалося з дитинця (180 × 120 м) та окольного граду (165 × 120 м) загальною площею 4,3 га, розташованих в ур. Коронний Замок у центрі сучасного селища, так званого «Княжого граду» (територія навколо Воскресенської церкви 1690 р., Кам'яниці Лизогуба 1690 р., колишнього санаторію тощо, площею близько 27 га), до яких зусібіч прилягали відкриті посади та поділ, що загалом охоплювали територію близько 70 га.

Городище Коронний Замок розташоване західніше вул. Козацької, на високій (до 40 м) терасі правого берега Снову (рис. 1). На сьогоднішній день його майданчик (120 × 180 м) зайнятий дерев'яною Георгіївською церквою XVIII ст. та приватними садибами. В XII—XIII ст. на цій території розташовувалася резиденція місцевих князів; донині тут візуально простежуються рештки фортечного валу по краю тераси.

У 2006 р. у південно-західній частині тераси, в зоні спорудження пожежного резервуару, було закладено розвідковий розкоп розміром 14 × 4 м, який південною частиною майже впритул підходив до залишків середньовіч-

ного валу. Як показали дослідження, потужність культурного шару, сильно перемішаного практично до рівня передматерика, сягала тут 1,5 м.

У сезоні 2007 р. до розкопу 2006 р. було прирізано нову ділянку площею 10 × 15 м, витягнуту паралельно краю тераси по лінії схід — захід. До глибини до 0,5 м від рівня сучасної поверхні шари містять сліди будівельних робіт, що проводилися впродовж останніх років: цегляний бій, уламки гранітної плитки, піщані підсіпки. Глибше, приблизно до позначки 1,0—1,2 м, зафіксовано культурні нашарування, що за керамічним матеріалом та індивідуальними знахідками датуються XVII—XIX ст. Нижче розташований культурний шар давньоруської доби, потужністю близько 0,2—0,4 м. Слід зазначити, що цей шар значно пошкоджений забудовою козацької епохи (рис. 2).

З культурного шару відзначимо низку речових знахідок: чавунне гарматне ядро, вістря стріли, дві шпори (шипову та зірчасту), значну кількість ножів (як давньоруської, так і козацької епохи), взуттєві підківки, фрагменти кахлів XVII—XVIII ст., чотири пізньосередньовічні монети, поясну пряжку з білого кольорового металу, найближчі аналогії якій знаходимо у прибалтійських старожитностях X—XIII ст., фрагменти скляних браслетів, а також численні знахідки фрагментів скляного посуду та віконниць (рис. 3). Особливу групу складають округлі керамічні пластинки завтовшки до 1 см, діаметром близько 1,5 см, знайдені в шарах козацької доби. Можливо, це фішки для якоїсь гри на кшталт шашок.

Зачищення на рівні материка виявило значну кількість різночасових об'єктів. Це велика кількість стовпових ям (до тридцяти), понад десяток ям господарського призначення, рештки садибної (?) огорожі (система кана-

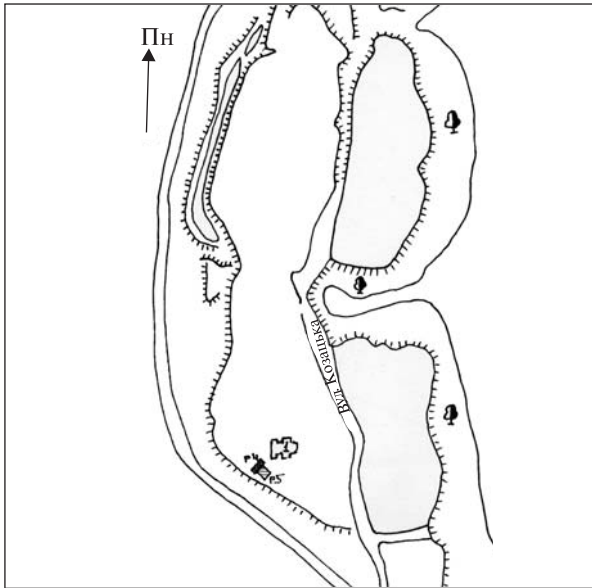

Рис. 1. Схемплан городища в ур. Коронний Замок у смт Седнів

вок завширшки до 0,80 м, у придонній частині яких фіксуються сліди частоколу) та залишки принаймні п'яти споруд, чотири з яких попередньо можна трактувати як житлові.

Найбільш раннім об'єктом у розкопі є яма 10 у його північно-західній частині. За ліпною керамікою її попередньо віднесено до доби середньої бронзи.

Майже по центру розкопу виявлено котлован житла (споруда 9) X ст., розмірами близько 4,5 × 5,0 м, завглибшки 1,2—1,4 м нижче рівня материка, орієнтованого кутами за сторонами світу. У його південному куті знаходились рештки глинобитної печі, орієнтованої челюстями на захід — північний захід. Вздовж північно-західної стінки споруди розміщено три зернові ями округлої форми, розмірами близько 1,8 × 2,2 м. У районі східного кута споруди 9 відкрито залишки ще однієї печі давньоруської доби, врізаної в материкову стінку. Котлован житла, до якого належить ця піч, майже повністю знищено пізнішими будівлями. За 0,5 м на захід від західного кута споруди 9 відкрито синхронну їй яму

Рис. 2. Стратиграфія північної стінки розкопу на городищі

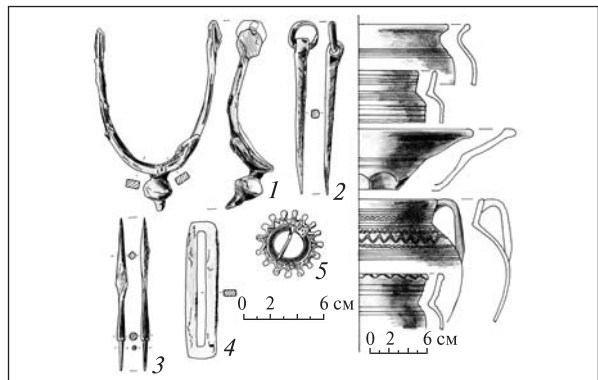

Рис. 3. Знахідки в розкопі 5 на городищі в ур. Коронний Замок: 1—4 — залізо; 5 — білон; 6 — кераміка

господарського призначення квадратної форми (2,0 × 2,0 м), по кутах якої розчищено стовпові ями завширшки 0,2—0,3 м.

У розкопі досліджено також котловани двох споруд XVII—XVIII ст. (7 та 8), розміщені вздовж краю тераси. В заповненні обох котлованів зафіксовано шар пожежі, а у викиді — шари обпеченої глини та рештки сирцевої цегли. Із зазначених споруд походять крім численного керамічного матеріалу фрагменти скляних посудин та кахлів, уламки ножів, взуттєвих підківок, керамічних люльок для паління.

Таким чином, зібраний матеріал істотно розширює наші уявлення про Седнів середньовічної та ранньомодерної доби і розкриває перспективи для нових досліджень.

В. Коваленко, В. Мезенцев, Ю. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ В 2007 р.

The study of the archaeological monuments within the protection territory of Baturyn State Historical and Cultural Preserve «Hetman's Metropoly» aimed at the search for the treasury house known from the descriptions of Baturyn. The ruins of the eight 17th—18th c. buildings were uncovered and foundation of the 17th c. Saint Trinity church was studied.

Міжнародна українсько-канадська експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка продовжила 2007 р. дослідження археологічних пам'яток у межах охоронних зон Батуринського державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», що проводилися тут експедицією в 1995—1997 рр. та 2001—2006 рр. (рис. 1).

На Литовському Замку (цитаделі Гетьманської столиці) у траншеї 2 площею 88 м² проведено дослідження з метою пошуку будівлі гетьманської скарбниці XVII — початку XVIII ст., відомої за описами Батурина та листами І. Мазепи. На дослідженій площі відкрито рештки 8 споруд XVII—XVIII ст. Найцікавішою виявилася споруда 1 — підвал житла другої половини XVII — початку XVIII ст. із залишками кахляної печі на наземному поверсі, що просіли до котловану підкліту. Розмір підвалу — 4 × 3,5 м, глибина — 0,4 м (у материк). Котлован орієнтований кутами за сторонами світу. В східному кутку в підвалі виявлено глинобитну піч розмірами 1 × 1,2 м, що збереглася на висоту 0,6 м (рис. 2).

У траншеї зафіксовано залишки глинобитних печей XVII ст. та котловани жител, у яких вони знаходились. Досліджено 9 ям XVII ст. та одна яма XII — середини XIII ст. У західній частині траншеї виявлено яму № 4 (діаметр близько 2 м, глибина — 2,3 м) — залишки зерносковища часів І. Мазепи.

Знайдений матеріал характеризує епоху раннього залізного віку, Київської Русі та XVII — початку XVIII ст.

Восени з метою пошуку фундаментів скарбниці проводилося обстеження території Замку за допомогою магнітного градієтметра. Роботами було охоплено північну та центральну ділянки майданчика городища. Дослідження дали змогу виявити рештки об'єктів різних часів та потужності.

На території фортеці продовжувались роботи з дослідження решток фундаментів церкви Живоначальної Трійці кінця XVII ст. (рис. 3), вперше згаданої в документах 1692 р., що були відкриті в сезоні 2006 р. (пров. Центральний, буд. 5—7). Коли розпочалося будівництво храму, достеменно невідомо. Історіографічна традиція пов'язує спорудження церкви з ім'ям Івана Мазепи, який видав на облаштування собору 20 000 золотих. У листопаді 1708 р. храм був пограбований і довго перебував у запустінні, поки в останній чверті XVIII ст. за наказом останнього гетьмана Кирила Розумовського руїни не були розібрані, а цегла з собору використана для спорудження нових будівель.

Дві траншеї та розкоп загальною площею понад 160 м² зафіксували частково кладку фундаментів двох апсид і початок третьої, дали змогу відкрити ділянки південної та північної стін і залишки стовпа (рис. 4).

Дослідження показали, що верхні 0,60—0,80 м стратиграфії на розкритій площі являли собою гомогенний перемішаний шар темносірого супіску з дрібними домішками битої цегли та вугликів, нижче (до глибини 1,25 м від рівня сучасної поверхні) — чорний супісок, насичений будівельними матеріалами. У стратиграфії північної стінки з глибини 0,60 м від поверхні зафіксовано контури котловану, що був

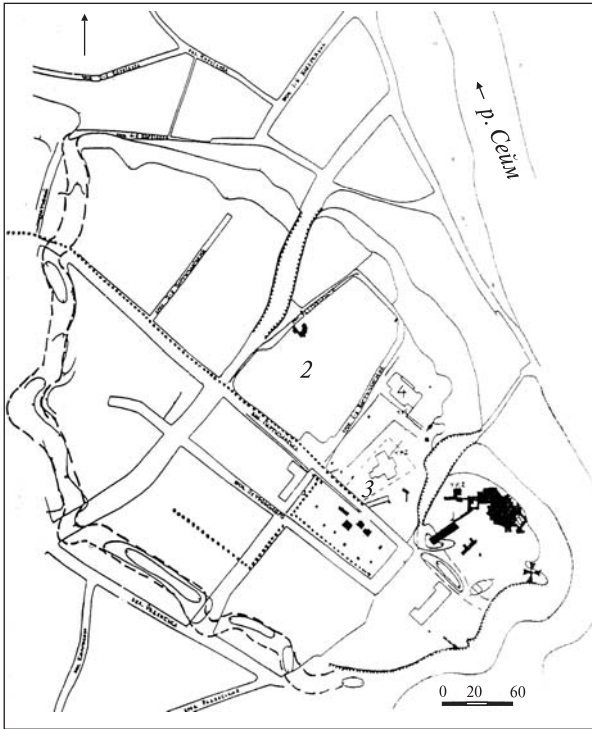

Рис. 1. Схемплан Гетьманської столиці Батурина XVII—XVIII ст.

відритий під час побудови храму з рівня денної поверхні кінця XVII ст. Потім по контуру фундаментів рилася траншея до шару щільного материкового суглинку (на глибину до 1,80 м від рівня сучасної поверхні, у тім числі понад 1 м — у материку), завширшки 2,38—2,40 м у районі апсид, 2,10 м — під північну стіну собору. Ширина фундаментних ровів практично дорівнювала ширині власне фундаментів; зазор не перевищує 1,0—1,5 см. Під час будівництва було порушено ряд поховань попередньої доби, що розташовувалися біля стін дерев'яної церкви — попередниці кам'яного храму; складені купками кістки зафіксовано на різних ділянках розкопу. Кілька поховань виявилися також частково прорізаними фундаментними ровами.

Під час спорудження фундаментів по дну рову на шар цегляного бою, залитого цем'янковим розчином (товщина 0,10—0,12 м), було зроблено вимощення з цілих цеглин з включенням в окремих місцях половинок цеглин (в окремих випадках зафіксовано використання сирцевої цегли), на вапняковому розчині білого, сірого, брудно-сірого кольору з домішкою вугликів, потовчених мушель та дрібних кавалочків вапняку. Цегла, використана в кладці, мала розміри $(28-30) \times (14-15) \times (5-7)$ см, при помітному домінуванні $29 \times 14,5 \times 5,5$ см, червоно-коричневого, коричневого, цегельного, брудно-помаранчевого кольору; постіль пе-

Рис. 2. Під у житлі XVII ст.

Рис. 3. Фундаменти центральної апсиди церкви Живоначальної Трійці в Батурині

Рис. 4. Фундаменти стовпа церкви Живоначальної Трійці в Батурині

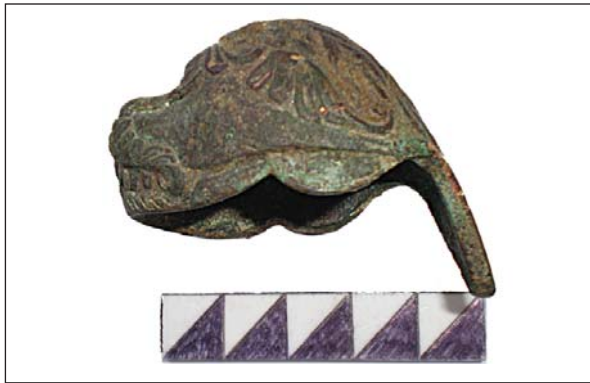

Рис. 5. Бронзове навершя руків'я шаблі

реважно гладка, лише зрідка зафіксовано цеглини з неглибокими борідками, що вкривають усю площину постелі. Вище система кладки змінюється: зовнішні шари її виводяться з цілих цеглин, а внутрішній простір заповнюється цегляним боєм, залитим розчином (кладка «в ящик»). Зафіксована ширина «ящиків» становила від 1,25 до 1,45 м. При цьому в кладці фундаментів апсид цеглини виводилися тичками на зовнішній торець кладки з обов'язковою перев'язкою швів; у кладці фундаментів стін відмічено також чергування тичкових та ложкових рядів. Через кожні 0,40–0,45 м уся поверхня фундаменту перекривалась суцільними вирівнювальними рядами з цілих цеглин. Ширина вертикальних і горизонтальних швів становить 0,3–1,0 см, товщина швів (між рядами кладки) — 0,4–1,2 см. Зафіксовано підтісуван-

ня цеглин, що використовувались у кладці апсид, «на клин» та «на сегмент».

Фундаменти збереглися нерівномірно: у південній апсиді — на 1,28–1,30 м (з них 0,68 м — у материку), північної стіни — на 0,70 м (0,52 м — у материку). У південній апсиді фрагментарно зберігся вирівнювальний ряд кладки, цеглини в якому (в межах «ящиків») було покладено в діагональні ряди відносно попередніх. Вище розпочиналася вже власне кладка стін храму, від якої на окремих ділянках залишилося до двох рядів регулярної кладки.

Виходячи з попередніх розрахунків, ширина собору, таким чином, могла становити близько 24 м, довжина — понад 30 м.

З нечисленних знахідок у розкопі окремо відзначимо бронзове навершя шаблі у вигляді голови лева зі слідами позолоти (рис. 5) та невеликий скарб із 7 білонових польських монет, що знаходились у шкіряному гаманці.

На території передмість Батурина XVII ст. проводились охоронні дослідження та спостереження під час прокладання інженерних мереж (зокрема, на захід та північний захід від садиби І. Мазепи на Гончарівці).

В ур. Гончарівка продовжено пошукові роботи біля котловану заміського палацу І. Мазепи, що дало змогу дещо конкретизувати уявлення про зовнішній вигляд та розміри палацу. Прошурфовано територію садиби і виявлено нові об'єкти, що концентруються в північно-східній частині її укріпленої площі.

В.П. Коваленко, О.П. Моця, Ю.М. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ В ШЕСТОВИЦІ У 2007 р.

The research, continued in natural boundary Korovel near Shestovytsya village of Chernihiv Oblast, included excavations of posad (trading quarter) and houses of the 10th c. The study of the mound with the 10th c. burial was finished.

Міжнародна експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка за участі Брянського, Ніжинського і Чернівецького університетів, Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» і Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського та учасників VII Міжнародної літньої польової школи молодих археологів продовжила у 2007 р. дослідження комплексу археологічних пам'яток доби Київської Русі в ур. Коровель (рис. 1) поблизу с. Шестовиця Чернігівської області.

Городище неправильної округлої форми, площею понад 1 га, розташоване на стрілці сильно видовженого мису, що більш ніж на 1 км видається в заплаву правого берега р. Десни. Із заходу та півдня майже до самого підніжжя городища підходила р. Жердова (притока Десни), зі сходу — стариці Десни. Поверхня городища являє собою досить рівний майданчик. У давнину по всьому периметру городища йшов вал, який нині сильно розплився і чітко простежується (висота 1—2 м, ширина в підшві 20—25 м) лише з напільного (північного) боку.

У сезонах 1998—2006 рр. на городищі розкрито площу близько 1500 м² — більшу частину східної половини пам'ятки (рис. 2). 2006 р. розкопом XIV (близько 100 м²), розбитим у південній частині майданчика, було завершено дослідження житла X ст., зафіксованого частково в розкопі XII (2005 р.), із розвалом печі, що впала з верхнього поверху. Нижній поверх житла (4,5 × 5,5 м) був заглиблений у материк на 1,4 м і мав окрему піч (1,65 × 1,8 м). У сезоні 2007 р. на схід і південь від нього закладено розкоп 15 (137 м²), в якому продовжено дослідження двору навколо зазначено-

го житла. На площі розкопу зафіксовано 13 ям та 7 господарських споруд. З них споруди 2, 4—7 та ями 1, 2, 5 — синхронні житлу; споруда 3, на дні якої знайдено череп коня, датується XII ст.; ями 3, 4, 7—10, 12, 13 належать до волинцевської доби, а яма 11 — до пізньозарубинецької культури.

Розкоп 16 (70 м²) закладено на стрілці мису, відокремленій ровом від городища. У північній частині розкопу продовжено вивчення оборонної лінії, відкритої 2006 р., що складалася з ровика з гостроколом (завширшки до 0,8 м, завглибшки до 1,4 м) та розташованого перед ним з півдня ровика (завширшки до 1,2 м, завглибшки до 1,1 м). Південніше від цієї оборонної лінії зафіксовано рештки великої наземної споруди, від якої збереглися потужні стовпові ямки та рівчачки від лаг, а також рештки двох глинобитних печей X ст.

У південному напрямку від розкопу пробито траншею 5 (42 м²), якою на похилій стрілці мису зафіксовано ще один рів (завширшки близько 3,0 м, завглибшки до 1,3 м), у заповненні якого виявлено лише дрібні уламки ліпних горщиків та крем'яний відщеп.

Розкоп 17 (33 м²) закладено в південно-східній частині городища, на схід від розкопу 5 (2000 р.), з метою продовження досліджень оборонних

Рис. 1. Загальний вигляд археологічного комплексу в ур. Коровель (аерофотознімання 2007 р.)

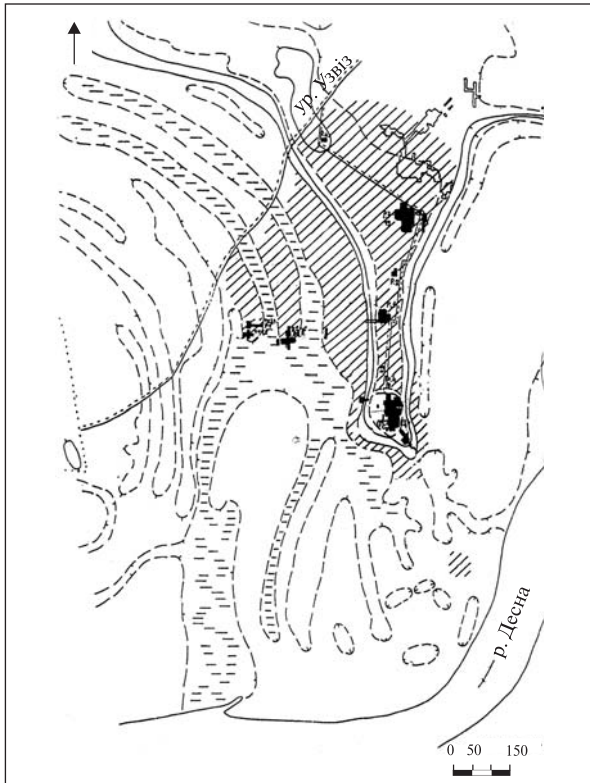

Рис. 2. Схемплан археологічного комплексу в ур. Коровель

Рис. 3. Рів X ст. на стріліці мису городища Коровель

споруд на східному схилі городища. У розкопі частково простежено сліди двох клітей (північна — завширшки до 2,15 м, південна — до 3,85 м) на висоту до 1,1 м, що з боку майданчика городища відокремлювались стіною з вертикально поставлених стовпів, впущених у рівчачок. Зафіксовано також сліди реконструкції укріплень у XII ст.

З-поміж численних знахідок, зібраних на городищі, відзначимо 2 залізних тордованих браслети, уламки візантійських амфор з графіті, срібну поясну бляшку, лодійні заклепки, кістяні

орнаментоване вістря та однобічний гребінець, серію намистин різних форм і типів тощо.

З півночі до городища прилягав чималий за площею (700—1000 × 80 — 400 м) посад, в різних частинах якого з метою з'ясування потужності нашарувань та характеру забудови в 1998—2006 рр. розбито 17 розкопів загальною площею понад 2000 м².

У 2007 р. в центральній частині посаду продовжено дослідження в районі так званої «садиби коваля», де в попередні роки було зафіксовано ряд споруд (переважно X ст.), пов'язаних з виплавлянням та обробкою заліза. На новій ділянці (площею 196 м²) досліджено житло X — початку XI ст., заглиблене в материк на 1,05 м, з глинобитною піччю в північно-східному кутку. Поряд зафіксовано рівчачки від садибної огорожі. З понад 200 речових знахідок з території садиби відзначимо численну серію керамічних грузил від вертикального ткацького верстата, ключі від кубічних замків та шкатулок, вістря стріл різних типів та бойові ножі з нервюрами, свинцеву блешню і уламок залізної ості, заготовки та відходи виробництва шиферних пряслиць, орнаментовані астрагали, бронзовий ланцюжок, фрагмент бронзового казана, уламок бронзової фібули зі спіралью закрученими кінцями та ін.

На північно-західній ділянці посаду розкопаними 18 (156 м²) та 19 (104 м²) продовжено дослідження садибної забудови X ст. Простежено планування території, досліджено господарські споруди та ями на подвір'ях окремих садиб, сліди міжсадибних плотових огорож. Серед цікавих знахідок — цільнозалізний ніж типу скальпеля та велика вагова гирка, обтягнута міддю.

Завершено дослідження насипу кургану з камерним похованням X ст., відкритого 2006 р. за 1,2 км на північний схід від городища. Роботи показали, що майданчик кургану, діаметром 15 м, був оточений ровом завширшки 3—4 м, завглибшки 0,75—1,15 м від материка (1,05—1,45 м від рівня дернового шару; рис. 3). Вздовж його внутрішнього краю зафіксовано вузький (0,2—0,3 м) кільцевий ровик завглибшки 0,15—0,3 м. Крім поховальної камери під насипом зафіксовано частково котлован великої (5 × 4,8 м) споруди зарубинецького часу із залишками згорілих дерев'яних конструкцій вздовж стін та слідами вогнища діаметром 0,45 м у центрі, а також глибоку (до 2 м від рівня материка) споруду доби бронзи з трьома сходинками — у північно-західній частині майданчика.

В. Коваленко, В. Скороход, О. Терещенко
РОЗВІДКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ
ЯЛІВЩИНА В ЧЕРНІГОВІ

Archaeological prospecting in hill-fort Yalivshchyna in the north-western outskirts of Chernihiv resulted in uncovering of the hand-made pottery fragments dated back to the Bronze Age, Ancient Rus period, and Cossack times. Remains of structures in walls and the material obtained testify that the hill-fort was probably the outpost of Chernihiv on the Stryzhen River.

Городище в ур. Ялівщина розташоване на високому (понад 20 м) мисі лівобережної тераси р. Стрижень (права притока р. Десни), на північно-західній околиці Чернігова. Майданчик неправильної прямокутної форми, розміром 40 × 40 м, з півночі та півдня оточений глибокими ярами, із заходу — крутим схилом тераси (рис. 1). Зі східної (напільної) сторони городище

було укріплене валом (висота до 2,5 м) і ровом, що сильно заплив (ширина 10,5 м, глибина — 1,5 м). З напільного боку вздовж краю валу простежується пониження — сліди внутрішнього рову завглибшки до 0,2—0,3 м. З боку ярів та від річки укріплення і, ймовірно, край майданчика практично повністю знищені ерозією. В'їзд на городище знаходився у північній частині майданчика і проходив по невеличкому пандусу завширшки 5—6 м. Нині майданчик засаджений сосновим лісом.

У 1949 р. городище було обстежене і прошурфоване Д.І. Бліфельдом; у 1940—1960 рр. нео-

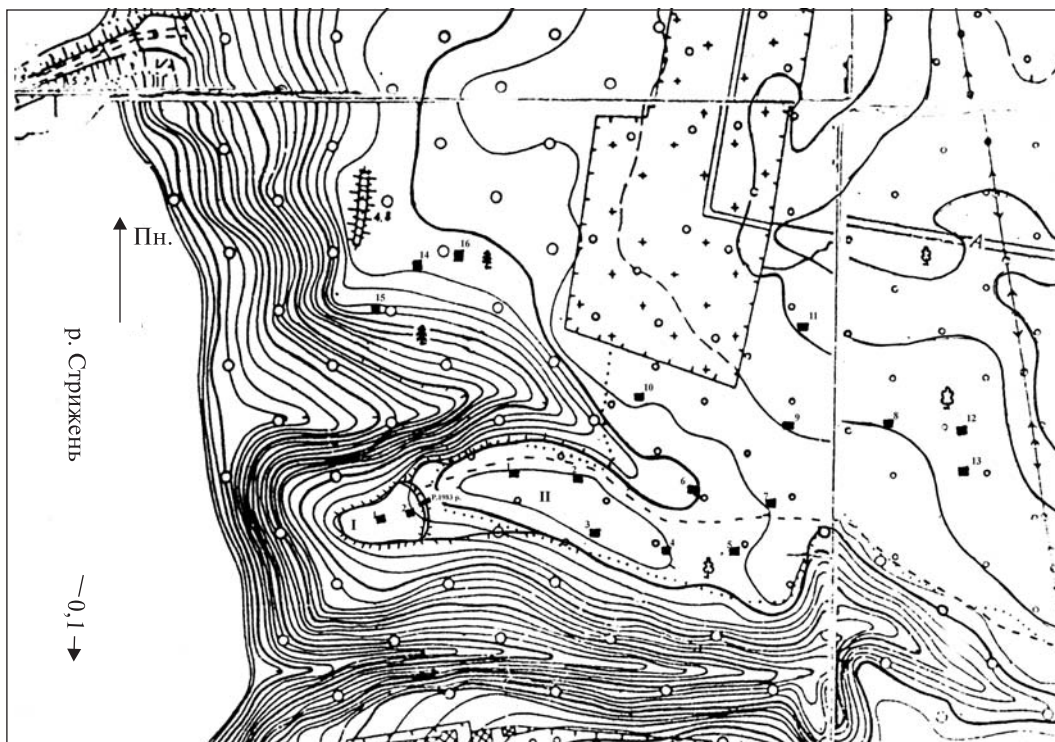

Рис. 1. Схема-план городища та поселення-посаду в ур. Ялівщина: I — городище; II — посад

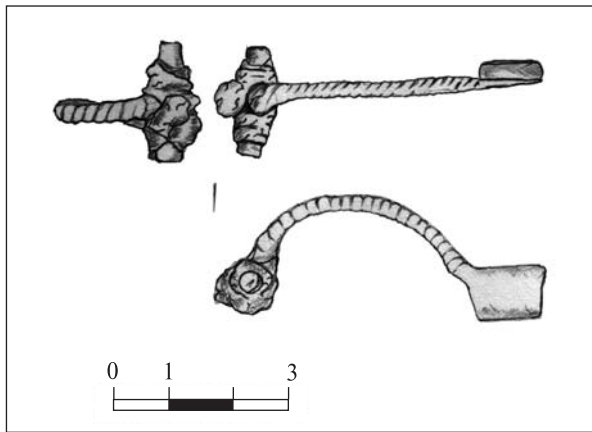

Рис. 2. Бронзова фібула V ст. зі слов'янського житла

дноразово оглядалося О.О. Попком; у 1971 р. — М.А. Попудренко. У 1983 р. В.П. Коваленко зробив розріз східного валу.

Роботи 1983 р. показали, що городище виникло в XII ст. на місці більш раннього поселення. У валу зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій типу клітей. Культурний шар городища мав слабку насиченість потужністю 0,1 — 0,3 м. Знахідки були репрезентовані фрагментами кераміки епохи бронзи (II тис. до н.е.), раннього залізного віку (I тис. до н. е.), гончарної давньоруської XII — XIII ст., залізним вістря стріли та двома бронзовими скіфського періоду, шиферним пряслицем.

У сезоні 2007 р. на городищі було закладено 2 шурфи розміром 2 × 2 м, в центрі майданчика та біля підніжжя напільного валу, що виявили культурний шар потужністю 0,3—0,4 м, слабо насичений матеріалами різних епох.

З півночі та зі сходу до городища прилягало значне за площею поселення-посад, обмежене глибокими ярами з півдня та з північно-

го заходу. На території посаду було закладено 16 шурфів з метою з'ясування меж поширення культурного шару та окреслення його кордонів. На сьогодні територія посаду засаджена березовим молодняком. Шурфи на посаді розмірами 1 × 2 м були розміщені у шаховому порядку, приблизно на одній відстані один від одного — 25—35 м. За результатами досліджень було виявлено потужний культурний шар, від 0,4 до 1,2 м, та зафіксовані в ньому залишки об'єктів від споруд і ям, що за матеріалом датуються з III—V ст. до XV—XVI ст. Межі поширення культурного шару вдалося з'ясувати лише в північному напрямку, який простягається на 270—300 м від городища. Три шурфи (14—16) закладено на іншому боці північно-західного яру, де у шурфах 14, 15 також виявлено залишки культурного шару потужністю від 0,28 до 0,45 м.

Матеріал, зібраний у шурфах, представлений уламками ліпного посуду епохи бронзи, гончарного давньоруського й козацького часу та фрагментами стінок амфор. Індивідуальні знахідки представлені трьома пряслицями з шиферу та кераміки, двома залізними цвяхами, залізним рибальським гачком, шиферним оселком і бронзовою фібулою із суцільним приймачем та залізною пружиною (шурф 6, який, очевидно, потрапив на слов'янське житло). За визначенням Р.В. Терпиловського, фібула належить до так званого типу Прага кола ранньокочинських старожитностей середини V ст. (рис. 2).

Городище Ялівщина було, швидше за все, боярською садибою, північно-західним форпостом Чернігова вище по течії р. Стрижень і відіграло важливу роль у системі його оборони.

Д.Н. Козак

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ НА ХРІННИЦЬКОМУ ВОДОЙМИЩІ РІВНЕНЩИНИ (ур. ШАНКІВ ЯР) У 2007 р.

The research of multilayer settlement in natural boundary Shankiv Yar in Khrinnytske reservoir in Rivne Oblast concentrated at the area XXII. On this territory houses of the Early Iron Age, of Pomorsko-Klyoshova culture, Velbarska culture, and of Ancient Rus period were uncovered.

Волинська археологічна експедиція Інституту археології НАН України продовжила розкопки поселення в урочищі Шанків яр на Хрінницькому водоймищі. В розкопках брали участь студенти Рівненського університету культури, Славистичного університету, Львівського національного університету ім. І. Франка, Волинського державного університету ім. Лесі Українки.

Досліджувалася ділянка розкопу XXII у кв. М-Н-О на довжину 80 м. У розкопі практично відсутній культурний шар, що свідчить про периферійність ділянки. В окремих місцях трапляються уламки кераміки та інші речі вельбарської культури. На дослідженій площі 510 м² виявлено споруду ранньозалізного часу (66), споруду поморсько-кльошової культури (65), три житла вельбарської культури (103, 105, 107) та два житла періоду княжої доби (104, 106).

Господарська споруда поморсько-кльошової культури відзначається чіткістю форми. Вона була заглиблена у землю на 0,5 м і мала близьку до квадратної у плані форму, орієнтовану за сторонами світу. Розміри споруди — 2 × 2,5 м. Долівка витоптана в середній частині. Біля північної сторони знаходилися дві ямки від стовпів завглибшки до 0,4 м і діаметром 0,4—0,45 м.

Значний інтерес становить набір кераміки з приміщення. Серед 10 визначальних форм є посуд, типовий для поморсько-кльошової, зарубинецької та ясторфської культур. Таке поєднання різнокультурних елементів в одному об'єкті свідчить про складність етнокультурних процесів, що відбувалися на Волині в

останній чверті I тис. до н. е. За типологією кераміки споруду можна датувати другою половиною II ст. до н. е.

Усі три житлові споруди вельбарської культури продовжують дворядову забудову поселення, виявлену під час розкопок минулих років. Відстань між житлами в рядах становить 5—10 м, відстань між рядами — 6—8 м. Вулиця тягнеться від краю берега перпендикулярно до річки вглиб поля.

Житла мали вигляд півземлянок розмірами 3—3,5 × 4,5—4,8 м. Долівка заглиблювалася в землю на глибину від 0,5 до 0,65 м.

Споруди мають прямокутну форму із заокругленими кутами і орієнтовані стінами чітко за сторонами світу. Стіни завжди похилі до дна, що надає об'єктам човноподібної форми.

Площа житла 105 виразно ділиться на дві рівні частини. Одна з них, західна, сильно витоптана і була вимашена глиною. Друга частина значно вища, не утоптана, очевидно, слугувала місцем для снання.

У житлі 103 вздовж довгих стін розміщувалися материкові останці, вздовж яких виявлено невеликі стовпові ями. Найімовірніше, що останні були основою прилавоків-лежанок, які обшивалися дошками. Дошки підтримувалися стовпами. Такі самі материкові останці, але значно більші за площею, знаходилися в житлі 107.

На основі зібраних під час дослідження вельбарських житлових об'єктів даних можна стверджувати, що при будівництві важливе місце відводилося розміщенню лежанок для снання. Здебільшого це були прилавки, обшиті деревом, розташовані вздовж довгих стін. Зрідка для снання виділяли частину площі, розміщену в протилежній від входу частині приміщення.

У житлах 103 та 107 знаходилися стовпові ями, розміщені по кутах і посередині проти-

Знахідки з культурного шару з багатошарового поселення на Хрінницькому водосховищі

лежних стін. Стовпи, що стояли тут, були частиною каркасно-стовпової конструкції стін. У житлі 105 стовпових ям не виявлено. У житлі 107 в одному з кутів розміщувалася підвальна яма. Вона мала округлу в площі форму, діаметр 1,3 м і глибину 0,33 м від рівня долівки.

Під час зачищення жител виявлено велику кількість кераміки. У житлі 107 були уламки виключно ліпних посудин, в інших об'єктах — як ліпні, так і гончарні. Так, у житлі 103 серед 31 значного фрагмента було два уламки від сіролощених мисок провінційно-римського типу та два уламки від амфор з рифленою поверхнею світло-жовтого кольору.

У житлі 105 виявлено 23 уламки посуду, серед яких — 3 фрагменти від гончарних посудин черняхівського типу. Крім того, у житлі 103 знаходився срібний римський денарій. Срібло поганої якості, реверс і аверс не проглядаються. У нижніх шарах заповнення знайдено кам'яний розтирач, кістяне лошило, уламок леза ножа, біконічне чорнолощене прясло.

У житлі 105 знайдено бронзову фібулу підв'язного типу без пружини та голки, добре збе-

режений залізний ніж, уламок пружини з голкою від іншої залізної фібули, фрагмент спинки від трискладового кістяного гребеня з соляним знаком, залізне шило та кістяну проколку.

Виходячи з того, що в житлі 107 не виявлено гончарної кераміки, період його функціонування можна визначити першим етапом розвитку вельбарської культури на Волині, тобто кінцем II — першою половиною III ст. н. е.

Дещо пізнішим є житло 103, де було кілька уламків від сіролощених гончарних мисок провінційно-римського типу (середина III ст. н. е.).

Найпізнішим є житло 105, до керамічного комплексу якого входить незначна кількість гончарної кераміки черняхівської культури (друга половина III — перша половина IV ст. н. е.).

Крім вищеописаних об'єктів на площі розкопу в його східній частині було значне скупчення виключно гончарної черняхівської кераміки, серед якої переважали дзбани і піфоси. Слідів об'єкта не виявлено.

Два житла княжої доби були типовими для цього часу півземлянками. Стіни орієнтовані за сторонами світу. Форма квадратна, долівка рівна, міцно утримована. Розміри житлових котлованів становлять 3—3,57 × 3,2 × 3,8 м, висота земляних стін — 0,4—0,6 м від рівня долівки.

У східному або південно-східному кутах розміщувалася глинобитна піч кубоподібної форми. Стіни печі збереглися на висоту 0,4—0,6 м від рівня долівки, купол провалився. Розміри печі становили 1—1,2 × 0,6—0,8 м. Товщина стін — 0,25—0,32 м. Черинь глиняний, дуже добре випалений.

У житлі 106 під стіною була підвальна яма діаметром 1,5 м та завглибшки 0,64 м від рівня долівки. У цьому житлі біля південної стіни за 0,8 м від печі знаходилося глинобитне вогнище діаметром 0,6 м.

В обох житлах відсутній будь-який рухомий матеріал. Це явище можна пояснити тим, що житла розміщувалися на околиці поселення і були найпізнішими. Очевидно, вони припинили своє функціонування разом з поселенням і у відкритий котлован не було кому скидати матеріальні рештки. Натомість у заповнення потрапило чимало уламків посуду вельбарської культури, які зсунулися туди з культурного шару цього поселення.

О.Д. Козак, К.О. Хасанова, О.С. Дзnelадзе, П.Є. Вікторова
**АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАНЬ
 З ТЕРИТОРІЇ АРСЕНАЛУ В м. КИЄВІ У 2007 р.**

The article presents the preliminary results of a study of 115 skeletons that represent 40 % of total burials uncovered on the cemetery on the territory of Arsenal in Kyiv. The research program includes determination of sex, age, craniological and osteological parameters, determination of height, of morphological features caused by the professional activity, and study of pathologies on children's and adult's bones.

За період антропологічного дослідження Арсеналу (колишнього Вознесенського монастиря) у 2006—2007 рр. було вивчено 115 кістяків (близько 40 % усіх відкритих поховань).

Загалом програма досліджень охоплює крім визначення статі та віку краніологічні й остеологічні виміри, визначення зросту та морфологічних ознак на кістках, пов'язаних із професійною діяльністю, а також вивчення патологій: на зубах, внутрішній і зовнішній поверхнях черепа, у великих та малих суглобах, хребцях і загалом у посткраніальному скелеті.

Спектр збереженості представлених для вивчення поховань дуже широкий. Більшість кіс-

тяків — повні (рис. 1). Однак трапляються поховання, в яких збереглися лише окремі кісточки, а також кілька поховань, поверхня кісток у яких значно ушкоджена посмертною ерозією. Коливання збереженості зумовлені різницею в умовах післяпоховального середовища. Дитячі поховання збереглися не гірше за дорослі (рис. 2).

За попередніми даними, із 115 досліджених у 2006—2007 рр. поховань 23 належали чоловікам, 11 — можливо, чоловікам, 34 — жінкам, 4 — можливо, жінкам, 42 — дітям різного віку та 1 — підлітку невизначеної статі (табл.).

Краніометричні та остеометричні дані перебувають у процесі дослідження. Лише за результатами палеопатологічного дослідження можна зробити попередні висновки.

Серед вивчених на сьогодні дитячих поховань переважали немовлята й діти віком до 2 років (28 кістяків), крім того, 7 кістяків нале-

Статеві-віковий розподіл досліджених поховань з території Арсеналу

Вік, років	Загальна кількість, %		Чоловіки/чоловіки?, абсолютна кількість		Жінки/жінки?, абсолютна кількість		Невизначена стать, абсолютна кількість
	абсолютна	відносна					
Плід до 38 тижнів	7	6,1	—	—	—	—	7
Inf1a: 0—2	28	24,3	—	—	—	—	28
Inf1b: 2—6	3	2,6	—	—	—	—	3
Inf 2: 7—14	4	3,5	—	—	—	—	4
14—18 (20)	8,5	7,4	4,5	0,5	1,5	1	1
20—30	17,5	15,2	5,5	2	8	2	—
30—40	17,34	15,1	3,5	5,5	8,34	—	—
40—50	18,32	15,9	7,5	2	7,83	1	—
50—60	8,34	7,3	2	—	6,34	—	—
60—80	3	2,6	—	1	2	—	—
Загалом	115	100	23	11	34	4	43

Рис. 1. Схема збереженості поховання дорослого індивіда (67). Темним означено наявні кістки

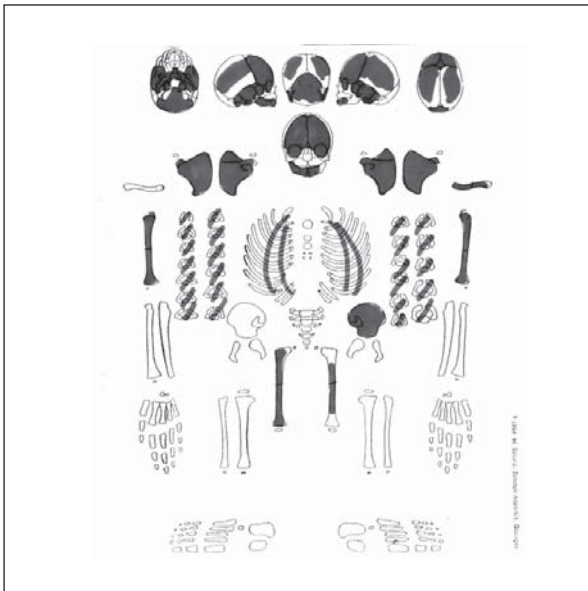

Рис. 2. Схема збереженості поховання дитини віком 1—1,5 року (№ 181)

жали новонародженим або дітям, народженим на 7—8-му місяці вагітності.

Одна новонароджена дитинка мала сліди родової травми на черепі та одна, старша (віком близько 1 тижня) — сліди менінгіту. Найчастіше на кістках дітей віком до 2 років траплялися сліди отитів, менінгітів, цинги, рахіту та гематогенного остеомієліту. Усі ці хвороби перебували в активній стадії під час загибелі дітей і могли стати її причиною. Розвинена форма рахіту в кількох випадках у дітей віком до 2 років може свідчити про те, що їх досить тривалий час лікували симптоматично,

підтримуючи життя, однак не усуваючи причин хвороби.

Усі перелічені захворювання, крім рахіту, а також наслідки гнійного запалення соскоподібного відростка та гайморитів виявлено й у старших дітей. Здебільшого анемія та цинга супроводжують захворювання інфекційної природи.

Травми черепа зафіксовано у дитини віком 1,5—2 та 13—14 років, незагоєний перелом ребра — у дитини віком 2—3 років та перелом гомілки — у дитини 10—14 років.

Жіноча частина дослідженої групи охоплювала індивідів різного віку. Найбільше виявилося 20—30- та 40—50-річних. За отриманими попередніми даними, середній вік смерті жінок становив 38,4 року (з урахуванням 16—20-річних). Лише троє дожили до 65—70-річного віку.

Кістяки більшості жінок — грацильні. Зношеність кісток та спрацьованість суглобів свідчать про досить негативні умови життя цієї групи, можливо, про раннє старіння їхнього організму.

Серед хвороб, сліди яких залишилися на кістках, найчастіше фіксуються захворювання зубів. Карієс, зубний камінь та пародонтопатії знайдено майже в усіх індивідів. Запалення навколоносових пазух та середнього вуха, хронічні запалення оболонок мозку й сліди гнійних запалень у плеврі, пов'язані зі зниженням резистентності організму до хвороб, зафіксовано у більшості жінок. Травми ребер, передпліччя та кисті (перелом променевої кістки у звичному місці, парируючий перелом, тріщини в малих суглобах рук), а також травми стопи траплялися в цій групі найчастіше. Крім того, привертає увагу досить висока частота травм акроміона на лопатках, що свідчить про значні фізичні навантаження на плечовий пояс. Загоєні травми черепа знайдено у 6 жінок.

Чоловіча частина дослідженої групи досить різномірна. Середній вік індивідів з вивчених на сьогодні поховань становить 35 років. Найбільше їх загинуло у віці 30—50 років. Лише один індивід мав вік понад 60 років. Тут, так само, як і в жіночій групі, часто трапляються зубних захворювань, особливо зубного каменю. У двох випадках на зубах знайдено сліди використання зубочистки, так звані інтерпроксимальні борозни. У цій групі спостерігається виражений розвиток м'язового

рельєфу. Патологічні ознаки, досліджені у цій серії, відрізняються за своїм проявом та поширенням від вивчених у жінок.

Загалом у досліджених похованнях знайдено 9 випадків зі слідами специфічних інфекцій (сифілісу/прокази), кілька індивідів — з ознаками туберкульозу, можливий випадок паразитичної інфекції та кілька випадків зі слідами метастазів злоякісних пухлин м'яких тканин.

Наступні етапи дослідження охоплюватимуть визначення морфологічного типу людей з кладовища Вознесенського монастиря, реконструкцію професійних та побутових навантажень, реконструкцію зовнішнього вигляду черниць та їх можливу ідентифікацію, докладний аналіз частоти виявлення та проявів захворювань у різних груп людей, похованих на території Арсеналу.

В.В. Колода, В.И. Квитковский

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ХАРЬКОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА НА ТЕРРИТОРИИ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ В 2007 г.

The paper is devoted to the main results of the research at the monuments of Kharkiv Region. At the settlement Korobovy Khutory of Saltiv culture the work was continued at the area 5, where dwelling and household structures were discovered, and started in the area 6. It confirms that the ethnic structure of population here was compound, and testifies of more than two waves of migration from the Northern Caucasus (the Alans). The research of the hill-fort in Mokhnach village uncovered a new dwelling and household apartments, among which a potter's house and a workshop with a two-tiered kiln are worth mentioning. In the filling of a refuse pit remains of a wooden chest and human bones with some female jewellery wrapped in a piece of leather were found.

В прошедшем сезоне Средневековая археологическая экспедиция ХНПУ им. Г.С. Сковороды продолжила свои традиционные исследования на памятниках Змиевского района Харьковской области — селище Коробовы Хутора и городище в с. Мохнач. Первый памятник относится к салтовской археологической культуре (вторая половина VIII — середина X вв.) и богат различными материалами; материалы второго памятника охватывают больший хронологический диапазон: от раннего железного века до раннеслобжанского времени — XVII—XVIII вв.

На Коробовых Хуторах наибольшее внимание было уделено исследованиям в раскопе 5, которые продолжаются с 2003 г. В прошедшем сезоне раскоп был расширен до общей площади 714 м². Кроме того, близ северного подножия возвышенности с городищем в 50 м от обрыва крутого правого берега Северского Донца на месте одного из шурфов был заложен новый раскоп 6.

Стратиграфия раскопа была аналогична таковым предыдущих сезонов: раннесредневековый культурный слой начинался непосредственно от уровня дневной поверхности и залегал до глубины 40—60 см. Он был насыщен артефактами салтово-маяцкой культуры. Среди особых находок следует отметить большое

количество железных изделий. Среди них — традиционно большое количество (10 экз.) черешковых ножей различной степени сохранности (см. рис. 2, 4, 5), а также шильев — 6 экз. Кроме того, к этой группе изделий относятся фибула (рис. 2, 2), булавка (костыль ?) (рис. 2, 1), две иглы, черешковый трёхлопастный наконечник стрелы, скоба от колчана и крючок с отгибом для крепления к деревянной рукояти (рис. 2, 3). Находка кусков шлака и кричного железа подтверждают местное получение сыродутного железа. Кроме того, найдены остатки жернова, зернотёрки и два тёрочника, свидетельствующие о развитии зернового хозяйства. Керамический материал многочисленный и разнообразный, с преобладанием фрагментов тарной (амфоры, пифосы) и кухонной гончарной посуды. Следует обратить внимание на находку практически целых форм — амфоры и чернолощеной кубышки.

За прошедший сезон исследовано 10 комплексов. Из них — 2 жилища, 3 хозяйственные постройки, открытые очаги и несколько ям, причём 2 из них были оборудованы очагами. Последние мы связываем с так называемыми «летними кухнями», характерными и для соседних салтовских памятников. В данной работе считаем необходимым привлечь внимание к одному из жилищ (комплекс 23), в котором выявлено значительное количество столбовых ямок не по периметру котлована. К сожалению, корни многолетних деревьев помешали исследовать постройку полностью (рис. 1).

Местонахождение комплекса предполагалось еще до начала работ по западине на дневной поверхности. Его чёткие границы были определены во время зачистки на глубине 70 см. Зачистка позволила выявить размеры, форму, элементы конструкции и назначение сооружения.

Прямоугольный в плане котлован имел размеры 410 × 305 см. Стены были ориентированы по сторонам света, углы постройки сильно закруглены. Дно ровное, материковое, располагалось на глубине 90 см от уровня дневной поверхности и на 20 см углублено в материк. В центре и в северной части помещения были обнаружены 6 столбовых ямок различной профилировки.

Возле южной стены был выявлен открытый очаг округлой формы, который частично уходил под корни деревьев. Он был сооружен из глины прямо на материковом полу жилища. В 70 см от него, ближе к западной стенке, были расчищены фрагменты перепечённой глины (вероятно, часть свода). Еще один «выброс» аналогичной печины был найден возле северной стены за границами котлована, что, скорее всего, свидетельствует о ремонте отопительного устройства. Такое (пристенное) расположение обогревательного устройства имеет широкие аналогии на лесостепных памятниках салтовской культуры и ассоциируется с аланским этносом. Особое внимание следует обратить на столбовые ямки. Пять из них располагаются полукругом (рис. 1) и отделяют северную часть жилища от половины, в которой находится очаг. В этом случае можно говорить об индивидуальном интерьере салтовского жилища, что представляется исследователям довольно редко. Скорее всего, отделённое северное пространство котлована служило тамбуром-хранилищем, через которое жильцы попадали в обогреваемое очагом жилое помещение. Что касается интерпретации сдвоенной ямки «В», то можно предположить, что она была основанием какой-либо мебели или, что менее вероятно, дополнительной опорой перекрытия крыши. Довольно сложен вопрос о конструкции стен этого строения. Исходя из того, что каркасная конструкция здесь не применялась, а срубная также была маловероятна, можно предположить фахверковые стены. О конструкции крыши в данном случае судить невозможно. Можно лишь сказать, что ямка «Г» служила, скорее всего, для опоры крыши.

В мешаном заполнении котлована кроме обломков традиционной гончарной керамики выявлено 2 ножа, 3 шила, 1 игла и скоба от колчана (всё из железа). Близ северного края котлована было найдено еще 2 иглы, которые определенно также относятся к данному комплексу.

Таким образом, четырёхлетние работы на раскопе 5 дали возможность изучить район довольно плотной застройки в северной части селища, на котором проживало аланское по происхождению население, впитавшее в

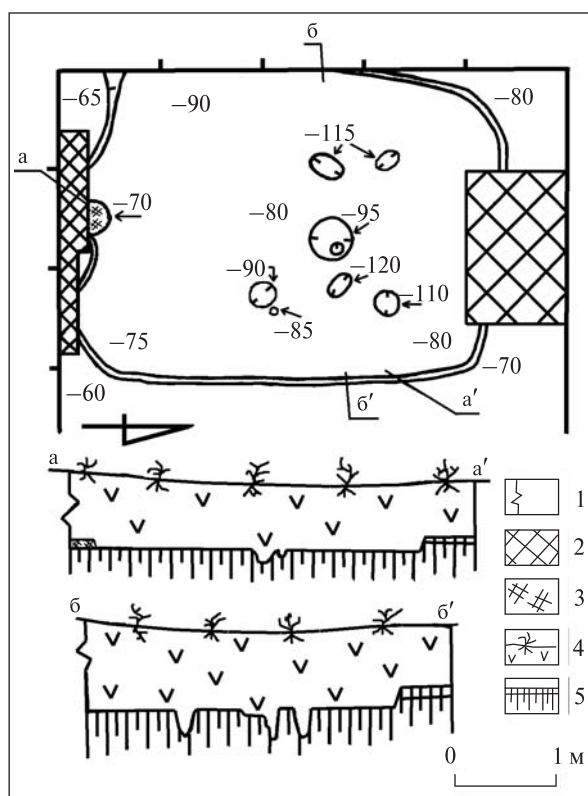

Рис. 1. Комплекс 23 на селище Коробовы Хутора: 1 — граница раскопа; 2 — участки под деревьям; 3 — очаг; 4 — дерн, чернозем; 5 — предматерик, материк

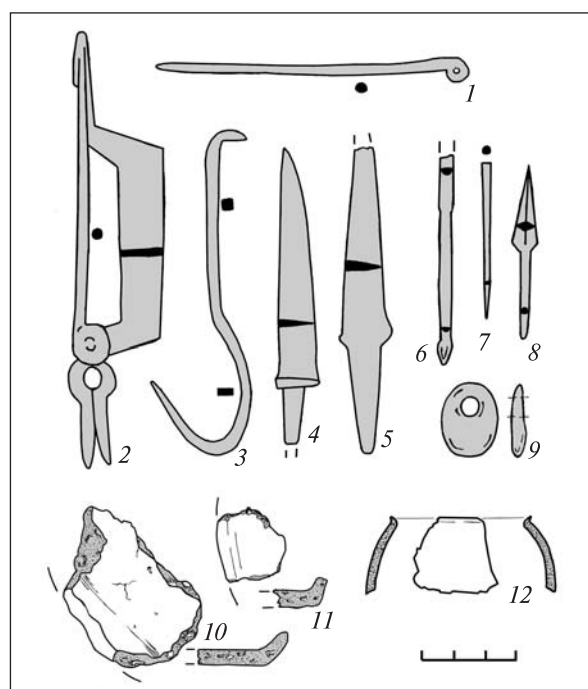

Рис. 2. Находки на селище Коробовы Хутора: 1—5 — раскоп 5; 6—12 — раскоп 6; (1—8 — железо, 9 — сви-нец, 10—12 — глина)

себя отдельные бытовые традиции соседнего славянского, степного тюрко-болгарского и финно-угорского населения. В связи с тем,

Рис. 3. Двухкамерное жилище из раскопа 6 на селище Коробовы Хутора

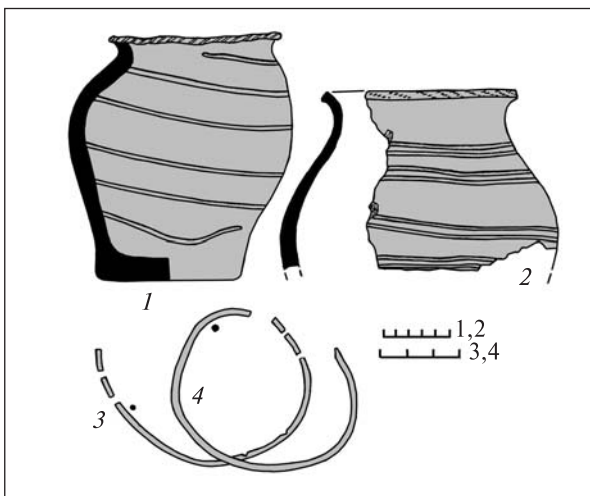

Рис. 4. Городище Мохнач. Находки в жилище гончара

что впервые для данного памятника были выявлены два перекрывающих друг друга жилых комплекса, выполненных в разных этнических традициях, можно предположить, что было две волны переселения северокавказских алан на территорию памятника.

Площадь *раскопа 6* составила 110 м². В его салтовском культурном слое, который начинался сразу от уровня дневной поверхности и залегал на глубину 40—60 см, наряду с фрагментами гончарных сосудов было найдено немало металлических предметов различной степени сохранности, преимущественно железных. Среди них — лучковое сверло (рис. 2, 6), четыре ножа, пять иголок (рис. 2, 7), по два шила и крючка, черешковый бронебойный наконечник стрелы (рис. 2, 8). Кроме того, здесь обнаружены пластинка и язычок от пряжки (обе находки из бронзы), а также небольшой свинцовый слиток (выплеск) и подвеска из того же материала (рис. 2, 9). Отметим также редкую для данного

Рис. 5. Гончарный горн в разрезе, городище Мохнач

памятника находку — обломок небольшой чернолощёной кубышки (рис. 2, 12).

В раскопе было также выявлено уникальное для Харьковской области двухкамерное жилище (рис. 3). Детальный анализ и интерпретация этого замечательного комплекса впереди, однако и сейчас считаем возможным обратить внимание на ряд интересных и важных деталей. Основное жилое помещение имело почти квадратную в плане форму с размерами 400 × 420 см, ориентированное углами по сторонам света. Его стены были деревянными в различных вариантах каркасно-столбового и каркасно-закладного исполнения. По центру располагался открытый очаг. К северу от жилого помещения и на 20 см выше него располагалось хозяйственное (кухонное) помещение подквадратной в плане формы (200 × 150 см). В его северо-восточном углу имела ниша, где на материковой возвышенности обнаружены остатки печки-каменки.

Судя по находкам, жилище относится к лесостепному варианту салтовской культуры, основу которой составляли переселившиеся с Северного Кавказа в наш край аланы. Однако планировка и интерьер жилища не позволяют однозначно связать его с указанным этносом. Квадратная в плане форма жилого помещения со стенами подобной конструкции и ориентации является характерной чертой восточнославянской группы днепровского лесостепного левобережного населения — северян. Для них же характерно и расположение печи в нише на материковом возвышении-останце. Кроме того, отметим и находку в заполнении жилища фрагментов от двух лепных сковородок (рис. 2, 10, 11). Эта категория посуды не свойственна аланам или тюркоболгарам, которые составляли основу населения Хазарии, но является одной из составляющих лепного керамического комплекса ранних

славян-роменцев (северян) и их предшественников, входивших в состав пеньковской культуры. Изредка она встречается на салтовских лесостепных памятниках контактной со славянами зоны — например, на городище Мохнач.

Таким образом, полученные при исследовании раскопа 6 на селище Коробовы Хутора данные подтверждают ранее сделанные выводы о синкретичном по составу населении этого памятника в салтовское время.

Исследования городища Мохнач велись в пределах раскопов 10 и 11 на северном дворе городища. Особенностью работ сезона стало выявление в этой части памятника хозяйственных комплексов времён заселения Слобожанщины.

Раскоп 10 был расширен на 160 м², что увеличило его площадь практически до 1300 м². Несмотря на то, что начинающийся с поверхности и залегающий до глубины, как правило 40—60 см, культурный слой, комплексы, выявленные в процессе работ, принадлежат двум эпохам: раннему средневековью (салтовская культура) и новому времени (XVII—XVIII ст.). К последнему кругу относится погребок и две столбовые ямки, вероятно, от столбовой постройки. Салтовский материал был разнообразнее и интереснее. В прошедшем сезоне исследованы два углублённых жилища, гончарная мастерская, два погребка, несколько зерновых и хозяйственных ям.

Следует отметить, что одно из жилищ и гончарная мастерская составляли единый комплекс, о чём свидетельствуют их близкое расположение, взаимная ориентированность входов, а также определённое сходство в качестве и орнаментации кухонных горшков (рис. 4, 1, 2). Гончарная мастерская была оборудована сопряжённым с ней горном для обжига керамики (рис. 5). Его конструкция была традиционной для салтовской культуры. Обнаруженное ремесленное сооружение принадлежало к заглублённому шахтному типу с двумя камерами: нижняя — топка, верхняя — обжигательная. Их соединяло 7 продуховоздуховодов, через которые из нижней камеры поступал раскалённый воздух для качественного обжига керамики.

Отметим то обстоятельство, что гончарный горн впервые обнаружен на лесостепном городище территории Хазарии, в среде плотно за-

строенной жилой зоны. При изучении жилища гончара были прослежены следы интересного обряда, связанного, скорее всего, с «оставлением» жилища: на открытом очаге жилого помещения был обнаружен лепной асимметричный горшок (рис. 4, 1) и рядом с ним, поверх пятисантиметрового слоя золы и древесных углей, — два бронзовых браслета (рис. 4, 3, 4). Преднамеренность этих действий практически не вызывает сомнений, но их суть находится пока в стадии осмысления.

Раскоп 11 был расширен в южном и западном направлениях на 270 м² (его общая площадь теперь составляет 1260 м²). На исследованных квадратах были выявлены артефакты салтово-маяцкой культуры и нового времени. Культурный слой начинался от дневной поверхности и залегал до 25—30 см в восточной части раскопа, где находки практически отсутствовали, а комплексов и вовсе не выявлено.

В южной же части раскопа было обнаружено жилище раннего средневековья. В его заполнении были обнаружены железные серп и 2 ножа, а также бронзовая подвеска. В полу помещения были исследованы 6 хозяйственных ям с подбоями. В одной из них найдены 2 практически целых пифоса и обломки жернова. Все вещи из комплекса, равно как его стены и пол, были сильно пропечены. Это позволяет сделать вывод, что жилище погибло в огне. В котлован упомянутого выше средневекового комплекса была впущена небольшая хозяйственная яма нового времени (конец XVII — XVIII вв.) с обломками керамики и орнаментированного кафеля.

В западной части раскопа была обнаружена средневековая яма-погреб. Примечательно, что в её мусорном заполнении были найдены остатки деревянного сундучка, а на дне ямы — остатки человеческой кости с женскими украшениями (браслеты), рядом с ними находились отдельные бусины из стекла и пасты, а также обломок бронзового перстня со вставкой из обломка синей пастовой бусины. Аналогии такому комплексу на памятниках лесостепной зоны салтовской культуры и на сопредельных территориях нам пока не известны.

Таким образом, исследования прошедшего сезона подтвердили неординарность изучаемых памятников и перспективность их исследования.

В.Г. Котигорошко, И.А. Прохненко

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОРЯНСКОГО ГОРОДИЩА

An expedition of Uzhhorod National University conducted excavations in Horyany hill-fort during the 2007 season. The materials uncovered belong to five cultural layers: Mesolithic, Hallstatt, Roman period (3rd—4th cc. AD), and Mediaeval (11th—12th, 15th—16th c.) ones.

В реконструкции истории Верхнего Потисья периода средневековья одним из ключевых моментов является вопрос о характере взаимоотношений местного населения и вторгшихся, на рубеже IX—X вв., угров. Его решение связано с городищами региона, в частности Закарпатья, упомянутыми нотариалием венгерского короля Бейлы III (1172—1196 гг.) как славянские укрепления, захваченные пришлыми племенами.

В информации Анонима основным памятником выступает городище Унг — плацдарм действий угров и место, где вождь кочевников Алмош передал власть сыну Арпаду. Относительно локализации данного пункта в современной историографии выдвинуто три основные гипотезы.

Сторонники первой настаивают на расположении славянского городища IX в. на территории Замковой горы города. Недостатком этого предположения является отсутствие материалов IX в. На сегодняшний день можно констатировать, что на Замковой горе в г.Ужгороде не было укреплений до прихода угров.

Сторонники второй гипотезы локализуют городище Унг в Горянах на основании церквиротонды, датируемой X в., хотя ряд исследователей определяют время строительства памятника в рамках XI—XIII вв. Следует отметить широкую хронологию подобных сооружений в Европе, в связи с чем основой датировки округи должны выступать археологические материалы, а не время постройки ротонды.

Значительные работы в Ужгороде-Горянах провели С.И. Пеняк и П.С. Пеняк. В результа-

те исследований было установлено, что здесь располагалось городище, заложенное в эпоху гальштата, а возобновление жизнедеятельности относится к первой половине I тыс. н. э. и средневековью (VI—VII, IX—XIII вв.). Подобная картина заселения пункта предполагает существование мощного культурного слоя, но его материалы до сих пор не опубликованы.

Исследователи, поддерживающие третью гипотезу, отрицают факт захвата венграми городищ на территории Закарпатья, в том числе и Унга.

Таким образом, суть дискуссии сводится к постановке вопроса: где существовал первоначально древний Ужгород? Для его решения, естественно, необходим как материал с Замковой горы, так и с Ужгорода-Горян. С этой целью осенью 2007 г. экспедицией Ужгородского национального университета начато исследование памятника, расположенного на северо-восточной окраине г.Ужгорода в урочище Ротонда.

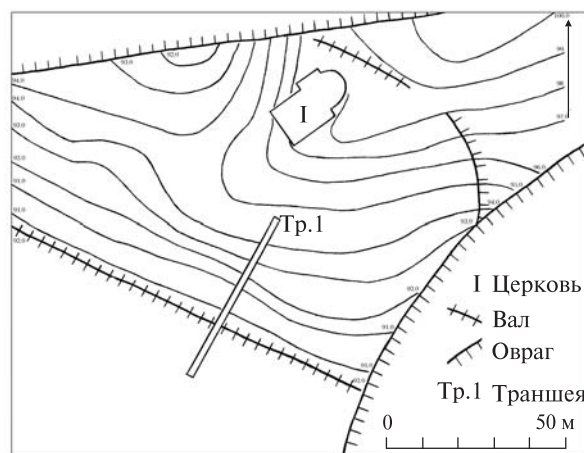

Рис. 1. Ужгород (Горяны). Ситуационный план расположения городища в урочище Ротонда

Рис. 2. Горяны (ур. Ротонда). План и разрезы траншеи 1

Ограниченное финансирование (спонсорская помощь) дало возможность заложить лишь одну траншею (50 × 2 м) в 20 м к югу от ротонды. Она перерезала углубление и земляную насыпь (рис. 1). Было установлено, что здесь находятся земляной вал (высота 1,2 м, ширина основания — 4 м) и ров (глубина 1,4 м, ширина — 4 м).

С помощью топографической съёмки были установлены конфигурация (треугольная) и площадь памятника (1,05 га). В его фортификационные сооружения входили вал, ров с естественным соединением с оврагами (?), глубина которых достигает 4,5 м. В ходе раскопок довольно чётко прослежена стратиграфия.

Культурный слой мощностью от 0,4 до 1,4 м (рис. 2). В его заполнении найдены керамика, отщепы, кости и железные предметы пяти хронологических групп (мезолит, гальштат, III—IV вв. н. э., XI—XII вв. и XV—XVI вв.) (рис. 3, 2—11, 13—15, 19, 20).

Доминирование керамики XV—XVI вв., в основном фрагментов горшков со сложной профилировкой венчика, фиксируется на площади городища (рис. 3, 2—9), в том числе из ямы 2 (рис. 3, 1). Там же обнаружены два венчика горшков XI—XII вв.

С западной стороны укреплений прослежена иная ситуация. Здесь фиксируется концентрация керамики III—IV вв. н. э., в том числе и ямы 1 (рис. 3, 12, 16—18). Посуда представлена лепными горшками, мисками, крышками (рис. 3, 10—14), а также сероглиняными мисками со штампованным орнаментом и обломками пифосов, т. е. керамикой, харак-

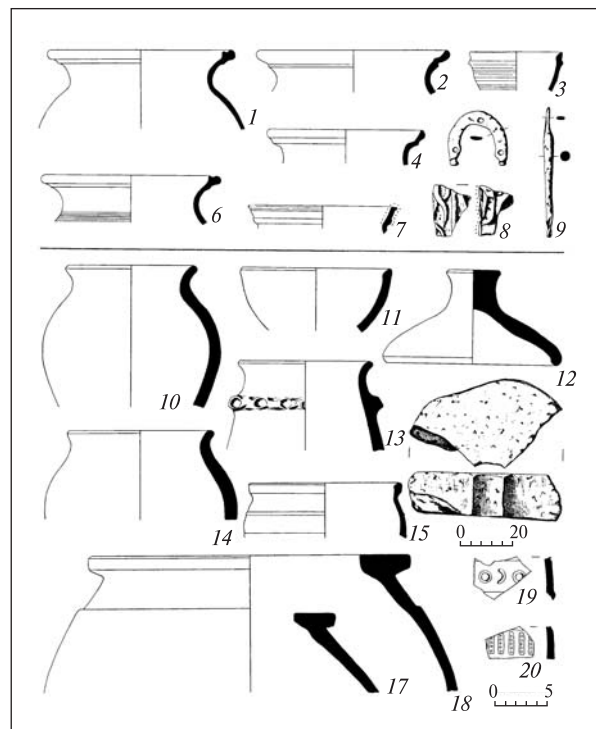

Рис. 3. Горяны (ур. Ротонда). Инвентарь траншеи 1: 1 — яма 2; 2—9—средневековый горизонт; 10, 11, 13—15, 19, 20—горизонт римского времени; 12, 16—18—яма 1

терной для позднеимского периода Верхне-Потисья.

Мезолитические (10 отщепов) и гальштатские (один фрагмент сосуда) находки выявлены в южной части траншеи, за пределами укреплений.

Материалы траншеи 1 позволяют сделать предположение о возведении фортификационных сооружений городища в позднеимское

время (нахождение сероглиняной керамики на дне рва). Однако городища не характерны для данного периода, в связи с чем необходимо проведение дополнительных исследований с целью уточнения датировки укреплений. Время их реконструкции установлено в рамках XV — XVI вв. на основании датировки керамическим материалом каменной кладки в кв.А-14—15. Как бы ни был решён вопрос о первоначальном возведении фортификаций, хронология функционирования памятника на сегодняшний день не позволяет связывать Го-

рянское городище с упомянутым Анонимом замком Унг.

Известные материалы о пункте, при любой локализации (Горянское городище или Замковая гора), противоречат данным нотариалия о штурме укреплений на рубеже IX—X вв. Учитывая результаты исследования Боржавского городища, возведённого не ранее XI в. и также упомянутого Анонимом Унга, следует согласиться с мнением исследователей, отрицающих факт наличия славянских городищ Закарпатья до прихода в регион угров.

В.Г. Котигорошко, И.А. Прохненко

ИССЛЕДОВАНИЕ МАЛОКОПАНЬСКОГО КОМПЛЕКСА РУБЕЖА Н. Э.

In 2007, along with the excavations in Mala Kopanya hill-fort (Zakarpattya), the research of its north-west periphery in Chellenytsya natural boundary was preformed. The system of fortified structures and burial ground with cremations with sufficient material remains were discovered. The burials are dated back to LTD1 phase.

В полевом сезоне 2007 г. экспедицией Ужгородского национального университета были продолжены многолетние раскопки (с 1977 г.) ключевого памятника Верхнего Потисья, городища, расположенного возле с. Малая Копаня Виноградского района Закарпатской области Украины (рис. 1). Его топографические данные и материал неоднократно публиковались, поэтому не будем останавливаться на этом аспекте.

На первом этапе работ проводилось изучение южной части городища, где сделана прирезка к раскопу XXXVI и заложен новый участок (Р-XXXVII) площадью 186 м². В ходе раскопок обнаружен обильный керамический материал, состоящий в основном из мелких фрагментов. Целые сосуды представлены кубком и тремя коническими чашками с ручками (рис. 2, 1—4). Кроме того, найдены утюжок, два ножа, конус, точило, жерновые камни, в том числе и полуфабрикат, а также изделия из бронзы (рис. 2, 5—13). Весь набор собранного материала соответствует дакийской культуре рубежа н. э.

Одновременно с раскопками городища началось обследование его северо-западной периферии. Она занимает возвышенность (ур. Челленица) в 200 м от памятника. Восточная и северо-восточная части урочища обрывистые, труднодоступные, а западная, со сложным рельефом местности, продолжает Рокосово-Хустский вулканический хребет (рис. 1).

В конце XX в. здесь были проведены разведки и обнаружены земляные выступы, по-

хожие на валы. Их искусственное происхождение было определено в прошедшем полевом сезоне.

В 2007 г. в урочище были сделаны несколько прокопов и на глубине 0,05 м обнаружены две железные пряжки, что положило начало планомерному изучению урочища. Работы велись в основном в районе вала VI (нумерация валов по нарастающей от основной части городища).

Первым шагом в изучении периферии городища было составление топографического плана расположения валов. Вал V шёл у подножья возвышенности вдоль дороги с городища, с выходом на Челленицу по восточному обрыву. Остальные шесть прикрывали север и запад урочища (рис. 1). Высота валов составляла 0,5—1,5 м, ширина основания — до 8—9 м.

Исходя из топографического плана, визуального осмотра территории, экспедиция приступила к шурфовкам и планомерным раскопкам памятника. В общей сложности (семь шурфов и раскоп I) обследована площадь в 648 м². Результаты исследований излагаются ниже.

На территории шурфов обнаружены мелкие фрагменты дакийской керамики, а также железные пряжки, ножи, удила с псалиями.

После шурфовки приступили к планомерному изучению урочища. Для этого к южному подножью вала VI был прирезан раскоп I размером 36 × 16 м.

В ходе исследования участка собран обильный вещевой материал на уровне 0,05—0,7 м. Стратиграфическое выделение слоёв отсутствует. Это однообразная серо-жёлтая глина, в которой нет жёсткости в контурах открытых шести захоронений. Пять из них расположены на одной линии — запад — восток с удалением друг от друга на 3,2—4,4 м.

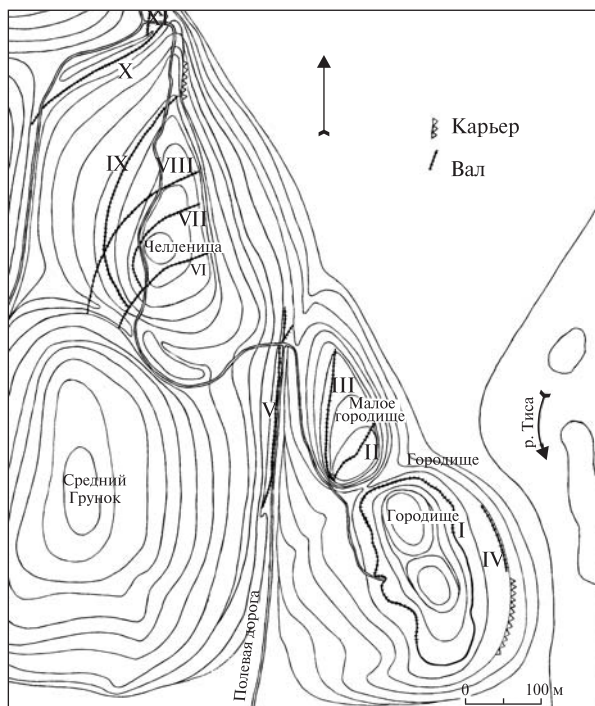

Рис. 1. Топографический план Малокопаньского комплекса

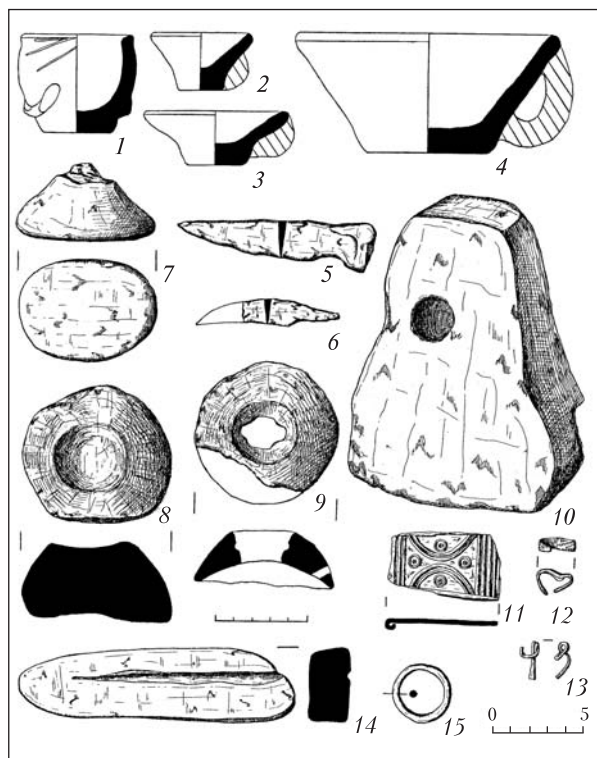

Рис. 2. Малая Копаня (ур. Городище). Инвентарь

Погребение 1. Помещено в черпак (костей 10 шт.), поставленный в ямку диаметром 0,4 м и глубиной 0,65 м от уровня современной поверхности. Абрис ямки еле прослеживается. Рядом с урной лежала железная фибула. Костей в ямке около 40 шт. (рис. 3, 6; 5, 2).

Погребение 2. На глубине 0,3 м от уровня современной поверхности найдены два черпака, в одном из которых находились четыре косточки (рис. 3, 1, 3).

Погребение 3. На глубине 0,2 м стали появляться разрозненные кальцинированные косточки, по которым был установлен диаметр ямки — 0,75 м. Глубина ямки — 0,6 м от уровня современной поверхности. Обнаружено значительное количество костей, уголь, а вместе с тем удила с псалиями (покрыты окалиной), железная пряжка, бронзовая проволока и недиагностичный предмет (рис. 4, 11—13, 17, 18; 5, 13).

Погребение 4. На глубине 0,35 м найдено около 20 костей, ниже (0,45 м) обнаружена железная фибула (рис. 5, 1). Приблизительные контуры ямки (?), если захоронение не в кучке, — 0,45 м.

Погребение 5. Урна-черпак стояла в ямке глубиной 0,7 м от уровня современной поверхности. Костей около 20—30 шт. Рядом обнаружен обломок недиагностичного железного предмета (рис. 3, 7).

Погребение 6. На глубине 0,3 м обнаружено скопление кальцинированных костей с основной концентрацией на участке 0,8 × 0,5 м. Вместе с ними найден недиагностичный железный предмет. Невдалеке обнаружены фрагменты средневековой керамики.

Отдельный комплекс составляет черпак (глубина 0,4 м), в который были помещены наконечник дротика, нож, втулка от наконечника стрелы и железная фибула. Костей нет (рис. 3, 4; 4, 5).

На площади раскопа вместе с керамикой дакийского типа собрана довольно значительная коллекция индивидуальных вещей, часть которых явно принадлежат погребениям, но без сопровождения костей. Это пряжки, в том числе одна с изображением птиц (рис. 5, 16), меч, согнутый трижды, наконечник дротика, удила, шпоры (рис. 5, 1, 6, 9, 15, 19—22).

Довольно широкий диапазон залегания индивидуального инвентаря (0,05—0,7 м), а также наличие керамики X—XI вв. н. э. в жилищных комплексах городища дают основание для гипотезы о возможном разрушении или ограблении могильника в эпоху средневековья.

Необычным для некрополя является доминирование двух основных форм керамики: черпаков и ваз для фруктов. Первая — преимущественно целые или частично повреждённые сосуды. Разброс индивидуального материала вне захоронений, но со следами их наличия (окалина) в огне погребальных кострищ даёт основание для проведения аналогии с Земплинским

могильником, где часть вещей также обнаружена вне захоронений.

В ходе раскопок урочища Челленица собрано значительное количество материала, доминирующее большинство которого находилось вне комплексов, с преобладающим размещением на глубине 0,3—0,4 м (37 предметов).

Основные группы находок представлены керамикой, принадлежностями одежды, в меньшей степени удилами, шпорами и оружием.

Керамика обнаружена на всех уровнях от 0,1 до 0,7 м. Преобладают мелкие фрагменты от лепных сосудов. Среди определяемых форм чётко выделяются черпаки и вазы для фруктов, которые на городище в комплексах вместе с коническими чашками составляют классическую дакийскую триаду (рис. 3).

Керамика, не связанная с горизонтом погребений, представлена двумя фрагментами сосудов поздней бронзы и шестью обломками от гончарных горшков X—XI ст.

Анализ металлической коллекции начнём с наиболее представительного материала — предметов принадлежности одежды. Это поясные пряжки, застёжки и накладки пояса, фибулы, цепочки.

Поясные пряжки (14 экз.) откованы из железа. По своей форме выделяются круглые, омеговидные, прямоугольные, подпрямоугольной формы с несколько вогнутыми боками.

Отдельно следует отметить пряжку, откованную из железной пластины, вытянутой трапециевидной формы с изображением двух птиц (орлы?), держащих в когтях рыбины. На крючке изображение животного (собака?), с внутренней стороны выступ для крепления ремня. Длина пряжки 12,5 см, ширина — 4,5—6,7 см (рис. 5, 16). Эта пряжка, хотя не имеет прямых аналогий, но по сюжетам иконографии может быть сопоставима с подобными мотивами гетского искусства, которые В. Сырбу рассматривает как скифо-кельтский симбиоз. Можно полагать, что подобная пряжка отражала социальный статус её владельца.

Поясные застёжки изготовлены из бронзы, железа. В их конструкцию входят: кольцо с крючком, имеющим утолщение, за которое закреплялось кольцо второй части пояса (рис. 5, 12—14). Характерны для I в. до н. э. И. Вернер, проводивший анализ подобного рода застёжек, отмечает, что место их изготовления неизвестно, но они были распространены у кельтов Северной Италии, а в позднелатенское время доминировали у норико-паннонских бойев. Встречаются и среди комплексов Малокопаньского городища.

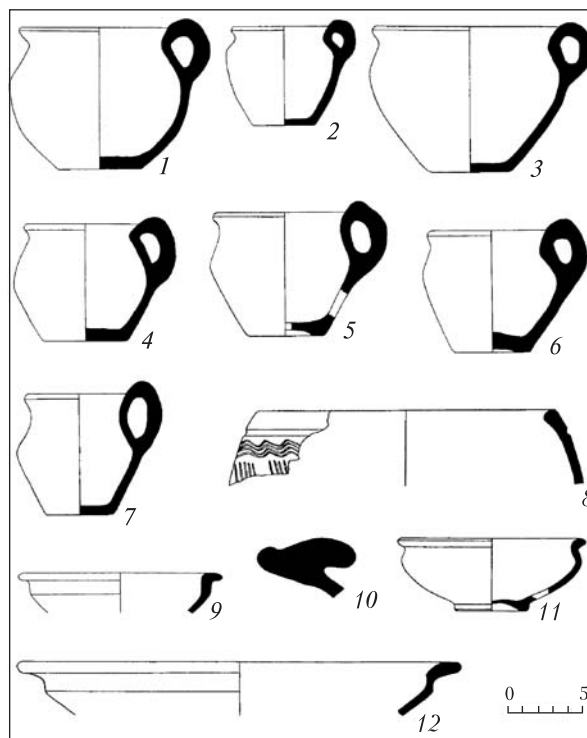

Рис. 3. Малая Копаня (ур. Челленица). Керамика

Фибулы (8 экз.) представлены застёжками среднелатенской схемы (рис. 5, 1, 2, 6, 10). Одночленные, железные. Пружина четырёхвитковая с верхней тетивой. Спинка угловато или более плавно согнута. Целый экземпляр имеет длину 10,3 см (рис. 5, 1). Появляются в стадии LT C2, но имеют место и в I в. до н. э., точнее, в начале LT D1.

Фибула с многовитковой пружиной и верхней тетивой. Бронза. Корпус не сохранился (рис. 5, 11). Можно полагать, что эта застёжка составной конструкции относится к так называемому орновасскому типу (Северная Италия). В погребениях могильника Сен-Бернардо они входят в комплексы с монетами чеканки 200 г. до н. э. и первых двух десятилетий I в. до н. э., известны и в погребениях эпохи Августа. Экземпляры с оппидума Манхинг В. Крамер отнёс к ступени LT C, а К. Пиета подобные фибулы с памятников пуховской культуры — к фазе LT D1. На памятниках доримской Дакии застёжки этого типа определяются в основном концом II в. до н. э. — первой половиной I в. до н. э.

Одночленная фибула с 4-витковой пружиной, тетива нижняя, корпус возле головки плоский (рис. 5, 9). Отсутствие основной части корпуса и приёмника не позволяет с достаточной достоверностью определить эту фибулу. Но по сохранившейся части головки это, скорее всего, фибула с дугообразной ленточной спинкой, ко-

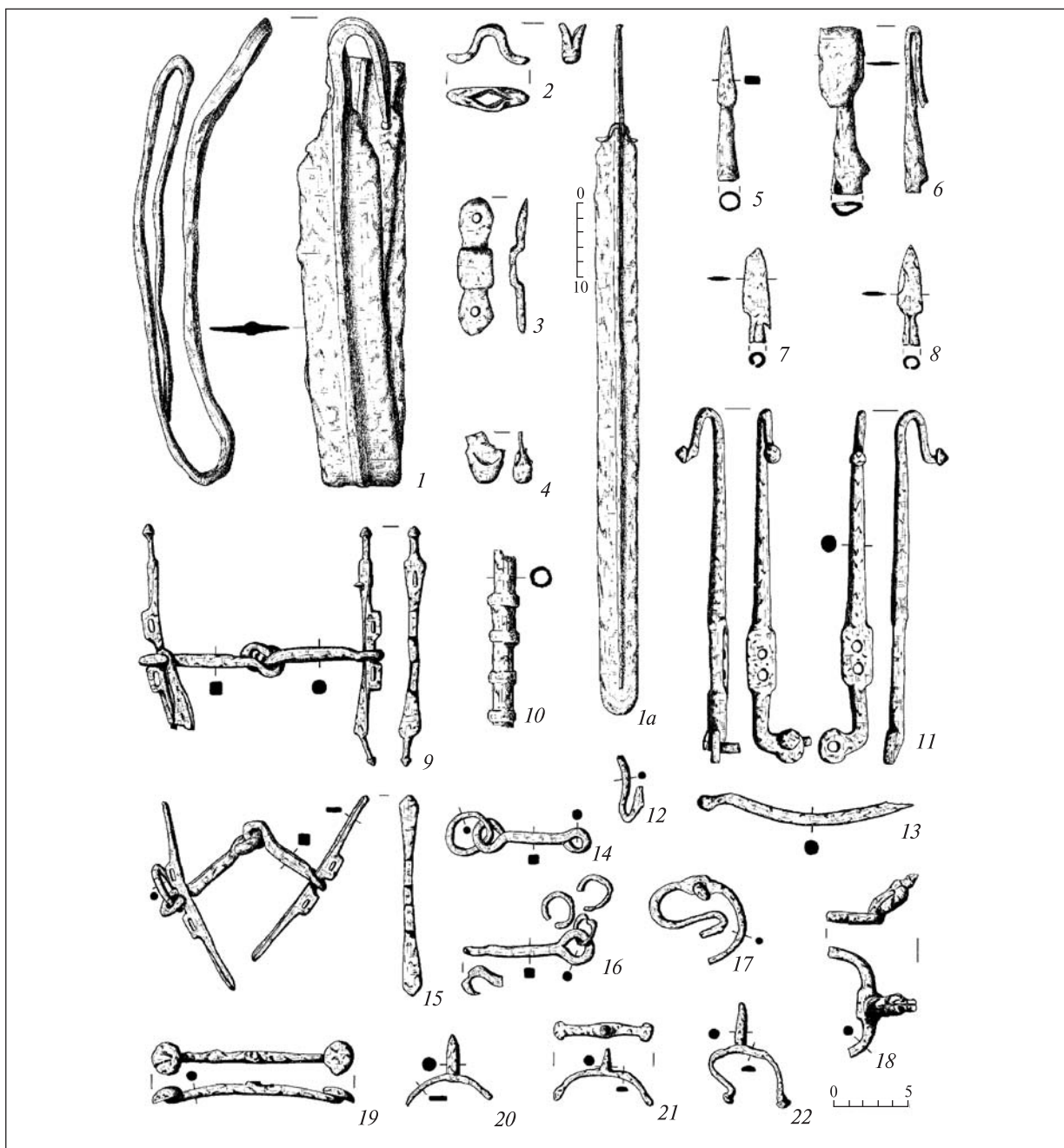

Рис. 4. Малая Копаня (ур. Челленица). Предметы вооружения, экипировки всадника и конской узды

которые в комплексах пуховской культуры датируются первой половиной I в. до н. э., но встречаются и в фазе LT D2.

К принадлежностям женской одежды относятся две цепочки. Первая откована из железных колец (рис. 5, 8), а вторая отлита из бронзы. Состоит из звеньев, имеющих кольца на концах и по три жёстких перехвата между ними (рис. 5, 7). Можно полагать, что они являются продуктом латенского производства периода LT C2 — LT D1.

Кроме цепочек, женские атрибуты представлены двумя стеклянными бусинами и ра-

зогнутым бронзовым браслетом со змеиными головками на концах (рис. 5, 3—5).

Предметы вооружения составляют меч, наконечники дротиков и стрел.

Меч. Согнут в три раза, с налипшими ножами, которые развалились при очистке. Сохранилась прямоугольная скоба подвешивания с овальными крепёжными пластинами (рис. 4, 1—4). Длина клинка — 80 см, ширина — 5,7 см, длина рукоятки — 13,3 см. По центральной части клинка идёт пластический рубец, остриё закруглено (рис. 4, 1a). По своей форме и закруглённому острию меч может быть отнесён к

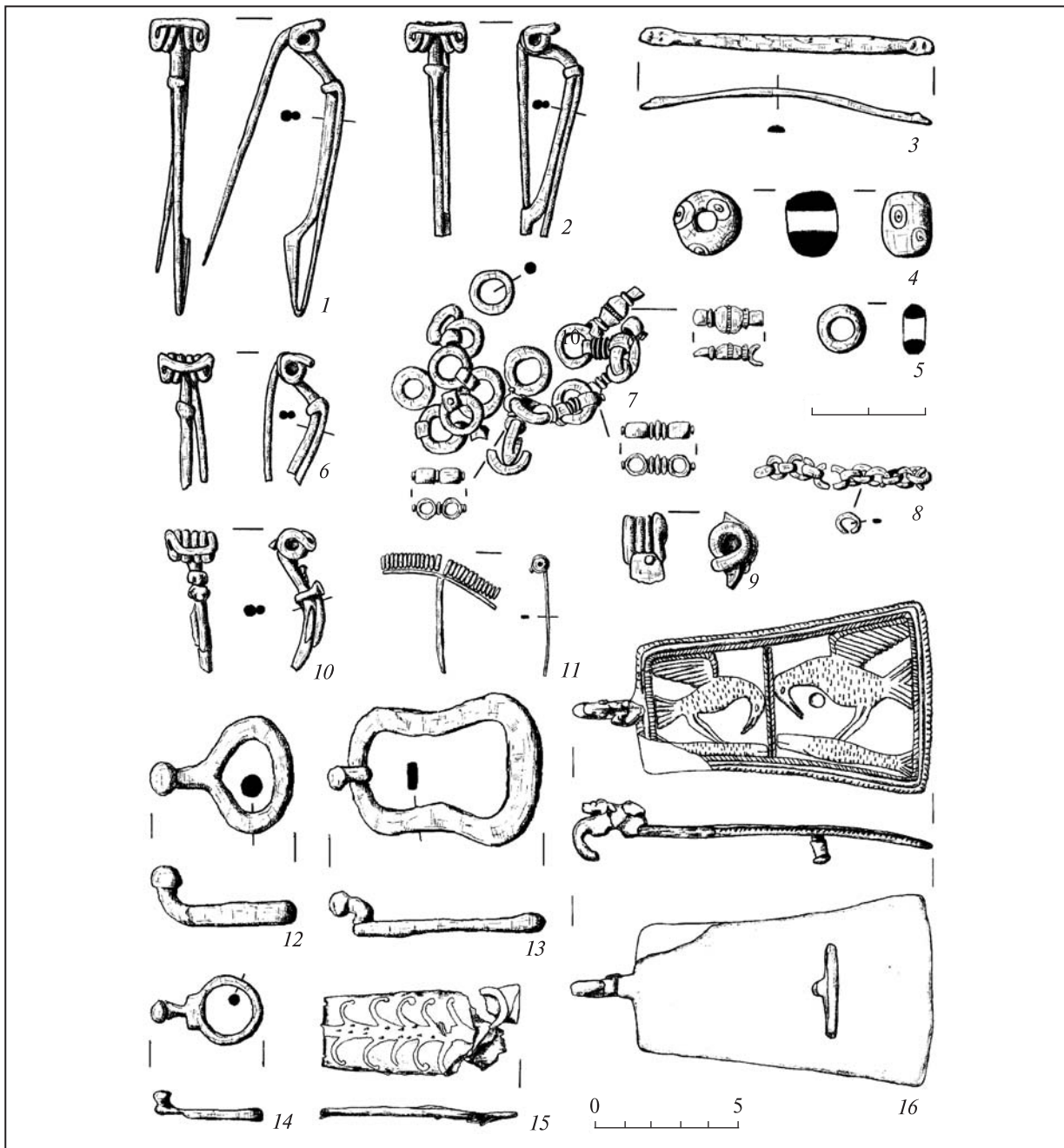

Рис. 5. Малая Копаня (ур. Челленица). Украшения и принадлежности одежды

концу II — началу I в. до н. э. На это указывают и такие детали, как гарда (рис. 4, 2) и скоба подвешивания (рис. 4, 3). Для неё характерны «крылышки» в верхней части, которые из-за хрупкости материала не сохранились.

Наконечники дротиков представлены двумя экземплярами. Первый с листовидным пером, согнутый. В сечении линзовидный. Длина 17 см (рис. 4, 6). Второй — с четырёхгранным пером, длина которого почти соответствует длине втулки (5,5 + 5 см) (рис. 4, 5). Прямая аналогия с Грэдистя Мунчелулуй. Определяются I в. н. э. Однако наконечник этого типа во-

шел в урочище Челленица в комплекс с фибулой среднелатенской схемы, которая не может быть отнесена к раннеримскому времени.

Наконечники стрел — два целые и втулка от третьего (рис. 4, 7, 8). Относятся к типу втулчатых наконечников с листовидным пером. Сечение линзовидное. Втулка с двумя загнутыми лепестками. Один экземпляр снабжён «крылышками», длина 7 см. Аналогичные наконечники хорошо известны по комплексам доримской Даккии. В частности, целый набор стрел найден на даве в Рэкэтэу и погребении 106 Земплинского могильника.

Удила. Шесть из них относятся к типу кольцевых удил. Изготовлены из круглых железных стержней, концы которых согнуты в кольца. В двух случаях удила сохранились с псалиями. Ещё пара массивных псалий найдена в погребении 3. Хорошая сохранность объясняется наличием окалины, полученной в пламени погребального кострища (рис. 4, 11). Отмечаем и «накипевшие» кальцинированные кости на их поверхности.

По форме и конструктивным особенностям выделяются два типа псалий.

Тип I. Двухдырчатые, откованные из железной пластины с расширяющимися концами, двух вариантов.

Вариант А. Псалии с концевками треугольной формы. Длина 15 см (рис. 4, 15). Прямые аналогии — в Костешти и Рэкэтэу. Общая датировка по памятникам доримской Дакии — I в. до н. э. — I в. н. э.

Вариант Б. Псалии с расширяющимися концами, переходящими в стержни (длина 2 см) с коническими навершиями. Длина псалий — 16,5 см (рис. 4, 9).

По своей форме наиболее близки к находкам с германского городища в Аудсбург-Оберхаузера. На территории доримской Дакии рассматривается как импорт, в частности в Жидоваре.

Тип II. Двухдырчатые массивные псалии с кольцевым окончанием на одном конце и с коническим навершием на крючковидно загнутом втором. Длина — 24,5 см (рис. 4, 11). Мундштук цельный, дуговидно изогнутый (рис. 4, 13), к которому прикреплялись откованные из железного стержня навершия в виде лошадиных головок (рис. 4, 12, 17).

Прямая аналогия псалиям находится среди комплексов Карабурмы (Белград), где они определяются начальной фазой позднего латена.

Шпоры. Принадлежат к составной части экипировки всадников. Изготовлены из железной проволоки. В сечении круглые, полукруглые или прямоугольные. По ширине и высоте плечиков делятся на два типа. К первому относятся маленькие шпоры с расширенными плечиками, обычно заканчивающиеся массивными кнопками. Шип короткий или длинный, острый. Второй тип составляют более крупные шпоры с высокими плечиками, которые заканчиваются плоскими кнопками или округлыми утолщениями. Шип обычно длинный, острый. Один экземпляр полностью разогнут, шип сломан, с массивными кнопками (рис. 4, 19—22).

Шпоры появляются в позднелатенское время на оппидумах, в дальнейшем распространяясь на поселениях. Считается, что шпоры с низким плечиком характерны для I в. до н. э., а с высоким — для раннеримского периода. На памятниках пшеворской культуры Польши тип II найден в горизонте фибул А68. К более позднему времени, ступени В2, относит их А. Мюллер. Широко распространены эти шпоры и в среде дакийской культуры, где они выделены в типы или варианты, а их суммарная датировка — I в. до н. э. — I в. н. э.

Нож. Найдено 9 экземпляров. Имеют прямую спинку и обычно длинный плоский черенок или «горбатую» спинку. Оба эти типа ножей, более 60 экземпляров, входят в коллекцию городища Малая Копаня.

Кроме вышеприведённых вещей в ходе раскопок обнаружен ряд изделий из железа: гвозди, втулки, кольца, а также целая группа предметов, не поддающаяся диагностике в связи со своей плохой сохранностью.

Проведенный анализ материала, полученного при исследовании урочища Челленица, позволяет сделать следующие выводы. Рассматриваемая территория является периферией центрального городища Малой Копани, дополнительно укреплённой с северо-запада системой валов и рвов. В общем, это площадь более 10 га (рис. 1). На участке, примыкающему к валу VI, открыты кремационные погребения, которые по своей структуре и обряду близки дакийскому некрополю в Земплине. Керамика, обнаруженная в ходе раскопок, аналогична посуде городища и может быть определена как дакийская (черпаки, вазы для фруктов, горшки). Однако индивидуальный материал (меч, псалии, цепочки и, главное, фибулы) явно кельтского происхождения. В связи с этим поднимается вопрос об этнической принадлежности открытого памятника, а точнее, вскрытых кремационных погребений. Ответ на этот вопрос требует дополнительных исследований без скоропалительных выводов. Вместе с тем, следует подчеркнуть, что раскопки на территории урочища Челленица позволяют пересмотреть ранее предложенную нижнюю дату Малой Копани с 60 г. до н. э. на начало I в. до н. э.

Полученная в ходе исследования ур. Челленица информация требует дальнейшего планомерного изучения ключевого памятника рубежа н. э. Верхнего Потисья в с. Малая Копаня.

О.О. Кротова, В.М. Логвиненко,
І.А. Сніжко, М.-Е. Джулієн, С.В. Палієнко, В.О. Зайцев

ДОСЛІДЖЕННЯ АМВРОСІЇВСЬКОЇ СТОЯНКИ В 2007 р.

The authors present the results of 2007 excavations in the western part of Amvrosiyivka Upper Palaeolithic settlement. The information about the peculiarities of the deposition and structure of the cultural remains, and the description of the most interesting flint and bone artefacts are given. The preliminary conclusions confirming or specifying functional peculiarities of this part of the site are presented.

У липні—серпні 2007 р. було продовжено дослідження Амвросіївської стоянки, що разом із кістковищем бізонів складають епіграветський пізньопалеолітичний комплекс поблизу м. Амвросіївка Донецької області, датований періодом 18—19 тис. років тому.

Проводилися розкопки в західній частині стоянки, де в 2000 і 2005 роках траншеєю ІХ було виявлено скупчення культурних залишків зі значним вмістом визначених кісток бізонів та обробленого кременю, які траплялися від поверхні до глибини 0,4—0,5 м майже з однаковою значною частотою.

Метою досліджень було розширення траншеї у напрямку поширення скупчення культурних залишків (на схід — північний схід), частково відкритого в попередні роки, а також точна прив'язка нового розкопу до розкопу ІІ 1950 р.

Загальна площа розкопу разом з траншеєю ІХ становила 26 м², частина яких (близько 3 м²) збігалася з південно-західною частиною розкопу ІІ 1950 р. (рис. 1).

На площі 18 м² досліджено культурні залишки в шарі сучасного ґрунту (в минулому шар оранки) завтовшки 0,0—0,25 м методом прокопування та пакетування усіх знахідок згідно з метровими квадратами. Серед знахідок — сильно патиновані та вивітрені вироби з кременю, що охоплюють типові для стоянки категорії — нуклеуси, відходи виробництва та вироби з вторинною обробкою, а також дрібні, здебільшого невизначені фрагменти кісток.

Нижче, на рівні 0,25—0,3 м, на контакті гумусу й сірувато-бурого суглинку досліджено верхню частину культурних відкладів — умовні горизонти зняття завтовшки 0,05—0,07 м кожний — І а, б (на площі 15 м²), а на рівні 0,3—0,35 м — І (на площі 7 м²).

У нижній частині гумусу серед знахідок, що залягали здебільшого в похилому чи вертикальному положенні, очевидно, внаслідок зміщення свого часу оранкою, все ж частіше, ніж у верхньому шарі гумусу, траплялися цілі визначені фрагменти кісток та менш вивітрений кремій, що й спонукало виділення верхніх (І а, б) умовних горизонтів із фіксацією їх на плані.

Знахідки у верхній частині сірувато-бурого суглинку, в умовному горизонті І залягали спокійніше, утворюючи подекуди майже суцільну брекчію з фрагментів кісток та обробленого кременю.

Значна частина фауністичних решток — це діагностичні фрагменти кісток бізонів, що залягали здебільшого горизонтально або з певним, не надто значним нахилом як у західному, так і в північно-західному чи північному напрямках, що збігається з природним схилом цієї частини мису. На відміну від кістковища тут майже немає цілих кісток та анатомічних груп.

Поміж кісток залягала велика кількість виробів з кременю, склад яких типовий для стоянки: нуклеуси, відщепи, платівки, уламки, луски, вироби із вторинною обробкою (різці, скребки, мікроліти) та відходи їх виготовлення чи підправки, наприклад, різцеві сколи.

Кремій, поверхня якого хоча й загалом менш вивітрена, ніж у виробів із шару гумусу, все ж, за незначним винятком, вкрита суцільною білою або блакитною патиною. Досить

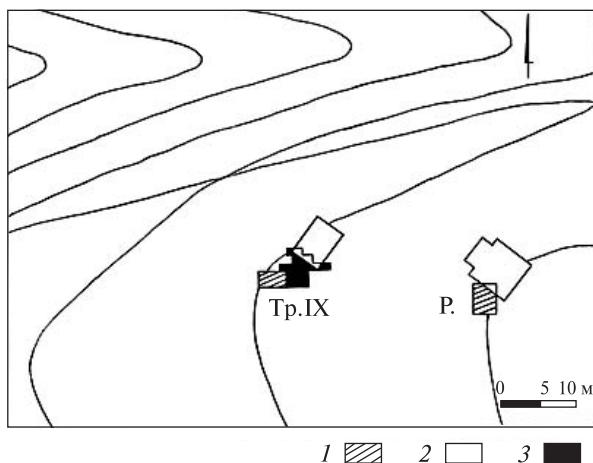

Рис. 1. План розташування розкопів на Амвросіївській стоянці: 1 — розкоп (Р.) і траншея (Тр. IX) 1998—2005 рр.; 2 — розкопи 1950 р.; 3 — розкоп 2007 р.

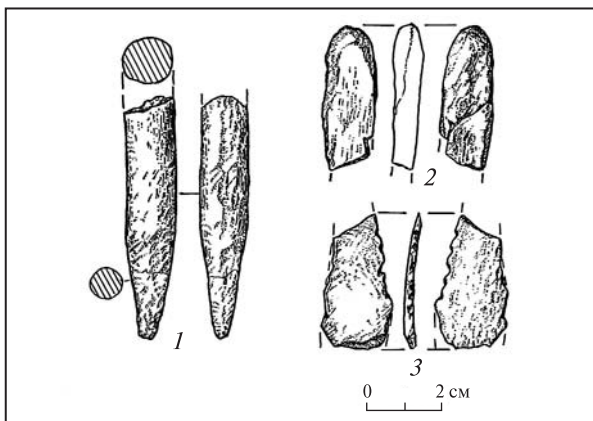

Рис. 2. Кістяні вироби з розкопок Амвросіївської стоянки 2007 р.: 1 — фрагмент наконечника списа; 2 — фрагмент лошиля; 3 — фрагмент платівки із зубчастим краєм

часто трапляються крем'яні жовна та вироби, більша частина поверхні яких вкрита жовновою кіркою.

Крім фрагментів кісток і кременю в шарі було знайдено кілька кістяних знарядь, уламки чи гальки кварциту, кварцу, пісковіку та невеликі шматочки червоної вохри. Про те, що неподалік від цієї ділянки, а, можливо, і в її межах горів вогонь, свідчать знахідки перепалених фрагментів кісток і кременю.

Колекція виробів з кременю з культурного шару представлена переважно нуклеусами, пластинчастими й відщеповими заготовками та відходами виробництва, а також виробами із вторинною обробкою — різцями, скребками й мікрівістрями та їх фрагментами, мікроплатівками, ретушованими здебільшого стрімкою притуплювальною ретушшю.

Нуклеуси різноманітні як за стадією обробки, так і за формою та кількістю площадок ско-

лювання — підпризматичні одно- та двоплощинні із зустрічним напрямком сколювання в одній або суміжних площинах; торцеві, здебільшого підклиноподібні одноплощинні, рідше — двоплощинні. Трапляються іноді типи, близькі до кінцевих триплощинних або пірамідальних одноплощинних). Ударні площадки переважно скошені, часом за ударну площадку править попередня площина сколювання (двогранні нуклеуси). Представлено вироби початкових стадій обробки, так звані «облупні», такі, яким вже було надано певної форми, а також готові, досить спрацьовані нуклеуси.

Виразною серією представлено різці серединні та бокові. Досить багато виробів подвійних, комбінованих, трапляються багатофасеткові або різці-нуклеуси. Різці виготовлені здебільшого на масивних сколах або пластинчастих відщепках.

Невеликою кількістю представлено скребки. Переважно це вироби кінцевого типу на пластинах або пластинчастих відщепках із дещо закругленим робочим кінцем, невисокі в профілі. Деякі виготовлені з більш масивних заготовок, високі у профілі та різноманітні за формою робочого краю — дещо закругленого чи прямого, віялоподібного або закругленого із ретушшю, яка частково спускається на краї заготовки.

Мікроліти представлено виробами з притупленим краєм, більшість яких має ознаки того, що це були мікрівістрия, здебільшого підсегментоподібні, зрідка — овальної або підромбоподібної форми. Переважно це фрагменти вістер — верхівки або базові частини їх. Більшість їх має один відносно прямий круторетушований бік і протилежний — підправлений поблизу бази та верхівки крутою чи напівкрутою ретушшю. Декілька виробів — це, формально, фрагменти мікроплатівок з притупленим краєм, хоча можна припустити й те, що вони також є фрагментами мікрівістер.

Характерно, що поміж мікролітів тут частіше, ніж у цілому на стоянці (розкоп 1998—2005 рр.), трапляються цілі мікрівістрия або їх виразні фрагменти.

Одиничними екземплярами представлено вироби з вторинною обробкою, які, можливо, виконували різні функції. Це пластинки з ретушованими боковими виїмками та скобелі на масивних сколах, проколки з боковим жалом, оформленим ретушшю або комбінацією ретуші й природного зламу чи різцевого сколу. Цього року вперше серед знахідок зі стоянки трапилося кілька виразних виробів на платів-

ках чи пластинчастих відщеплах із ретушованими виїмчасто-зубчастими краями, які, очевидно, можна інтерпретувати як пилки.

Серед знахідок, отриманих цього року, — кілька фрагментів виробів з кістки (рис. 2):

1) фрагмент наконечника (рис. 2, 1) — нижня частина (склеєна з 2 уламків: 1 — нижня частина насада, 2 — верхня частина насада і нижня частина тіла). Розміри: загальна довжина — 6,4 см; насада — 2,8 см; нижньої частини тіла циліндричної форми — 3,6 см (овальна в перетині — 1,4 × 1,3 см). Поверхня з одного боку вкрита тонкою кальцитовою плівкою, з другого — плямами патини чорного кольору;

2) фрагмент ретушера (рис. 2, 2) розміром 3,9 × 1,5 × 0,9 см, виготовлено з фрагмента стінки трубчастої кістки. Верхній робочий кінець овальної форми, якої йому, очевидно, було надано спеціально в результаті обробки потовщеної (0,9 см) частини стінки. Протилежна йому частина зламаного нижнього кінця є необробленою пласкою (завтовшки 0,4—0,6 см) частиною стінки кістки. Одна поверхня робочої частини, що відповідає зовнішній поверхні кістки, частково, як і сам овальний кінець, вкрита кальцитовою кіркою. Інша, внутрішня, має слабкі сліди заліскованості;

3) фрагмент виробу із виїмчасто-зубчастим краєм (рис. 2, 3). Це фрагмент тонкої пласкої кістки з гладкою зовнішньою поверхнею і губчастою — внутрішньою (фрагмент вітистого?) розміром 3,7 × 1,9 × 0,3 см. Обидва його кінці відламані, один край також майже на всьому протязі (за винятком ділянки завдовжки 0,5 см) має слід такого самого (відносно свіжого — оранка?) зламу. На незламаній ділянці цього краю — слід однієї косої насічки (ширина — 0,2, глибина — 0,08 см). Протилежний край на ділянці завдовжки 1,3 см має слід тако-

го самого зламу, а решта завдовжки 2,6 см — це ділянка, оформлена 5 косими нарізками, кожна завширшки 0,2 см, завглибшки 0,08—0,1 см, розміщеними на відстані 2—3 мм одна від одної. В цілому завдяки цій обробці утворився виїмчасто-зубчастий край. Як збережені ділянки з нарізками, так і вся поверхня кістки (зовнішня — більшою мірою) залісковані. Кілька зубчиків виїмчасто-зубчастого краю, який зберігся краще, навіть частково стерті, очевидно, в процесі використання виробу.

Попередньо досліджувану ділянку стоянки інтерпретовано як місце інтенсивного вторинного розбирання частин туш здебільшого молодих бізонів, доставлених з кістковища — місця їх забою та первинного розбирання. На її території відбувалася також обробка кременю — тут представлено всі етапи від розколювання жовен до виготовлення, підправління та використання знарядь. Специфіку ділянки доповнюють вироби з кістки, які могли тут і виготовляти, і використовувати. Тобто ділянка мала поліфункціональний характер. Однак у межах території стоянки загалом її специфіку, певною мірою, визначали саме операції з обробки мисливської здобичі — як вторинне розбирання частин туш бізонів, так і обробка шкур та, можливо, виготовлення різноманітних виробів із них.

Роботи фінансувалися Республіканською організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Обробка відібраних і переданих у лабораторії Франції та Німеччини зразків кісток бізона на генетичний (DNA) та ізотопний аналізи виконується коштом міжнародного гранту «Мамонт. Зникнення степових мамонтів: взаємодія людини та навколишнього середовища в кінці плієцену Східної Європи.»

Т.Н. Крупа

ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАЗВЕДКАХ НА ТЕРРИТОРИИ ГОРОДА ИЗЮМ И ИЗЮМСКОГО РАЙОНА ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ В 2006—2007 гг.

The essay provides preliminary information on the results of the explorations of scarcely known archaeological area of Kharkiv region. The most considerable discovery was a group of settlements of Neolithic to Late Mediaeval periods in the valley of the Mokryj Izyumets River.

В июне — декабре 2006 г. и августе — декабре 2007 г. Объединенная археологическая экспедиция «Изюм» Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В.Н. Каразина и ГП ОАСУ «Слободская археологическая служба» проводила археологические разведки в городе Изюм Харьковской области. Руководила экспедицией научный сотрудник Т.Н. Крупа.

Исследования проводились с целью обнаружения новых памятников средневекового времени (XI—XV вв.) для их дальнейшего исследования и постановки на учет.

Гора Кременец. Главная высота города — гора Кременец (рис. 1). Ее наивысшая точка находится на высоте 177,8 м над уровнем моря. Гора-доминанта расположена в наиболее стратегически выгодном (на территории Харьковщины) месте (Изюмская дуга на Северском Донце), что в древности давало возможность ее контролировать.

Проводя визуальные исследования (2006 г.) на горе, мы зафиксировали несанкционированное нарушение почвенного слоя. Поперек грунтовой дороги (юго-западный склон горы) была вырыта с помощью техники канава. Ее размеры составляли 4,4—0,45 (0, 55)—0,6 (0,5) м. При зачистке дна траншеи мы обнаружили усеченно-коническое глиняное пряслице (диаметр — 3,0 см; высота — 2,2 см). Обнаруженное пряслице может относиться к средневековому периоду. Заполнение траншеи — суглинок серо-желтого цвета с примесью мелких камней и встречающихся палеонтологических окаменелостей*.

Также на г. Кременец было установлено наличие брошенных на произвол судьбы движимых памятников археологии — каменной половецкой скульптуры XII—XIII вв. Они были перенесены на гору со двора Изюмского краеведческого музея (по ул. Соборной, 12).

Гора Кременец имеет тонкий почвенный слой. Визуальный осмотр как расположенной на западном склоне канавы, так и склонов горы в целом позволил определить, что этот слой сползает по направлению к основанию горы. Подъемный материал собран преимущественно на восточном — юго-восточном склоне горы. В отличие от крутых северо-западных — западных — юго-западных склонов горы, для шурфовок более перспективны северные — северо-восточные — восточные — юго-восточные и южные склоны.

На западном склоне горы имеется фрагмент стены. Стена сложена из рваного бутового камня (известняк) на глиняном (глиняно-известковом?) растворе. Примерные размеры стены: высота 2,0 м, длина — 1,6 м, ширина — 1, 45 м.

Существование на горе Кременец мест добычи кремния и мастерских по изготовлению кремневых орудий разных исторических эпох — известный факт, подтвержденный проведенными разведками. Гора Кременец является для Харьковщины базовым памятником как места исторических производств, связанных с кремневой индустрией. Это позволяет ставить вопрос о придании горе Кременец в городе Изюме статуса памятника археологии. Учитывая то, что

* Отметим, что на Кременце палеонтологический материал встречается фактически повсеместно. В этом отношении гора — уникальнейший памятник не только Харьковщины, но и Украины.

сама гора уже является комплексным памятником природы, целесообразнее говорить о создании на горе Кременец заповедника.

Характеризуя особенности геологического строения Кременца, нельзя исключить и сползание культурного слоя.

Собранный в 2006 г. подъемный материал из железа, а также обнаруженное при зачистке канавы пряслице можно отнести к XI—XV вв., а значит, имеет смысл продолжать поиски материала этого времени и далее.

Поселение «Мокрый Изюмец-1». У самой северной границы города в 2006 г. нами было обнаружено большое многослойное поселение (рис. 1, 2), расположенное на правом высоком склоне берега реки Мокрый Изюмец (приток реки Северский Донец). Примерные размеры поселения — около 12,5 га (его примерная протяженность по линии север — юг — около 50 м, по линии запад — восток — около 25 м).

Это поселение — хорошо известное местным краеведам с середины 90-х годов XX в. Было установлено, что культурный слой частично разрушен вспашкой. Это было подтверждено визуальными обследованиями местности: обилие археологического материала на поверхности прямо указывает на факт постепенного разрушения культурного слоя. В настоящий момент эта территория представляет собой хорошо задернованную поверхность и используется как выпас для скота.

Среди имеющегося материала в школьном музее особенно выделяется несколько групп: керамика (салтовского и древнерусского типа), резная кость и железные изделия. Наконечники стрел, принадлежащие к последней группе, можно датировать XI—XII вв. Наиболее ранние формы таких железных наконечников известны еще с салтовского времени и использовались до XIV в.

В 2007 г. мы заложили несколько шурфов на территории открытого в 2006 г. памятника. В результате шурфовок и зачистки старых силосных ям в 2007 г. удалось проследить южную и восточную границы поселения, выявить место наиболее мощного культурного слоя. Максимальная зафиксированная глубина составляла 0,80 м (шурф 1). В этом же шурфе было обнаружено яму с остатками кострища и шлаком (его исследование еще не завершено).

Среди обнаруженного материала — керамика бронзового времени, гончарная и лепная керамика салтовского типа, горшки с декором в виде прочерченного волнообразного орнамента по плечикам сосуда эпохи Киевской

Руси, фрагменты средневековых амфор. Были собраны непрофильные части (стенки) средневековых амфор и профильные — фрагменты ручек, ручек и венчиков, придонная часть.

Среди обнаруженных стенок амфор встречаются коричневоглиняные фрагменты. Их находки, твердо датированные ранее XI в., к настоящему времени не отмечены. Верхней границей распространения коричневоглиняных типов являются слои второй половины XII — начала XIII вв., известные в Новгороде. Таким образом, на поселение под Изюмом они попали не ранее XI в., но и не позже второй половины XII — начала XIII вв.

Заслуживают внимания и фрагменты стенок желтоглиняных амфор рубежа XI—XII вв. Находки имеют плотную структуру, цвет глины колеблется от светлой (сероватая) с включениями пироксена или без видимых включений до оранжево-серой с незначительными включениями пироксена. Находка может быть отнесена к так называемым амфорам с массивными ручками.

Второй и третий обнаруженные образцы иного типа. Черепок аналогичный предыдущему, но не относится к массивным. По этой причине можно отнести эти находки к группе желтоглиняных амфор, датирующихся XII—XIII вв. 7 из 13 обнаруженных амфорных фрагментов относятся к так называемому причерноморскому типу, бытовавшему в IX—XI вв. Из этой группы материала выделяется четыре фрагмента, три из которых можно датировать IX—X вв. Эти образцы имеют аналогии на городище Тепсень, где датированы второй половиной IX—X вв., в средневековом Херсоне, где датируются первой половиной IX в., и в средневековой Керчи, где датируются второй половиной IX в. Остальные же имеют широкую датировку, характерную для такого типа амфор.

Следует обратить внимание на фрагмент ручки амфоры (глина плотная, красноватая, с включениями карбонатов и пироксена); амфоры с дуговидными ручками XIII—XIV вв., которые широко известны в комплексах Крыма, степного Приднепровья, Южного Буга, Приднестровья. Датировка сосудов такого типа — XIII—XIV вв. Представляет интерес фрагмент ручки амфоры светлой (розовато-желтоватого цвета) с обильными включениями пироксена. Амфора близкого типа была обнаружена на Сидоровском городище.

Таким образом, среди собранного на поселении 18 фрагментов импортного амфорного материала преобладает тара, время распро-

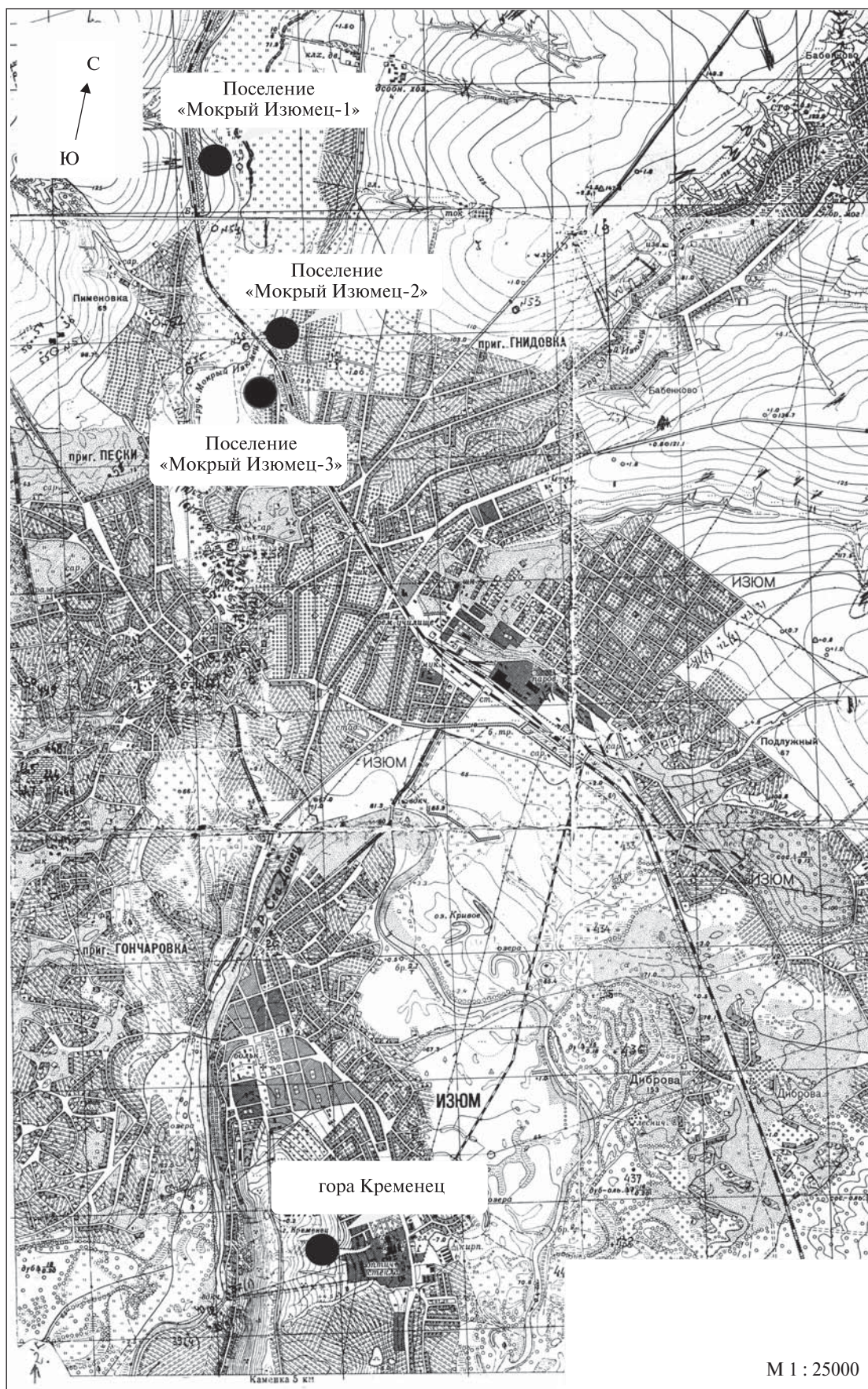

Рис. 1. Места разведок в Изюме и его округе в 2006—2007 гг.

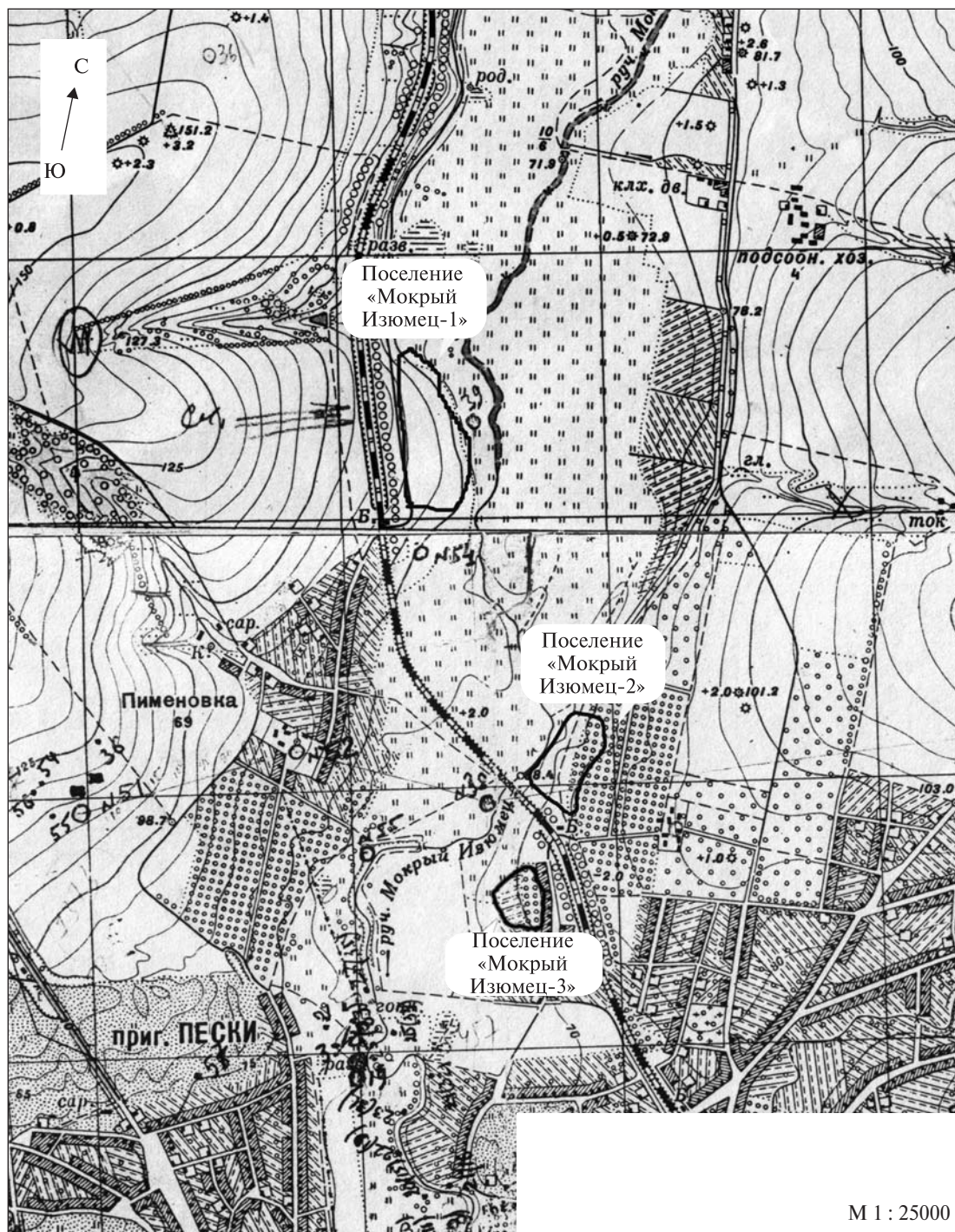

Рис. 2. Схема расположения поселений, открытых в 2006—2007 гг.

странения которой можно считать X—XII вв. Однако, нижняя хронологическая черта существования выявленного поселения в округе Изюма может быть определена как IX в., а верхняя — XIII—XIV вв.

Среди наиболее интересных находок, полученных нами в результате шурфования, можно отметить остатки шлака (3 фрагмента) в шурфе 1, в яме с остатками очага на уровне материка, основная часть которой заходит в западную и

южную бровки шурфа (глубина ямы — 0,6 м). Шлак — зеленоватого цвета, имеет следы остекленения.

Поселение «Мокрый Изюмец-2» расположено на левом склоне берега реки Мокрый Изюмец (приток реки Северский Донец). Было открыто в 2006 г., имеет размеры около 10 га (рис. 1, 2).

На этом поселении собран разноплановый материал: изделия из кремния, кости и керамики, который преимущественно может отно-

ситься к периоду неолита — эпохи бронзы. На нем также собрана керамика срубной культуры, которая может быть датирована в пределах финального бронзового века (XII—X вв. до н. э.). Среди находок можно отметить фрагмент венчика и стенки лепного горшка, плечики сосуда, украшенные «усиками», и фрагмент украшенной «жемчужинками» стенки лепного горшка.

Отметим, что здесь же был обнаружен и более ранний материал: эпохи ямочно-гребенчатой культуры XIV—XIII вв. до н. э.: фрагмент венчика лепной чаши, украшенный врезными линиями и насечками, и фрагмент стенки лепного горшка, украшенного точечным орнаментом.

Поселение «Мокрый Изюмец-3». В 2007 г. в двух километрах вниз по течению р. Мокрый Изюмец нами было обнаружено еще одно поселение. Поселение расположено на левом склоне берега. Визуально поселение ограничено:

- с востока: железной дорогой Харьков — Изюм,
- с запада: поселение не имеет четких границ,
- с севера: рекой Мокрый Изюмец,

- с юга поселение также не имеет четких границ (рис. 1, 2).

Отметим, что этот памятник находится на той же надпойменной террасе, что и поселение «Мокрый Изюмец-2», которое занимает ее восточный склон, а вновь обнаруженное поселение — западный. Мы считаем эти объекты двумя различными памятниками разного времени.

Поселение в настоящее время частично находится под жилыми постройками (поселение расположено на окраине г. Изюм, ул. Зеленый Гай) и огородами. Нам удалось тщательно обследовать только северную оконечность поселения, не занятую огородами и усадьбами, расположенную в нижней части склона террасы.

Среди собранного материала преобладают фрагменты керамики салтовского времени и фрагменты амфор причерноморского типа IX—XI вв. Особенно интересным является фрагмент стенки амфоры плотной коричневой глины с граффити «Ψ», которое может быть либо руновидным знаком, либо греческой буквой «Ψ».

В.А. Круц, С.Н. Рыжов, А.Г. Корвин-Пиотровский,
Д.К. Черновол, А.В. Николова, В.В. Чабанюк, Ф. Менотти

ИЗ РАБОТ ТРИПОЛЬСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 2007 г. (исследования на поселении у села Тальянки)

The archaeological research near Tallyanky of Talne Region in Cherkasy Oblast aimed at continuation of study of the giant settlement referred to Tomashivka local group of Trypillya culture. The work of the 2007 season concentrated in the north-western part of the settlement.

Основной задачей полевых работ Трипольской экспедиции ИА НАНУ 2007 года было продолжение исследования поселения-гиганта у с. Тальянки Тальновского района Черкасской области, относящегося к томашовской локальной группе трипольской культуры (этап С-I по Т.С. Пассек, рубеж IV—III тыс. до н. э., некальбр.).

Работа на поселении велась в северо-западном секторе поселения. К раскопу XV (2001, 2005—2007) с южной стороны была сделана прирезка площадью 396 м², в которой были исследованы остатки двух наземных деревянно-глинобитных наземных жилищ (площадки 38, 39) (рис. 1), входивших вместе с исследованными ранее жилищами 28, 29, 34, 35, 36, 37 в состав внутреннего замкнутого контура застройки.

Перед разметкой прирезки к раскопу XV, используя план геомагнитной съемки 2001 г., магнитометром М-27 была проведена дополнительная геомагнитная съемка на площади 20 × 30 м, что дало возможность уточнить контуры исследуемых объектов (площадок). Раскопки проводились по квадратной сетке 2 × 2 м, ориентированной по сторонам света. После снятия балласта была произведена расчистка площадок, затем их фотофиксация, чертежные работы и замеры глубин залегания от репера, взятого в северо-западном углу раскопа XV. Попутно велись фотофиксация и чертежные работы.

Кроме авторов в работе экспедиции принимали участие антрополог, ст. научный сотрудник Института археологии НАН Украи-

ны С.И. Круц, аспирант Института археологии НАНУ А.В. Дяченко, четыре группы студентов-практикантов Уманского педагогического университета (руководитель Ю.Д. Николаенко), группа студентов-практикантов Винницкого педагогического университета (руководитель С.А. Гусев), а также группа студентов-практикантов Национального университета «Киево-Могилянская академия» (руководитель А.Г. Корвин-Пиотровский).

Исследования Трипольской экспедицией Института археологии НАН Украины поселения в Тальянках в 2007 г. стали возможны благодаря гранту, предоставленному американским фондом «Search Foundation», и выполнению совместного с Институтом Доистории и Археологических наук университета им. М.Кюри (Базель, Швейцария) проекта по изучению трипольских поселений-гигантов.

Работа экспедиции освещалась в прессе и на телевидении. За время ее работы раскоп посетили спонсоры экспедиции во главе с г. Берtrandом Кост.

Площадка 38 располагалась в 16 м к югу от площадки 37. Представляла собой скопление обожженной глины, залегавшей на прямоугольной в плане площади, ориентированной длинной осью по линии запад — восток с небольшим (20°) отклонением к линии юго-запад — запад — северо-восток — восток. Длина ее составляла 11,3 м, ширина в среднем около 4,5 м. Залегала практически горизонтально. Перепад высот по длинной оси от восточного (наиболее высокого) до западного края составлял всего 15 см (от — 55R до — 70R).

В целом площадка представляла собой глинобитную платформу (в прошлом монолитную), распавшуюся на отдельные блоки. Платформа состояла из глины с примесью половецкой

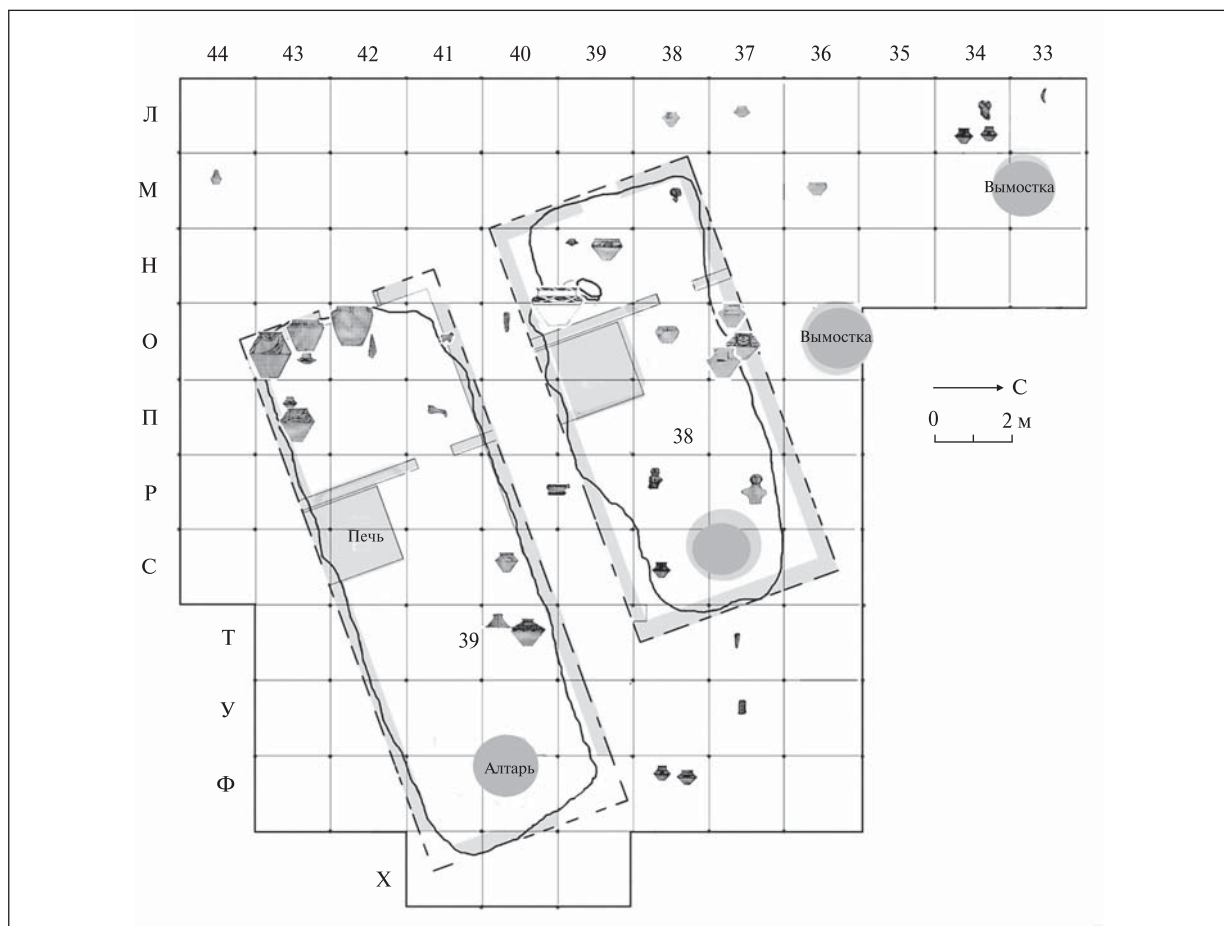

Рис. 1. Раскоп XV, площадки 38 и 39

нанесенной на сплошной настил из плах колотого дерева и горбылей, о чем свидетельствуют отпечатки на нижней плоскости глиняных блоков. Ориентация отпечатков свидетельствует о том, что плахи были уложены поперек постройки. В зависимости от того, насколько ровным был деревянный настил, толщина глиняного покрова колебалась от 5 до 9 см.

Как и на исследованных ранее площадках внутреннего замкнутого контура застройки поселения (28—29, 34—37), вход в постройку располагался с запада. Западная часть площадки, являвшаяся, видимо, сенями, имела в длину (по продольной оси площадки) 3 м, а ширину около 4.5 м. Глиняная платформа в этой части состояла из кусков обожженной глины с примесью половы поперечником до 10—15 см, а у западного края встречались блоки поперечником до 20—30 см. Толщина их колебалась от 5 до 12 см. Некоторые блоки снизу были обожжены до ошлакования (юго-восточная четверть квадрата М₃₈). Около южного, западного и северного краев сеней глиняные блоки залежали сравнительно ровно, отпечатками дерева вниз. Ширина плах — 10 до 16 см. Верхняя пло-

скость блоков бугристая, грубо заглаженная рукой. На поверхности некоторых блоков, в частности, у середины южной границы квадрата М₃₈ и в северо-восточном углу квадрата М₃₉, сохранились нивелирующие слои. Нивелировка поверхности платформы была нанесена в два слоя глины с половой толщиной 2 см каждый. Поверхность каждого из этих слоев была тщательно заглажена. Вероятно, верхний нивелирующий слой наносился для ремонта первого.

В центральной части сеней (квадрат Н₃₉, южная половина квадрата Н₃₈) обожженная глина залегала более мощным слоем. Здесь на поверхности хаотично залегали сравнительно мелкие куски глины с примесью половы толщиной 5—9 см с отпечатками дерева, ориентированными в разные стороны, в том числе и вверх. Создается впечатление, что это та же основа платформы, ссыпавшаяся с краев площадки при обрушении конструкции. Вблизи восточной границы сеней (восточные части квадратов Н₃₈, Н₃₉) кучками лежали более тонкие куски обожженной глины, видимо, отпавшие от внутренней перегородки. Залежали эти скопления на остатках платформы с сохра-

нившимися двумя нивелирующими слоями. Здесь же, вблизи восточной границы квадрата H_{39} , на поверхности площадки залегала большая (20 x 30 см) обожженная и растрескавшаяся зернотерка, а рядом развал крупного столового сосуда. На границе квадратов M_{38} , H_{38} залегал развал биконического сосуда, а около северного края площадки в квадрате M_{38} — головка антропоморфной статуэтки.

Вдоль западной границы квадрата O_{39} , особенно в его юго-западном углу, залегал невысокий гребень сильно обожженных, до ошлакования, бесформенных кусков глины, а с востока к нему примыкала нижняя часть вертикальной стенки, идущая по линии север — юг. Южный край ее поворачивал к востоку. Состояла стенка из трех слоев глины: западный толщиной 4 см, средний и восточный — по 6 см. Возможно, это было основание перегородки, а скорее, западная стенка печи. К северу от этой стенки, в квадрате H_{38} , по линии север — юг залегал фрагмент порога шириной 26 см и высотой 6 см. Поверхность его была оштукатурена тонкоструктурной глиной толщиной 3—4 мм.

Развал пода печи и припечного возвышения, отличавшийся напластованиями глины без примеси половы, располагался вблизи перегородки у южного края площадки и практически полностью занимал квадрат O_{39} , западную половину квадрата P_{39} и кромку вдоль южной границы квадрата O_{38} . Общие размеры его — 2,4 (по линии запад — восток) x 2 м. В квадратах O_{39} и P_{39} сохранился лишь один слой основания пода, а на границе квадратов O_{39} , O_{38} можно было проследить, что под состоял из четырех слоев глины без примеси половы: нижний (основание пода) — толщиной 7 см, второй — 8 см, третий — 5 см и четвертый (верхний) — 3 см. Нижняя плоскость нижнего слоя аморфная, верхняя — грубо заглаженная рукой. Плоскости остальных слоев ровные. В восточной половине квадрата P_{39} был выявлен фрагмент припечного возвышения высотой 5,5 см, выполненный из глины с примесью половы с поверхностью, оштукатуренной миллиметровым слоем тонкоструктурной глины. Вблизи середины восточной границы квадрата O_{38} на ребре залегал дуговидный блок глины с примесью половы толщиной 6 см, происходящий, видимо, от свода печи. Внешняя сторона его была облицована тонким слоем глины без половы (оштукатурена). В юго-восточном углу печи (западная половина квадрата P_{39}) на хаотично залегавших плитках пода лежал развал крупного столового сосуда.

Рис. 2. Зооморфная чаша

У северной границы площадки напротив печи (юго-западный угол квадрата O_{39}) находились остатки глиняного корытца (рабочее место), аналогичного корытцу, найденному на площадке 35. Это сооружение было сильно разрушено и угадывалось лишь по отдельным кускам с характерными изгибами. Северная часть площадки в квадратах O_{37} , P_{37} характеризовалась нагромождением отдельных аморфных кусков, залегавших на плитах платформы. Среди этого нагромождения залегали развал пифоса, небольшие столовые кувшин и амфора, целый кубок, тонкая (2,5 см) плоская зернотерка, распавшаяся на пять частей (юго-восточная четверть квадрата O_{37}). В том же квадрате вблизи площадки, но за ее пределами, находились развал кухонного сосуда, фрагменты крупной конической миски, фрагменты других сосудов и несколько обломков костей животных. Также в северной части площадки, но далее к востоку (западная половина квадрата P_{37} и квадрат P_{37}) распавшаяся на крупные блоки платформа залегала ровно, практически без верхних напластований. На поверхности блоков в северо-восточной четверти квадрата P_{37} , у края площадки встречались фрагменты подиума длиной 20 см с характерным скругленным краем. В квадрате P_{37} у края площадки залегала небольшая (18 x 18 см) зернотерка, распавшаяся на две части, в северо-восточной четверти этого же квадрата лежали фрагменты столового сосуда, а на границе квадратов P_{36} , P_{37} — развал пифоса.

В северо-восточном углу площадки (квадрат C_{37}) были найдены фрагменты еще одного пифоса и отдельные фрагменты керамики.

Вдоль южного края площадки блоки платформы налегали друг на друга, образуя гребень. Видимо, во время пожара деревянная основа платформы в этой части сгорела раньше и вся

платформа сместилась в южном направлении (квадраты P_{38} , C_{38}). Некоторые блоки платформы залежали на ребре или были перевернуты отпечатками дерева вверх. Кроме того, лежащие наверху куски глины были ошлакованы.

В 1 м к западу от восточного края площадки на ее продольной оси (юго-западная четверть квадрата P_{37}), на площади диаметром около 1 м хаотично залежали куски обожженной глины без примеси половы, происходящие, видимо, от алтаря. Алтарь распался на мелкие куски и в основном сместился под гребень, идущий вдоль южного края площадки. Судя по оставшимся кускам толщиной 7, 5, 4 см, алтарная плита состояла из трех слоев, но их последовательность установить невозможно. Хотя, вероятно, они располагались именно в таком порядке, поскольку самый тонкий слой имел тщательно заглаженную поверхность и являлся верхним. Среди фрагментов алтаря была найдена нижняя часть антропоморфной статуэтки.

На большей части жилого объема постройки нивелирующие слои платформы не сохранились и лишь в пределах гребня, располагавшегося вдоль южного края площадки, встречались тонкие (2 см) плитки с примесью половы, которые можно соотнести с нивелирующими подмазками.

Под площадкой в квадрате М был найден целый кубок, а в квадрате Р — фрагмент вымостки, намазанной на грунт глиной без половы в один слой толщиной 3 см. Поверхность ее была покрыта нивелирующим слоем тонкоструктурной глины толщиной 5 мм.

К северу от площадки 38, в пространстве между площадками 37 и 38, была вскрыта значительная площадь (около 50 м²), на которой выявлено довольно много фрагментов керамики, отдельные кости животных, пережженные или выветренные куски гранита, а также две намазанные на грунт вымостки. Все эти материалы фиксируют уровень древней поверхности.

Одна из вымосток расположена в 2 м к северу от площадки 38, в квадрате O_{36} . Северный край ее уходит в стенку раскопа. Сохранилась фрагментарно на площади 120 × 90 см. Слагалась из двух слоев обожженной глины без примеси половы. Нижний слой толщиной 2—4 см был намазан на грунт, о чем свидетельствует бугристая нижняя плоскость. Верхняя плоскость была тщательно заглажена. Верхний слой толщиной 2 см также имел неровную нижнюю плоскость, а между слоями находилась тонкая прослойка грунта. Верхняя плоскость второго слоя, так же как и первого, была тщательно за-

глажена. Края вымостки разрушены, и восстановить ее форму в плане невозможно.

Остатки второй вымостки находились в 8 м к северу от северо-западного края площадки 38, на границе квадратов M_{33} , M_{34} . От нее сохранился лишь небольшой участок размером 50 × 50 см. Намазана она была глиной без примеси половы в один слой. Распалась на мелкие куски. Нижняя плоскость кусков бугристая, что свидетельствует о ее сооружении на грунте, верхняя — ровная. Толщина кусков — около 3 см. В 1 м к юго-западу от вымостки, вблизи разложившегося куска гранита были найдены два кубка (квадрат L_{34}).

Площадка 39 располагалась в 2 м к югу от площадки 38 параллельно последней. Представляла собой скопление обожженной глины, залегавшей на прямоугольной в плане площади, ориентированной длинной осью по линии запад — восток с небольшим (20°) отклонением к линии юго-запад — запад — северо-восток — восток. Длина ее составляла 14,5 м, ширина в среднем около 5 м. Залегала практически горизонтально. Перепад высот по длинной оси от восточного (наиболее высокого) до западного края составлял около 15 см.

В целом площадка представляла собой глинобитную платформу (в прошлом монолитную), распавшуюся на отдельные блоки. Платформа состояла из глины с примесью половы, нанесенной на сплошной настил из плах колотого дерева и горбылей, о чем свидетельствуют отпечатки на нижней плоскости глиняных блоков. Ориентация отпечатков свидетельствует о том, что плахи были уложены поперек постройки. В зависимости от того, насколько ровным был деревянный настил, толщина глиняного покрова колебалась от 5 до 8 см. Платформа получила сильный обжиг. Однако следует отметить, что зачастую, особенно у краев площадки, верхние части платформы получили более слабый обжиг, о чем свидетельствуют куски глины черного цвета именно сверху и кирпичного снизу, т. е. доступ огня снизу был сильнее, чем сверху.

Западная часть площадки являлась сенями. Длина сеней по длинной оси постройки составляла 3,5 м. Восточный край их фиксировался ровной линией залегания обмазки (по оси север — юг), за ней обнаружена лакуна, в которой, видимо, первоначально находилось бревно основания перегородки (восточная граница квадратов P_{41} , P_{42}). Кроме того, в 40 см к востоку от упомянутой лакуны сохранилась глиняная часть порога (глина с примесью по-

ловы), лежавшего на боку (юго-западная четверть квадрата P_{41}). Высота порога составляла около 15 см. Снизу сохранился отпечаток бревна, на котором он был сооружен. Остальные части порога были тщательно заглажены и оштукатурены.

Платформа сеней, судя по фрагментам, имела в основном толщину 5—6 см и лишь вблизи перегородки, в квадрате P_{41} толщина ее составляла около 13 см. Местами (квадраты O_{43} , O_{42} , P_{42}) на поверхности платформы сохранились два нивелирующих слоя. Толщина нижнего составляла 1 см, верхнего — 3 см, оба с тщательно заглаженными поверхностями. В квадрате P_{41} был найден закругленный край какого-то глинобитного сооружения, возможно, корытца, аналогичного найденным на площадках 35 и 38. Высота его бортика составляла 5 см, а горизонтальная плоскость была покрыта слоем штукатурки толщиной около 2 мм, нанесенной глиной без примеси половы. Кроме того, в пределах сеней, в их юго-западном углу (квадрат O_{43}), залежали развалы кухонного и столового сосудов, кубок. Еще один развал столового сосуда был найден у южного края площадки в квадрате P_{43} , а развал кухонного сосуда — у середины западного края площадки в квадрате O_{42} .

На месте перегородки у южного края площадки, в юго-западной четверти квадрата P_{42} , на площади около 1 м² в процессе разрушения постройки образовался гребень из кусков сильно пережженной (ошлакованной) глины. Вероятно, эти куски происходят от облицовки перегородки.

К востоку от перегородки, вблизи южного края площадки, располагался развал печи и припечного возвышения. Под печи, намазанный слоями глины без примеси половы, четко выделялся на общем фоне завала платформы. С запада на восток его остатки протянулись на 2,5 м, а с юга на север — на 2 м. Полностью занимал квадрат P_{42} и западную часть квадрата C_{42} . Сохранились лишь плиты его основы толщиной около 10 см, залежавшие на слое платформы толщиной 4 см (глина с примесью половы и отпечатками дерева на нижней плоскости). Нижняя плоскость плит аморфная, верхняя — ровная.

Вдоль северного края пода печи образовался гребень как результат наслоения плит платформы на плиты пода во время обрушения постройки. На этом гребне в северо-западной четверти квадрата P_{42} находился развал небольшого столового сосуда.

К северу от печи (квадрат P_{41}) и вдоль северного края площадки к востоку от печи (квадра-

ты C_{40} , C_{41} , T_{41}) основание платформы раскололось на большие блоки и залегало горизонтально в один слой. Изредка на блоках платформы встречались участки, сохранившие слой нивелирующей подмазки толщиной 1 — 3 см, а в квадрате C_{40} сохранился фрагмент подиума с характерным скошенным краем и облицованной (оштукатуренной) поверхностью. В квадрате T_{40} отмечено хаотичное нагромождение аморфных кусков обмазки, происходящих, видимо, от упавшего потолочного перекрытия.

Находки в этой части площадки представлены развалом зернотерки (квадрат P_{40}), развалами кухонного сосуда и мисочки на ножках (квадрат C_{40}), а также столового биконического сосуда (T_{40}).

Вдоль южного края площадки в виде гребня залегало скопление сильно обожженной, а местами ошлакованной глины. На южном склоне гребня, непосредственно около печи (квадрат C_{42}), находился развал биконического сосуда, а в 2 м к востоку от него — развал еще одного крупного столового сосуда (северо-восточная четверть квадрата T_{42}).

В восточной части площадки, в 1,2 м к западу от ее восточного края, на продольной оси залежали остатки круглого алтаря диаметром 1,7 м, хорошая сохранность которого дала возможность установить этапы его сооружения. Первоначально был сооружен деревянный настил из бревна колотого дерева шириной до 20 см, уложенного плотно (судя по затекам глины, ширина которых составляла от 2 до 5 см) друг к другу поперек постройки. Потом на поверхность настила был нанесен слой глины с примесью половы толщиной от 4 до 9 см (глиняное основание пола — платформа), в котором было оставлено круглое углубление (посадочное место). Края его четко прослеживались после расчистки площадки в процессе раскопок. Толщина платформы в этой части площадки составляла около 5 см, а глубина посадочного места — около 3 см. Затем в него было вмонтировано основание алтаря (глина без примеси половы толщиной около 7 см), на 4 см выступавшее над полом. Между краем посадочного места и основанием алтаря была оставлена канавка. Затем были нанесены еще два слоя глины также без примеси половы. Толщина нижнего составляла около 6 см, верхнего — 2 см. Таким образом, алтарь возвышался над полом на 12 см. Верхние плоскости каждого слоя тщательно заглаживались, а края были плавно скошены к канавке. В момент раскопок все слои распались на кусочки, и чем тоньше был слой, тем на более мелкие ку-

сочки он распался. Поверхность верхнего слоя была украшена еле заметным углубленным орнаментом в виде дуговидных лент из параллельных прочерченных линий, нанесенных гребневидным инструментом. Композиционно орнамент образовывал четыре симметричные зоны в виде кругов диаметром около 40 см, в которых от внутренней кромки обрамляющей ленты к центру шли S-образные ленты.

Культурный слой между площадками 38 и 39 был довольно насыщен. Здесь встречались отдельные фрагменты керамики, кости живот-

ных и здесь же была обнаружена целая, состоящая из двух фрагментов, модель саней (рис. 2) с двумя головками животных по краю венчика в передней части. Следует отметить, что один ее фрагмент залегал вблизи площадки 38, а второй — около площадки 39.

Около восточного края площадки 39, за ее пределами, залегало небольшое скопление фрагментов столовой посуды (квадрат X₄₀), а около южного и западного краев в культурном слое встречались немногочисленные фрагменты керамики и обломки костей животных.

Д.П. Куштан, О.А. Пашковський, П.Г. Соловійов
**ОХОРОННІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
У ЧИГИРИНІ В 2007 р.**

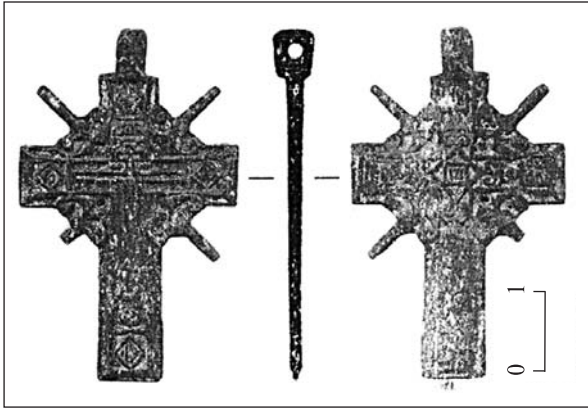
This article is dedicated to the excavations of the Late Mediaeval graves near the remains of the Sts. Peter and Paulo Church. Eight graves located in two stratum were discovered. The lower stratum contained burials in coffins (2, 4, 5, 6, 7, 8), the upper one — pit-graves (1, 3). The lower stratum is synchronous to the Church (the 1660-s — the beginning of the 1670-s). The graves of the upper stratum are referred to the defenders of Chyhyryn from the Turkish army in 1677—1678.

Вже не одне десятиліття тривають археологічні дослідження козацької столиці — Чигиринна. Серед визначних знахідок останніх часів — залишки церкви Св. Апостолів Петра і Павла, яка згадується в історичних джерелах 2-ї половини XVII ст.: літописі Самовидця, щоденнику П. Гордона. Залишки її фундаменту були виявлені Чигиринською експедицією ІА НАНУ під керівництвом П.А. Горішнього на початку 90-х років XX ст. Завершила розкопки Петропавлівської церкви спільна експедиція Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка в 2004 р.

Храм розташовувався на невеликій штучній терасі північного схилу «Замкової гори». Він був невеликого розміру, прямокутний у плані. Стіни товсті, муровані з брил місцевого пісковика. Точна дата заснування церкви невідома. За переказами її заклав гетьман Богдан Хмельницький (1649—1657). Однак існує думка, що, зважаючи на її назву, засновником міг бути гетьман Правобережної України Петро Дорошенко (1665—1675). З часом правління останнього пов'язана реконструкція оборонних споруд чигиринської фортеці, зокрема будівництво кам'яного «бастиону Дорошенка», а місце розташування церкви та її будова свідчать про те, що вона також входила до системи оборонних споруд Чигиринна. Натомість нам точно відома дата руйнування церкви — під час взяття Чигиринна турецьким військом у серпні 1678 р.

Цього року в ході робіт з музеєфікації автентичних залишків церкви Св. Петра і Павла, під час спорудження фундаменту для накриття, будівельниками були виявлені людські кістки. Після цього на місце прибув загін експедиції археологічної інспекції управління культури (керівник — Д.П. Куштан). У результаті рятівних археологічних досліджень на місці знахідки було досліджено невелику частину церковного цвинтаря, який датується часом функціонування храму. У попередні роки (1993—1994) на території Нижнього міста біля північно-східного підніжжя «Замкової гори» вже проводилися розкопки козацького цвинтаря, на якому було досліджено понад 260 поховань XVI—XVII ст. За свідченням місцевого краєзнавця початку XX ст. Степана Яременка, на 1923 р. ще збереглися залишки цього старовинного кладовища: «... тут мається 5 хрестів часів 16—17 віку візантійського зразка, такого, як і коло церкви Богдана (Іллінська церква у Суботіві — *Авт.*), і одна плита».

Нововиявлений цвинтар розташований на тій самій терасі, що й церква Св. Петра і Павла, за східною (вівтарною) стіною храму. Поховання розміщувалися щільними рядами паралельно стіні, на відстані 1,5 м від неї. Простежено принаймні два таких ряди. Могили розташовувалися паралельно одна одній, довгою віссю перпендикулярно до вівтаря. Залишки цвинтаря, як і самої церкви, перекриті потужним шаром (до кількох метрів) осипу та перевідкладеного ґрунту, який складався з брил пісковика, глини та гумусу. Під час вертикального зачищення зафіксовано рівень давнього горизонту, який являв собою горизонтальний шар горілого ґрунту (наслідок спалу міста під час військової облоги), вище якого залягали брили каменю від стін зруйнованої церкви. Вдалося розкрити

Чигирин, некрополь церкви Св. Апостолів Петра і Павла, 2-га половина XVII ст. Мідний натільний хрестик з поховання 8

ділянку площею всього 4 м² (2 × 2 м), проте на цій невеличкій ділянці було досліджено 8 (!) поховань, з яких п'ять виявилися частково або повністю зруйнованими будівельниками.

Поховання 1 знаходилося у другому ряду могил від стіни церкви. Трупокладення дорослої людини значно зруйноване (збереглися лише кістки нижніх кінцівок). Яма прямокутної форми із заокругленими кутами, завширшки 0,6 м, завглибшки 0,95 м (всі глибини від рівня давнього горизонту). Заповнення глинисто-чорноземне. Небіжчик лежав випростано на спині, головою на захід з незначним відхиленням на південь. Права нога пряма, ліва зігнута у коліні. Слідів домовини не простежувалося. Супровідного інвентарю немає.

Поховання 2 — частково зруйноване трупокладення (вціліла права сторона грудної клітки, плече, тазові кістки, права нога та гомілка лівої). Знаходилося у другому ряду могил. Яма прямокутної форми із заокругленими кутами, розміром 2,4 × 0,7 м, завглибшки 1,4 м. Заповнення глинисто-чорноземне. По центру ями розміщена труна розміром 1,9 × 0,45 м, виготовлена з дерев'яних дощок. У верхній частині труни з боку черепа знайдено великий кутий цвях. Скелет лежав випростано на спині, руки складені на животі. Орієнтація головою на захід — південний захід. Супровідного інвентарю немає.

Поховання 3 збереглося повністю. Це трупокладення молодого чоловіка (15—25 років), здійснене у прямокутній ямі з заокругленими кутами, ледь розширеній до голови, розміром 2 × 0,5—0,56 м, завглибшки 0,92 м. Заповнення глинисто-чорноземне. Скелет без труни лежав випростано на спині, впритул до північної стінки ями, орієнтація головою на захід із незначним відхиленням на південь. Через те що

дно поховальної ями було нерівне, кістки знаходилися на різних рівнях: череп і ліве плече вище, а права рука, груднина, таз та нижні кінцівки нижче. Між верхніми частинами стегнових кісток знайдено фрагмент вінчика горщика XVII ст. з мальованим орнаментом. Під час розбирання кістяка за нижньою щелепою знайдено свинцеву кулю, яка, напевне, і спричинила смерть. Ймовірно, чоловік дістав смертельне поранення у шию.

Поховання 4 розташовувалося у першому від стіни церкви ряду могил. Воно являло собою рештки зруйнованого трупокладення молодої людини 13—15 років. Збереглася частина труни і ноги небіжчика нижче колін. Яма прямокутної форми з заокругленими кутами, завширшки 0,5 м, завглибшки 0,95 м. Заповнення глинисто-чорноземне. Труна мала ширину 0,3 м, виготовлена з тонких дерев'яних дощок. Скелет, очевидно, лежав випростано на спині, головою на захід.

Поховання 5 також знаходилося у першому від стіни церкви ряду могил, між похованнями 4 та 7. Так само майже повністю зруйноване. Збереглася частина дощатої труни і кінцівки нижче колін з нижньою частиною лівої стегнової кістки. Яма прямокутної чи трапецієподібної форми, завширшки 0,52—0,6 м, завглибшки 1,55 м. Труна завширшки 0,35 м виготовлена з дерев'яних дощок. Скелет, очевидно, лежав випростано на спині, головою на захід — південний захід.

Поховання 6 знаходилося у другому від стіни церкви ряду могил. Воно збереглося повністю. Яма прямокутної форми розміром 2 × 0,5—0,55 м, завглибшки 1,22 м. Заповнення глинисто-чорноземне. Посередині ями знаходилася труна трапецієподібної форми (розширена до голови) розміром 1,9 × 0,36—0,45 м, виготовлена з дерев'яних дощок, скріплених за допомогою великих кутих цвяхів. У ній знаходився скелет дорослої людини, яка лежала випростано на спині, руки складені на животі. Орієнтація головою на захід з незначним відхиленням на південь. Праворуч від черепа знайдено два фрагменти кераміки XVII ст.

Поховання 7 розташовувалося у першому від стіни церкви ряду могил. Повністю зруйноване, простежено лише південно-східний кут ями і труни. Скелет не зберігся.

Поховання 8 знаходилося у другому від стіни церкви ряду могил між похованнями 2 та 6. Яма прямокутна, невеликих розмірів — 0,95 × 0,46 м, проте досить глибока — 1,85 м. На дні знаходилася труна розміром 0,87 × 0,36 м, ви-

довбана з цільного стовбура дерева. У ній знаходилися рештки дитини віком близько 1 року, яка лежала випростано на спині, головою на захід — південний захід. Кістки поганої збереженості, натомість добре збереглося волосся — світло-русяве, ледь кучеряве. Нижче грудей знайдено мідний натільний хрестик.

Усі поховання здійснено за християнськими канонами. Як з'ясувалося, могили залягали двома ярусами: нижній — поховання 2, 4, 5, 6, 7, 8 та верхній — 1, 3. Вони відрізнялися як хронологічно, так і за низкою ознак.

Поховання нижнього ярусу стратиграфічно більш ранні й, на відміну від верхнього, здійснені у дерев'яних трунах. Вони пов'язані з початком функціонування храму і, напевне, датуються 60-ми — початком 70-х років XVII ст. У них, зважаючи на місця розташування (біля вівтарної стіни церкви), можливо, поховано представників тодішньої чигиринської еліти з козацької старшини та гарнізону московських стрільців, а також членів їхніх родин.

Єдиною знахідкою, важливою для відносно датування цих могил, є хрестик з дитячого поховання. Він виготовлений з мідного сплаву відливанням у двостулковій формі. Його розміри: довжина (з вушком) — 45 мм, ширина — 28 мм, товщина — 1—1,5 мм. Зовнішній хрест чотирикінцевий з шириною рамен 8 мм. По діагоналі від середини хреста відходять прямі промені. З лицьового боку вписано ще один прямий хрест, усередині якого розміщене зображення так званого схимницького хреста («Голгофи») з прямою перекладиною на верхньому рамені, косою — на нижньому, списом та тростиною з губкою по обидва боки; внизу — схематичне зображення черепа Адама. По краях зовнішнього хреста лицьового боку — вписані у прямокутники ромби з церковнослов'янськими літерами. На зворотному боці зображено хрестик у бароковому стилі — з пелюсток та рослинних завитків; на краях також розміщені прямокутні рамки, в які вписано літери. У бароковому сти-

лі оформлені й нижні частини променів хрестика (рисунок).

Подібні за формою натільні хрестики виявлено на території Богородицької фортеці (м. Новомосковськ Дніпропетровської області), некрополі Вознесенської церкви (м. Київ). Обидва комплекси датуються кінцем XVII — початком XVIII ст. Подібний хрестик походить також із с. Нікольського у Запоріжжі. Як зазначають дослідники, всі хрестики цього періоду мають московське (російське) походження, позаяк в українських козаків не було звичаю їх носити. Імовірно, дитяче поховання, в якому виявлено натільний хрестик, належало дитині одного з офіцерів московських стрільців, що входили до гарнізону Чигиринської фортеці.

Поховання верхнього ярусу хронологічно пізніші за часом, адже перекривають попередні. Вони, на відміну від попередніх, не утворюють стрункі ряди і в них відсутні домовини. Дно могильних ям нерівне, поза небіжчиків недбала, що, напевне, пов'язано з поспіхом під час поховання. Всі вони безінвентарні, лише в одному виявлено свинцеву кулю. Вона округлої форми, сильно деформована, діаметром 15 мм, з невеличким «хвостиком» від литника завдовжки 5 мм. Простота і недбалість могил, а також те, що один із похованих загинув від вогнепального поранення, можуть означати, що верхній ярус цвинтаря містить могили захисників Чигирини за часів облоги міста турецькими військами у 1677—78 рр.

Таким чином, у результаті охоронних розкопок у м. Чигирині виявлено і частково досліджено ще один комплекс доби пізнього середньовіччя — некрополь церкви Св. Апостолів Петра і Павла. Подальші дослідження цвинтаря ускладнені наявністю потужного кількадеметрового шару перевідкладеного ґрунту над ним. Незважаючи на це, виявлені археологічні знахідки доповнюють наше уявлення про один із найдраматичніших періодів в історії козацької столиці і всієї України — часи «Руїни».

С.Д. Лысенко, К.М. Бондарь,
И.В. Виршило, С.А. Попов, С.В. Диденко

КОМПЛЕКСНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ И МАГНИТОМЕТРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ МАЛОПОЛОВЕЦКОЕ-2А В 2007 г.

In 2007, a comprehensive archaeological research and magnetic archaeological prospecting continued in Malopolovetske 2A settlement. 9 objects were uncovered. The necessity of the preliminary research with metal-detector was proved.

В 2007 г. было продолжено комплексное археологическое и магнитометрическое исследование многослойного поселения Малополовецкое-2А, расположенного на левом берегу р. Суботь (Каменка—Рось—Днепр) между селами Малополовецкое и Яхны Фастовского района Киевской области (Украина).

Магнитометрическим методом исследованы участки общей площадью 0,5 га. Магнитная индукция измерялась в движении квантовым (цезиевым) магнитометром на датчиках КМ-8 (ИЗМИРАН, Россия) с чувствительностью 0,1 нТл при 5 измерениях в секунду. Режим непрерывной регистрации позволил достичь шага по профилю 0,15 м при расстоянии между профилями 0,75 м. Высота расположения датчика на немагнитной подвеске — 0,5 м. Геомагнитные вариации во время съемки контролировались магнитотеллурической станцией GEOMAG-3 (Украина). Точность съемки, оцененная по повторным измерениям, составила 0,5 нТл. По опыту сезона 2006 г. территория поселения значительно замусорена железом, что подчас делает невозможным археологическую интерпретацию магнитограмм. Поэтому участки съемки были предварительно очищены от металлического мусора с использованием металлодетектора. После съемки все участки возмущенного поля были еще раз проверены металлодетектором с целью отделить археологически перспективные аномалии от техногенных. Полученная таким образом магнитограмма поселения представлена на рис. 1. В юго-западном углу располагался квадрат съемки 2006 г.

На участке, прилегающем к раскопу 2006 г., вскрыто площадь 276 м². Археологическими методами зафиксировано 8 объектов, часть из которых совпала с геомагнитными аномалиями (рис. 2).

Объект 18. Жилище (?) черняховской культуры (3—4 вв. н. э.). Зафиксировано в квадратах Б/18-19. На глубине 0,3—0,35 м от современной поверхности (далее СП) обнаружен фрагментированный прокол диаметром до 0,5 м — видимо, остатки очага. Рядом с проколом на глубине 0,3—0,4 м находилось скопление гончарной и лепной керамики черняховской культуры, костей животных, кусков обмазки. Ширина скопления — 3—4 м. Очевидно, объект представляет собой остатки жилища со слегка углубленным полом, практически полностью уничтоженного распахиванием.

Объект 19. Яма белогрудовского горизонта эпохи поздней бронзы (12—11 вв. до н. э.). Расположена в квадрате Ч/25. Контуры размыты. Размеры — около 1,5 × 1 м. Глубина — 0,95 м от уровня СП. В заполнении на различных глубинах — фрагменты керамики белогрудовского типа, кости животных, куски обмазки.

Объект 20 (аномалия **20**). Выносной очаг белогрудовского горизонта (12—11 вв. до н. э.) (рис. 3). Первоначально магнитная аномалия над этим объектом была принята за техногенную. Расположен в квадрате Ш/23. Представляет собой вымостку из фрагментов сосудов белогрудовского типа, перекрытую тонким слоем обмазки. Очаг ориентирован по линии север — юг. Размеры — 1,2 × 9 м. Глубина залегания — 0,5 м от уровня СП. Общая толщина пода — 3 см.

Объект 21 (аномалия **21**). Тюльпановидный сосуд белогрудовского типа (12—11 вв. до н. э.) (рис. 4, 5). Зафиксирован геомагнитной съемкой на границе квадратов Г/41—42.

Положительная часть аномалии имела интенсивность 5,5 нТл, сопряженная отрицательная часть находилась на северо-западе, что наводило на мысль о высокомагнитном объекте-источнике, намагниченном (обоженном) не in situ. Был накрыт шурфом размером 5,2 × 2 м. Объект оказался смещенным к востоку от отмеченной на поверхности вешки всего на

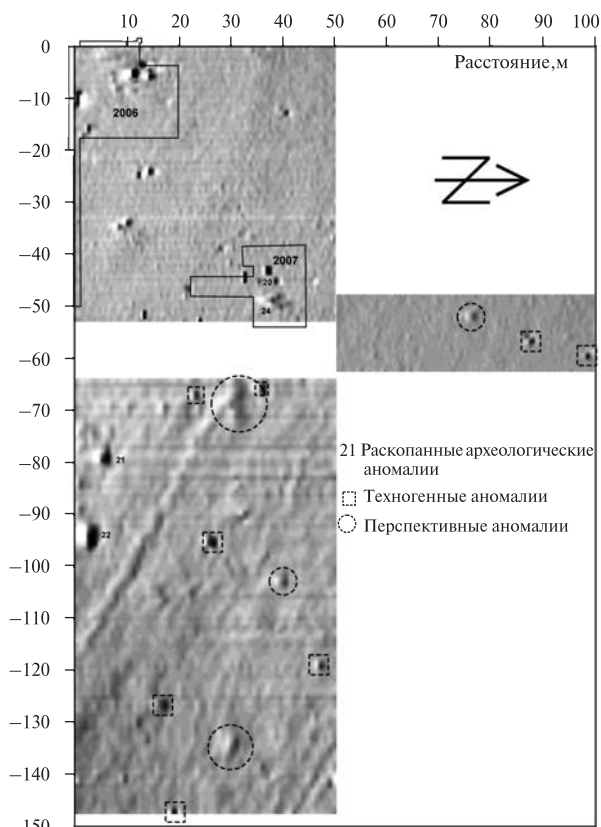

Рис. 1. Карта аномалий магнитной индукции поселения Малополовецкое-2А состоянием на 2007 г.

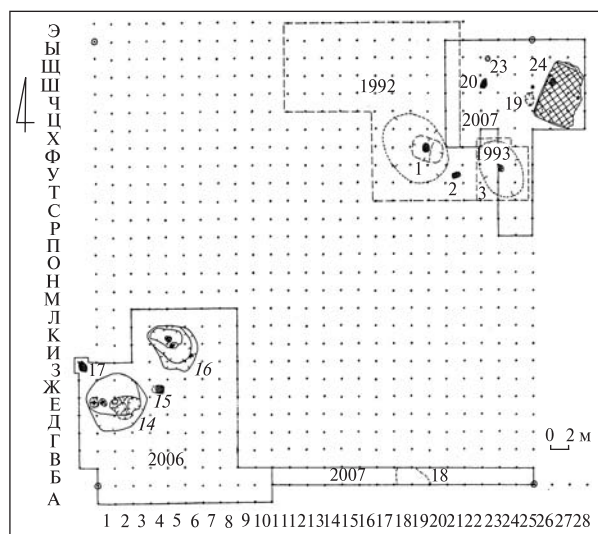

Рис. 2. Малополовецкое-2А. Ситуационный план исследованной площади (1992—1993, 2006—2007 гг.)

0,45 м (квадрат Г/42). Сосуд стоял на днище на глубине 0,55 м от уровня СП; венчик сне-сен пахотой. Видимо, сосуд был поставлен в яму, впущенную с уровня выше нижнего уров-

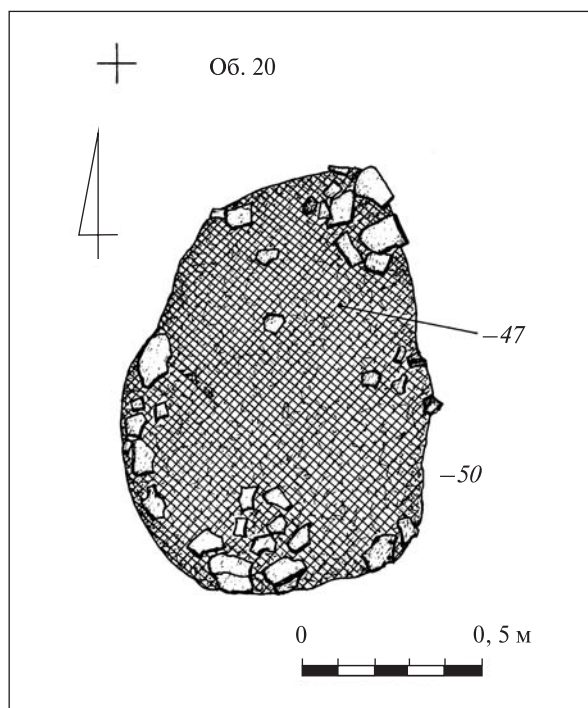

Рис. 3. Малополовецкое-2А. Объект 20 — выносной очаг белогрудовского горизонта эпохи поздней бронзы

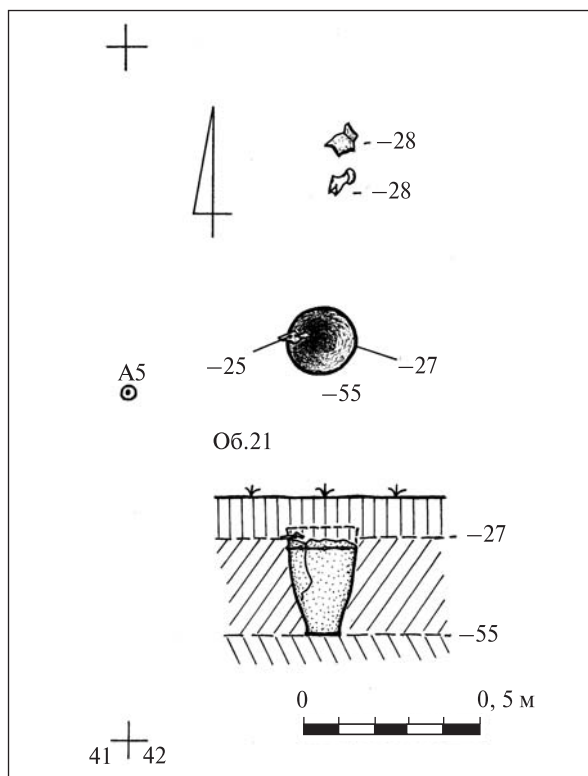

Рис. 4. Малополовецкое-2А. Расположение объекта 21 — тюльпановидного сосуда белогрудовского типа

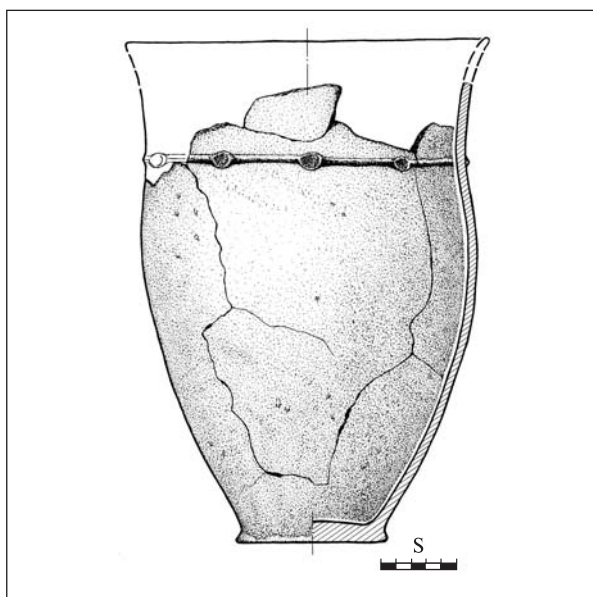

Рис. 5. Малополовецкое-2А. Объект 21 — тюльпано-видный сосуд белогрудовского типа

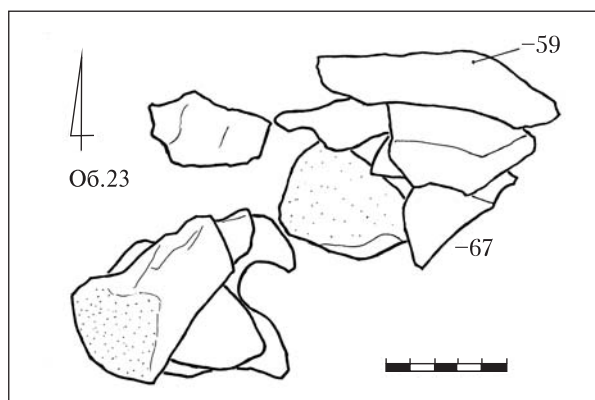

Рис. 6. Малополовецкое-2А. Объект 23 — «клад» кремневого сырья

ня пахотного слоя; контуры ямы прочесть не удалось. Сосуд местами сохранился на высоте 305 мм; реконструируемая высота — около 335 мм. Диаметр днища — 100 мм, диаметр корпуса — 220 мм, реконструируемый диаметр венчика — около 240 мм. Днище с защипом; тесто плотное, с примесью шамота, песка; обжиг неравномерный, цвет пятнами бурый, серый; поверхность шероховато-заглаженная. По плечу сосуд украшен валиком, расчлененным редкими пальцевыми вдавлениями. В придонной части сосуда обнаружено белесое вещество (карбонаты?) и фрагмент трубчатой кости животного.

Объект 22 (аномалия 22). Жилище черняховской культуры (3—4 вв. н. э.). На месте аномалии с интенсивностью 19 нТл и выраженной негативной частью с северной стороны, на границе квадратов В-Г/49, был заложен шурф 6 размером

2 × 2 м. В юго-восточном углу шурфа на глубине 0,4 м от уровня СП зафиксирована верхняя поверхность очага (?) в виде скопления пещины. Рядом обнаружены гончарная керамика черняховской культуры и кости животных. Вероятно, объект представляет собой слегка углубленное жилище, для исследования которого необходимы раскопки на широкой площади. Очаг был законсервирован и шурф засыпан.

Объект 23. Яма с «кладом» кремневого сырья белогрудовского горизонта (12—11 вв. до н. э.) (рис. 6). Расположена у северной кромки квадрата Щ/23. Диаметр ямы — около 0,8 м, контуры размыты. Глубина — до 0,7 м от уровня СП, уровень фиксации — 0,4 м. В заполнении ямы на глубине 0,55 м найден большой фрагмент стенки сосуда белогрудовского типа, а на глубине 0,65 м — фрагмент трубчатой кости животного. На дне ямы, на глубине 0,59—0,67 м один на другом лежало 11 отщепов преимущественно восточноволынского кремня (определение М.Н.Разумова), видимо, сколотые с одного желвака.

Объект 24 (аномалия 24). Жилище черняховской культуры (3—4 вв. н. э.) (рис. 7). Расположено в квадратах Ц-Щ/26-28. Открытие этого объекта было спрогнозировано по результатам исследований 2006 г. (рис. 8). Однако из-за погрешности разбивки сектора 50 × 50 м, геомагнитные исследования которого были проведены в 2006 г., аномалия оказалась несколько смещена к востоку, за пределы первоначального сектора. После повторных замеров 2007 г. месторасположение аномалии было уточнено.

Объект представляет собой остатки наземного жилища со слегка углубленным полом. Объект ориентирован по линии юг—юго-запад—север—северо-восток. Площадь объекта — около 28 м² (6,8 × 3,5—4,5 м). Глубина пола — 0,45—0,5 м от СП. Сверху объект был перекрыт горизонтальным завалом сильно обожженной обмазки от рухнувших западной, северной и восточной стен. Верхняя часть завала повреждена пахотой. На многих кусках обмазки четко прослеживаются отпечатки от столбов и жердей деревянного каркаса. Наиболее мощный, сплошной массив обмазки толщиной 0,1—0,2 м был расчищен в юго-западном углу и вдоль западной стены жилища, завалившейся вниз по склону. В центральной части жилища мощность скопления значительно падает и в северо-восточной части оно переходит в разнос отдельных кусков обмазки.

Сохранились основания западной, южной и северной стен. Наиболее капитальной была

западная стена (толщина в основании — 0,2—0,25 м) (на магнитной модели обозначена буквой В). Северная и южная стены достигали в основании толщины 0,1—0,15 м. Конструкции восточной стены не зафиксированы (вероятно, несла незначительный слой обмазки или менее всего пострадала от пожара, что не привело к необходимому прокалу обмазки?). Не исключено, что отмеченные конструктивные особенности стен связаны с необходимостью преимущественной защиты от холодных западных ветров.

Лучше всего сохранилось основание стен юго-западного угла объекта. В этом углу на глубине 0,5 м лежали 22 глиняных пирамидальных грузила от ткацкого станка (рис. 9) (фрагменты еще трех грузил обнаружены на полу в южной половине и центральной части жилища). Среди грузил найден каменный растиральник. Размеры компактного скопления грузил — 1 × 0,5 м. На прогнозной модели это скопление вместе с основанием и завалом угла соответствует объекту А модели.

Около центральной части западной стены, ближе к северо-западному углу располагался очаг 1. Диаметр очага 0,7 × 0,6 м. Представлял собой вымостку из фрагментов гончарной керамики черняховского типа, преимущественно от закрытой столовой миски, и обожженных камней, обмазанных сверху слоем глины. Керамика лежала на глубине 0,4 м от уровня СП, на 0,05 м выше уровня пола (вероятно, на останце, вырезанном в суглинке). Вместе с обмазкой толщина пода очага составляла 2—3 см. Мощность выгоревшего грунта под очагом — до 5 см. На прогнозной модели эти камни соответствуют объекту Б магнитной модели. Область повышенной эффективной магнитной восприимчивости на прогнозной модели к югу от очага соответствует мощному завалу обмазки в этой части жилища.

В восточной части объекта, рядом с несохранившейся стеной располагался очаг 2, вероятно, осветительный. Диаметр очага — 0,25 м; глубина залегания — 0,4 м. Так же, как и очаг 1, он представлял собой вымостку из гончарной керамики черняховской культуры, обмазанную глиной. Толщина пода — 3 см. Очаг, похоже, был устроен прямо на полу жилища. Мощность выгоревшего грунта под очагом составляла 5—7 см.

Недалеко от очага 2, ближе к центру жилища, на глубине 0,45 м двумя скоплениями лежали фрагменты развала большого толсто-стенного гончарного горшка (пифоса?). Фраг-

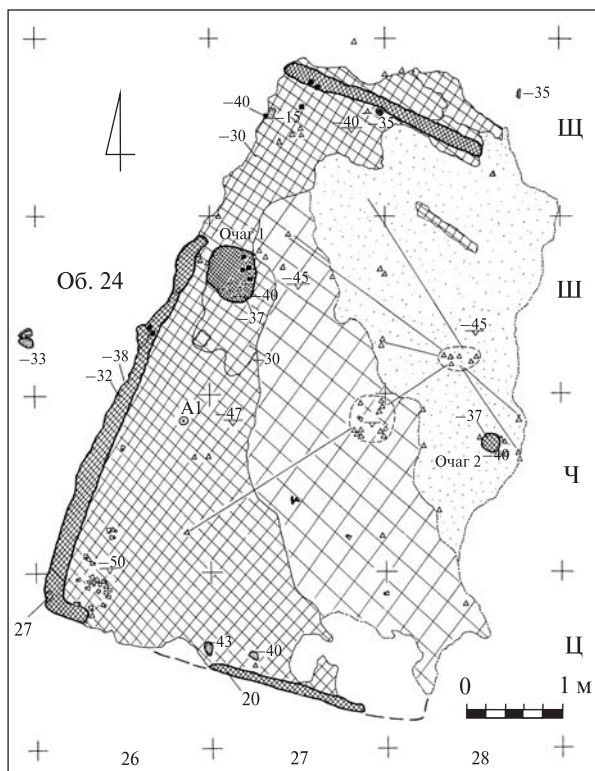

Рис. 7. Малополовецкое-2А. Объект 24 — наземное жилище черняховской культуры

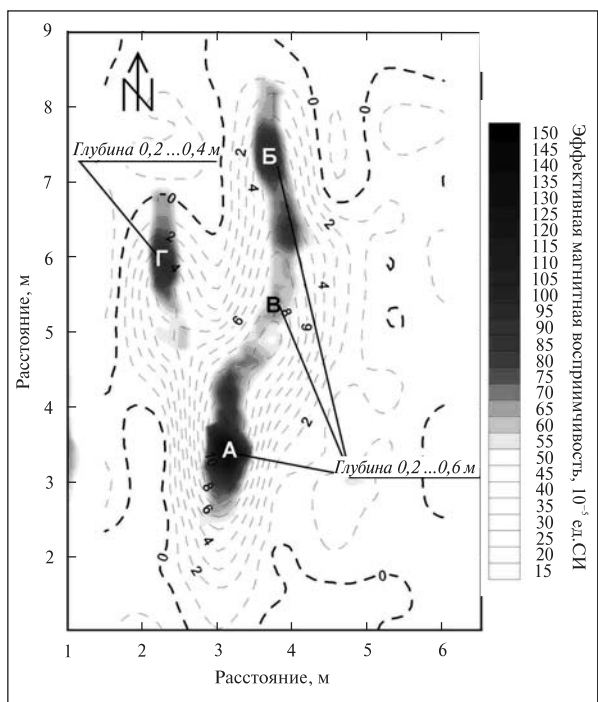

Рис. 8. Малополовецкое-2А. Объект 24. Юго-западный угол со скоплением глиняных ткацких грузил

менты этого же сосуда были рассеяны по полу в разных местах жилища. Под центральной частью северной стены, на глубине 0,25 м на днище стояла нижняя часть еще одного гончарного горшка (верхняя, видимо, была снесе-

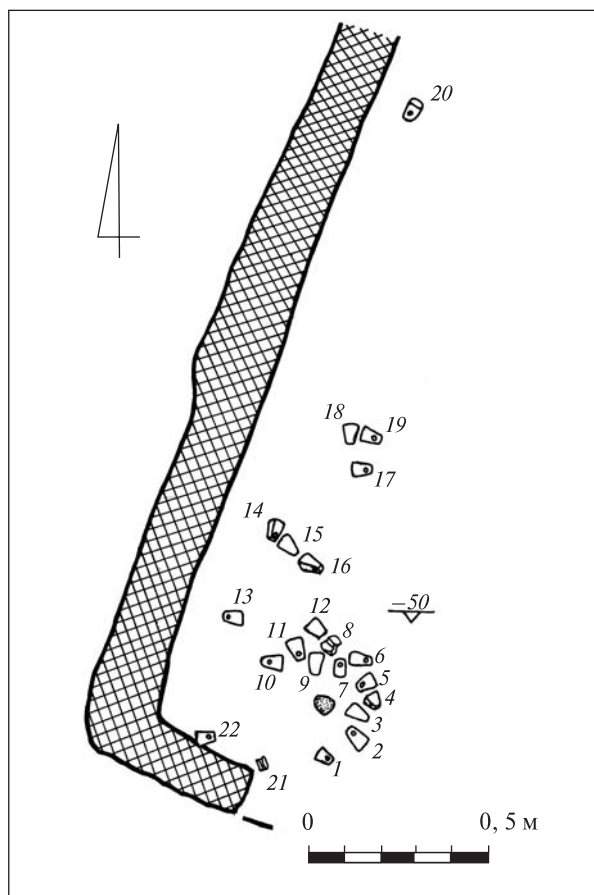

Рис. 9. Малополовецкое-2А. Прогнозная модель объекта 24 по результатам исследований 2006 г.

на пахотой). Под центральной частью южной стены, на глубине 0,4 и 0,43 м были обнаружены два больших обожженных растиральника.

В 1,2 м к западу от западной стены объекта 24 обнаружены два больших обожженных камня, рядом с которыми находилось еще несколько мелких камней (объект 25 — выносной очаг?). Общая площадь скопления составляла $0,2 \times 0,17$ м. Глубина залегания — 0,33 м от уровня СП. На прогнозной модели эти камни соответствуют объекту Г модели.

В 2007 г. для повышения качества магнитометрических исследований около 2 га площади поселения были предварительно детально обследованы с применением металлодетектора. Кроме почти 20 кг металлического мусора из пахотного слоя было собрано более 200 древних изделий и их фрагментов из черных и цветных металлов. Археологические материалы относятся преимущественно к раннескифскому времени, черняховской культуре и древнерусскому времени. Интересно, что материалы раннескифского времени представлены исключительно железными изделиями (двусторонний клевец; фрагмент серпа; два

ножа с горбатой спинкой; фрагмент двукольчатых удил новочеркасского типа; фрагмент удил (?); фрагмент псаля; две булавки с пельчатой головкой — с уплощением под головкой и со спирально свитой верхней частью иглы). Все находки фиксировались при помощи GPS (Garmin Summit), что позволило вписать их в единую для поселения сетку археологических квадратов. Несмотря на невысокую паспортную точность (15 метров), практика тщательного позиционирования и многократные повторные замеры показывают, что реальная точность достигает 1—5 м по горизонтали. Учитывая случайные перемещения предметов в пахотном слое, ошибки позиционирования не играют решающей роли при построении карт подобных находок. Безусловная положительная черта — возможность оперативного вынесения координат находок на топооснову и построение карт плотности (например, в ArcGIS 9). Кроме того, полученные координаты (с учетом независимого альтиметра в GPS-приёмнике точность составляет 1—2 м) позволили получить карту рельефа. В многослойных поселениях, каким и является Малополовецкое-2А, тщательное датирование и классификация находок дает основание судить о границах разновозрастных поселений, получить общее «пространственно-археологическое» представление о территории до начала раскопок.

Весной 2007 г. западная часть памятника была самовольно распахана СТОВ «Перемога». С целью предотвращения дальнейшего распахивания после уборки урожая через западный край поселения, примерно в 50 м в сторону плато от края склона, была пущена траншея шириной 1 м, глубиной 0,5 м и длиной 155 м, ориентированная по линии север — юг. Расстояние от торцов траншеи до северного края поля составляло 48 м, до южного, где проходит ложбина, — 76 м. В 62,5 м на север от южного края траншеи находился объект 26 — компактное скопление фрагментов керамики древнерусского времени, видимо, находившееся в небольшой ямке глубиной 0,45 м от уровня СП. На всей протяженности траншеи в ней зафиксированы фрагменты керамики древнерусского времени, куски печины, а также керамический шлак, концентрирующийся в центральной части траншеи. Возможно, неподалеку, на плато, расположены гончарные горны, аналогичные исследованному здесь в 1993 г. (объекты 4, 5).

Кроме исследованных объектов на линии X-Ы/21 был четко зафиксирован восточный

край раскопа 1992 г. Эпизодически перекоп фиксировался также в квадратах Т-Х/24-25, вероятно, соответствуя раскопу 1993 г. Таким образом, можем предварительно расположить раскоп 1992—1993 гг. непосредственно к востоку от основного раскопа 2007 г. Учитывая, что центральная часть сектора площадью 50 × 50 м (квадраты Б-Ы/1-25), измеренная в 2006 г., не показала аномалий, соответствующих очагам, можем отметить наметившиеся тенденции в расположении на памятнике объектов белогрудовского горизонта.

Так, на раскопе 2006 г. были компактно расположены две землянки (объекты 14, 16), выносной очаг (объект 15) и еще один очаг, связанный, видимо, со слегка углубленной постройкой (объект 17) («усадебка 1»?). Второе скопление объектов белогрудовского горизонта («усадебка 2»?) располагается в 30 м к северо-востоку от первого. Оно включает землянку (объект 1), слегка углубленную постройку с легким очагом (объект 3) и два выносных очага (объекты 2 и 20). В этот же комплекс входят хозяйственная яма (объект 19) и яма, содержащая «клад» кремневого сырья (объект 21). Керамический комплекс объектов дает возможность синхронизировать их в пределах белогрудовского горизонта (12—11 вв. до н. э.), однако их реальная синхронизация остается чисто спекулятивной до получения в будущем большого пакета радиоуглеродных дат.

Кроме описанных объектов на участках магнитной съемки 2007 г. отмечены и заверены аномалии, связанные с археологическими

объектами. Восточнее объектов 21 и 22 заметна полосовая аномалия, отмечающая границу сдирания почвенного покрова около 20 лет назад. У восточного края площади съемки заметна еще одна подобная аномалия.

Плотность техногенных аномалий значительно ниже, чем на съемке 2006 г. Уборка металлического мусора уменьшает вероятность ошибок при археологической интерпретации магнитометрических данных. Результаты работ сезона 2007 г. однозначно свидетельствуют о необходимости применения металлодетектора на площадях высокоточных магнитных исследований.

Результаты, полученные в процессе полевых работ на поселении Малополовецкое-2А, позволяют сделать ряд важных для дальнейшей практики выводов.

1. Высокоточную магнитную съемку археологических памятников на территориях, находящихся в хозяйственном пользовании или в местах боевых действий, следует по возможности проводить на площадях, предварительно очищенных от металлического мусора.

2. Техногенные аномалии бывают сходны с археологическими. Такие аномалии нуждаются в дополнительной проверке металлодетектором.

3. Планировка и глубина залегания комплексных археологических объектов весьма неплохо прогнозируется при помощи трехмерного магнитного моделирования.

4. Схемы находок древних металлических изделий несут дополнительную информацию о размерах и структуре многослойного поселения.

С.Д. Лысенко, С.С. Лысенко, Л.В. Литвинова

ИССЛЕДОВАНИЯ НА МОГИЛЬНИКЕ МАЛОПОЛОВЕЦКОЕ-3 В 2007 г.

In 2007, the area of 1388 m² was excavated in Malopolovetske 3 burial ground. 6 Late Bronze and Early Iron Age burials (169–174) and Early Bronze ritual pit (object 80) were investigated. Among the burials there were 2 Late Bronze (?) partitions, 3 Late Bronze/Early Scythian inhumations, and an Early Scythian cremation. To stop the plough up of the burial the western border of it was marked by the trench of 1 m width, 0.5 m depth, and 357 m length.

В 2007 г. были продолжены работы на могильнике Малополовецкое-3, расположенном в Фастовском районе Киевской области. Исследованная за период 1993–2007 гг. площадь составила 15906 м². В 2007 г. работы велись преимущественно в северной части могильника (1000 м²); кроме того, была прирезана траншея (32 м²) к западной части раскопа (комплекс 27), а через западный край памятника пущена охранный траншея площадью 356 м². На основном раскопе выявлено 6 погребений эпохи поздней бронзы — раннего железного века (169–174) (рис. 1, 1), а в охранный траншее — ритуальную (?) яму эпохи ранней бронзы (объект 80) (рис. 2). Антропологические определения произведены Л.В. Литвиновой (табл.).

Погребение 169 (МП-III — МП-D *). Труположение (рис. 3, 1) расположено в квадрате ЯР/4.з. Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета — 0,89–0,94 м. Скелет (мужчина; 25–30 лет) лежал вытянуто на спине, головой на юго-запад (244°). Череп обращен лицевой частью в сторону правого плеча. Руки вытянуты вдоль корпуса. Погребение безинвентарное.

Погребение 170 (МП-III — МП-D). Труположение (рис. 3, 2) расположено в квадратах

ЯП-ЯО/10. Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета — 0,91–1,0 м. Скелет (женщина; не более 25 лет) лежал вытянуто на спине, головой на юго-запад (236°). Череп обращен лицевой частью в сторону левого плеча. Руки вытянуты вдоль корпуса. Погребение безинвентарное.

Погребение 171 (МП-III — МП-D). Труположение (рис. 3, 3), расположено в юго-восточном углу квадрата ЯН/4. Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания скелета — 0,41 м. Скелет (ребенок; 3–4 года) лежал вытянуто на спине, головой на юго-запад (241°). Череп обращен лицевой частью в сторону правого плеча. Погребение сильно разнесено землероями; руки предположительно были вытянуты вдоль корпуса. Погребение безинвентарное.

Погребение 172 (МП-III — МП-V ?). Кефалотафия (рис. 1, 2). Расположено в квадрате ЯН/4. Погребальное сооружение не прослежено. Свод черепа (женщина; adultus) лежал на левом виске, темечком на запад, на глубине 0,82 м. В 0,1 м на восток от черепа найден фрагмент нижней челюсти. Погребение безинвентарное. В 0,6 м на восток от черепа, на глубине 0,85–0,87 м лежала правая большая берцовая кость ребенка возрастом 2–4 года, видимо, относящаяся к разнесенному землероями погребению 171.

Погребение 173 (МП-III — МП-D). Кремация. Расположена в квадрате ЯН/14. Погребальное сооружение не прослежено; глубина залегания костей — 0,6–0,7 м. Диаметр компактного скопления — 0,2 м, разнос — до 0,5 м. В скоплении встречаются крупные фрагменты черепа и трубчатых костей взрослого (adultus) (в том числе головка бедра). Погребение безинвентарное.

* МП-А, В, С (I, II, III, IV, V, VI), D — горизонты Малополовецкого археологического комплекса эпохи бронзы — начала раннего железного века.

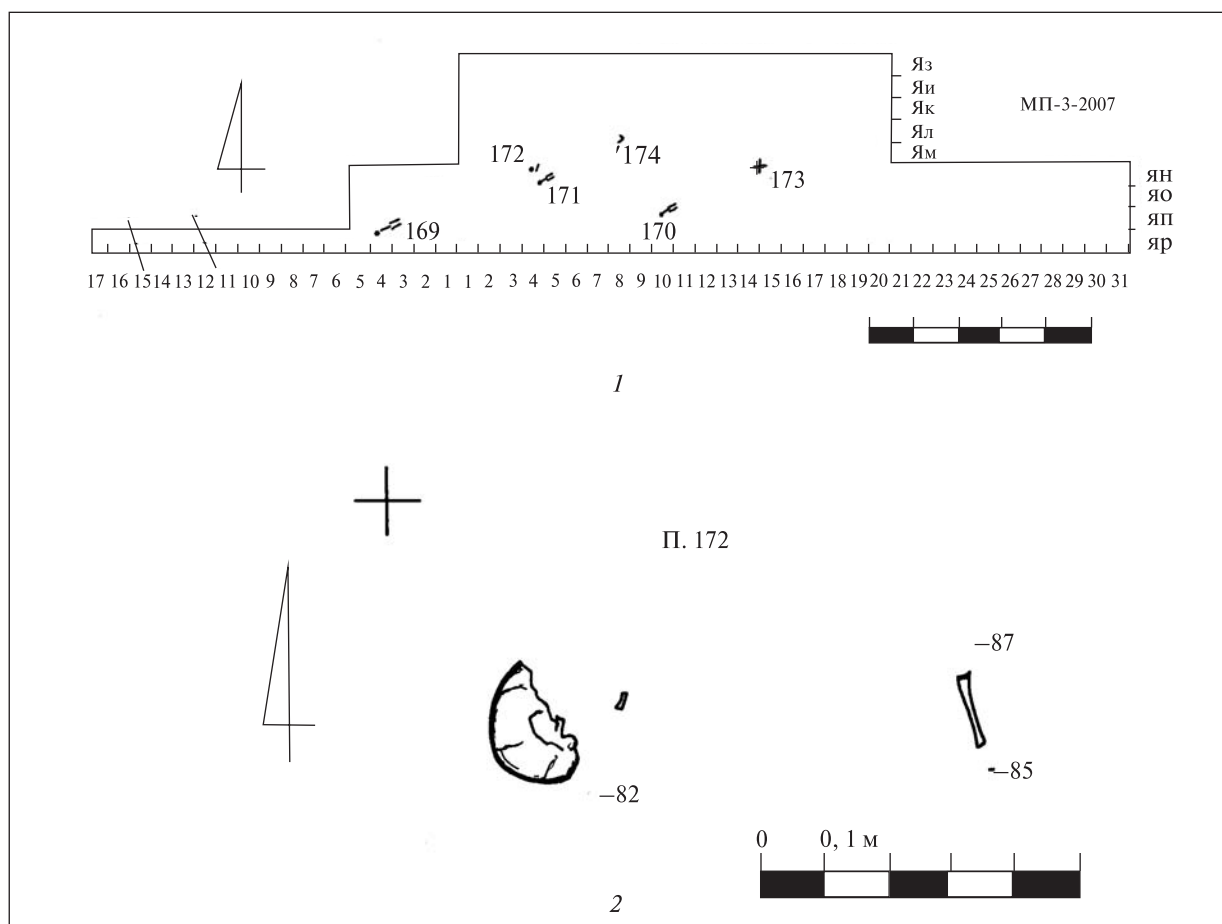

Рис. 1. Малополовецкое-3: 1 — ситуационный план исследованной части могильника; 2 — погребения, исследованные в 2007 г.

Палеоантропологический материал из Малополовецкого могильника (2007 г.)

№ погребения	Пол	Возраст, лет	Сохранность материала
169	Мужчина	25—30	Крупные фрагменты черепа, кости верхних и нижних конечностей, кости таза, ключица, грудина, лопатка, позвонки
170	Женщина	Не более 25	Череп, кости верхних и нижних конечностей, фрагменты костей таза, ключица, лопатка, ребра
171	Ребенок	3—4	Мелкие фрагменты черепа, кости нижних конечностей
172 ск. 1	Женщина?	Adultus	Фрагменты черепного свода и нижней челюсти
172 ск. 2	Ребенок	2—4	Фрагмент большой берцовой кости (правой)
173	Не определен	Adultus	Мелкие обломки черепа и длинных костей (кремация)
174	Женщина?	Adultus-maturus	Фрагменты нижней челюсти
Квадрат ЯП/2	Не определен	Взрослый?	Незначительный фрагмент лицевого отдела
Квадрат ЯЛ/8	Не определен	Не определен	2 незначительных фрагмента трубчатых костей
Квадрат ЯР/5.3	Не определен	Взрослый	Небольшой фрагмент фаланги стопы
Квадрат ЯО/28	Не определен	Не определен	Незначительный фрагмент кости человека, возможно, стопы (?)

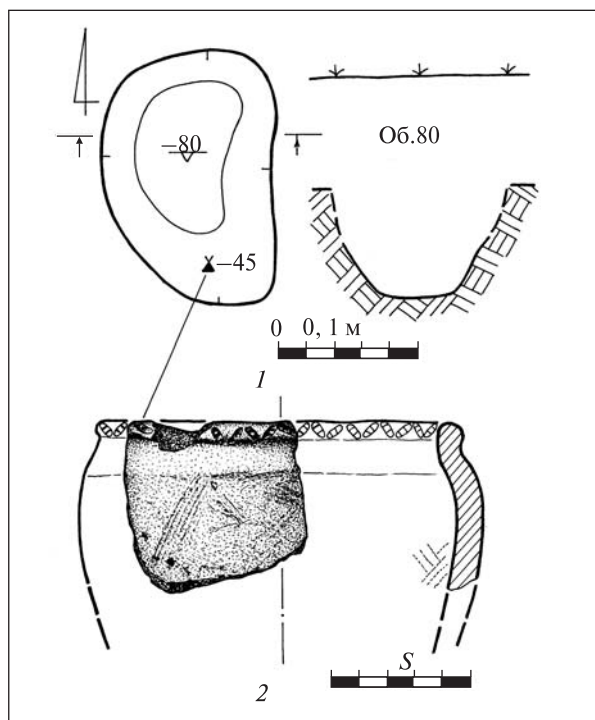

Рис. 2. Малополовецкое-3. Объект 80

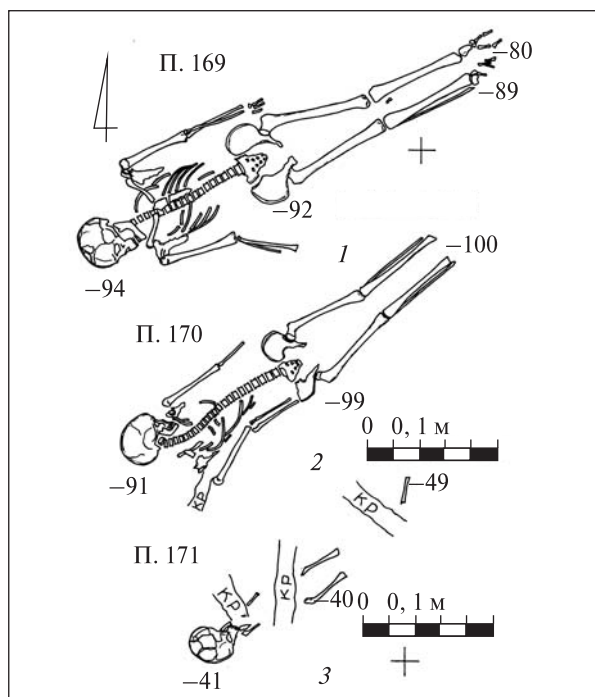

Рис. 3. Малополовецкое-3. Погребения 169, 170, 171

Погребение 174 (МП-III — МП-D). Демандибуляция. Расположено в квадрате ЯЛ/8. Погребальное сооружение не прослежено. На глубине 0,65 м на основании подбородком на восток стояла нижняя челюсть взрослого (женщина? *adultus-maturus*). Погребение безинвентарное. Аналогичные находки одиноких челюстей, по-

ставленных подбородками на восток, встречены и в других частях памятника — погребения 34, 35, 49, 158, в комплексах, отнесенных к горизонтам МП-IV и МП-V.

Кроме работ на основном раскопе, в 2007 г. значительное внимание было уделено охранным работам, направленным на предотвращение дальнейшего распахивания западной половины памятника. С 1997 г. в письмах, направляемых Киевским областным центром охраны памятников археологии и Фастовским государственным краеведческим музеем в районные органы власти и в сельсоветы сел Малополовецкое и Яхны, неоднократно была обоснована необходимость изменения характера землепользования центральной части Малополовецкого археологического комплекса, включающего поселение Малополовецкое-2 и могильник Малополовецкое-3, в связи с неглубоким залеганием тут погребальных и бытовых объектов. Если на поселении и восточной части могильника, находящихся на землях запаса сел Малополовецкое и Яхны соответственно, распахивание было приостановлено, то западная часть могильника продолжает интенсивно распахиваться. Местные власти мотивируют это тем, что граница памятника на местности не обозначена. Распахиваемую часть памятника арендует СТОВ «Перемога»; в Киевский центр охраны памятников его директор для заключения охранного договора (согласно ст. 22 «Закона Украины про охорону культурної спадщини») обращаться отказывается. Предпринимаемые ранее попытки наметить участок памятника, который не подлежит распахиванию, колышками или неглубокой канавкой заканчивались распахиванием последних.

Поэтому в апреле 2007 г. Киевский областной центр по охране памятников археологии предупредил в письме районные власти, что границы названных памятников с целью сохранения их культурного слоя будут обозначены на местности траншеями. В августе — октябре были проведены работы по реализации этого проекта. Через западную периферию могильника Малополовецкое-3 и поселения Малополовецкое-2А были пущены траншеи шириной 1 м, глубиной 0,5 м, длиной 357 и 155 м соответственно. В обеих траншеях были выявлены объекты и остатки культурного слоя (о результатах работ на поселении см. соответствующую статью в настоящем сборнике).

Южный край траншеи, оконтурившей западный край могильника, расположен в 200 м на запад — юго-запад от юго-западного края

раскопа 1993—2007 гг. Ориентирована траншея на основном участке на север — северо-запад (235 м — 345°; 68 м — 352°; 54 м — 63°), соединяя верховья ложбины у Яхнянского хутора с верховьями балки, ограничивающей могильник с севера. Культурный слой интенсивно идет преимущественно в южной части траншеи на протяжении 80 м, где на могильник заходит поселение. В 115 м на север от дороги был зафиксирован объект раннебронзового времени.

Объект 80 (МП-А ?) (рис. 3, 1). Яма. Неправильно-подовальной формы, ориентирована по линии север — юг; 0,9 × 0,67 м. Глубина — 0,8 м от современной поверхности (уровень фиксации 0,4 м). В южной части ямы на глубине 0,45 м обнаружен венчик лепного сосуда эпо-

хи ранней бронзы (?), по форме близкий керамике ямной культуры (рис. 3, 2). Край венчика сосуда закруглен, отделен от плечика короткой шейкой-желобком. Тесто с примесью мелкой дресвы, песка; внешняя поверхность желто-серого цвета, внутренняя — серая; поверхность шероховато-заглаженная, на внутренней, а местами и на внешней части сохранились следы расчесов, нанесенных гребенкой. Срез венчика украшен зигзагом, также нанесенным гребенкой. Диаметр венчика — около 130 мм.

Наличие объектов, а также находок как в слое, так и на поверхности очерченной площади позволяет предполагать, что реальная граница памятника, видимо, расположена еще западнее той, которая была обозначена на поверхности.

С.Д. Лысенко, П.С. Шидловский, Л.В. Литвинова

ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕРИФЕРИИ МАЛОПОЛОВЕЦКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА В 2007 г.

Within the research of Malopolovetske archaeological complex in 2007 the investigation concentrated along the «Caravan Rout» between villages Novoselytsya of Popilnya Region in Zhytomyr Oblast and Malopolovetske of Fastiv Region in Kyiv Oblast. The rout was marked by newly discovered moulds and mould groups Novoselytsya 1, 2, 3, Pochuyky 6, 7, along with already known Yakhny 5, Malopolovetske 5, 6, 21, Korolivka 1, and Yelyzavetivka 2. Late Palaeolithic/Mesolithic tool was found in Malopolovetske-13 settlement. Burial grounds Kozhanka-6 and Pochuyky-3 of different times were discovered.

В 2007 г. Фастовской археологической экспедицией (ФАЭ) были продолжены исследования площади Малополовецкого археологического комплекса (МАК). Основное внимание было уделено изучению «Караванного Шляха» — Киево-Фастовского отрезка северной ветки трансевропейского лесостепного пути — на участке между селами Новоселица Попельнянского района Житомирской области и Малополовецкое Фастовского района Киевской области. Отдельное внимание было уделено поиску материалов эпохи палеолита-мезолита, для чего были осмотрены склоны балок и обрывы к западу и востоку от с.Малополовецкое, а также между селами Кожанка и Трилесье.

Приведем краткую характеристику нововыявленных памятников, а также памятников, размеры и культурно-хронологическая принадлежность которых были уточнены.

Кожанка-4. Местонахождение. Расположено в 0,5 км на юго-восток от восточного края села, на восток от родника, у трассы Кожанка—Малополовецкое, напротив поселения Кожанка-3. Занимает мыс правого берега безымянного ручья (правый приток Каменки), прорезанный старыми траншеями-глинищами. Часть памятника уничтожена в 2007 г. при обновлении дамбы. Находки представлены кремневой пластиной и несколькими обломками кремня, невыразительными фрагментами стенок сосу-

дов эпохи бронзы — раннего железного века. Один фрагмент венчика, возможно, принадлежит кухонному сосуду периода позднего триполья.

Кожанка-5. Местонахождение. Расположено в 0,5 км на восток — юго-восток от восточного края села, в 0,3 км на север — северо-восток от пункта Кожанка-4. Вдоль западного края плато правого берега правого притока Каменки собраны единичные фрагменты лепной керамики эпохи бронзы — раннего железного века и периода позднего средневековья.

Кожанка-6. Поселение, могильник. Расположены на восточной окраине села, на мысе правого берега правого притока р. Каменки, впадающего в реку к востоку от села, на восток и северо-восток от дамбы. В полевой сезон 2007 г. во время обследования мыса были обнаружены разрушающийся могильник периода позднего средневековья или древнерусского времени (?) и незначительный кремневый материал. Мыс частично спланирован дорогой, часть его снесена с целью укрепления дамбы. (По факту разрушения памятника был составлен акт, переданный в Киевский областной центр по охране памятников истории, археологии и искусства; сотрудниками центра был совершен выезд на местность, однако никаких санкций против разрушителей так и не последовало.)

В откосах дороги без какой-либо концентрации собрано 12 кремневых изделий и обломков, из которых 8 экземпляров имеют явные следы обработки человеком, а остальные 4 являются природными обломками камня и морозобойными отколами.

Кремневое сырье довольно разнообразное по качеству и по происхождению. Встречаются экземпляры светло-серого крупнозернистого кремненного песчаника с известняковы-

ми включениями, а также светло-коричневого кремня. Экземпляры обоих видов имеют «пустынный загар» и негативы морозобойных отколов, что свидетельствует о длительном нахождении сырья на открытом воздухе и происхождении его из вторичных моренных выходов. Кроме названных видов найдено два изделия из качественного светло-серого (волынско-го?) кремня, покрытые незначительной голубоватой патиной. Исходя из того, что в Киевском Поднепровье неизвестны достоверные первичные отложения кремня, этот вид сырья, скорее всего, является импортом.

Изделия представлены как отходами производства, так и орудиями труда. Отходы производства включают два отщепы, два нуклеидных обломка и призматическую пластину. Изделия с вторичной обработкой представлены плоским боковым резцом на реберчатом сколе (рис. 1, 3) и двумя ножевидными пластинами с краевым ретушированием (рис. 1, 1, 2). Два последних орудия изготовлены на хорошо ограненных, возможно, отжимных призматических пластинах. На одном экземпляре (рис. 1, 1) тронкирован дистальный конец. Краевое ретуширование имеет двухступенчатый характер, заметны следы от использования. Обе пластины имеют один притупленный край, что позволяет отнести их к вкладышевым орудиям, возможно, от наборных серпов.

Интересным является тот факт, что именно эти два орудия изготовлены из качественного импортного сырья. Такое распределение кремневого сырья характерно для памятников трипольской культуры Среднего Поднепровья. Так, на поселениях каневской группы (например, в кремнеобрабатывающей мастерской в Пекарях II) зафиксировано использование отжимных пластин из волинского и днестровского кремня исключительно для вкладышей серпов, в то время как другие орудия труда из-

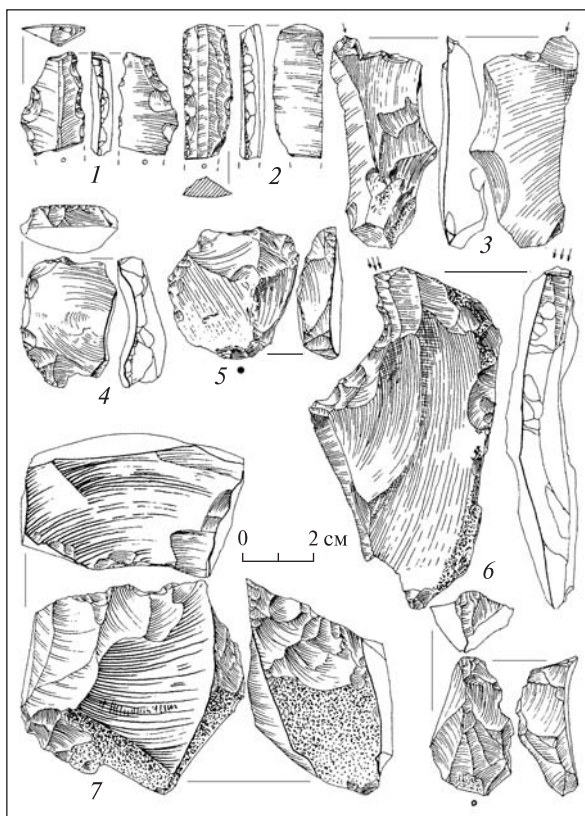

Рис. 1. Кремневые изделия: 1—3 — Кожанка-6; 4—7 — Почуйки-1, -2, -4, -5; 8 — Малополовецкое-3

готавливались из менее качественных местных видов этого минерала. Предположительная датировка памятника — неолит-энеолит.

Зачистки по краям откосов дороги засвидетельствовали, что гумусированный суглинок непосредственно подстилает светло-желтый лесс. Следов культурного слоя в зачистках не обнаружено, что свидетельствует о частичном разрушении памятника средневековым могильником, вспашкой и планировкой дамбы.

В бульдозерной траншее, прорезавшей мыс для досыпки дамбы, зафиксировано 5 скопления человеческих костей. Скопление 1 распо-

Палеоантропологический материал из могильника Кожанка-6 (2007 г.)

№ п/п	№ погребения	Пол	Возраст	Сохранность материала
1	Скопления 1, 2	Ребенок	2—3 года	Небольшие фрагменты черепа, кости верхних конечностей, кости таза, ребра
2	Скопление 3	Не определен	Взрослый	Большая берцовая кость (правая) со следами обработки кости
3	Скопление 4	Ребенок	Infantilis-II	Мелкие фрагменты черепа, подвздошная кость
4	Скопление 5	Ребенок	Infantilis-II	Фрагмент бедренной кости (левой)
5	Нижняя часть склона	Пол не определен	Adultus	Фрагмент нижней челюсти (правая сторона)

галось в верхней части склона; *скопление 2* — в 8 м (210°) ниже по склону от скопления 1; *скопление 3* — в 13 м (145°) от скопления 2; *скопление 4* — в 10 м (272°) от скопления 3; *скопление 5* — в 6 м (236°) от скопления 4. В нижней части склона найдена нижняя челюсть взрослого. Результаты антропологических определенных костей из скоплений сведены Л.В. Литвиновой в табл.

В 40 м (210°) от скопления 5 в стенке траншеи зафиксирован профиль ямы. Глубина ямы составляет 1 м от уровня современной поверхности, уровень впуска — 0,38 м (?) прорезает лесс на 0,3 м. Ширина объекта — 0,9 м, книзу несколько уменьшается. При зачистке стенки материал не выявлен. На поверхности памятника собрано несколько фрагментов керамики древнерусского времени (?) и периода позднего средневековья.

Кожанка-7. Местонахождение. Расположено в восточной части с. Кожанка на правом берегу р. Каменка, на территории старого карьера кирпичного завода. Тут в переотложенном состоянии был обнаружен нуклевидный обломок с белой патиной.

Малополовецкое-13. Поселение. Расположено на правом берегу р. Суботь в 1,2 км на запад от с. Малополовецкое, в 0,5 км на юг от дамбы Яхнянского става. Основной слой относится к белогрудовской культуре. В 2007 г. на участке «13а» найден концевой скребок. Скребок высокой формы изготовлен на отщепе подправки призматического нуклеуса (дистальный конец нуклеуса), рабочий край сформирован ламелярным ретушированием (рис. 1, 8). Кремень черного цвета, покрыт голубоватой патиной с остатками «мытой» корки черного цвета. Предположительное датирование — поздний палеолит — мезолит.

Для эпиграветтских памятников Киевского Поднепровья характерна максимальная утилизация нуклеусов в связи с дефицитом качественного сырья и переоформление нуклеусов в орудия (Фастовская стоянка — резцы, Вел. Бугаевка — стамески, Семеновка III — скребок). Характерным является также место находки изделия — край коренного правого берега р. Суботь. Такая топография характерна для позднепалеолитических памятников данного региона — Фастовская стоянка, Вел. Бугаевка, а также недавно открытое местонахождение на противоположном от МП-13а берегу р. Суботь — Яхны-7а.

Малополовецкое-23. Курган. Расположен в восточной части Великополовецкого полигона, в 6,5 км на восток — северо-восток от с. Мало-

половецкое и в 3 км на запад от с. Сидоры Васильковского района, в 0,4 км на северо-запад от лесополосы. Обозначен на карте М 1 : 100000, отметка 209. $H \approx 2$ м, $D \approx 35$ м. В центре насыпи — старая грабительская траншея. Судя по дереву, растущему в траншее, «раскопки» здесь проводились более 30 лет назад.

Малополовецкое-24. Местонахождение. Расположено в 0,5 км на север от поселения Малополовецкое-2А, на мысе, образованном двумя рукавами истоков обводненной балки, ограничивающей МП-2А с северо-востока. Найдено два фрагмента лепной керамики белогрудовско-чернолесского времени (?). Один фрагмент стенки орнаментирован группой наклонных нарезных линий; второй имеет выделенное ребро и дресву в примеси.

Малополовецкое-25. Местонахождение. Расположено на восточной окраине села, на мысе, образованном впадением в р. Суботь левого притока, начинающегося на территории полигона (на картах этот приток ошибочно обозначен как Сobot), на юго-восточном берегу Воронова Става. Найден фрагмент стенки сосуда бабинского типа.

Новоселица-1 (Попельнянский район). Курган. Расположен в 1 км на восток — северо-восток от села, на водоразделе рек Каменки и Роставицы. Курган обозначен на австрийской карте 1910 г. (3rd Military Mapping Survey of Austria-Hungary. Index sheet of the general map of Central Europe (1:200 000). Лист 47—50; отметка 233) и на современной карте М 1:100000. $H \approx 2$ м, $D \approx 50$ м. Распахивается.

Новоселица-2 (Попельнянский район). Курган. Расположен на водоразделе рек Каменки и Роставицы, к северу от села, примерно в 0,2 км на северо-восток от кладбища. Обозначен на карте М 1 : 100000, где несколько смещен к востоку. $H \approx 0,3$ м, $D \approx 25$ м. Сильно распахан.

Новоселица-3 (Попельнянский район). Курганная группа. Расположена в 1,5 км на запад от северной части села, в 1 км на юго-запад по лесополосе от шоссе Новоселица—Саверцы, на водоразделе рек Каменки и Роставицы. *Курган 1* обозначен на австрийской карте 1910 г. и на современной карте М 1 : 100000 (отметка 240). Находится непосредственно в посадке, $H \approx 3,5$ м, $D \approx 40$ м. Курган сильно поврежден при насаждении лесополосы. На вершине — остатки бетонных опор срезанного триангуляционного знака, в центре которых столбик с железной шайбой с надписью «10573 ПОЛИГ. ВТС». *Курган 2* (~70 м на юго-восток от кургана 1) — $H \approx 1,5$ м, $D \approx 55$ м. Распахивается.

Почуйки-1 (Попельнянский район). Поселение. Расположено на огородах западной окраины села. Занимает пологий склон правого берега р. Каменка (сейчас — водохранилище) на площади 1000 × 80 м и правый берег ручья — правого притока Каменки на площади 500 × 80 м. Памятник открыт в 2000 г. Р.Н. Осадчий. Большая часть находок относится к периоду позднего средневековья. С мысовой части памятника происходят находки эпохи бронзы — раннего железного века. Часть керамики, орнаментированной налепными валиками и жемчужинами, может быть отнесена к белогрудовскому (рис. 2, 2), лебедовскому и милоградскому типам. Здесь же Р.Н.Осадчим был найден небольшой кремневый серп белогрудовского типа (рис. 2, 1), изготовленный из непрозрачного кремня серого цвета. Серп подтреугольной формы с заостренной пяткой; имеет прямое лезвие, заостренное мелкой ретушью. Длина изделия — 7,7 см, максимальный размер в разрезе — 3,4 × 1,0 см. С мысовой части памятника происходят также скребок на реберчатом отщепе подправки площадки нуклеуса (рис. 1, 5) из окремненного песчаника светло-серого цвета; фрагмент нуклеуса мезо-неолита, отщеп восточноволинского кремня и 2 кресальных кремня.

Почуйки-2 (Попельнянский район). Поселение. Расположено к востоку от трассы Романовка—Почуйки, примерно в 300 м на восток от дамбы, между двумя левобережными частями с. Почуйки, в 0,8 км на север от поселения Почуйки-1. Занимает пологие мысы левого берега р. Каменка, разделенные ложбинами. Находки собраны на площади 400 × 70 м. Слой насыщен слабо. Найдено несколько фрагментов лепной керамики эпохи поздней бронзы и гончарной древнерусского времени (?). Кроме фрагментов керамики эпохи бронзы обнаружен один экземпляр изделия из кремня — скребок на отщепе подправки площадки нуклеуса округлой формы (рис. 1, 4). Кремень сильно пережженный. Вторичная обработка осуществлялась высоким ретушированием по брюшку отщепе.

Почуйки-3 (Попельнянский район). Могильник (?). Расположен в 1,3 км на восток от моста трассы Почуйки—Дунайка в с. Почуйки, к северо-востоку от дамбы третьего от моста пруда, к юго-западу от фермы. Занимает пологий склон правого берега правого притока р. Каменка. На пашне найдены небольшие фрагменты черепа (*Adultus*; пол не определен) (определение Л.В. Литвиновой). В 0,5 м на северо-запад от них на глубине 0,2 м обнаружен фрагмент плечевой кости, расположен-

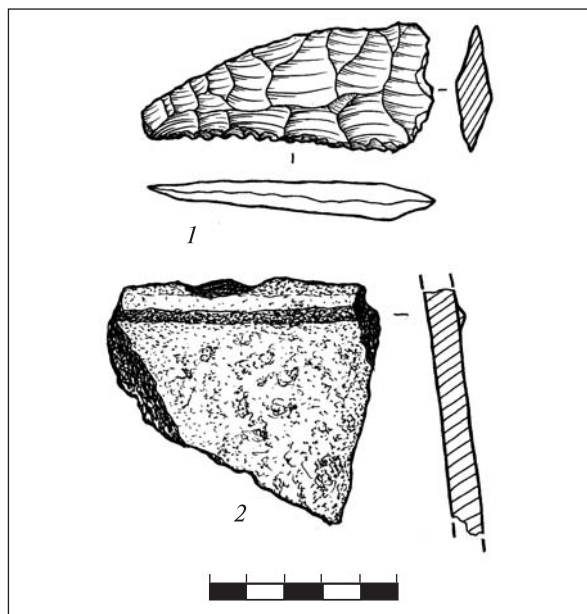

Рис. 2. Почуйки-1. Материалы белогрудовского горизонта

ной головкой на север. Недалеко от костей на пашне найдены мелкий фрагмент днища сосуда эпохи поздней бронзы — раннего железного века, фрагменты днища и стенки горшка древнерусского (?) времени.

Почуйки-4 (Попельнянский район). Местонахождение. Расположено в 2,2 км на восток от моста, 0,9 км на восток от Почуек-3, к югу от ЛЭП, на правом берегу правого притока р.Каменка, сразу за поворотом последней с юга на запад. На пашне найден один экземпляр кремневого изделия — резец, комбинированный со скребком (рис. 1, 6). Орудие изготовлено на массивном патинированном отколе качественного темно-серого мелового кремня (остатки меловой корки). Сколы оформления орудия не патинированы. Выемка оформлена крупными приостряющими сколами.

Почуйки-5 (Попельнянский район). Местонахождение. Расположено в 3,2 км на восток — юго-восток от моста в с. Почуйки, в 1 км на восток — юго-восток от Почуек-4, на правом берегу правого притока р. Каменка, в излучине ручья напротив центра пойменного леса, покрывающего оба берега ручья, к западу от лесополосы. На пашне обнаружен призматический одноплощадочный нуклеус на гальке качественного мелового кремня темно-серого цвета (волинский?) (рис. 1, 7). Имеет две сильно уплощенные плоскости раскалывания — по ширине изделия и торцевую (нуклеус параллельного снятия).

Почуйки-6 (Попельнянский район). Курганная группа. Расположена на плато левого бере-

га правого притока р. Каменка, на землях ЧСП «Украина». Зафиксировано 5 возвышений. *Курган 1* — $H \approx 0,4$ м, $D \approx 30$ м. Расположен в 2,5 км на восток — юго-восток от юго-восточной окраины села, недалеко от центральной части пойменного леса. *Курган 2* ($\sim 0,1$ км, 215° от кургана 1; обозначен на карте М 1 : 100000) — $H \approx 1,2$ м, $D \approx 50$ м. *Курган 3* ($\sim 0,8$ км, 157° от кургана 1; наивысшая точка поля; обозначен на карте М 1 : 100000) — $H \approx 0,5$ м, $D \approx 50$ м. *Курган 4* ($\sim 1,5$ км, 138° от кургана 1) — $H \approx 2$ м, $D > 50$ м. *Курган 5* ($\sim 0,2$ км, 100° от кургана 3) — $H \approx 0,4$ м, $D \approx 40$ м. Насыпи распахиваются.

Почуйки-7 (Попельнянский район). Курганная группа. Расположена на плато левого берега правого притока р. Каменка, к западу от группы Почуйки-6. Зафиксировано 3 возвышения. *Курган 1* — $H \approx 0,7$ м, $D \approx 50$ м — в 1 км на юго-восток от юго-восточной окраины с. Почуйки, в 0,3 км на северо-запад от северного края лесополосы, идущей с севера на юг южнее ручья. *Курган 2* (~ 1 км на юг — юго-восток от кургана 1; ~ 2 км на юго-восток от села) — $H \approx 0,2$ м, $D \approx 45$ м. *Курган 3* ($\sim 0,5$ км на юго-восток от кургана 2) — $H \approx 0,5$ м, $D \approx 40$ м. Насыпи распахиваются.

Трилесы-3. Городище. Расположено на западной околице правобережной части села, к западу от старого кладбища, на мысовом останце коренного берега р. Каменка при впадении в нее безымянного ручья. В 1972 г. исследовано М.П. Кучерой. В 2007 г. сотрудниками Киевского областного центра по охране памятников О.Б. Солтисом и А.К. Сыромятниковым здесь было зафиксировано частичное разрушение культурного слоя — при обновлении дамбы через ручей были частично срыты вал и эскарп городища (работы проводились без соответствующих согласований, однако до сих пор виновные к ответственности не привлечены). В стенке бульдозерной траншеи зафиксирован под очага в виде сплошного массива глиняной обмазки. С поверхности городища собрана керамика 12, 17, 18 и 19 вв.; найдены также свинцовая пуля 17—18 вв., мелкая польская (?) монета, бронзовые кольцо и пряжка.

Ставище-1 (Попельнянский район). Курган. Расположен в 0,8 км на юг от западной части с. Ставище, между столбами ЛЭП 14 и 15.

Курган обозначен на австрийской карте 1910 г. [Лист 47—50; отметка 199]. $H \approx 0,4$ м, $D \approx 40—50$ м. Сильно рапахан.

Яхны-5. Курганная группа. Расположена на пахотном поле к северо-востоку от села, к северу от шоссе Яхны—Дунайка. Зафиксировано 4 кургана. *Курган 1* — $H \approx 0,5$ м, $D \approx 70$ м. Курган обозначен на австрийской карте 1910 г. и на современной карте М 1 : 100000 (отметка 233). Сейчас курган снивелирован и распахан, на поле сохранились остатки столбов триангуляционного знака. *Курган 2* (~ 150 м на восток от кургана 1) — $H \approx 0,35$ м, $D \approx 40$ м. *Курган 3* (~ 1 км на восток от кургана 1) — $H \approx 0,7$ м, $D \approx 60$ м. *Курган 4* ($\sim 3,3$ км на восток — северо-восток от кургана 1, $\sim 1,5$ км на запад — юго-запад от поворота шоссе Кожанка—Яхны) — $H \approx 2$ м, $D \approx 65$ м, на вершине установлен триангуляционный знак, с момента установки знака полы кургана понизились вследствие распашки на 0,5 м.

Яхны-10. Поселение. Расположено в 0,4 км на северо-запад от Яхнянского хутора, приблизительно в 0,3 км на северо-восток от дома по ул. Братьев Клешня, 43-а. В 2007 г. найден непатинированный кремневый отщеп со следами использования. Светло-серый меловый кремень.

Зафиксированные в 2007 г. курганы и курганная группа Новоселица-1, -2, -3, Почуйки-6, -7 продолжают линию курганов Яхны-5, Малополовецкое-5, -6, -21, Королевка-1, Елизаветовка-2, которые, собственно, и маркируют направление древнего пути, проходившего с запада на восток через МАК. Многие из этих курганов обозначены на картах масштабом М 1 : 100000 и менее. Далее к западу курганы на картах исчезают. Расстояние от крайнего западного кургана (Новоселица-3) до переправы через Каменку (предположительно между селами Паляниченцы и Устимовка) составляет 29 км, что, видимо, и соответствует габаритам Малополовецкого археологического комплекса. Примечательно, что на поселениях и местонахождениях периферии МАК, тяготеющих к р. Каменка, слой на поверхности представлен значительно слабее, чем на поселениях центральной части комплекса между селами Малополовецкое и Яхны.

В.О. Манько

КУЛЬТУРНИЙ ШАР III-3-X СТОЯНКИ ГРОТ СКЕЛЯСТИЙ

The article presents the preliminary analysis of the layer III-3-X in the settlement Grotto Skelyastyj. A detailed description of splitting technique and typological structure of re-used finds are given. It is supposed that the finds from the layer III-3-X differ from Shan-Koba tradition.

Протягом 2004—2007 рр. досліджувалася пам'ятка Грот Скелястий у гірському Криму (с. Скелясте Бахчисарайського району Автономної Республіки Крим). У процесі дослідження пачки шарів III було знайдено культурний шар, що значно відрізнявся за типологією крем'яних знарядь як від більш ранніх, так і від більш пізніх шарів пачки III, які дали матеріали класичного шанкобинського вигляду. Цей шар дістав назву III-3-X. Комплекс шару III-3-X (таблиця) розділений на 3 горизонти: горизонт 1 — верхній, 2 — середній, 3 — нижній.

Горизонт 1. Усього було знайдено 9794 предмети з кременю, з них 124 — вироби з вторинною обробкою. Про техніку розщеплення говорить виразна серія нуклеусів і нуклеоподібних уламків, а також численний дебітаж.

Нуклеусів — 24. Знайдено серію нуклеусів, відсутніх в інших культурних шарах пам'ятки. Це 5 двоплощинних біпоздовжніх нуклеусів (рис. 1, 1, 4, 5), у тому числі два сплюснені монофронтальних, 1 підпризматичної форми, 2 торцевих. Інші нуклеуси — традиційні одноплощинні, в тому числі 7 косоплощинних підконічних (рис. 1, 2, 6, 7), 2 косоплощинних і 5 прямоплощинних підпризматичних (рис. 1, 3), а також 5 косоплощинних торцевих. Знайдено також 5 нуклеоподібних уламків, близьких за способом розщеплення до підпризматичних нуклеусів. Про використання жорстких відбивників свідчить знахідка піщаникової плитки. Знайдено також 2 уламки кременю, 7 авіажив, 12 поздовжніх сколів (10 пластин і 2 відщепи), 30 реберчастих сколів.

Пластин і їхніх частин знайдено 643, пластинок і їхніх частин — 410, мікропластин і їхніх частин — 100.

Знайдено також 64 первинних, 521 напівпервинний, 1892 вторинних відщепів та 5945 лусочок.

Виробів із вторинною обробкою — 124. Один із знайдених виробів можна з певним застереженням назвати вістряем, наконечником стріли (рис. 2, 1). Це виріб на пластині з притупле-

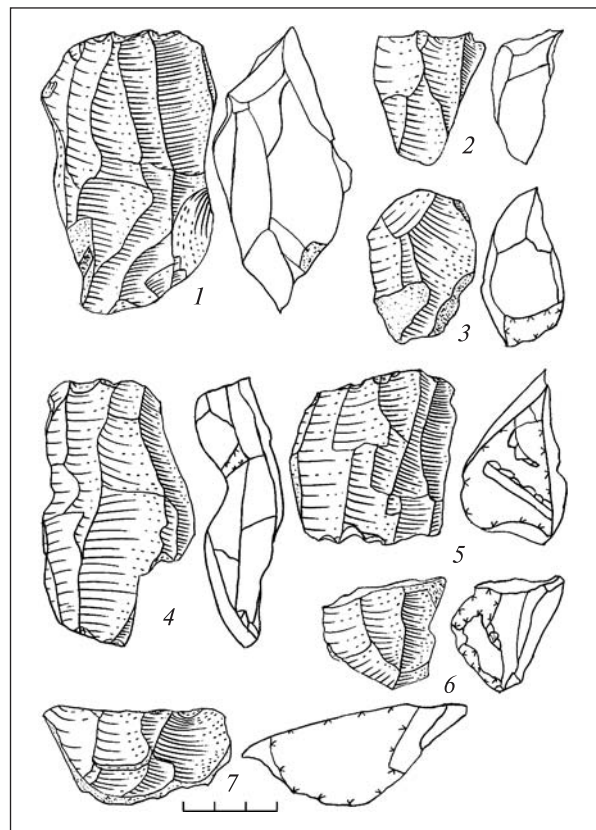

Рис. 1. Грот Скелястий. Шар III-3-X. Горизонт 1. Нуклеуси

ною біполярною ретушшю, арочною спинкою і частково ретушованим з черевця протилежним краєм. Не виключено, що зазначений артефакт слід інтерпретувати як звичайний сегмент з біполярною ретушшю, який відрізняється надзвичайно великим розміром. Знайдено 4 косотронковані пластини, 2 з яких є, безсумнівно, заготовками сегментів (рис. 2, 3, 4).

Трапецій — 4. Три з них — низькі симетричні на пластинах з круторетушованими зустрічною ретушшю сторонами (рис. 2, 19). У одній з описаних трапецій ретуш викриває також верхню основу (рис. 2, 17). Ще одна трапеція представлена недіагностичним уламком.

Сегментів — 8. Всі вони — низькі симетричні, із зустрічною ретушшю по дугах (рис. 2, 5–12).

Трикутників — 2 (рис. 2, 14, 18). Один із них низький, другий — середньовисокий, але оби-

два із зустрічною ретушшю по боках. З виробництвом геометричних мікролітів пов'язані серії з 7 мікрорізців (рис. 2, 27–30) і 3 псевдомікрорізці (рис. 2, 31, 33, 34). Загалом геометричний комплекс шару III-3-X (горизонт 1) істотно відрізняється від усіх описаних вище комплексів Гроту Скелястого, в яких використання біполярної ретуші або не зафіксовано зовсім, або зафіксовано в поодиноких випадках.

Різців — 14. Один з них є комбінованим: кутовий двогранний — двогранний серединний. Знайдено 5 бічних різців на пластинах (рис. 3, 18–20), у тому числі 3 косоретушних і 2 виїмчасторетушних. Єдиний бічний різець на відщепі — виїмчасторетушний. Знайдено 4 двограних кутових різці (рис. 3, 24), в тому числі 3 на пластинах і 1 на відщепі. Є також 3 кутових різці на зламах заготовок, у тому числі 2 на пластинах (рис. 3, 21) і 1 на відщепі.

№ пор.	Категорія крем'яних артефактів	Кількість у горизонті					
		1		2		3	
		абс.	відносна, %	абс.	відносна, %	абс.	відносна, %
1	Нуклеуси	24	0,25	14	0,17	0	0,00
2	Нуклеоподібні уламки	5	0,05	0	0,00	0	0,00
3	Уламки кременю	2	0,02	0	0,00	0	0,00
4	Авіважі	7	0,07	8	0,09	0	0,00
5	Поздовжні сколи (пластини)	10	0,10	3	0,04	0	0,00
6	Поздовжні сколи (відщепи)	2	0,02	0	0,00	0	0,00
7	Реберчасті сколи	30	0,31	15	0,18	1	0,06
8	Різцеві сколи	25	0,26	4	0,05	1	0,06
9	Пластини цілі	243	2,48	116	1,37	15	0,97
10	Проксимальні частини пластин	190	1,94	85	1,01	10	0,65
11	Медіальні частини пластин	115	1,17	50	0,59	4	0,26
12	Дистальні частини пластин	95	0,97	34	0,40	9	0,58
13	Пластинки цілі	109	1,11	89	1,05	7	0,45
14	Проксимальні частини пластинок	147	1,50	54	0,64	3	0,19
15	Медіальні частини пластинок	85	0,87	44	0,52	5	0,32
16	Дистальні частини пластинок	69	0,70	36	0,43	6	0,39
17	Мікропластини цілі	32	0,33	12	0,14	0	0,00
18	Проксимальні частини мікропластин	20	0,20	1	0,01	0	0,00

Скребоків — 6. Усі скребки кінцеві, в тому числі 3 на пластинах (рис. 3, 22), 1 на відщепі, 2 на авіважах.

Найчисленніша категорія знарядь — скобелі (49 екз., рис. 3, 1—14). Майже всі вони є пластинами й пластинками з дрібними крайовими виїмками, які іноді нагадують зубчасту ретуш. Знайдено також 1 перфоратор, 8 пластин і 17 відщепів з ретушшю.

Горизонт досліджено не повністю, скупчення заходить у південну стінку розкопу по лініях 0—4. Комплекс 1 горизонту шару III-3-X є еталоном для виділення нового, раніше не відомого типу крем'яної індустрії, назву якої автори ще не визначили. У подальшому називатимемо її індустрією III-3-X.

Горизонт 2. У 2005 р. було частково досліджено горизонт 2 культурного шару III-3-X.

Всього було знайдено 8440 предметів з кременю, виробів із вторинною обробкою — 100. Про техніку розщеплення свідчить виразна серія нуклеусів і численний дебітаж.

Нуклеусів — 14. Знайдено 1 двоплощинний косоплощинний біпоздовжній нуклеус. Інші нуклеуси — традиційні одноплощинні, в тому числі 7 підконічних (рис. 4, 2—4, 6), косо- і прямоплощинний, 6 косоплощинних і 1 прямоплощинний підпризматичних (рис. 4, 1, 5), а також 2 (косоплощинний і прямоплощинний) торцевих.

Знайдено також 8 авіважів, 3 поздовжніх сколи (пластини), 15 реберчастих сколів. Пластин та їхніх частин знайдено 285, пластинок та їхніх частин — 223, мікропластин та їхніх частин — 19. Знайдено також 111 первинних, 348 напівпервинних, 1302 вторинних відщепи, а також 6008

Закінчення табл.

№ пор.	Категорія крем'яних артефактів	Кількість у горизонті					
		1		2		3	
		абс.	відносна, %	абс.	відносна, %	абс.	відносна, %
19	Медіальні частини мікропластин	21	0,21	1	0,01	0	0,00
20	Дистальні частини мікропластин	17	0,17	5	0,06	0	0,00
21	Відщепи первинні	64	0,65	111	1,32	8	0,52
22	Відщепи напівпервинні	521	5,32	348	4,12	34	2,20
23	Відщепи вторинні	1892	19,32	1302	15,43	188	12,16
24	Лусочки	5945	60,70	6008	71,18	1250	80,85
25	Вироби із вторинною обробкою	124	1,27	100	1,18	5	0,32
	Вістря	1	0,81	0	0,00	0	0,00
	Пластини косотронковані	4	3,23	1	1,00	1	20,00
	Трапедії	4	3,23	3	3,00	1	20,00
	Сегменти	8	6,45	14	14,00	0	0,00
	Трикутники	2	1,61	2	2,00	0	0,00
	Мікрорізці	7	5,65	3	3,00	0	0,00
	Псевдомікрорізці	3	2,42	2	2,00	1	20,00
	Різці	14	11,29	2	2,00	0	0,00
	Скребки	6	4,84	5	5,00	0	0,00
	Скобелі	49	39,52	63	63,00	2	40,00
	Перфоратор	1	0,81	0	0,00	0	0,00
	Комбіновані знаряддя	0	0,00	1	1,00	0	0,00
	Пластини з ретушшю	8	6,45	2	2,00	0	0,00
	Відщепи з ретушшю	17	13,71	2	2,00	0	0,00
	У сь о г о	9794	100	8440	100	1546	100

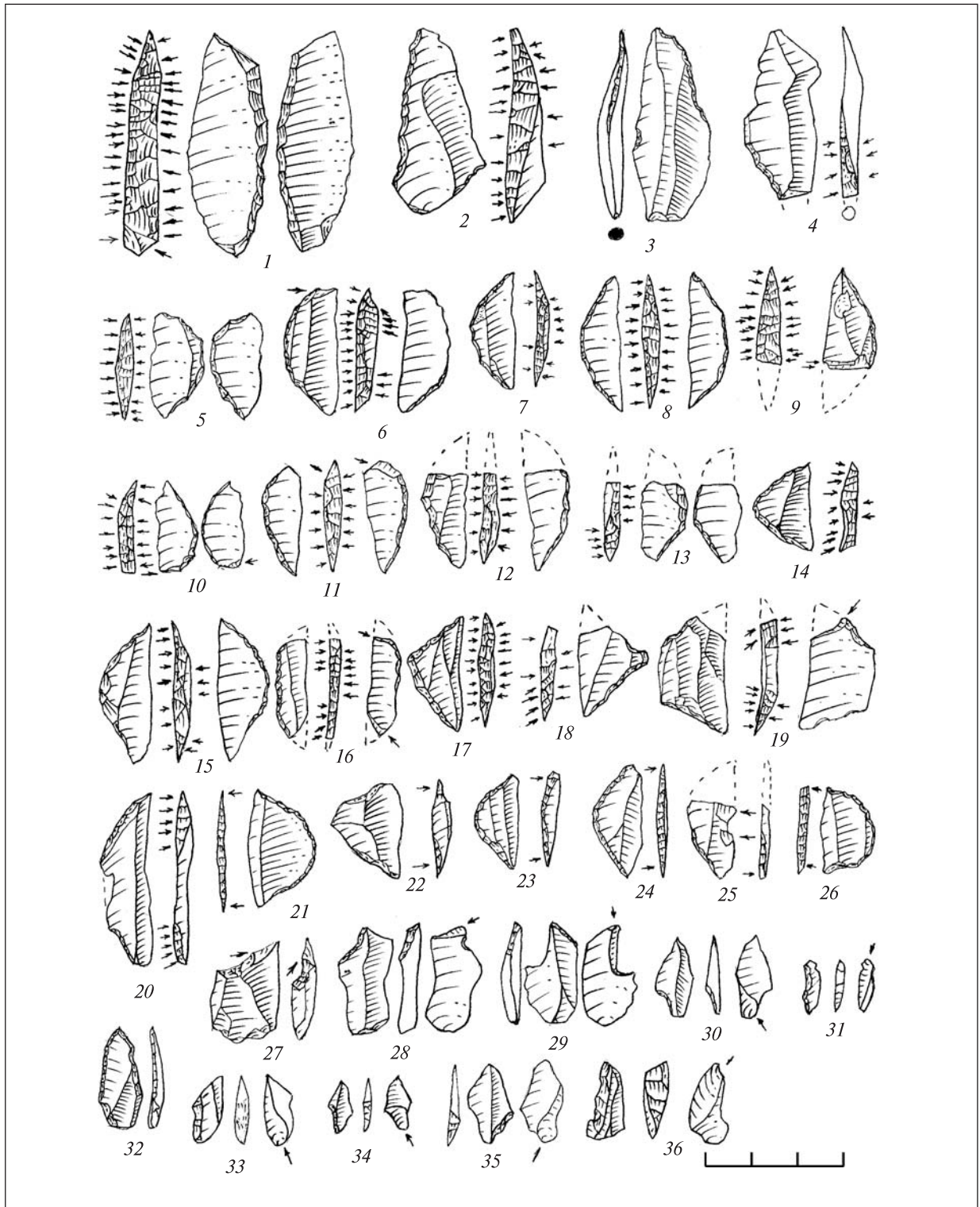

Рис. 2. Грот Скелястий. Шар III-3-X. Горизонт 1. Знаряддя

лусочок. Виробів із вторинною обробкою — 100. Знайдено 1 косотронковану пластину.

Трапецій — 3. Всі вони симетричні з круторетушованими краями, в тому числі 1 середньовисока і 2 низьких (рис. 2, 20).

Сегментів — 14 (рис. 2, 13—16). Усі вони — низькі симетричні, в тому числі 11 із зустріч-

ною ретушшю по дугах, 3 — з круторетушованими дугами.

Трикутників — 2. Один з них низький, другий — середньовисокий, але обидва із зустрічною ретушшю по боках.

З виробництвом геометричних мікролітів пов'язані серії з 3 мікрорізців і 2 псевдомі-

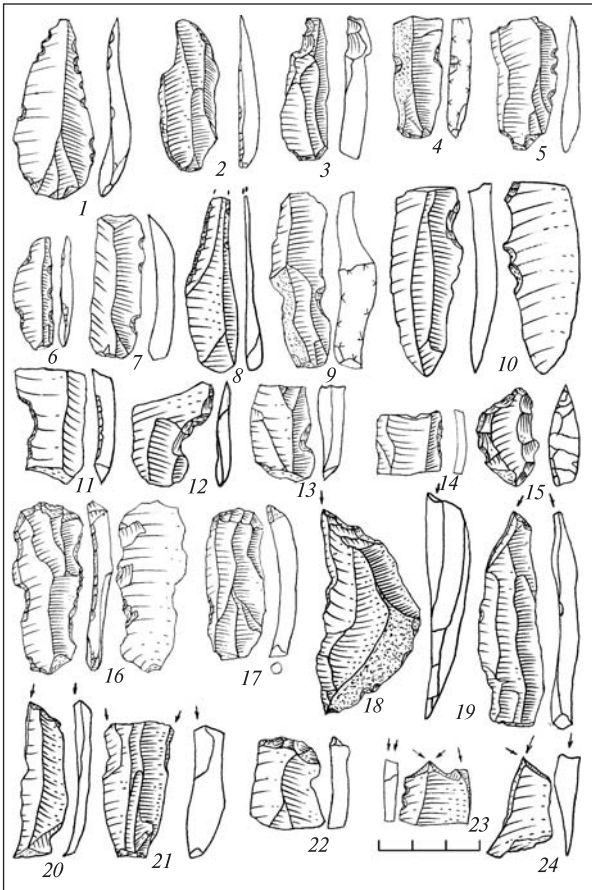

Рис. 3. Грот Скелястий. Шар III-3-X. Знаряддя

крорізців (рис. 2, 35, 36). Загалом геометричний комплекс шару III-3-X (горизонт 2) є подібним до комплексу горизонту 1.

Різців — 2: двогранні кутові на пластині й на відщепі.

Скребків — 5. Усі скребки кінцеві на пластинах (рис. 3, 17).

Найчисленніша категорія знарядь — скобелі (63 екз.). Майже всі вони є пластинами й пластинками з дрібними крайовими виїмками, які іноді нагадують зубчасту ретуш.

Знайдено 1 комбіноване знаряддя, це скребок кінцевий опуклолезовий — скобель: пластина з виїмками по краях (рис. 3, 16).

Знайдено також 2 пластини (рис. 3, 14) і 2 відщепи з ретушшю.

Горизонт досліджено не повністю, скупчення заходить у південну стінку розкопу по лініях 0—4.

Горизонт 3. У 2005 р. було частково досліджено горизонт 3 культурного шару III-3-X. Всього було знайдено 1546 предметів з кременю, виробів із вторинною обробкою — 5. Горизонт досліджено на обмеженій площі на півдні розкопу.

Знайдено 1 реберчастий скол. Пластин та їхніх частин знайдено 38, пластинок та їхніх час-

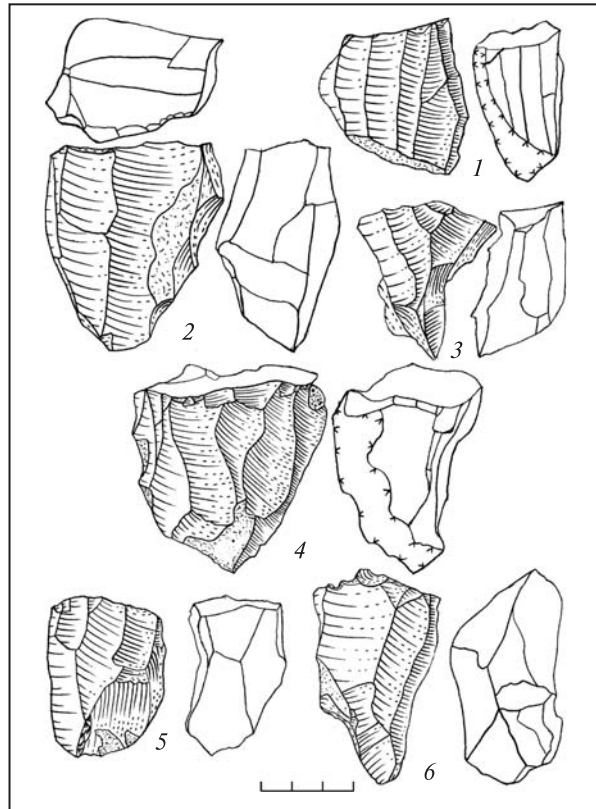

Рис. 4. Грот Скелястий. Шар III-3-X. Горизонт 2. Нуклеуси

тин — 21. Знайдено також 8 первинних, 34 напівпервинних, 188 вторинних відщепів, а також 1250 лусочок.

Виробів із вторинною обробкою — 5. Знайдено: 1 косотронковану пластину із зустрічною ретушшю (рис. 2, 2), 1 трапецію з круторетушованою стороною (уламок), псевдомікрорізець і 2 скобелі.

Культурна належність пам'ятки. Комплекс шару III-3-X демонструє тип індустрії, докорінно відмінний від класичної шан-кобинської культури. Передусім, носіям індустрії шару III-3-X було відоме біпоздовжнє розщеплення. По-друге, склад геометричних мікролітів не знаходить відповідності в шан-кобинських старожитностях. Маються на увазі дрібні сегменти, трапеції й трикутники, оформлення яких здійснювалося за допомогою зустрічної ретуші. Технологія виробництва таких геометричних мікролітів пов'язана з мікрорізецевою технікою, яка, здається, не була притаманною «класичним» шан-кобинським комплексам.

Для горизонту 2 було отримано радіокарбонну дату за кісткою тварини (Ki-13149) — 10110 ± 130 BP.

Не виключено, що досліджену індустрію шару III-3-X можна розглядати як окреме явище, не пов'язане з розвитком шан-кобинської культури.

В.О. Манько, О.В. Переверзева
ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ЧОРНОБИЛЬ

The archaeological research in Chornobyl (alienation zone) was held in the autumn of 2003. The existence of a Kyiv Rus period cultural layer on the territory of abandoned houses was determined. The supposition that the part of annalistic Chornobyl was situated there was confirmed after investigations in 2003—2005.

Восени 2003 р. внаслідок розвідок на території міста Чорнобиль було локалізовано місце розташування середньовічного Чорнобиля, який знаходився на території високої тераси правого берега ріки Прип'ять на місці, де напередодні катастрофи 1986 р. були розташовані будівлі приватного сектору (вул. Петровського). Площу середньовічного поселення було визначено в межах 150 × 100 м.

Першу згадку про існування міста Чорнобиль знаходимо у «Повісті временних літ». Як свідчить Іпатіївський літопис, у 1193 р. князь Вишгородський і Туровський Ростислав (князував у 1180—1195 рр.), син великого князя Київського Рюрика «Бха съ ловом отъ Чернобиля въ Торчійській» (їхав з ловом від Чорнобиля в Торчійській).

В архівах та літературі збереглося чимало відомостей про минуле Чорнобиля, але спеціальні археологічні дослідження, що стосуються цього міста, не проводили. Слід зазначити, що абсолютно повна відсутність відомостей про наявність у межах міста Чорнобиля середньовічного культурного шару пов'язана з тим, що ділянки культурного шару були розташовані у зоні житлової забудови (масив приватних будинків, розміщених за 300 м на північний захід від Іллінської церкви), яка перешкоджала проведенню археологічних розвідок.

Восени 2003 р. В.О. Манько визначив місце локалізації середньовічного Чорнобиля, констатував наявність на цьому місці неушкоджених ділянок культурного шару потужністю понад 1 м.

У 2004—2005 рр. експедицією Державного наукового центру захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій було проведено археологічні розкопки в м. Чорнобиль. За час польових досліджень обстежено площу 120 м². Розкоп було закладено по осі схід—захід. Південна частина розкопу майже впритул підійшла до покинутої приватної будівлі по вулиці Петровського 8, західна межа розкопу також обмежена покинутою будівлею (рис. 1). Розкоп було поділено на умовні квадрати 2 × 2 м; розкопки здійснювалися за умовними горизонтами потужністю 0,2—0,3 м. Верхній дерновий шар було видалено за допомогою лопат, кожні подальші 5 см шару було обстежено за допомогою ножів та щіток. Грунт із об'єктів було просіяно крізь сито з діаметром отвору 0,3 см (рис. 2).

Топографія. В ході топографічних робіт з'ясовано, що сучасний ландшафт не відповідає історичному.

Пам'ятка археології Чорнобильське городище знаходиться на високому мисі корінної тераси правого берега ріки Прип'ять, на висоті близько 40—50 м над рівнем води. Мис складений з лесів і ґрунтів алювіально-делювіального походження. Остаточне формування сучасного вигляду мису пов'язане з відкладами чорноземів потужністю до 1 м.

Мис має овальну форму, займає площу 75 × 60 м, тобто 4,5 км². Східна сторона мису обмежена крутим схилом, який спускається до надзаплавної тераси Прип'яті. Північна сторона мису досить чітко визначається за залишками давнього яру або тальвегу зниклого джерела. Яр було частково засипано в процесі будівельних робіт у ХХ ст. Південна сторона мису також визначається наявністю яру завглибшки близько 3 м. Не виключено, що вибір місця поселен-

ня давнім населенням Чорнобильського городища пов'язаний саме з наявністю природних укріплень-ярів, які використовувались як фортечні рови. Очевидно, в середньовічний час південний і північний яри з'єднувались або штучно подовжувались. Місце гіпотетичного з'єднання ровів, як здається, нині знаходиться впритул до проїзної частини вул. Петровського. Можливо, сучасне планування вулиці Петровського маркує систему давнього шляху, який забезпечував прохід на територію середньовічного городища. Про це свідчать численні знахідки кераміки XII—XVIII ст. обабіч вулиці Петровського і на стадіоні міста Чорнобиль, звідки починається ця вулиця. При цьому культурний шар на зазначених ділянках відсутній.

Для топографічного знімання було обрано репер у центрі площі Чорнобильського городища. Ізомірні лінії проводилися через кожні 50 см. З'ясовано, що площа городища досить рівна, падіння відбувається з інтенсивністю 1 м на 10 м як по лінії південь—північ, так і по лінії схід—захід.

У процесі топографічного знімання з'ясувалося, що зараз розкопана частина городища охоплює тільки його східно-західну периферію, яка займає, як здається, площу між будинками № 7 і № 9 по вул. Петровського. Ділянка мису на захід від будинку 9 містить дискретний і дуже бідний культурний шар. Викладене дає підстави вважати, що центральна частина городища може знаходитись навколо будинку 7 або навіть за кількох метрів на схід від цього будинку. Зі-

ставлення планів розкопаної частини городища з топопланом дає всі підстави вважати, що під час планування Чорнобильського городища вулиці спрямовувалися по лінії північ—південь, тобто паралельно ділянці схилу над заплавою Прип'яті.

Важливим недоліком складеного топоплану є відсутність прив'язки до р. Прип'яті. На жаль, відсутність потрібних приладів унемож-

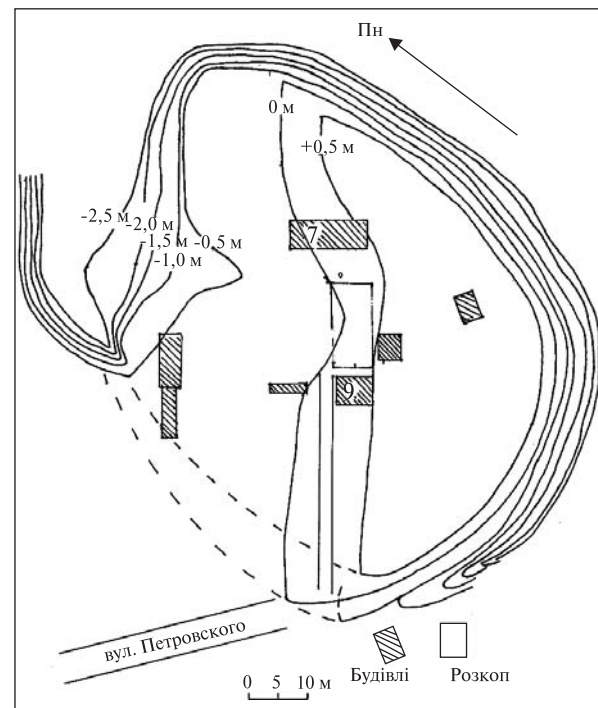

Рис. 1

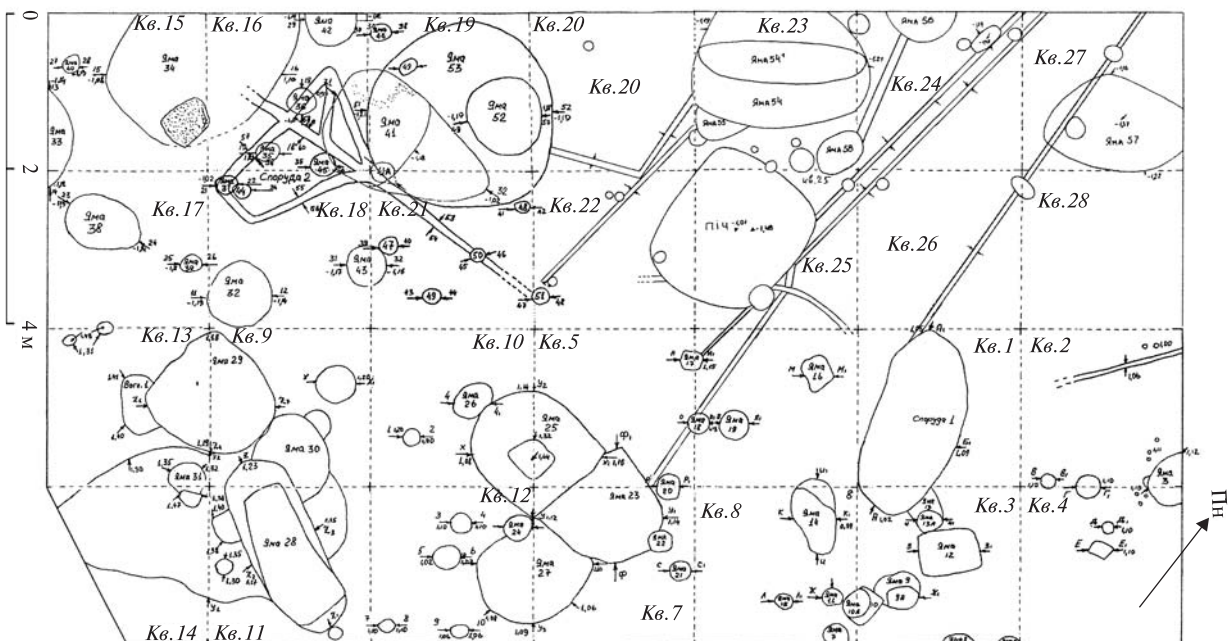

Рис. 2

ливила проведення цього важливого компонента складання топографічного плану. Проте чітка прив'язка городища до будинків на вул. Петровського дає нам можливість абсолютної точно корелювати відзняту ділянку з будь-якою мапою з масштабом від 1 : 10000 і більше (рис. 1).

Стратиграфія. У процесі досліджень було виявлено таку стратиграфію пам'ятки:

- 1) дерновий шар потужністю 0,15—0,30 м;
- 2) гумус бурий опіщаний (0,30—0,70 м);
- 3) гумус сірий сильно опіщаний (0,70—0,90 м);
- 4) пісок темно-попелястий гумусований (0,90—1,10 м);
- 5) пісок сіро-жовтий (1,10—1,30 см).

Дерновий шар містив в основному знахідки сучасного періоду (XVIII—XX ст.) та перевідкладені залишки матеріальної культури XII—XVII ст.

Прошарок другого шару у верхній частині містив залишки матеріальної культури XVII ст., у нижній частині виявлено матеріали XIII ст. На більшій території досліджуваної пам'ятки матеріали середньовічні та матеріали нового часу у другому шарі знаходяться в перевідкладеному стані і є змішаними. Датування знахідок нового часу стало можливим завдяки виявленню двох мідних монет XVII ст. польського походження та розвалу керамічного горщика.

Предмети матеріальної культури Київської Русі, зокрема XIII ст., в основному пов'язані з третім горизонтом. Знахідки не перевідкладені, шар містить залишки споруд, ям, жител. Серед виявлених артефактів — численні фрагменти кераміки, вироби з чорного і кольорового металу, шиферу, скла, в тому числі й скляні браслети, наявність яких вважається ознакою міського життя. Останнє дає підстави стверджувати, що залишки літописного Чорнобиля слід пов'язувати саме з третім горизонтом.

Культурний шар четвертого горизонту також містив залишки киеворуського часу XI — почат-

ку XII ст. Відмінність цього шару від шару третього горизонту полягає у відсутності скляних браслетів, значне поширення яких фахівці відносять до середини XII ст. Не виключено, що на місці середньовічного Чорнобиля існувало сільське поселення, яке було знищене при заснуванні власне міста Чорнобиля. Про це свідчать сліди пожежі, яка знищила поселення четвертого літологічного шару, — численні шматки деревного вугілля, залишки стовпових ям з вигорілими дерев'яними стовпами.

Найнижчий шар можна вважати стерильним.

У результаті польових досліджень було отримано значну кількість археологічного матеріалу, зокрема 12 тис. фрагментів керамічних виробів, 553 фрагменти скляних браслетів, 18 фрагментів скляного посуду, 2 скляні намистини, 15 виробів з кістки, 150 — з чорного металу, 26 — з кольорового металу, 1 пірофілітовий хрестик та 20 пряслиць із шиферу.

Упродовж 2006—2007 рр. було проведено наукове опрацювання остеологічних матеріалів та скляних браслетів, реставровано вироби з чорного та кольорового металу, систематизовано керамічні вироби, вироби з кістки та пірофіліту.

Слід зазначити наявність об'єктивних причин, що роблять продовження досліджень терміновим. По-перше, городище розташоване на території (зона відчуження), де періодично провадяться несанкціоновані роботи, які пам'яткоохоронні органи не мають можливості контролювати. По-друге, пам'ятка руйнується природним шляхом: територія заростає ясенем, що має потужну кореневу систему. Як показали попередні дослідження, зважаючи на те, що культурний шар знаходиться на невеликій глибині відносно денної поверхні, деякі об'єкти городища під впливом цього вже пошкоджені або навіть зруйновані. Маючи ризик втрати пам'ятку через 5—10 років, археологічне дослідження Чорнобильського городища потрібно продовжувати.

Т.Р. Милан, Є.В. Пічкур, П.С. Шидловський

ВИРОБНИЧИЙ ІНВЕНТАР ПАМ'ЯТКИ ЙОСИПІВКА I

The article presents the flint and stone materials from the new Neolithic site of Linear Pottery culture Yosypivka I discovered during rescue excavations in 2007. The materials represent two lines of technique evolution. The analysis of artifacts proves that the full cycle of flint processing was performed on the settlement.

У процесі досліджень на площі розкопу неолітичної пам'ятки Йосипівка I (Львівська область, охоронні розкопки 2007 р. НДЦ РАС ІА НАН України) було зібрано значну колекцію крем'яних та кам'яних виробів загальною кількістю 1387 екз. Кременеві та кам'яні вироби були розміщені по площі розкопу нерівномірно. Вони зосереджувалися в кількох концентраціях, а також знаходилися в розпорозеному стані по всій площі досліджуваної ділянки.

Загалом комплекс Йосипівка I представлений відходами виробництва та знаряддями праці, які здебільшого віднесено до неолітичного комплексу культури лінійно-стрічкової кераміки.

Загальні статистичні дані з кам'яного інвентарю пам'ятки Йосипівка I наведено у таблиці.

Відходи виробництва (1088 екз.) у комплексі є переважаючою категорією (78 % загальної кількості виробів), представлені нуклеусами, нуклеоподібними уламками, відщепами, пластинчастими виробами, лусочками та уламками сировини.

Нуклеуси (26 екз. — 24 %) представлені здебільшого призматичними типами (рис. 1, 9). Серед них переважають одно-, дво- та багатоплощадкові пластинчасті. Другим типом нуклеусів є дископодібні відщепові (рис. 1, 11). Нечисленими є нуклеоподібні уламки (12 екз. — 1 %).

Відщепи (534 екз. — 49 %) представлені як сколами оформлення нуклеусів, так і заготовками. Серед них 36 екз. мають сліди використання.

Серед **пластинчастих** виробів (182 екз. — 17 %) виділяються мікропластини та їхні фрагменти (9 екз.), пластинки (66 екз.), середньоширокі пластини та їхні фрагменти (57 екз.) та

макропластини (8 екз.). Крім того, в комплексі наявні реберчасті пластини (17 екз.). Серед цих виробів 19 екз. є первинними і 19 екз. — з ретушшю від використання.

Лусочки становлять 19 % суми відходів виробництва (207 екз.).

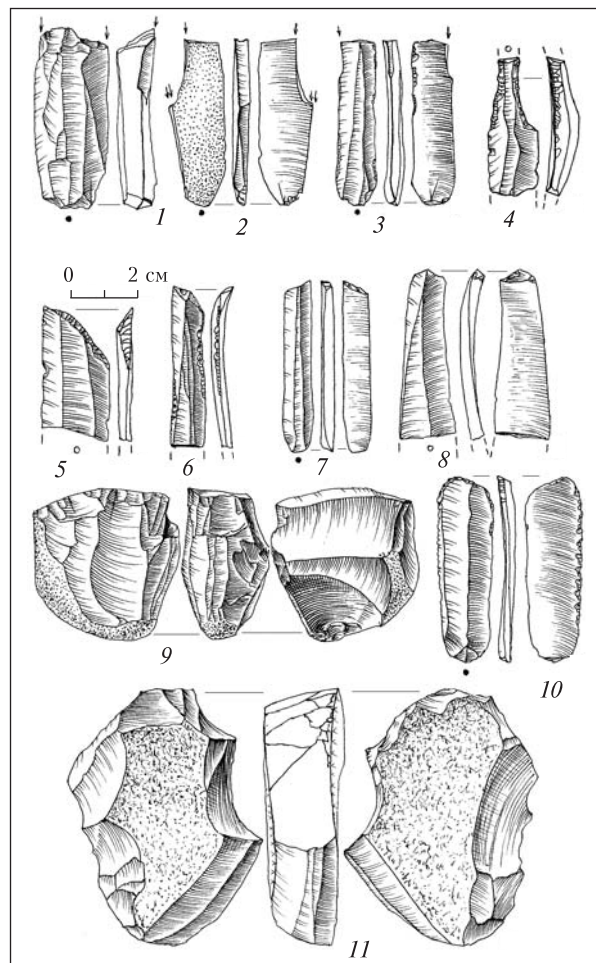

Рис. 1. Йосипівка I. Крем'яні вироби: 1—3 — різці; 4 — перфоратор; 5—8 — тронковані пластини; 9, 11 — нуклеуси; 10 — вкладень до серпа

Йосипівка I, Р. I.

Вироби	Кількість	Усього	%
<i>Відходи виробництва</i>			
Нуклеуси	—	26	24
призматичні	—	19	—
одноплощадкові пірамідальні	8	—	—
одноплощадковий паралельний	1	—	—
одноплощадковий торцевий	1	—	—
двоплощадковий біпоздовжні	4	—	—
двоплощадковий альтернативний	1	—	—
багатоплощадкові	4	—	—
дископодібні	—	7	—
двобічні	4	—	—
альтернативного сколювання	1	—	—
аморфні	1	—	—
торцевий	1	—	—
Відщепи	—	534	49
первинні	97	—	—
вторинні	383	—	—
підправки площадки нуклеусів	43	—	—
реберчасті	11	—	—
Пластини	—	182	17
мікропластини	9	—	—
цілі	5	—	—
проксимальні	2	—	—
медіальні	1	—	—
дистальні	1	—	—
пластинки	—	66	—
цілі	13	—	—
проксимальні	19	—	—
медіальні	20	—	—
дистальні	14	—	—
пластини	—	57	—
цілі	18	—	—
проксимальні	30	—	—
медіальні	17	—	—
дистальні	13	—	—
макропластини	—	8	—
цілі 4	4	—	—
проксимальна 1	1	—	—
медіальні 4	4	—	—
дистальні 3	3	—	—
реберчасті	17	—	—
Лусочки	—	207	19
Уламки породи	—	97	9
Нуклеподібні уламки	—	12	1
Усього відходів	—	1088	78
<i>Знаряддя праці</i>			
Відщепи ретушовані	—	68	23
Уламки ретушовані	—	4	13
Пластини ретушовані	—	38	13
ножеподібні	—	25	—
поперечно тронковані	—	13	—

Вироби	Кількість	Усього	%
Скребачки	—	48	16
кінцеві на пластинах	28	—	—
кінцеві на відщепях	16	—	—
інші	4	—	—
Вкладні до серпів	—	18	6
трапецієподібні	10	—	—
макролітичні	8	—	—
Скобелі	—	11	3,7
Рубальні знаряддя	—	6	2
Перфоратори	—	10	3,3
Мікроліти	—	27	9
трапеції	—	17	—
середньоширокі	11	—	—
високі	4	—	—
низькі	2	—	—
вістря на пластинах	—	10	—
голкоподібні	3	—	—
верболисті	4	—	—
зі скошеним вістря	2	—	—
двобічні (доба бронзи)	1	—	—
Різці	—	8	2,7
кутові	3	—	—
бокові	4	—	—
комбінований	1	—	—
Скреблоподібні вироби	—	2	0,7
Шліфовані вироби	—	14	4,7
тесла	7	—	—
абразив	2	—	—
зернотерка	1	—	—
розтиральник	2	—	—
невизначений	1	—	—
відщеп з шліфованого виробу	1	—	—
Відбійники	—	29	10
на відтискних нуклеусах	8	—	—
на нуклеусах та нуклеоподібних уламках	11	—	—
скруглені	7	—	—
камінь	2	—	—
уламок відбійника	1	—	—
Ретушери на нуклеусах	—	3	1,0
Відтискник	—	1	0,4
Серпи біфасіальні (доба бронзи)	—	2	0,7
У с ь о г о знарядь	—	299	22
У с ь о г о в комплексі	—	1387	—

Знаряддя праці становлять 22 % з усього комплексу кам'яних виробів (299 екз.) і представлені крем'яними виробами з вторинною обробкою, шліфованими виробами з інших кристалічних порід, а також знаряддями для обробки крем'яної сировини.

Найчисленнішими в комплексі виробами з вторинною обробкою є *ретушовані відщепи* (23 % усіх

знарядь — 68 екз.). Також у колекції представлено 4 екз. (1,3 %) *ретушованих уламків* сировини.

Другою за чисельністю категорією знарядь (48 екз., 16 %) є *скребки*, представлені в основному (28 екз.) кінцевими типами на пластинчастих та відщепових (16 екз.) заготовках (рис. 2, 1—17).

У комплексі значною мірою (38 екз. — 13 %) представлені *ретушовані пластинчасті вироби*.

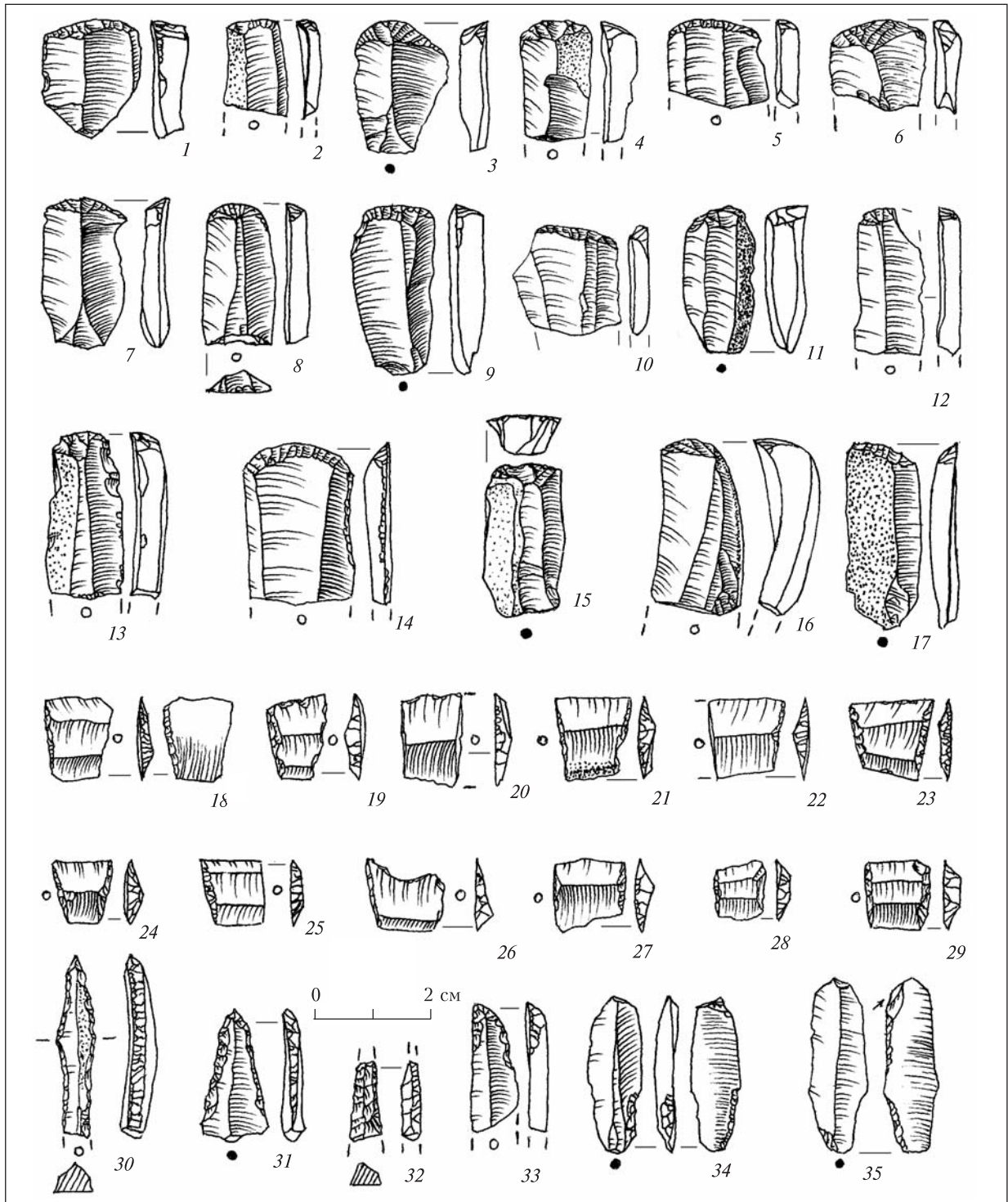

Рис. 2. Йосипівка I. Крем'яні вироби: 1–17 — скребки; 18–29 — мікроліти; 30–35 — вістря

Переважає більшість із них (25 екз.) є ножеподібними пластинами з крайовою ретушшю як по спинці, так і по черевцю. Серед ретушованих пластин вирізняється серія поперечно тронкованих виробів (13 екз.) (рис. 1, 5–8).

Досить численною (18 екз., 6%) категорією виробів з вторинною обробкою є *вкладні до серпів*. Ця категорія виробів складається з двох яскраво виражених груп. Вкладні першої групи (10 екз.)

є трапеціє- та сегментоподібними виробами на пластинчастих заготовках, один край яких сформовано обрубувальним високим ретушуванням, а другий — нерегулярним плоским підтесуванням або залишено без обробки, що надає цим виробам ознак мікролітів (рис. 3, 1–9). Такі вкладні виготовлені переважно на пластинах 1,3–1,8 см завширшки. Довжина цілих екземплярів коливається в межах 3,2–5,0 см. Зазвичай подібні виро-

би мають люстраж тільки з одного кута заготовки, що свідчить про їх використання у набірних серпах так званого каранівського типу. Вкладні другого типу (8 екз.) мають підчотирикутну форму і виготовлені переважно на макропластинах завширшки 2,5–2,8 см (рис. 1, 10; рис. 3, 10–12). Робочий край цих виробів сформований зубчастим ретушуванням. Довжина таких вкладнів коливається від 5,5 см до 7,5 см. Люстраж на цих знаряддях є по всій довжині зубчастого леза.

До категорії *скобелів* віднесено виїмчасті знаряддя на відщеплах (11 екз., 3,7 %). До категорії *перфораторів* (проколок) віднесено вироби з виділеним жалом, сформованим при туплювальним ретушуванням (10 екз., 3,3 %) (рис. 1, 4).

Досить нечисленною серією (8 екз., 2,7 %) представлено *різці* (рис. 1, 1–3). Більшість різців виготовлено на пластинах, переважно вони однолезові, є також дво- та багатолезові.

Незначною серією (6 екз. — 2 %) представлені *рубальні знаряддя*, до яких віднесено макролітичні вироби, сформовані на масивних відщеплах з пригострювальною підправкою по черевцю. Також незначною кількістю представлені *скреблоподібні вироби* (2 екз. — 0,7 %) на відщеплах.

Доволі репрезентативною серією (27 екз. — 9 %) представлений мікроінвентар комплексу, що складається з двох яскраво виражених груп *мікролітів*. Найчисленнішою групою є різноманітні трапеції, виготовлені на січеннях пластин (17 екз.) (рис. 2, 18–29). Серед них переважають середньоширокі форми (9 екз.), є високі (4 екз.), а також 2 екз. низьких трапецій. За характером ретушування виділяють: ретушовані по обох краях спинки, альтернативно ретушовані та ретушовані по одному краю й зламані — по другому. За розмірами представлені як досить дрібні екземпляри (завширшки до 1,0 см), так і масивні вироби (близько 2 см завширшки). Друга група мікролітичних виробів являє собою серію негеометричних вістер на пластинках (10 екз.). Серед них виділяється 4 екземпляри верболистих вістер, 2 з яких мають виділений черешок, оформлений обрубувальним ретушуванням по спинці та плоским підтесуванням по черевцю зі збереженням ударного горбка, що наближує ці вироби до вістер свідерського типу (рис. 2, 34, 35). Ще 2 екземпляри є вістрями зі скошеним краєм (рис. 2, 33). Інші 3 вістря сформовані обрубувальним ретушуванням по обох краях спинки (так звані голкоподібні) (рис. 2, 30–32).

У комплексі представлено також знаряддя для обробки крем'яної сировини. *Відбійники* становлять досить численну групу (29 екз. — 10 %).

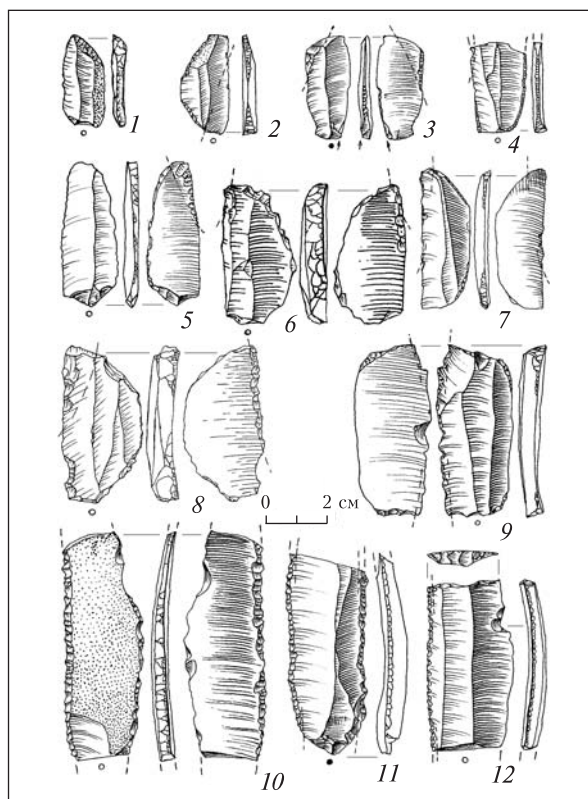

Рис. 3. Йосипівка I. Вкладні до серпів

Як відбійники було використано нуклеуси та нуклеподібні уламки, а також кам'яні гальки. Наявні також 3 екземпляри *ретушерів* на нуклеусах та 1 *відтискник*.

Серед матеріалів Йосипівки I знайдено репрезентативну колекцію (14 екз. — 4,7 %) *виробів зі шліфованою поверхнею* з кам'яної некременистої сировини. Найчисленнішу групу становлять теслоподібні вироби та їхні фрагменти (7 екз.) (рис. 4, 1–3, 5, 6). Поодинокими екземплярами представлені зернотерка (фрагмент) з пісковика з двома стертими в процесі використання робочими сторонами і розтирач з граніту із зашліфованими робочими частинами (рис. 4, 4). У колекції є також 2 екземпляри абразивних виробів.

Найбільша концентрація крем'яних виробів спостерігалась у квадратах d 8 — Б 6 у межах так званого об'єкта «Площадка 1». З огляду на характер кам'яного інвентарю, об'єкт «Площадка 1» можна інтерпретувати як виробничий комплекс з обробки крем'яної сировини, виготовлення знарядь праці та подальшої їх утилізації. Крім того, у квадраті А 4 було виявлено заглиблення, в межах тапоручякого у компактному мікроскупченні знаходилося 14 виробів (так званий об'єкт «Скарб 1»), переважно пластини (є також 2 екземпляри знарядь). Враховуючи переважання пластин, а також наявність двох нуклеподібних уламків безпосередньо поруч з мікроскупченням,

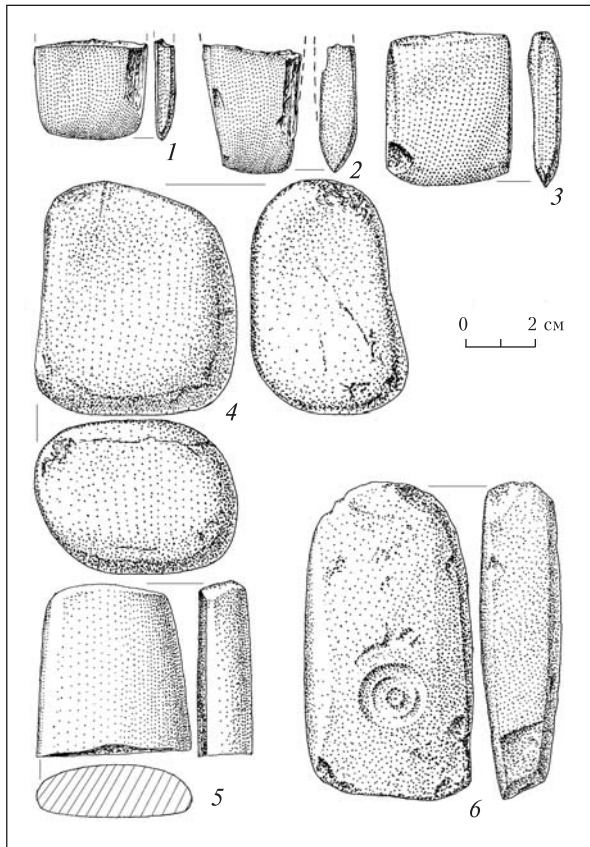

Рис. 4. Йосипівка I. Шліфовані вироби

можна дійти висновку, що «Скарб 1» є місцем проведення операцій з первинної обробки кременю — виготовлення пластинчастих заготовок та їх депонування. Також у квадраті Д 6 було відкрито компактне мікроскупчення виробів (3 екземпляри пренуклеусів) та природних уламків сировини (3 екземпляри), що дістало назву «Скарб 2». Характер мікроскупчення дає підстави інтерпретувати його як місце зберігання крем'яної сировини для подальшої первинної обробки.

Усі без винятку крем'яні вироби з пам'ятки Йосипівка I виготовлені з високоякісного волинського крейдяного кременю сірого кольору, напівпрозорого, іноді з димчастими темно-сірими розводами всередині і з крейдяною кіркою зовні. Такий кремій поширений на території Волині та частково Поділля, геолого-літологічні характеристики якого докладно описано в спеціальній літературі. Авторами (П.С. Шидловським та Є.В. Пічуром) було проведено розвідку, що мала на меті пошуки виходів цієї сировини в безпосередній близькості від поселення. Проте вона не дала очікуваних ре-

зультатів — потужних виходів крем'яної сировини в радіусі кількох кілометрів довкола Йосипівки I зафіксовано не було. У сучасних кар'єрах неподалік від пам'ятки траплялися поодинокі уламки кременю та дрібна крем'яна галька. Однак матеріали неолітичного шару Йосипівки I свідчать про використання як сировини крем'яних жовен, плиток та масивних конкрецій. Можна припустити, що місця видобутку крем'яної сировини мешканцями поселення або не потрапили до нашого поля зору, або кремій надходив сюди з відносно віддалених місць. За свідченням фахівців у галузі неоліту, людність КЛСК не використовувала неякісної сировини і в разі потреби транспортувала кремій та обсидіан на величезні відстані, що неодноразово підтверджувалося археологічно.

Таким чином, можна стверджувати, що на пам'ятці відбувався повний цикл обробки крем'яної сировини. Характер об'єктів, досліджених у 2007 р., дає змогу реконструювати етапи обробки:

- транспортування сировини з місць природних виходів кременю та складання жовен і пренуклеусів на території поселення («Скарб 2»);
- первинна обробка сировини та відбір найбільш придатних заготовок для знарядь («Скарб 1»);
- виготовлення знарядь праці та їх утилізація в процесі використання в межах виробничого комплексу («Площадка 1»).

Матеріали пам'ятки Йосипівка I, на нашу думку, яскраво демонструють два напрями у технології виготовлення крем'яних виробів. Перший — мікролітичний — забезпечував переважно мисливську й тваринницьку галузі господарської діяльності населення. У колекції досить численними є мікролітичні трапедії й вістря (що інтерпретуються як наконечники стріл) та скребки, які здебільшого представлені невеликими формами. Другий напрям у технології виготовлення — макролітичний — забезпечував переважно землеробську галузь господарства і був орієнтований на виготовлення знарядь, в основному вкладнів до серпів, з широких макролітичних пластин. Категорії знарядь можуть свідчити про заняття населення різними формами господарської діяльності — полюванням, тваринництвом, землеробством. Про існування останнього може свідчити наявність у комплексі яскравої серії вкладнів до серпів різної форми.

Т.Р. Милян, Д.К. Черновол, О.В. Дяченко, С.Д. Лисенко

РОБОТИ РЯТІВНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ НА ПОСЕЛЕННІ ЙОСИПІВКА-1 БІЛЯ смт ОЛЕСЬКО

In 2007, rescue excavations were performed in a multilayer site Yosypivka-1 near Olesko settlement of Busk Region in Lviv Oblast. A house of Linear Pottery culture, the material close to Babynska, Tshynetska, and Vysotska culture, and 4 burials of a destroyed Chernyakhivska culture burial ground, discovered within the settlement territory were investigated.

Охоронні археологічні дослідження пам'ятки Йосипівка-І поблизу с. Йосипівка Буського району Львівської області проводилися загонном Інституту археології Національної академії наук України. Роботи були пов'язані з будівництвом автодороги в об'їзд смт Олесько Буського району Львівської області. Загін працював у складі експедиції Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ (директор — О.М. Осаульчук, начальник експедиції — Т.М. Милян). До керівного складу загону входили: начальник — м.н.с. відділу енеоліту— доби бронзи ІА НАНУ Д.К. Черновол, заступник начальника — аспірант ІА НАНУ О.В. Дяченко, науковий консультант — с.н.с. відділу енеоліту— доби бронзи ІА НАНУ С.Д. Лисенко.

Пам'ятка займає пологий мис на південно-західній околиці с. Йосипівка. Загін проводив дослідження ділянки в межах зони будівництва автодороги, що перетинала мис по лінії захід — схід. Довжина ділянки становила 175 м по лінії схід — захід, ширина (північ — південь) коливалася залежно від залягання культурного шару. Загалом досліджено територію площею 2400 м².

У ході пошукових робіт на пам'ятці виявлено матеріали різних археологічних епох, у зв'язку з чим закладено три окремих розкопи.

У західній частині мису залягає культурний шар неолітичного часу, представлений залишками поселення культури лінійно-стрічкової кераміки (розкоп І). Роботи тут проводилися під керівництвом Д.К. Черновола, С.Д. Лисенка, О.В. Дяченка.

У центральній частині виявлено залишки ранньослов'янського поселення (розкоп ІІ). Дослідження п'яти господарських ям та решток чотирьох жител проводилися під керівництвом аспіранта Харківського національного університету ім. В.М. Каразіна Д.С. Гречка. Також у центральній частині мису досліджено чотири поховання за обрядом трупоспалення черняхівської культури і дві ями для вибирання глини (розкоп ІІІ). Розкопки проводилися під керівництвом С.Д. Лисенка.

Розкоп І орієнтований за сторонами світу. Максимальна довжина по лінії захід — схід становила 20 м, по лінії північ — південь — 16 м. Загальна площа розкопу — 226 м². Розкоп розмічено сіткою на квадрати розміром 2 × 2 м. Західна сторона отримала літерні позначення, північна — цифрові. За умовний репер взято найвищу точку на рівні сучасної поверхні у квадраті Б/1.

У межах розкопу І досліджено залишки згорілої конструкції культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), відкритого вогнища та ями для вибирання глини. На рівні давнього горизонту виявлено скупчення керамічних та крем'яних виробів.

Залишки згорілої конструкції локалізувалися у південно-західній частині розкопу. Вони являли собою шар глиняної обмазки прямокутної в плані форми розміром 9 × 2 м, орієнтований довгою віссю з півночі на південь. Завал окремих фрагментів глиняної обмазки конструкції лежав аморфно, плавно знижуючись зі сходу на захід на 20—30 см, повторюючи лінію давнього горизонту. Краї завалу, що не мали чітких обрисів, закінчувались окремими невиразними вкрапленнями перепаленої глини.

У південній частині обмазка залягала двома характерними смугами, що тягнулися із заходу

на схід. Ширина смуг сягала 40 см, щільність залягання шару обмазки не перевищувала 5—8 см. Між смугами та основним масивом обмазки траплялися окремі крихти перепаленої глини, що лежали аморфно.

Найпотужніший шар обмазки зафіксовано у центральній частині завалу конструкції. В цьому місці простежувалося напластування перепаленої глини, яке виникло внаслідок падіння та зсуву обмазки. Під час розбирання завалу фрагментів обмазки встановлено, що вона являла собою залишки шару глини зі значними домішками полови, намазаного на дерев'яну конструкцію. Фрагменти обмазки випалені у вогні з порівняно невисоким температурним режимом. Зверху вони мають червоно-жовтий, знизу — переважно сірий, а місцями — чорний колір поверхні. Це свідчить про те, що випалювання відбувалося зверху донизу. Грунт під шаром обмазки підзолистий, сіруватого відтінку, чим відрізняється від давнього горизонту, що має жовте забарвлення. Через сильну окатаність обмазки відбитки дерев'яних конструкцій читалися слабо, тому простежити їх особливості було неможливо, лише на окремих фрагментах вдалося зафіксувати відбитки прутів і розколотих плашок завширшки 1,5—2 см. На одному з фрагментів обмазки виявлено негативний відбиток трьох плашок, що примикали одна до одної й мали одновекторний напрямок, але центральна плашка знаходилась під кутом 20—25° відносно двох крайніх.

Після зняття обмазки було встановлено, що західний край конструкції завалився в заглиблення овальної форми, розміщені по західному краю залягання об'єкта. Заглиблення мали різну форму та глибину і не сполучалися між собою.

Заглиблення 1 мало овальні в плані обриси, довгою віссю (2,4 м) орієнтоване з півночі на південь, короткою (1,1 м) — із заходу на схід. Глибина — 0,3 м від рівня давнього горизонту. Край заглиблення не читався, тому його було вибрано за заповненням — виробами з кремєню та відходами крем'яного виробництва. В цьому місці фрагменти обмазки житла залягали горизонтально і не знижувалися в західному напрямку.

Заглиблення 2 мало овальну форму, довгою віссю (1,7 м) орієнтоване з півночі на південь, короткою (0,6—0,8 м) — із заходу на схід. Глибина — до 0,2 м від рівня давнього горизонту. Через однорідність ґрунту в заповненні заглиблення і денної поверхні чітких його меж встановити не вдалося. Глибина та розміри вста-

новлено за фрагментами обмазки, що просіли в заглиблення, та локалізацією уламків керамічного посуду на рівні денної поверхні неолітичного часу.

Заглиблення 3 було найбільшим. Довгою віссю (4,5 м) заглиблення орієнтоване з півночі на південь, короткою (1,8 м) — із заходу на схід. Максимальна глибина — 0,4 м від рівня давнього горизонту. Це заглиблення частково перекривалося залишками споруди і виступало за її межі на 2,5 м у північному напрямку. Залягання решток конструкції повторюють східну стінку заглиблення. Заповнення складалося із сірого суглинку. Тут знайдено окремі крихти перепаленої глини та дрібні фрагменти кераміки. Межі заглиблення читалися слабо.

У західній стороні розкопу виявлено значну кількість фрагментів кераміки, виробів із каменю (спрацьовані зернотерки) та кремєню. Найбільша кількість знахідок концентрувалася в південно-західному куті розкопу. Варто відзначити три невеличких тесла, знайдені в цьому місці.

За 5 м на схід від північного краю споруди досліджено залишки відкритого вогнища. Воно являло собою шар невиразних фрагментів випаленої глини, які щільно прилягали один до одного на рівні давнього горизонту. Товщина шару — 15 см. Під шаром випаленої глини на місці вогнища вибрано яму округлої в плані форми діаметром близько 0,5 м і завглибшки 0,35 м, заповнену рештками горілого дерева.

У північно-західній частині розкопу зафіксовано компактне залягання крем'яних жовен та нуклеусів, перекритих зверху фрагментами розвалу посудини та окремими фрагментами кераміки. Тут також знайдено кілька нуклеусів для виготовлення мікролітів.

Культурний шар північної частини розкопу частково зруйновано гідромеліоративними траншеями другої половини ХХ ст. Тут виявлено скупчення фрагментів кераміки.

Вздовж східного боку розкопу давній горизонт заглиблено на 10—15 см. В окремих місцях його глибина сягає 30—40 см. Ширина у північній частині становить близько 1,5—2 м. Тягнучись на південь, заглиблення плавно розширюється. Максимальна ширина сягає 4 м. Південний край заглиблення простежити не вдалося, оскільки він знаходився поза межами визначеної договором ділянки, відведеної під будівництво.

Кераміка КЛСК представлена фрагментами посудин (966) та виробами невідомого призначення (2). Для проведення типолого-

статистичного аналізу залучено лише матеріали, що походять з об'єкта. З метою отримання репрезентативної вибірки кераміку, знайдену в шурфах, не аналізували.

Техніко-технологічні характеристики. За складом глиняної маси кераміку КЛСК традиційно розподілено на дві великі групи — столову (76 %) та кухонну (24 %).

Переважну більшість столових посудин (понад 84 %) виготовлено із глини зі значними домішками дрібнозернистого піску. Рідше до складу тіста додавалися крупнозернистий пісок (близько 4 %) або білий шамот у поєднанні з незначними домішками дрібнозернистого піску (близько 4 %). Також виявлено фрагменти кераміки з вкрапленнями товченої черепашки (до 2 %). Окрему підгрупу знахідок становлять вироби із добре відмуленої глини або глини з домішками тонконамитого піску, який, очевидно, є природним компонентом формувальної глини (близько 6 %).

Столовий посуд виготовлено в окисаційному режимі (з доступом кисню). Випал нерівномірний. Трапляються також фрагменти виробів, випалених без доступу кисню. Кераміка має сіро-жовтий або коричневий, рідше — темний, майже чорний колір. Поверхня столових посудин шорстка (близько 60 %), заглажена (близько 20 %) або ретельно заліскована (7 %). Близько 13 % виробів вкрито ангобом.

Головною технологічною особливістю кухонної кераміки поселення є домішки у складі глиняної маси лузги від обмолоту злакових культур. Іноді лузга комбінувалася з подрібненою травою. Зрідка трапляються фрагменти з домішками піску (головним чином, у поєднанні з травою), жорстви або товченої черепашки.

Майже весь кухонний посуд випалений в окисаційному режимі. Випал нерівномірний. Кераміка бурого або сірого, рідше — чорного кольору. Поверхня посудин шорстка (понад 75 %) або заглажена (до 25 %).

Варто зазначити, що простежені закономірності у розподілі кухонної та столової кераміки за ознакою особливостей обробки поверхні можуть бути пов'язані зі станом збереженості знахідок, а питома вага посудин із шорсткою поверхнею в керамічному комплексі поселення зумовлена підвищеною лужністю місцевих ґрунтів.

Морфологія знахідок. Кераміка вирізняється округлими формами, наближеними до сферичних або півсферичних. Як уже зазначалося, переважна більшість посудин не підлягає графічній реконструкції, проте наявний мате-

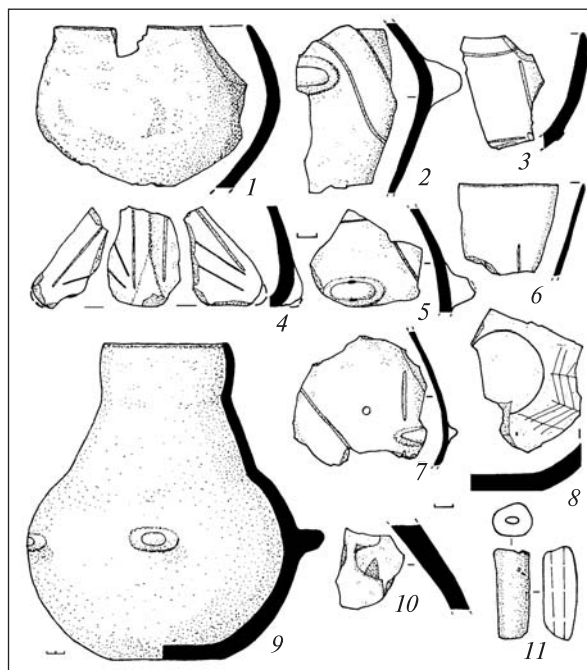

Рис. 1. Йосипівка-1. Лінійно-стрічкова кераміка

ріал дає змогу говорити про порівняно невелике розмаїття форм, що загалом узгоджується із керамічними комплексами інших поселень КЛСК. Вироби здебільшого товстостінні. До тонкостінної кераміки належать переважно посудини, виготовлені з добре відмуленої глини або глини з тонконамитим піском (рис. 1, 2—7).

Серед типів столового посуду можна виділити конічні та півсферичні миски, а також миски з опуклими стінками й посудини зі сферичним тулубом та прямими або відігнутими назовні вінцями, вінцями сферичної форми. Миски, як правило, великого діаметра. Часто трапляються фрагменти виробів зі сферичним тулубом та наліпними ручками різних розмірів, що кріпилися трохи вище вигину тулуба, з одним, рідше — двома отворами. Особливу увагу привертають фрагменти розвалу посудини зі злегка опуклими вінцями, чітко вираженою конічною горловиною, округлим тулубом, що плавно переходить у денце, і виступами-упорами по вигину тулуба (рис. 1, 9) (тип IV за О.В. Ларіною) та фрагмент підтрикутних обрисів (нижня частина) досить рідкісної мішкоподібної посудини (рис. 1, 4). Аналог останньому походить із поселення Незвисько.

Вироби, виготовлені з добре відмуленої глини або глини з домішками тонконамитого піску, як правило, мають округлі форми (рис. 1, 2, 3, 5, 7). Кілька фрагментів вінець цієї підгрупи — конічної форми (рис. 1, 6).

Фрагменти кухонної кераміки є значно менш інформативними щодо морфологічних особливостей виробів цієї групи. Серед знахідок можна відзначити фрагменти розвалу посудини з округлим тулубом та відігнутими назовні вінцями, фрагменти розвалу миски (не підлягають графічній реконструкції) та посудину підкулеподібної форми (рис. 1, 1) (тип I за О.В. Ларіною).

Особливості орнаментациї. За технікою виконання орнамент кераміки КЛСК поділяють на пластичний (валики, наліпи) і заглиблений (заглиблені лінії та пальцьові або нігтьові вдавлення). Столовий посуд з пізньонеолітичного шару Йосипівки-I оздоблено як пластичним, так і заглибленим орнаментами. Пластичний репрезентований наліпами різноманітних форм. Заглиблений — пальцьовими, рідше — нігтьовими вдавленнями. Можна виділити варіанти комбінації пластичного та заглибленого орнаменту: просте поєднання наліпів із пальцьовими або нігтьовими вдавленнями чи наліпні валики, що складаються з округлих фігур із пальцьовими вдавленнями.

Ліскованій або ангобованій кераміці, виготовленій з добре відмуленої глини чи глини з домішками тонконамитого піску, властиві композиції з тонких ліній, проте без характерного для столового посуду КЛСК «нотного» орнаменту. Трапляються фрагменти виробів цієї підгрупи, на яких заглиблені лінії поєднано з функціональними або декоративними пластичними виступами чи ручками, зокрема «рогатими», на вигині тулуба посудин. Сліди ремонту (отвір для зв'язування мотузочкою) на одному з фрагментів таких виробів (рис. 1, 7) можуть свідчити про їх високу цінність серед носіїв КЛСК.

Врзний орнамент зафіксовано лише на одному фрагменті кераміки. Він являє собою нанесену на придонну частину посудини композицію з рисочок, що заповнюють простір між лініями (рис. 1, 8). Однією з найцікавіших знахідок є фрагмент столової кераміки з пластичним антропоморфним зображенням (?), можливо, імпортований (рис. 1, 10).

Для кухонної кераміки пам'ятки характерним є пластичний орнамент, представлений зрізано-конічними наліпами. Заглиблений та врзний орнамент на фрагментах кухонного посуду представлений поодинокими зразками.

Речі невідомого призначення представлені фрагментами двох виробів циліндричної форми невеликого діаметра з наскрізними поздовжніми отворами (носики посудин?), виготовлених у відновлювальному режимі з глини з домішками дрібнозернистого піску (рис. 1, 11).

Аналіз керамічного комплексу пам'ятки дає підстави віднести її до першої (ранньої) фази розвитку КЛСК на території Західної України. Про це свідчать відсутність «нотного орнаменту», значні домішки половин злакових культур у тісті кухонного посуду, що є однією з ознак архаїчності, доволі давній орнамент із рисочок, що заповнюють простір між лініями, на одному з фрагментів.

Доба бронзи на пам'ятці представлена керамікою бабинського та тшинецького типів, а також матеріалами висоцької культури.

До перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи належать фрагменти посуду *бабинського типу* (багатоваликової кераміки), виявлені у культурному шарі та на поверхні пам'ятки (рис. 2, 1–3). Знайдено фрагменти двох вінець та стінки. Посуд має в тісті домішку піску та (в незначній кількості) дрібного шамоту. Колір зовні переважно гарячих тонів, зсередини, як правило, темний. Поверхня сильно замулена, на стінці простежуються залишки ангобу та загладжування, що залишило вузькі розчоси. Стінку прикрашено двома підокруглими в розрізі горизонтальними валиками, розчленованими нігтьовими вдавленнями. Одне з вінець орнаментоване нижче зрізу двома горизонтальними валиками, від яких відходить униз вертикальний чи похилий валик (трикутники?). Інше вінце безпосередньо під зрізом прикрашене широким підтрикутним валиком. Плавний вигин вінець, а також те, що валик майже зливається з їх зрізом, дозволяє вбачати у цій керамічній формі впливи ранніх проявів тшинецького культурного кола.

Тшинецько-комарівський шар на поселенні Йосипівка-1 було майже повністю зруйновано при прокладанні дороги Ожидів—Олесько. У шурфах на південь від дороги було виявлено кілька характерних фрагментів стінок кераміки тшинецького типу з домішкою перепаленого кременю в тісті. Аналогічний фрагмент стінки знайдено також за дорогою, у північно-західній, мисовій частині поселення.

Єдиним об'єктом цього часу є об'єкт 5 з розкопу 2 (шурф 44) (рис. 2, 6) — яма, що містила кілька фрагментів кераміки тшинецького типу з домішкою в тісті перепаленого кременю. Діаметр ями 1,1 м, глибина — 0,95 м від рівня сучасної поверхні, рівень фіксації — 0,6 м; заповнення — темний суглинок. У культурному шарі поряд із ямою (шурф 36) виявлено 5 фрагментів посуду тшинецького типу, серед яких вінце, денце та 3 стінки (рис. 2, 4, 5). Кераміка може бути попередньо віднесена до піз-

ньокласичної фази тшинецького культурного кола і датована 14—13 ст. до н. е.

Неподалік від ями (шурф 37) знайдено також уламок крем'яного серпа (рис. 2, 7), виготовленого із сірого середньозернистого напівпрозорого кременю. Довжина уламка 39 мм, ширина — 30 мм, товщина — 10 мм. На частині поверхні простежується люстр, місцями знятий сколами. Робоча поверхня забита — ймовірно, серп певний час використовували як сікач. Ще один фрагмент лезової частини великого крем'яного серпа, виготовленого з волинського кременю, знайдено на площі майданчика КЛСК на розкопі 1. Робочі поверхні знаряддя мають люстр унаслідок тривалого використання (рис. 2, 8). З цієї частини поселення походять також два уламки біфасів — ймовірно, заготовки для подібних серпів.

Заключний період доби бронзи — період деінтеграції тшинецького культурного кола та становлення нових культурних утворень — представлений матеріалами *висоцької культури*. З поверхні та культурного шару поселення Йосипівка-1 походять близько двох десятків фрагментів посуду, що може бути датований цим часом. Привертає увагу фрагмент невеликого кубка або куклика, орнаментованого на зламі корпусу поясом вертикальних насічок (нігтьові вдавлення?) (рис. 3, 2). М.С. Бандрівський відносить подібні за профілем та орнаментациєю посудини, зокрема з Петриківського могильника, до раннього періоду висоцької культури.

З шару поселення та заповнення різночасових об'єктів походять кілька фрагментів вінець невеликих горщиків або черпаків із високим горлом (рис. 3, 5, 6); фрагмент стінки тюльпаноподібної посудини, прикрашеної по плічку валиком, що розчленований защипами (рис. 3, 8); фрагмент вінець подібної посудини, що мають просвердлений отвір (рис. 3, 10); фрагмент ребра відкритої миски (рис. 3, 11). Вся зазначена кераміка має у тісті характерну для висоцької культури домішку шамоту і також може бути віднесена до ранньовисоцької культури. Ймовірно, до цього часу належить і фрагмент вінець ліпної посудини, прикрашеної круглими ямками по шийці (рис. 3, 9). У мисовій частині пам'ятки знайдено фрагмент посудини з храпуватою поверхню, вкритою рідкою глиною, з якої прогладженнями сформовані псевдовалики (рис. 3, 3). Подібні великі тюльпаноподібні горщики з прогладженими по храпу валиками походять з поховань 99 та 131 Петриківського могильника. Тут вони належать до ранньовисоцької культури (НаА).

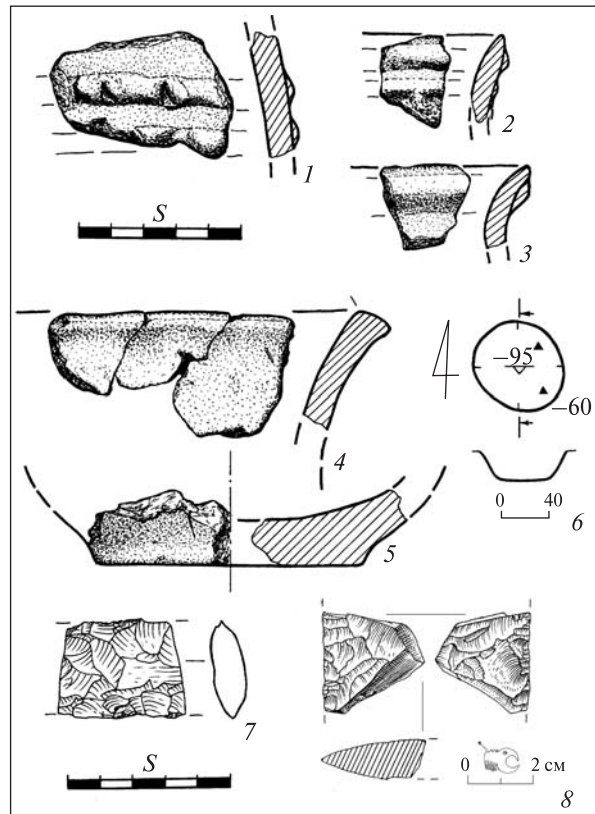

Рис. 2. Йосипівка-1: 1—3 — кераміка бабинського типу; 4—8 — матеріали тшинецької культури

Крем'яні вироби ранньовисоцької культури представлені на Йосипівці-1 черешковим вістрям стріли з жальцями, знайденим у похованні 1 черняхівської культури (рис. 3, 1). Стріла виготовлена з сіро-коричневого дрібнозернистого прозорого кременю. Довжина виробу — 29 мм, максимальна ширина — 15,5 мм, товщина — 3 мм. Поверхня оброблена струменястою ретушшю. Стріла знаходить безпосередні аналогії у похованні 91 Петриківського могильника. В цьому випадку маємо незаперечне свідчення вторинного використання вістря стріли ранньої висоцької культури під час проведення поховального ритуалу у пізньоримський час.

Не можна виключати, що до висоцької культури належать також ями-глинянки, досліджені на розкопах 2 (об'єкт 6) та 3 (об'єкти 1 і 2). У заповненні цих ям знайдено фрагменти висоцької кераміки. Крім того, ями мають аналоги у синхронній до ранньовисоцької білогородівській культурі, зокрема на Суботівському городищі.

Під час роботи експедиції на поселенні Йосипівка-1 було виявлено також залишки тілопального могильника *черняхівської культури*. Досліджено 4 поховання (антропологічні визначення проведені Л.В. Литвиною).

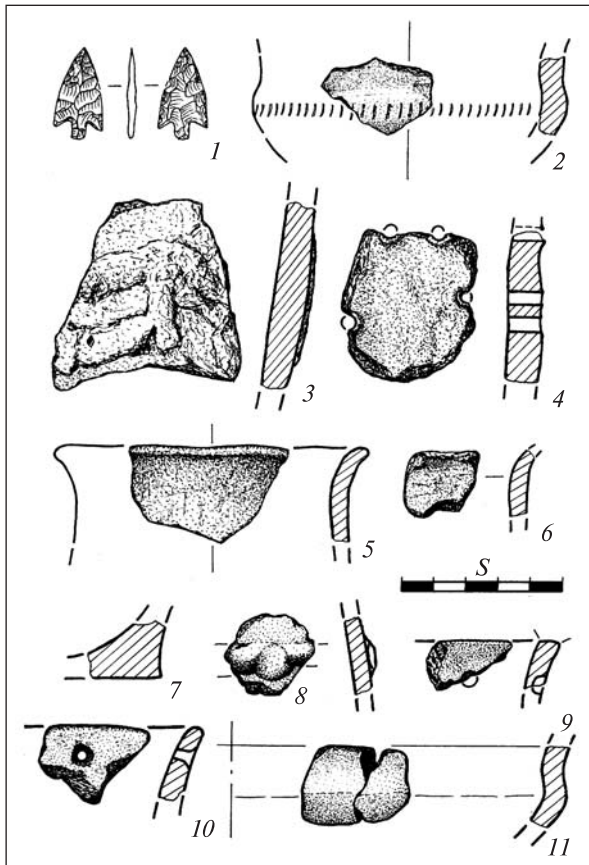

Рис. 3. Йосипівка-1. Матеріали ранньовисоцької культури

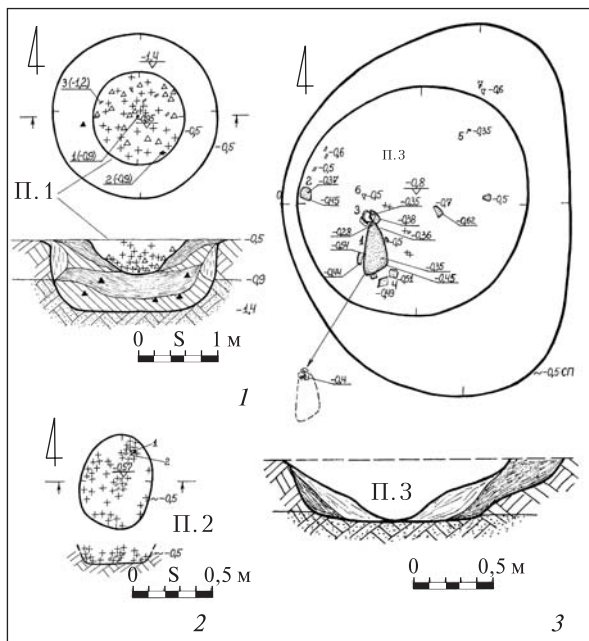

Рис. 4. Йосипівка-1. Поховання черняхівської культури

Поховання 1 — безурнова кремація (рис. 4, 1). Містилося в ямі підокруглої форми діаметром 1 × 1,1 м. Глибина — 0,95 м від рівня сучасної поверхні; рівень фіксації по бровці —

0,5 м. Кальциновані кістки (дорослий; дрібні уламки черепа та довгих кісток) траплялися по всьому заповненню ями, концентруючись у придонній частині цільним масивом. Серед кісток у заповненні та придонній частині трапляються дрібні фрагменти гончарного та ліпного кухонного й столового посуду черняхівської культури, а також кілька фрагментів кераміки висоцької культури. У центрі ями під кістками, на глибині 0,9 м виявлено меншу чверть розрубленого ауреусу римського часу. Під північно-західним краєм скупчення кісток, на глибині 1,2 м (у кротовні?) знайдено невеликий бронзовий втулчастий виріб зі сплосненим Г-подібно зігнутим кінцем. Біля південно-східного краю кальцинованих кісток, на глибині 0,9 м знайдено крем'яну стрілу висоцької культури.

Поховання було вміщене в яму-глинянку (об'єкт 1 розкопу 3). Яма кругла у плані; діаметр 2 × 2,1 м (північ—південь). Верхній діаметр спочатку був дещо меншим, оскільки по всьому діаметру, очевидно, йшов підбій. Глибина — 1,4 м від сучасної поверхні; рівень фіксації по бровці — 0,5 м. По всьому діаметру був підбій. Придонна частина заповнена материковим суглинком, перемішаним із гумусованими прошарками. Тут знайдено невеликі невиразні уламки ліпного посуду, зокрема висоцької культури. Верхня частина заповнена лінзами темного затічного ґрунту. По всьому діаметру простежено залишки верхньої частини стінок ями, що просіли. З глибини 0,93 м яма перерізає шар білої вапнякості глини (у заповненні жодного шматка такої глини не виявлено).

Поховання 2 — безурнова кремація (рис. 4, 2). Розташоване за 10 м на північний захід від виносного репера на краю об'єкта 8. Містилося в ямі підовальної форми, з плоским дном та стінками, що трохи звужуються донизу. Розміри ями на рівні фіксації — 0,6 × 0,45 м; яма орієнтована по осі північ—південь. Глибина — 0,57—0,6 м від рівня сучасної поверхні, рівень фіксації — близько 0,5 м; верхня частина ями знесена бульдозером. Уламки кальцинованих кісток (дитина; дуже дрібні уламки черепа та довгих кісток) знайдено по всій площі та глибині заповнення. Серед кісток іноді трапляються дрібні деревні вуглики. У північній частині ями знайдено фрагмент внутрішньої пластини кістяного гробеня із бронзовою заклепкою. Серед кісток також виявлено уламок пластини-накладки.

Поховання 3 — урнова кремація (рис. 4, 3). Впущене у центральну частину об'єкта 6. Міс-

тилося в ямі круглої форми. Діаметр у верхній частині — 1,45 м; звужується до дна. Глибина ями — 0,8 м від рівня сучасної поверхні; рівень фіксації — близько 0,5 м; верхня частина ями знесена бульдозером. Дрібні кальциновані кістки (визначенню не підлягають) траплялися по всьому заповненню ями. Саме поховання містилося у південно-західному секторі ями. Тут на глибині 0,45 м від рівня фіксації знаходилася купка кальцинованих кісток, що була перекрита перевернутою нижньою частиною горщика. З півдня горщик був придавлений великим видовжено-підтрикутним вапняковим каменем, орієнтованим по осі південь—північ. Розміри каменя — 372 × 160 × 100 мм. Камінь було покладено на горщик гострим кутом. З півдня нижче каменя поховання обкладене фрагментами розбитої столової вази. Під каменем також знаходилося скупчення битої кераміки. Глибина залягання скупчення — до 0,68 м від рівня фіксації. Більшість фрагментів посуду з поховання має вторинний випал оранжевого, жовтого та червоного кольорів. За 0,1 м на північ від перевернутого горщика, на глибині 0,5 м від рівня фіксації знайдено фрагмент шліфованого крем'яного знаряддя. За 0,8 м на північний схід від горщина, на глибині 0,35 м

від рівня фіксації виявлено фрагмент фібули (бронзова голка із залізною пружиною). Під західною стінкою ями, за 0,35 м від горщика, на глибині 0,45 м лежав ще один вапняковий камінь значно менших розмірів — 90 × 70 × 80 мм.

Поховання було вміщене в яму-глинянку (об'єкт 6 розкопу 2). Яма бобоподібної в плані форми, витягнута по лінії північ—південь. Східна стінка майже рівна, західна — дугоподібна. Розміри ями 2,36 × 1,81 м. Глибина — 0,8 м від рівня сучасної поверхні, рівень фіксації — близько 0,5 м. Заповнення чорне, затічне, по краях містило поодинокі дрібні уламки ліпного посуду висоцької культури. Нижня частина ями перерізає шар білої вапняковистої глини. У північній частині ями на глибині 0,6 м знайдено крем'яний відщеп.

Поховання 4 — безурнова кремація. Розташоване біля північного краю об'єкта 8. Здійснене в ямі діаметром 0,4 м, завглибшки 0,6 м від рівня фіксації. Поховання значно постраждало від дій землерийів, які практично з'єднали ямку з житлом. Від поховання залишилося кілька кальцинованих людських кісток, невелике скупчення перепаленої гончарної кераміки червоного кольору та один фрагмент ліпного горщика з рустованою поверхнею.

В.Л. Миц, О.А. Труфанов

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ТАРАКТАШ III У ПІВДЕННО-СХІДНОМУ КРИМУ (РОЗКОПКИ 2007 р.)

In 2007, a terraced settlement on a slope of the mountain Taraktash, to the north from Dachne village, was investigated. Two pits, three hearths, and traces of wooden structures were cleaned. The early cultural layer contained burned soil and ashes. The ceramic material included fragments of hand-made vessels and amphorae, among which are vessels of types «E» and «Delakeu». Also lots of fragments of red slip pottery and bones of animals, some metal objects (fragments of knives, fragments of bronze and iron sheets, iron nails), and a coin were found. Based on the material found, the existence of the settlement can be preliminary narrowed to the end of the 4th — the first half of the 5th cc. AD.

У 2007 р. Тарактаська археологічна експедиція Кримського філіалу НАН України провела дослідження поселення на схилі гори Таракташ, розташованої на північ від с. Дачне Судацької міськради. Роботи виконувалися в рамках українсько-російського наукового проекту 34/2007-01/07-01-91192e/ук «Таракташ — культовий комплекс римського часу в Східному Криму», який здійснюється за результатами конкурсу НАН України та РГНФ-2007.

Об'єкт на північно-західному схилі Тарактаського хребта був виявлений учасниками Тарактаського загону Слов'яно-сарматської експедиції Державного Ермітажу (Санкт-Петербург) і Тарактаської археологічної експедиції ПМК РАН у 2006 р. Тоді під час візуального огляду схилів гори Таракташ було зафіксовано ділянки з численними грабіжницькими шурфами у вигляді ям і траншей, а у відвалах зібрані окремі фрагменти кераміки пізньоантичного часу. Для дослідження об'єкта було сформовано Тарактаську археологічну експедицію КФ ІА НАН України, яка розпочала роботи в 2007 р. У процесі її роботи було з'ясовано, що пошкодженою грабіжниками пам'яткою є поселення IV—V ст. н. е.

Під час огляду північно-західного схилу було встановлено, що грабіжницькі шурфи зосере-

джені на двох ділянках. «Верхня» ділянка шурфів розташована під скельним гребенем гори на площі близько 2500 м², а «нижня» — за 0,50 м на північний захід від нього, нижче по схилу. На схилі хребта, на запланованій для дослідження «верхній» ділянці до початку робіт налічувалося близько 80 грабіжницьких шурфів. Під час візуального огляду викидів ґрунту з шурфів на північно-західному схилі було знайдено численні кістки тварин (переважно кіз), а також фрагменти ліпних і гончарних керамічних посудин (зокрема, уламки вінця амфори типу «Делакеу» і ручки вузькогорлої світлоглиняної амфори типу «Е»). Серед знахідок ліпної кераміки, судячи за профільними частинами, переважали фрагменти горщиків. Крім того, в ґрунті грабіжницьких відвалів виявлено залізний цвях і фрагменти двох залізних предметів, один з яких (півкругла пластина з отворами на краю), ймовірно, був частиною підкови (?), а другий — частиною якогось інструмента. На південно-східному схилі були також зібрані фрагменти кераміки (серед них уламки амфор типу «Делакеу», вузькогорлих світлоглиняних амфор типу «Е», фрагмент стінки ліпної червоноглиняної посудини з врізним лінійним орнаментом).

Для обстеження було вибрано ділянку на північно-західному схилі г. Таракташ, за 50 м від скельного гребеня. Вибір місця розкопок був зумовлений перспективою дослідження двох найглибших грабіжницьких шурфів (шурфи 1 і 2) і дослідження терену між ними.

Господарська яма 1. Під час зачищення грабіжницького шурфу 1 було виявлено яму неправильної форми, розмірами 2,70 × 1,00—1,60 м, завглибшки до 2,70 м. Її нижня частина була вирубана в шарі м'якого світлого мергелястого суглинку з передскельним кришивом. У заповненні ями знайдено дрібні вуглики,

а також кістки великої і дрібної рогатої худоби. У відвалі ґрунту з шурфу 1 було виявлено фрагмент бронзового пластинчастого предмета ромбоподібної форми з гравійованими лініями й двома отворами.

Розкоп розташований на північний схід від грабіжницького шурфу 1, причому окреслена його межами площа включала грабіжницький шурф 2 розмірами 1,00 × 1,20 м, завглибшки до 1,20 м. У нижній частині засипу шурфу зафіксовано дрібні деревні вуглинки, кістки дрібної рогатої худоби, уламки керамічних посудин.

Під дерном знаходився шар чорнозему з дрібним щебенем, завтовшки 0,35—0,40 м. З цього шару походять численні фрагменти ліпних посудин і амфор (зокрема, уламок вінця амфори типу «Делакеу»), залізні предмети (цвях, уламки ножів), фрагмент зігнутої пластини, предмет у формі бруска), а також уламок залізної пластини із заклепкою.

Під чорноземом на дослідженій ділянці залягав шар сірого ґрунту з дрібним щебенем. У південно-східній частині розкопу його товщина не перевищувала 0,25—0,30 м, а в центральній і північно-західній сягала 0,50 м. Враховуючи крутість схилу, можна припустити, що сірий шар є натічним ґрунтом, який з часом «наповз» зверху.

У шарі сірого ґрунту було знайдено численні фрагменти амфор (в основному червоноглиняних) і ліпних посудин. Серед кераміки, що походить з цього шару, — фрагменти амфор типу «Делакеу», уламок червонолакової тарілки з горизонтально відігнутих орнаментованим вінцем, фрагмент гончарної світлоглиняної посудини відкритого типу, фрагменти ліпних горщиків з горизонтальними ручками і ліпних глеків. Найбільшою кількістю представлені уламки ліпних горщиків. У цьому ж шарі було знайдено фрагмент залізного предмета, брускоподібне точило з пісковіку і численні кістки тварин, деякі з яких мали сліди розколювання.

Шар сіро-оранжевого суглинку з щебенем найчіткіше виражений у південній частині розкопу, його товщина сягала 0,20—0,25 м. Тут знайдено нечисленні фрагменти ліпних посудин і червоноглиняних амфор, частина яких склалася в профіль горла з ручкою (тип «Делакеу»). На іншій ділянці розкопу шар сіро-оранжевого ґрунту простежувався слабкіше. Там він виглядав як більш світла нижня частина шару сірого ґрунту, без чіткої межі, що розділяє їх.

Шар обпаленого ґрунту і деревного вугілля (поверхня рівня вогнищ і кам'яного зава-

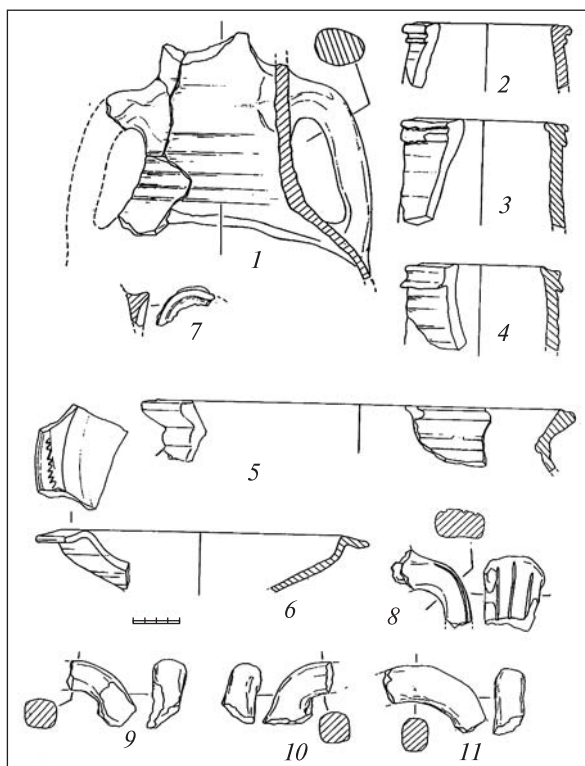

Рис. 1. Поселення Таракташ III. Кераміка з шару натічного ґрунту: 1—4 — фрагменти амфор; 5 — фрагмент гончарної посудини; 6 — фрагмент червонолакової тарілки; 8—11 — фрагменти ліпного посуду

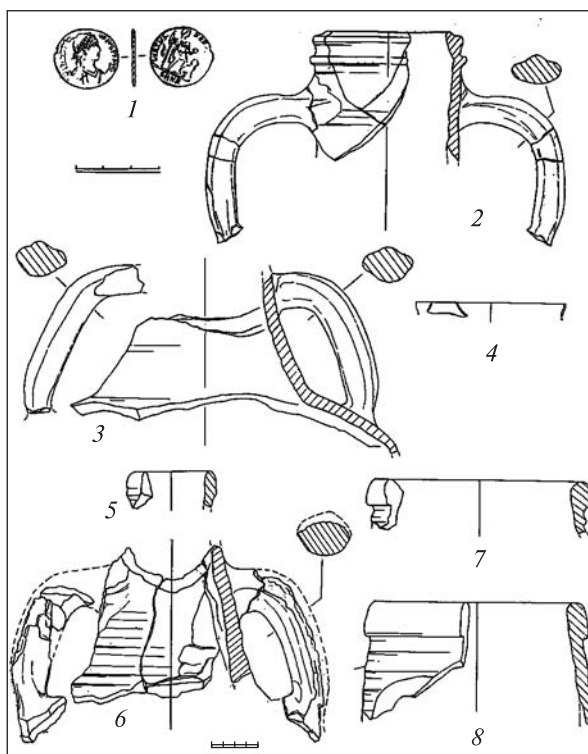

Рис. 2. Поселення Таракташ III. Знахідки з нижнього шару: 1 — монета; 2, 3, 5—8 — фрагменти амфор; 4 — фрагмент вінця скляного келиха

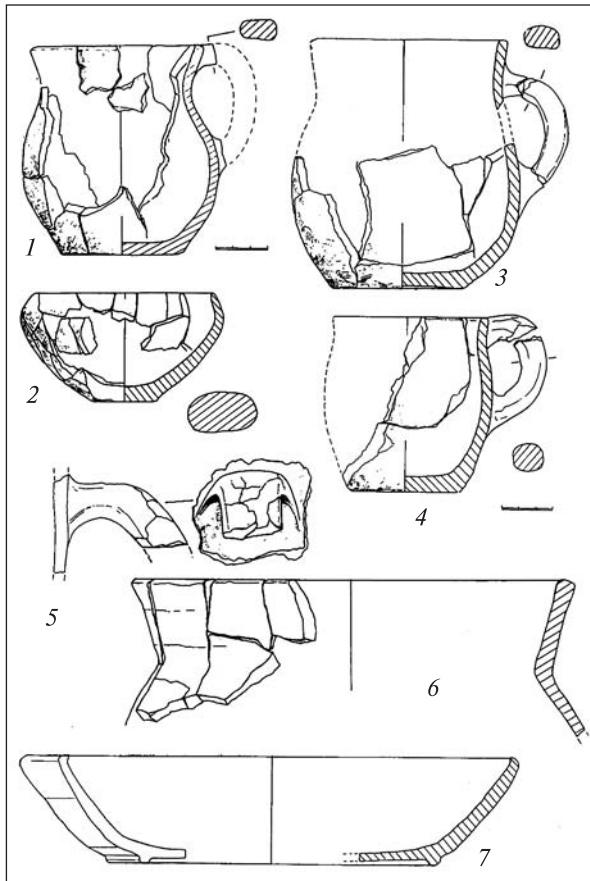

Рис. 3. Поселення Таракташ III. Керамічний посуд з нижнього шару: 1—6 — ліпний посуд; 7 — червонолакова тарілка

лу) завтовшки 0,05—0,10 м спостерігався майже на всій площі розкопу, за винятком його північно-східної частини. У цьому шарі було знайдено численні фрагменти ліпних посудин, а також червоноглиняних амфор, зокрема уламки вінця амфори типу «Харакс». На цьому ж рівні було зафіксовано уламок червонолакової тарілки. З цим шаром пов'язаний також кам'яний завал у південно-західній і центральній частинах розкопу.

У північно-східній частині розкопу шару обпаленого ґрунту не було. Тут під шаром сірого ґрунту, безпосередньо на скелі знаходився шар світлого суглинку. Конфігурація зачищеної скелі дає підстави стверджувати, що в межах розкопу було зафіксовано північно-східний край тераси.

Під шаром вугілля на решті площі розкопу було відмічено поверхню шару оранжевого суглинку, в який із цієї поверхні були впущені ями трьох вогнищ.

Вогнище 1, зачищене біля південно-західної стінки розкопу, являло собою неглибоку (до 0,15 м) яму діаметром 0,30—0,40 м, вириту в

шарі суглинку, заповнену вуглинками й попелом. З південного боку вогнище було обмежене трьома невеликими, поставленими вертикально, плоскими уламками пісковика зі слідами термічної дії. Дно ями обпалене до червонуватого відтінку. У заповненні знайдено уламки стінок керамічних посудин.

Вогнище 2 зафіксоване в центральній частині розкопу. Вогнище являло собою невелику яму (0,30—0,35 м), впущену на глибину до 0,10 м у шар суглинку. Вогнище було заповнене деревним вугіллям, а його дно і поверхня перед ним були обпалені до червонуватого відтінку. Між вогнищами 1 і 2 було відмічено залишки обпаленої глиняної обмазки.

Вогнище 3 виявлене біля північно-західної стінки розкопу. Воно мало вигляд ями завширшки 0,90—1,00 м, завглибшки до 0,40 м, було впущене в шар світлого суглинку. Його північна, західна і південна стінки були викладені плоскими уламками пісковика. Зі східного боку вогнища плитки огорожі не спостерігалися, але поруч, на рівні підлоги було зачищено кілька плоских каменів і великий уламок стінки червоноглиняної амфори, які могли бути частиною пошкодженої конструкції.

Нижнє заповнення вогнища складалося з деревного вугілля і світлого пилоподібного попелу, поверх якого була зачищена плоска «жаровня» округлих контурів (діаметр 0,60—0,65 м, товщина — 0,04—0,05 м) з вертикальним бортом з грубої обпаленої глини. Верхня поверхня «жаровні» була заглажена. У вогнищі й безпосередньо на «жаровні» були зібрані обпалені кістки тварин і фрагменти ліпних посудин, зокрема глека, уламки якого знаходилися і поблизу, але за межами вогнища.

Шар світлого суглинку, з поверхні якого були впущені зазначені вогнища, було відмічено на всій площі розкопу. Цей шар був насичений уламками амфор і ліпних посудин. Біля південно-західного борту розкопу знайдено уламки верхньої частини вузькогорлої світлоглиняної амфори типу «Е», у центральній частині розкопу — горло амфори типу «Делакеу» і розбита ліпна чашка. У безпосередній близькості від вогнища 3, на схід від нього, в шарі оранжевого суглинку було знайдено два розбиті ліпні глеки, а на північ від вогнища — фрагментований ліпний кухоль. У центральній частині розкопу, крім того, було знайдено фрагменти скляного кубка і залізного предмета.

У шарі світлого суглинку, у західній частині розкопу було знайдено бронзову монету Феодосія I випуску 383—388 рр. н. е.

Зачищення поверхні під шаром світлого суглинку показало, що ця поверхня була скелею з вирубаною в ній свого часу терасою.

Господарська яма 2 циліндричної форми виявлена в східній частині тераси. Розміри ями становлять 1,25 × 1,15 м, глибина від рівня поверхні зачищеної скелі — 0,70 м. Верхня частина ями була частково пошкоджена грабіжницьким шурфом 2. Заповнення шурфу складалося з сірого суглинку з великими й дрібними уламками пісковика. У засипу знайдено кілька деревних вуглинок.

Під час дослідження шару світлого суглинку і зачищення скелі під ним було зафіксовано ями, частина з яких призначалася для зміцнення дерев'яних конструкцій.

У ході досліджень, проведених Тарактаською експедицією КФ ІА НАН України в 2007 р. на північно-західному схилі Тарактаського

хребта, було встановлено, що дослідженим об'єктом є терасне поселення з матеріалами кінця IV — першої половини V ст. н. е. У межах розкопу було досліджено північно-східний край однієї з терас. У зв'язку з тим, що пам'ятка I ст. н. е. — III ст. до н. е. на західному схилі гори увійшла до спеціальної літератури як поселення «Таракташ II», пропонуємо називати виявлену пам'ятку кінця IV — першої половини V ст. н. е. поселенням «Таракташ III».

Пам'ятки епохи Великого переселення народів на схилах г. Таракташ та її околиці раніше відомі не були. Поселень же цього часу в Криму взагалі відомо вкрай мало. Разом з цим могильники з похованнями IV—V ст. н. е. тут досить поширені. Тим більш цікавим і важливим є відкриття і дослідження поселення на схилі г. Таракташ, що дає можливість пролити деяке світло на «жваву» культуру населення регіону.

В.Ю. Непомящих
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В с. БІЛОГОРОДКА У 2007 р.

The author performed a number of rescue archaeological excavations on the territory of Bilhorod Kyivan (village Bilohorodka). The works covered «posad» (trading quarter) and «okolnyj hrad» (suburbs), which was investigated for the second time only. The materials of Kyiv Rus and Mongolian times, as well as of the 16th—17th cc. were found there.

У 2007 р. за дорученням ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України Північною постійнодіючою археологічною експедицією проведено науково-рятівні археологічні дослідження на території с. Білогородки Києво-Святошинського району Київської області (території давньоруського міста Білгорода Київського).

Роботи проводились у червні в межах посади в ур. Помірки на площі 100 м² під встановлення станції зв'язку «Київстар». Під час зняття верхнього шару (глибина залягання 0,3 м від рівня денної поверхні) виявлено чорнозем — твердий і сильно спресований. Цей шар ґрунту репрезентований поодинокими знахідками фрагментів стінок і вінець гончарного посуду Х—ХІ ст. та денець горщиків ХІІІ—ХV (?). Крім археологічного матеріалу ґрунт значно насичений великою кількістю сміття.

На позначці 0,25—0,5 м від рівня денної поверхні залягав шар гумусованого чорнозему, також сильно спресований. У цьому шарі археологічних знахідок виявлено не було. Рівень материкової поверхні розташовувався нерівномірно, його зафіксовано після контрольного зачищення на глибині 0,3—0,38—0,72—0,75 м від рівня денної поверхні. Проте не по всій площі ділянки, що досліджувалася, — у квадратах А/2, А/3, Б/2, Б/3 зафіксовано перекоп. Орієнтований він по осі захід—схід. Його розміри в межах розкопу: мінімальна ширина — 4 м, максимальна — 5,8 м, довжина — 10 м; з південного боку відділений смугою темно-сірого

гумусованого ґрунту 0,35—0,4 м завширшки, із залишками трьох дерев'яних стовпів. Було зроблено розрізи цього перекопу траншеями завширшки 1 м. У результаті археологічного матеріалу не виявлено, найглибша позначка сягає 0,8—0,9—1,27 м від рівня денної поверхні, заповнення однорідне — гумусований чорнозем. У другій траншеї, що перерізала перекоп, також археологічних знахідок не виявлено. Стратиграфія неоднорідна: шар гумусованого чорнозему та передматерик, що відділені невеликою лінзою глини жовтого кольору. Глибина розрізу сягає 0,3—0,5—0,8 м від рівня денної поверхні. Таким чином, встановлено, що виявлений перекоп — це смітцева яма, яка існувала тут свого часу, згодом її засипали, можливо, привезеною землею, про що свідчать знахідки фрагментів гончарного посуду виключно у верхньому шарі, здебільшого це дерен (рис. 1). Виявлені стовпи із зітлілого дерева, очевидно, були залишками тину, що відмежовував край дороги від ями. У зв'язку з тим, що перекоп проходив посередині розкопу в довжину і за результатами дослідження траншеї не виявлено жодних археологічних знахідок та об'єктів, у продовженні розкопування його котловану повністю потреби не вбачалося.

У липні на території околиного граду, по вул. Калініна, досліджено траншею, закладену з метою встановлення нової лінії електропередач. Довжина траншеї — 220 м, ширина — 0,3 м, глибина варіюється від 0,8 до 1 м від рівня денної поверхні, орієнтована по осі північний захід — південний схід. Стратиграфія фіксувалась пошарово та з чіткими вимірами глибини її залягання, крім того, було знято чотири плани стратиграфічних колонок на тих проміжках траншеї, де від денної поверхні було виявлено материкову поверхню.

На початку траншеї 1 від стовпа лінії електропередач через кожні 20 м зафіксовано стратиграфію; з самого «нуля» це був виключно пісок, на перших 20 м на глибині 0—0,4 м від рівня денної поверхні — чорнозем, 0,4—0,8 м від денної поверхні — темно-сірий пісок, 0,8—1 м від денної поверхні — сірий супісок з білим піском.

Заповнення траншеї 1 містить насипний ґрунт, в якому виявлено лише один фрагмент вінця та два фрагменти стінок гончарного посуду XIV—XVIII ст., іншого археологічного матеріалу та археологічних об'єктів уздовж всієї траншеї не виявлено.

Розріз 1 завдовжки 2 м знято в 6 м від протилежного південно-східного боку траншеї. Стратиграфія його: 0—0,25—0,3 м від денної поверхні — чорнозем, 0,25—0,3 — 0,45—0,6 м від денної поверхні — сірий підзолистий пісок, 0,6—0,9—1 м від денної поверхні — передматерик (глинистий світло-сірий супісок). Археологічного матеріалу та об'єктів не виявлено.

Розріз 2 завдовжки 2 м знято за 16 м від протилежного початку траншеї південно-східного боку. На глибині 0—0,6 м від денної поверхні — чорнозем, 0,6—0,8 м від денної поверхні — передматерик, археологічних знахідок не виявлено. Проте за 26 м від стовпа лінії електропередач № 2/07 знайдено в шарі темно-сірого супіску фрагмент вінця гончарного посуду XIV—XVIII ст. та два фрагменти стінок гончарного посуду XVI—XVIII ст. Такі поодинокі знахідки неможливо ідентифікувати чітко, оскільки вони з перевідкладеного шару, який є, напевно, привізним. Було зроблено також креслення розрізів 3 і 4 (археологічних матеріалів не виявлено).

Таким чином, майже по всій довжині траншеї 1 на території окольного граду (давньоруського міста Білгорода) по вул. Калініна зафіксовано стратиграфічні шари, в яких не виявлено археологічного матеріалу або археологічних об'єктів, за винятком трьох фрагментів гончарного посуду XIV—XVIII ст. За таких обставин твердження, що ця територія давньоруського граду не була заселена, було б помилковим та упередженим. Адже це лише одна траншея для заміни старих ліній електропередач на нові, розмірів якої та її розташування її обабіч дороги попід самим тином та огорожею господарських і присадибних ділянок недостатньо для повного з'ясування ситуації щодо існування культурного шару та археологічних об'єктів. Нарешті, територію окольного граду Білгорода вбачається необхідним досліджувати систематично, як територію дитинця та по-

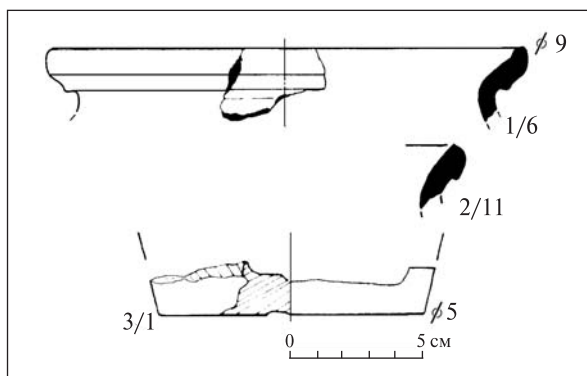

Рис. 1. Фрагменти гончарного посуду X—XI ст. з розкопу 1. Посад ур. Помірки

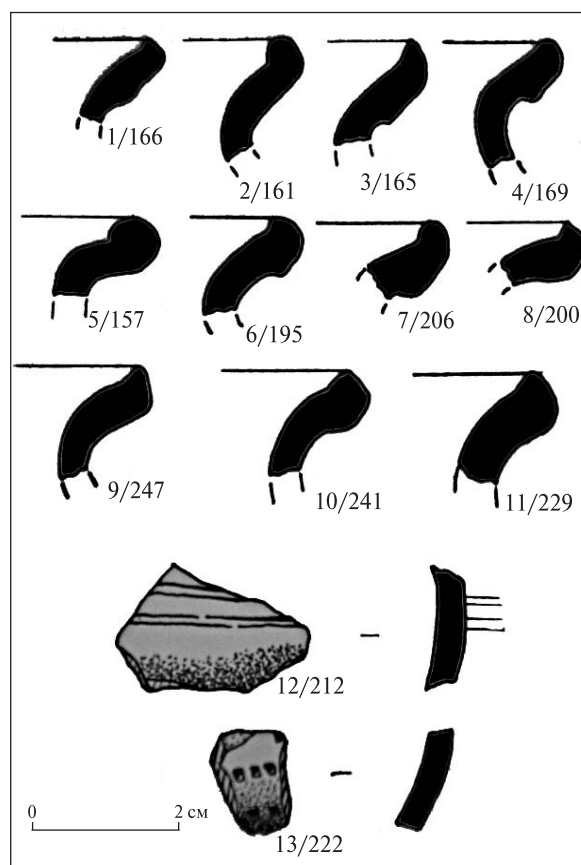

Рис. 2. Фрагменти гончарного посуду XII—XIII ст. з розкопу 2. Окольний град, вул. Леніна, 84

саду, адже інформація за археологічними джерелами саме про цю складову частину міста досить скупа.

У другій половині жовтня, з 22 по 31 включно, проведено дослідження на території посаду, по вул. Леніна, 84. Розкоп 2 було розбито на земельній ділянці площею 50 м², цей земельний наділ попередньо було знівельовано бульдозером за вказівкою замовника, таким чином утворено котлован і знищено культурний шар потужністю 0,2—0,3 м. Розкоп знаходиться обабіч

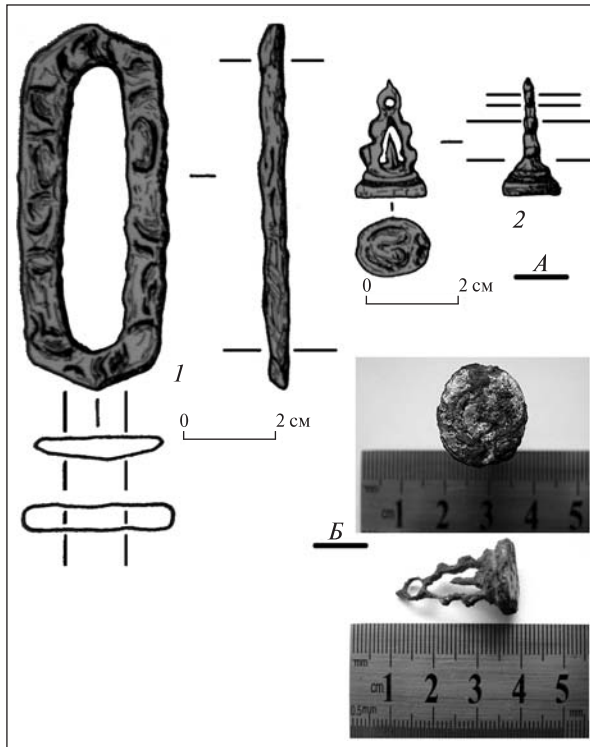

Рис. 3. Індивідуальні знахідки з розкопу 2. Окольний град, вул. Леніна, 84: 1 — кресало; 2 — печатка (А — первинний вигляд до чищення, Б — вигляд після чищення)

дороги за 6 м, з двох боків його обмежує глибокий яр, а з третього — город. Сама ділянка за своєю специфікою має нахил у бік яру, і тому глибини на рівні материка значно різняться. Південно-східний бік розкопу 2 розташовувався в котловані, за 1 м до його стінки. Хоча земельна ділянка була знівельована, культурний шар знищено не повністю, він зберігся потужністю 0,1 — місцями 0,2 м завтовшки.

Масовий матеріал репрезентований фрагментами гончарного посуду давньоруського часу XII—XIII ст. та другої половини XIII—XIV ст. (рис. 2) загальною кількістю понад 500 одиниць. Переважно це фрагменти стінок горщиків, глиняне тісто добре відмучене, подекуди з домішками піску або дресви із соломною чи травою. Випал досить різний, рожевого, сіро-рожевого, коричневого кольору, іноді триколірний, але переважає сірий. Окремі фрагменти стінок трапляються з орнаментом, на кшталт прорізного лінійного орнаменту, штампа.

Досить багато фрагментів вінець, за профілем яких було ідентифіковано їх хронологію. Здебільшого це XII—XIII ст., а також друга половина XIII—XIV ст. Крім того, виявлено дрібні фрагменти гончарного посуду XVI—XVIII ст. Проте, на жаль, датувати конкретними хронологічними межами культурний шар неможливо, оскільки

на одній глибині в одному шарі виявлено фрагменти гончарного посуду як XII, так і XVIII ст.

Так само, як масовий матеріал, різночасовими хронологічними межами репрезентують індивідуальні знахідки. Загальна їх кількість — 10 одиниць. Їх знайдено здебільшого в шарі та окремо дві знахідки було виявлено під час вибирання об'єктів 1 і 3. Вироби з металу (залізо) представлені залізним предметом (знахідка № 3), фрагментом цвяха (№ 5), цвяхом (№ 6), кресалом (№ 7) (рис. 3, 1).

Вироби зі скла: намистина (№ 1) та намистина, ідентична № 1, але з мідним дротом, з двох окремих частин, № 4 з глухого скла. Такі намистини відомі з золотоординського часу (Мамай-Сурка). Їх носили переважно на сережках у вигляді знака питання, яке складалося з кільця діаметром у середньому 1 см та стрижня, який міг бути як цілним, так і складаним з 2—3 рухливих стрижнів. Їх виготовляли з різного кольорового металу, на кшталт бронзи або білону. На них кріпили намистини з глухого скла або перлини. Фрагмент скляної посудини (№ 9) за фактурою можна віднести до пізньосередньовічної доби XVI—XVII ст. Вироби з каменю: фрагмент точильного каменя (№ 10) (кресало), за невеликою формою та морфологією каменя досить подібний до кресал давньоруської доби. Гончарні вироби: фрагмент стінки амфори (№ 8) з рифленою лінійним орнаментом зовнішньою поверхнею. Часову належність та місце імпорту ідентифікувати складно.

Окремо виділимо індивідуальну знахідку № 2 (рис. 3, 2). Виготовлена з металу, якого саме, сказати важко. Це печатка (?), але не із свинцю (!), має основу, на фасі якої розміщено символ, що нагадує літеру «С» (?) (можливий варіант «О»). За своєю формою верхня частина цієї «печатки» має «ялинкоподібний» вигляд, вгорі з отвором, що, очевидно, має функцію пронизки. Найцікавіше, що ця річ відлита, тому що основа цієї «печатки» асиметрична. Говорити про дату її виготовлення важко, адже залізо в давньоруський час видобували сиродутним способом і отримували його у вигляді тістоподібної маси (криці). З XIV ст. його змінив процес рафінування чавуну в кричному горні з метою одержання зварювального заліза. У свою чергу, за допомогою винайденного у XIX ст. способу плавлення залізвмісних матеріалів у мартенівських печах плавити навчилися до текучого стану.

У квадратах Г/3 і Г/4 зафіксовано об'єкт 1 на глибині 1,1 м від рівня денної поверхні. Він орієнтований по осі північний захід — південний схід, завдовжки 3,80 м і завширшки 0,65 м.

Проте розміри цього об'єкта неповні, оскільки більша його частина розміщена за межами південно-східної стінки розкопу. Заповнення об'єкта однорідне — темно-сірий супісок. Виявлений матеріал з цього об'єкта хронологічно датується досить широкими межами — XVI—XVII ст. Масовий матеріал представлений фрагментами стінок і вінець гончарного посуду, а також одним фрагментом покришки та фрагментом декоративної «коронки» з поливою зеленого кольору. Матеріали давньоруської доби репрезентовані фрагментами стінок гончарного посуду та вінець — XIII ст. Крім масового матеріалу виявлено фрагмент жорен, пірофіліт (необроблений), камінь (піщаник) — можливо, зернотерка та шлак. Розміри об'єкта 1 після його вибирання не змінилися, максимальна глибина — 1,55 м від материка (2,35 м від рівня денної поверхні), мінімальна — 0,7 м від материка (1,8 м від рівня денної поверхні).

Об'єкт 2 було зафіксовано на глибині 0,8—0,9 м від рівня денної поверхні. Він має прямокутну форму, орієнтований по осі північний схід — південний захід. Його розміри — 0,48 × 1,26 м. Виявлений матеріал здебільшого представлений фрагментами стінок гончарного посуду давньоруської доби. Після вибирання об'єкта 2 його розміри змінилися і відрізняються від розмірів зафіксованої плями: довжина — 1,26 м, ширина 0,48—0,92 м. У верхній частині котловану цього об'єкта виявлено дерев'яний стовп з металевим дротом. Заповнення об'єкта 2 однорідне, так само як і об'єкта 1, — темно-сірий супісок. Виявлений матеріал не має прямого відношення до цієї стовпової ями, очевидно, фрагменти кераміки були викопані й туди ж засипані разом з ґрунтом, коли стовп було встановлено. Можливо, це залишки стовпа, телеграфного або від лінії електропередач XIX—XX ст.

У квадратах В/1 та Г/1 виявлено об'єкт 3 неправильної прямокутної форми, орієнтований по осі північний захід — південний схід, 0,4—1,55 м завширшки та 4 м завтовшки, але ці розміри зафіксовані не повністю, тому що частина об'єкта 3 розташовується за межами північної та північно-східної стінок розкопу 2. Заповнення цього об'єкта тришарове: зверху розміщений шар гумусу з включенням попелу, маленьких фрагментів печини та вугликів завтовшки 0,1 м; цей шар повністю не перебиває ниж-

ній шар сірого супіску завтовшки 0,3 м на межі квадратів В/1 та Г/1, 0,54 м у квадраті В/1 та 1,27 м у квадраті Г/1; ці два шари заповнення розділяє у квадраті Г/1 невелика лінза попелу завтовшки 4 см. Проте шар попелу фіксується виключно у північно-західній стінці розкопу, у північно-східній його немає.

Масовий матеріал із заповнення цього об'єкта різноманітний, з верхнього до нижнього шару насичений фрагментами гончарного посуду XVI—XVIII ст. Він представлений фрагментами стінок, серед яких трапляються з поливою світло-зеленого та з поливою коричневого кольору з внутрішнього і зеленого — із зовнішнього боків. Крім поливи трапляються фрагменти стінок XVI—XVIII ст. з прокресленим лінійним орнаментом. Вінця XVI—XVIII ст. високі, тонкі, прямі, відігнуті трохи назовні, округле завершення, тісто має домішки дрібного піску, пухке, випал сірого кольору. Крім стінок та вінець пізньосередньовічної доби виявлено фрагмент дещо гончарної посудини з поливою коричневого кольору з внутрішнього боку та світло-рожевого — із зовнішнього, випал сірого кольору з домішками піску. Можливо, це фрагмент кухля.

Керамічні знахідки давньоруського часу виявлено разом з матеріалом XVI—XVIII ст. Крім фрагментів стінок виявлено фрагменти дещо гончарного посуду, одне з яких має сліди підсипки. Фрагменти вінець репрезентовані 21 екземпляром другої половини XII — другої половини XIII ст. та двома — XIII ст. Після вибирання заповнення об'єкт 3 виявився неправильної форми, схоже на те, що це були дві ями круглої форми, які сполучалися неглибоким коридором — 0,3 м від материка.

Виявлений речовий матеріал не дає достатньої кількості інформації для ідентифікації цього об'єкта за його функціональними якостями, тим більше, що інша частина об'єкта залишається поза межами розкопу. Цю площу з огляду на науково-рятувні роботи та через ті чи інші обставини, на жаль, не було можливості прирізати до існуючого розкопу, як того потребує сучасна методика робіт.

Речовий матеріал з культурного шару, що зберігся, датується широкими хронологічними межами — XII—XIII ст. і XIV—XVII ст., а виявлення його на одній глибині свідчить про те, що культурний шар перевідкладений.

Т.В. Ніколова, П.С. Шидловський
**КРЕМ'ЯНИЙ КОМПЛЕКС
МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ЛЕГЕДЗИНЕ**

The article is dedicated to the Palaeolithic finds obtained during the archaeological research of Scythian mound near village Lehedzyno of Uman Region in Cherkasy Oblast. Flint complex is represented by two groups of artefacts belonging to different cultural and chronological layers.

У польовий сезон 2007 р. загоном Трипільської експедиції ІА НАН України (керівник В.А. Круц) під час дослідження кургану скіфської доби поблизу с. Легедзине Уманського району Черкаської області (курган 1) було виявлено крем'яні вироби, віднесені до палеолітичної епохи, загальною чисельністю 25 екземплярів.

Пам'ятка розташовується на високому язикоподібному мисі (близько 225 м над рівнем моря), що є корінним правим берегом притоки р. Тальянка (система Гірського Тікичу) (рис. 1). Вироби з кременю знаходились у перевідкладеному стані в насипу кургану, у його північно-західній частині (траншея 1), у заповненні грабіжницького ходу в північно-східній частині кургану. Таке поширення крем'яних артефактів свідчить про руйнацію археологічної пам'ятки палеолітичної доби як природними (еолові процеси), так і антропогенними (скіфський курган, оранка) процесами.

Вироби виготовлені з різних порід кременю. Для більшості екземплярів матеріалом слугував місцевий «бузький» кремій невисокої якості, що характеризується крупнозернистістю, вапняковими включеннями та жовтувато-сірим кольором на зламі. Виходи цієї сировини часто трапляються у відкладах по берегах приток Південного Бугу, наприклад, нещодавно були зафіксовані поблизу с. Аполянка Уманського району в долині р. Ревуха. Меншою мірою представлений інший тип сировини — якісний кремій темно-сірого кольору з «митою» гальковою або жовтовою кіркою чорного чи сірого кольору. Вироби з такої сировини трапляються

на палеолітичній пам'ятці Трояново. Також незначною кількістю екземплярів представлений світло-сірий кремій з білястими включеннями та вапняковою кіркою.

За характером патинізації та люстрованості комплекс поділяють на дві яскраво виражені групи, причому в обох групах представлені різні типи сировини. До першої групи відносять вироби з щільною молочно-білою патиною, на багатьох з них спостерігається значна люстрованість у результаті активної дії еолових процесів, що свідчить про тривале перебування виробів на відкритому повітрі та про перевідкладення частини матеріалу. Вироби другої групи вкриті блакитною та блакитно-білою патиною незначної товщини. Люстрованість незначна або

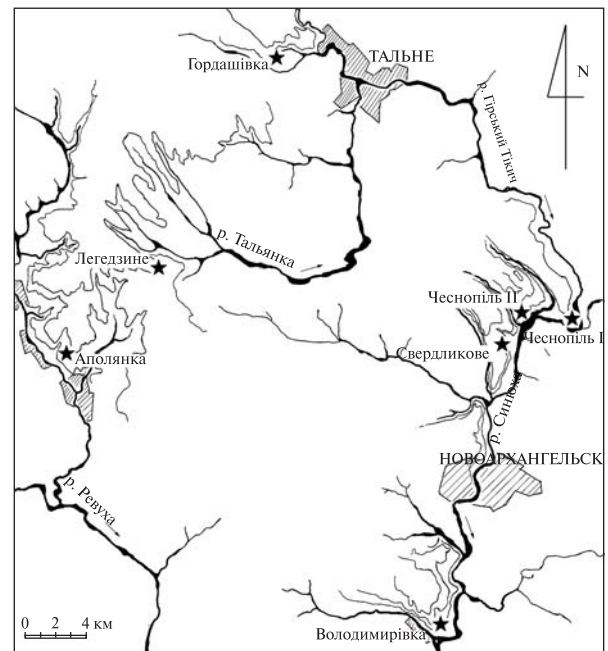

Рис. 1. Пізньопалеолітичні місцезнаходження долини р. Синюха

її немає. На багатьох екземплярах наявні карбонатні натюки. Одне знаряддя має сліди перебування у вогні.

Крем'яний комплекс обох груп представлений як відходами виробництва, так і знаряддями праці.

Відходи виробництва (16 екз.) представлені відщепами, пластинами та уламками. Серед відходів найчисленнішу категорію становлять відщепи (11 екз.), які поділяють на відщепи оформлення нуклеуса (первинний — 1 екз., реберчастий — 1 екз. та підправки площадки призматичного нуклеуса — 1 екз.; рис. 3, 5) та на відщепові заготовки, які здебільшого мають паралельне огранювання спинки (8 екз.).

Другою за чисельністю групою серед відходів є пластини — всього 3 екз. Дві з них є проксимальними частинами поздовжнього та зустрічного сколювання, один екземпляр — медіальною частиною. Незначною кількістю в комплексі представлені уламки (2 екз.).

Вироби з вторинною обробкою представлені 9 екземплярами. Найбільш виразною є серія ножеподібних відщепів з крайовим ретушуванням (4 екз.). Серед них наявне одне біфасіальне знаряддя з радіальним огранюванням спинки та оформлене плоским ретушуванням по черевцю (ніж з обушком) (рис. 2, 4). Другий екземпляр — також двосторонній виріб на масивному відщепі з природним обушком, з нерегулярним пригострювальним ретушуванням (рис. 2, 3). Третій виріб сформовано на дистальному фрагменті відщепу з нерегулярним крайовим ретушуванням, має сліди перебування у вогні (рис. 2, 1). Ще одне знаряддя представлено проксимальним фрагментом пластинчастого призматичного відщепу (фасетована ударна площадка) з крайовим ретушуванням (рис. 3, 1).

У колекції наявне одне масивне одностороннє вістря (гостроконечник), дистальна частина якого сформована високим ламелярним ретушуванням, а проксимальна оброблена обрубувальними сколами (рис. 2, 2).

Серед знарядь є екземпляр ножеподібної широкої пластини з нерегулярною ретушшою по обох краях та тронкованою дистальною частиною (рис. 3, 4), скобель на первинному реберчастому відщепі, робочий край якого сформовано дрібним зубчастим ретушуванням (рис. 3, 6).

У колекції представлено дві скребачки. Один екземпляр є кінцевою скребачкою, робочий край якої сформовано високим ламелярним ретушуванням, з тронкованою про-

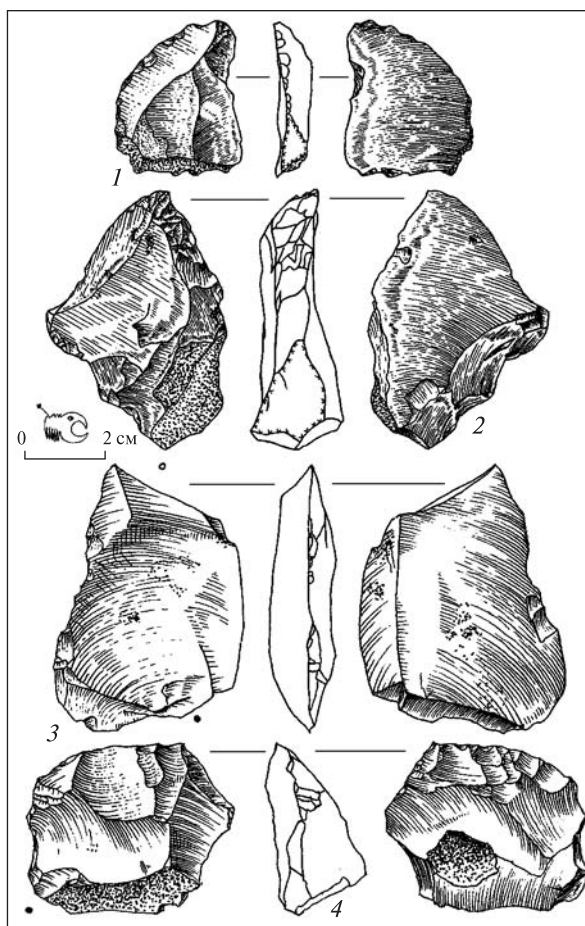

Рис. 2. Легедзине. Курган 1. Вироби з кременю першої групи

ксимальною частиною (рис. 3, 3). Другий виріб — це скребачкоподібне знаряддя на уламку (рис. 3, 2).

Крем'яні вироби різняться між собою не тільки за ступенем патинізації, а й за технологією виробництва, що дає можливість стверджувати про змішаність комплексу і розглядати їх окремо одна від одної.

Перша група представлена виробами, вкритими молочно-білою патиною, з сильним люструванням поверхні. Техніка первинної обробки цієї групи виробів характеризується зняттям масивних відщепових заготовок зі сплоснених паралельних (рис. 2, 1—3) та радіальних (рис. 2, 4) нуклеусів. Відщепи характеризуються широкими непластинчастими пропорціями, радіальними й паралельними негативами попередніх сколів та значним ударним бугорком. Ударна площадка зазвичай нефасетована. Пластинчастість для цього комплексу не характерна.

Знаряддя праці представлені як односторонніми (рис. 2, 1—2), так і двосторонніми (рис. 2, 3—4) виробами. Біфасіальні вироби представ-

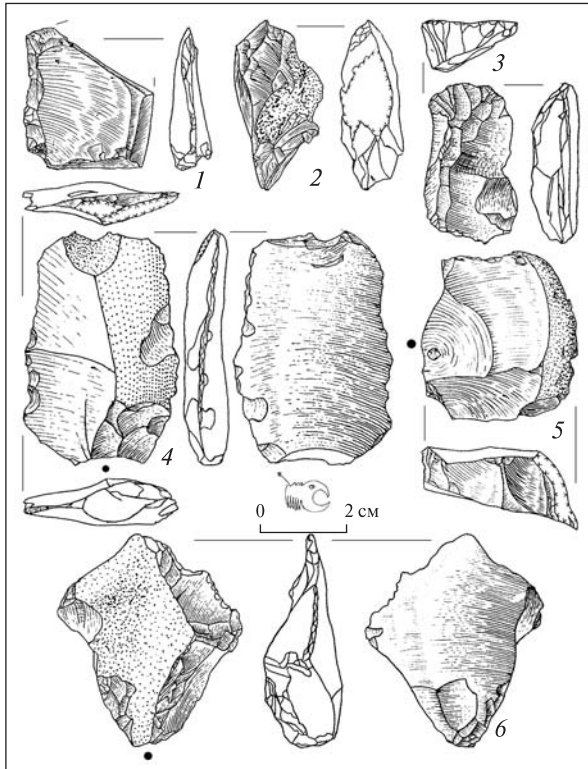

Рис. 3. Легезине. Курган 1. Вироби з кременю другої групи

лені двома ножами на відщепках з обушком. Серед односторонніх виробів становить інтерес високе вістря, робочий край якого сформовано ламелярним ретушуванням.

Техніка вторинної обробки знаряддя першої групи характеризується використанням перлинного та високого ламелярного ретушування по спинці заготовки та плоским підтесуванням по черевцю.

З огляду на протопризматичний паралельний характер первинної обробки, використання плоского підтесування по черевцю заготовки та наявність високого ламелярного ретушування, вироби першої групи попередньо можна віднести до мустьєрської доби — ранньої пори пізнього палеоліту.

Певною аналогією для цього комплексу може виступати оріньякоїдна стоянка Гордівка (басейн Гірського Тікичу) в Тальнівському районі. Слід відзначити переважно відщеповий характер заготовок у ній. Вістря високої форми знайдено аналогії серед матеріалів Радомішльської стоянки, яка має виразні оріньякоїдні риси. Географічно найближчою пам'яткою подібного кола слід назвати місцезнаходження Аполянка (на р. Ревуха), з огляду на протопризматичний характер первинної обробки, переважно відщепові заготовки та на використання плоского підтесування по черевцю (рис. 1).

Вироби *другої групи* відрізняються від попередньої наявністю блакитно-білої патини незначної товщини. За технологічними особливостями до виробів цієї групи відносять як відходи виробництва, так і знаряддя праці з яскраво вираженою призматичністю. Так, серед відходів наявні три призматичні пластини (два проксимальних фрагменти з цятковою ударною площадкою) та відщеп підправки площадки призматичного нуклеуса (рис. 3, 5). Отже, техніка первинного розколювання була спрямована на отримання переважно пластинчастих заготовок з призматичних одноплощинкових та двоплощинкових нуклеусів. Обробка виконувалась м'яким відбійником з використанням реберчастого сколу для початку призматичного розколювання (рис. 3, б). Для зняття більш правильних пластинчастих заготовок використовувалось фасетування ударної площадки (рис. 3, л) та редукція «карнизу» нуклеуса.

Серед прийомів вторинної обробки слід назвати поперечне тронкування заготовки — наявна тронкована по дистальному краю масивна ножеподібна пластина (рис. 3, 4) та кінцева скребачка з тронкованим кінцем, протилежним робочому краю виробу, який оброблений високим віялоподібним ретушуванням (рис. 3, 3). Типовий набір знарядь (кінцева скребачка, ножеподібна пластина, скобель), їхні морфологічні характеристики, використання специфічних прийомів як первинної, так і вторинної обробки сировини свідчать про епіграветський напрям розвитку в рамках пізньопалеолітичної культури.

Так, за технологічними особливостями серед найближчих аналогій слід назвати верхні шари Володимирівської стоянки на р. Синюха, що мають виражений епіграветський характер. Географічно найближчими епіграветськими пам'ятками в цьому регіоні є нещодавно відкриті місцезнаходження на правому березі р. Синюха Чеснопіль I та II. Так, у матеріалах Чеснополя I яскраво представлений прийом реберчастого сколу для формування площини розколювання, фасетування ударної площадки призматичного нуклеуса. В матеріалах Чеснополя II наявні скребачки сформовані високим віялоподібним ретушуванням.

Досить характерним є топографічне розташування пам'ятки — на високому мисі, що переходить у вододільне плато між притоками Тальянки (платоподібний мис маркується наявністю скіфського кургану). Для палеолітичних пам'яток цього регіону відмічалось досить високе топографічне розташування на платоподібних мисах та лесових терасах. Подібне

розташування характерне для короткочасних мисливських стоянок, які функціонували здебільшого в теплу пору року.

Цікавою особливістю пам'яток Легедзине, Аполянка, Чеснопіль I, II є використання місцевої крем'яної сировини, виходи якої зафіксовано поблизу с. Аполянка. Крім того, місцезнаходження Аполянка та Легедзине знаходяться по обох краях вододільного плато між Тальянкою та Ревухою. Наявність виробів з кременю кількох хронологічних рівнів свідчить про привабливість цього регіону для стародавньої людності в різні епохи та про використання одних і тих самих ресурсних баз. У Середньому Побужжі подібна концентрація палеолітичних пам'яток, пов'язаних з геологічними виходами кременю, відома в басейні р. Велика Вись. Однією з найголовніших причин заселеності цієї території з давніх часів була на-

явність природних виходів кременю, який служив основною сировиною для виготовлення знарядь праці.

Таким чином, матеріали місцезнаходження Легедзине представлені двома культурно-хронологічними рівнями. Перший належить до раннього етапу в рамках пізнього палеоліту, тоді як матеріали другого демонструють епіграветський напрям розвитку і, швидше за все, належать до заключної пори палеолітичної епохи. Виявлення нової пам'ятки доби палеоліту на території Середнього Побужжя є досить актуальним сьогодні з огляду на недостатню вивченість цього регіону та зацікавленість ним з боку фахівців в останні роки. Подальше вивчення цієї пам'ятки дасть можливість дещо розширити наше уявлення про культурно-хронологічне районування території Середнього Побужжя в кам'яному віці.

Є.В. Ногін

РОЗВІДУВАЛЬНІ РОБОТИ НЕОЛІТИЧНОГО ЗАГОНУ БАТУРИНСЬКОЇ МІЖНАРОДНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2007 р.

In 2007, archaeological prospecting was conducted on 12 sites of Neolithic, Bronze, Early Iron Ages, and Kyiv Rus period, situated in the basins of the Desna and Seim Rivers within the territory of Bakhmach and Korop Regions in Chernihiv Oblast.

У 2007 р. в період з червня по жовтень неолітичним загоном БатуриНСЬКОЇ Міжнародної археологічної експедиції провадилися розвідувальні роботи на території Чернігівської області в басейнах річок Десни та Сейму, в межах Бахмацького та Коропського районів. Було обстежено 12 пам'яток доби неоліту — бронзи, раннього залізного віку та Київської Русі, на 9 з них закладено розвідувальні шурфи, на 3 було зібрано підйомний матеріал. Розмір шурфів становив 1×1 , 1×2 та 2×2 м, культурний шар розбирався 10—15-сантиметровими горизонтами за допомогою лопат, совків та ножів. Артефакти з кожного горизонту наносилися на окремий план.

Бахмацький район. В околицях с. Паристівка обстежено багатошарове поселення Красна Гора, відоме за матеріалами Ю.С. Виноградського, О.В. Шекуна та ін. Розвідками минулого, 2006 року, на пам'ятці було виділено два пункти — Красна Гора I та Красна Гора II. На пункті Красна Гора I, який містить матеріали доби неоліту — раннього залізного віку, було закладено два шурфи розміром 1×2 м та зроблено зачищення та врізку 1×2 м в береговий схил р. Сейм. У шурфах 1 і 2 було знайдено матеріал доби раннього залізного віку та часів неоліту (культура ямково-гребінцевої кераміки) (далі — КЯГК). Потужність культурного шару становила 0,65—0,7 м. У прирізці до схилу (шурф 3) на глибині 0,35 — 0,45 м було зафіксовано розвал двох посудин — горщика з яйцеподібним денцем та невеликої миски півсферичної форми, що належать до раннього етапу КЯГК.

Неподалік с. Митченки було обстежене поселення Митченки III, відкрите автором під час розвідок 2006 р. Тут було закладено 3 шурфи розмірами 2×2 м по осі захід—схід та два шурфи розмірами 1×1 м по осі північ—південь. Потужність культурного шару становила 0,4—0,5 м. Містить матеріали ранньослов'янської доби та КЯГК доби неоліту. Насиченість матеріалом слабка. На підставі отриманого матеріалу можна припустити, що поселення Митченки III являло собою тимчасовий сезонний табір давніх мисливців та рибалок.

В околицях с. Красне обстежено поселення Серикові Сосни, відкрите автором під час розвідок 2006 р. Поселення за топографічним розташуванням дуже нагадує Красну Гору і також містить два пункти: Серикові Сосни I та Серикові Сосни II. На пункті I було закладено два шурфи розмірами 2×2 м. Потужність культурного шару в них сягала 0,6—0,7 м. У шурфі 1 над материком зафіксовано залишки вогнища (яма 1) із керамікою пізнього етапу трипільської культури, характерною для регіону Поліського Подніпров'я, а також яму 2 із матеріалами КЯГК доби неоліту. В цілому матеріал із цього шурфу містив кілька фрагментів ранньослов'янської кераміки, кераміку доби бронзи (сосницька культура) і велику кількість кераміки та кілька крем'яних знарядь дніпро-донецької культури та КЯГК. У шурфі 2 в материк зафіксовано яму 3, в якій знайдено дрібні фрагменти характерної для КЯГК кераміки та овальний скребок на відщепі. Культурний шар містив матеріали ранньослов'янських часів, сосницької культури доби бронзи і велику кількість кераміки та кілька крем'яних знарядь дніпро-донецької та КЯГК доби неоліту. Загалом поселення Серикові Сосни I надало яскравий і цікавий матеріал доби неоліту, має

добре збережений та насичений культурний шар і є перспективним об'єктом для подальших досліджень.

На пункті Серикові Сосни II було закладено один шурф розмірами 2 × 2 м, один шурф 1 × 2 м та три шурфи 1 × 1 м в різних частинах поселення. Потужність культурного шару сягала 0,7—0,8 м. Матеріал складався з невеликої кількості ранньослов'янської кераміки, кераміки середньодніпровської культури та сосницької культури доби бронзи і великої кількості кераміки та кількох крем'яних знарядь, що належала до дніпро-донецької культури та КЯГК доби раннього й пізнього неоліту. Виділено також нечисленну групу лисогубівської кераміки. У шурфі 4 зафіксовано яму 2, в якій знайдено кераміку дніпро-донецької культури. Як показали проведені роботи, цей пункт також має потужний, насичений артефактами культурний шар і може в майбутньому стати цікавим об'єктом для проведення подальших досліджень.

Поряд з пунктом Серикові Сосни I, за 0,2 км на схід на сусідньому останці, що височить над старицею р. Сейм, було відкрито нову пам'ятку — поселення Рибців Бугор. Тут зібрано підйомний матеріал — кераміку сосницької культури доби бронзи та КЯГК доби неоліту і велику кількість дрібних крем'яних сколів та відщепів. На ділянці з найбільшою концентрацією відходів кременю було закладено шурф розмірами 1 × 2 м. Потужність культурного шару тут становила 0,6 м. Верхня його частина (0,1 — 0,2 м) була дуже насичена дрібними сколами та відщепами кременю, серед яких було знайдено кілька знарядь та кераміка КЯГК. У нижчих нашаруваннях концентрація кременю значно менша, біля північної стінки шурфу зафіксовано яму 1, в якій було знайдено кілька дрібних фрагментів неолітичної кераміки та дрібних крем'яних сколів. Очевидно, на обстеженій ділянці знаходився так званий «точок» — місце виготовлення знарядь із кременю.

Неподалік від поселення Рибців Бугор, за 0,3 км східніше від нього, на тому самому останці було обстежено раніше невідоме поселення Сільченків Бугор. Тут зібрано кераміку та кремінь доби неоліту, а також фрагмент

оселка часів Київської Русі X—XII ст. Культурний шар не обстежувався.

За 3 км на північний схід від поселення Рибців Бугор виявлено також новий пункт в урочищі Стрелиця, що займає високу дюнну грядку на березі р. Сейм. Тут закладено шурф розмірами 1 × 1 м. Культурний шар потужністю 0,4 м містив кераміку дніпро-донецької культури та КЯГК доби неоліту.

Коропський район. В околицях с. Курилівка було обстежено поселення в урочищі Попове, відоме за матеріалами В.Є. Куриленка. Зібрано підйомний матеріал та зроблено зачищення і врізку розміром 1 × 2 м у схил старого кар'єру. Культурний шар потужністю 0,8 м містив матеріали сосницької культури доби бронзи та дніпро-донецької культури і КЯГК доби неоліту.

Неподалік с. Курилівка в урочищі Дубина було обстежено кущ пам'яток, відомий за матеріалами В.Є. Куриленка, що складається з п'яти окремих пунктів: Дубина — Стовпище, Дубина північна, Дубина центральна, Дубина південна та Дубина східна. Підйомний матеріал було зібрано на всіх пунктах, крім Дубини центральної. Він містив кераміку часів раннього залізного віку, доби бронзи та неоліту. На пункті Дубина східна було зроблено зачищення стінки невеличкого кар'єру завдовжки 1 м. Матеріал — кераміка часів бронзи та неоліту КЯГК доволі бідний та маловиразний. Потужність культурного шару тут становила 0,5 м. На Дубині південній було закладено шурф розмірами 1 × 1 м. Потужність культурного шару — 0,65 м. У ньому було знайдено кераміку доби бронзи та КЯГК доби неоліту. Матеріал також бідний і маловиразний.

Таким чином, у ході розвідок 2007 р. було відокремлено круг пам'яток в околицях с. Красне Бахмацького району Чернігівської області, які мають доволі потужний, добре збережений культурний шар доби неоліту — бронзи, що містить господарські, а можливо, й житлові комплекси цієї доби. Ці пам'ятки при проведенні широкомасштабних польових досліджень можуть надати цінні матеріали з історії неолітичного населення межиріччя Десни та Сейму.

Г.О. Пашкевич

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2007 р.

The report presents the results of palaeobotanic research of the Late Neolithic samples from Yosypivka in Busk Region of Lviv Oblast; samples from Rozvazh in Ostrih Region of Rivne Oblast belonging to Trypillya, Volyno-Lyublynska, and Malyt-ska cultures; Trypillyan samples from Pishchana in Talne Region of Cherkasy Oblast; the 11th—12th cc. samples from Roslavske in Kyiv Oblast, and the 17th c. finds from Manhup.

Для палеоетноботанічного дослідження в 2007 р. було отримано різновікові матеріали.

Найдавніші походять з розкопок 2007 р, проведених Експедицією рятівної археологічної служби під керівництвом Д.К. Черновола біля с. Йосипівка Буського району Львівської області. Переглянуто кілька шматків обмазки зі споруди пізнього неоліту (культура лінійно-стрічкової кераміки) загальною масою близько 2 кг. Обмазка містить значну кількість рослинних решток, які, за визначенням, залишились від культурних злаків. Це — уламки або вцілілі квіткові та колоскові півки, уламки стебел світло-жовтого кольору та в деяких місцях — рештки маси чорного кольору, що розсипається при дотику, а порожнини, які з'являються після цього, мають форму зернівок. На жаль, визначити їх належність до певної культурної рослини неможливо. З упевненістю вдалося лише визначити відбитки колосків голозерного ячменю. Такі рослинні залишки можуть свідчити про наявність землеробства на місці, тобто біля досліджуваного поселення, адже очевидно, що рештки від обмолоту не могли бути предметом ввозу.

Значна кількість рослинних решток, переважно колоскових півок, залишилась в обмазці, знайдений Г.В. Охріменко під час розкопок біля с. Розваж, ур. Кошара Острозького району Рівненської області (трипільська, волинолюблінська, малицька культури). Рештки належали, очевидно, ячменю півчастому, про що свідчить зафіксований тут же один відби-

ток зернівки ячменю півчастого. На 17 фрагментах кераміки виявлено також поодинокі відбитки зернівок пшениці півчастої двозернянки та ячменю півчастого.

На шматку обмазки від залишків житла з поселення Піщана Тальнівського району Черкаської області періоду В II трипільської культури, знайденого під час розвідок у 2007 р. м.н.с. відділу енеоліту — доби бронзи Д.К. Черноволом, залишився відбиток значної частини листка вільхи.

Матеріали давньої Русі XII—XIII ст. отримано з розкопок в урочищі Рославське під с. Ходосівка Київської області (розкопки Північної експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом І. Готуна). Всього переглянуто 82 фрагменти кераміки та 170 шматків обмазки невеликого розміру. Сліди рослинної домішки виявлено на деяких шматках обмазки у вигляді відбитків соломин, листя та зрідка відбитків зернівок півчастого ячменю *Hordeum vulgare*, жита посівного *Secale cereale*, пшениці двозернянки *Triticum dicosson*, пшениці однозернянки *Triticum monocosson*. На фрагментах кераміки знайдено відбитки зернівок пшениці м'якої голозерної *Triticum aestivum* s.l. та пшениці двозернянки *Triticum dicosson*.

Значну кількість (3150 мл) обвугленого зерна знайдено у 2006 р. під час розкопок, проведених під керівництвом А. Герцена, північної стіни палацу XVII ст. на Мангупі. Найбільшу кількість становлять зернівки проса *Panicum miliaceum*, на другому місці — зернівки пшениці голозерної м'якої *Triticum aestivum* s.l., на третьому — зернівки півчастої пшениці двозернянки *Triticum dicosson*. Зернівки інших злакових культур та бобових рослин становлять незначну домішку. Це зернівки двох півчастих пшениць — пшениці однозернян-

ки *Triticum monosocum* та пшениці спельти *Triticum spelta*, а також ячменю плівчастого *Hordeum vulgare* і ячменю голозерного *Triticum vulgare* var. *coeleste*. Найбільшу кількість серед бобових рослин становить насіння нуту *Cicer arietinum*; виявлено тут також насіння кінських бобів *Faba vulgaris* та сочевиці *Lens culinaris*.

Для території України знахідка нуту звичайного *Cicer arietinum* дуже рідкісна. В наш час її посіви відомі тільки на півдні України. Однак у світі нут нині посідає третє місце серед бобових рослин. Ця рослина їстівна й кормова, походить з Південно-Західної Азії і належить до традиційних бобових рослин Середземноморського басейну, Західної Азії та Індії. Насіння нуту входило до складу ансамблю, типового для неоліту та епохи бронзи на Близькому Сході. Ця рослина добре росте на вологих ґрунтах у субтропіках та у середземноморському кліматі. Насіння нуту містить до 20 % білка, завдяки чому завжди було важливим продуктом харчування бідноти. Як і горох та сочевиця, нут тісно пов'язаний з початком одомашнення рослин, що відбулося на Близькому Сході.

Кінські боби *Faba vulgaris* (*Vicia faba*) Moench. разом з горохом та сочевицею належать до рослин Старого Світу. Ця рослина росте в теплому кліматі Середземномор'я із сухим літом, подекуди трапляється і в більш північних районах Європи та Азії. Насінини великі, з високим вмістом білка (20—25 %). У деяких країнах Середземномор'я та Азії сухе насіння є джерелом білкової їжі бідного населення. Насіння використовують для годівлі худоби, звідки й походить назва — кінські боби.

У пробах з Мангупу знайдено кілька насінин ефіроолійної рослини коріандру *Coriandrum sativum*. В Європі насіння цієї рослини відоме починаючи з римського часу. В I ст. н. е. Колумелла описував спосіб вирощування коріандру. Біблійна манна, послана Богом під час сорокарічного ісходу ізраїльтян з Єгипту, була саме з насіння коріандру (*white as coriander seeds*). Писемні джерела вказують на використання коріандру передусім для лікування, а пофарбоване насіння під час карнавалів використовувалось як конфеті. Та навіть назва «конфеті» походить від висушених у цукрі насінин.

К.Ю. Пеляшенко, І.В. Голубєва, Ю.В. Буйнов

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ПО вул. ПРИМЕРІВСЬКА У м. ХАРКОВІ

The report presents the results of palaeobotanic research of the Late Neolithic samples from Yosypivka in Busk Region of Lviv Oblast; samples from Rozvazh in Ostrih Region of Rivne Oblast belonging to Trypillya, Volyno-Lyublynska, and Malyska cultures; Trypillyan samples from Pishchana in Talne Region of Cherkasy Oblast; the 11th—12th cc. samples from Rostslavske in Kyiv Oblast, and the 17th c. finds from Manhup.

Протягом 2007 р. на території м. Харкова співробітниками «Слобідської археологічної служби» за участю студентів історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна були проведені охоронні археологічні розкопки виявлених під час експертиз археологічних пам'яток.

У квітні 2007 р. проведено дослідження на багатошаровому поселенні по вул. **Примерівська, 25\27** у Московському районі м. Харкова (керівник К.Ю. Пеляшенко). На площі розкопу 135 м² було зафіксовано культурний шар доби бронзи та пізнього середньовіччя. Поселення розташоване на лівому березі р. Харків (рис. 1, 1). На сьогодні встановити орієнтовну площу поселення доби бронзи неможливо через інтенсивну забудову, в багатьох місцях ґрунтовий шар пошкоджено попередніми земляними роботами. Однак судячи з рельєфу можна стверджувати, що воно займало дюнне підвищення у заплаві лівого берега р. Харків.

Найбільш збереженим виявився культурний шар доби бронзи, потужність якого становила до 0,70—0,80 м (піщаний ґрунт темно-сірого кольору насичений матеріальними залишками). Культурний шар доби пізнього середньовіччя був пошкоджений сучасними земляними роботами. Матеріальні залишки XVIII—XIX ст. фіксуються у перевідкладеному верхньому ґрунті та у заповненні сучасних перекопів разом із сучасним будівельним та побутовим сміттям. У непорушеному вигляді матеріал до-

би пізнього середньовіччя фіксується у заповненні ям 2 і 3, частини яких непошкоджені (рис. 1, 2).

Всього у розкопі виявлено чотири давніх комплекси:

Яма 1 (рис. 1, 2) — господарська яма доби бронзи, має округлу у плані форму. Стінки ями вертикальні, дещо звужені до дна. Заповнення ями — піщаний ґрунт, у якому знайдено дрібні фрагменти ліпного посуду доби бронзи та кістки тварин.

Кам'яний жертвник (рис. 1, 2) — зафіксований у культурному шарі доби бронзи на глибині 0,90 м, являв собою викладку з рваного каменю (піщаник) овальної форми, що складалася з 29 фрагментів.

Яма 2 (рис. 1, 2) — приміщення доби пізнього середньовіччя. Виявлена на глибині 0,9 м, її межа чітко читалася світло-сірим заповненням на фоні чорного супіску. Розміри об'єкта в плані становлять 2,7 × 3,0 м, загальна глибина — 1,80 м. Стінки котловану прямі, вертикальні. На дні фіксувались три стовпові ямки. Вздовж західної стіни, на відстані 0,05 м знаходився жолобок 0,05 м завширшки. Крім того, на захід від північно-східної стовпової ямки на відстані 0,40 м вздовж північної стіни знаходились дві маленькі ямки (діаметр 0,05 м) за 0,10 м одна від одної. Північно-західний кут ями перерізаний більш пізньою та глибокою ямою 3. У заповненні ями знайдено уламки побутової (переважно горщиків з ангобовим розписом, полумисків з ангобовим та рельєфним орнаментом, макітер) та архітектурно-декоративної (теракотових коробчастих кахлів із залишками побілки) кераміки. Дрібна керамічна пластика представлена креймахом зі стінки посуду з червоним ангобовим орнаментом. У комплексі виявлено також уламки скля-

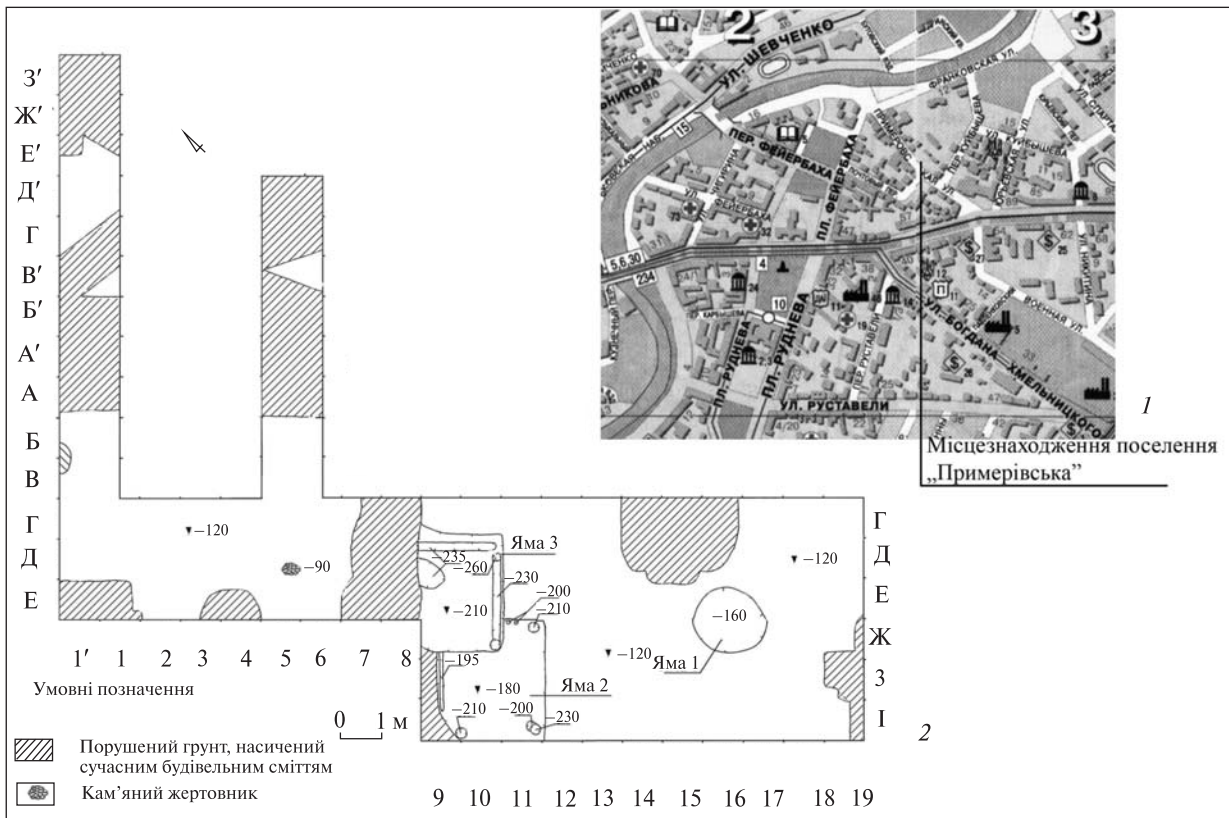

Рис. 1. Ситуаційна схема місця розташування поселення «Примерівська» та план розкопу

ної віконниці та денця посуду. Монета з отвором для носіння на шії мала погану збереженість, проте, очевидно, за низкою ознак вона є українською підробкою під бидгощський півторак Сигізмунда III Вази.

Яма 3 (рис. 1, 2) — приміщення доби пізнього середньовіччя. Була частково зруйнована сучасним перекопом. Її сектор, що зберігся, фіксувався світло-сірою попільною плямою на фоні чорного супіску на глибині 0,90 м. Він мав прямі вертикальні стіни та загальну глибину 2,10 м. Вздовж північної та східної стін комплексу на відстані відповідно 0,20 м та 0,05 м від стін знаходились жолобки 0,20 м завширшки і 2,35 м та 2,20 м завглибшки. На кінцях жолобка, що тягнувся вздовж східної стіни, розмішені стовпові ямки: північна — діаметром 0,20 м, завглибшки 2,60 м, південна — діаметром 0,20 м, завглибшки 2,70 м. Відсутність жолобка вздовж південної стіни комплексу може бути конструктивною особливістю ями. Проте, швидше за все, пояснюється це тим, що його фіксація ускладнена активною діяльністю кротів. На відстані 0,40 м від західної стіни сектора досліджено видовжену еліпсоподібну ямку. Вона може бути інтерпретована як передпічна яма. Асортимент керамічного посуду в ямі 3 більший, ніж у попередній, і представлений уламками гончарних

горщиків з ангобовим розписом, полумисків з ангобовим та рельєфним орнаментом, покришок, глечиків та макітер. У комплексі виявлено також креймахми зі стінок гончарного посуду з червоним ангобовим розписом, уламки теракотових коробчастих кахлів з рослинним і рослинно-геометричним динамічним (килимним) орнаментом, скляні вироби (віконниці, посуд) та уламки точильних каменів зі слідами використання.

Виявлені в культурному шарі матеріальні залишки доби бронзи належать до зрубної культурно-історичної спільноти (ЗКІС). Ліпний посуд представлений уламками банкового посуду та слабкопрофільованих горщиків з різноманітною орнаментациєю (переважно у верхній частині): зигзагоподібний наліпний пружок (рис. 2, 1); прокреслені лінії, структуровані в ялинкову композицію (рис. 2, 16, 17, 19—22); горизонтальний наліпний пружок, розчленований пальцево-нігтьовими вдавненнями (рис. 2, 2, 13, 18); наліпний пружок, розчленований косими насічками паличкою (рис. 2, 5, 7, 28); прокреслені лінії (рис. 2, 8, 9, 15); відбитки дрібнозубчастого штампа (рис. 2, 22); відбитки шнура (рис. 2, 11); вдавнення палички (рис. 2, 4, 7, 23); цікавий уламок стінки ліпного посуду, прикрашеного рядом зернових ямок та гребінцевими розчосами по всій поверхні (рис.

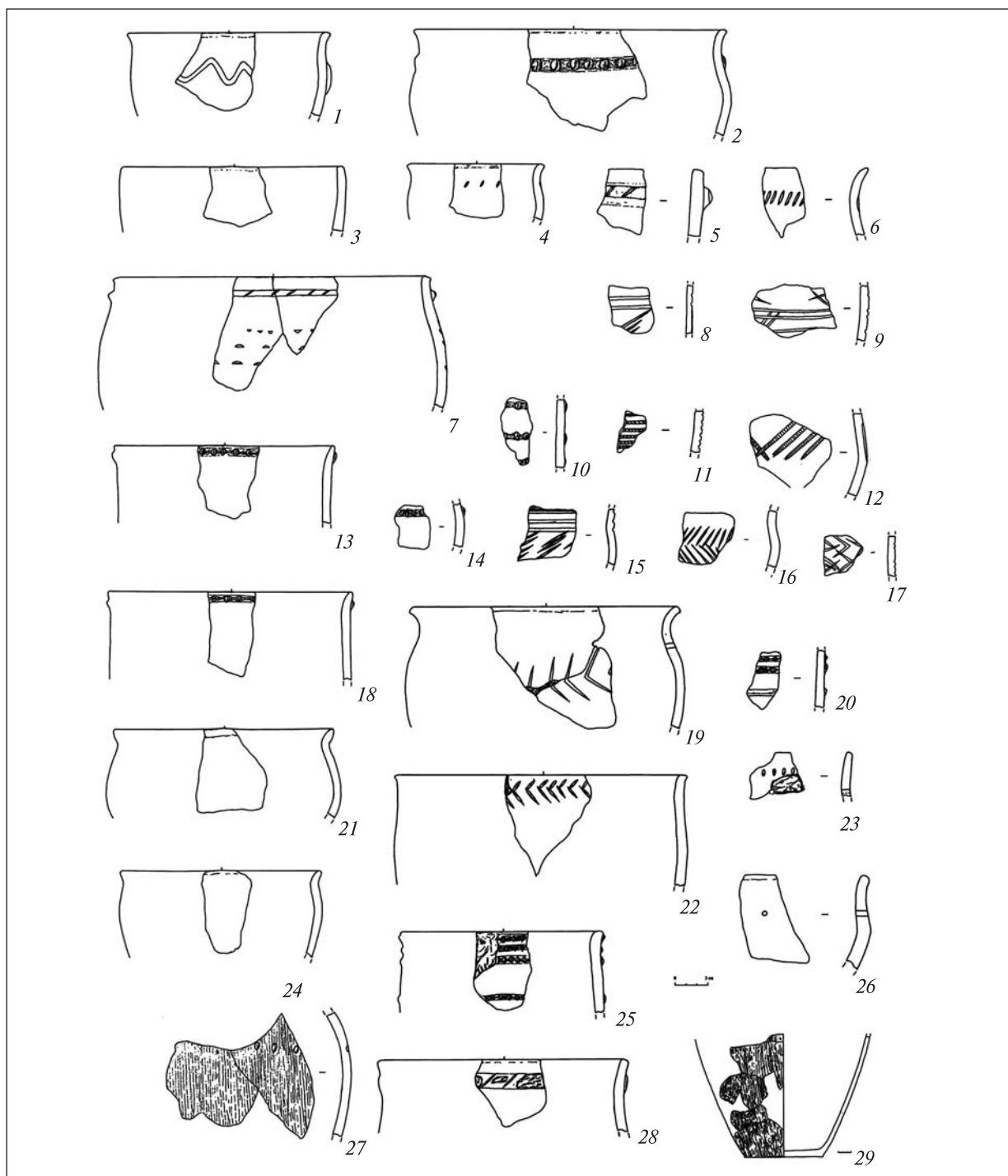

Рис. 2. Знахідки доби бронзи з поселення «Примерівська» (глина)

2, 27), зовні він нагадує кераміку малобудківського типу (ранній етап бондарихинської культури). Важливо відзначити знахідки фрагментів з багатопружковою орнаментациєю, виявлені на глибині 0,90 м. Пружки розчленовані пальцево-нігтьовими вдавненнями в кілька горизонтальних рядів (рис. 2, 10, 20, 25).

Чітких хроноіндикаторів на поселенні не знайдено. Типологічний аналіз і характер орнаментациї дають підставу віднести цю пам'ятку

до пізнього етапу бережновсько-маївської культури зрубної культурно-історичної спільноти.

Залишається нез'ясованим культурно-хронологічне положення кераміки з багатопружковим орнаментом. Однак за характером розчленування, складом глини, обробкою зовнішньої поверхні та стратиграфією є підстави пов'язувати її тільки зі зрубною КІС. Якщо це так, то з'являється ще один доказ гіпотези про участь племен культури багатопружкової ке-

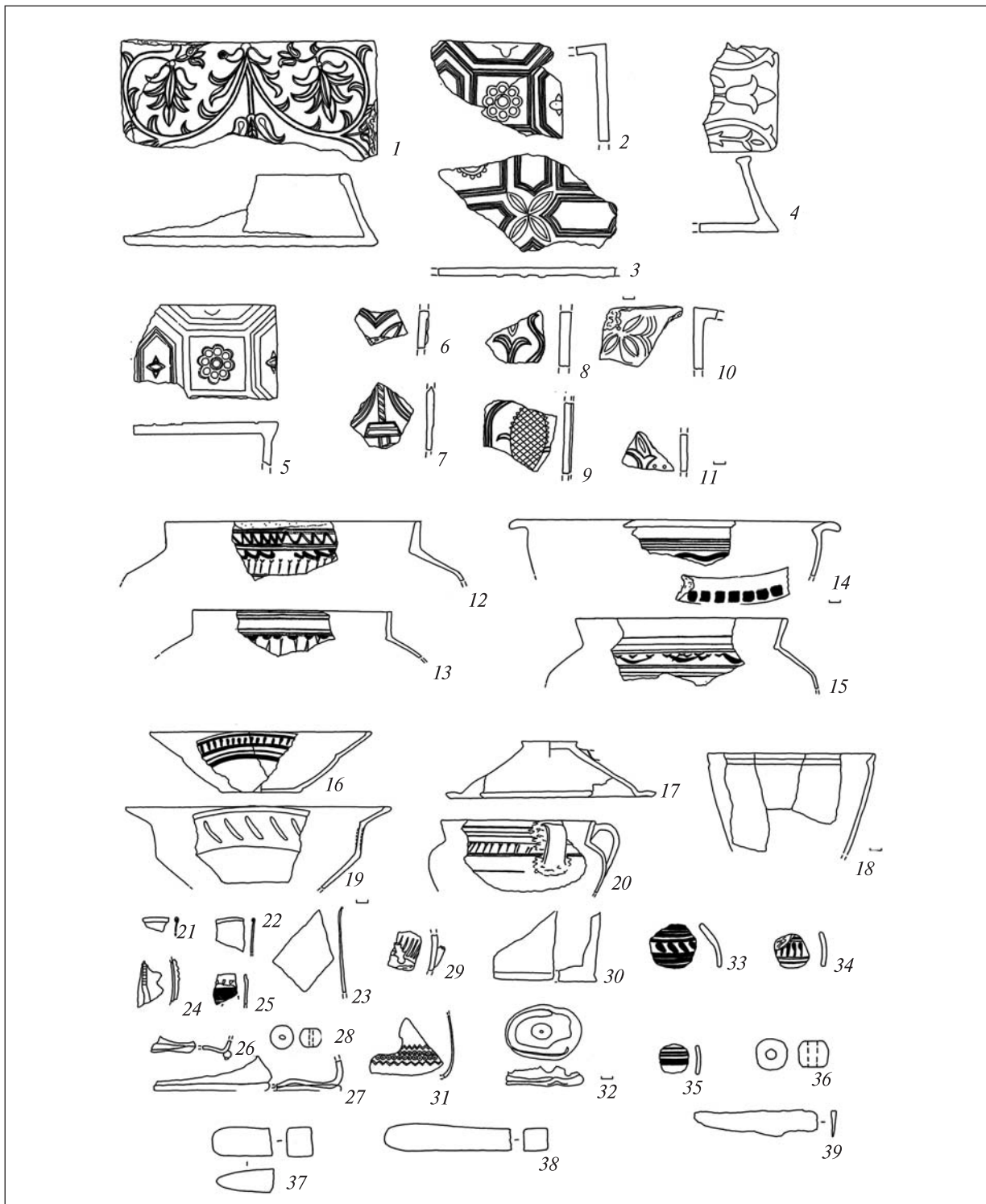

Рис. 3. Знахідки доби пізнього середньовіччя з поселення «Примерівська»: 1–20, 33–36 — глина; 21–32 — скло; 37, 38 — камінь; 39 — залізо)

раміки у формуванні зрубної КІС на території України. Не виключено також, що поселення могло виникнути раніше, оскільки в нижніх шарах виявлено кераміку з багатопружковою орнаментацією.

Речовий матеріал доби пізнього середньовіччя представлений переважно уламками побу-

тової й архітектурно-декоративної кераміки та кістками тварин. Трапляються також вироби зі скла, каменю та заліза.

Побутова кераміка виготовлена зі щільної, добре відмуденої глини з великим відсотком піску. Стінки виробів тонкі (0,3–0,5 см), добре пропечені. Випалення виробів проводилось як

у відновному, так і в окисному середовищах. Відповідно перші орнаментовані переважно рельєфним орнаментом у вигляді горизонтальних креслених та вертикальних лискованих смуг. Переважна ж більшість посуду випалювалась в окисному середовищі, мала різні відтінки світлих (бежевий, червоний, жовтий) кольорів і була орнаментована ангобовим розписом (барботин). Серед орнаментальних композицій слід відзначити такі елементи, як прямі та хвилясті горизонтальні лінії, гачки, крапки та штрихи. Орнамент наносився на верхню частину посуду (від краю вінця до середини тулуба). Серед цієї категорії знайдок кількісно переважають горщики різних розмірів з діаметром вінець від 11 до 23 см. Усі вони мають маленьке (1,5—3 см заввишки) пряме вертикальне вінце, що різко переходить у високе, інколи з ребром, плече (рис. 3, 12, 13, 15). Інші групи посуду представлені невеликою кількістю уламків. Покришки переважно сірого кольору і неорнаментовані (рис. 3, 17). Через фрагментарність матеріалу діаметри встановити не вдалося. Полумиски світлих кольорів орнаментовані різнокольоровим ангобовим розписом та косими зрізами із зовнішнього краю денця, сірий — косими вдавненнями (рис. 3, 16, 19). Фрагменти світлих глечиків орнаментовані розписом, сірого — вертикальними лискованими смугами. Така сама тенденція (прикрашення світлих виробів розписом, сірих — рельєфним орнаментом) спостерігається і на уламках глечиків та макітер (рис. 3, 14, 20).

Архітектурно-декоративна кераміка представлена уламками лицьових коробчастих теракотових кахлів. Тісто виробів щільне, добре відмулене, з великим відсотком піску. Лицьові

пластини кахлів відтиснуті в матрицях, румпи доліплено на гончарному крузі. Випалено виробу в окисному середовищі за високої температури. На переважній більшості виробів залишилась побілка, що свідчить про їх використання в кахляній печі. Усі вони прикрашені рослинними та геометричними композиціями. Орнамент має переважно динамічний (килимовий) характер (рис. 3, 1—11).

Дрібна керамічна пластика представлена креймахами, що виточені зі стінок гончарного посуду з червоним ангобовим розписом та пряслом (рис. 3, 33—36).

Серед фрагментів скляних виробів слід відзначити денця пляшок з кільцевими та стінки з гофрованими стрічками, уламки віконниць та намистину. Виділяються з описаного матеріалу дрібні фрагменти вінця мініатюрного скляного посуду, орнаментованого червоними, рожевими та жовтими елементами (рис. 3, 21—32).

Крім того, знайдено два уламки точноно каменя (рис. 3, 37, 38) та залізний ніж (рис. 3, 39). Мідна монета має погану збереженість, що ускладнює її атрибуцію. Проте за складом ознак її можна інтерпретувати як українську підробку під бидгощський півторак Сигізмунда III Вази.

Виявлені археологічні матеріали підтверджують дані писемних джерел про заселеність «Захарківської частини» міста не пізніше останньої чверті XVIII ст., дають інформацію про матеріальну культуру і побут населення та про деякі елементи традиції житлобудування.

Таким чином, охоронні дослідження по вул. Примерівська, 25/27 дають уявлення про загальну картину життя в минулому на цій території.

С.В. Переверзев, П.М. Васильев

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ ПОЛІСЬКЕ-1 У КОРОСТЕНЬСЬКОМУ РАЙОНІ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

The Neolithic settlement Poliske 1 was discovered in Korosten Region of Zhytomyr Oblast in May 2007. The excavations allowed the authors to conclude that the settlement belonged to Yanislavytsya culture region of Zhytomyr Polissya. The structure of flint complex shows that the site should be interpreted as a workshop.

У травні 2007 р. співробітники ДП ОАСУ Інституту археології НАН України С.В. Переверзев та В.О. Манько провели наукову експертизу земельної ділянки (площа 15, 3332 га), наміченої для будівництва об'єкта комплексної забудови індивідуальних житлових будинків, розташованої на землях резервного фонду Поліської сільради Коростенського району Житомирської області. В ході збирання підйомного матеріалу та шурфування було виявлено неолітичну стоянку Поліське 1.

Пам'ятка розташована між селами Поліське (250 м на південний захід) та Рудня (600 м на південний схід). Займає південно-східний пологий схил піщаного підвищення першої надзаплавної тераси ріки Уж. Висота над рівнем заплави — близько 1,4—1,6 м. Відстань від русла річки — близько 150 м. Із північного сходу примикає до заболоченої улоговини. Поверхня задернована, раніше розорювалася.

На поверхні було зібрано археологічні артефакти: нуклеуси, пластини, відщепи. Знахідки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку, що простяглася з південного заходу на північний схід приблизно на 240 м при ширині 50 м.

З метою виявлення культурного шару було зроблено зачищення ями площею близько 25 м², що була залишена після несанкціонованого забору піску місцевими жителями, та закладено два шурфи розміром 2 × 2 м. У шурфах та під час зачищення ями було виявлено таку стра-

тиграфію: дерновий шар потужністю до 10 см, пісок гумусований коричневий — 20—30 см, пісок сіро-жовтий — простежений до глибини 20—30 см. У результаті було зафіксовано культурний шар доби неоліту. Культурний шар перевідкладений по горизонталі та вертикалі внаслідок механічного переміщення в процесі сільгоспробіт. Основна кількість матеріалу розташована в нижній частині гумусованого коричневого піску.

З 18 жовтня по 21 листопада було проведено науково-рятивні археологічні розкопки неолітичної стоянки Поліське 1. Було закладено розкоп площею 232 м², який було розбито на квадрати розміром 2 × 2 м. Дерновий шар знімався за допомогою лопат. Шар гумусованого коричневого піску, де була сконцентрована основна кількість археологічного матеріалу, досліджувався 10-сантиметровими прошарками. Знахідки шифрувались та поквратно складалися в пакети. Крем'яний комплекс цього шару становив 3378 знахідок.

Техніку розщеплення характеризує 47 нуклеусів, 3 пренуклеуси, 10 нуклеподібних уламків, 7 реберчастих сколів та 8 авіважів. Переважна більшість нуклеусів (22 одиниці) — одноплощинні з торцевим фронтом сколювання. Також знайдено 5 підконічних, 9 підпризматичних, 4 плоских, 2 S-подібних та 5 нуклеусів із суміжними фронтами сколювання, розміщеними під кутом 90° (рис. 1, 1—5).

Виробів із вторинною обробкою — 111 одиниць. Численніша категорія виробів представлена відщепами з виїмками — 37 штук та відщепами з ретушшю — 18. Пластин з виїмками та ретушшю — по 9 екземплярів. Скребоків налічується 8 одиниць, серед яких 6 кінцевих та 2 бічних, усі виготовлені на відщепках (рис. 2, 10,

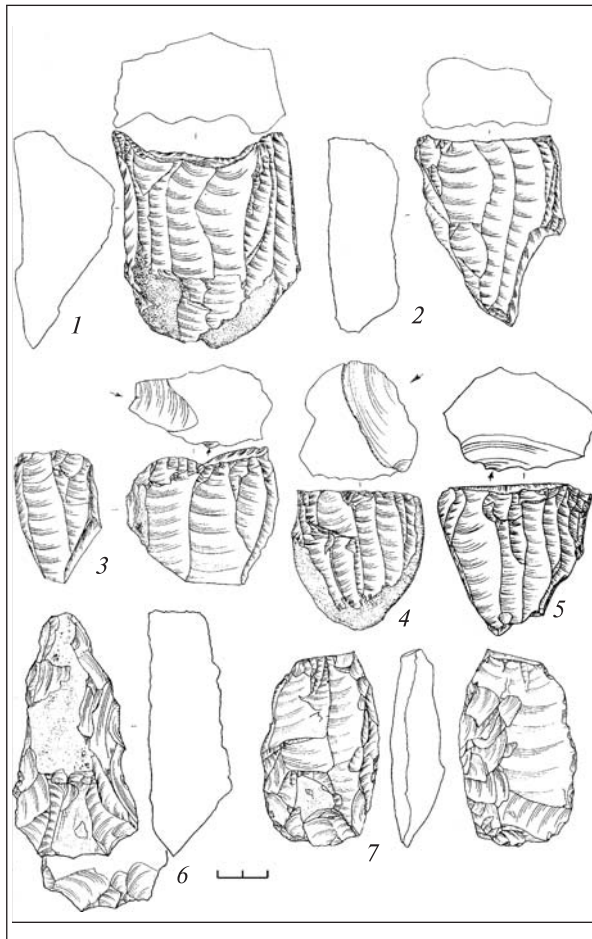

Рис. 1. Крем'яний комплекс: 1—5 — нуклеуси; 6, 7 — біфаси

13—14). Різців — 9, з яких 7 представлени кутовими формами (3 на пластинчастих заготовках та 4 — на відщепках), один бічний на відщепі та один бічний виїмчаторетушний на пластині (рис. 2, 7, 9, 16). Крім того, знайдено 2 косотронковані пластини (рис. 2, 12), 2 прямо-тронковані пластини (рис. 2, 5, 6), 4 скобелі, 2 стамески, 2 долота (рис. 2, 17, 18), поздовжній скол з ретушю, реберчастий скол з ретушю та одне комбіноване знаряддя на відщепі (кінцевий скребок-кутовий різець) (рис. 2, 11).

Комплекс оснащення металевій зброї представлений однією середньовисокою асиметричною трапецією з круторетушованими сторонами з мікрорізцевим сколом на лівому куті та з плоскими сколами макрозносу по нижній основі з черевця (рис. 2, 1), одним яніславицьким вістря з опуклоретушним кінцем (рис. 2, 2) та трьома вістрями зі струменистою ретушю (рис. 2, 3, 4, 8).

У крем'яному комплексі є три біфаси: біфас на масивному відщепі, що охопив весь фронт сколювання одноплосинного нуклеуса з під-

тесуванням на дистальному кінці з боку спинки, а також пласким підтесуванням на дистальному кінці та по краю з черевця (рис. 1, 7); біфас на пласкому масивному відщепі з виділеними ребрами з кінцевим лезом, яке оформлене зустрічними сколами (рис. 1, 6); масивний морозобійний відщеп з оформленим по краях перехватом та двома сколами макрозносу.

У процесі розкопок у квадратах 27—32, 35—40 було виявлено залишки непотурбованого педотурбаціями культурного шару, який знаходився на межі коричневого та сіро-жовтого пісків у піску помаранчевого кольору потужністю до 20 см. Знахідки розміщені *in situ*. Цей шар умовно позначений як «шар 2». Шар 2 розбирався горизонтальним зачищенням за допомогою ножів та щіток. Грунт просіювався крізь сито з отворами розміром 0,2 см.

Крем'яний комплекс шару 2 представлений 636 знахідками.

Техніку розщеплення крем'яного комплексу характеризують чотири нуклеуси, серед яких

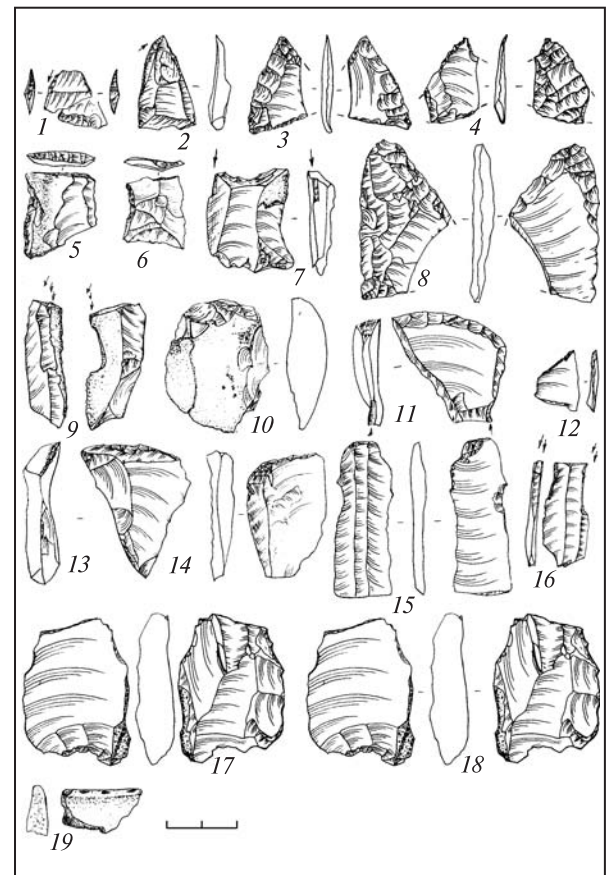

Рис. 2. Крем'яний комплекс: 1 — трапеція; 2 — яніславицьке вістря; 3, 4, 8 — вістря (енеоліт); 5, 6, 12 — тронковані пластини; 7, 9, 16 — різці; 10, 13, 14 — скребки; 11 — комбіноване знаряддя; 15 — пластинка з виїмкою; 17, 18 — долота; 19 — кераміка

три одноплосинних торцевих, один — одноплосинний косоплосинний підконічний з пласким фронтом сколювання та один нуклеус двоплосинний косоплосинний з пласким і торцевим фронтами сколювання, що розміщені під кутом 90° (рис. 3, 1—5), та один авіаж.

Вироби із вторинною обробкою представлені всього двома кутовими різцями, один з яких двогранний (рис. 3, 6, 7).

Основна кількість знахідок — це відходи виробництва та заготовки.

Пластинчастих заготовок виявлено 49 одиниць, серед яких: пластини¹ та їх перетини — 14, пластинки² та їх перетини — 26, мікропластинки³ та їх перетини — 9. Первинні відщепи налічують 30 одиниць, вторинні — 371, лусочки — 172, уламки кременю — 5. Знайдено один різцевий скол.

Автори цієї публікації вирішили не давати статистичної таблиці крем'яних виробів стоянки, оскільки її дані, безперечно, будуть корегуватись у процесі подальших польових досліджень пам'ятки.

Як сировинну базу використовували, як правило, місцевий житомирський кремій жовтого кольору низької якості, рідше — крупнозернистий волинський кремій сірого кольору дещо кращої якості, що зумовило характер розщеплення. Розщеплення здійснювали як віджимною, так і відбійною технікою, для чого застосовувався і м'який, і твердий відбійники. Процес розщеплення був спрямований на отримання пластинчастої заготовки середньої ширини, рідше — відщепів. Проте якість кременю не завжди це дозволяла, про що свідчать невелика кількість нуклеусів максимальної спрацьованості та значна кількість «невідпрацьованих» нуклеусів зі слідами заломів по фронту сколювання при підправлянні площадки (рис. 1, 3—5) та іншого технологічного браку.

Склад крем'яного комплексу: значна кількість нуклеусів, наявність пренуклеусів, значний відсоток відходів виробництва та невеликий — виробів із вторинною обробкою — дає можливість інтерпретувати стоянку як майстерню для отримання заготовок. Незначна кількість первинних відщепів свідчить про те, що первинне розщеплення здійснювалося за

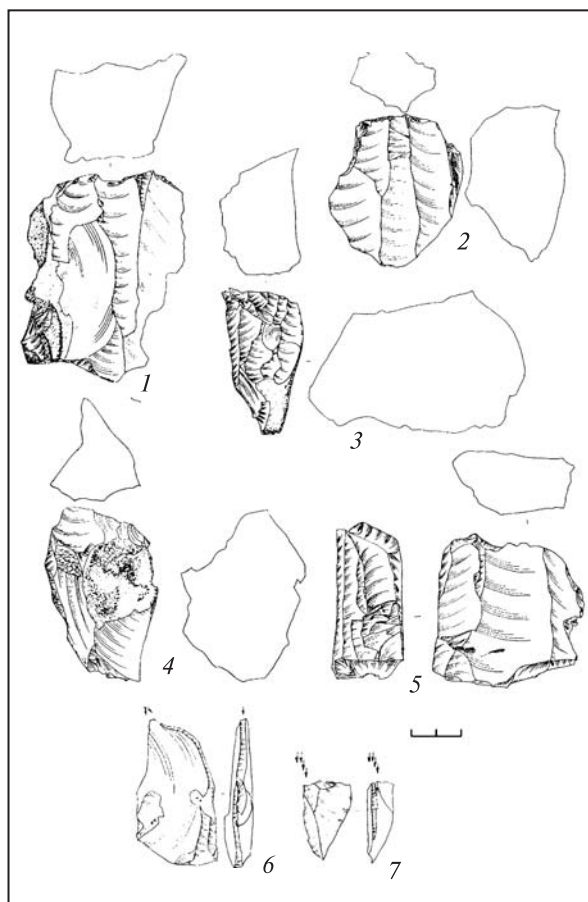

Рис. 3. Крем'яний комплекс. Шар 2: 1—5 — нуклеуси; 6—7 — різці

межами стоянки або місце первинного розщеплення ще не досліджене.

Матеріали стоянки виглядають культурно гомогенними, незважаючи на перевідкладеність значної частини культурного шару. Віджимна техніка розщеплення (відбійна, на наш погляд, могла застосовуватись в окремих випадках: при підготовці ядрища до розщеплення та, можливо, у випадках, коли якість кременю не давала можливості застосування віджимної техніки) та склад крем'яного комплексу — одноплосинні торцеві та інші однобічні нуклеуси для отримання правильних віджимних пластин, наявність нечисленних ядрищ для відщепів, необхідних для отримання «велораких» скребків, наявність біфасів, трапеції з мікрорізцевим сколом та яніславицького вістря — дають можливість ототожнювати стоянку з яніславицьким поселенням. На користь цієї думки свідчить також фрагмент вінця з овальними наколами (рис. 2, 12). За фактурою тіста (глина з домішками піску та рослинності) та характером орнаментатії він подібний до кераміки першої групи (за В.І. Непріною) поселення біля хутора

¹ Пластини — ширина від 1,5 см.

² Пластинки — ширина від 0,7 до 1,5 см.

³ Мікропластинки — ширина до 0,7 см.

Тетерівський. Це дає підстави визначити час існування стоянки серединою VI тис. до н. е. Вістря зі струменистою ретушшю беззаперечно є пізнішою іншокультурною домішкою.

У процесі досліджень було виявлено об'єкти киеворуського часу (840 ± 50 BP): два короткочасних житла та шість вогнищ. Житла й вогнища також робилися за допомогою ножів і

щіток, ґрунт просіювався крізь сито. Як це не дивно, але середньовічного матеріалу не виявлено. Крем'яний інвентар, виявлений під час дослідження об'єктів, знаходиться разом із матеріалом перевідкладеного шару. Крім археологічних артефактів відібрано значну кількість зразків деревини, деревинного та кісткового вугілля.

С.В. Переверзєв, І.М. Хоптинець, П.С. Шидловський

ВЕЛИКИЙ ДИВЛИН — НОВА ПАМ'ЯТКА ДОБИ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НА ЖИТОМИРЩИНІ

The paper presents the materials from the new Palaeolithic site Velykyj Dvlyn (Luhyny Region in Zhytomyr Oblast). The location of the site, topography, and technology of flint working are considered. The analysis of flint materials allows the authors to conclude about Epigravettian tradition of flint working, and view the site as the remains of a temporary settlement.

У польовий сезон 2007 р. співробітниками ДНЦ захисту культурної спадщини, Кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інституту археології НАН України було проведено розвідку в Лугинському районі з метою виявлення та дослідження нових пам'яток доби первісності на території Житомирської області. Під час розвідки було досліджено місцезнаходження Великий Дивлин Лугинського району, матеріали якого попередньо були віднесені до доби пізнього палеоліту.

Пам'ятка розташована за 1 км на північний схід від хат с. Бучмани на краю вододільного плато між річками Жерев та Дивлінка (урочище «Гора Султанка»), поруч з давньоруським городищем, що має позначку 200,6 м над рівнем моря.

Підйомний матеріал зібрано з площі 10 × 15 м, що свідчить про досить чітку локалізацію пам'ятки. З метою з'ясування стратиграфії та глибини залягання культурного шару було закладено шурф розмірами 1,0 × 1,0 м, завглибшки до 0,6 м. Стратиграфія місцезнаходження така: 1) дерновий (орний) шар — 0—25 см; 2) шар гумусованого піску — 25—40 см; 3) шар білуватого стерильного піску. Окремі артефакти було знайдено в орному шарі, проте основна маса йшла на межі другого і третього шарів і розміщувалась ниточно. Близькість культурного шару до сучасної поверхні пояснюється високим топографічним розташуванням пам'ятки та розвіюванням верхніх шарів ґрунту.

Подібний характер залягання культурних решток зафіксований і для інших палеолітичних пам'яток Житомирського Полісся, які мають високе топографічне положення. Так, культурний шар Радомишльської стоянки залягав у сірувато-жовтому суглинку, який підстеляє сіруватий пісок, на глибині 0,6—0,8 м. Культурні рештки стоянки Шоломки 1 залягали у жовтобілястому суглинку на глибині 0,2—0,35 м.

Внаслідок незначної глибини залягання відбувається активна руйнація пам'ятки сильними еоловими процесами та оранкою, що засвідчено значною кількістю матеріалу зібраного з поверхні (124 екземпляри). Кількість решток з шурфу — 57 екземплярів, що свідчить про досить насичений культурний шар пам'ятки. Матеріали шурфу надають досить значний відсоток знарядь праці (10 екз., 17,5 %), що дає можливість стверджувати про наявність тут стоянки первісних мисливців.

Як сировина використовувався якісний темно-сірий з білястими включеннями волинський кремій з вапняковою кіркою. Всі вироби мають світло-блакитну патинізацію. Великі розміри первинних відщепів свідчать про наявність родовищ цієї сировини поблизу пам'ятки.

Загалом колекція виробів налічує 181 екземпляр, представлена як відходами виробництва (132 екз., 73,3 %), так і знаряддями праці (48 екз., 26,7 %). Серед відходів виробництва найчисленнішу групу становлять відщепи (76 екз.). Значна кількість цих виробів є сколами оформлення нуклеусів (17 екз. первинних та один відщеп підправки площадки). Також наявні фрагменти 8 призматичних пластин та 5 пластинок.

Нуклеуси (рис. 1) представлені 13 цілими екземплярами та нуклеподібними уламками (9

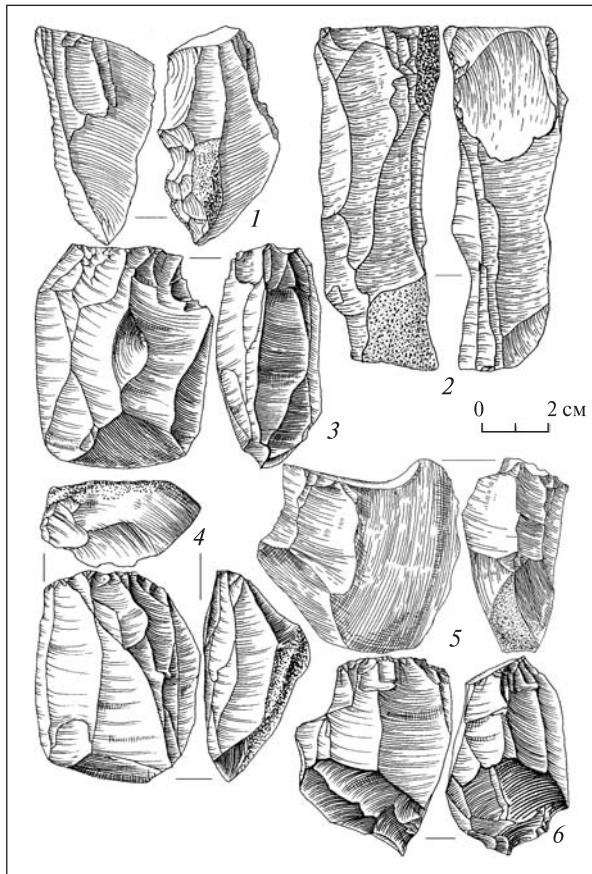

Рис. 1. Великий Дивлин. Нуклеуси

екз.). Нуклеуси призматичні, одно- та двоплощадкові, орієнтовані на зняття правильних, ретельно огранених середньошироких пластин. Одноплощадкові (6 екз.; рис. 1, 1, 3–5) виготовлені на сплюснених жовнях кременю. Двоплощадкові (7 екз.; рис. 1, 2, 6) поділяють на біпоздовжні (5 екз.), з суміжними площадками (3 екз.) та альтернативного сколювання (2 екз.).

Знаряддя праці (49 екз.) представлені ретушованими відщепами та пластинами, скребачками, різцями, скобелями, проколкою та вістрям. Серед виробів з вторинною обробкою найбільшу групу (17 екз.) становлять ретушовані відщепи (рис. 3, 3). Ретушованих пластин трохи менше — 11 екз. Серед них виділяється серія виробів (6 екз.) з тронкованими проксимальним або дистальним кінцями (рис. 2, 10–13; рис. 3, 1). Також наявні масивна пластина та пластинка з крайовим ретушуванням (рис. 3, 6; рис. 2, 4).

Категорія скребачок (9 екз.) представлена переважно кінцевими середньовисокими на відщепі (6 екз.; рис. 2, 16, 17, 19, 20). Наявні дві високі скребачки на масивних відщепі з підтесуванням по черевцю (рис. 3, 7). Також наявні скребачкоподібні вироби на пласти-

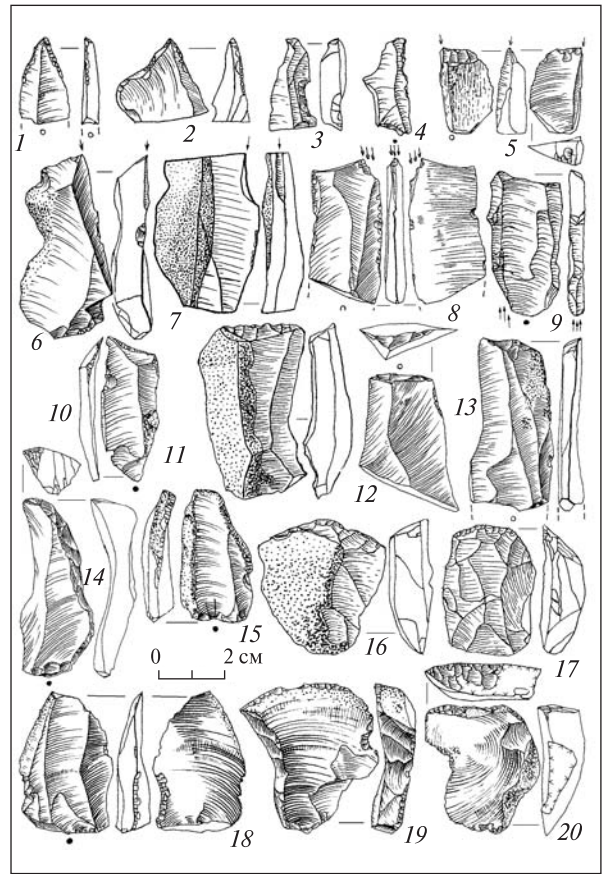

Рис. 2. Великий Дивлин. Знаряддя праці

нах (рис. 2, 14, 15) та на торцевому нуклеусі (рис. 1, 1).

Різці (6 екз.) однаковою мірою представлені боковими типами (рис. 2, 5, 6, 9) та на куті зламаної пластини (рис. 2, 7, 8). У незначній кількості в колекції наявні скобелі (4 екз.), виготовлені як на відщепі (рис. 2, 18; 3, 2, 4, 5), так і на фрагменті пластинки (рис. 2, 3). Крім того, серед матеріалів наявні один екземпляр проколки на відщепі (рис. 2, 2), одне вістря на дистальному фрагменті пластини (рис. 2, 1) та один ретушер.

Така кількість підйомного матеріалу дає можливість попереднього аналізу технологічних особливостей обробки сировини. Техніка первинної обробки характеризується використанням переважно одноплощадкових нуклеусів для зняття середньошироких пластин. У процесі редукції нуклеуси могли набувати двоплощадкових форм, коли одна площадка виконувала допоміжну функцію. Спостерігається використання торця нуклеуса для зняття більш правильних пластин.

Переважна більшість виробів виготовлена без фасетування ударних площадок. Для отримання якісних заготовок використовувалось виділення дрібними ударами певних зон

на площадці нуклеуса, а також абразивне при- шліфовування краю площадки. В техніці вто- ринної обробки досить широко застосовував- ся прийом поперечного тронкування (пласти- ни, бокові різці).

Такі характеристики свідчать про досить розвинений етап в рамках пізнього палеоліту і про епіграветський шлях розвитку загалом. На жаль, відсутність мікроінвентарю серед під- йомного матеріалу не дає можливості для більш докладної культурної інтерпретації пам'ятки. Найближчими аналогіями виступають епігра- ветські комплекси північної Житомирщини, розташовані на південному краї Овруцько- Словечанського кряжу — Довгиничі, Збраньки та Шоломки 1. Так, Великий Дивлин зближує з Шоломками певні ознаки первинної обробки сировини: висока пластинчастість комплек- су, переважання одноплощадкових ортогонат- них нуклеусів, відсутність фасетування відбив- ної площадки. Знаряддя праці, представлені на місцезнаходженні, також цілком характерні для комплексу з Шоломок (скребачки, бокові та кутові різці, поперечно тронковані пласти- ни, свердло-проколка).

За технологічними особливостями комплекс виглядає цілком гомогенним. Розміри концен- трації крем'яного матеріалу (10—15 м) дають змогу висловити припущення про залишки сто- янки, що складалася з одного господарсько- побутового комплексу. Такі розміри мають як господарсько-побутові комплекси пізньопалеолітичних стоянок Межиріч, Добранічівка, Мізин, так і окремі стоянки, розташовані на плато (Семенівка II, III, Шоломки 1). Так, сто- янка Шоломки 1 складалася з одного компак- тного скупчення матеріалу розмірами 8 × 10 м.

Житомирська область — одна з найменш вивчених територій у палеолітознавстві. На сьо- годні, крім загальновідомого Радомишльського комплексу та концентрації пізньопалеолітич- них пам'яток на південному краї Овруцько-

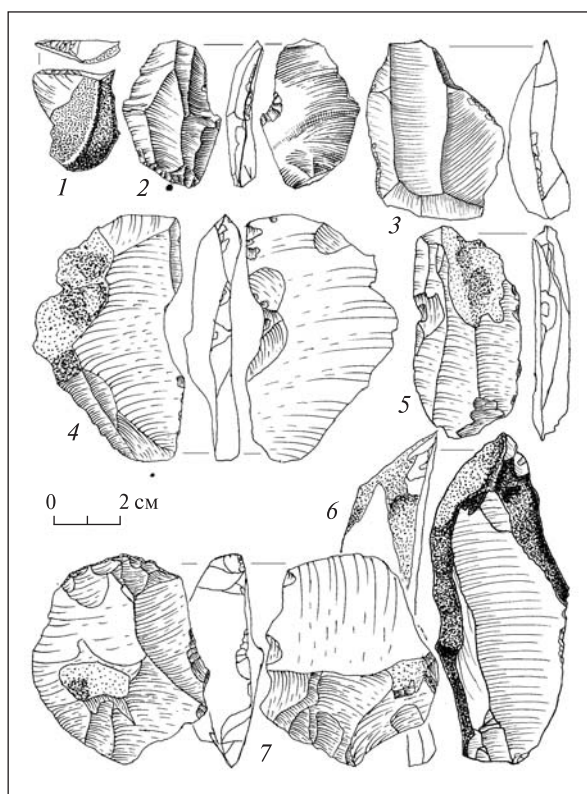

Рис. 3. Великий Дивлин. Знаряддя

Словечанського кряжу, загалом пам'яток доби пізнього палеоліту немає, що дає змогу ствер- джувати про непридатність значної терито- рії Західного Полісся для проживання, почи- наючи з максимуму останнього похолодання вюрмської фази плейстоцену (19—18 тис. ро- ків тому) і до початку дріасового часу. На нашу думку, така ситуація зумовлена недостатністю вивчення великих територій Житомирщини, що є наслідком як ландшафтно-географічної ситуації (лісові ландшафти), так і відсутністю регулярних і стаціонарних досліджень пам'яток кам'яної доби в цьому регіоні. Подальші дослі- дження пам'ятки дадуть можливість значно розширити наше уявлення про пізньопалеолі- тичне населення північної України.

О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкін,
Н.С. Абашина, Л.О. Циндровська

ДОСЛІДЖЕННЯ РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ОБУХІВ-2 у 2007 р.

Protective archaeological work in 2007 covered the Western area of the Early Slav settlement Obukhiv-2 in Kyiv Oblast. The studied area of more than 2 000 m² included 28 structures. A husbandry building, 5 houses, 6 cob fireplaces of open type, and 14 husbandry pits are dated to the 8th—9th cc. and referred to Volynsivska culture.

У 2007 р. Середньодніпровська археологічна експедиція Охоронної археологічної служби України (начальник О.В. Петраускас) провела дослідження багатощарової археологічної пам'ятки біля м. Обухів, відомої в літературі як поселення ранньослов'янського часу «Обухів-2» (Обухівський район Київської області).

Поселення розташоване за 2 км на північний схід від центру м. Обухова, за 0,2 км на північний захід від шосейної дороги Трипілля — Обухів. Культурний шар пам'ятки (приблизно 100 га) зафіксовано вздовж схилів і витоків зволжених балок, які гирлами виходять у заплаву р. Кобринки (права притока Стугни — правої притоки Дніпра). Територію поселення у попередні роки умовно було розділено на три ділянки — Східну, Центральну та Західну.

Пам'ятка відкрита і досліджувалася археологічною експедицією НПУ ім. М.П. Драгоманова під керівництвом Н.М. Кравченко впродовж 1970—1978 рр. та у 1985 р. На дослідженій площі, що становила близько 5000 м², виявлено залишки більш ніж 50 об'єктів, які переважно належать до I тис. н. е. Знахідки більш ранніх періодів (трипільської культури, доби бронзи та раннього залізного віку) походять з культурного шару і здебільшого представлені уламками ліпного посуду.

У зв'язку з відведенням під господарські потреби частини земель, де розташована пам'ятка, дослідження 2007 року проводилися на Західній ділянці поселення. Ця ділянка займає частину рівнини та східний, досить крутий схил зволоженої балки, по дну якої проходить сучасна ав-

тострада Київ — Обухів — Кагарлик. У витках балки знаходиться багатощарове поселення Обухів-4.

Для з'ясування особливостей культурних на шарувань та ґрунтової стратиграфії було закладено 15 пошукових траншей. Це дало змогу точніше визначити місця розташування археологічних об'єктів. Встановлено, що майже всі об'єкти сконцентровані на межі чорноземної рівнини. Схили балки здебільшого містили поодинокі археологічні знахідки, які потрапили туди внаслідок ерозійних процесів. Крім того, встановлено, що верхній шар пам'ятки (шар оранки) завглибшки 0,25—0,3 м містить зруйновані залишки археологічних об'єктів. На рівні материка, який майже на всій дослідженій площі знаходився безпосередньо під орним шаром, збереглися лише залишки відкритих глинобитних вогнищ. Об'єкти, що мали заглиблені у материк котловани, збереглися добре. У чотирьох пошукових траншеях, закладених на схилах балки, не виявлено жодних археологічних об'єктів чи їх ознак. Наявність окремих археологічних знахідок (фрагменти кераміки) на схилах пов'язана із зсувами ґрунту з рівнини, де й зосереджені археологічні об'єкти ранньосередньовічного часу.

У зв'язку з цим основні роботи проводилися в шести розкопах саме на межі рівнини та схилу. Під час досліджень для пошуку металевих виробів використовувався металодетектор.

Загалом на розкопаній площі, що становить понад 2000 м², у межах розкопів і траншей було досліджено 28 об'єктів. Серед них п'ять жител, одна господарська споруда, шість глинобитних вогнищ відкритого типу, 14 господарських ям та два скупчення глиняної обмазки. Переважна більшість об'єктів датується VIII—IX ст. н. е. Отримано значну кількість рухомих артефактів — близько 2000 знахідок масового характеру (кераміка, вироби з

каменю, глиняна обмазка, кістки тварин та ін.) та близько 150 індивідуальних знахідок (пряслиця, проколки, намиста, бляшки та ін.).

До житлових споруд належать п'ять жител напівземлянкового типу. Котловани жител розмірами 4,2—4,4 × 4,6—4,8 м заглиблені до 1,05—1,26 м від рівня сучасної поверхні і мали в плані прямокутну або квадратну форму. Сталої орієнтації жител за сторонами світу не зафіксовано. У деяких житлах по периметру котлованів на рівні долівки простежено ями від дерев'яних стовпів. У кожній будівлі в одному з кутів були глинобитні печі. Під час дослідження виявлено досить складні їх конструктивні особливості. Так, у перерізі тіла печі напівземлянкового житла (об'єкт 2) простежено три прошарки обпаленої глини, які відображують три етапи реконструкції печі. На першому етапі було споруджено піч з глинобитним черенем діаметром близько 1 м і куполом, висота якого сягала 0,4—0,5 м, а стінки мали товщину 0,1—0,2 м. Після цього піч використовувалася тривалий час, про що свідчить пропеченість череня та стінок. Через певний проміжок часу стінки печі зсередини були обмазані товстим шаром глини (0,2—0,25 м), після чого піч знову функціонувала певний час (сліди обпалення на новому шарі глини). На третьому етапі реконструкції опалювальної споруди її черинь був обмазаний новим шаром глини (0,08—0,1 м) і піч знову починала діяти. Зафіксовані сліди як мінімум трьох етапів реконструкції пічки, на наш погляд, не свідчать про те, що це сліди її ремонту. В жодному випадку відсутні сліди руйнації куполу або череня. Ми схильні розглядати це як прагнення поліпшити технологічні якості опалювальної споруди. Можливо, що об'єм топкової камери на першому етапі для цього житла був занадто великим, а витрати палива були неефективними щодо потреб опалювання споруди та приготування їжі.

Єдина господарська споруда, виявлена в 2007 р., являла собою земляний котлован округлої форми, у північно-східній стінці якого вирізано три глинобитні печі-каміни. Розміри котловану становлять 3 × 3,1 м, долівка знаходиться на глибині 1,26 м. Розміри печей приблизно однакові й на рівні черенів, які мали овальну форму, становили 0,8 × 1 м.

Глинобитні вогнища відкритого типу здебільшого мали овальну форму, розміри 0,6—0,8 × 1—1,4 м, глибина їх залягання не перевищує 0,5 м. Поверхня черенів плавка або дещо увігнута в середині. Інтерес становлять два вогнища, для спорудження яких використано кістки тварин. Перед початком будівництва на поверхні зем-

лі викладали майданчик з довгих кісток тварин, після чого їх заливали рідкою глиною. Поверхню череня формували вже на висохлому «фундаменті» сирією глиною із застосуванням глиняних вальків та окремих уламків ліпного посуду.

Господарські ями, як правило, мали округлу форму в плані, дещо похилі стінки та рівну долівку. Виняток становила одна яма, що мала в перерізі дзвоноподібну форму. Глибина ям коливається в межах 0,6—1,2 м. Слід зазначити, що деякі ями містили рештки будівельного сміття — шматки глиняної обмазки, вугілля, обпалене каміння. У заповненні таких ям були також уламки ліпного посуду, численні кістки тварин та окремі індивідуальні знахідки.

Найчисленнішою категорією знахідок, які походять з об'єктів та культурного шару, є уламки ліпного посуду. Із цілих форм знайдено лише два горщики. Гончарний посуд представлений окремими фрагментами від посудин черняхівського та пастирського типів, а також амфор візантійського виробництва. Фрагменти ліпного посуду належать горщикам різних розмірів та сковорідкам. Серед горщиків у цілому виділяються дві провідні форми. Перша — це горщики з округлобоким

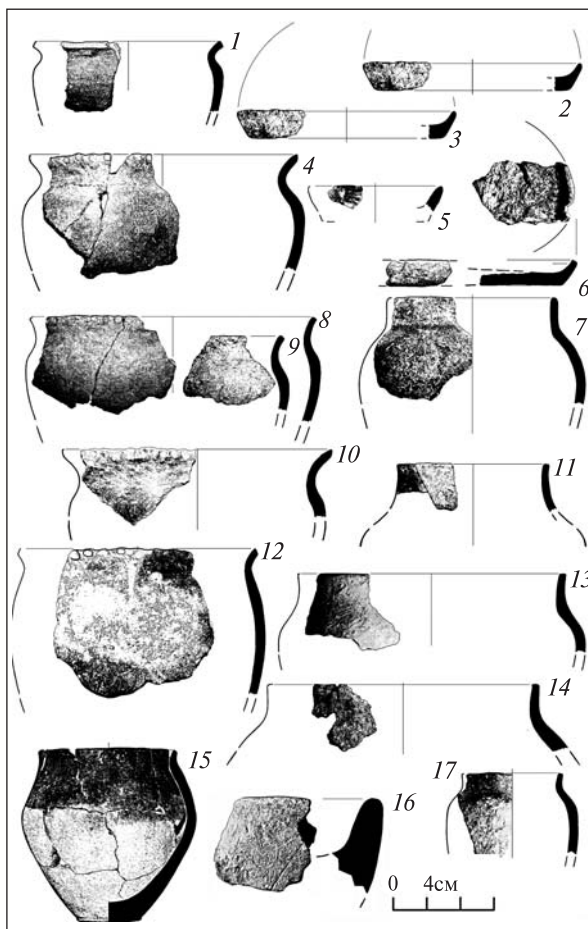

Рис. 1. Кераміка VIII—IX ст. з поселення Обухів-2

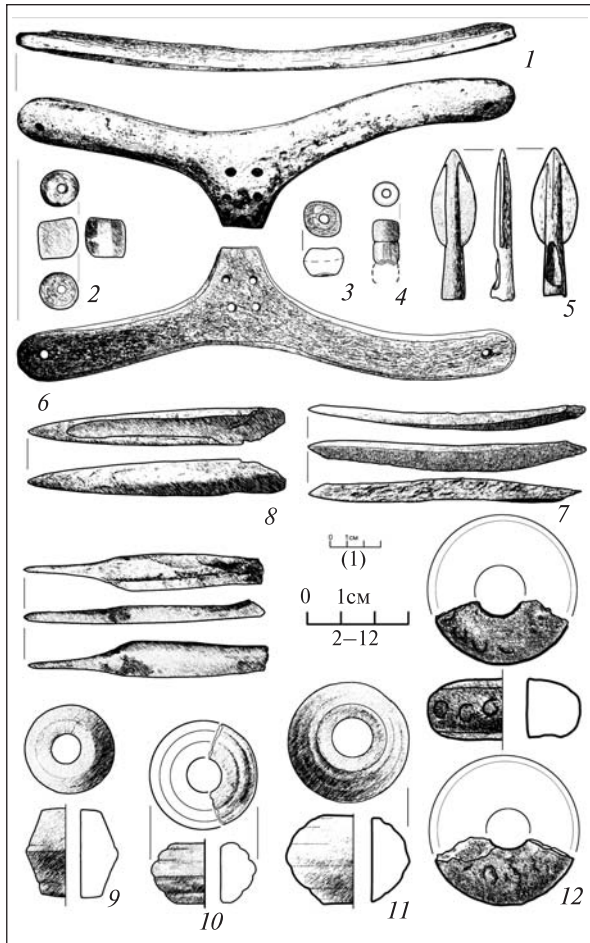

Рис. 2. Знахідки з поселення Обухів-2

тулубом, з максимальним розширенням вище середини висоти та короткими відігнутими назовні вінцями. Поверхня посудин горбкувата, іноді заглажена. Колір поверхні чорно-коричневих відтінків. Глина пухка, містить значну домішку шамоту, рідше жорстви. Майже половина посудин такої форми прикрашена по вінцях пальцевими зачіпками, окремі уламки посуду мають орнамент у вигляді хвилі. Частина посудин такої форми мають чіткі сліди формування їх на повільному гончарному крузі (рис. 1, 1, 4, 8—10, 12). Горщики другої групи мають прямі вінця, що переходять у чітко позначене округле плічко, яке знаходиться вище середини висоти посудини. Поверхня цих горщиків добре заглажена, коричневого або чорного кольору. Глина щільна, містить домішку піску, рідше шамоту або жорстви (рис. 1, 7, 11, 13—15, 17). Глиняні сковорідки мають різний діаметр і завжди чітко позначені бортики (рис. 1, 2, 3, 5, 6). До глиняного посуду також належать уламки жаровень (рис. 1, 16).

Індивідуальні знахідки ранньосередньовічного часу представлені пряслицями, проколками з кістки та рогу, точильними брусками, скляними намистинами, бронзовими бляшками, уламком жорна та ін. (рис. 2, 2—4, 6—12). Інтерес становить накладка з рогу дугоподібної форми завдовжки 29 см. У середній частині накладки має виступ прямокутної форми, на якому зроблено чотири отвори. Дуги накладки асиметричні, краї їх заокруглені, на кінцях зроблено по одному отвору. Грані виробу зрізані й відполіровані (рис. 2, 1). Найбільш подібними до знахідки з Обухівського поселення, на наш погляд, є кістяні (рогові) накладки, знайдені на пам'ятках ХІХ—Х ст. (Шестовиця, Київ та ін.). Це кістяні пластини завдовжки до 20 см, що мають дугоподібну форму, з виступом у середній частині. У центрі та по краях пластин зроблено отвори. Вважається, що такі накладки використовували в конструкції кінського сідла.

Особливості ліпної кераміки, будова жител та опалювальних пристроїв, індивідуальні знахідки дають змогу пов'язати більшість розкопаних об'єктів із ранньослов'янськими старожитностями VIII—IX ст. н. е. Пам'ятки цього періоду сконцентровані у північній частині правобережжя Середнього Дніпра між Києвом та Каневом і в сучасній літературі не мають чіткого культурного визначення (Київ, Ходосівка, Обухів, Монастирок, Канів). На думку О.М. Приходнюка, В.О. Петрашенко та В.Д. Барана, їх слід розглядати як особливий, сахнівський або сахнівсько-волинцівський горизонт старожитностей, яки й є проміжною ланкою між пенківською та райковецькою культурами в цьому регіоні. Н.М. Кравченко, О.М. Сухобоков, О.О. Щеглова схильні розглядати пам'ятки з такими рисами матеріальної культури як пам'ятки західної межі волинцівської культури. Нові матеріали, отримані під час досліджень 2007 р. на Західній ділянці поселення Обухів-2, дають підстави визначити їх як комплекси волинцівської культури.

Інші культурно-хронологічні етапи представлені окремими знахідками, що походять з культурного шару поселення. До доби енеоліту належать два вироби з кременю та окремі уламки стінок ліпних посудин, до раннього залізного віку — окремі уламки стінок ліпних посудин, наконечник стріли з бронзи (рис. 2, 5) та бронзова шпилька, до пізньоримського часу — окремі уламки гончарного посуду черняхівського типу.

О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкін,
А.В. Петраускас, О.А. Коваль, О.М. Осаульчук

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ КИЇВЩИНІ У 2007 р.

In 2007, 24 archaeological sites were studied in Kyiv Oblast. They were mainly settlements: 14 multilayered ones, 2 of Ancient Rus period, 1 of Bronze Age, and a settlement of Chernyakhivska culture.

У 2007 р. Середньодніпровська археологічна експедиція Охоронної археологічної служби України проводила пошукові роботи на території правобережної частини Київської області. Ці дослідження пов'язані з кількома напрямками науково-виробничої діяльності Інституту археології НАН України, зокрема із продовженням наукової програми із суцільного обстеження пам'яток I тис. н. е. у басейнах Стугни та Ірпеня; а також проведенням наукової археологічної експертизи земельних ділянок та вишукувальних робіт по трасі Великої Кільцевої автомобільної дороги навколо м. Києва.

Розвідки проводилися на території Васильківського, Києво-Святошинського та Обухівського районів Київської області. В результаті роботи обстежено 23 археологічні пам'ятки різних культурно-хронологічних періодів, характеристика яких наводиться нижче.

Васильківський район Київської області

1. Велика Бугаївка-1. Багатошарове поселення знаходиться за 4 км на захід від с. Велика Бугаївка, 2 км на північ від хутора Піски (передмістя Василькова) та 0,3 км на південь від шосе Васильків — Велика Бугаївка. Поруч з поселенням розташований могильник черняхівської культури Велика Бугаївка. Могильник і поселення досліджувалися експедицією ІА НАНУ та НПУ ім. Драгоманова у 1995—2005 рр.

Культурний шар поселення зафіксовано на обох схилах балки, по дну якої протікає безіменний струмок (ліва притока Стугни — правої притоки Дніпра). Загальна площа культурного шару становить приблизно 8—10 га. Поселення багатошарове, в ньому зафіксовано

знахідки доби бронзи, раннього залізного часу, черняхівської культури, ранньосередньовічного та давньоруського часів. Розкопки на поселенні проводилися у 2003—2005 рр. Під час розкопок досліджено п'ять споруд IV—V ст.

У 2007 р. за допомогою металодетектора нами було обстежено ділянку на місці розкопу 1—2005 р. з метою виявлення металевих виробів, які не вдалося віднайти під час розкопок. Усі знахідки були локалізовані на плані і походять з глибини до 0,25—0,3 м. Колекція знахідок складається з 13 предметів. Серед них — шість залізних ножів, голка з пружиною від фібули, бронзова обойма від пряжки, два шильця, один наконечник стріли, гакоподібна шпилька та мідна пластина. Інтерес становить обойма від пряжки, верхній щиток якої виконано у вигляді коробочки прямокутної форми. Подібні обійми характерні для пізніх етапів черняхівської культури і можуть бути датовані кінцем IV — початком V ст. Поверхня поселення на час обстеження розорана.

2. Глеваха. Курган знаходиться за 50 м на північ від крайніх будівель дачного кооперативу «Глеваха» та за 2 км на північний захід від залізничної станції «Глеваха». Курган знаходиться у межиріччі р. Бобриця (права притока Ірпеня) та р. Крушинка (ліва притока Стугни). Розміри кургану: діаметр 50—60 м, висота — 0,5—0,7 м. Поверхня кургану на час обстеження розорана.

3. Рославичі-1. Багатошарове поселення розташоване за 0,2 км на південь від шосейної дороги Глеваха — Рославичі — Гвоздів та близько 2 км на південь від центру с. Рославичі. Пам'ятка відома з 2003 р. У 2007 р. нами проведено роботи з метою уточнення меж культурного шару та культурно-хронологічного визначення пам'ятки. Культурний шар пам'ятки зафіксовано вздовж обох берегів безіменного струмка (ліва притока Крушинки — лівої при-

токи Бугаївки — лівої притоки Стугни — правої притоки Дніпра), на площі приблизно 600×40 — 60 м на кожному березі. Знахідки представлені уламками ліпного посуду доби бронзи — раннього залізного віку та гончарного посуду черняхівської культури. Поверхня поселення розорюється, частково зайнята лісосмугою.

Києво-Святошинський район Київської області

4. Бобриця-І. Поселення доби бронзи розташоване приблизно за 0,8 км на північний схід від центру с. Бобриця та за 0,4 км на північний схід від стику двох дамб штучного ставка поруч із селом. Пам'ятка розташована на високій терасі правого берега р. Бобриця (ліва притока Ірпеня — правої притоки Дніпра) між двома ярами, гирла яких виходять у долину Бобриці. Розміри поселення становлять приблизно 100×200 м, потужність культурного шару — близько 0,25 м. Матеріали, знайдені на поверхні та у шурфах, представлені уламками ліпної кераміки та одним крем'яним відщепом доби бронзи (II тис. до н. е.). Поверхня поселення щороку розорюється.

5. Бузова-І. Багатошарове поселення розташоване за 2,5 км на південь від центру с. Бузова та за 3 км на північний захід від центру с. Неграші. Культурний шар потужністю 0,25—0,26 м зафіксовано на площі 100 — 200×50 — 60 м на лівому (північному) схилі у витоках балки, по дну якої протікає безіменний струмок (права притока Бучі — лівої притоки Ірпеня — правої притоки Дніпра). З поверхні пам'ятки та шурфу походять уламки стінок та вінець ліпної кераміки доби бронзи — раннього залізного віку (II—I тис. до н. е.) та гончарної кераміки пізньосередньовічного часу (XVI—XVII ст.). Поверхня поселення регулярно розорюється.

6. Бузова-ІІ. Багатошарове поселення знаходиться за 2 км на південний захід від центру с. Бузова та за 4 км на південний схід від центру с. Северинівка. Культурний шар потужністю 0,25—0,26 м зафіксовано на площі 100 — 150×50 — 60 м на правому (південному) схилі у витоках балки, по дну якої протікає безіменний струмок (права притока безіменного струмка — правої притоки Бучі — лівої притоки Ірпеня — правої притоки Дніпра). З поверхні поселення та шурфу походять уламки стінок і вінець ліпної кераміки доби бронзи — раннього залізного віку (II—I тис. до н. е.) та гончарної кераміки часу пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.). Поверхня поселення задернована, у попередні роки регулярно розорювалася.

7. Бузова-ІІІ. Багатошарове поселення знаходиться за 1,5 км на захід від центру с. Бузова та за 4 км на схід від центру с. Северинівка.

Культурний шар потужністю 0,25—0,26 м зафіксовано на площі розмірами 250 — 300×80 — 100 м на лівому (північному) схилі балки, по дну якої протікає безіменний струмок (права притока безіменного струмка — правої притоки Бучі — правої притоки Дніпра), у місці впадіння невеликої балки. На протилежному схилі розташоване місцезнаходження Бузова-V. Матеріал з поверхні поселення та шурфу представлений уламками стінок ліпної кераміки та відщепами кременю доби бронзи — раннього залізного віку (II—I тис. до н. е.). Поверхня поселення задернована, але в попередні роки розорювалася.

8. Бузова-ІV. Поселення доби Київської Русі розташоване за 1 км на захід від центру с. Бузова та за 3,5 км на схід від центру с. Северинівка. За 1 км на північ від поселення проходить траса Київ — Житомир. Культурний шар поселення потужністю 0,25—0,3 м зафіксовано на площі розмірами 250 — 300×100 — 120 м на правому (східному) схилі безіменного струмка (ліва притока безіменного струмка — правої притоки Бучі — правої притоки Дніпра). Матеріал з поверхні поселення та шурфу представлений уламками стінок, вінець, днищ та вушок гончарної кераміки доби Київської Русі (XII ст.). Поверхня поселення на час обстеження була задернована, але в попередні роки регулярно розорювалася.

9. Бузова-V. Місцезнаходження археологічного матеріалу пізнього середньовіччя розташоване за 1,5 км на захід від центру с. Бузова та за 4 км на схід від центру с. Северинівка. Пам'ятка займає правий (південний) схил балки, по дну якої протікає безіменний струмок (права притока безіменного струмка — правої притоки Бучі — лівої притоки Ірпеня). На протилежному схилі знаходиться багатошарове поселення Бузова-ІІІ. Розміри поселення на момент обстеження встановити неможливо через задернованість поверхні. Окремі знахідки уламків гончарної кераміки дають підставу датувати поселення добою пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.).

10. Жорнівка-І. Курганна група (?). Знаходиться за 2,5 км на північ від центру с. Жорнівка та за 4 км на північний захід від центру с. Липовий Скиток, між двома лісовими масивами. Приблизно за 1 км на схід від пам'ятки проходить шосейна дорога між селами Жорнівка і Липовий Скиток. Підвищення сферичної форми, що можуть являти собою курганну групу, розташовані в межиріччі Ірпеня та Бобриці. Рівнина, де розташовані підвищення, має хвилясто-горбкуватий рельєф поверхні, тому не виключено, що ці підвищення мають природне походження. З'ясувати характер

їх походження (природний чи антропогенний) можливо лише за умови додаткових обстежень. Усього було зафіксовано три підвищення, що мають діаметр від 30 до 50 м та висоту від 0,3 до 0,7 м. Поверхня підвищень щороку розорюється.

11. Забір'я-I. Багатошарове поселення знаходиться за 1 км на південь від с. Забір'я на правому березі р. Бобриця (ліва притока Ірпеня — правої притоки Дніпра). Через поселення, вздовж лівого берега р. Бобриця, проходить ґрунтова дорога Забір'я — Липовий Скиток. Культурний шар зафіксовано на лівому похилому схилі р. Бобриця на площі приблизно 200 × 50 м. Вище і нижче за течією поселення обмежене долинами сухих балок. На поверхні поселення зібрано уламки гончарного посуду доби Київської Русі (XI—XIII ст.) та пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.).

12. Княжичі-I. Багатошарове поселення знаходиться на правому корінному березі р. Ірпін між двома ярами, що впадають до долини річки. Пам'ятка знаходиться приблизно за 2,5 км на південний захід від центру с. Княжичі та за 0,7 км на північний захід від садиби лісника, біля шосейної дороги Жорнівка — Дзвонкове. Культурний шар зафіксовано на площі приблизно 200 × 50—70 м, товщина його в місцях шурфів становить 0,25 м. Знахідки з поселення представлені дрібними уламками ліпної кераміки доби бронзи — раннього залізного віку (II—I тис. до н. е.). Поверхня поселення регулярно розорюється.

13. Княжичі-II. Багатошарове поселення знаходиться з південно-східного боку шосейної дороги Княжичі — Новосілки, на похилій надзаплавній терасі лівого берега р. Ірпін. Із заходу поселення обмежує заплава безіменного струмка, який впадає до Ірпеня з лівого боку (вище за течією р. Ірпін, відразу за безіменним струмком, знаходиться археологічна пам'ятка Княжичі-III). Культурний шар зафіксовано на площі 800 × 60—80 м, товщина його в місцях шурфів становить 0,25—0,3 м. Знахідки представлені уламками ліпної та гончарної кераміки доби бронзи — раннього залізного віку (II—I тис. до н. е.), доби Київської Русі (XII ст.) та пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.). У пошуковому шурфі знайдено «виплеск» бронзи, який свідчить про наявність стародавнього ливарного виробництва на цьому поселенні. Поверхня поселення регулярно розорюється.

14. Княжичі-III. Багатошарове поселення знаходиться з південно-східного боку шосейної дороги Княжичі — Новосілки, на надзаплавній терасі лівого берега р. Ірпін. Зі сходу поселення обмежує заплава безіменного струмка, який впадає до Ірпеня з лівого боку (нижче за течі-

єю р. Ірпін, відразу за безіменним струмком, знаходиться археологічна пам'ятка Княжичі-II). Культурний шар зафіксовано на площі 800 × 60—80 м. Знахідки з поверхні поселення представлені уламками ліпної та гончарної кераміки доби бронзи — раннього залізного віку (II—I тис. до н. е.), пізньоримського часу (?), доби Київської Русі (XI—XIII ст.) та пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.). Поверхня поселення регулярно розорюється.

15. Княжичі-IV. Багатошарове поселення знаходиться за 2,5 км на північний захід від центру с. Княжичі та за 4 км на північний схід від центру с. Новосілки. Пам'ятка знаходиться на лівому східному схилі балки, по дну якої протікає безіменний струмок (ліва притока Ірпеня — правої притоки Дніпра). Нижче за течією, в місці впадіння струмка до Ірпеня розташовані поселення Княжичі-II та Княжичі-III. Культурний шар зафіксовано на площі 250—300 × 70—80 м, потужність його в місцях шурфів — до 0,25 м. Матеріал з поселення представлений уламками стінок і вінець гончарної кераміки доби Київської Русі (XII ст.) та пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.). Поверхня поселення регулярно розорюється.

16. Музичі-I. Місцезнаходження археологічного матеріалу розташоване за 2 км на південний захід від центру с. Музичі та за 5 км на північний схід від центру с. Ясногородка у витоках зволоженої балки, нижче від якої розташовані поселення Княжичі-II, -III та -IV. На кромці чорноземної рівнини та схилі балки на площі приблизно 60 × 80 м було знайдено уламки гончарної кераміки, виробів зі скла, шматки перепаленої глиняної обмазки та дерева. Локальний характер поширення знахідок, можливо, свідчить про наявність на цьому місці залишків окремої садиби XVIII—XIX ст. Поверхня регулярно розорюється.

17. Неграші-I. Багатошарове поселення знаходиться за 1,5 км на південь від центру с. Неграші та за 2,5 км на північний захід від центру с. Музичі, на правому (південно-східному) схилі балки, по дну якої протікає безіменний струмок (права притока безіменного струмка — лівої притоки Ірпеня — правої притоки Дніпра). Культурний шар зафіксовано на площі 300—350 × 50—60 м, його потужність у місцях шурфів становила 0,25 м. Підйомний матеріал представлений уламками стінок і вінець ліпної та гончарної кераміки доби бронзи — раннього залізного віку (II—I тис. до н. е.) та пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.). Поверхня поселення регулярно розорюється.

18. Неграші-II. Багатошарове поселення знаходиться за 1 км на південний захід від центру с. Неграші та за 4 км на північний схід від цен-

тру с. Ясногородка. За 0,4 км від центру поселення проходить шосейна дорога, що сполучає ці села. Культурний шар потужність до 0,5 м зафіксовано на площі розмірами 250—300 × 80—90 м на лівому (північному) схилі балки, по дну якої протікає безіменний струмок (права притока безіменного струмка — лівої притоки Ірпеня). Нижче за течією струмка знаходиться поселення Неграші-I, а вище, майже у витоках струмка, — поселення Неграші-III. Знахідки з поверхні та шурфу представлені уламками стінок і вінець гончарної кераміки доби Київської Русі (XII ст.) та пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.). Поверхня поселення регулярно розорюється.

19. Неграші-III. Поселення доби Київської Русі знаходиться за 0,9 км на південний захід від центру с. Неграші та за 3,5 км на північний схід від центру с. Ясногородка. Через південно-східний край поселення проходить шосейна дорога, що сполучає ці села. Культурний шар потужністю 0,25 м зафіксовано на площі 200—250 × 60—80 м на лівому (північному) схилі у витоках балки, по дну якої протікає безіменний струмок (права притока безіменного струмка — лівої притоки Ірпеня). Нижче за течією струмка знаходяться поселення Неграші-I та Неграші-II. Під час обстеження на поверхні поселення знайдено численні уламки гончарного посуду, кісток тварин, шматків глиняної обмазки. Гончарний посуд належить до доби Київської Русі (XI—XII ст.). Поверхня поселення регулярно розорюється.

20. Неграші-IV. Багатошарове поселення знаходиться на північно-західній околиці с. Неграші, за 250 м на південний захід від шосейної дороги Неграші — Бузова, на лівому березі зволоженої балки між двома ставками. Культурний шар зафіксовано на площі 100—150 × 50—60 м на лівому (північно-західному) схилі балки, по дну якої протікає безіменний струмок (права притока безіменного струмка — лівої притоки Ірпеня). Вище за течією розташоване штучне озеро ім. Т.Г. Шевченка. Під час обстеження на поверхні поселення знайдено уламки гончарного посуду доби Київської Русі (XI—XII ст.) та пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.). Поверхня поселення регулярно розорюється.

21. Неграші-V. Курган (або природне підвищення?) знаходиться за 1,5 км на захід від центру с. Неграші та за 3,5 км на північний схід від центру с. Ясногородка. Приблизно за 1 км на північний схід від нього проходить шосейна дорога між селами Неграші та Бузова. Підви-

щення сферичної форми, яке може бути курганом, розташоване в межиріччі Ірпеня та Бучі (права притока Дніпра). Рівнина, де розташоване підвищення, має хвилясто-горбкуватий рельєф поверхні, тому не виключено, що підвищення має природне походження. З'ясувати характер його походження (природний чи антропогенний) можливо лише за умови додаткових обстежень. Висота підвищення становить 1—1,5 м, діаметр — 60 м. Поверхня кургану регулярно розорюється.

22. Ясногородка-I. Багатошарове поселення знаходиться за 2 км на північ від околиці села та за 0,2 км на захід від ґрунтової дороги Ясногородка — Бузова, у витоках балки. Культурний шар площею 200 × 60—80 м зафіксовано на лівому (східному) схилі балки, по дну якої протікає безіменний струмок (ліва притока Ірпеня — правої притоки Дніпра). Знахідки з поверхні представлені уламками гончарної кераміки доби Київської Русі (XI—XII ст.). Поверхня поселення розорюється.

23. Ясногородка-II. Курган знаходиться за 2 км на північний схід від околиці села та за 50 м від ґрунтової дороги на Бузову. Висота насипу становить 1 м, діаметр 50—60 м. Поверхня кургану розорюється.

Обухівський район Київської області

24. Обухів-1. Поселення черняхівської культури знаходиться за 2 км на південь від центру м. Обухів у витоках балки, вздовж північного схилу якої проходить автомобільна траса Київ — Обухів — Кагарлик і залізниця Трипілля — Григорівка. Культурний шар площею 900 × 60 м зафіксовано на лівому схилі у витоках балки, по дну якої протікає струмок Нетека (ліва притока Красної — правої притоки Дніпра). Пам'ятка досліджувалась у 1969—1992 рр. Загальна площа розкопів становила приблизно 4 000 м². Досліджено 35 об'єктів (житла, господарські, виробничі споруди тощо). Матеріали дають змогу датувати поселення IV — початком V ст. Після 1990 р. південну половину поселення було виділено під садові ділянки. У 2007 р. нами було проведено археологічну експертизу однієї садової ділянки, яка засвідчила, що вона знаходиться в межах культурного шару археологічної пам'ятки. Під час візуального огляду ділянки та обстеження з металодетектором на її поверхні знайдено численні уламки гончарного посуду черняхівської культури, срібну підвіску прямокутної форми та дві бронзові фібули — підв'язної конструкції та з суцільним приймачем.

О.Л. Позіховський, В.О. Самолюк

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ В с. РОЗВАЖ НА РІВНЕНЩИНІ

The research in multilayer settlement Rozvazh continued in 2007, covering 430 m². A lot of Malysya culture artefacts, a part of trapezium-formed house and two pits of Volyn-Lublin Painted Ceramics culture, as well as ceramics, flint and stone articles, husbandry pits of different stages of Horodsko-Zdovbytska culture, and the materials of the 1st millennia BC were enclosed. A Luka-Raykovetska culture dwelling and a husbandry complex were fully excavated.

У 2007 р. експедиція Державного історико-культурного заповідника м. Острога провела дослідження багатошарового поселення в с. Розваж (урочище Кошара) Острозького району Рівненської області, яке знаходиться на піщаному останці в широкій заплаві лівого берега р. Горинь. У польовому сезоні розкопано площу 430 м² і досліджено 51 об'єкт від доби енеоліту до VIII—IX століть.

Встановлено, що на цій ділянці пам'ятки верхній шар знищено повністю. Незначна кількість рухомих знахідок зафіксована в материковому піску.

Найдавнішим шаром є енеолітичний, в якому виділено три культурно-хронологічні горизонти: перші два — класичний і пізній маліцької культури, третій — культури волино-люблінської мальованої кераміки. Перший з них репрезентований незначною кількістю знахідок: профільованими мисками й кубками. Миски оздоблені ямками на ребрі та по краю вінець, скісними розчленованими валиками. З пізньою фазою розвитку маліцької культури пов'язана найбільша кількість знахідок кераміки та об'єктів. Виявлено яму 34, яка належить до наземного житла, дослідженого в 2005 р., та частково збережене трапецієподібне в плані житло.

Значною кількістю представлена кераміка. Її поділяють на чотири технологічні групи: відмучена, з незначною кількістю дрібного піску або зі значною кількістю перепалених гру-

дочок глини; з домішками подрібненої черепашки; зі значною кількістю крупного піску; зі значною кількістю дуже дрібного піску (так звана важка кераміка).

Перші дві групи є характерними ознаками кераміки трипільської культури, інші — пізньої фази маліцької культури. Морфологічно виділено: конічні миски з прямими або злегка опуклими стінками; профільовані миски; вазоподібний посуд з різним профілюванням плічок та висотою шийок — кубки з кулястим, низько розташованим тулубом.

Певний інтерес становить типовий для маліцької культури фрагмент профільованої миски з штампованим орнаментом на ребрі, але виготовлена вона з відмученої маси, характерної для столового посуду трипільської культури.

Із заключним етапом існування енеолітичного поселення пов'язані матеріали культури волино-люблінської мальованої кераміки, до якої належать дві ями та окремі знахідки з культурного шару. Кераміка цієї культури виготовлена з жирної маси, із заглаженою, часто лощеною, поверхнею. Виділено такі типи: глибокі та мілкі конічні миски з прямими або злегка опуклими стінками, амфори, вазоподібний посуд. Свідченням контактів носіїв цієї культури з населенням волинської неолітичної культури є знахідки уламків посуду останньої в заповненнях об'єктів. Рідкісним явищем для цієї культури є знахідки двох листкоподібних наконечників дротиків (рис. 1, 2) (один з них походить з ями 19) та майже цілого кинджала (рис. 1, 1). Аналогію цьому виробові ми знаходимо в похованні 5 КВЛМК із Ксьонжніц між 3800—3600 BC. У цьому похованні, а також в об'єкті 4 виявлено цілу серію трапецієподібних мікролітів типу Сосня, характерних для параенеолітичних культур.

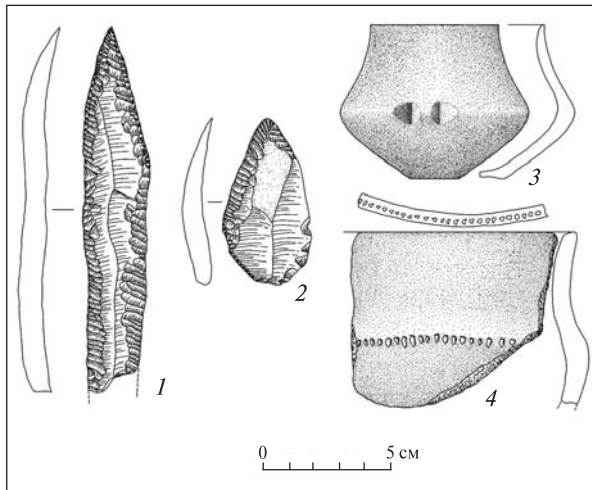

Рис. 1. Розваж. Багатoshарове поселення Розваж-Кошара. Знахідки з енеолітичного шару пам'ятки: 1, 2 — кремень; 3, 4 — кераміка

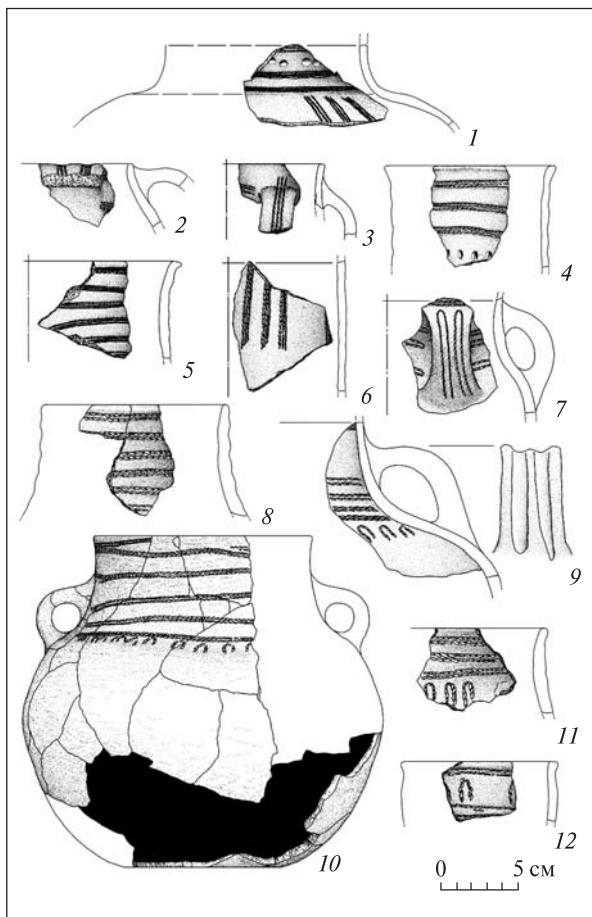

Рис. 2. Розваж. Багатoshарове поселення Розваж-Кошара. Знахідки з епішнурового шару пам'ятки: 1—6 — кераміка першої групи; 7—12 — кераміка другої групи

До епішнурового підкарпатського культурного кола (городоцько-здовбицька культура) віднесено 19 об'єктів. Їх було виявлено у центральній частині розкопу, вони становлять

компактну групу з виразним центром і периферією. Це овальні у плані, підпрямокутні в перерізі ями з ледь похилими стінками і плоским дном. Діаметр об'єктів — від 1,2 до 2,5 м, глибина — 0,15—0,75 м. Ями були згруповані парами, лише одна з них розміщена окремо. У заповненні об'єктів — коричнево-сірий гомогенний супісок з незначною кількістю кераміки і виробів з кременю. Ознак житлового використання об'єктів не виявлено.

За результатами технологічно-стилістичного аналізу кераміки з об'єктів знищеного культурного шару та на підставі зіставлення ознак було виділено дві основні групи, в яких різні ознаки виступають разом. До першої групи увійшли фрагменти завтовшки 0,5—0,6 см, з домішкою в тісті дрібнозернистої жорстви з блискітками піриту або сланцю в малій і середній кількості, з рівною поверхнею сіро-чорних з коричневим відтінків, орнаментовані горизонтальними й вертикальними стрічками з потрійного тонкого шнура (рис. 2, 1—6). До другої групи увійшли фрагменти завтовшки 0,65—0,8 см, з домішкою в тісті перепаленого кременю різного розміру, рівною, іноді заглаженою до лиску поверхнею бежево-сірих і чорно-сірих відтінків, орнаментовані горизонтальними й вертикальними стрічками з подвійного шнура різної товщини (рис. 2, 7—12). Іноді вертикальні стрічки мають вигляд петельки різної довжини. Інші фрагменти, що не увійшли до жодної з груп, у цілому зберігають загальногородоцько-здовбицьку стилістику. Тільки один фрагмент відрізняється наявністю так званих вусів, характерних для межановицької культури, і два мають типово стжижовські манжетоподібні вінця. З точки зору макроморфології переважна більшість фрагментів як першої, так і другої груп належить амфорам і циліндричним або профільованим кубкам. Виявлені на поселенні численні фрагменти стрічкових ручок належать як до раннього, городоцького, типу, так і до пізнього, здовбицького.

З некерамічних матеріалів як у заповненні об'єктів, так і поза їх межами виділяються біфасіальні знаряддя праці та зброя з кременю. Це фрагментовані й цілі лінзоподібні в перерізі сокири, фрагменти серпів і списів. Усі вони виготовлені з туронського кременю і мають сліди активного утилітарного використання. Ознаки місцевого виготовлення знарядь на пам'ятці відсутні.

Таксономічно-хронологічна атрибуція епішнурового шару пам'ятки ґрунтується на технологічно-стилістичних характеристиках ке-

раміки й біфасів. Кераміка першої групи є типовою для городоцького етапу городоцько-здовбицької культури і має деякі аналогії в культурі Хлопце-Веселе, або у фазі 1 межановицької культури. Друга група кераміки характерна для здовбицького етапу і має аналогії у фазах 2 і 4 межановицької культури. Біфасіальні знаряддя з'являються на здовбицькому етапі і відповідно у фазах 3 і 4 межановицької культури. Найімовірнішим здається віднесення епішнурових матеріалів пам'ятки до всього часу існування городоцько-здовбицької культури і синхронізація їх з першою — початком четвертої фази межановицької культури, що в абсолютних датах відповідає періоду 2300—1800 BC.

Як і в сезоні 2005 року, трапилася доволі значна кількість кераміки могилянської групи 1-ї половини I тис. до н. е. (тюльпано- й банкоподібні горщики, різноманітні за формою та способами орнаментації миски) і милоградської

культури. Простежено взаємопроникнення технологічних прийомів у виготовленні посуду: домішки дрібного слюдистого піску, шамоту, лошіння (могилянська традиція) простежено в посуді милоградської культури. І навпаки, домішки перепаленого кременю наявні в характерних формах посуду могилянської групи.

До слов'яно-руського періоду віднесено житлово-господарський комплекс культури Луки-Райковецької, до якого входили напівземлянка з глинобитною піччю та п'ятьма господарськими ямами. На північ від житла виявлено шматки шлаку. В заповненні житла була винятково ліпна кераміка, прикрашена по краю вінець пальцевими ямками, знайдено також біконічне прясло, в культурному шарі — залізний ніж з горбатою спинкою.

Подальше дослідження пам'ятки перспективне як у плані дослідження шарів енеоліту—бронзи, так і шарів ранньозалізного часу і слов'яно-руського періоду.

Е.А. Попова, Т.В. Егорова

**ИССЛЕДОВАНИЯ КРЫМСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕДИЦИИ МГУ НА ГОРОДИЩЕ «ЧАЙКА»
БЛИЗ г. ЕВПАТОРИИ И НА НЕКРОПОЛЕ
У пос. ЗАОЗЕРНОЕ В 2007 г.**

In 2007, the study in Chayka hill-fort continued in its western part on the territory of the Late Scythian settlement, and was renewed on the territory of necropolis near Zaozernoe. The research allowed the authors to specify the chronology and stratigraphic sequence of deposits in the settlement, and to trace the new features of burial customs in the necropolis.

Крымская археологическая экспедиция МГУ продолжила работы на городище «Чайка» и возобновила исследования некрополя у пос. Заозерное¹.

На городище основные работы проводились в его западной части, на территории позднескифского поселения. Кроме того, доследовался участок у западной оборонительной стены первого периода существования херсонесской крепости на территории усадьбы 2 греческого периода с целью изучения более ранних слоев.

Основные работы велись на площади около 300 м² при глубине в среднем 2 м. Исследовались нижние уровни позднескифского зольника, верхние слои которого были открыты на той же площади в 2006 г.

Результатом исследований 2007 г. явилось определение стратиграфии данного объекта, что позволило интерпретировать причины его возникновения и последовательность образования наслоений. В прошлом сезоне были выделены, по крайней мере, три уровня функционирования зольника. В этом году выяснилось, что на данной площади зольник нижнего уровня представлял собой горизонтальный слой, интенсивно насыщенный золой и остатками пещины. К нижнему уровню относилась одна ямка с «захоронением» остатков разру-

шенного очага, рядом с которой, в непосредственной близости от нее, находилась ямка, заполненная также золистым горелым слоем с фрагментами пещины. О культовом характере нижнего уровня зольника свидетельствует находка в упомянутой ямке терракотового алтарика с рельефным изображением женских фигур, взявших за руки (рисунок). Фигуры выполнены в низком рельефе. В некоторых местах сохранилась грунтовка — ангоб белого цвета. Это свидетельствует о том, что первоначально алтарик был раскрашен. По-видимому, здесь представлен сюжет о «трех танцующих нимфах». На первом уровне зольника найдено также несколько разноцветных стеклянных бусин (синие и красные).

В западной части раскопа снимались второй и третий уровни зольника, которые также представляли собой горизонтальные прослойки золы, угля, насыщенные фрагментами остатков очагов.

На втором слое зольника открыт еще один жилой уровень. Его остатки представляли собой фрагмент помещения, от которого сохранились стена и водосток (помещение CLVI). К этому же уровню относились зерновые ямы, одна из которых сохранилась целиком, с каменной обкладкой сверху и глиняной обмазкой дна и стенок. Яма имела грушевидную форму. Глубина ее составляла около 1,5 м при максимальном диаметре у дна около 1 м. К яме подходил участок площади с утрамбовкой каменной крошкой и «натоп» в виде плотной глины. Они фиксируют дневную поверхность периода существования комплекса с зернохранилищем. Кроме указанной выше выбранной полностью ямы было зачищено еще шесть ям, разрушенных в верхней части. В одной из ям были найдены миниатюрные модели плодов

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научно-исследовательского проекта РФФИ «Раскопки античных памятников в окрестностях Евпатории», проект № 07-01-18041е.

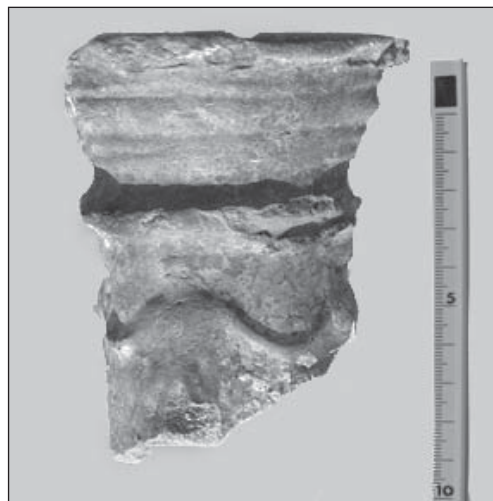
оливы и зерен из необожженной глины; в другой — миниатюрная модель выпеченного хлеба из обожженной глины. Сохранившиеся остатки ям оказались под третьим уровнем зольника. Таким образом, обнаружены фрагменты жилищно-хозяйственного комплекса, датирующегося приблизительно серединой — второй половиной I в. до н. э. Описанный комплекс был перекрыт третьим уровнем зольника.

Открытые слои и жилищно-хозяйственный комплекс датируются следующими находками. Нижний уровень зольника датируется фрагментами мегарских чаш и амфорных клейм не позднее первой четверти I в. до н. э. Среди амфорного материала преобладают остатки позднесинопской тары, а также представлены родосский и книдский центры. Родосские клейма в основном относятся к 5 и 6 группам (по Г. Финкельштейну), то есть датируются временем от середины до конца II в. до н. э. Концом II—I вв. до н. э. датируются фрагменты краснолаковой посуды, в том числе узкую дату дает фрагмент кувшина с фильтром (filter-jug) — конец II в. до н. э. Наличие фрагментов мегарских чаш позволяет отнести верхнюю хронологическую границу этого уровня к концу первой четверти I в. до н. э.

Второй уровень зольника сбивается стратиграфически, но не отличается по характеру материала и, соответственно, датируется близким временем, то есть примерно серединой I в. до н. э. Из этого можно сделать вывод, что хронологические промежутки между временем использования площади для строительства и последующего сброса мусора незначительны.

Третий уровень зольника был исследован в юго-восточной и юго-западной частях зольника. Стратиграфия этих участков в целом не отличается от нижних слоев, то есть представляет собой ряд горизонтальных золисто-углистых прослоек с большим количеством остатков очагов, разбросанных в беспорядке. Находки из этого слоя свидетельствуют о времени его образования не ранее второй половины I в. до н. э., поскольку здесь содержатся фрагменты светлоглиняных амфор.

Некоторые находки указывают на культовый характер зольника. К предметам, которые можно интерпретировать как культовые, относятся терракотовый алтарик и глиняные модели зерна, плодов оливы и выпеченного хлеба. Аналогичная модель зерна была найдена в кургане № 30 в 1981 г. Подобные предметы, связанные с обрядами культа плодородия, известны на многих памятниках этого времени, например

Городище «Чайка». Алтарик

на поселениях Нижнего Поднепровья, в том числе в местах сброса золы на Белозерском поселении и Золотой Балке.

В восточной части раскопа был доследован юго-западный угол помещения CLIV (основная площадь его была раскопана в 2006 г.) и открыто помещение CLVII, примыкавшее к нему с юго-востока. Первоначально помещение CLVII было большего размера, затем оно было перегородено каменной стенкой. К первому периоду существования помещения относилась печинно-глинистая конструкция в южной части помещения, которая представляла собой два углубления в полу помещения, заполненные фрагментами печины и плотной глины. Оба помещения датируются концом II — началом I вв. до н. э. Таким образом, можно сделать вывод, что их строительство и функционирование предшествовали образованию зольника.

В 2007 г. было проведено доследование в западной части усадьбы 2 с целью уточнения планировки первого периода греческой крепости у ее западной оборонительной стены. Для этого была заложена траншея по трассе этой стены, обнаруженной в 1995 г. При снятии слоев усадебного периода у восточного фаса западной оборонительной стены была открыта по верху стенка, перпендикулярная к последней. Таким образом, выяснилось, что вдоль западной оборонительной стены шел ряд помещений, примыкавших с севера к башне, фланкировавшей с севера въезд на поселение и использовавшейся и в усадебный период.

В 2007 г. возобновлены работы на некрополе у пос. Заозерное, расположенном в 1,5 км к северо-востоку от городища. Копался курган

36 по плану курганной группы, составленному в 1968 г.

Курган 36 высотой 1—1,10 м, диаметром около 20 м на западе, по-видимому, сливается со следующей насыпью, в связи с чем центр насыпи кургана пока определить трудно.

На материковой скале находилось погребение, видимо, ребенка, в котором находились остатки черепа. Вокруг погребения располагались три пары жертвенных ямок, также выдолбленных в скале и имевших вид небольших каменных ящичков без перекрытия, в двух из которых сохранились остатки костей животных. В северо-восточном секторе была зачищена ямка в скале без остатков костяка и сопутствующего инвентаря (может быть, кенотаф), внутри которой лежало каменное надгробие. Тип надгробия необычен для заозерненского некрополя. Аналогии ему пока не найдены.

Выше, на насыпном грунте, находилось оружие из трех массивных подтесанных

каменных плит, с запада ограниченных стенкой из более мелких камней. В насыпи в северной бровке лежал фрагмент человеческого черепа, по-видимому, подростка, от которого сохранилась лицевая часть. Кроме того, в насыпи было некоторое количество фрагментов керамики, в основном стенок амфор, а также фрагментов чернолаковой керамики — гуттуса и канфара. На стенку канфара нанесена роспись в стиле «западного склона афинской агоры». Оба фрагмента датируются III в. до н. э.

Результаты исследований позволили интерпретировать назначение площади к западу от основного позднескифского поселения, уточнить его хронологию и планировку. Работы в центральной части греческого поселения дадут возможность в дальнейшем существенно уточнить планировку западной оборонительной линии херсонесской крепости. Раскопки кургана демонстрируют черты погребального обряда, ранее не встречавшиеся на некрополе у пос. Заозерное.

І.Д. Потехіна

СКЕЛЕТИ ЗІ СКІФСЬКОГО ПОХОВАННЯ В КУРГАНІ БЛИЗНЮК-2

The article presents the results of anthropological analysis of the two skeletons of young men from the Scythian burial in Blyzniuk-2 mound dated to the 5th—4th cc. BC. The peculiarities of the physical development of the buried are described; pathologic modifications on the bones and their probable causes are analyzed.

Під час археологічних досліджень кургану Близнюк-2 біля селища Дослідний, що проводилися в 2007 р., було відкрито скіфське поховання, яке, за визначенням автора розкопок В.А. Ромашка, датується V—IV ст. до н. е. Для антропологічного аналізу було передано скелетні залишки двох людей з цього поховання. Кістки першого чоловіка знаходилися *in situ* у внутрішній ямі, а кістки другого було знайдено в материковому викиді. На жаль, обидва похованих представлені лише кістками неповних посткраніальних скелетів. Відсутність черепів значно обмежила можливості нашого дослідження в плані визначення антропологічного типу похованих. Однак отримана з наявних кісток інформація дає змогу зробити статеві-вікові визначення, дати характеристику фізичного розвитку на основі остеологічних вимірів, а також визначити захворювання й травматичні ушкодження за результатами палеопатологічного аналізу цих скелетів. Можливо також простежити наявність слідів життєвих маніпуляцій з тілом, оскільки, на думку автора розкопок, один із похованих міг бути жертвою насильства.

Поховання 1 (з внутрішньої ями, *in situ*) належало чоловіку, який помер у віці 25—30 років, що встановлено за морфологічними особливостями таза та довгих кісток кінцівок. Збереглися праві плечова й променева кістки, ліва ліктьова, обидві ключиці, права й ліва стегнові кістки, ліва велика гомілкорова, кістки таза, крижі, а також хребці поперекового відділу.

Таз має ознаки чоловічої статі, в тому числі великі вертлюжні западини і вузьку клубову вирізку. Крижова кістка широка і знизу загнута вперед. Стан артикулярної поверхні свідчить про молодий вік чоловіка. На сідничних кістках помітний добре виражений м'язовий рельєф.

Ключиці характеризуються великими розмірами й виразним рельєфом у місцях прикріплення м'язів. На обох ключицях видно сліди патологічних змін, що виникли в результаті захворювання, яке вразило обидві сторони плечового поясу, про що свідчать ушкодження акроміального кінця лівої та груднинного кінця правої ключиці. Груднинний кінець правої ключиці частково зруйнований, але на ньому збереглася частина груднино-ключичного суглобового з'єднання, яка має ненормально увігнуту й дуже пористу поверхню, що може бути результатом запалення, пов'язаного з травмою правого плеча.

Ліва ключиця на своєму акроміальному кінці має розростання кісткової тканини, що являють собою скостеніння зв'язок (*miositis ossificans*). Осифікуючий міозит міг виникнути внаслідок травми чи запального процесу в ділянці акроміально-ключичного з'єднання (рис. 1).

Цю картину патологій плечового поясу доповнює деформація великого горба *Tuberculum majus* правої плечевої кістки, а саме, його значна сплюсненість, унаслідок якої утворилося дуже сильне заглиблення міжгорбкової борозни *Sulcus intertuberculis* (рис. 2). На задній поверхні *Tuberculum majus* виникла додаткова суглобова площадка з ебурнованою поверхнею, що свідчить про тривалу роботу правого плечового суглоба при частковій атрофії хрящової тканини. На метафізі під голівкою плеча також знаходиться осифікована зв'язка, плечо-

Рис. 1. Ключиці чоловіка 25—30 років (видно патологічні розростання на акроміальному кінці лівої ключиці), поховання 1

Рис. 2. Права плечова кістка чоловіка 25—30 років з проявами осифікуючого міозиту, поховання 1

Рис. 3. Великі гомілкові кістки з проявами скорбуту в чоловіка 18—20 років, поховання 2

вий суглоб уражений осифікуючим міозитом. Рельєф плечової кістки добре розвинутий, що свідчить про тривалі й значні фізичні навантаження на цю руку. Масивні променева кістка правої руки і ліктьова кістка лівої руки мають виразний рельєф у місцях прикріплення м'язів та добре розвинутий міжкостистий край. Таким чином, обидві руки молодого чоловіка відзначалися великою силою, але плечовий пояс уражений осифікуючим міозитом і має сліди травматичних ушкоджень. На ліктьових суглобах слідів захворювань немає.

Стегнові кістки достатньо довгі, але не дуже масивні. На них, як і на великій гомілковій, м'язовий рельєф досить незначний. На суглобових поверхнях нижніх кінцівок немає слідів вікових змін, артриту чи інших захворювань.

На основі вимірів довжин усіх наявних довгих кісток кінцівок було обчислено зажиттєвий зріст чоловіка. Розрахований за формулами Пірсона і Лі, він становив 169 см.

Хребет представлений трьома цілими (L3, L4, L5) та фрагментами двох (L1, L2) поперекових хребців. На тілах L5 та L4 з лівого боку є невеликі крайові розростання й остеофіти.

Зуби знаходились у внутрішній ямі *in situ*, окремо від щелеп, які не збереглися. Знайдено всього п'ять зубів: два премоляри та три моляри верхньої щелепи. Всі вони сильно зруйновані, від них відокремилось багато дрібних уламків емалі та дентину. Зуби дуже стерті, до повного перетину коронки, і мають значні відкладення зубного каменю, що свідчить про домінування в раціоні цього чоловіка грубоволокнистої та багатой на білок їжі.

Поховання 2 (з материкового викиду) представлено кістками нижніх кінцівок. Виходячи з їх масивності та морфології, скелет належав молодому чоловікові (18—20 років). Збереглися стегнові, великі й малі гомілкові кістки, а також кістки п'ят, третя й четверта фаланги лівої стопи, ліва п'ята передплеснова, праві перша, третя і четверта передплеснові кістки.

На обох стегнових кістках зруйновані верхні епіфізи, але збереглися малі вертлюги, а на лівій стегновій — і частина великого вертлюга. Нижні епіфізи збереглися частково, вони ще не приросли, що свідчить про молодий вік похованого, не більш як 18—20 років. Стегнові кістки мають невеликі розміри і незначний м'язовий рельєф, хоча малі вертлюги більші, ніж у скелета з поховання 1. Розміри діаметрів і окружностей стегнових кісток цього скелета приблизно відповідають таким показникам першого кістяка. Зберігся і правий надколінник великих розмірів.

На поверхні діяфізів стегнових кісток спостерігається лінійна прокресленість, що свідчить на періостит. Особливо сильно вона виражена на внутрішніх і задніх поверхнях цих кісток. Діафізи вигнуті вперед.

Великі гомілкові кістки також шаблеподібно вигнуті вперед, що може свідчити про перенесений у дитинстві рахіт. На правій з них є

тільки дистальний епіфіз, а проксимальні епіфізи збереглися частково. На них видно сліди незрошення з метафізами, це також свідчить про те, що вік похованого був не більш як 18—20 років. Великі гомілкові кістки відносно масивніші за широтними розмірами, ніж у скелета № 1, але разом з тим вони й коротші, що стосується і стегнових кісток. Особливо слід відзначити виражені ямки з остеофітами на дні, які знаходяться на рівні живильного отвору, вздовж основи *linea poplitea* (рис. 3). Наявність таких ямок може свідчити про різкі й сильні постійні розгинання-згинання ніг у колінному суглобі, характерні для вершника. З іншого боку, зазначені ямки можуть бути пов'язані із системним захворюванням на скорбут.

На малих гомілкових кістках, права з яких збереглася повністю, а на лівій бракує верхньої частини, видно сліди прирощення епіфізів. Ці, як і всі інші кістки нижніх кінцівок, не мають ознак вікових змін чи слідів артритів, як і будь-яких ознак зажиттєвих чи посмертних маніпуляцій з тілом.

Проведене дослідження решток посткраніальних скелетів із скіфського поховання у кургані Близнюк 2, яке датується V—IV ст. до н. е., показало, що в ньому були поховані двоє молодих чоловіків. Перший з них помер у віці 25—30 ро-

ків. Особливості розвитку кісток верхніх кінцівок і ключиць та зазначені на них патологічні зміни дають змогу зробити висновок про великі фізичні навантаження на плечовий пояс і неодноразові його травми. Обидві руки молодого чоловіка відзначалися значною силою, але плечові суглоби були уражені осифікуючим міозитом, що може бути пов'язане з травматичними ушкодженнями внаслідок падіння з висоти на бік. Цікаво, що похований чоловік мав значно менші фізичні навантаження на ноги, ніж на руки. Велика зношеність зубів і відкладення зубного каменю свідчать про домінування в раціоні цього чоловіка грубоволокнистої й багатої на білок (м'ясної) їжі та недостатню гігієну ротової порожнини.

Порівняно з першим похованим другий чоловік, який помер у віці 18—20 років, був дещо нижчий на зріст, але фізично більш активний і сильний. Ймовірно, в результаті перенесеного рахіту та фізичних навантажень у дитинстві у нього викривилися кістки ніг, але при цьому розвинулася сильна мускулатура стегна та гомілки. Глибокі ямки з остеофітами на задній поверхні великих гомілкових кісток, наявність яких пов'язують із системним захворюванням на скорбут, свідчать про незбалансованість дієти та дефіцит у ній вітамінів. Будь-яких слідів травм чи насильства на наявних кістках скелета молодого чоловіка не виявлено.

Б.А. Прищепя, В.В. Чекурков, В.В. Ткач
ПРОДОВЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ
СЕРЕДНЬОВІЧНОГО м. ДУБНА

During the excavations on the corner of Danylo Halytsky Street and Kyrylo and Methody Street, a site with well-preserved cultural layers of the 10th–11th cc. and of the 15th–17th cc. was discovered. A building of the 11th c. and some dwelling and household structures of the Lithuanian-Polish period with the ceramic and metal finds were investigated.

Рівненською філією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» з 2005 р. проводиться археологічне вивчення середньовічного м. Дубна. Розкоп 5 2007 р. площею 110 м² знаходився на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія (на схід від будівлі універмагу). На цій ділянці культурні шари слов'яно-руського часу та литовсько-польської доби залягають на глибині понад 3,5–5,5 м, вони перекриті потужними нашаруваннями XIX–XX ст.

У ході досліджень встановлено, що у давнину ця ділянка являла собою схил з пониженням материка на південний захід, у бік долини р. Ікви. Крім того, схил був прорізаний глибокою вимойною, так що материковий суглинок на площі розкопу залягав на глибині від 4 м (південно-східний кут) до 8,5 м (південно-західний кут) від рівня сучасної денної поверхні (рис. 1).

У східній частині ділянки середньовічні культурні шари було знищено в ході будівельних робіт у XIX–XX ст., а в західній (раніше пониженій) частині розкопу давні культурні шари та об'єкти відносно добре збереглися. Вони досліджувались до материка на площі 8 × 10 м (рис. 2). Тут до глибини 3,2–4,1 м простежено культурні відклади кінця XIX–XX ст. (рис. 1, 1, 2). Нижче, до глибини 4,6–4,9 м, залягає культурний шар XIX ст. (рис. 1, 3). Під ним простежено шар чорного гумусного ґрунту, який за структурою та знахідками поділяється на два горизонти: верхній, інтенсивно насичений дрібними шматками битої це-

гли, печини, вугілля, що містить різноманітні знахідки XVII–XVIII ст. (рис. 1, 4а), і нижній — однорідний ґрунт із речами XV — початку XVII ст. (рис. 1, 4б). Слов'яно-руські матеріали знайдено у верхніх пластах бурого ґрунту, що лежить на материка (рис. 1, 6). Його товщина — до 0,6–0,7 м, він пошкоджений пізнішими перекопами і зберігся лише на окремих ділянках.

До періоду Київської Русі належать будівля 5-а і яма 6. Будівля 5-а мала чотирикутний у плані котлован розмірами близько 2,5 × 2,5 м, заглиблений у ґрунт на 0,3–0,5 м. Західна стінка котловану зруйнована ямою 3 XVIII — початку XIX ст. Котлован будівлі 5-а викопали на давньому схилі, тому спочатку було виявлено контури східної стінки на глибині 5,8 м, а західної — лише з глибини 6,2 м. Дно котловану мало пониження на захід і знаходи-

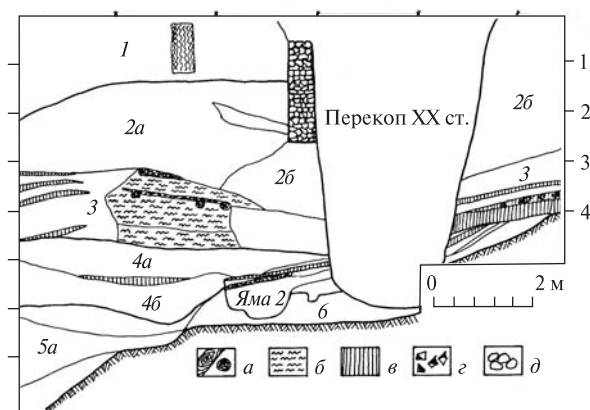

Рис. 1. Дубно. Профіль західної стінки розкопу 5: 1, 2 — нашарування XX ст.; 3 — культурний шар XIX ст.; 4 — культурні шари XV–XVIII ст.; 5 — ґрунт із заповнення вимойни; 6 — культурний шар X–XI ст. Умовні позначення: а — дерево; б — коричневий ґрунт, насичений органікою; в — прошарки материкового суглинку; г — бита цегла; д — камінь

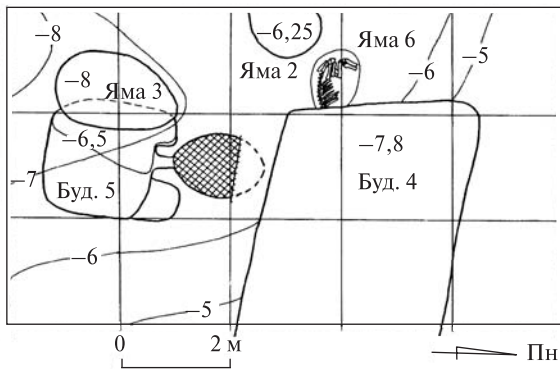

Рис. 2. Дубно. Західна частина розкопу 5 із планами досліджених об'єктів. Горизонталіями показано рівень залягання материка

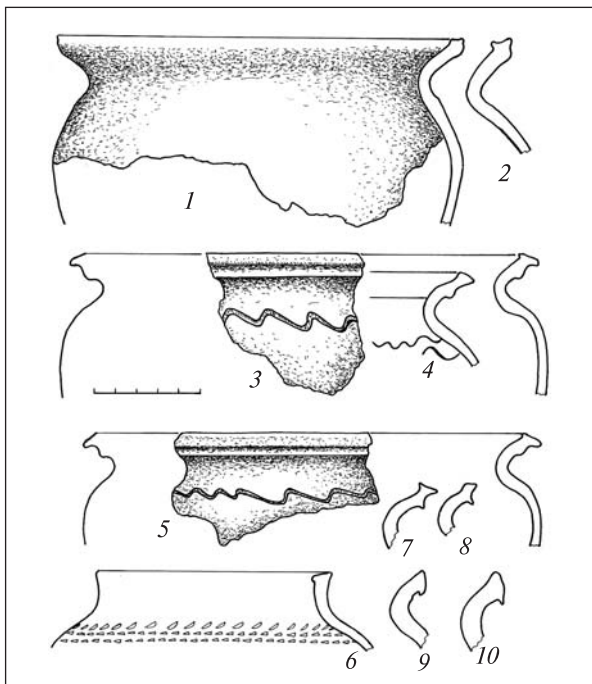

Рис. 3. Дубно, розкоп 5. Гончарні горщики Х—ХІ ст. із замощення череня печі (1—6) та із заповнення котловану будівлі 5-а (7—10)

лося на глибині від 6,35 м до 6,65 м. Біля північної стінки котловану будівлі, за його межами була влаштована нішоподібна піч. Черинь печі овальний у плані, його первісні розміри — 1,5 × 1,2 м, але північний край був зруйнований пізнішим перекопом. Черинь мав потужне замощення із уламків гончарних горщиків ХІ ст. (рис. 3, 1—6). Вінця таких горщиків, а також горщиків «курганного типу» знайдено у заповненні котловану будівлі 5-а (рис. 3, 7—10). Поряд із цією будівлею знаходилась яма, в якій виявлено кістяк тварини. Поряд з об'єктами, в нижньому культурному шарі, зібрано уламки гончарних горщиків Х—ХІ ст.

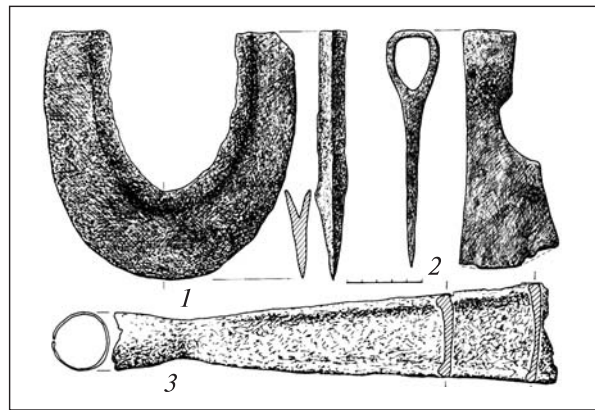

Рис. 4. Дубно, розкоп 5. Залізні знаряддя ХVІ ст. із ями 2: 1 — окуття лопати; 2 — сокира; 3 — пешня

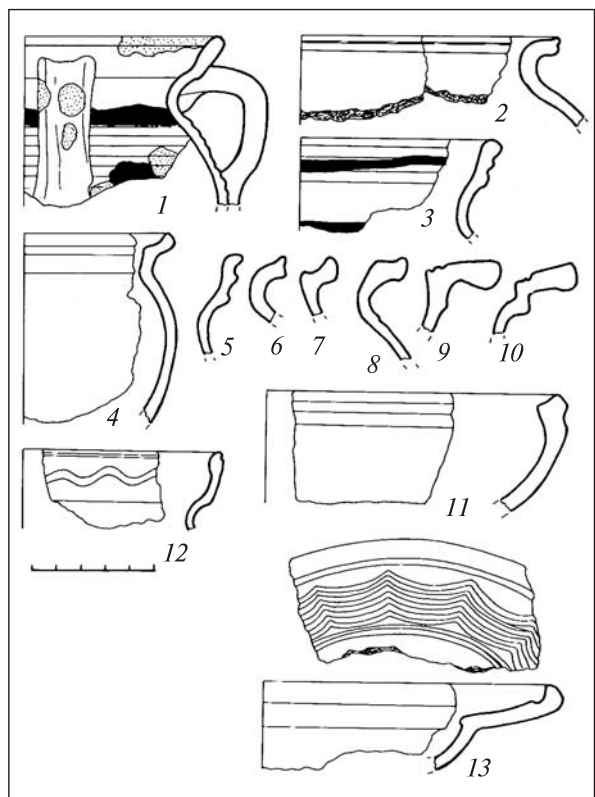

Рис. 5. Дубно, розкоп 5. Глиняний посуд ХVІ ст. із ями 2

Пізніше ця ділянка тривалий час не була заселена, і культурні відклади почали тут формуватися у ХV—ХVІ ст. З цим періодом заселення ділянки пов'язана яма 2. Її контури виявлено на глибині 5,6 м, вона овальна в плані, розмірами 1,35 × 1,2 м, заглиблена в ґрунт на 0,6 м. В ямі лежали залізні окуття лопати, сокира і пешня (рис. 4). У заповненні ями знайдено уламки глиняного посуду: сіроглиняних горщиків (рис. 5, 4—8) і макітер (рис. 5, 9, 10); сковорідки, вкритої з двох боків зеленою поливою (рис. 5, 11); світлоглиняних горщи-

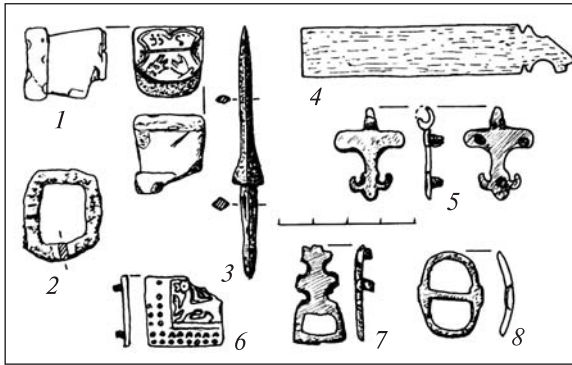

Рис. 6. Дубно, розкоп 5. Знахідки із культурного шару XVI—XVIII ст.: 1 — печатка; 2, 8 — пряжки; 3 — наконечник стріли; 4 — пластина; 5, 6 — накладки; 7 — книжна застібка (1 — мергель; 2, 3 — залізо; 4 — кістка; 5—8 — кольорові метали)

ків і тарілки (рис. 5, 1, 2, 12, 13). Яму 2 датовано XVI ст.

У культурному шарі XVI ст. разом із уламками сіроглиняного посуду знайдено печатку, вирізану з мергелю (рис. 6, 1). На лицевому боці вирізьблено геральдичний щит, перетнутий го-

ризонтальною лінією. На щиті вгорі — чотири літери, внизу — долоні двох рук. Символіка зображення дозволяє висловити припущення, що печатка належала представнику єврейської громади м. Дубна.

У розкопі досліджено також два об'єкти з матеріалами XVIII—XIX ст. Це господарська яма 3 і підвал 4 завширшки 3,6—3,8 м, простежений на протязі 6,5 м.

Культурний шар XVI—XVIII ст. насичений керамічними і скляними виробами (посуд, кахлі, люльки), в ньому зібрано монети, вироби із заліза, кольорових металів та кістки (рис. 6). Серед індивідуальних знахідок слід відзначити бронбійний наконечник стріли (рис. 6, 3), пряжки (рис. 6, 2, 8), книжну застібку (рис. 6, 7), майстерно виконані накладки (рис. 6, 5, 6). Подібний до знайденого тут хрестика-накладки (рис. 6, 5) виріб було виявлено в об'єкті XV—XVI ст. у Києві.

Завдяки проведеним науково-рятивним розкопкам отримано нові археологічні матеріали, які істотно доповнюють джерельну базу з історії середньовічного Дубна.

Б.А. Прищеп, В.С. Чекурков, В.В. Ткач, О.Л. Позіховський

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ м. РІВНЕ

For the first time excavations were held on the two sites in the historical part of Rivne. Near the Resurrection Cathedral a cultural layer of the 9th–10th cc. settlement of the Volynians, a burial ground of the 12th–14th cc., and the remains of the structures of various functions dated back to the 16th – the beginning of the 20th cc. were discovered. Near the Catholic Church a Linear Pottery culture site, dwelling and household buildings of the 10th c., as well as a cemetery of the 16th–18th cc. were examined.

У 2007 р. Рівненською філією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України були проведені науково-рятувні археологічні роботи в центральній частині Рівного на двох ділянках: на схід від Свято-Воскресенського собору і на захід від костелу Святого Антонія.

Розкоп 1 знаходився біля Свято-Воскресенського собору, на сучасній площі Короленка, ділянка обмежена на півночі вул. Соборною, на півдні — Будинком одягу. Як свідчать історико-топографічні дослідження, у середньовіччі це було підвищення на правому березі одного з рукавів р. Усті (чи штучного рову), який захищав місто зі сходу й півночі.

Розкоп розмірами 28 × 10 м був зорієнтований довгими сторонами з півдня на північ (рис. 1). Стратиграфію нашарувань подаємо за профілем східної стінки біля південного краю розкопу: 1) від денної поверхні до глибини 0,9–1 м виявлено підсипання ґрунту, перемішаного з будівельним сміттям ХХ ст.; 2) під ними до глибини 1,3–1,5 м залягає чорний м'який ґрунт, насичений значною кількістю речових знахідок XV–XIX ст., з ним пов'язані котловани підвальних частин будівель, рештки фундаментів і фрагменти цегляних стін будинків; 3) нижче простежено шар ґрунту завтовшки 0,4–0,5 м, чорний, однорідний, слабо насичений знахідками, в ньому знайдено уламки слов'янських ліпних і гончарних посудин,

кістки тварин; 4) передматериковий шар завтовшки 0,2–0,3 м; 5) материк — жовтий лесоподібний суглинок залягає на глибині 2,0–2,2 м. Культурний шар репрезентує кілька епох: кінець I тис. н. е., XII–XIV ст., XV–XVIII ст. і XIX — початок ХХ ст.

До найбільш раннього часу належать фрагменти ліпних та ранньогончарних посудин культури типу Луки-Райковецької. Ліпний посуд (рис. 2, 1, 2) містить у глиняному тісті домішки шамоту та жорстви, поверхня коричневого кольору, горбкувата, шорстка. Частина горщиків сформовані вручну і підправлені на гончарному крузі (рис. 2, 3, 10), їх поверхня сірого чи коричневого кольору, заглажена, у глиняному тісті домішки жорстви або ж кварцового піску. Інші посудини виготовлені на гончарному крузі (рис. 2, 4–6). За технологічними особливостями виробів та профілюванням вінець їх можна датувати IX–X ст.

Пізніше цю ділянку було використано для захоронень. Досліджено 11 середньовічних поховань та виявлено розрізнені кістки скелетів ще кількох похованих. На ґрунтовому могильнику більшість поховань здійснено за християнським обрядом: покійників клали випростаними на спині, орієнтованими головою на захід (поховання 1–3, 11) та на північний захід (поховання 5, 9, 10). Однак є група поховань, орієнтованих на північ (6, 8) та північний схід (4). У п'яти похованих обидві руки зігнуті в ліктях і покладені кистями на груди чи на живіт. У чотирьох випадках руки витягнуті вздовж тіла. У жодному похованні не виявлено слідів деревного тліну і залізних цвяхів, якими скріплювали домовини. Три поховання дитячі (1, 4, 7), інші належали дорослим чоловікам і жінкам. В одному похованні (3) було покладено жінку з дитиною. Дно могильних ям знахо-

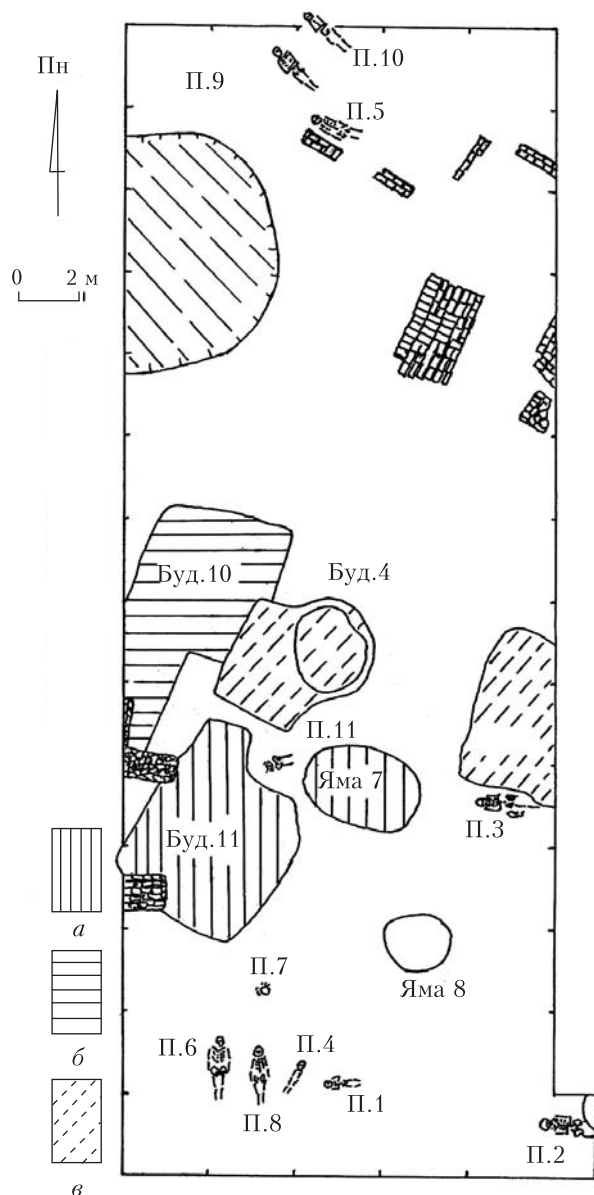

Рис. 1. Рівне. План розкопу 1. Умовні позначення: а — об'єкти XV—XVI ст.; б — будівля XVII ст.; в — будівлі кінця XVII—XVIII ст.

дилося на різній глибині: від 1,7—1,8 м від рівня сучасної денної поверхні (1, 7) до 2—2,25 м.

Лише у двох похованнях виявлено супровідний інвентар. З огляду на це наводимо їх опис.

Поховання 5 (кв. 3-г) виявлено на глибині 1,7—1,85 м. Чоловік віком 40—50 років похований випростаним на спині, руки витягнуті вздовж тіла, головою на захід, із відхиленням на північ близько 30°. Кістяк поруйновано перекопом так, що відсутні кістки гомілки й стопи. У ділянці поясу біля кисті правої руки лежали залізні ніж і кресало (рис. 3, 1, 2), на 0,1 м вище від скелета, над грудною кліткою лежали залізний предмет (уламок леза ножа - ?) і кістяна ручка від ножа (рис. 3, 3).

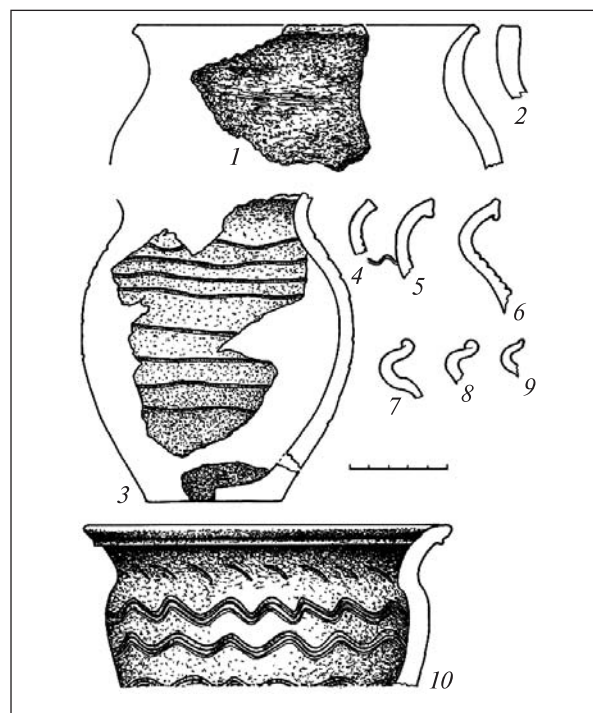

Рис. 2. Рівне, розкоп 1. Глиняні горщики слов'яно-руського часу: 1, 2 — ліпні; 3, 4, 10 — ранньогончарні; 5—9 — гончарні

Поховання 6 (кв. 14—15-д) виявлено на глибині 1,65—1,8 м. Чоловік віком 35—45 років похований випростаним на спині, головою на північ, руки витягнуті вздовж тіла, ліва злегка зігнута у лікті. На правому плечі, в місці з'єднання плечової кістки й ключиці, лежала залізна фібула (рис. 3, 4). У ділянці поясу, над крижовою кісткою виявлено залізне кільце (рис. 3, 5), на правій тазовій кістці знайдено залізний ніж (рис. 3, 9), на лівій тазовій кістці лежали залізні кільце і кресало з кременем (рис. 3, 6—8).

Кресало з поховання 5 калачеподібне, з язичком з внутрішнього боку ударного леза, належить до типу, який у Новгороді датується X—XI ст. На відміну від Новгорода на території Південної Русі, зокрема у кочовиків, такі кресала продовжували побутовати у XII—XIV ст. На території Білорусі вони використовувалися також у наступні століття.

Кресало з поховання 6 овальне. Робочими в нього були обидві зовнішні сторони, вони масивні, округлі в перетині. У Новгороді такі вироби використовували з XIII до XV ст. включно. Такі кресала є серед білоруських старожитностей XIV—XVII ст.

Зазначимо, що в культурному шарі траплялися поодинокі уламки гончарних горщиків XII—XIII ст. (рис. 2, 7—9), які, очевидно, слід пов'язати

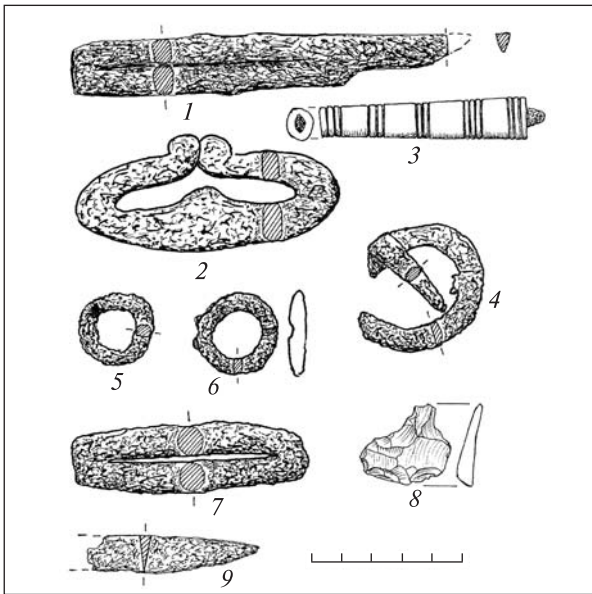

Рис. 3. Рівне, розкоп 1. Інвентар із поховань 5 (1–3) та 6 (4–9): 1, 2, 4–7, 9 — залізо; 3 — кістка; 8 — кремій

з періодом функціонування могильника. Виявлені захоронення датують XII—XIV ст.

Згодом цю ділянку почали забудовувати. Найбільш ранні об'єкти в розкопі — будівля 11 і господарська яма 7. Будівля 11 мала квадратний котлован розмірами 3,5 × 3,5 м, заглиблений у материк від рівня виявлення на 0,65—0,7 м. Вхід у підвальне приміщення простежено з півночі у вигляді похилого спуску завдовжки 1,2 м і завширшки 1,05—1,4 м. У заповненні котловану зібрано колекцію сіроглиняного гончарного посуду (рис. 4). На схід від цієї будівлі досліджено господарську яму 7. Вона овальна у плані, розмірами 2,8 × 2,15 м, завглибшки 1,65 м. Речові знахідки із заповнення обох об'єктів дозволяють датувати їх кінцем XV—XVI ст.

Наступний етап розвитку міської забудови представлений будівлею 10, а в другій половині XVII — на початку XVIII ст. тут існувала садиба, до складу якої входили будівлі 4, 9. Від найбільш пізніх будівель залишилися ділянки фундаментів, сформованих із битої цегли на глиняному розчині, та нижні ряди кладки стін. Більш ранню кладку виконано на глиняному розчині з цегли розміром 31—31,5 × 15—15,5 × 6—7 см. Попередню таку цеглу датують другою половиною XVIII — першою половиною XIX ст., хоча не виключено, що у відкритих будівлях її використовували повторно у XIX — на початку XX ст.

Розкоп 2 знаходився по вул. Шкільній, 69, за 20 м на схід від будівлі колишнього костелу (нині Будинок камерної та органної музики) (рис. 5). У ході досліджень встановлено,

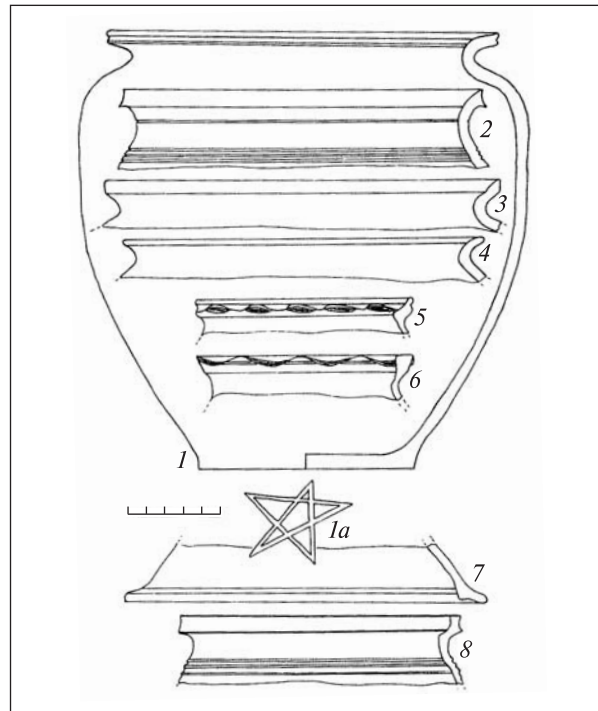

Рис. 4. Рівне, розкоп 1. Глиняний посуд із будівлі 11

що в давнину це була відносно рівна ділянка на високому правому березі р. Усті. У центральній і частково південно-східній частинах розкопу всі відклади до материка було знищено будівельними роботами у XX ст., а в західній і північній частинах ділянки виявлено культурні шари та об'єкти доби неоліту, рубежу ер, ранньослов'янського поселення X ст. За литовсько-польської доби ділянка використовувалась як кладовище.

Найбільш ранніми є об'єкти 6, 7 культури лінійно-стрічкової кераміки. Об'єкт 6 неправильної форми, розмірами 3,6 × 3,2 м, заглиблений у материк на 0,15—0,25 м. У центрі об'єкта виявлено овальну в плані яму розмірами 2,35 × 1,3 м, дно її знаходилось на глибині 1,15 м нижче рівня материка. У заповненні об'єкта 6 зібрано уламки ліпного посуду, крем'яні знаряддя праці, кам'яну зернотертку. Поодинокі знахідки виявлено також у ямі 7 та в культурному шарі.

Неолітичну кераміку можна поділити на дві групи: столову та кухонну. Для столової групи характерні такі ознаки: відмулена глина з домішками дрібного піску, м'яка поверхня сірого кольору, зовні та всередині ретельно залощена. Кухонний посуд має значні домішки дрібнослюдистого піску, маса важка, заглажена поверхня рівна з обох боків, зовнішня поверхня сірого, сіро-коричневого кольорів, внутрішня — завжди темно-сірого.

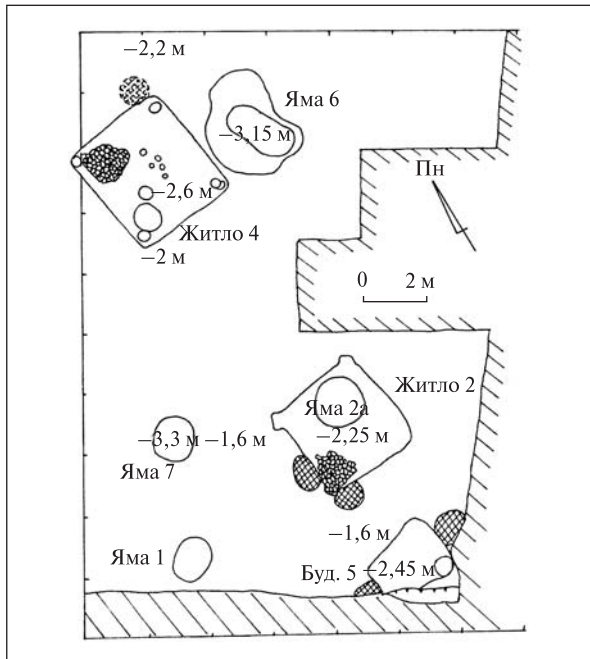

Рис. 5. Рівне. План розкопу 2

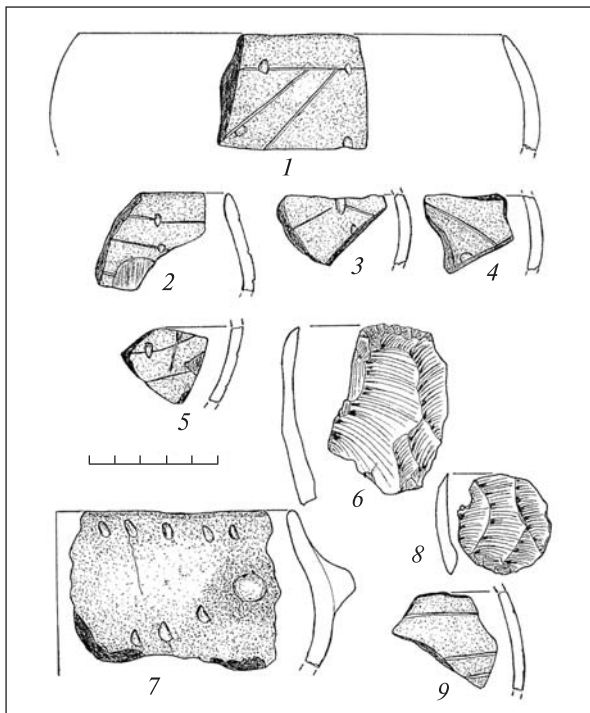

Рис. 6. Рівне, розкоп 2. Глиняний посуд (1–5, 7, 9) та крем'яні знаряддя (6, 8) культури лінійно-стрічкової кераміки

Чітко виділяються миски, форма яких наближена до кулі. Вони мають край вінець, нахилений досередини (рис. 6, 1) або легко відхилений назовні (рис. 6, 2, 7). Денця цих посудин плоскі, не відокремлені від стінок. На відміну від кухонного посуду, оздобленого рядком овальних ямок

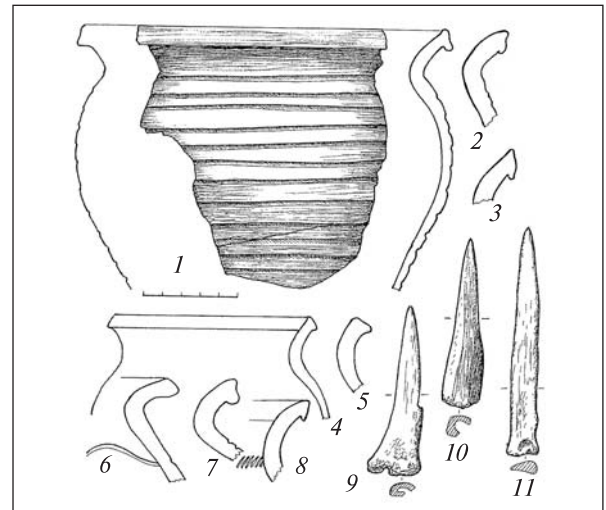

Рис. 7. Рівне, розкоп 2. Глиняний посуд (1–8) та кістяні проколки (9–11) з житла 4

під краєм вінець і на тулубі (рис. 6, 7), столова кераміка прикрашена прямолінійним утворенням з однієї, двох або трьох ліній. Орнамент на посуді нанесений досить тонкою лінією. Описані мотиви нерідко перервані так званими нотами, розміщеними на лініях або незалежно від них. За своїми обрисами вони нагадують скоріше відбитки зернин, інколи досить великих розмірів (рис. 6, 1–5, 9). Додатковими елементами декору в столовому посуді є півсферичні виступи, розміщені на найбільшій опуклості тулуба (рис. 6, 7).

Інші категорії знахідок репрезентовані крем'яними відщепами, аморфним одноплощинним нуклеусом з круговим зняттям відщепів, кінцевим скребком на відщепі (рис. 6, 6), скребком (рис. 6, 8). Певний інтерес становить ціла зернотертка, виготовлена з граніту. В заповненні обох споруд виявлено незначну кількість кісток тварин, фрагменти панцира черепахи, стулку річкової черепашки.

Аналіз знахідок, зокрема уламків посуду, дає підстави віднести цей комплекс до пізньої фази розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки. Аналогічний матеріал виявлено на поселенні цієї культури у Винниках-Лазках, Луцьку (Гнідава). Для останнього з них нещодавно отримано дату 5825 ± 90 ВР. Досліджені споруди 6, 7 можна визначити як ями для видобування глини (так звані глинянки). Вони, як правило, знаходяться поруч з наземними житлами і виявлені на багатьох пам'ятках КЛСК Європи.

До слов'янського поселення X ст. віднесено два житла (2, 4), господарську будівлю 5 і яму 1. Всі будівлі були розташовані в один ряд, з півночі на південь, орієнтовані стінами за сторонами світу.

Житло 2 — напівземлянка майже квадратної форми, розмірами 3,3 × 3,4 м, заглиблена в материк на 0,4—0,5 м. У південно-західному куті знаходилась піч-кам'янка. В тому ж куті, за межами котловану досліджено залишки двох частково зруйнованих нішоподібних печей, влаштованих біля західної і південної стінок. Ці нішоподібні печі використовували раніше, ніж піч-кам'янку. В трьох кутах котловану простежено ніші, які свідчать про зрубну конструкцію стін житла.

Нижче рівня долівки житла 2 досліджено округлу яму з уламками глиняних ліпних посудин поморської культури.

Житло 4 — напівземлянка прямокутної форми, розмірами 3,6 × 4 м, заглиблена в материк на 0,5—0,6 м. У північно-західному куті знаходилась піч-кам'янка. За межами північної стінки котловану, біля північно-східного кута в материк було вирізано нішоподібну піч, яка збереглася повністю. Вона мала овальний черинь розмірами 1,1 × 0,9 м і півсферичне склепіння заввишки 0,4 м. У кутах і в центрі котловану виявлено стовпові ями, які свідчать про те, що житло мало каркасно-стовпову конструкцію стін. Серед знахідок із житла — уламки гончарних горщиків і три кістяні проколки (рис. 7).

Будівля 5 мала прямокутний котлован розмірами 2,6 × 2 м, заглиблений у материк на 0,7—0,8 м. За межами котловану, біля західної і східної стінок було збудовано дві нішоподібні печі. Краше збережена (східна) піч мала овальний у плані черинь діаметром до 1,25 м.

Яма 1 овальна в плані, розмірами 1,45 × 1,1 м, заглиблена від рівня виявлення на 1,7 м. В ямі на глибині 1—1,2 м біля протилежних стінок виявлено кістяки двох собак в анатомічному порядку, зорієнтовані одна головою на південний захід, друга — на північний схід.

За литовсько-польської доби на ділянці знаходилося кладовище. Досліджено 63 поховання, здійснені за християнським обрядом. Їх виявлено на глибині від 1,4 м до 2 м. Простежено, що на одному й тому самому місці різночасові поховання інколи залягали двома трьома ярусами. Деякі ранні поховання було зруйновано більш пізніми. В окремих випадках простежено могильні ями, виявлено рештки дерева та залізні цвяхи від трун. Померлі покладені головою на захід чи частіше на південний захід, випростані на спині, руки складені на животі чи грудях. Іншу орієнтацію мали поховання 42 (на північ), 58, 63 (на схід). Серед захоронених були діти та дорослі чоловіки й жінки. Інвентар знайдено лише у п'яти похованнях — це гудзик, застібка від одягу, срібна монета — шеляг Сигізмунда III. У похованні дівчинки віком близько 10 років (16) на грудях разом лежали намисто, два персні, медальйон. Дослідження показали, що це міське кладовище використовувалось протягом тривалого часу в XVI—XVIII ст.

Перші археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне дали цікаві матеріали для вивчення різних періодів заселення цієї території давньою людиною та дослідження початкових етапів формування середньовічного міста. Хибною виявилась концепція місцевих краєзнавців про те, що тут поселення починає формуватися тільки після татаро-монгольського погрому в другій половині XIII ст. Як свідчать археологічні джерела, слов'яни заселили береги р. Усті поблизу Воскресенського собору і костелу вже у IX—X ст. Виявлений біля Воскресенського собору могильник свідчить про те, що поселення розвивалося і в XII—XIII ст., хоча місце його розташування поки що залишається не визначеним.

А.С. Пробейголова, К.И. Красильников, С.М. Апареев
ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ
У с. КАМЕНКА в 2007 г.

During the excavations near Kamyanka village in 2007 in the barrows 2 and 3 with the stone coating a weapon complex and five burial places were found. The burial places were made in rectangular pits with the use of the stones. Ceramics and burial rituals allow the authors to date the complex by the Late Bronze Age, precisely by the 15th—14th cc. BC.

В мае—июне 2007 г. экспедицией Луганского отделения Восточнoукраинского филиала ИА НАН Украины продолжены работы по исследованию курганного могильника у с. Каменка Лутугинского района Луганской области. Могильник состоит из девяти насыпей, расположенных на высоком водораздельном плато правобережья реки Большая Каменка. На этот раз раскопками исследовались курган 2, в 65 м к северо-северо-востоку от кургана 1, и курган 3 в 100 м к юго-западу от кургана 1.

Курган 2 — правильной круглой формы, сверху облицован каменным панцирем из мелких и средних камней местного песчаника, уложенных вплотную в несколько слоев. Диаметр насыпи — 15,5 м, высота от современного горизонта поля — 1,1 м (рис. 1, 1), видимых следов разрушения панциря не наблюдается, лишь в 3,1 м к северо-северо-западу от R° находилась небольшая яма прямоугольной формы, размерами 1,55 × 0,75 м, удлиненная с северо-востока на юго-запад. Глубина ямы составляет 0,6 м.

Изучение насыпи кургана проводилось без механизмов, по методике, предполагающей разбивку насыпи на четыре сектора с двумя бровками, пересекающимися в центре кургана в точке R° под углом 90°. Бровки ориентированы по сторонам света: север—юг (бровка 1) и восток—запад (бровка 2).

Стратиграфия насыпи несложная: 0,4 м — горизонт камней панциря и золистости; 0,4—0,5 м — прослойка обожженной перекаленной земли; 0,4—1 м — насыпь кургана; 1—1,2 м —

погребенный чернозем; 1,2—1,4 м — предматерик; 1,4 м — материк (глинистый сланец-аргиллит).

В центре кургана под горизонтом мелких щелчевидных камней на глубине 0,45 м обнаружен набор изделий из черного металла, включающий предметы вооружения (наконечники стрел, копье), конской упряжи (удила, стремяна, пряжка, кольца), детали амуниции (крючья, накладка). Изделия не фиксируют признаки их пребывания в огне, хотя площадка 16 м² (3,8 × 4,2 м) железистого песчаника, перекрывающего находки, — с очевидным перекалом камня. Здесь находилось кострище, признаком которого является золистость почвы.

Стрелы — 11 экз. (рис. 1, 2, 3), кованые черенковые боеголовы — 10 экз. двух типов: с долотовидными (рис. 1, 2) и ромбовидными (рис. 1, 3) остриями. Одна стрела — плоская, двурога (рис. 1, 4).

Втулчатый наконечник копья (рис. 1, 5), как и стрелы, были на вооружении кочевников X—XIII вв.

Стремена арочные — 5 экз. — двух типов: 4 — с плоской в сечении и заостренной вверху дужкой (рис. 1, 6), 1 — с округлой в сечении дугой овальной формы (рис. 1, 7). Первый тип стремян с лицевой стороны оформлен растительным орнаментом нитью серебра в технике скани.

Удила — 2 экз. (рис. 1, 8) — двухсоставные, с перегибом и подвижными кольцами, датируются XII — первой половиной XIII вв.

Из числа редких вещей амуниции — биметаллическая дуговидная пластина с барельефно орнаментированной рамкой, в которую помещены изображения животных в виде морд медведей (рис. 1, 11). Скульптурные варианты медведей в Подонцове известны в святилище кочевников XII—XIII вв. у с. Астахово. Мед-

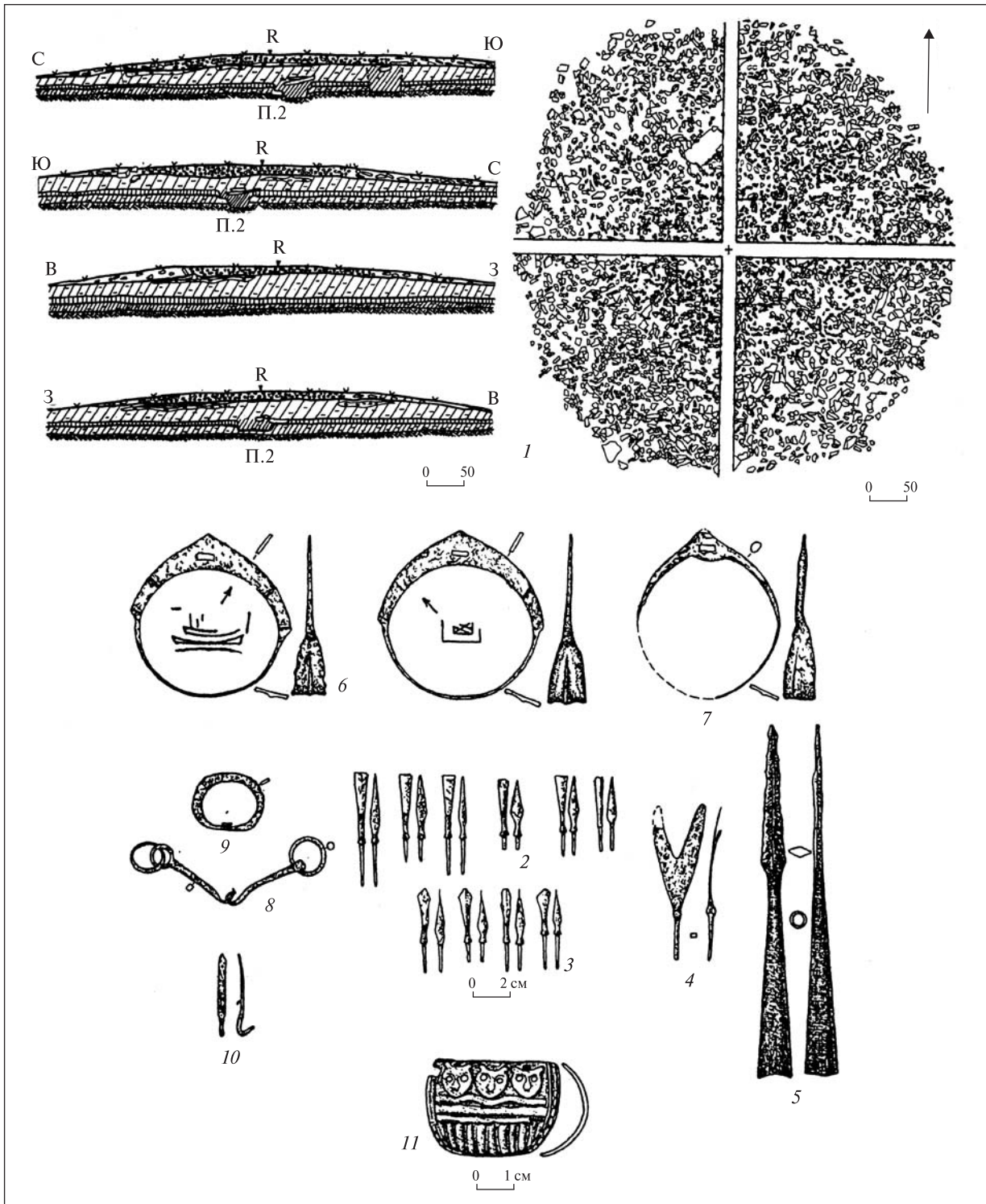

Рис. 1. Курган 2: 1 — план и профили бровок; 2—11 — находки в насыпи

ведь — нередкий персонаж дикой фауны в традициях этносов Южной Сибири и Урала.

Есть основания полагать, что курган 1 (60 м к юго-западу) с изваяниями и курган 2 с набором вещей кочевнической атрибуции и признаками огнепоклонничества в комплексе составляют сакральное место половцев-кипчаков XII—XIII вв.

Всего в кургане 2 обнаружено и раскрыто 4 захоронения и 1 кенотаф, все они относятся к поздней бронзе (срубной культуре).

Визуальными признаками погребений срубной культуры прежде всего являлись каменные заклады над захоронениями, поэтому во всех случаях значительные скопления камней определялись как погребальные конструкции.

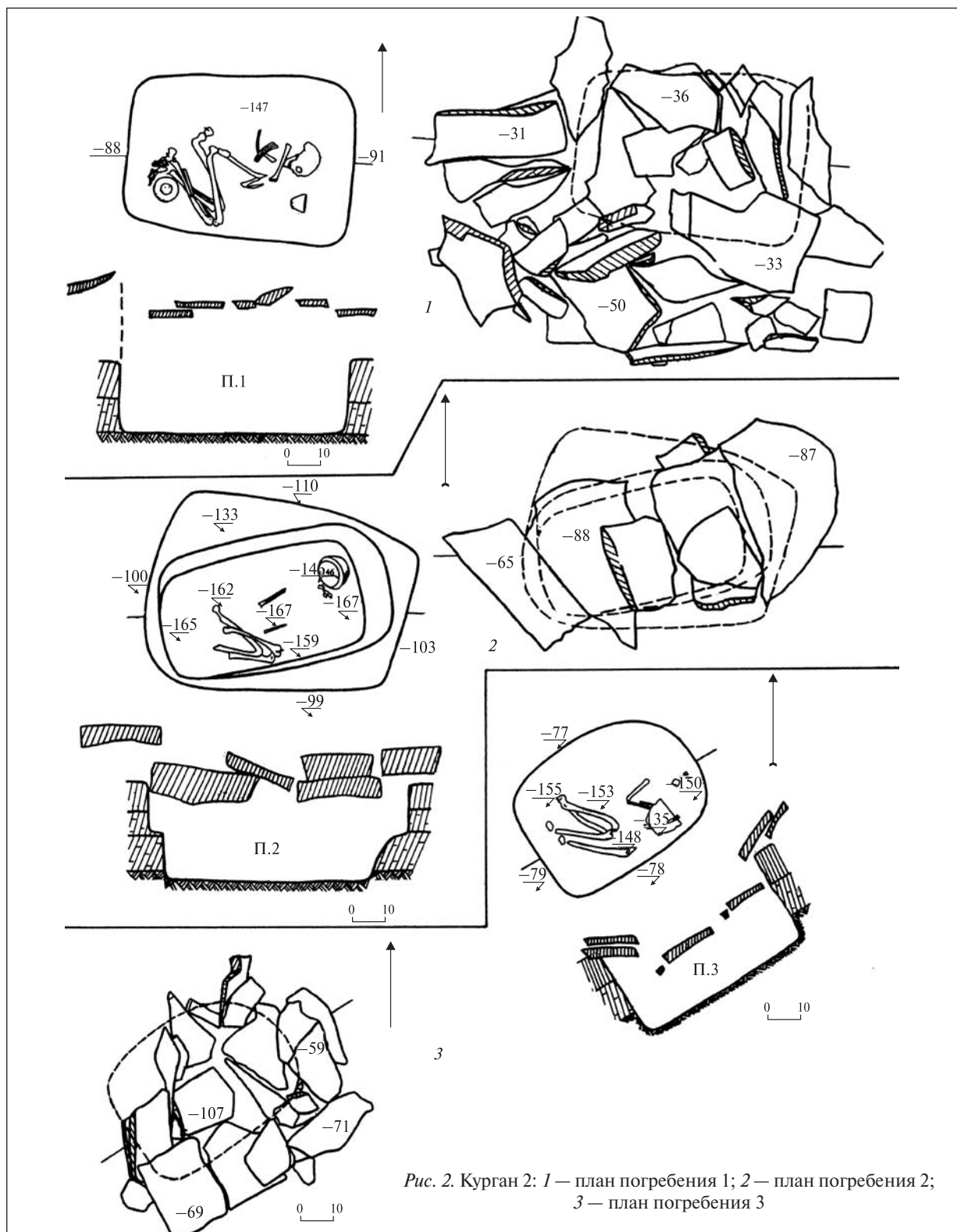

Рис. 2. Курган 2: 1 — план погребения 1; 2 — план погребения 2; 3 — план погребения 3

Однако в двух случаях, в секторе 1 и в секторе 4, после снятия так называемых «закладов» признаков захоронений не обнаружено.

Погребение 1 (рис. 2, 1), впускное, находилось в третьем секторе в 3,5 м к югу от R° (рис. 3, 3), колодец читался с западной стороны бровки 1 (рис. 1, 1). Погребение перекрыто закладом раз-

мером $1,45 \times 0,96$ м из плит песчаника размерами $0,92 \times 0,6 \times 0,12$ м (рис. 2, 1), ориентированным по линии восток—запад. Верхний горизонт камней находился на глубине $0,22-0,31$ м от R° , нижний — на отметке $0,71$ м.

Захоронение выполнено в яме подпрямоугольной формы размером $1,47 \times 1,05$ м, удли-

ненной по линии восток—запад, углы ее округлены. Дно на глубине 1,47 м, в горизонте глинистого сланца.

Умерший был уложен на левый бок, головой на восток, в сильно скорченной позе, стопы сведены вместе и фактически прижаты к тазу, угол между бедренными костями и позвоночником составляет 90° . Руки также сведены вместе, согнуты в локтях так, что кисти находятся перед лицом. Погребальный инвентарь — миниатюрный небрежно сформованный сосуд, на стенках которого видны заглаженные отпечатки пальцев. Сосуд баночной формы, венчик прямой, днище с закраиной, обжиг неравномерный, тесто с примесью песка, шамота и дресвы. Его размеры: диаметр венчика — 9 см, дна — 6 см, высота — 6,9 см (рис. 4, 2). Второй сосуд, перевернутый кверху дном, находился в ногах с южной стороны стоп. Он также имеет баночную форму (рис. 4, 1), венчик прямой, верх плоский, дно с небольшой закраиной, обжиг неравномерный, тесто с примесью шамота, песка и дресвы. Размеры сосуда: диаметр венчика — 16,7 см, дна — 8,9 см, высота — 13,4 см.

Погребение 2 (рис. 2, 2) в центральной части кургана (рис. 3, 3), сверху накрыто массивными плитами ($1,22 \times 0,65 \times 0,1$ м), уложенными перпендикулярно к оси погребальной ямы. Верхний горизонт камней залегал на отметках 0,65—0,79 м, нижние — на глубине 1,01 м от R° (рис. 2, 2). Общие размеры перекрытия — $2,35 \times 1,15$ —1,2 м, ориентировка по линии северо-восток — юго-запад.

Под плитами находилась яма прямоугольной формы, ее контуры прослежены с глубины 1 м от R° , размеры — $1,69 \times 1,25$ м, удлинение по линии восток—запад. На глубине 1,33 м от R° яма уменьшается до размеров $1,48 \times 0,8$ м, меняется ее ориентировка на запад — юго-запад — восток — северо-восток. Дно находилось на глубине 1,62 м от R° в горизонте аргиллита.

Скелет плохой сохранности, удалось проследить только нижние конечности, фрагментарно кости рук и черепа, по этим признакам определено его скорченное положение на левом боку, ноги согнуты в коленях под острым углом, голова обращена к северо-востоку.

В северо-восточном углу ямы находился раздавленный сосуд подострорезерной формы, ребро перегиба в верхней трети тулова, невысокая шейка плавно переходит в слегка изогнутый уплощенный венчик, дно со слабой закраиной (рис. 4, 4). Орнамент расположен выше ребра-изгиба, где изображены две горизонтальные линии, пространство между кото-

рыми заполнено зигзагом. Формовочное тесто с примесью песка и шамота, обжиг неравномерный. Его размеры: диаметр венчика — 16,7 см, дна — 10,8 см, тулова в месте перегиба — 19,5 см, высота — 16,2 см.

Погребение 3 (рис. 2, 3) в четвертом секторе, в 2,3 м к юго-востоку от R° (рис. 3, 3). Каменный заклад размером $1,77 \times 1,48$ м ориентирован по линии северо-восток — юго-запад. Камни перекрытия размером $0,45 \times 0,66 \times 0,1$ м; $0,7 \times 0,35 \times 0,1$ м уложены вплотную друг к другу, верхние плиты находились на отметках 0,65—0,69 м, а нижние, провалившиеся вглубь ямы, опустились до отметок 1,07—1,75 м от R° .

Захоронение выполнено в яме прямоугольной формы размером $1,25 \times 0,94$ м, ориентированной по линии северо-восток — юго-запад, дно на отметке 1,53 м, углублено в глинистый сланец на 0,2 м.

От скелета сохранились только кости ног, рук и фрагменты черепа. Судя по ним, умерший был уложен на левый бок в скорченной позе головой на северо-восток, ноги прижаты к тазу, руки согнуты в локтях, кисти перед лицом (рис. 2, 3). У лицевой части черепа на фалангах пальцев находился банковидный сосуд стройных пропорций (рис. 4, 5). Венчик сосуда слегка утолщен, на нем гусеничным штампом оттиснута линия-зигзаг. Ниже, под венчиком, той же «гусеничкой» оттиснута вторая, на этот раз двойная, линия зигзагов. В пространстве, образованном линиями зигзагов под венчиком, по кругу изображены семь крестов. Ниже зигзагов, на тулове, со слабым наклоном нанесены отиски гусеничного штампа. Формовочное тесто с примесью песка и шамота, обжиг неравномерный. Размеры: диаметр венчика — 10,5 см, тулова — 10,5 см, дна — 9,5 см, высота — 15 см.

Погребение 4 (рис. 3, 1) во втором секторе, в 1,55 м к северо-западу от R° (рис. 3, 3). Заклад удлиненно-овальной формы, размером $2,22 \times 1,66$ м ориентирован по линии северо-восток — юго-запад. Камни перекрытия размерами $1,0 \times 0,3 \times 0,06$ м уложены перпендикулярно к оси ямы вплотную друг к другу (рис. 3, 1). Верхние камни находились на отметках 0,76—0,85 м от R° , нижние — на глубине 1,23—1,33 м от R° . Сверху на перекрытии, в разных его частях, зафиксированы несколько костей животных и фрагмент стенки сосуда срубной культуры — видимо, остатки жертвенника. Рядом с погребальной конструкцией, на глубине 0,9 м от R° , прослежен материковый выкид из ямы в виде глинистого сланца.

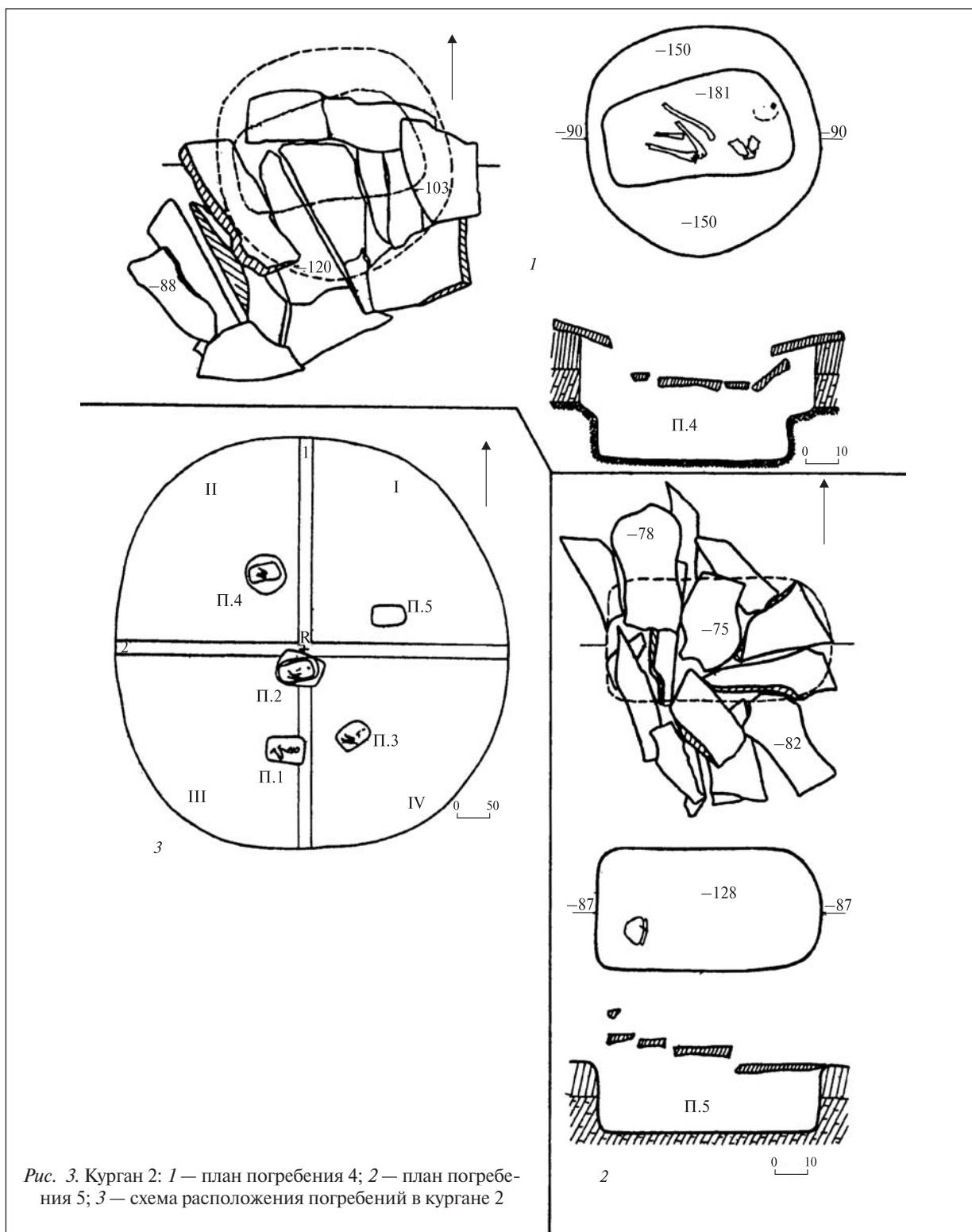

Рис. 3. Курган 2: 1 — план погребения 4; 2 — план погребения 5; 3 — схема расположения погребений в кургане 2

Яма погребения почти круглой формы, размерами $1,52 \times 1,49$ (рис. 3, 1), но на отметке $1,48-1,59$ м от R° она становится прямоугольной ($1,26 \times 0,64$ м), углы округлены. Ориентирована яма по линии восток — северо-восток — запад — юго-запад. В плане и разрезе вся конструкция имеет вид ямы с большими заплечиками, ее дно

опущено на глубину $1,75-1,77$ м от R° и входит в аргиллит на $0,4$ м.

На дне ямы находился едва сохранившийся скелет — кости ног и частично кости черепа, но поза умершего вполне определяема: скорченное положение на левом боку, ноги согнуты в коленях, голова обращена к северо-востоку. Перед

лицом, на уровне груди, находилось несколько фрагментов керамики — остатки сосуда, форма и размеры которого не восстанавливаются. Но в 0,5 м к северу от каменной вымостки погребения 4 на глубине 0,85 м от R° обнаружено несколько фрагментов керамики, в том числе развал небольшого горшковидного сосуда с округлобким туловом и выразительной шейкой, плавно переходящей в плоский, слегка отогнутый наружу венчик, дно с небольшой закраиной, тесто с примесью дресвы и шамота. Размеры: диаметр венчика — 18 см, дна — 12 см.

Погребение-кенотаф 5 (рис. 3, 2) в первом секторе, в 3,5 м к северо-востоку от R° (рис. 3, 3). Заклад удлиненной формы, размером 1,2 × 1,88 м, ориентирован по линии северо-запад — юго-восток (рис. 3, 2), сформирован из уложенных друг на друга плит средних размеров — 0,25 × 0,5 × 0,05 м. Верхний горизонт камней на глубине 0,53—0,6 м, нижний — на отметках 0,82—0,9 м от R°.

Под перекрытием раскрыта яма прямоугольных очертаний, размером 0,7 × 1,31 м, ориентированная по линии восток—запад, углы сильно округлены (рис. 3, 2), дно на отметке 1,28 м от R°.

Скелет в яме отсутствовал, лишь в юго-западной ее части лежал сосуд подострорезерной формы (рис. 4, 3). Венчик сосуда плавно переходит в шейку, слегка отогнут наружу, ниже шейки, в верхней трети сосуда — небольшой уступ-ребро, днище плоское, с закраиной, отделенной от тулова небольшим углублением. Сосуд сформован из теста с примесью дресвы и шамота, его размеры: диаметр венчика — 13 см, тулова в месте перегиба — 13,9 см, дна — 9 см.

Курган 3 находился в 100 м к западу от кургана 1. На общем горизонте поля зафиксирован лишь по наличию камней, расположенных в форме овала, размерами 14,5 × 8,5 м, удлинен по линии север—юг, высота — не более 0,5 м от уровня поля. Исследование проводилось по методике параллельных траншей с центральной бровкой по линии север—юг.

Вероятный курган сформирован исключительно из камней песчаника и чернозема. Насыпь разбирали вручную и прокапывали до уровня предматерика, вдоль бровок до материка. Таким образом, получена следующая стратиграфия кургана: насыпь из камней и чернозема — высотой 0,45 м; 0,45—0,5 м — погребенный чернозем; 0,5—0,8 м — предматерик; 0,8 м — материк (глинистый сланец).

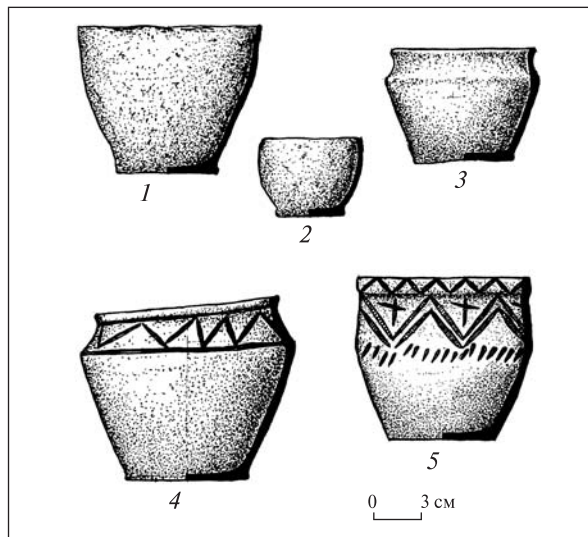

Рис. 4. Сосуды: 1, 2 — из погребения 1; 3 — из погребения 5; 4 — из погребения 2; 5 — из погребения 3

бенный чернозем; 0,5—0,8 м — предматерик; 0,8 м — материк (глинистый сланец).

Под насыпью кургана, на уровне предматерика, была расчищена каменная вымостка каменной песчаника, плотно уложенных друг на друга в несколько слоев. Размеры конструкции — 12 × 3,2 м, ориентировка с запада — юго-запада на восток — северо-восток, то есть перпендикулярно к длинной оси кургана. Ширина вымостки в различных ее частях неодинакова: в восточной — 3,5 м, в западной постепенно сужается до 1 м. Под камнями вымостки, равно как и в остальной части кургана, признаков погребений обнаружено не было.

В заключение обобщим материалы захоронений кургана 2. Погребения 2,3,4,5 происходят с горизонта погребенного чернозема, что указывает на возможность существования здесь грунтового могильника, перекрытого впоследствии общей насыпью, облицованной каменным панцирем. Исключение составляет погребение 1, впущенное в южную часть уже готовой насыпи.

В целом же, опираясь на такие признаки, как каменные вымостки над захоронениями, восточная ориентировка умерших, устойчивый керамический комплекс, исследованные погребения следует связать с бережновско-маевской срубной культурой, их хронология определяется XV—XIV вв. до н. э. (Отрошенко 2003, 68—91).

І.А. Прохненко, О.М. Гомоляк, В.В. Мойжес

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИНОГРАДІВСЬКОГО І КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКІВ

In the 2007 season, castles in Vynohradiv and Korolevo were studied. A thick Late Bronze Age layer (Stanovo culture of the 14th—12th cc. BC) was discovered among pre-castle materials of Vynohradiv. The construction of stone-made fortifications of castles is dated by the end of the 13th — the beginning of the 14th c. Reconstruction of fortifications in Korolevo is dated by the mid of the 15th c., and in Vynohradiv — by the end of the 15th — the beginning of the 16th cc. In Korolevo castle the traces of an assault are recorded and dated by the 16th c. while the seizure of intense vital activity is dated by the beginning of the 17th c.

Археологічною експедицією Ужгородського національного університету в 2007 р. досліджувались Виноградівський і Королівський замки, розташовані у Виноградівському районі Закарпатської області на відстані 10 км один від одного.

Перший знаходиться в урочищі Канків на східній околиці м. Виноградів (до 1946 р. — м. Севлюш) біля підніжжя Чорної гори, протилежний схил якої омивається р. Тисою. Укріплення зведено в формі чотирикутника (розміром 44,5 × 35 м) з виступаючими кутовими бастіонами. Крім безпосередньо замкової споруди, до архітектурного ансамблю входили капличка, що знаходиться за 30 м на північний захід від неї, та церква з прибудовою. Комплекс будівель оточений кам'яною стіною (рис. 1).

У науковій літературі дата зведення фортифікацій на основі свідчень анонімного нотарія короля Бейли III (1172—1196 рр.) про Угочу визначається IX ст. Однак цей топонім, який пізніше став однією з назв замку, нотарій не конкретизує і застосовує для позначення певної території, а не фортифікаційної споруди. Тому можна припустити, що Аноніму наприкінці XII ст. цей замок був узагалі невідомий.

На основі начебто чітко визначеної початкової дати реконструюється історія Виноградівського замку наступних кількох сторіч. Так, Канків визнається центром організовано-

го королем Гейзою II (1141—1162 рр.) комітату (жупи) Угочі. Вказуються перебудови замку в період правління короля Андрія II (1205—1235 рр.) і після татаро-монгольського нашествя 1241 р.

Як конкретними даними про укріплення науковці оперують грамотами XIII—XIV ст. Однак у них немає згадок про замок, згадується лише м. Севлюш, а точніше, — привілеї окремої категорії його мешканців. Незважаючи на це, історія замку насичена конкретними подіями. Зокрема, у 1307 р. король Карл Роберт Анжуйський (1301/1310—1342 рр.) передає севлюський замок біхарському магнату Беке Боршо (Бенедеку). Той з 1308 р. розміщує тут постійний гарнізон і здійснює повну реконструкцію захисних споруд за 1307—1308 рр. Після вступу Беке Боршо до коаліції магнатів проти Карла Роберта у 1317 р. королівські війська штурмують і руйнують замок. З часом король наказує відновити Канків і дарує його королеві Марії.

У 1399 р. угорський король Жігмонд (Сигізмунд) Люксембурзький (1387—1437 рр.) передає замок як бенефіцію барону Пейтеру Перені, який на початку XV ст. проводить чергову реконструкцію укріплень. Після завершення будівництва нового родового палацу в м. Севлюш наприкінці XV ст. замок передається монахам-францисканцям і перетворюється на монастир. У період реформації Ференц Перені став протестантом, вигнав зі своїх володінь католицьке духовництво і в 1556 р. захопив замок-монастир. Посланий проти Перені загін імператорських військ на чолі з Телекеші штурмом узяв замок і в 1557—1558 рр. зруйнував укріплення, після чого замок не відбудовувався.

Отже, історія замку в науковій літературі розглядається як безперервний ланцюг важ-

ливих подій з IX до XVI ст. (створення, перебудови, передавання з рук у руки, захоплення, руйнування, загибель). Однак дослідники історії Виноградівського замку, як правило, не підтверджують свої побудови посиланнями на писемні джерела. В результаті історія однієї з ключових пам'яток регіонального середньовіччя виглядає не як документована реконструкція, а як комплекс інтуїтивних припущень. У цій ситуації найпростішим способом вирішення проблеми є залучення археологічних даних, які відображують конкретні хронологічні реалії.

Подібна ситуація склалася і з іншими замками Закарпаття. У зв'язку з цим до наукового плану Інституту карпатознавства Ужгородського національного університету було введено проект «Комплексне дослідження замків Закарпаття», реалізація якого почалася з Канкова.

Три шурфи (площею 2×3 м) було закладено всередині замкової території і один ($2 \times 2,5$ м) — у капличці (рис. 1).

Шурф 1 прив'язаний до північно-західної стінки внутрішнього дворика на верхньому ярусі замку. Стратиграфічні спостереження в комплексі з аналізом матеріалу дають змогу встановити таку почерговість заселення і забудови території пам'ятки. Над материковою скельною основою фіксується міцний шар епохи пізньої бронзи (станківська культура XIV—XII ст. до н. е.). У нього врізаний простежений у південно-східній частині шурфу фундамент кам'яної стіни, розібраної у XVI ст. Цю дату встановлено за одиничними фрагментами полив'яної кераміки та плитки, виявлених у завалах каміння.

Після руйнації первинних кам'яних споруд в ур. Канків утворено горизонт, який визначається вирівнюванням замкової площі шляхом підсипання жовтого щебеню. Після нівелювання поверхні на території урочища прокопано траншеї до рівня завалів і станівського горизонту, а потім зроблено фундаменти для нових стін, що визначають останній будівельний горизонт замку. У ході викопування траншеї руйнувався станівський шар, а земля використовувалась для підсипання біля стін, що зумовило наявність у верхніх шарах шурфу значної кількості керамічного матеріалу епохи пізньої бронзи. Середньовічний матеріал представлений одиничними знахідками (підкова, цвях, два фрагменти кераміки, один з них — вінчик полив'яної посудини). Цей мізерний матеріал дає змогу датувати останній етап функціонування замку, за аналогіями з пам'яток Східної

Рис. 1. Виноградів (ур. Канків). План розташування замку

Словаччини, другою половиною XVI — початком XVII ст.

Шурф 2 закладено на нижньому ярусі основної замкової споруди, у західному куті північного бастіону. Характер заповнення культурного шару дає змогу визначити його утворення на цій ділянці скиданням будівельного сміття. Домінуючий матеріал становила кераміка епохи пізньої бронзи. Окремо відмічаємо кам'яний ідол станківської культури (рис. 2, 16), використаний під час зведення стін замку. Середньовічні знахідки представлені незначною кількістю уламків горщиків, які датуються за аналогією XV ст., залізними цвяхами та фрагментом обробленої кам'яної плитки.

Для уточнення стратиграфічної ситуації, простеженої в шурфі 1, за 14 м на південний схід від нього, біля протилежної стінки внутрішнього дворика, було закладено шурф 3. Стратиграфічна картина подібна до такої шурфу 1. З виявлених об'єктів відзначимо яму грушоподібної форми (глибина 1 м), у заповненні якої містилася сильно утрамбована глина темно-сірого кольору зі значним вмістом станівської кераміки.

З метою уточнення хронології середньовічного горизонту пам'ятки було закладено шурф 4 в західному куті каплички. Її особливістю є фундамент квадратної в плані форми, ширина стіни якого перевищує $3,5$ м за незначної площі самої споруди. У ході розкриття шурфу про-

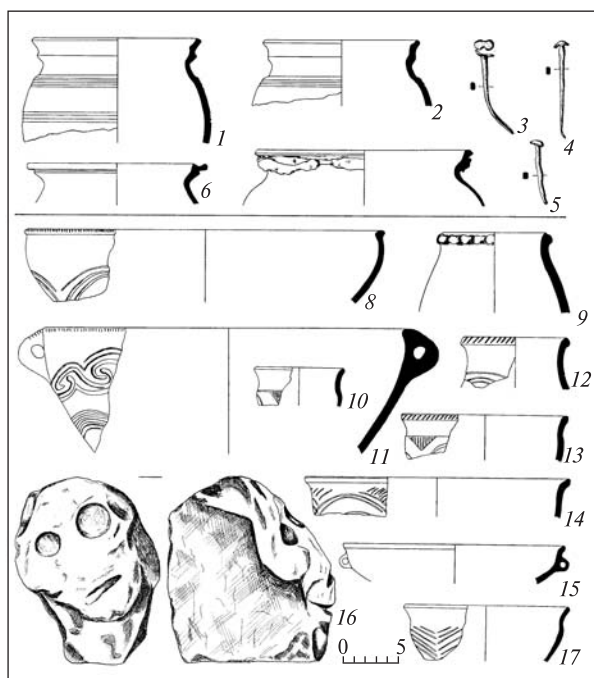

Рис. 2. Виноградів (ур. Канків). Матеріал із шурфу: 1—7 — середньовічний горизонт; 8—17 — горизонт епохи пізньої бронзи (станівська культура)

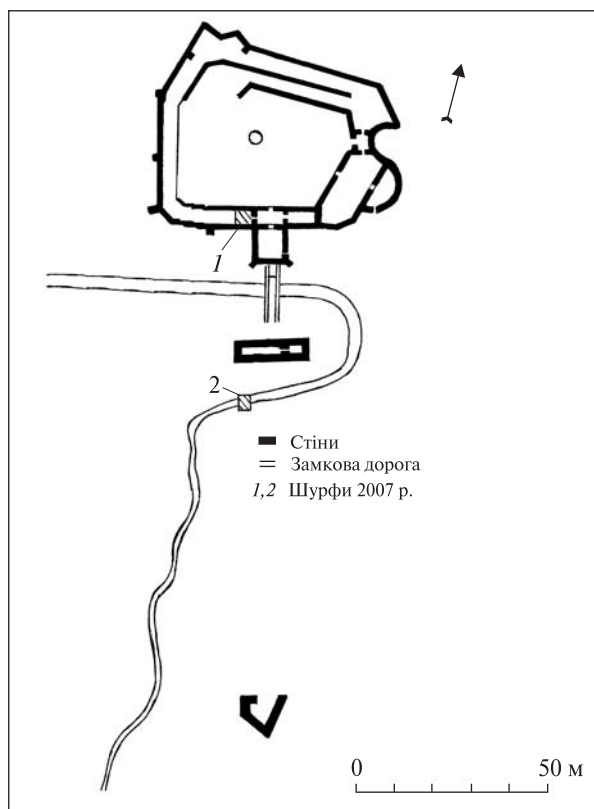

Рис. 3. Королеве (ур. Нялаб). План замку

стежено таку стратиграфічну ситуацію. Верхній шар, в окремих місцях до глибини 1 м, є сучасним перекопом. Нижче від нього, до 2,9 м, по всій площі шурфу зафіксовано завали вели-

кого андезитового каміння і штукатурки. Траплялись і фрагменти зруйнованих і звалених усередину будівлі стін. Підстилаючим виступав шар гумусованої глини з незначним вмістом керамічного матеріалу (рис. 2, 1, 2).

Простежена ситуація дає змогу зробити висновки, що капличку було зведено на місці частково зруйнованої вежі, в ході розбирання стін якої забутовано камінням її внутрішню частину. В результаті було перекрито шар, що визначає час закладання башти. Фрагменти виявлених у ньому горщиків мають аналогії на пам'ятках Східної Словаччини, де датуються кінцем XIII — початком XIV ст. Саме цим часом датуємо початок будівництва захисних споруд в урочищі Канків.

Другий із досліджених нами замків (Королівський) розміщений в ур. Нялаб на західній околиці сел. Королеве. Займає він вершину гори (висота 52 м). У плані має трапецієподібну форму, площа — 52 × 47 м. Основні укріплення складаються з двох паралельно розміщених стін. Посередині внутрішнього дворику знаходиться колодязь. За 30 м від основної замкової споруди проходила ще одна захисна лінія, представлена спорудою прямокутної форми. У північно-східній частині вершини гори зведено сторожовий бастион підтрикутної форми розміром 10,15 × 9,65 м (рис. 3).

Королівському замку (Кіральхаза), як і Виноградівському, приділено значну увагу в науковій літературі. Коротко перелічимо основні подані в історіографії події, пов'язані з цією пам'яткою. Вперше місцевість під назвою Нялаб згадується в грамоті XII ст., згідно з якою угорський король у своїх угіддях, на замковій горі, наказав збудувати дерев'яний мисливський будинок. У 1262 р. писемні джерела вказують на поселення Кіральхаза як на королівську власність — місце полювання на зубрів. З середини XIII ст. будинок короля на горі Нялаб поступово укріплюється і стає замком. У 1279 р. в угорських грамотах з'являється перша згадка про Нялабський замок як фортецю на «соляному шляху» — резиденцію місцевого магната.

На початку XIV ст. власник замку взяв активну участь у фронті проти угорського короля Карла Роберта Анжуйського. Королівське військо захопило замок у 1312 р. Зруйновані під час узяття замку фортифікаційні споруди реконструйовані за участю італійських архітекторів на чолі з А. Фіоравенті. У 1378 р. замок Нялаб — центр однойменної домінії — угорським королем Лайошем I Великим (1342—

1382 рр.) передається волоському воєводі Дразі, який здійснив чергову реконструкцію фортифікаційної системи. У 1405 р. у нагороду за заслуги перед угорською короною Нялабський замок отримав магнат Перені, і почалася військова конфронтація з попередніми господарями замку — волоськими магнатами. За допомогою королівських військ барони Перені реалізували своє право на володіння Нялабом і в XV ст. укріпили замок додатковими захисними спорудами.

У XVII ст., після виступу проти Габсбургів магнатів Франгепанів — близьких родичів власників замку — укріплення захопили імператорські війська. Пізніше, у 1672 р., за наказом імператора Леопольда I (1655—1687 рр.) замок Нялаб був зруйнований і вже не відбудовувався.

Незважаючи на насичену подіями історію замку, археологічно він до цього часу не досліджувався. Для отримання конкретних матеріалів про стратиграфію пам'ятки нами закладено два шурфи розміром 3 × 2 м: один на території основної замкової споруди, другий — в улоговині на дорозі за межами укріплень (рис. 3).

Верхній шар (0,7 м) шурфу 1 — темно-сіра глина зі значною кількістю кісток і кераміки XVI — першої половини XVII ст. Окремо відзначимо фрагмент бокової частини стакана з одним цілим і одним відламаним вушками-ручками, над якими йде горизонтальний ряд дрібних зашпівів. Тісто добре відмучене, обпалене до дзвінкого стану. Поверхня бордового кольору, рівномірно вкрита «бородавками» (рис. 4, 2). У керамічних комплексах Європи подібні високоякісні стакани посідають особливе місце. Виготовлені вони, згідно з картографуванням знахідок з понад 100 пунктів, на Моравії, ймовірно, в Лоштицях (округ Оломоуц) або в їх найближчій окрузі, визначеній В. Гошем і Я. Новаком як Північно-моравський керамічний виробничий район. Час виготовлення таких стаканів з прямим високим вінчиком з хвилястою поверхнею і декоративними вушками-ручками дослідники визначають другою половиною XV ст., а їх імпорт пов'язують з іменем угорського короля Матяша Корвіна (1458—1490 рр.), який володів і Моравією. Використання лоштицької кераміки тривало і в XVI ст.

На глибині 0,7—1,1 м фіксується шар чорного гумусованого ґрунту, насичений інвентарем, серед якого є ціла посудина (рис. 4, 8) і наконечники арбалетних стріл (рис. 4, 17, 18). Можливо, утворення шару пов'язане зі штурмом замку. Відзначимо наявність серед кераміки

фрагмента від ще одного стакана лоштицького типу з прямим високим вінчиком, орнаментованим п'ятьма горизонтальними жолобками, і десятьма вушками-ручками в місці найбільшого розширення тулуба, де простежуються ще два жолобки. Вище від ручок стакан прикрашений рядом насічок. Діаметр вінчика — 6,7 см (рис. 4, 1). Глибина залягання фрагмента (0,7 м) визначає верхню межу шару. Інвентарна колекція шару датується XV — першою половиною XVI ст., а стратиграфічні спостереження дають змогу обмежити датування шару другою половиною XV — початком XVI ст.

Нижче від горизонту знищення, до глибини 1,8—2,1 м, залягає шар жовтої глини з будівельним сміттям. У нижній частині шару (глибина 2,05 м), на межі із завалами цегли й обмазки, виявлено бронзову монету (рис. 4, 22). Визначення нумізматичних матеріалів замку проведене доктором Є. Колніковою (Інститут археології Словацької академії наук, м. Нітра). Цей екземпляр — угорська монета Альберта (1437—1439 рр.) — визначає час засипання будівельними відходами площі між двома зведеними кам'яними стінами. Нижче від шару цегли знаходяться завали великого андезитового каміння, буличників, серед яких трапляються фрагменти оформлення віконних вітражів. Вони свідчать про те, що сміття зсипалося в ході перестройки замку, а не під час первинного утворення кам'яної фортифікації. Серед інвентарю, виявленого в завалах каміння, окремо виділяємо фрагмент вінчика (діаметр 32 см) посудини з глибини 2,4 м. Виготовлена вона з добре відмученого тіста зі значною домішкою графіту. Середньовічна графітова кераміка, добре представлена в комплексах на території Чехії і Північно-Західної Словаччини, відома у Східній Словаччині за поодинокими фрагментарними знахідками, у Закарпатті не фіксувалася.

У ході розкриття шурфу 2 виявлено значну кількість кісток, уламків кружальної кераміки та дві угорські монети. Перша, з глибини 1,3 м — номінал Фердинанда I (1526—1564 рр.), монетний двір — Кремниця, денар 1553 р. (рис. 4, 20); друга монета, з глибини 1 м — номінал Максиміліана II (1564—1577 рр.), монетний двір — Кремниця, денар 1577 р. (рис. 4, 19).

Серед підйомного матеріалу з урочища Нялаб відзначимо фрагмент угорської монети Матяша Корвіна, монетний двір — Нодь Баня = Бая Марє, денар 1482—1490 рр. (рис. 4, 21).

Археологічні дослідження Виноградівського і Королівського замків дали можливість уточ-

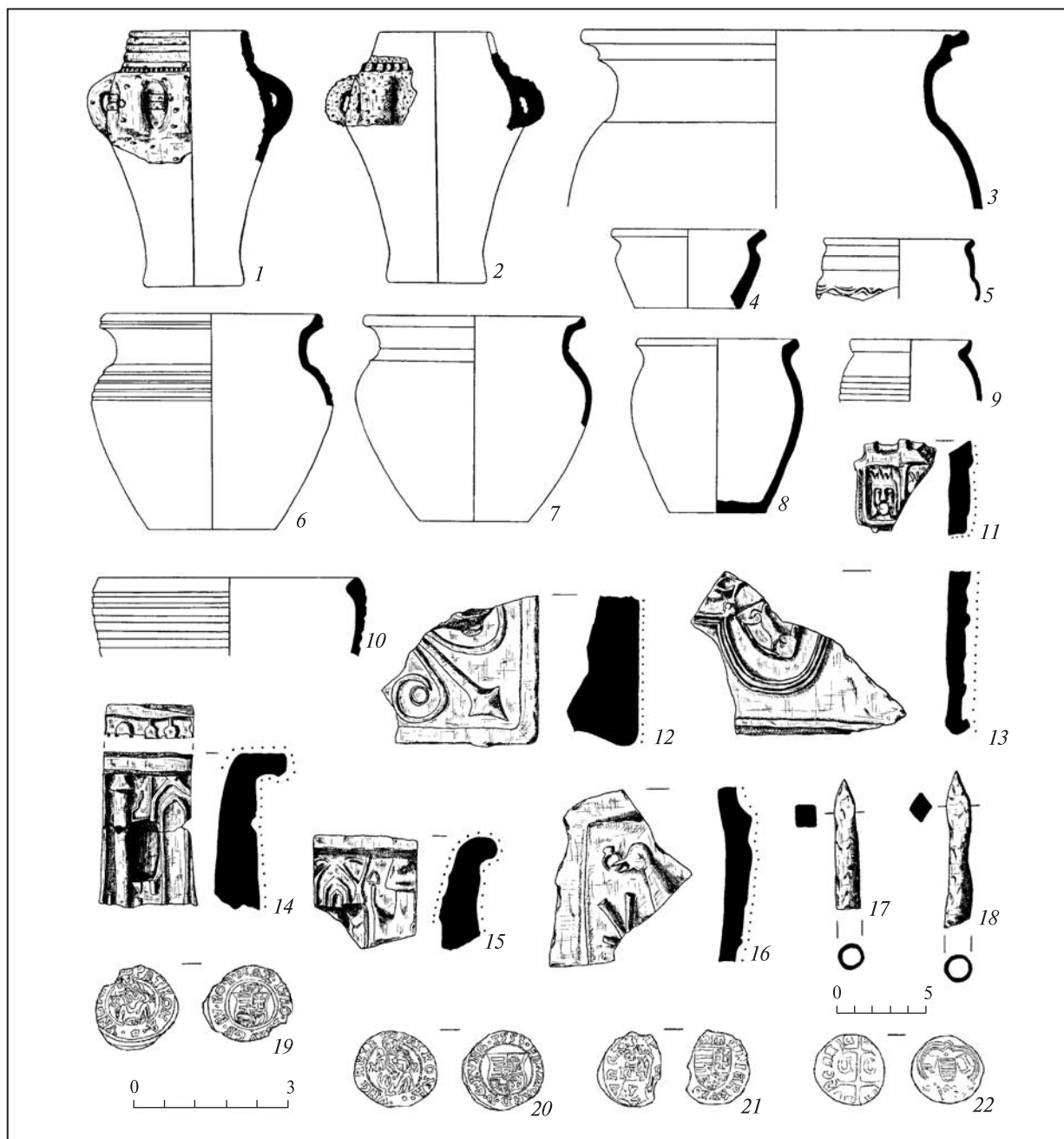

Рис. 4. Королеве (ур. Нялаб). Матеріал із шурфів

нити, а в окремих випадках і спростувати установлені в науковій літературі положення. На конкретному речовому матеріалі пропонується нова хронологічна схема історичного розвитку двох опорних пам'яток регіонального середньовіччя. З дозамкового матеріалу в урочищі Канків фіксуємо міцний шар епохи пізньої бронзи (станівська культура XIV—XII ст. до н. е.). Місце розташування пам'ятки на підвищенні дає змогу визначити її як пункт, природно укріплений схилами гори. Установити наявність конкретних фортифікаційних споруд епохи пізньої бронзи на сьогодні неможливо

через руйнацію пам'ятки під час середньовічних будівельних робіт.

Як нереальні визначаємо твердження про наявність на замковій горі м. Виноградова давньоруського горизонту X—XI ст.

Встановлена нами дата зведення системи кам'яних укріплень Канкова (рубіж XIII—XIV ст.) не збігається з прийнятою в історіографії. Запропонована нами точка хронологічного відліку історії замку підкріплена конкретними матеріалами і узгоджується з історичною ситуацією в Європі, де масове будівництво середньовічних фортець датується

XIII ст. Цей процес не випадковий і законно пов'язується з періодом після основної хвилі татаро-монгольського нашестя. Безсумнівно, що для зведення мережі замків було необхідне існування міцного державного інституту і значне вкладання коштів, що на периферії Угорського королівства, в умовах розрухи після нашестя татаро-монголів було неможливим до кінця XIII ст.

На сьогодні не можемо датувати зведення укріплень Королівського замку часом раніше XIV ст. При цьому підкреслюємо, що ні на Виноградівському, ні на Королівському замках у XIV ст. не фіксується інтенсивний процес життєдіяльності. Культурний горизонт цього часу представлений незначною кількістю керамічного матеріалу.

Перебудова укріплень Королівського замку відбулася в середині XV ст., Виноградівсько-

го — наприкінці XV — на початку XVI ст. Після реконструкції укріплень Королева формується міцний культурний горизонт, який свідчить про інтенсивний процес життєдіяльності, а на Виноградівському замку середньовічний шар і далі представлений мізерним фрагментарним матеріалом, єдиним поясненням чого може бути функціональне призначення пам'ятки — використання його як монастиря.

Не підтвердились припущення про постійні облоги і штурми Виноградівського замку. В Королеві ж штурм замку фіксується в межах початку XVI ст., однак питання щодо його успішності залишається відкритим.

Життєдіяльність на обох замках завершується на початку XVII ст.

На основі археологічних досліджень можна припустити, що замки Канків і Нялаб функціонували впродовж XIV — початку XVII ст.

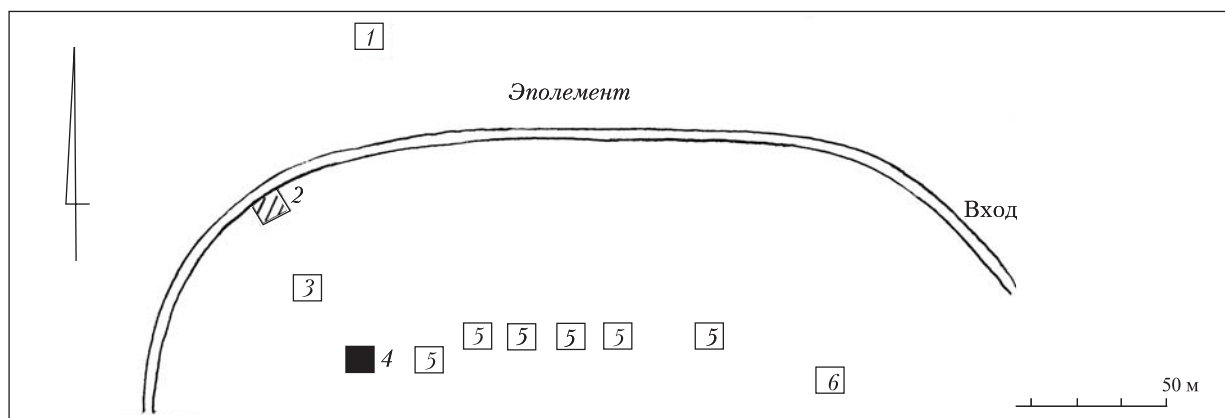

А.Е. Пуздровский, П.М. Ляшук, Г.В. Медведев
**ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ
МЕМОРИАЛА «ПОЛЕ АЛЬМИНСКОГО
СРАЖЕНИЯ» В 2007 г.**

During the protective research on the territory of the Memorial «Battlefield of Alma Battle» (1854) the burial of soldiers who perished in Vilino of Bakhchisaray Region in Crimea was studied. Skeletons of soldiers of 31 Vladimirskyj and 32 Kazanskyj regiments were uncovered and reburied.

На месте Альминского сражения, произошедшего 8(20) сентября 1854 г. между русскими войсками и армией коалиции европейских государств, находится мемориал, где возвышается обелиск и памятники погибшим воинам, братские могилы (с. Вилино Бахчисарайского района АРК).

В конце лета 2007 г. при проведении работ по благоустройству на участке между эполементам (земляным укреплением) и памятником погибшим воинам Владимирского полка были обнаружены человеческие кости. 19—22 сентября Альминская экспедиция Крымского филиала Института археологии Национальной академии наук Украины (А.Е. Пуздровский, Г.В. Медведев) совместно с Бахчисарайским государственным историко-археологическим заповедником (Е.В. Петров, С.Ф. Сундуков) и Музеем героической обороны и освобождения Севастополя (П.М. Ляшук) про-

План-схема мемориала «Поле Альминского сражения»: 1 — памятник английским воинам; 2 — раскоп 2007 г.; 3 — памятник воинам Владимирского полка; 4 — место перезахоронения; 5 — братские могилы; 6 — обелиск

вели здесь охранные исследования (раскоп площадью 22 м²). В результате были обнаружены останки 14 солдат 31 Владимирского и 32 Казанского полков (рис. 1).

Тела сбрасывали в яму без всякого порядка — многие легли в землю лицом вниз, на боку, с раскинутыми руками. Удалось зачистить детали обмундирования, патронные сумки со свинцовыми пулями, остатки кожаных сапог. Сохранилось много бронзовых пуговиц с номерами полков, детали креплений (кольца, пряжки), ру-

жейный винт, щитки и наверхия от касок. Среди костей обнаружены английские пули, ставшие причиной смерти русских солдат. В сапоге у одного из погибших была спрятана бронзовая икона-складень, завернутая в ткань. Редкая находка — кожаный ремень с «гренадой» — часть перевязи барабанщика — со щитком и бронзовыми втулками для деревянных барабанных палочек.

25 сентября 2007 г. на территории мемориала было совершено перезахоронение останков 14 погибших русских солдат в братскую могилу.

А.Е. Пуздровский,
Г.В. Медведев, А.Е. Соломоненко, А.А. Труфанов
**ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УСТЬ-АЛЬМИНСКОГО
НЕКРОПОЛЯ В 2007 г.**

The article is devoted to protective research in the Late-Scythian Ust-Alma necropolis (village Pishchane of Bakhchisaray Region in Crimea). 32 funeral constructions were studied: 2 earth crypts, 9 undercut graves, 16 tombs blocked with stones, 4 underground graves, 1 tomb with walls slabbed with stone, and a burial of a horse. All objects are dated from the 1st to the first half of the 3rd cc. AD. A warrior's burial of Hunnu time (5th c. AD) with wealthy set of horse's harness and arms was discovered in an undercut grave.

В 2007 г. Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ провела охранные исследования Усть-Альминского некрополя на площади 215 м² при глубине от 1,5 до 4,0 м. Всего исследовано 32 погребальных сооружения, из них 2 склепа, 9 подбойных могил, 16 грунтовых могил, перекрытых камнем, 4 простых грунтовых, 1 плитовая. Кроме того, обнаружено одно конское захоронение. Один склеп и 13 могил, полностью или частично, ограблены в древности или в наше время.

Наибольшая плотность могил прослежена на раскопе 1. Здесь на площади 65 м² исследовано 16 могил и один склеп, среди которых 9 — с погребениями детей или подростков. Погребальные сооружения ориентированы длинной осью преимущественно по линии северо-восток — юго-запад. В нескольких случаях зафиксировано нарушение одной могилы другой, а также подзахоронения. В погребальном инвентаре преобладали бусы, подвески, бронзовые браслеты, кольца, фибулы, колокольчики, зеркала, краснолаковая и лепная посуда. Судя по находкам, участок использовался для захоронений во второй половине I — первой половине III вв. н. э. Представляет интерес грунтовый склеп 944 с многоярусными захоронениями (не менее 24) и широким хронологическим диапазоном функционирования (вторая половина I — начало III в. н. э.), причем последние три погребения совершены после значительного перерыва. Почти

все умершие были помещены в гробы, которые достаточно хорошо фиксировались по остаткам древесного тлена. В инвентаре ранних захоронений обнаружены золотые наглазники, листочки и обрывки погребального венка, подвеска-кулон с гранатовой вставкой, серьги, бронзовая фибула-брошь без эмали, дисковидное зеркало большого диаметра, бронзовая «тарелка», набор фаянсовых фигурных подвесок, свидетельствующие о достаточно высоком социальном уровне погребенных в склепе. В средних и верхних ярусах инвентарь представлен разнообразными (амфора, краснолаковая, стеклянная посуда, бронзовые украшения, эмалевая фибула, наконечник копья), но рядовыми вещами, что позволяет предполагать постепенное уменьшение роли данной семьи в обществе, а также (судя по количеству костяков) погребение в усыпальнице представителей боковых ветвей.

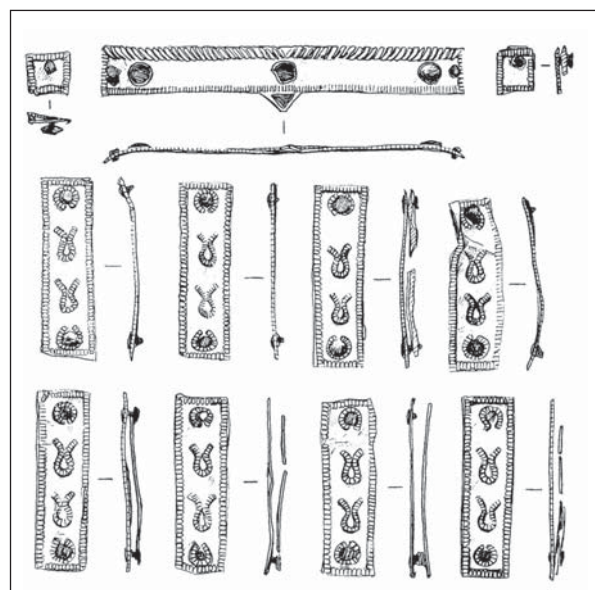

Рис. 1

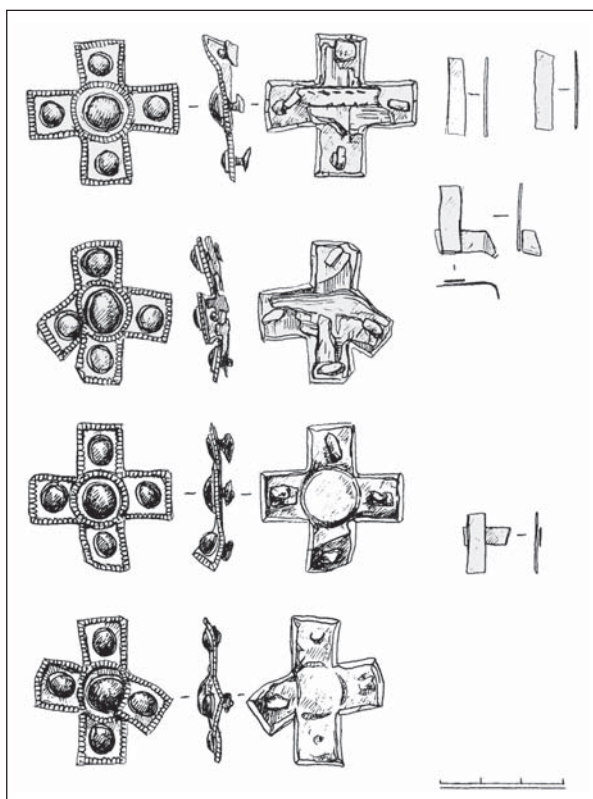

Рис. 2

Во вторично использованной подбойной могиле 957 обнаружено гуннское воинское захоронение V в. н. э. Набор инвентаря (бронзовая ваза, костяные накладки на лук, набор железных наконечников стрел, кинжал, ножны которого украшены золотыми пластинами со вставками из сердолика, комплект железных

удил и золотых украшений оголовья лошади и седла, золотые обкладки фигурок животных, ременная гарнитура) находят аналогии в гуннских древностях юга Украины и Северного Кавказа (рис. 1, 2).

На раскопе 2 интерес представляет грунтовый склеп 940 с камерой трапециевидной формы. Склеп ограблен в древности и в наше время. Тем не менее, обнаруженный инвентарь (фрагменты лепных курильниц, ручка бронзового сосуда, бронзовый колокольчик, фрагмент зеркала, металлические детали шкатулки, горловина светлоглиняной узкогорлой амфоры, обломки меча) дает основание предположить, что в склепе похоронены лица достаточно высокого социального ранга. Дата — вторая половина I в. н. э.

На раскопе 3 в могиле 942 обнаружено детское погребение с бронзовой гривной и набором украшений: серьги, браслеты, перстни, ожерелье, лунница. Стекланный бальзамарий определяет дату — первая половина II в. н. э.

Раскопы 4—6 были разбиты в восточной части некрополя. Большинство объектов здесь ограблено. Интерес представляет грунтовая могила 965 с остатками детского захоронения и фибулой-брошью II в. н. э. с эмалевыми вставками.

В целом работы отчетного сезона еще раз продемонстрировали, что Усть-Альминский некрополь необходимо продолжать исследовать большими площадями, поскольку только в этом случае есть надежда обнаружить неразграбленные объекты.

А.Е. Пуздровский, Г.В. Медведев, А.А. Труфанов

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ДОЛИНЕ р. АЛЬМЫ В 2007 г.

The article is devoted to protective research of the Late-Scythian and Ancient monuments in Bakhchisaray Region in Crimea settlements at the villages of Plodove and Vilino, and a burial in stone crypt near Bryanske.

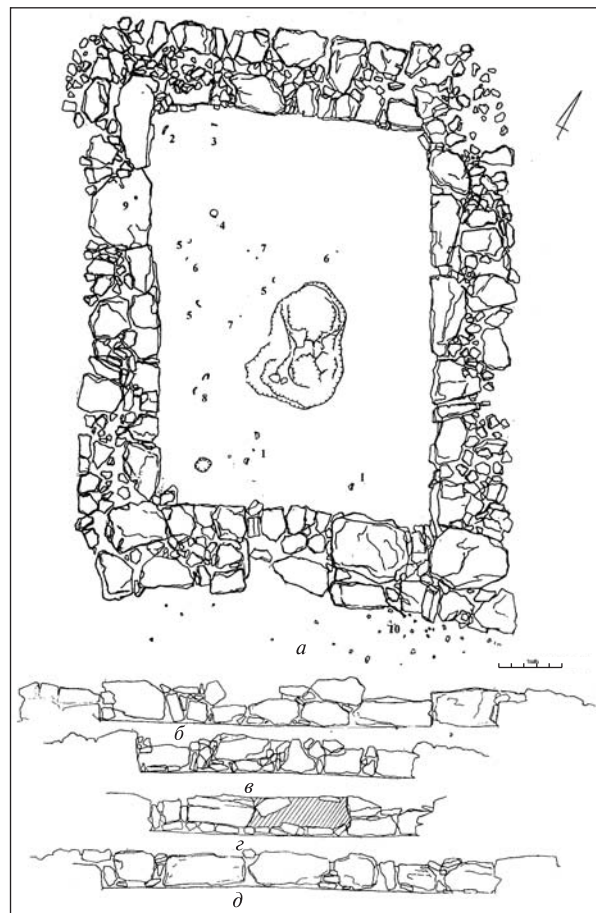
В 2007 г. Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ провела разведки и охранные исследования в долине р. Альмы в пределах Бахчисарайского района АРК.

На позднескифском городище у с. Плодовое проведена зачистка грабительской ямы в зольнике перед оборонительной стеной, заложен шурф внутри башни. Горизонт разрушения оборонительной стены и башни залегает поверх зольника с находками II—III вв. н. э., который перекрыл полуземлянку с хозяйственной ямой. Этот комплекс погиб в пожаре рубежа I—II вв. н. э. Находки в башне состояли из обломков амфор II—III вв. н. э. Подъемный материал на селищах у западного и южного подножий городища представлен гончарной и лепной посудой I—III вв. н. э.

Проведены рекогносцировочные и охранные работы в округе городища Заячье (с. Брянское), осмотрены окружающие его селища и межевые ограды. Доследован подкурганый каменный склеп, разрушенный грабителями в 2005 г. Объект расположен на северном склоне Сакальской балки, в 200 м к северо-востоку от городища и в 150 м к востоку от грунтового могильника. Под курганной насыпью высотой 0,6 м и диаметром около 12 м находился прямоугольный в плане каменный склеп размером 4,8 × 3,4 м, ориентированный по оси северо-северо-запад — юго-юго-восток, сохранившаяся высота стен — 0,4—0,6 м, ширина — около 1 м. (рисунок). В камеру вел вход шириной 1,05 м, сооруженный в южной стене. Пол в проходе был вымощен плоскими обломками камней. Кладки сложены из рваных плит в иррегулярной постелистой

технике, с забивкой пространства бутом. Размеры наиболее крупных плит — 0,90 × 0,50 × 0,40 м. С внешних сторон стен склепа прослежена наброска из мелких бутовых камней вперемешку с грунтом, представляющая остатки насыпи. Насколько можно было установить по сохранившимся остаткам, северо-западная и юго-восточная стенки являются двухлицевыми.

Из заполнения камеры извлечены фрагменты гончарной и лепной посуды, стеклянные

бусы, железные ножи, бронзовый перстень, обломки браслетов. На дне, у входа в камеру, найдены обломки «мегарской» чашки. Перед входом зафиксированы следы тризны, состоящие из обломков гончарной и лепной посуды. Находки позволяют датировать погребения (не менее 10, судя по сохранившимся обломкам костей) в пределах рубежа II—I вв. до н. э. — первой половины I в. н. э., а данные архитектуры — отнести это сооружение к группе склепов с многократными захоронениями.

К северу от исследованного склепа визуально прослежено еще несколько сильно разрушенных насыпей, что предполагает существование на данном участке курганного некрополя позднескифского времени. Он функционировал до середины I в. н. э., после чего население стало хоронить умерших на грунтовом могильнике.

На позднескифском городище Вилино (винзавод) зачищен борт траншеи с культурным слоем и хозяйственной ямой I в. до н. э., собран подъемный материал I—III вв. н. э.

Обследование городища Вилино (Рассадное) выявило масштабное ограбление памятника. В 2 м к северу от разведочного раскопа 1990 г. грабителями вырыта траншея размером $3,0 \times 0,8 \times 1,5$ м, в бортах которой зафиксированы нарушенные культурные слои, обломки античной керамики и контуры хозяйственной ямы. В 6 м к северо-востоку находилась грабительская яма размером $2,5 \times 2,0 \times 3,0$ м, в которой открыты остатки монументальной постройки, сложенной из квадров известняка (сохранившаяся высота стен — не менее 2,5 м). Стены изнутри оштукатурены. Внутренняя часть помещения завалена крупными известняковыми блоками. Как показала зачистка, грабители прокопали объект на глубину более 3 м — с этого уровня стали в большом количестве попадаться разрозненные кости человеческих скелетов и античная керамика. Предположительно, данный объект — жилая башня античной усадьбы херсонесской хоры (IV—III вв. до н. э.), погибшая в пожаре вместе с защитниками.

С.Ж. Пустовалов

ДОСЛІДЖЕННЯ НАПІВЗЕМЛЯНКИ ШЛЯХТИ НА о. БАЙДА

The paper presents the analysis of the research in subterranean house 13 at the centre of fortified upper part of the Bayda Island. Traces of furniture, fireplace covered with granite slabs, silver button and other details of costume show that this house belonged to a Cossack senior or a member of shlahkhta.

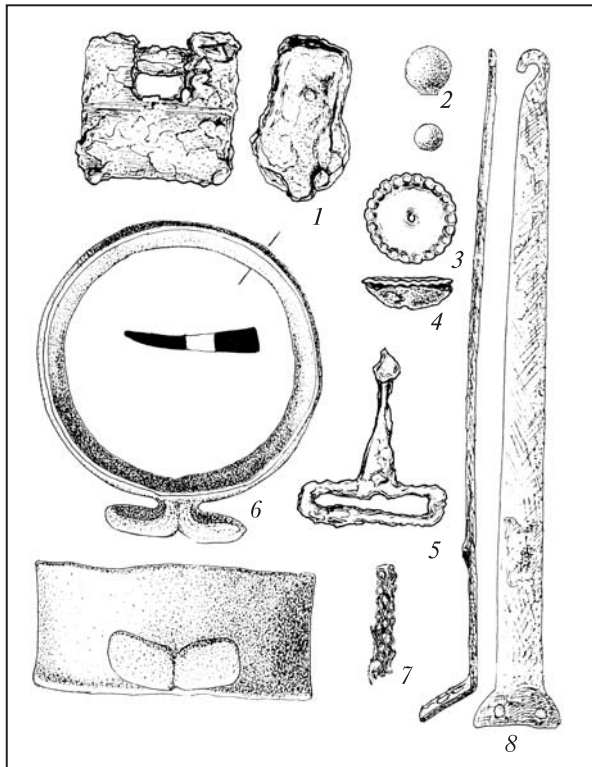
У 2007 р. Малохортицька експедиція Українського товариства охорони пам'яток історії та культури провела дослідження напівземлянки (13), що була розташована в центрі укріпленої верхньої частини острова.

З початку робіт на острові Байда перед дослідниками постійно стояло питання: де може знаходитися оселя Д.І. Вишневецького? Розкопи, закладені в 1991—1992 рр., не надали переконливих доказів того, що в центрі території, оточеної укріпленнями, жив сам князь. Виявлена на найвищому на острові місці слюсарна майстерня, за нашими тодішніми міркуваннями, навряд чи могла знаходитися по сусідству з оселею князя. Висловлювалось припущення, що помешкання Д.І. Вишневецького мало б знаходитися в більш безпечному місці — попід південним валом або попід східним найвищим валом. Саме там упродовж 10 років велися розкопки. Однак їх матеріали не давали змоги інтерпретувати знахідки як оселю когось із шляхти. Всі досліджені землянки та напівземлянки мали приблизно однакову конструкцію: прямокутні або квадратні заглиблені в землю котловани розмірами 4 × 4 м або 4 × 8 м; каркасні стіни вповнені з тину та замашені обмазкою на п'ядь, пічки-кам'янки, нари, на яких спали, сміття, яке вкривало всі кути та долівки приміщень шаром 40—50 см, дуже простий набір речей (саморобні ливарні формочки, сокири, кулелівки, пробійники, молотки). Серед знахідок лише дві (залишки гномонів) можна було віднести до інструментів, якими могли користуватися грамотні, освічені люди. Проте

гномони було знайдено в баштах або поблизу від них. Тобто там, де перебувала варта і гномони були необхідні для правильного ведення охорони. Те саме можна сказати й про підківки від польського чобота на високому підборі. Їх, очевидно, носили заможні люди, але вони були знайдені у приміщенні, яке, імовірно, займала варта. Все це змусило переглянути стратегію пошуків оселі Д.І. Вишневецького.

Топографія острова в межах укріплень не залишала сумніву в тому, що найвища його частина є найпридатнішою для розташування шатра чи іншого помешкання князя. Великий плаский камінь є чудовою природною трибуною для виступів ватажка. Вивчення особистих якостей князя Д.І. Вишневецького за літературними джерелами дозволяло дійти висновку про те, що він не став би ховатися від небезпеки, навпаки, своєю мужністю він мав вселяти впевненість у перемозі у своїх соратників. Так, принаймні, він себе поводив і під Азовом, і в своїх стосунках з королем Польщі або з Іваном IV. Аналіз знахідок, виявлених у розкопаних будівлях, показав, що найцінніші з них знайдені також біля цього центрального, найвищого місця на острові. У східній частині слюсарної майстерні було виявлено срібну монету Сигізмунда I (1526 р.), ручку ножа, оздоблену срібними платівками, шкіряну сумку, прикрашену мідними набійками. На розкопі 1992 р., який знаходився на північний схід від слюсарної майстерні, було виявлено кістяну ручку від нагайки, яка також не може бути пов'язана з простолюддям. Розкопки 1997 р. на схід від великого каменя не дали нічого, крім окремих уламків кераміки доби бронзи.

Таким чином, найперспективнішим місцем було визнано ділянку між залишками майстерні чи кузні, розкопаної 1991 р., та великим ка-

Знахідки з напівземлянки на о. Байда

менем і западиною навпроти входу на городище. Дослідження 2006 р. показали, що останні припущення були правильними. Було виявлено смітник з характерними залишками. Серед них — дві підківки від польських чобіт, ручка від чавунного казана, фрагмент пластини від панцира та ключ від шкатулки або якогось іншого замка. Серед численних кісток свині чи кабана трапилися кістки від двох окостів. Отже, ці знахідки свідчили про неординарний характер смітника.

Сама наявність спеціального смітника XVI ст. за межами будівлі була нетиповою, оскільки все сміття в інших випадках викидалося в межах землянок. У цьому випадку можна було передбачати наявність поблизу житла, яке систематично прибирали. Саме тому наступного, 2007 р., розкоп було закладено на захід від смітника. Перші ж зачищення показали, що розкоп було складено над залишками будівлі. Після розчищення з'ясувалося, що це квадратна напівземлянка зі стороною завдовжки 2,9 м (на метр менше, ніж у звичайних землянках на острові). Долівка напівземлянки заглиблена в ґрунт на 0,5 м. Будівля була орієнтована за сторонами світу з невеликим відхиленням. У північній частині напівземлянки було знайдено найбільшу кількість знахідок. У північно-західному куті знаходилися залишки стола чи якоїсь полицки. Довжина його — 1,2 м. Дубо-

ві рейки йшли в північно-західному напрямку. Їх довжина становить приблизно 0,5 м. Між ними знаходилися ще товсті рейки загальною довжиною 1,10 м. Одна рейка йшла навскоси (довжина 0,45 м). Вздовж західної частини стола та попід нею виявлено прямокутне металеве окуття загальними розмірами 12,6 × 8,8 см; залізний костиль завдовжки 34 см, обрубок рога розмірами 14,5 × 4,4 × 3,1 см; ручку від жаровні чи грілки завдовжки 45 см з гачком на кінці для підвішування (рисунок, 8). Відмінність такої жаровні від звичайної сковорідки полягає в тому, що сама кругла місткість для вугілля зроблена з дуже тонкого металу, тоді як сковорідка робиться з відносно товстого металу. В самому куті під згорілими планками виявлено залізний навісний замок розмірами 5 × 5 × 3,3 см (рисунок, 1).

У північно-східному куті житла виявлено залишки каміну. Камін був виритий у ґрунті за межами будівлі й сполучався отвором із самим приміщенням. Ширина каміну — 1,0 м, глибина — 0,8 м. Отвір мав ширину 0,4 м. Висота отвору не фіксується внаслідок обвалу землі. У топці виявлено залишки вугілля, невеликих камінців, попелу. Біля отвору до каміну в заповненні знайдено два гранітних камені (очевидно, від конструкції каміну) та бугель від щогли (рисунок, 6). Знахідка бугеля пояснюється, мабуть, тим, що камін опалювали деталями корабельного рангоуту. Бугель являє собою залізне кільце діаметром 9,3 см, завтовшки 4,5 см. З одного боку кільце розковане й має внутрішній діаметр 8,7 см, а з іншого боку — лише 7,8 см. В кільці зроблено отвір для штифта-фіксатора діаметром 1,0 см. З протилежного боку на бугелі зроблено вушка для закріплення шкотів.

На південь від скупчення каміння виявлено дві залізні пряжки, залізна застібка від ремня (рисунок, 5), гудзик із срібною зовнішньою частиною та залізною тильною (рисунок, 4), а також фрагменти срібного галуна (рисунок, 7). Гудзик складається з двох частин. Зовнішня має вигляд круглої платівки з невеликим отвором посередині та перлинним орнаментом по колу. Задня частина має чашоподібний вигляд і також отвір посередині. Обидві частини, ймовірно, з'єднувалися заклепкою. У південній частині приміщення виявлено зливok свинцю від розплавленої кулі (мушкетної), мушкетну кулю (рисунок, 2) та кулю від пістоля (рисунок, 3). У долівці житла в цій частині виявлено 3 ямки від ніжок, імовірно, ліжка. Четвертої ямки немає, оскільки в цій частині за долівку слугує гранітна скеля. Діаметр ямок — 6—8

см. Під ліжком виявлено два металевих предмети — зроблені з поганого заліза окуття. З одного боку ці окуття мають прямокутний у перетині профіль, з іншого боку — округлий. Це так звані спирт-триселі — деталі рей для прямих вітрил, які дають можливість подовжити їх для встановлення додаткових вітрил — триселів. Біля східної стіни будівлі під залишками згорілої дошки виявлено уламок клямки.

Крім цих знахідок під час вибирання заповнення знайдено чимало цвяхів та костилів від каркасу будівлі.

Як впливає з матеріалів дослідження, знайдена напівземлянка за своїми показниками значно відрізняється від землянок, досліджених у попередні роки. Одне ліжко, камін замість пічки-кам'янки, стіл, клямка від дверей, замок, грілка, поясна застібка, срібний гудзик та галун, а, враховуючи розкопки попередніх років, і ключ, підківки від чобіт, казан, пластини від панцира свідчать про те, що розкопана напівземлянка належала шляхтичу чи представнику козацької старшини. Стверджувати з упевненістю, що оселя належала Д.І. Вишневецькому, підстав немає. Ніяких особистих речей князя (наприклад, з гербом чи монограмою) під час розкопок знайдено не було. Деталі одягу (галун, гудзик) не можуть поки що бути

ідентифіковані за портретами князя, оскільки вони є не зажиттєвими, а написаними на два сторіччя пізніше (XVIII ст.), хоча центральний гудзик застібки верхнього одягу князя на портреті, який зберігається в Національному музеї історії України, дуже подібний до того, який знайдено у напівземлянці на о. Байда. Однак на портреті він зроблений із золота. Та на городищі не виявлено жодної золотої речі. Усі цінні знахідки зроблено з низькопробного срібла.

У зв'язку зі знахідкою напівземлянки шляхти потрібно переглянути належність ручки срібного ножа та монети із сумкою до слюсарної майстерні. Справа в тому, що всі наземні будівлі на острові Байда, спалені після того, як козаки відступили на північ, валилися під час пожежі у південно-західний бік. І башта, і городня, і слюсарна майстерня — всі вони завалилися в один і той самий бік. Отже, в цей самий бік завалилася й напівземлянка 13, частково перекривши залишки слюсарної майстерні. Відстань між ними не перевищувала 0,1—0,2 м. Таким чином, зазначені знахідки висіли на стіні будівлі 13. Це додатково підвищує статус знайденої у 2007 р. будівлі. Цікаво також, що тут уперше виявлено деталі рангоуту суден. Це свідчить про те, що Д.І. Вишневецький прибув на острів водою на відносно великому судні.

М.А. Сагайдак, С.П. Тараненко, Д.М. Пефтіць, О.Ю. Журухіна

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УРОЧИЩАХ ГОНЧАРИ— КОЖУМ'ЯКИ У 2007 р.

The article presents the results of archeological investigation in 2007 in natural boundaries Honchari and Kozhutyaky in Kyiv. The attention is paid to excavations in 41, Vozdvyzhenska Street, where in 1989 fragment of potter's kiln was found. Also the issue of city archaeology is discussed.

У квітні—листопаді 2007 р., у зв'язку з плановою масштабною забудовою території урочищ Гончари та Кожум'яки, Центром археології Києва Інституту археології НАН України проводились охоронні археологічні дослідження на ділянках за адресами: вул. Воздвиженська, 41 та 45, вул. Дегтярна, 4, вул. Кожум'яцька, 4б та дослідження котлованів під будівництво теплотраси по вул. Кожум'яцькій.

Археологічне дослідження цього району розпочалося наприкінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. Однак широкомасштабні роботи припали на період з 1974 по 1989 роки, коли було відкрито гончарні комплекси XVII—XVIII ст. Розкопками 1992 р. було підтверджено, що це урочище було заселене принаймні з XVII—XVIII ст., і вони також дали змогу дійти висновків щодо топографії відкладення давньоруських шарів на території урочищ. «Исследования показали, что на Гончарах и Кожемяках древнерусские слои близки к горам или в узких частях урочищ на доступных для исследования глубинах (до 5 м) не прослеживаются». Дослідження 2004 р. показали, що зона, безпосередньо наближена до східного схилу гори Кудрявець, раніше ХІХ ст. не освоювалась.

Вул. Воздвиженська, 41. Можливість провести археологічні дослідження на ділянці за адресою вул. Воздвиженська, 41 викликало у нас особливий інтерес. Передусім через те, що у 1989 р. за цією адресою вже були розміщені стаціонарні розкопи ІV та І, в межах яких було законсервовано залишки гончарного горну. Дослідити об'єкт через майже 20 років, а тим паче

перевірити його збереженість після консервації в сучасних умовах, здавалося нам дуже перспективним.

Розкоп 2007 р. було розбито з урахуванням даних 1989 р., а також з урахуванням вимог будівельників (у зв'язку з укріпленням західної стіни буд. 43 ми були змушені відтягнути східну стіну розкопу якомога далі). Розкоп розташовувався на відстані 8,5 м від західної стіни буд. 43 (східна стіна), 8 м від цегляного паркану між садибами 41 і 39 (західна частина) і 11 м — від кам'яної кладки підпірної стіни з північного боку і складався з трьох траншей (1, 2, 3) загальною площею 88 м². Друга ділянка виникла після сигналу будівельників про знаходження решток гончарного горна.

Ділянка 1. *Траншея 1* не виявила залишків розкопу 1989 р. Хоча, враховуючи позначки денної поверхні — 128,2 м (тут і далі дано рівень за Балтійською шкалою висот), глибину траншеї — 2 м та розміри в плані — 8 × 1,5 м, ми мали б їх знайти.

Траншею 2 було вирито перпендикулярно до першої. Вона мала розміри 9 × 8 м та глибину 1,7 м. Як і у випадку з траншеєю 1, ми зафіксували на рівні денної поверхні котловану (127,53 м) залишки будівельного сміття та перевідкладений матеріал XVIII—XX ст., а нижні прошарки мали геологічне походження. Матеріал походив з шару коричневого шаруватого піску і хронологічно належав до XI—XII ст.: фрагменти вінець — 2, фрагмент денця — 1, фрагменти плінфи — 2. Поява цього матеріалу, на наш погляд, по-являється делювіальним змивом із Замкової гори, який міг статися під час тектонічних зсувів у XI—XII ст.

Траншея 3. Оскільки слідів розкопу 1989 р. не було знайдено і після розбиття другої траншеї, було прийнято рішення розрити верх-

ню частину котловану (яка була насичена будівельним сміттям та мала сліди перекопів) за допомогою техніки на 1—1,5 м. Після цього було розбито траншею 3. Частково вона перекривала траншею 2 і пролягала паралельно траншеї 1, а в цілому займала центральну частину котловану. Її розміри — 6,0 × 4,5 м, глибина — понад 4 м (нижній рівень — 125,2 м). Потужний шар світло-коричневого (місцями темно-коричневого) супіску містив виключно матеріал XI — першої половини XII ст. Це фрагменти вінець — 23, фрагменти амфорної тари — 8, фрагмент денця — 1, фрагменти кухонного посуду (к. п.) — 4, фрагменти плінфи — 9, фрагменти виробів з кольорового металу — 2, пряслице, фрагменти кременю — 2, фрагменти виробів із заліза — 7.

Таким чином, спроби зафіксувати залишки розкопу 1989 р. не мали успіху. Можливо, річ у тім, що будівельники в період між розкопами зруйнували та спланували ділянку під зведення будинку 41. На користь цієї теорії свідчать такі дані: рівень котловану на початок робіт був нижчим від фундаменту буд. 43 на 1,6 м (а саме цей рівень, можливо, був денною поверхнею 1989 р.); під час розриття траншей 1, 2 верхня частина до 0,5 м являла собою суцільний перекоп. Давньоруський матеріал, який походить з геологічних прошарків траншей 2 і 3, потрапив зі змивами із Замкової гори і є ще одним підтвердженням того, що в давньоруський час ця територія була заселена, а також що на ній велося монументальне храмове будівництво.

Ділянка 2. На час сигналу від будівельників котлован у плані було вже засипано щебенем і частково перекрито руберойдом. Тому друга ділянка виявилась невеликою, вона складалася з 2 м південної стіни котловану і становила 1,2 × 2,0 м у плані. Розташовувалась впритул до південної стінки котловану (з частковим захопленням дороги) і за 3 м від цегляного паркану із західної сторони.

За умовний нуль було прийнято позначку 126,74 м. У центральній і південно-західній частинах стратиграфічної стінки на висоті 0,50 м від умовного нуля містився прошарок піску потужністю 0,12 м, у центральній частині на висоті 0,60 м від умовного нуля лежала глиняна лінза потужністю 0,05 — 0,15 м і завдовжки 0,75 м. Над цими прошарками містився потужний шар супіску (0,50—0,70 м). Залишки склепіння горна і топкової камери, що являли собою уламки цеглин і печини, було виявлено в центральній частині стінки на висоті 0—0,50 м від умовного нуля і протяжністю 0,75 м.

У частині стіни завдовжки 0,25 м, наближеної до південного кута котловану, на висоті 0,75 м від умовного нуля було виявлено сильногумусований прошарок потужністю 0,12 м, а над ним, на висоті 1 м від умовного нуля — прошарок піску (потужність 0,12 м), ще вище — сильногумусований прошарок потужністю 0,15 м. Під час зачищення південної стінки котловану зафіксовано такий матеріал: фрагменти вінець — 21, фрагменти денця — 3, фрагменти румпи — 6, фаянсова тарілка, фрагменти плінфи — 7. Увесь матеріал можна датувати XVIII—XIX ст.

У плані роботи почалися після виявлення залишків топкової камери гончарного горна. Він зафіксований на рівні 127,26 м. Конструкція мала вигляд витягнутої стрічки 0,75 м кладки з цегли по осі південь—північ завширшки 0,2 м. Кладка складалася з чотирьох цеглин (остання з північного боку майже не збереглася) яскраво-помаранчевого кольору з явними ознаками перебування у вогні. Цегла 1 (з північного боку, досліджені розміри — 140 × 120 мм) майже не збереглася; цегла 2 (досліджені розміри — 170 × 150 × 60 мм, світло-помаранчевого кольору, по широтній осі з одного боку (зверху) знаходилося вісім нерівномірних борозенок завширшки від 10 до 20 мм, їх глибина становила від 1 до 5 мм) датується XVIII ст.; цегла 3 (досліджені розміри — 140 × 140 × 58 мм, світло-помаранчевого кольору); цегла 4 (досліджені розміри — 140 × 135 × 45 мм, яскраво-помаранчевого кольору, пориста всередині) датується XVII ст. Під час розбирання кладки цегла на 70 % розсипалась. Після розчищення кладки зверху та в плані на 0,2 м проявилися деякі конструктивні деталі. У верхній частині кладки із західного боку знаходився бортик на всю довжину кладки, завширшки 0,05—0,08 м і на висоту 0,05 м. Візуально він виглядав як моноліт обпаленої глини, але під час розбирання кладки з'ясувалося, що він також складався з фрагментів цегли. Із західного боку кладки, під цеглою, знаходилась камера розмірами 0,6 × 0,15 м. Всередині неї містилися залишки перепаленої кераміки, глини впереміш із сірим суглинком.

Під час розбирання кладки в плані, на рівні 126,74 м, зафіксовано дві стрічки з помаранчевого глиняного кришива завдовжки 0,9 м, що починалися від кладки із західного боку і закінчувались розвалами керамічного посуду (денцем догори) зі східного боку. Склалося враження, що стрічки не просто впираються в розвали, а фіксують кордони гончарного горна в цілому. В такому разі розвали можна вва-

жати закладеними під час будівництва комплексу. За матеріалом його можна датувати серединою XVIII—XIX ст. Після «прокопування» площі ділянки 2 не було виявлено жодних конструктивних деталей горна та об'єктів раннього часу.

Під час розбирання залишків гончарного горна отримано такий матеріал: над кладкою — фрагменти вінець — 29, фрагменти донець — 11, фрагменти к. п. — 5, фрагмент цегли, фрагменти румпи — 11, фрагменти плитки — 4; під час розбирання кладки — фрагменти вінець — 13, фрагменти донець — 11, фрагменти к. п. — 35, фрагмент скляного виробу, фрагменти румпи — 4; під кладкою — фрагменти вінець — 15, фрагменти донець — 6, два розвали к. п., фрагмент румпи, фрагмент скляного виробу, фрагмент цегли і під південно-західним кутом кладки — монету Російської імперії «Полушка» 1731 року. Матеріал можна датувати другою половиною XVIII—XIX ст.

Ділянка 2 частково збігалася з розкопом І 1989 р. «У центральній частині розкопу на відстані 4 м від східної стіни виявлено розвал печі діаметром 1,3—1,4 м». Це дає підстави вважати, що зафіксовані нами залишки гончарної печі та пічний розвал з розкопу 1989 року становлять єдиний комплекс.

Вул. Воздвиженська, 45. Дослідження ділянки під будівництво будинку за адресою вул. Воздвиженська, 45—49 проводилися в кілька етапів, але всі вони зводились до археологічного спостереження та зачищення стін. Будівельний котлован розмірами 26 × 14,5 м, орієнтований стінами за сторонами світу, розміщувався безпосередньо під схилом Замкової гори. Його східна стіна знаходилась на відстані 10 м від буд. 47, західна стіна — на відстані 6,5 м від буд. 43 по цій вулиці. Робота в плані стала неможливою через засипку його щебенем та піском на глибину до 3 м. Ці дії будівельників пов'язані з проектними роботами АПМ-Реставратор-1. Оскільки після розвідувальних геологічних свердловин було зафіксовано плавун, який міг загрожувати будинкам, котлован з позначки 134,00 м до позначки 133,00 м було засипано щебенем, а з цієї позначки до 131,00 м насипано річковий пісок. Тому було прийнято рішення зачистити ділянки північної стіни котловану та два розрізи схилів Замкової гори, які були «підрізані» будівельниками. В результаті виявилися сучасні будівельні перекопи на рівні сучасної денної поверхні та геологічного походження — товща неогенових відкладів полтавської свити, що містить прошарки відкладів дрібнодисперсного світло-коричневого піску.

Вул. Дегтярна, 4. Археологічне вивчення ділянки за адресою вул. Дегтярна, 4 проводилось у вже виритому на глибину 2 м будівельному котловані розмірами 63 × 34 м. Рівень денної поверхні — 123,05 м. Слід зазначити, що котлован у плані був повністю накритий бетонними плитами, рівень — 121,1 м. У куті котловану знаходився водозбірник, рівень ґрунтових вод — 119,04 м. На жаль, ця сумна практика, коли будівельники не узгоджують свої дії з археологічними службами, має місце і нині. Тому наші дослідження обмежились зачищенням стін котловану.

Незначна глибина — близько 2 м від денної поверхні — дала нам змогу простежити передвідкладені прошарки XVIII—XX ст. як наслідок будівельної діяльності XIX—XX ст. Стратиграфічний розріз північної, східної та південної стін виявив виключно будівельні перекопи XX ст. та кілька господарських об'єктів XIX—XX ст. (східна стіна).

Розріз західної стінки практично не відрізнявся від інших, але нас зацікавив один її фрагмент із зафіксованою бруківкою.

Умовний нуль знаходиться на рівні 121,18 м. На глибині 0,30 м від умовного нуля пролягає шар середньогумусованого супіску потужністю 0,10 — 0,45 м. Над ним, на висоті 0,50 м від умовного нуля, міститься мішаний шар шаруватого супіску з домішками будівельного сміття (потужність 0,35—0,50 м). Над цим шаром у центральній частині розташована лінза потужністю 0,35 м і завдовжки 3 м, що складається з трьох шарів: супіску (потужність 0,10 м), над нею — шаруватого супіску (0,15 м) і зверху — мішаного коричневого суглинку (0,10—0,12 м). У лінзі, між прошарками супіску, на висоті 0,50 м від умовного нуля, було зафіксовано залишки бруківки, що є утрамбованим прошарком вищезгаданого супіску, вкритого зверху шаром стесаного округлого каміння діаметром 0,10—0,15 м. З висоти 0—0,30 м від умовного нуля починається шар сучасного перекопу.

З перевідкладених шарів під мостовою походить такий матеріал: фрагмент вінця, фрагменти донець — 2, фрагменти виробів зі скла — 2. Матеріал датується XVIII—XIX ст. Зафіксовані залишки бруківки, враховуючи дані стратиграфії, можна датувати XIX ст.

Вул. Кожум'яцька, 46. Будівельний котлован розмірами 13,5 × 11 м орієнтований кутами за сторонами світу. Сучасна денна поверхня — 119,29 м. Котлован було вирито на глибину 1,8 м. Стратиграфія стінки мала шаруватомішану структуру. Загалом під час зачищен-

ня стіни на глибину 1,8 м не зафіксовано жодного яскраво вираженого культурного шару. Така нашаруватість органіки, піску та мішаного ґрунту відповідає ситуації, пов'язаній з будівельними роботами на прилеглих територіях, що проводилися не пізніше ХХ ст.

Археологічний нагляд за будівельними траншеями по вул. Кожум'яцькій (теплотраса). У жовтні 2007 р. було продовжено археологічний нагляд в урочищі Гончари—Кожум'яки. По вул. Кожум'яцькій розміщувався ряд котлованів під будівництво теплотраси, глибина деяких сягала рівня ґрунтових вод, тому робота в плані була неможливою. На п'яти ділянках на вдалося зробити стратиграфічні розрізи: навпроти буд. 12а; буд. 20а-в; буд. 22; буд. 24; буд. 22б. Серед перелічених об'єктів заслуговує на увагу котлован навпроти буд. 12а.

Стратиграфія північно-східної стіни: на глибину до 1,5 м розміщувався будівельний перекоп із залишками будівельного сміття, до позначки 120,05 м, у північній частині (0,6 м), він розміщувався на всю глибину розрізу; з цієї позначки зафіксовано горизонтальний ряд каменів округлої форми діаметром 0,15—0,20 м, які лежали впритул один до одного; ряд каміння розміщувався на піщаному підсипанні потужністю від 0,25 м до 0,45 м; під ним знаходився потужний прошарок (до 1,2 м) середньогумусованого суглинку з домішками глини та органіки, а посередині — піщана лінза потужністю від 0,05 до 0,15 м.

Стратиграфія північно-західної стіни: як і в розрізі північно-східної стіни, на глибину до 1,5 м від рівня денної поверхні розміщений сучасний перекоп із залишками будівельного сміття до позначки 120,05 м; з цієї позначки зафіксовано горизонтальний ряд каменів округлої форми діаметром 0,15—0,20 м, які лежали впритул один до одного; ряд каменів розміщений на піщаному підсипанні потужністю від 0,03 м до 0,25 м; під ним знаходиться прошарок сірого суглинку потужністю до 0,75 м з домішками глини та органіки; посередині цього прошарку були залишки дощок завдовжки 0,7 і 0,8 м та потужністю від 0,05 до 0,12 м — дерево погано збережене, яскраво-коричневого кольору; під сірим суглинком до підшви розрізу залягав шар середньогумусованого суглинку. В західній частині розрізу — 0,6 м відсутне

каміння з піщаним підсипанням та прошарок сірого суглинку.

Ряд каменів, зафіксований у розрізах північно-західної та північно-східної стінок, на нашу думку, є залишками бруківки ХІХ ст.

Археологічний нагляд за котлованами теплотраси по вул. Кожум'яцькій дає змогу зробити висновок, що по осі вуличного тракту, а також у безпосередній близькості від будинків проходять будівельні перекопи, що можуть сягати 2 м. Проте з цієї позначки до 3 м можлива фіксація шарів та залишків об'єктів ХVІІІ—ХІХ ст., приблизно з 3 м з'являються ґрунтові води. Однак незважаючи на це, потрібно заявити про необхідність археологічних досліджень хоча б у формі нагляду. Адже навіть найменша інформація дасть можливість доповнити реконструкцію одного з історичних місць Києва — урочища Гончари—Кожум'яки.

Висновки. 1. Політика будівельних компаній стосовно археології залишається варварською. Тільки на об'єкті за адресою вул. Воздвиженська, 41 нам вдалося здійснити повномасштабні дослідження. Інші об'єкти були непридатні для стаціонарних розкопів саме з вини будівельників. Ця проблема не нова, але вона потребує вирішення, можливо, за участю державних карних органів.

2. Ідея відкриття законсервованих гончарних комплексів розкопу 1989 року в котловані за адресою вул. Воздвиженська, 41 не увінчалась успіхом. В період між 1989—2007 рр. цю ділянку було знесено та перекопано. Лише на ділянці 2 вдалося зафіксувати залишки гончарного горна, розвал якого було досліджено в 1989 р.

3. Заслуговує на увагу фіксація залишків бруківки на ділянках по вул. Дегтярній, 4 та лінії теплотраси по вул. Кожум'яцькій (навпроти буд. 12а). Це може свідчити про централізованість і масштабність робіт комунальних служб у ХІХ ст., які охопили досить велику територію для замощування вулиць.

4. Дослідження на зазначених ділянках охоплювали різні частини урочищ Гончари—Кожум'яки і підтвердили висновки, отримані під час досліджень 1974—1990-х рр. Заселення урочищ починалося не раніше ХVІІ—ХVІІІ ст., давньоруські шари на досліджених ділянках відсутні, пізньосередньовічні об'єкти не збереглися через інтенсивне будівництво у ХІХ—ХХ ст.

С.Б. Сорочан, Т.Н. Крупа, А.В. Сазанов, А.В. Иванов
ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ
И КОНСЕРВАЦИОННО-РЕСТАВРАЦИОННЫХ РАБОТАХ
НА ТЕРРИТОРИИ «ЦИТАДЕЛИ» ХЕРСОНЕСА В 2007 г.

The paper presents the preliminary information on the results of excavation by Kharkiv National University in «Citadel» of Chersonesos in 2007. The most significant was the discovery of an Early Mediaeval bath-house dated back to the 7th c.

С 5 июля по 4 августа 2006 г. на территории «цитадели» Херсонеса Таврического, в юго-восточном углу городища, работала объединенная экспедиция Харьковского национального университета (профессор С.Б. Сорочан; научный сотрудник Музея археологии и этнографии Слободской Украины (МАЭСУ) ХНУ Т.Н. Крупа) и Национального заповедника «Херсонес Таврический» (научные сотрудники С.Н. Сухинина, И.В. Иванов; последним были выполнены обмеры и чертежи). В работе экспедиции принимал участие доктор исторических наук, профессор кафедры истории средних веков МГУ А.В. Сазанов, который вел камеральную обработку материалов. Консервацией строительных остатков занимался киевский скульптор А.А. Кузьмин. Руководил экспедицией доктор исторических наук, профессор С.Б. Сорочан.

Работы проводились силами харьковского отряда, учащихся Межшкольного историко-археологического объединения «Клио» г. Москвы (руководитель А.Д. Нестеров), Специализированной художественной школы № 1188 г. Москвы; школьников Аничкова дворца (Санкт-Петербург) (руководитель Н.В. Алексеева); отряда школьников лицея «Профессионал» (Харьков) и отряда археологов Клуба исторических путешествий Школы искусств Киевского района г. Харькова (руководители А.В. Фомин, М.В. Фомин); группы школьников Соловецкой средней школы (Россия, Соловецкие острова; руководитель Т.В. Исаченко).

Кроме того, на базе экспедиции проходила археологическая практика исторического факуль-

тета Уральского государственного университета (Россия, руководитель — доцент Л.Г. Омелькова).

Археологические раскопки. На территории «цитадели» Херсонеса Таврического (на участке «к востоку от угла стен 115 и 118») в ходе археологических исследований 2003—2006 гг. были обнаружены строительные остатки зданий, предварительно интерпретируемых как позднесредневековая усадьба и ранневизантийский преторий IX в.

В текущем полевом сезоне был заложен новый раскоп-прирезка (участок «к югу от раннесредневекового претория») к участку «к востоку от угла стен 115 и 118». Размеры нового участка — 5,0 × 10,0 м, площадь — 50 м² (рис. 1).

В результате проведенных работ на участке «к югу от раннесредневекового претория» был снят первый слой (глубина — 0,40—0,70 м). Раскопки нового участка не дали находок архитектурных объектов, за исключением пары камней, расположенных друг над другом (размеры первого — 0,45 × 0,25 м, второго — 0,50 × 0,20 м), уходящих в восточную бровку раскопа (рис. 2).

Заполнение слоя: серый суглинок с большой примесью мелких и средних камней, керамики и современного мусора. Среди обнаруженного керамического материала выделяется керамика XIII — XIV вв.

Среди особых находок этого участка следует отметить: две костяные пуговицы (диаметром 1,7—1,8 см); пару фрагментов голубой смальты (размеры: 0,9 × 0,5 × 0,7 см и 1,2 × 0,7 × 0,7 см); одну монету периода Трапезундской империи (Иоанн I, 1235—1238 гг.).

Кроме того, в результате раскопочных работ, предшествующих консервации (на участке «к востоку от угла стен 115 и 118»), было установ-

лено, что на территории «цитадели» существовала еще одна средневековая баня (рис. 3). Снесение пола под устьем печи усадьбы XIII в. показало, что ориентация стен этих новых терм отличается от ориентации бани, открытой И.А. Антоновой. Она поставлена с отклонением к северо-западу примерно на 15–20°. Кроме того, ее стены сложены в иной кладке, с использованием тесаных камней, хотя также на

известково-цемянковом растворе. К прямоугольной ванне примыкала каменная вымостка, под которой были зафиксированы контексты материала. Почти полное отсутствие среди них более ранних форм столовой керамики, чем LRC 3, type F (причем в наличии только их поздний вариант с середины VI в.), в сочетании с этими формами дает дату от первой четверти VII в. до 650–670-х годов. Под этим слоем идет

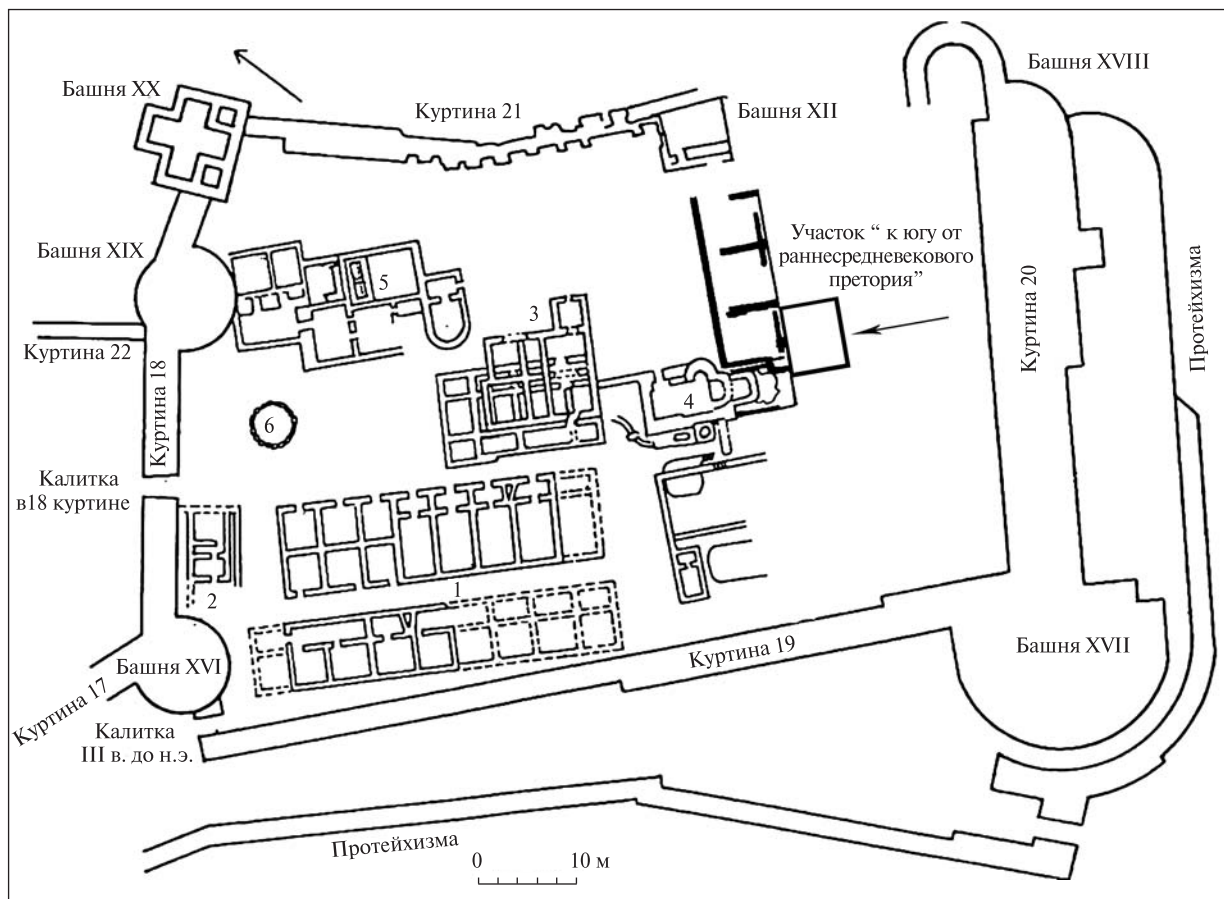

Рис. 1. План раскопок «цитадели» в 2007 г.

Рис. 2. Участок «к югу от раннесредневекового претория» (вид с запада)

Рис. 3. Ванна бани VII в., открытой в 2007 г., к которой примыкает стена 118 (вид с востока)

Рис. 4. Вымостка, примыкающая к ванне бани VII в., открытой в 2007 г., которую пересекает стена 127 (вид с востока)

контекст с выбросом сразу второй половины II — начала III вв. Следовательно, новая баня была сооружена в VII в. рядом со старой, выстроенной в середине VI в. Видимо, она также функционировала на протяжении «темных веков», пока не была разрушена и сnivelирована к середине IX в. Объяснение причин этой nivelировки видится в строительстве еще одного общественного здания, западное крыло которого захватило термы VII в.

Чем можно объяснить столь бурное развитие банного дела на такой ограниченной территории? По мнению работающего на этом памятнике научного коллектива, связано это, в первую очередь, с малой пропускной способностью бани середины VI в., которая могла обслужить всего лишь около десятка человек. Но, учитывая важность бань в византийском обществе того времени, трудно было представить, чтобы ранневизантийская администрация, располагавшаяся именно на территории херсонесской «цитадели», отказалась от привычного образа жизни. Этот участок вообще имел хорошо налаженную систему водоснабжения, водостоков и канализации, выводившей стоки в коллектор под серединой 21-й куртины, рядом с берегом Карантинной бухты.

Немаловажным аспектом в выделении новой бани стал анализ существующих в «цитадели» обширных коммуникаций — водостоков и водопроводов. Если исходить из концепции, что мы имеем дело с расширением бани середины VI в., то уже открытая и изученная канализационная сеть этой бани должна была претерпеть некоторую перестройку в связи с увеличением нагрузки. Однако именно это и не было предпринято. Следовательно, новый объект имел свою жизненно необходимую систему подачи и отвода воды, которую еще предстоит обнаружить.

Рис. 5. Помещение 1 раннесредневекового претория после консервации (вид с юга)

Следы этой бани были зафиксированы в 2005 — 2006 гг. (рис. 4). Именно тогда было выдвинуто предположение, что здание воздвигнутого на этом месте раннесредневекового претория было построено на месте сооружения, возведенного не ранее VII в. От него сохранилась лишь часть вымостки в западной части претория, которая уходит на юг, под внешнюю стену претория и примыкает к ванне прямоугольной формы, открытой в 2003 г. Поначалу она была принята за следы южной оконечности раннесредневековой бани середины VI в., раскопанной И.А. Антоновой.

Проведенные археологические работы 2007 г. позволили более четко разобраться в строительных периодах исследуемого участка, уточнить датировку открытых ранее сооружений и определить, что речь идет не о расширении уже имеющейся бани, а о постройке новой в VII веке, наименее изученном в истории византийского Херсона.

Именно эту баню перекрывает монументальный комплекс раннесредневекового претория IX в.: перед его постройкой часть бани снесли, а место вокруг сnivelировали для нового строительства более вместительного общественного здания с двумя рядами помещений, двором и гарнизонной церковью X—XI вв. Отметим, что размежевать строительные периоды помогли и совместные исследования строительных растворов харьковскими археологами и физиками Лаборатории им. Резерфорда и Эплтона (Оксфорд, Британия).

Время сооружения раннесредневекового претория — 40—50 годы IX в. можно связывать с самым ранним этапом существования фемы Климата. В этом случае время существования

общественного здания оказывается весьма непродолжительным — около 50 лет, поскольку в конце IX — начале X вв. в «цитадели» был сооружен уже новый, гораздо более обширный фемный преторий, а старый сnivelирован.

Консервационно-реставрационные мероприятия. Экспедиция проводила регулярные, плановые консервационно-реставрационные мероприятия, сосредоточенные в этом сезоне на помещении 1 раннесредневекового претория, открытого экспедицией в 2004—2006 гг.

Работа велась в соответствии с программой консервации, утвержденной научным совещанием Национального заповедника «Херсонес Таврический» (протокол № 12 от 24 июля 1998 г.).

К моменту начала работ стены раннесредневекового претория, сложенные из подтесанного и бутового камня на земляном растворе, подверглись частичному разрушению. В процессе строительной консервации в технике анастилоза были применены консервационные рецептуры (с применением инфильтрации оригинальных кладок препаратом против сорной растительности «Раундап» и известковой водой, а также последующей их консервацией раствором цемента М-400 с соотношением концентраций цемент: известь: песок соответственно 1 : 3 : 6 или 1 : 2 : 8). Целью применения этих растворов была защита архитектурно-археологических объектов от дальнейшего разрушения.

В результате проведенных реставрационно-консервационных работ был восстановлен экспозиционный вид стен помещения 1 (рис. 5) здания претория IX в.

Помимо плановой консервации экспедиция решала вопросы организации текущих и пред-

варительных работ на объекте, поддержания его в состоянии музеефикации. К разряду таких работ можно отнести борьбу с сорной растительностью и уборку «посттуристического» мусора, оставленного теми многочисленными посетителями, которые не выполняют «Правила поведения на территории заповедника».

В связи с этим была проведена генеральная очистка башни Зинона (№ XVII) от накопившегося за последние годы мусора.

Особо следует отметить работы по борьбе с сорной растительностью. Последняя занимает одно из ведущих мест в Херсонесе по степени способствования разрушению памятника. В текущем полевом сезоне была почти полностью убрана сорная растительность на площади 0,5 га и продолжена засыпка небольшого болота, образовавшегося в связи с повышением уровня грунтовых вод в северо-восточной части «цитадели», на месте римских терм первых веков н. э.

Проведены наблюдения за состоянием консервационных кладок Большого общественно-го здания (византийского фемного претория) и

примыкающей к нему гарнизонной трехапсидной церкви X—XI вв. с баптистерием, раннесредневековых терм, позднесредневекового склепа в «цитадели» и «дома командира». Соответствующие работы над ними велись в 1998, 2000, 2002—2006 гг. В результате визуальных наблюдений и морфологических исследований было установлено, что, несмотря на воздействия агрессивной природной среды и особенно разрушительного антропогенного фактора, большинство кладок, где применялись оба вида консервационных рецептур, имеют положительную сохранность. Видимых разрушений консервационных слоев кладок по истечении календарного года от предыдущих наших наблюдений не обнаружено, что позволяет сделать заключение об их высокой степени надежности, а значит, и о состоятельности используемой технологии.

Тем не менее, мы были вынуждены произвести повторную консервацию части северной стены «дома командира». Это было обусловлено тем, что через стену прошла стихийно образовавшаяся туристическая дорожка, которая вызвала сильные разрушения памятника.

О.Б. Супруненко

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ В с. СОЛОНЦІ ПОБЛИЗУ м. КОМСОМОЛЬСЬК У ПОНИЗЗІ ПСЛА

In 2007, the southernmost mound in chain of 12 mounds in the Solontsi village near Komsomolsk of Poltava Oblast was studied. 7 burials, 2 pits, and some later trenches were uncovered. Burials were referred to the Copper Age, Yamna culture time, Catacomb culture, Multiraised Border Pottery culture, and Scythian time.

У жовтні 2007 р. Дмитрівським загоном Охоронної археологічної експедиції Центру проведено дослідження кургану з географічними координатами 48° 58' 19,5" північної широти, 33° 48' 41,1" східної довготи, на ділянці спорудження газопроводу до металургійного комбінату ТОВ «Ворскла Сталь», у с. Солонці Дмитрівської сільради м. Комсомольськ Полтавської області, практично в межах існуючого села. До початку робіт планувалося провести дослідження кількох курганоподібних насипів між селами Дуканичі та Солонці, які вдалося обминути і зберегти від руйнування, коригуючи трасу майбутнього газопроводу.

Група курганів відома з XIX — початку XX ст., неодноразово відображалася на топографічних картах різного масштабу. Її оглядали Г.О. Сидоренко на початку 1970-х років, Г.М. Некрасова в 1986 р., обстежували співробітники Центру в 2006 р.

Група складалася з 12 насипів, розташованих у межах села, на лівому березі колишнього Великого Солонцівського болота, що нині засипається в ході спорудження металургійного комбінату, витягнута з півночі на південь, уздовж головної вулиці села та схилу підвищення, за 10—25 м на схід від його краю. Кургани вишикувані ланцюжком, ймовірно, вздовж давнього шляху по лівобічній надзаплаві Псла, на відстані 35—100 м один від одного, обабіч асфальтованого покриття вул. Щорса і знаходяться на присадибних ділянках мешканців села.

У складі групи 1992 р. досліджено єдиний курган — найпівденніший і найбільший — «Цегельню».

Вивчений курган мав висоту 0,45 м, діаметр — 23 м, був пошкоджений розгортанням бульдозером у 1960-х роках та довготривалим розорюванням.

Виявлено 7 поховань, 2 ями, 2 новітні перекопи й німецький окоп часу Другої світової війни (поховання: епохи енеоліту — 3, ямного часу — 1, катакомбне — 1, культури багатоваликової кераміки — 1, скіфського часу — 1, а також ями доби бронзового віку — 1 та раннього залізного віку — 1). Більшість поховань вже практично не містили кісткових решток похованих, що розчинилися через висолення та вимивання у піщаному ґрунті. Поховання скіфського часу виявилось пограбованим та зруйнованим перекопом XX ст. (рис. 1).

Насип споруджувався у два етапи з поверхневого ґрунту — сіро-чорного і коричнюватого супіску зі шматками лучного дерну, болотяного мулу. В основі знаходився невеликий первісний насип I, зведений на панівному підвищенні тераси, ймовірно, над енеолітичним похованням 2 (рис. 1, п. 2).

Від цього насипу, заввишки 0,25—0,35 м, збереглися лише рештки плями основи круглої форми, укладеної з мулу, загальним діаметром 13,0 × 14,5 м. У первісний насип були впущені пізньонеолітичне поховання 7, ранньоямне поховання 4, кілька дитячих захоронень доби бронзового віку, зокрема ямне поховання 1, катакомбне поховання 5 та поховання культури багатоваликової кераміки 3 (рис. 1). Біля східної поли насипу I, у зв'язку із влаштуванням якогось із цих поховань, функціонував котлован I для вибирання ґрунту з метою спорудження досипки (рис. 1, котл. 1), а за 4,5 м на північ від нього носіями ранньочорноліської культури споруджено яму 1. Можливо, з улаштуванням цієї ями пов'язане й вияв-

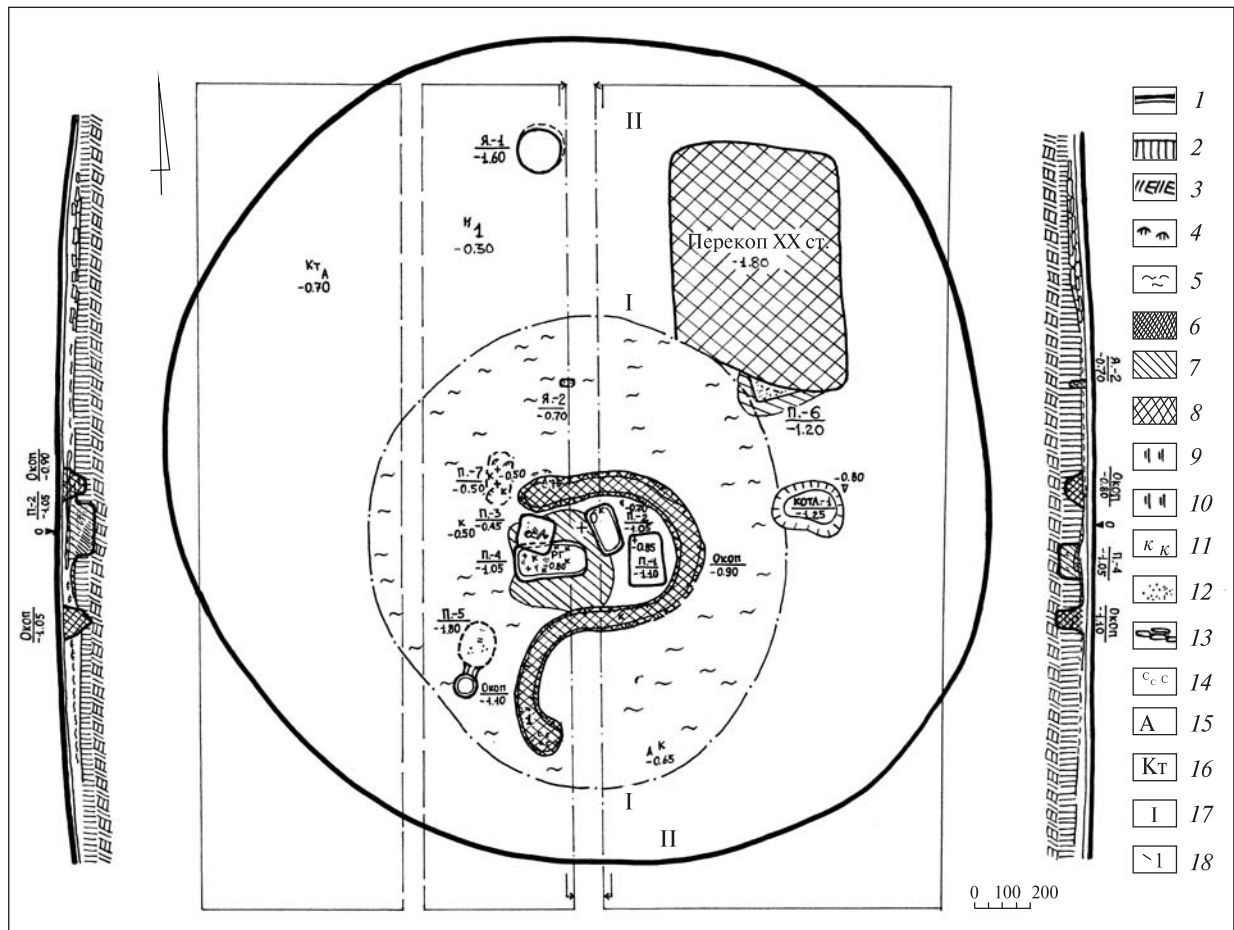

Рис. 1. Солонці, с., курган 12. План і перетини. Умовні позначення: 1 — орний (дерновий) шар; 2 — похований ґрунт; 3 — материк; 4, 14 — дернини; 5 — мул; 6, 8 — перекопи; 7 — материково-супіщані викиди; 9 — котлован I; 10 — вуглини; 11 — фрагменти кераміки; 12 — пісок; 13 — шматки дерну в перетині; 15 — уламки амфор; 16 — кістки тварин; 17 — номери насипів; 18 — місце знахідки бронзового наконечника стріли

лення в насипу ранньоскіфського наконечника стріли.

Це втулчастий дволопатевий наконечник стріли типу Енджа-Жаботин, зі збереженим шипом, останньої третини VIII — першої половини VII ст. до н. е. (рис. 2), більш характерний для групи чорногорівських старожитностей доби раннього залізного віку. Подібний наконечник знайдено також на поверхні кургану 1 на Чирвиному горбі поблизу с. Дмитрівка, за 1,4 км на захід від дослідженого насипу.

Другий етап спорудження кургану відбувався за скіфського часу, коли біля північно-східної поли насипу I було влаштовано прямокутну материкову яму поховання 6 зі слідами кільцевого супіщано-материкового викиду навколо. Над нею було споруджено насип II. У цьому насипу виявлено окремі амфорні черепки, а також фрагменти ліпної корчаги й горщика, відщеп із кварциту. Курган, певно, був помітно досипаний і міг «зрости» у висоту до 1,5 м при діаметрі близько 21–22 м. Принай-

мні, він потрапив на земську «верстовку» зразка 1902 р. Остання ж група знахідок стосується, скоріше, господарської діяльності ранньочорнольських племен початку раннього залізного віку, здійснюваної поряд із курганом.

З огляду на порівняну ординарність поховальних комплексів, виявлених у кургані, наведено опис лише одного з них.

Поховання 4 (впускне) у центрі насипу I — південно-західному секторі кургану, за 0,6 м на південь (кут 180°) від УЦ, здійснене з рівня стародавньої поверхні кургану (рис. 1, п. 4). Містилося в неглибокій, підпрямокутно-овальній, із розширенням у західний бік материковій ямі завглибшки 1,05 м від УЦ, влаштованій з рівня поверхні первісного насипу. За формою віддалено нагадує обриси стопи людини. Розміри ями по верху — 0,96–1,28 × 2,25 м, по дну — 0,75–0,93 × 2,08 м. Вона орієнтована за довгою віссю в широтному напрямку з незначним відхиленням до південного заходу — північного сходу (рис. 3). Довші стінки ями мали більший ухил

до рівного дна, широтні — дещо менший. Глибина від рівня впуску — 0,6 м.

Яма була заповнена чорним щільним затічним супіском з мулистими дернинами, включеннями мулу, чималою кількістю дрібних та більших вуглин (частина з них утворилася від горіння стебел високої болотяної рослинності). З-поміж вуглин виявлено кілька дрібних перегорілих трубчастих кісток тваринного походження (рис. 3, Кг).

У заповненні посеред ями, на глибині 0,90 м, виявлено круглу пляму рожево-червоної вохри діаметром 8,5 см і завтовшки 2—3 мм, неподалік — розвал нижньої частини ліпного гостродонного горщика (рис. 3, Рг). Ще кілька дрібних фрагментів стінок ліпних посудин трапилися у заповненні разом із виробами з кременю та фрагментом абразиву. Інших знахідок, як і кісток похованого, виявлено не було.

Яму оточував масив мішаного материково-супішаного викиду, підтрапецієподібних обрисів, розміром 3,1 × 3,2 м і завтовшки 0,15—0,20 м, що лежав навколо, на рівнях 0,40—0,45 м (рис. 1).

Знахідки. 1. Розвал нижньої придонної частини ліпного горщика із загостреним (яйцеподібним) дном. Зовнішня поверхня добре заглажена, має сліди «розчосів» гребінцевим штампом, внутрішня — більш виражені залишки заглажування у вигляді подібних «розчосів» (рис. 4, 1). Висота збереженої частини — 9,5 см; її діаметр — 9,6 см; товщина стінок — 0,8—0,9 см, дна — 1,0 см. У тісті є домішки окремих зернин шамоту, вигорілої черепашки та піску.

2. Уламок стінки ліпного товстостінного горщика зі слідами орнаментатції у вигляді вертикальної смужки неглибоких круглих наколів, із зовнішнього та внутрішнього боків — з невиразними залишками «розчосів» гребінцевим штампом (рис. 4, 3). Розміри — 1,9 × 3,3 см. У тісті наявні домішки шамоту, вигорілої черепашки та піску.

3. Фрагмент стінки ліпного тонкостінного горщика з переважно горизонтальними слідами рівнозубого гребінцевого заглажування зовнішньої і внутрішньої поверхонь (рис. 4, 4). Розміри — 1,9 × 3,7 см. У тісті є домішки вигорілої черепашки та піску.

4. Відщеп прозорого світло-коричневого кременю зі слідами використання (рис. 4, 6). Розміри — 1,3 × 1,4 × 0,2 см.

5. Уламок абразиву підтрикутної форми з одним скругленим краєм — фрагмент точильця з рожевого пісковика, розміри — 2,1 × 1,3 × 0,7 см (рис. 4, 2).

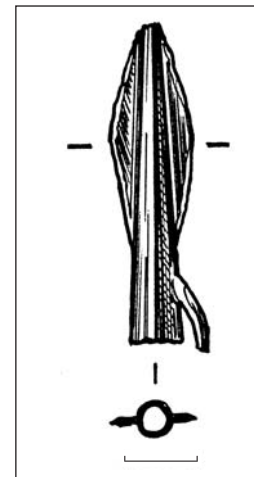

Рис. 2. Солонці, с., курган 12. Наконечник стріли. Бронза

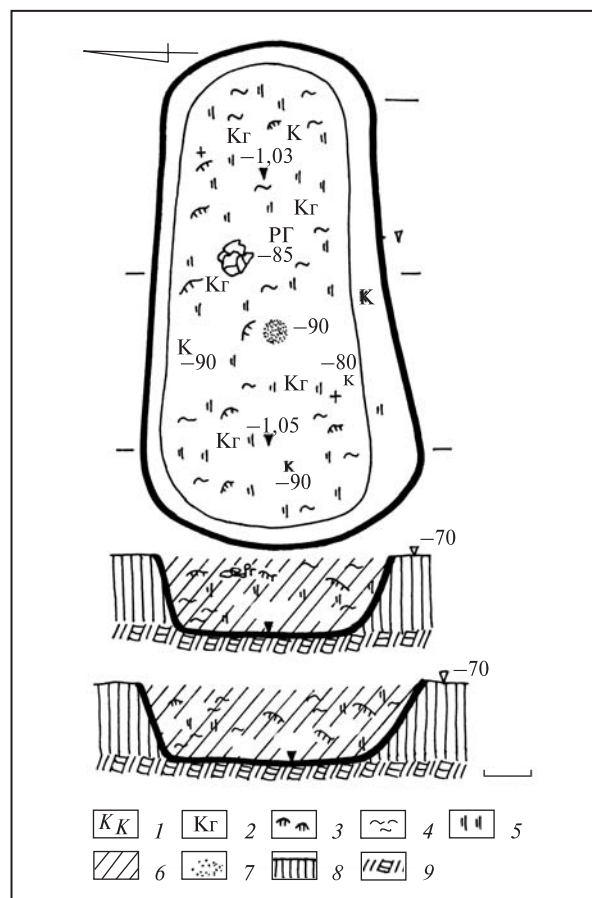

Рис. 3. Курган 12. План і перетини поховання 4. Умовні позначення: 1 — уламки кераміки; 2 — кістки тварин; 3 — дернини; 4 — мул; 5 — вуглини; 6 — супішане заповнення; 7 — вохра; 8 — похований ґрунт; 9 — материк

6. Частина обгорілого знаряддя підтрикутної форми, виготовленого з трубчастої кістки тварини, зі слідами використання (заліскованості) та, очевидно, свердленого отвору. Розміри — 1,5 × 3,4 × 0,4 см; діаметр отвору — 0,4 см (рис. 4, 5).

Поховання віднесено до фінальноенеолітичних, часу складання ямної культурно-історичної

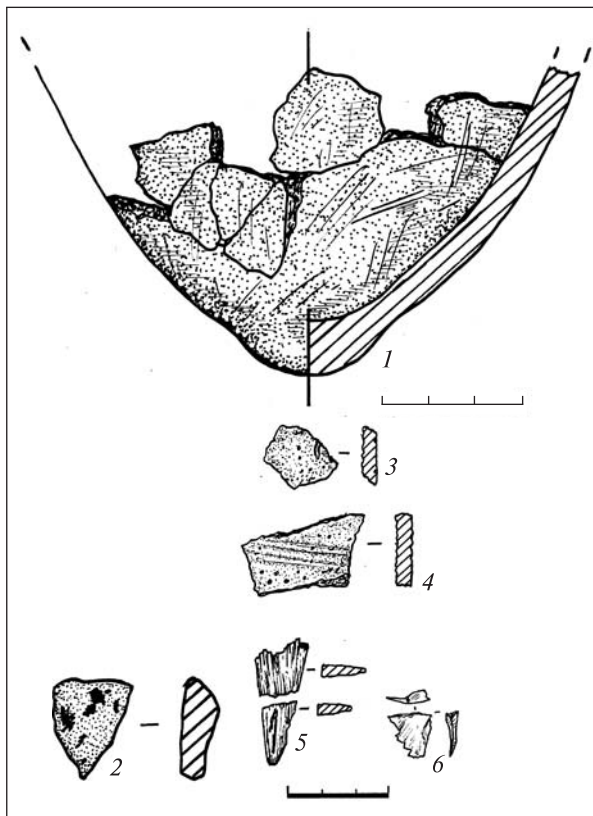

Рис. 4. Курган 12. Поховання 4. Знахідки: 1, 3–4 — кераміка; 2 — пісковик; 5 — кістка тварини; 6 — кремій

спільноти. Можливо, мало східну орієнтацію. Подібні поховальні старожитності вже досліджувалися в курганах околиць с. Солонці, мали схожу орієнтацію, форму ям, займаючи аналогічне стратиграфічне положення в курганах

Окоп (середина ХХ ст.), виявлено за 0,9 м на північ та 2,5 м на південь від УЦ. Влаштований з рівня поверхні насипу II (рис. 1, окоп). Цей об'єкт був найбільш «інтригуючим» у дослідженому кургані. Передусім тому, що в сусідній «Цегельні» у 1992 р. та в більш віддаленій на південний схід «Кормилиці» в 1993 р. попередніми дослідженнями виявлено цілком подібні об'єкти — у той час названі «змієподібними» ровами. Хоча розміри їх були дещо більші, проте форма виявилася майже ідентичною.

Як і в названих курганах, окоп мав вигляд підтрапецієподібної в перетині канави завширшки 0,9–1,1 м, з похилими, рівними до-

низу стінками, відкопаними лопатою. Окоп було спрямовано в меридіональному за довгою віссю напрямку, з відгалуженнями — округлими виїмками, зверненими у західний та південно-східний боки. Діаметр таких виїмок становив близько 1,0–1,2 м, глибина виявилася однаковою з окопом — 0,9–1,1 м від УЦ (рис. 1). Ці «змієподібні» «голова» та «яйце» були нічим іншим, як обладнаними позиціями солдатів-стрільців: у заповненні знайдено гільзи від німецьких карабінів.

Вміст нижньої частини окопу був мішаним, мав у переденні добре втоптанний затічний материково-супіщаний прошарок. Він містив виразні підтвердження датування: окремі черепки новітнього гончарного посуду, вуглини, шматки залізної бляшанки, а також оцинковану платівку-оковку від ящика та планку з-під набоїв до карабіну «Mauser» виробництва Німеччини початку 1940-х років. Красномовним підтвердженням такого висновку стало виявлення і латунних гільз від стрілецької зброї німецького виробництва зразка 1937 р., знайдених у насипу, під орним шаром.

Виходячи з цих фактів, «рів» атрибутовано як рештки стрілецької позиції фашистських агресорів, розташованої в напрямку наступу радянських військ на Кременчук восени 1943 р.

За 0,95 км на південь від с. Солонці, в ур. Карасеве болото, на подовому підвищенні посеред заплави розміром 300 × 100 м, витягнутому з північного сходу на південний захід, під час наглядних робіт за будівництвом виявлено місцезнаходження матеріалів ранньочорнольської та пізньозарубинецької культур. Останні представлені фрагментами стінок ліпного горщика з характерною бугруватою, заглаженою тріскою поверхнею, світло-коричневим ангобуванням, з домішками у щільному тісті сірого кольору зернин шамоту та блискіток слюдистого піску, наявних на селищах культурного типу Картамишеве 2.

Уламки ліпного посуду наочно ілюструють етапи епізодичного використання пагорба серед боліт для влаштування недовготривалих стійбищ та ведення господарської діяльності населенням доби раннього залізного віку.

О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко,
Ю.О. Пуголовок, О.В. Сидоренко, В.В. Шерстюк

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА МИКОЛАЇВСЬКІЙ ГІРЦІ У ПОЛТАВІ

The protective archaeological research in posad (trading quarter) of annalistic Ltava continued in 2007. In 5 and 15, Pershotravnevyj Alley at the historic centre of Poltava the remains of 2 Ancient Rus houses, 7 pits of the 18th c., 9 burials of the end of the 17th — the beginning of the 18th c., and the newest objects, among which the remains of the 18th—19th cc. brick-yard, were uncovered.

Восени 2007 р. Полтавським загоном Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА Полтавської ОДА продовжено охоронні наглядові археологічні дослідження на посаді літописної Лтави, розташованому на Інститутській горі, в історичному центрі м. Полтави, по Першотравневому просп., 15 — Першотравневому пров., 5, розпочаті на цій ділянці ще в 1997 р.

Під час досліджень виявлено рештки: 2 житлово-господарських об'єктів давньоруського часу (прирізка 1), 2 ям XI ст., 7 ям і перекопів XVIII ст., залишки 9 поховань кінця XVII — початку XVIII ст., новітні об'єкти, в тім числі котлован цеху цегельні рубежу XVIII—XIX ст. Отримано також надійні археологічні підтвердження стосовно заселення округи Миколаївської гірки у Полтаві не тільки за давньоруської доби та епохи пізнього українського середньовіччя, а й використання її у скіфський час та населенням роменської археологічної культури.

У прирізці 1 частково досліджено рештки двох однотипних, заглиблених у материк давньоруських споруд, яким за польовою документацією присвоєно індекси «житла 1» та «житла 2».

«Житло 1» (рис. 1) — рештки заглибленої в ґрунт споруди, частково пошкодженої земляними роботами й фундаментами XIX ст., а також цвинтарем однієї з церков, що досліджувалася з глибини 0,5 м.

Збережені розміри виявленої частини заглибленої її котловану такі: довжина — 2,50 м; ширина — 3,50 м; глибина — 1,50—1,55 м від рівня

денної поверхні. У плані котлован мав прямокутну форму. Його материкові стінки поступово звужувалися донизу, переходячи у вирівняне материкове дно. Орієнтований котлован стінами в меридіональному напрямку з незначним

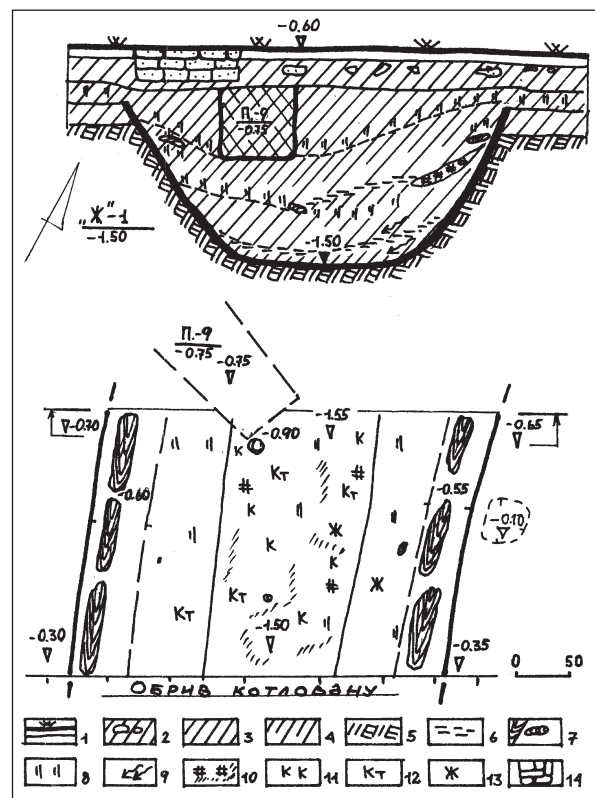

Рис. 1. Полтава, Першотравневий пров., 5. Прирізка 1. План і перетин частини дослідженого котловану «житла 1». Умовні позначення: 1 — дерен; 2 — будівельне сміття XIX—XX ст.; 3 — чорноземні культурні нашарування; 4 — нашарування роменсько-давньоруського часу; 5 — материк; 6 — суглинкові затьоки; 7 — рештки обгорілого дерева; 8 — вуглини; 9 — сліди затьоків; 10 — шматки печини, обмазки та попіл; 11 — фрагменти кераміки; 12 — кістки тварин; 13 — рештки зруйнованих корозією залізних виробів; 14 — фундамент будинку початку XIX ст.

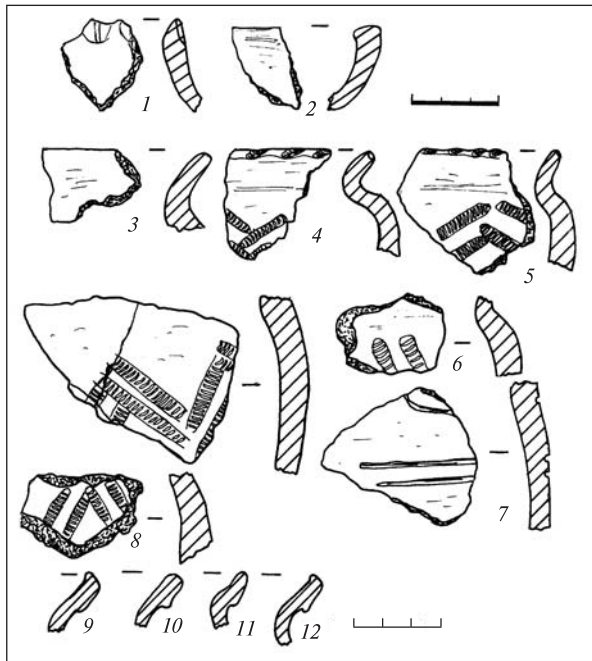

Рис. 2. Полтава, Першотравневий пров., 5. «Житло 1»: 1, 2 — фрагменти кераміки скіфського часу; 3—8 — роменської культури; 9—12 — доби Київської Русі, X—XI ст.

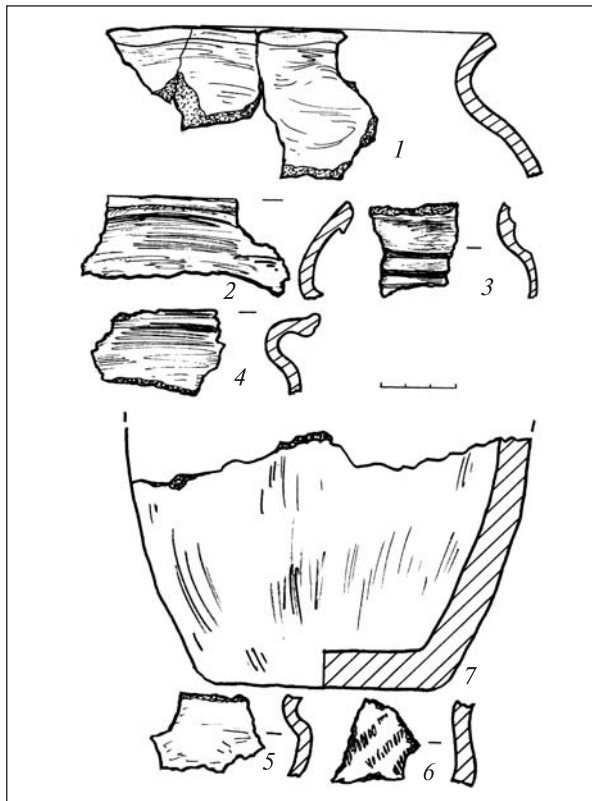

Рис. 3. Полтава, Першотравневий пров., 5. «Житло 1»: 1, 5—7 — уламки посуду роменської культури; 2—4 — давньоруського часу, X—XI ст.

відхиленням до північного заходу. Вздовж стінок простежено рештки обвуглених дерев'яних плах завдовжки 0,7—0,8 м, що лежали у запо-

вненні. На відстані 0,20 м від східної стінки виявлено рештки стовпвої ямки діаметром 0,4 м і завглибшки 0,1 м (рис. 1). Широтні краї «житла 1» через руйнування південної та залягання північної частини під траншеєю кабелю зв'язку так і не було виявлено.

Заповнення досить однорідне, переважно чорноземне. Верхня частина позначалася просілим прошарком вуглин (рис. 1), що тягся практично через усю ширину котловану, з глибини 0,55 до 0,85 м. Ймовірно, це рештки знищеного вогнем перекриття, з яким, напевне, варто пов'язувати залишки плах, виявлених на тому самому рівні. Ще один прошарок, зі значним вмістом вуглин над суглинковим затьоком, був відзначений на глибині 0,85—1,00 м; він містив залишки печини, що тяжіли ближче до східної стінки. Практично на дні простежено також суглинкові затьоки. У заповненні «житла» знаходилися фрагменти кераміки, рештки зруйнованих корозією залізних виробів та кістки тварин.

Знахідки представлені матеріалами, диференційованими за двома прошарками, відповідно на рівнях 0,5—1,0 м та 1,0—1,5 м.

Перший з них характеризується вмістом перевідкладених знахідок різних періодів — від скіфського часу до епохи пізнього українського середньовіччя (рис. 2). Найчисленніші — уламки ліпної кераміки роменської культури, пізнього її етапу, серед яких — вінця посудин як без орнаменту, так і прикрашених по зрізу відбитками гусеничного штампа, на верхній частині тулуба — подвоєним зигзагом. Такий самий орнамент нанесений на стінках посудин (рис. 2, 3—6, 8). З усього загалу матеріалів роменської культури виділяється уламок стінки горщика, виготовленого на повільному гончарному крузі (рис. 2, 7). Дослідники вважають, що такі вироби належали до перехідної — від ліпної до гончарної — технології і набули поширення у середовищі носіїв пізньороменської культури.

До давньоруської доби належать вінця горщиків манжетоподібного типу, з чітко вираженим канелюром із внутрішнього боку (рис. 2, 9—12), які можна датувати початком — серединою XI ст., а також інші керамічні уламки.

Нижній шар заповнення характеризується відсутністю матеріалів доби козаччини, в ньому представлені винятково знахідки роменського і давньоруського часу.

До старожитностей літописних сіверян належить ряд керамічних фрагментів від ліпного кухонного посуду, зокрема верхніх частин горщиків, прикрашених на плічках скошеними

вправо, нанесеними гусеничним штампом лініями, неорнаментованих вінець від однієї посудини, що мають косий зріз (рис. 3, 1, 5, 6), розвал придонної частини невеликого роменського ліпного горщика (рис. 3, 7).

Більш репрезентативним є комплекс знахідок давньоруського часу. Серед них — кілька вінець товстостінних горщиків манжетоподібного типу з ледь виділеним канелюром з внутрішнього боку, розвал верхньої частини подібної посудини з вінцем манжетоподібного типу та чітко вираженим канелюром усередині (рис. 4). Давньоруський керамічний комплекс можна датувати в цілому XI ст. До цього ж часу, напевне, слід віднести й два уламки кам'яних жорен, виготовлених із туфу та рожевого пірофілітового сланцю.

За знахідками з нижнього шару заповнення «житло 1» можна датувати XI ст., можливо, його першою половиною.

Відкриття практично посеред майданчика будівництва решток описаної вище давньоруської споруди розширює джерельну базу стосовно заселення літописної Лтави після погрому, що стався на початку XI ст. Як відомо, збереженість решток об'єктів XI ст. на території міста досить незадовільна. Тому відкриття залишків цієї садиби, до того ж оточеної кількома господарськими ямами, — важливий факт щодо продовження життя на Полтавському поселенні між початком XI та XII ст. Наявність на об'єктах слідів пожежі може ставити на розгляд питання про складну історичну ситуацію на південно-східній межі давньоруських земель у XI ст.

«Житло 2», як і попередній об'єкт, досліджувалося у прирізці 1 і було частково пошкоджене фундаментом будинку XIX ст. (рис. 5). У північно-східній частині котловану виявлено й яму поховання козацької доби. Досліджувалося з рівня 0,40 м.

Збережені розміри «житла» такі: довжина — 2,50 м; ширина — 2,20 м; глибина — 1,10—1,20 м. У плані котлован мав прямокутну форму. Східна й західна стінки — з уступами завглибшки 0,2 м, від яких котлован похило переходив у вирівняне материкове дно. Вздовж цих уступів простежено рештки дерев'яних плах завдовжки 0,68—0,82 м (рис. 5). Край західної стінки — залишки двох довгастих стовпових ямок, розміщених на відстані 1,30 м одна від одної. Розміри стовпових ямок: діаметр — 0,22—0,24 м, глибина — 0,10—0,20 м. Подібну стовпову ямку виявлено і біля західної стінки; її діаметр — 0,30 м, глибина — 0,15 м.

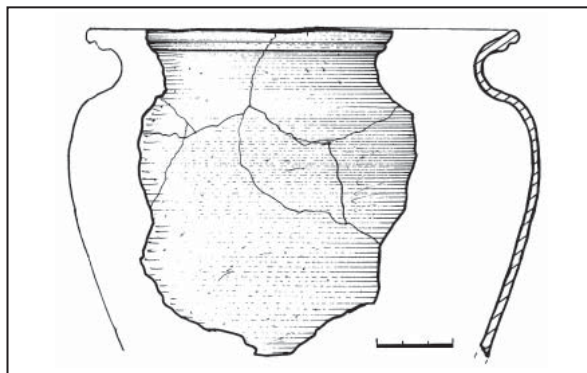

Рис. 4. Полтава, Першотравневий пров., 5. «Житло 1»: частина гончарного горщика XI ст.

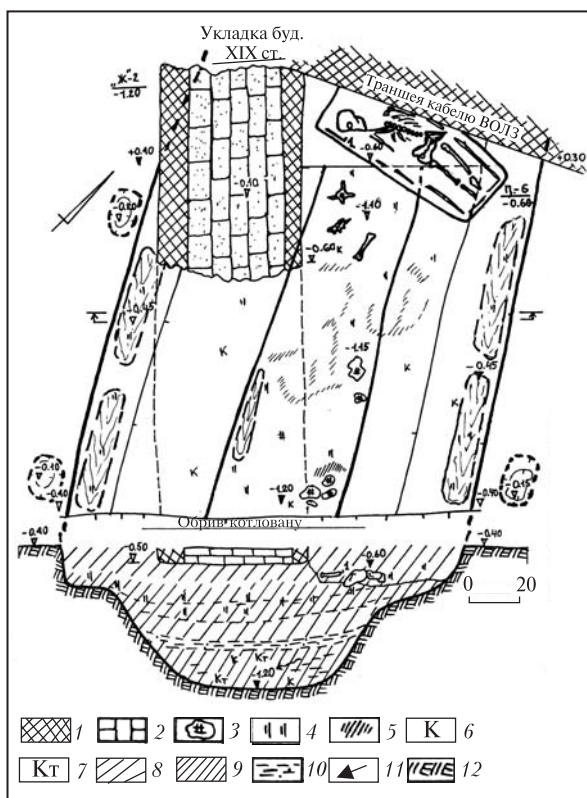

Рис. 5. Полтава, Першотравневий пров., 5. Прирізка 1. «Житло 2». План і перетин частини дослідженого котловану і поховання 6 другої чверті XVIII ст. Умовні позначення: 1 — перекопи; 2 — фундамент будинку початку XIX ст.; 3 — уламки печини; 4 — вуглини; 5 — попіл; 6 — фрагменти кераміки; 7 — кістки тварин; 8 — чорноземне заповнення; 9 — чорноземне заповнення роменсько-давньоруського часу; 10 — суглинок; 11 — затьоки; 12 — материк

Заповнення котловану складалося з чорнозему із включенням вуглин, попелу, фрагментів печини, уламків кераміки та кісток тварин. Як і в попередньому випадку, на рівні виявлення згорілих плах був також прошарок вуглин, розміщений на глибині 0,6—0,8 м. Місцезнаходження цього шару подібне до залягання

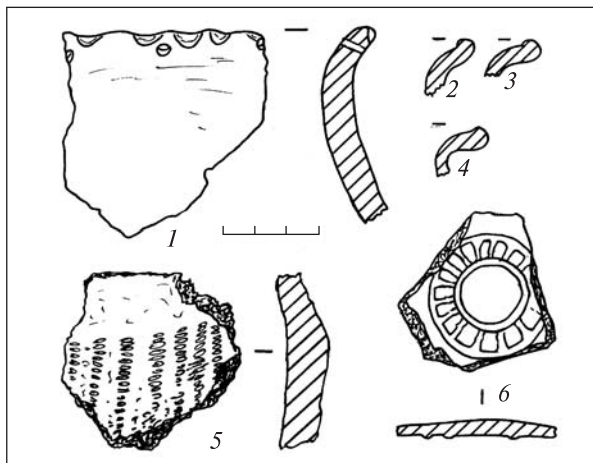

Рис. 6. Полтава, Першотравневий пров., 5. «Житло 2». Фрагменти кераміки із заповнення котловану: 1 — скіфського часу; 2—4, 6 — доби Київської Русі; 5 — роменської культури

шару вуглин у «житлі 1», — очевидно, згорілої конструкції перекриття. На глибині від 0,95 до 1,0 м лежав тонкий прошарок суглинку, під яким, практично до дна, були помітні сліди затьоків (рис. 5).

Знахідки здебільшого належать до часу існування Київської Русі. Серед роменських матеріалів наявний лише фрагмент привінцевої частини ліпного горщика з рядом скошених відбитків гусеничного штампа (рис. 6, 5).

Більш численними є матеріали XII—XIII ст., зокрема уламки вінець гончарних посудин з валикоподібним потовщенням по краю, з чітко вираженим канелюром, передвінцевий уламок тулуба горщика, прикрашеного врізними горизонтальними лініями, та ін. (рис. 6, 2—4). Найцікавіша знахідка — уламок дна кружального горщика зі слідами нагару, на зовнішній частині якого простежується нанесене в рельєфі опукле тавро у вигляді двох вписаних одне в одне кіл, з проміжними лініями-«пелюстками» чи спицями (рис. 6, 6). Такий тип тавра є досить поширеним (вписані «колеса зі спицями»), відомий він на багатьох пам'ятках Подніпров'я.

Досліджений комплекс за знахідками можна датувати в межах початку XII ст., а більш пізні матеріали з нього, напевне, потрапили до пошкощеного котловану випадково.

Стосовно виявлених об'єктів, то з огляду на форму котлованів, характер заповнення та речові матеріали, можемо обрати принаймні кілька шляхів їх наступної інтерпретації.

У них можна вбачати залишки об'єктів господарського призначення, наприклад, подібні до споруд з поселення Ліскове, з огляду на наявність у заповненні значної кількості кісток тварин. Певною мірою об'єкти, індексовані як «житла» 1 і 2, нагадують споруду, досліджену В.О. Петрашенко на Монастирку, на Західному городищі, поблизу валу, яку визначено як яму-зольник.

Проте досліджені котловани схожі, швидше, на «холодні» підкліти ряду будівель давньоруського часу. На таку думку наводить факт наявності уступів, вздовж яких простежено залишки дерев'яних плах, прошарки вуглин у заповненні цих об'єктів, а також існування стовпових ямок, призначених для влаштування конструкції стін. Про належність досліджених котлованів до конструкцій, що певною мірою пов'язані з житловими спорудами, може свідчити і факт наявності у заповненні фрагментів печини.

Виразні результати отримано й у ході археологічного вивчення об'єктів козацької доби та новітнього часу. По-перше, це локалізація церковного шинку громади Миколаївської церкви між колишніми садибами по Першотравневному пров., 5 і 7, та підтвердження часу його існування від початку XVIII до початку XIX ст. По-друге, локалізація цвинтаря, очевидно, Георгіївської церкви, поховання якого тяжіли до надсхилля, ближче до колишніх садиб за 7 та 9/1 по Першотравневному пров. До речі, отримано дані й щодо датування цього цвинтаря часом не пізніше 2-ї чверті XVIII ст. По-третє, встановлено орієнтири пошуку залишків розміщення дерев'яної Георгіївської церкви кінця XVII — початку XVIII ст., які можуть сприяти відкриттю місця її розташування в наступному польовому сезоні. По-четверте, виявлено присадибне кладовище — передвісник появи цвинтаря Миколаївської церкви, що виник наприкінці XVII ст. Матеріали одного з поховань цього некрополя (№ 4), досить виразні й порівняно рідкісні для українського пізньосередньовічного поховального обряду, складуть чергову сторінку у вивченні матеріальної культури населення полкового міста Полтави. По-п'яте, дослідження дали змогу локалізувати місцезнаходження міської цегельні кінця XVIII — початку XIX ст., доповнивши знання, таким чином, з історичної топографії міста початку новітньої доби.

О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко, О.В. Сидоренко, В.В. Лямкін

РОЗВІДКИ У ПОНИЗЗЯХ рр. СУХИЙ КОБЕЛЯЧОК ТА ПСЕЛ НА КРЕМЕНЧУЧЧИНІ

Archaeological prospecting in north-eastern part of Kremenchuk Region in Poltava Oblast included study of more than 30 archaeological sites. The research of mounds near Makhnivka and Karpivka, of the new settlement near Pet-rashivka and several finds from Pavlivka and Dmytrivka are described in the article.

Восени 2007 р. Дмитрівським загоном Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології проведено археологічні розвідки з підготовки матеріалів до тому «Зводу пам'яток історії та культури» у Полтавській області, в межах Дмитрівської сільради м. Комсомольськ, Салівської, Пришибської та Келебердянської сільських рад Кременчуцького району Полтавської області, на загальній площі понад 2500 га у південно-східній частині історичної Кременчуччини. Пам'ятки цієї території вивчаються дослідницьким колективом Центру вже впродовж 5 років. За результатами робіт опубліковано кілька досліджень.

У ході розвідок обстежено понад 30 окремих та комплексних пам'яток археології, на деяких із них виявлено досить неординарні знахідки, що певним чином впливатимуть на розуміння старожитностей цього придніпровського мікрорегіону між пониззям Псла та гирлом р. Сухий Кобелячок — лівобережною притокою Дніпра.

Вагомим результатом розвідок стало відкриття кількох кам'яних стел доби енеоліту — ранньої бронзи, втім числі із зображеннями, які в результаті проведених рятівних заходів збережено й передано до Комсомольського історико-краєзнавчого музею.

Так, поблизу с. *Махнівка* Салівської сільради, на поверхні насипу найбільшого з курганів групи III, що розташований на правому березі р. Сухий Кобелячок, за 0,5 км на північний

захід від села і має висоту 1,4 м і діаметр 40 м, унаслідок розорювання поля виорано архаїчну примітивну антропоморфну стелу приземкуватої п'ятикутної форми зі схематично оформленим виступом голови та плечей (рис. 1). Вона виготовлена з плити сірого граніту, краї якої незначно сколоті для надання антропоморфних обрисів. Лицевий бік зберіг сліди сколювання з метою надання сплюснення, залишені дрібними ударами масивного кам'яного знаряддя, зворотний — природну вивітрєну поверхню гранітного плитчака. Її розміри: висота — 90,2 см, ширина — 96,1 см, товщина — 10—19 см; орієнтовна маса — близько 200 кг. Стела належить до зразків найдавнішої монументальної кам'яної поховальної пластики, залишеної пізньоямними племенами.

Поблизу с. *Петрашівка* Салівської сільради відкрито селище черняхівської культури, розташоване на мисі високого лівого берега р. Сухий Кобелячок, що здіймається над заплавою на 15—20 м та панує над центральною частиною села. Селище займає надсхилу північно-західну та західну частини мису з абсолютними позначками висоти 84,0—86,0 м, витягнуту вздовж головної вулиці села з північного заходу на південний схід. Площа поселення становить понад 2 га (60—150 × 200 м), розорюється, схили задерновані, місцями перерізані новітніми ярами. За їх оголеннями встановлено потужність культурних нашарувань — 0,4 м.

На поверхні зібрано подрібнені оранкою уламки гончарної кераміки черняхівської культури з шерехатою та лискованою поверхнями, дрібні фрагменти пізньоантичних амфор, кістки тварин та уламки виробів з каменю.

З індивідуальних знахідок слід назвати невелику довгасту заготовку виробу у вигляді потовщеного досередини шильця з відламаними

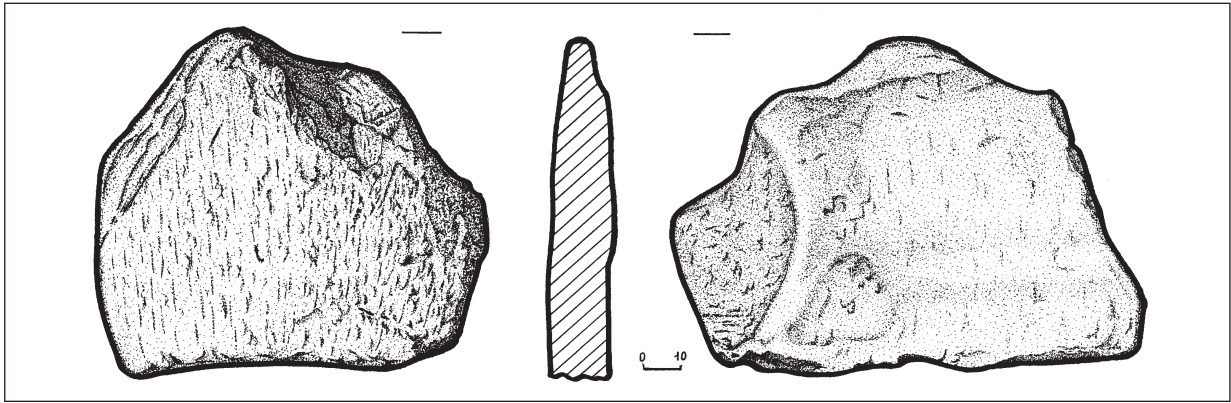

Рис. 1. Махнівка, с. Група курганів III, насип 1. Антропоморфна стела. Граніт

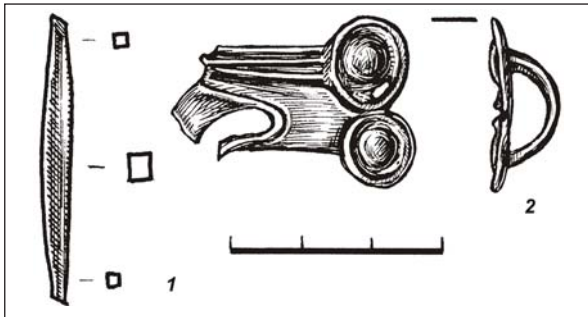

Рис. 2. Петрашівка, с. Селище черняхівської культури. Знахідки: 1 — срібло; 2 — бронза

тонкими кінцями, підпрямокутної в перетині форми (рис. 2, 1). Її поверхня зберігає сліди проковування, грані — фасетування, добре заполірована. Довжина становить 4,0 см, перетин — $0,3 \times 0,3$ см.

З поселення походить також срібний римський денарій імператора Траяна (98—118 рр. н. е.) масою 1,9870 г. Монета досить потерта, пошкоджена корозією. Співвідношення осей штемпелів, за годинниковим циферблатом, становить 6.

Ав.: Профіль імператора у вінці вправо, зліва залишки напису: «AV.. CO... BR I DP...».

Рев.: Постаць богині вліво, з крилами за спиною. Збереглася частина легенди: «IM TR P XVII D...».

На селищі знайдено і литу бронзову бляшку від ремня до кінської вузди (рис. 2, 2) у вигляді стилізованої голівки хижого птаха, з двома круглими, оточеними валиковим обрамленням, рельєфними «кнопками»-упорами, одна з яких передає око, інша, нижня, — «сережку» птаха. На звороті бляшки наявна півкругла петля. Довжина бляшки становить 3,4 см; ширина — 2,4 см; довжина петлі — 1,5 см; висота петлі — 0,7 см. Коло стилістично подібних прикрас ремнів вузди характерне для старожитностей скіфського часу V—IV ст. до н. е. Середнього Подоння і

спорядження коня раних сарматів Приазов'я та Поволжя. Знахідка, ймовірно, пов'язана з руйнуванням одного із випускних поховань розташованих поряд невеликих курганів групи Зозулиної могили у с. Салівка.

Пам'ятка належить до числа поселень черняхівської культури і містить переважно матеріали IV ст. н. е. Має не типову для мікрорегіону «високу» топографію, займаючи схил лівого високого берега річки.

Під час обстежень групи курганів III поблизу с. Карнівка Салівської сільради, на правому березі р. Сухий Кобелячок, за 1,4 км на південь від села, у складі 3 насипів заввишки 0,35—1,80 м і діаметром 10—28 м, поряд із насипами також виявлено уламок кам'яної стели — нижню частину примітивної скульптури у вигляді природно відслоненої плити сірого граніту, зі скругленими бічними гранями, вивітряними слідами обробки шляхом сколювання і підтесування, що мала злам, який з'явився внаслідок розколювання верхньої частини (рис. 3). Висота уламка — 67,3 см; ширина — 66,5 см; товщина — 12,0—14,2 см. Маса фрагмента скульптури — понад 70 кг.

На поверхні збереглися сліди подряпин і сколів граніту, а також протертих та вирізьблених зображень. На нижній частині з лицевого, краще обробленого та вирівняного боку висічено малюнок з п'яти перехрещених ліній, які місцями виходять за межі схрещень, утворюючи прямі хрести. Детальний аналіз зображення у поляризованому світлі виявив контур малюнку на кшталт стилізованого схематичного зображення упряжки з візком, переданого в схемі, у вигляді зверху (рис. 3). Навпроти нього нечітко прокреслений видовжений прямокутник.

Посеред зворотної, не надто вирівняної площини, — протертий широкими рівними лініями прямий хрест і розміщені навколо нього радіаль-

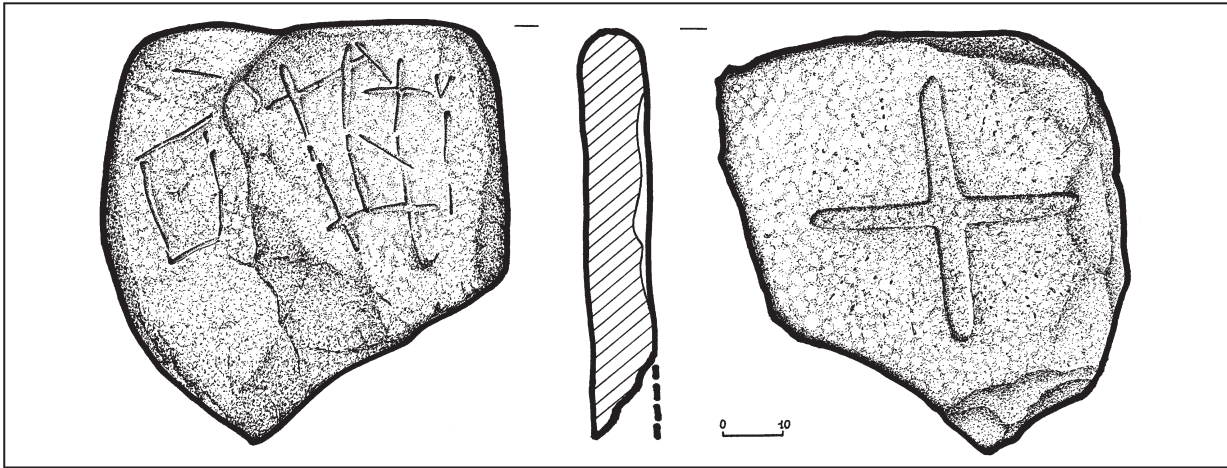

Рис. 3. Карпівка, с. Група курганів III. Стела. Граніт

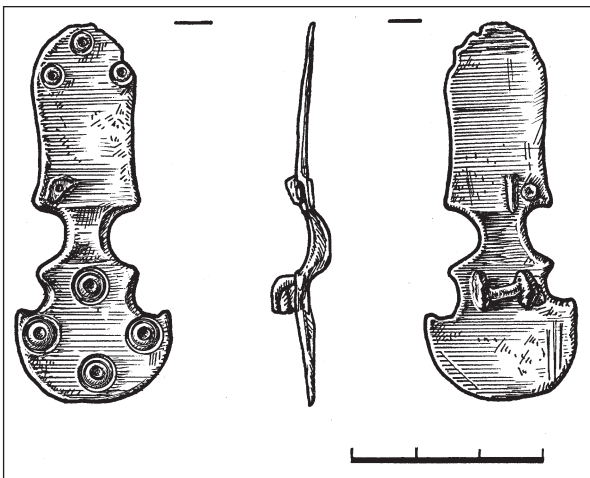

Рис. 4. Павлівка, ур. Фібула. Бронза

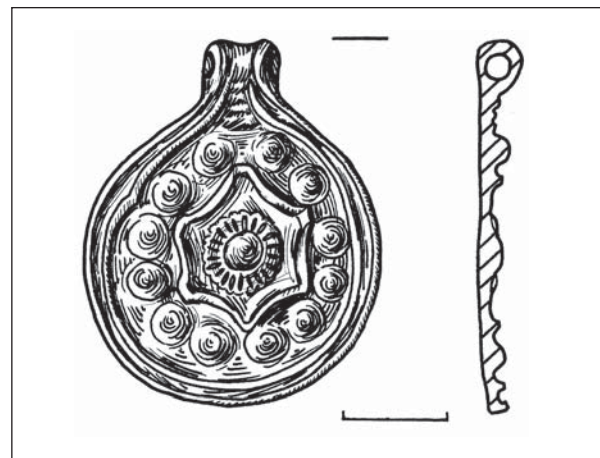

Рис. 5. Дмитрівка III. Селище. Привіска. Бронза, посріблення, позолота

ні заглибини, що оточували зображення у вигляді своєрідного «сяйва» (рис. 3). Зображення на зворотній площині відповідає протертій графіці гранітних надгробків кінця XVIII—XIX ст., які набули поширення у сусідньому козацькому містечку Келеберда і для виготовлення якого, як на наш погляд, було використано стелу доби енеоліту — бронзового віку. Її уламок, імовірно, і було встановлено на новітню могилу.

Неподалік від колишнього с. Павлівка Келебердянської сільради, на лівому березі р. Дніпро, на місці поблизу гирла р. Сухий Кобелячок, у зоні розмиву виявлено поодинокі знахідки уламків стінок ліпного посуду третьої чверті I тис. н. е. з домішками великих зернин шамоту, фрагменти кальцинованих кісток людини, а також щиток бронзової фібули антропоморфної форми, прикрашений на розширенні профільованого виступу чотирма концентричними колами, а в основі заокруглення ніжки — трьома меншими концентричними заглибленими

(рис. 4). На зворотному боці фібула має виступ із залишками утримувача застібки та вісь для залізної голки. Висота фібули — 5,9 см; ширина щитка — 2,4 см; ширина ніжки — 1,6 см; товщина щитка — 1,5—2,5 мм. Така фібула є досить рідкісною знахідкою, яку попередньо можна датувати VIII ст. і пов'язувати за походженням із Кримом.

Під час відвідання відомого черняхівського селища з культурними нашаруваннями доби середньої та пізньої бронзи, давньоруського і післямонгольського часу Дмитрівка III виявлено давньоруську привіску та уламок бронзової бритви доби пізнього бронзового віку.

Перша знахідка є унікальною для півдня Полтавщини і краю загалом. Це кругла монетоподібна привіска — нагрудна прикраса з вушком, відлита з бронзи в односкладовій кам'яній формі (рис. 5). Привіска орнаментована з лицьового боку візерунком з 12 півкульок, розмішених по колу, які оточують цен-

тральну багатопелюсткову розетку з кулькою посередині. Кульку обрамляє рельєфно окреслений тонким валиком шестикутник — стилізована квітка. Вся композиція оточена двома рельєфними валиками, поверхні яких орнаментовані візерунком у вигляді витої мотузки. На вушку контурне завершення валиків обрамлення заповнене рельєфними відрізками коротких пружків. Поверхня готового виробу посріблена, рельєфні деталі зображення мають сліди ледь помітної позолоти.

Діаметр привіски — 2,95 см; її висота — 3,6 см; товщина — 0,17—0,25 см; розміри вушка — 0,60 × 0,75 см.

Подібні круглі бронзові прикраси з дещо відмінним кульково-трикутниковим орнаментом, також вкриті сріблом, відомі за знахідками у Новгороді, у шарах другої половини X — середини XI ст. Аналогічна привіска походить з давньоруського Лучеська на Волині. На території цього міста зібрано добірку подібних стилістично, за формою щитка та вушка, литих посріблених прикрас. Імовірно, що прикраса потрапила на селище у пониззі Псла на початку XII ст.

Отримані матеріали ляжуть в основу джерельної бази для написання статей археологічної частини тому «Зводу».

В.Н. Степанчук, С.Н. Рыжов, Д.А. Ветров, М.П. Сиволап

РАЗВЕДКИ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА ПОГРАНИЧЬЕ ЧЕРКАССКОЙ И КИРОВОГРАДСКОЙ ОБЛАСТЕЙ В ОКТЯБРЕ 2007 г.

The paper presents preliminary data on the series of the new Palaeolithic localities discovered on the borders of Cherkasy and Kirovohrad Regions in the basin of the Hnylyj Tovmach and Velyka Vys Rivers. The most representative assemblages are viewed here, namely: surface materials of MP Maslovo 5, presumably stratified MP Nechayeve 3 and Byrzuleve IX, as well as UP Vytyazeve 2, Rubanyj Mist «Hrebliа», and Rubanyj Mist «Bilya mostu». Dense concentration of Stone Age localities within a small area could be caused by the closeness of numerous primary and secondary outcrops of qualitative flint raw materials.

Разведочные работы проводились в октябре 2007 г. по открытому листу 038/0968 от 19.02.2007 г., выданному на имя В.Н. Степанчука. В работах принимали участие сотрудники Института археологии НАНУ (В.Н. Степанчук, Д.А. Ветров), Киевского национального университета имени Тараса Шевченко (С.Н. Рыжов), Черкасского национального университета им. Б. Хмельницкого (М.П. Сиволап, А.В. Марченко), группа студентов-первокурсников исторического факультета ЧНУ. Финансирование работ осуществлялось благотворительной некоммерческой организацией «Экология и социальная защита» (В.А. Назаренко).

Длительное время на территории Черкасской области не были известны палеолитические памятники древнее 20 тыс. лет назад. Единственный памятник, для которого предполагался более древний возраст, Велика Буримка. Однако несколько лет назад было установлено, что это местонахождение не имеет отношения к деятельности человека. В 2004 и 2006 гг. на самом юге Черкасщины, в районе сс. Нечаево и Маслово были обнаружены единичные каменные изделия, предположительно более древние, чем верхнепалеолитические.

На Кировоградщине довольно древние памятники были открыты благодаря энтузиазму местного краеведа П.И. Озерова уже в 80-х годах прошлого столетия. Но они до сих пор

остаются, по существу, не изученными и не опубликованными.

В задачи разведок 2007 г. входило: поиск новых данных о присутствии древнего человека на юге Черкасщины, поиск новых материалов, расширяющих знания о древнейших стоянках севера Кировоградщины.

Всего было обследовано около 15 км течения рек Гнилой Товмач и Большая Высь и обнаружено несколько десятков новых местонахождений (рис. 1). В своем большинстве эти местонахождения представлены количественно незначительными сборами обработанного кремня, часто недиагностичными отходами кремнеобработки. Вместе с тем, часть пунктов предоставила достаточно многочисленные серии изделий, содержащих среди прочего и формы, пригодные для определения эпохальной принадлежности материалов. Настоящая заметка содержит предварительную информацию о наиболее представительных комплексах подъемного материала. Ряд пунктов, кроме поверхностных сборов, предоставил находки, встреченные в стратиграфическом контексте.

Нечаево 3, Шполянский район Черкасской области (рис. 1, 1). Пункт обнаружен в 2006 г. в результате совместных работ ИА НАНУ и КНУ имени Т. Шевченко на склоне высокого северного берега р. Гнилой Товмач, в черте одноименного села. Среди подъемного материала 2006 г. — скребла, отщепы, чешуйки. В 2007 г. найдены нуклеидный обломок, до 15 сколов и их фрагментов (в том числе побывавший в огне), скребковидная форма на сколе. Большинство изделий покрыты глубокой молочной патиной, имеют легкий люстр. С целью поиска культуросодержащих слоев на пункте было установлено два шурфа. Шурф 1 площадью $1,5 \times 1,5$ м доведен до глубины 420 см от урвня

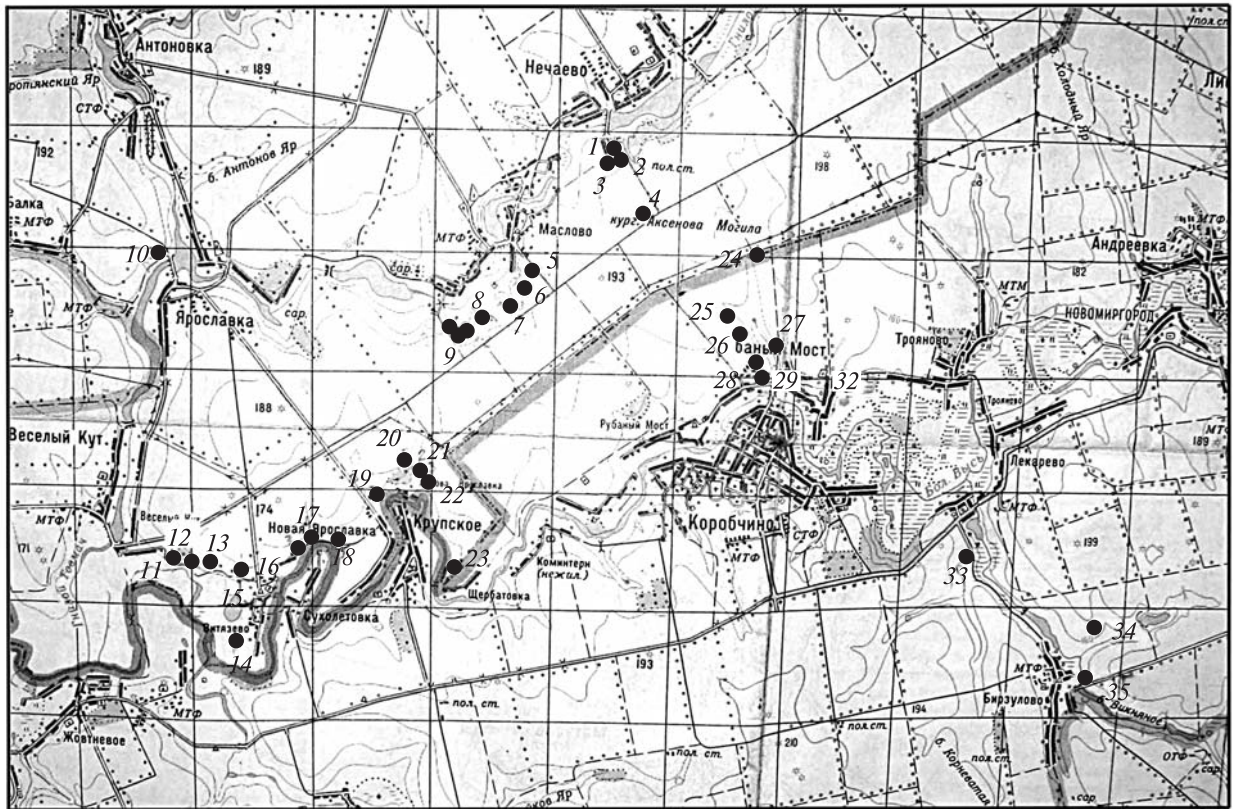

Рис. 1. Карта района проведения работ 2007 г. с обозначением обследованных пунктов: 1 — Нечаево 3; 2 — Нечаево 4; 3 — Нечаево 5а; 4 — Оксенова Могила; 5 — Маслово 1; 6 — Маслово 2; 7 — Маслово 3; 8 — Маслово 4; 9 — Маслово 5, 5а, 5б, 5в; 10 — Ярославка 1 (карьер); 11 — Веселый Кут 1; 12 — Веселый Кут 2; 13 — Веселый Кут 3; 14 — Витязево 2; 15 — Витязево 3; 16 — Витязево 4; 17 — Витязево 5; 18 — Витязево 5; 19 — Новая Ярославка 1; 20 — Новая Ярославка 4; 21 — Новая Ярославка 2; 22 — Новая Ярославка 3; 23 — Шербаковка; 24 — Рубаный Мост 07/1; 25 — Рубаный Мост 07/2; 26 — Рубаный Мост 07/3; 27 — Рубаный Мост «Гребля»; 28 — Рубаный Мост 07/4; 29 — Рубаный Мост 07/5; 30 — Рубаный Мост 07/6; 31 — Рубаный Мост 07/7; 32 — Рубаный Мост «У моста»; 33 — балка Викняна (Лекарево); 34 — Бирзулово 4; 35 — Бирзулово IX «Песчаный карьер»

дневной поверхности. В верхней части вскрытых отложений, на глубинах от 50 до 234 см, обнаружено 9 кремневых изделий. Выразительных орудий нет, хотя представлены изделия с элементами вторичной обработки (рис. 2, 1–4). Любопытно, что в самых нижних горизонтах сохранность материала ощутимо выше: отсутствует патина и люстр. С литологической точки зрения материал залегает в трех различных горизонтах общей суглинистой пачки отложений.

Шурф 2 площадью $2,5 \times 1,2$ м доведен до глубины 300 см от дневной поверхности. Здесь встречена лишь одна находка — атипичное рубящее (?) изделие (рис. 2, 5) — в литологическом горизонте, который может сопоставляться со средним культуросодержащим слоем шурфа 1. Материал из сборов на поверхности по своему виду — среднепалеолитический. Материалы из шурфов слишком немногочисленны для атрибуции.

Маслово 5, Шполянский район Черкасской области (рис. 1, 9). Среди ряда вновь об-

наруженных местонахождений около с. Маслово наибольший интерес представляет конгломерат расположенных поблизости один от другого пунктов Маслово 5, 5а, 5б, 5в. Здесь, на вспашке поверхности склона по северному берегу р. Гнилой Товмач, собрано до 120 обработанных кремней. Пункт Маслово 5 доставил наиболее многочисленную и однородную по степени сохранности и технико-типологическим характеристикам коллекцию изделий. Среди 58 артефактов, покрытых глубокой молочной патиной, с легким люстром и участками коррозии имеются: пренуклеусы (1), нуклеусы (1) (рис. 3, 1), нуклевидные обломки (5), фрагменты кремня, в основном с признаками расщепления (12), отщепы и их обломки (35), пластинчатые сколы (3), фрагмент двустороннего орудия (1) (рис. 3, 2). Преобладают субпараллельно огранные сколы с участками корки. Ощутима доля субцентростремительно огранных (до 25 %), но сколы с фасетированными площадками отсутствуют.

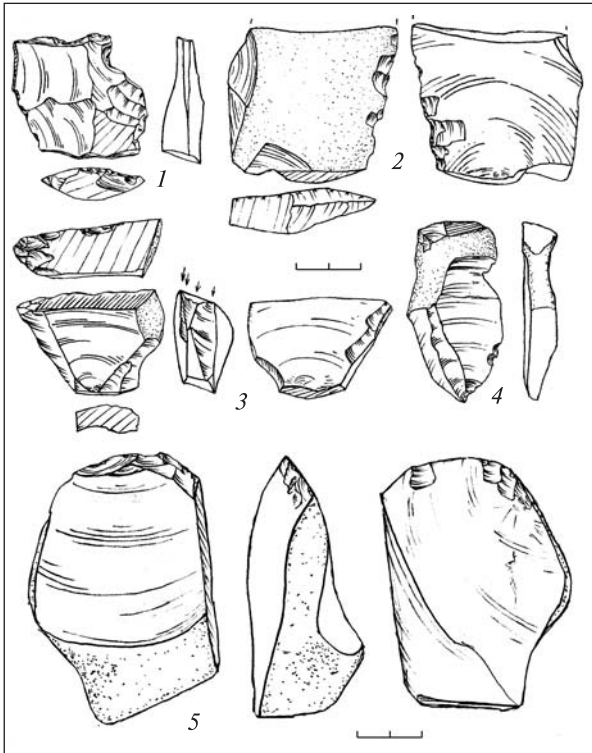

Рис. 2. Кремневые изделия из местонахождения Нечаево 3, шурф 1 (1–4) и шурф 2 (5). Находки с глубин, см: 50 (2), 140 (3), 173 (1), 234 (4), 170 (5)

Часть сколов имеет ретушь. Среди орудий преобладают разнотипные скребла, как правило, с зубчатыми лезвиями, шиповидными элементами, подтесками. Имеются отдельные ножи, скребоквидные формы, атипичные резцы (рис. 3, 3–8). Индустрия пункта, несомненно, относится к среднему палеолиту.

Витязево 2, Шполянский район Черкасской области (рис. 1, 14). Сборы на невысоком мысовидном всхолмлении, подвергнутом глубокой вспашке. Сравнительно небольшая (менее 40 предметов) серия находок представлена изделиями с голубоватой и голубовато-белой патиной. Среди находок (рис. 4, 1–3) имеются фрагментированные 2–3-скатные правильные пластинки шириной до 2 см (6), пластинчатые сколы, в том числе скол оживления площадки (3), отщепы и их обломки (15), чешуйки (8), фрагменты кремня (4). Здесь же найден фрагмент трубчатой кости. Часть находок имеет регулярную ретушь. Среди орудий — концевые скребки и фрагмент пластинки с кромкой, притупленной абразивной обработкой (определение Д.Ю. Нужного), а также многофасеточный резец на массивном сколе. Небольшая площадь распространения находок, а также хорошая в целом сохранность материала и многочисленность мелких находок могут сви-

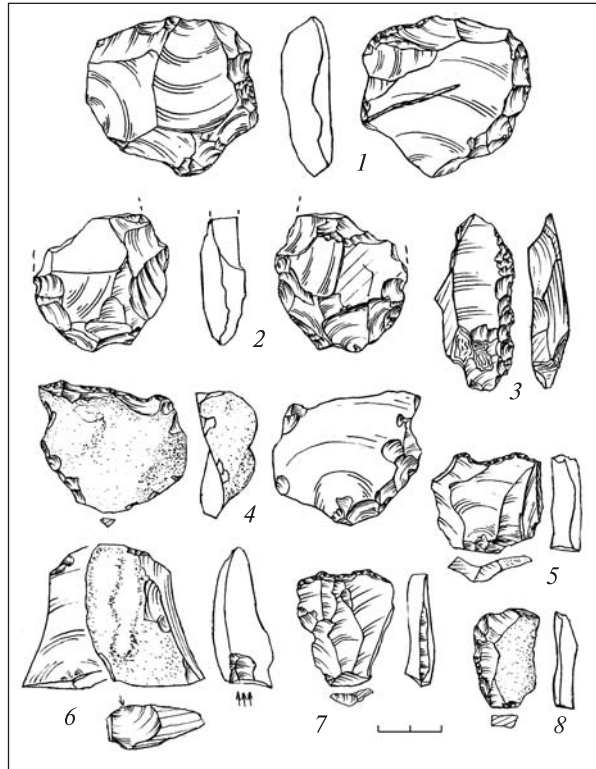

Рис. 3. Кремневые изделия из местонахождения Маслово 5

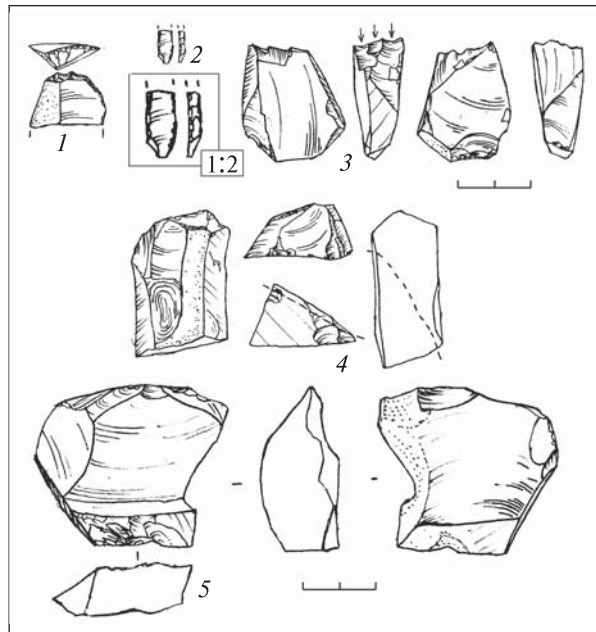

Рис. 4. Кремневые изделия из местонахождений Витязево 2 (1–3) и Бирзулово IX, «Песчаный карьер» (4, 5)

детельствовать в пользу наличия на местонахождении культурного слоя верхнепалеолитического возраста.

Рубаный Мост, «Гребля», Новомиргородский район Кировоградской области (рис. 1, 27). Материал собран в осыпях и непосредствен-

но в срезах желтого лессовидного суглинка, потревоженного при строительстве дамбы через безымянную балку, расположенную к северу от моста через Большую Высь в с. Рубаный Мост, по ее западному борту. Орудия отсутствуют, но технический облик инвентаря достаточно выразителен. Всего собрано до 70 изделий, среди которых: нуклеидный обломок (1), обломки кремня (4), отщепы и их обломки (25), пластинчатые сколы (4), фрагменты пластин, один из которых имеет размеры $25 \times 26 \times 10$ мм (3), реберчатые сколы (4), фрагменты недиагностичных сколов (13), чешуйки (11), а также обломок кварцевой гальки и фрагмент зуба жвачного животного. Два отщепы имеют участки ретуши, один из них побывал в огне. Технические показатели (огранка и площадки сколов) позволяют отнести материал к верхнему палеолиту.

Рубаный Мост, «У Моста», Новомиргородский район Кировоградской области (рис. 1, 32). Местонахождение зафиксировано в 2006 г., в 2007 г. уточнена локализация поверхностного материала и уровень залегания находок в срезах заброшенного карьера по выемке суглинка. Коллекция 2007 г. насчитывает более 80 предметов. Представлены: многоплощадочный нуклеус параллельного скалывания (1), нуклеидные обломки (4), фрагменты кремня (4), отщепы (19), пластинчатые сколы (9), реберчатые сколы (1), фрагменты сколов (35), чешуйки (7), а также 2 фрагмента трубчатой кости и фрагмент зуба жвачного. Более десятка сколов имеет ретушь, но выразительные формы отсутствуют. Следует отметить, что единичные кремни и все фаунистические находки были обнаружены в срезах карьера, в верхней части пачки палевых суглинков. Это может свидетельствовать о наличии на пункте культуросодержащего слоя верхнепалеолитического времени.

Бирзулово IX, «Песчаный карьер», Новомиргородский район Кировоградской области (рис. 1, 35). Местонахождение обнаружено в 1980-х гг. П.И. Озеровым. Обследованием 2007 г. выявлено наличие двух культуросодержащих

горизонтов: эпохи железного века (гумусный слой) и палеолита (пачка буровато-красных суглинков). В пачке суглинков в срезах карьера обнаружено пять кремневых изделий, покрытых интенсивной желтовато-белой патиной и легким люстром. Имеется атипичный левалуазский нуклеус на сколе (рис. 4, 5), скребковидное (?) орудие (рис. 4, 4), сколы и фрагмент сырья с признаками намеренного расщепления. По технико-типологическим показателям индустрия среднепалеолитическая. Геологический возраст включающих суглинков (погребенной почвы) не установлен, не исключается принадлежность к последнему межледниковью.

Обследование небольших участков течения рр. Гнилой Товмач и Большая Высь на пограничье Черкасской и Кировоградской областей вновь подтвердило потенциально высокое значение этого микрорегиона для палеолитической проблематики Украины. Обилие следов пребывания человека каменного века, безусловно, объясняется наличием тут месторождений высококачественного поделочного камня в первичном залегании. Многочисленными тут были, по-видимому, и вторичные, перетолженные выходы. Работами 2007 г. зафиксировано несколько таких месторождений, к которым тяготеют и находки обработанного кремня. Значительным достижением можно считать обнаружение на юге Черкасщины выразительных среднепалеолитических материалов (Нечаево 3, Маслово 5), часть из которых, по-видимому, имеет стратиграфический контекст (Нечаево 3). Интерес представляют новые находки местонахождений с инвентарем верхнепалеолитического облика. Часть из них (местонахождения у с. Рубаный Мост на Кировоградщине) может сопоставляться с граветтским комплексом территориально близ расположенного Трояново 4, а часть, вероятнее всего, имеет более поздний возраст (Витязево 2, Черкасщина). Важным представляется обнаружение на севере Кировоградщины среднепалеолитических материалов в стратиграфическом контексте (Бирзулово IX).

О.О. Тарабукін

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА ЖИТОМИРЩИНІ У 2007 р.

The article presents the results of archaeological prospecting in Zhytomyr Oblast, where 68 sites were discovered in 2007.

Протягом 2007 року автором проведено археологічні розвідки на території Баранівського, Бердичівського, Брусилівського, Володарсько-Волинського, Житомирського, Коростенського, Коростишівського, Лугинського, Любарського, Малинського, Олевського, Радомишльського, Романівського, Ружинського, Черняхівського районів Житомирської області. У результаті виявлено 68 об'єктів археологічної спадщини. З метою забезпечення захисту археологічних об'єктів від загрози знищення, руйнування або пошкодження проведено такі заходи. Навколо археологічних об'єктів встановлено 50-метрову охоронну зону. Усі місцезнаходження внесено до землевпорядної документації та переліку нововиявлених об'єктів археологічної спадщини, затвердженого наказом управління культури і туризму Житомирської облдержадміністрації від 12 грудня 2007 р. № 136. Про нововиявлені археологічні об'єкти інформовано відповідні органи виконавчої влади, надіслано відповідні переліки.

Крім того, продовжено роботи з виявлення та вивчення кам'яних хрестів. Загалом упродовж року обстежено 14 кладовищ, виявлено 26 та додатково обстежено 2 кам'яних хрести. Нижче наводимо опис найцікавіших археологічних об'єктів та кам'яних хрестів.

Тартак-І. Розташований біля південно-східної околиці с. Тартак, на землях запасу Кам'янобрідської селищної ради Баранівського району. Займає північно-східний схил піщаного підвищення лівого берега безіменного струмка (ліва притока р. Дорогань, басейн р. Случ). Висота над рівнем води — близько 1,6—1,8 м. Поверхня розорюється. З північно-західного та західного боків проходить польова ґрунто-

ва дорога. На поверхні зібрано археологічні артефакти у вигляді фрагментів ліпного посуду, в тому числі уламок миски з відігнутими до середини вінцями, глиняне пряслице, уламок крем'яної сокири, які приблизно можна віднести до ранньозалізного віку, а також фрагменти кружального посуду XIX—XX ст. Розміри — 100 × 45 м (0,45 га).

Старицьке-І. Розташований приблизно за 2,2—2,3 км на схід від сільського кладовища, що біля східної околиці с. Старицьке на території Лазарівської сільради Брусилівського району. Займає південно-східний схил піщаного підвищення правого берега безіменного струмка (права притока р. Очеретянки, басейн р. Здвиж). Висота над рівнем води — близько 3—3,5 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. З південно-східного боку проходить польова ґрунтова дорога. На поверхні зібрано археологічні артефакти у вигляді уламку ліпного посуду, приблизно епохи бронзи, та фрагменти кружального посуду XII—XIII ст. Розміри — 120 × 40—60 м (близько 0,72 га).

Костівці-І. Розташований біля південно-західної околиці с. Костівці, на території Ставищанської сільради Брусилівського району. Займає південний пологий схил невисокого піщаного підвищення лівого берега безіменного струмка (ліва притока р. Здвиж). Висота над рівнем води — близько 2—3 м. Поверхня розорюється, поросла культурними злаками. У південній частині вздовж підвищення проходить польова ґрунтова дорога. На поверхні зібрано уламки кружального посуду XII—XIII ст. Розміри — 360 × 40—55 м (близько 1,98 га).

Містечко-Високе-І. Розташований приблизно за 2,2—2,3 км на південний схід від с. Високе та за 3,2—3,3 км на північний захід від с. Містечко, на землях запасу Містечківської сіль-

ської ради Брусилівського району. Займає східний схил невисокого підвищення у верхів'ях безіменного струмка (права притока р. Небелиця, басейн р. Здвиг). Висота над рівнем заболоченого русла — близько 2,6—3 м. Поверхня задернована, поросла пириєм, раніше розорювалася. На поверхні та кротовинах зібрано археологічні артефакти у вигляді фрагментів кружального посуду періоду Київської Русі, в тому числі вінця горщиків з валикоподібними потовщеннями XII—XIII ст., уламки печини, а також фрагмент стінки ліпного посуду, ймовірно, періоду бронзи — ранньозалізного віку. Розміри — 180 × 50—60 м (близько 1, 08 га).

Брусилів-Водокачка. Розташований біля північно-західної околиці смт Брусилів, неподалік від водокачки, на території Брусилівської селищної ради Брусилівського району. Займає південно-західний пологий схил піщаного підвищення лівого берега струмка, що в народі має назву Батийка (ліва притока р. Здвиг). Висота над рівнем заболоченого русла — близько 3—3,6 м. Поверхня переважно задернована, у північно-східному напрямку розорюється. У південно-західній частині вздовж краю підвищення проходить польова ґрунтова дорога. На поверхні та ріллі зібрано археологічні артефакти у вигляді фрагментів ліпного посуду та уламок крем'яного серпа, які можна приблизно датувати періодом пізньої бронзи — ранньозалізного віку, а також фрагмент вінчика кружального посуду доби пізнього середньовіччя. Розміри — 300 × 60 м (1,8 га).

Володарськ-Волинський-І. Поодинокий курган у північно-східній частині смт Володарськ-Волинський Володарсько-Волинського району. На пам'ятку вказав спеціаліст з охорони культурної спадщини Володарсько-Волинського районного відділу культури і туризму О.С. Райковський. Насип займає ділянку між житловими будинками 122 та 124 по вул. К. Маркса. Насип має півсферичну форму, висоту 1,9—2 м, діаметр 18—20 м. У південно-східній частині насипу знаходиться кам'яна плита із гнейсограніту темно-сірого кольору. Її розміри: висота — 0,63 м, товщина — 0,08—0,15 м, ширина — 0,45—0,62 м. Верхня частина — підтрикутної у плані форми. У правій верхній частині плити спостерігається вирізьблене зображення, можливо, християнського символу. За розповідями місцевих жителів, на насипу була ще одна плита, яка поділася невідомо куди. Місцеві жителі під час спроби розкопати насип виявили людські кістки. Розкопки відразу припинили, місце освятили та присипали землею.

Калинівка-ІІ. Розташований біля північно-західної околиці с. Калинівка на території Левківської сільської ради Житомирського району. Займає західний, північно-західний та південний пологий схили ледь помітного підвищення лівого берега безіменного струмка (басейн р. Тетерева). Висота над рівнем води — близько 1,8—2,2 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. Із заходу примикає до широкої та неглибокої заболоченої балки, на дні якої протікає безіменний струмок, зі сходу — до глибшої балки, що перерізає автодорогу. На поверхні зібрано археологічні артефакти у вигляді уламків ліпного посуду та крем'яні сколи, які приблизно можна віднести до епохи бронзи — ранньозалізного віку. Крім цього зібрано фрагменти вінець, стінок та денець кружального посуду XII—XIII ст. Розміри — 590 × 45—60 м (близько 3,54 га).

Глибочиця-І. Розташований біля південно-східної околиці с. Глибочиця на території Левківської сільської ради Житомирського району. Займає західний пологий схил ледь помітного підвищення лівого берега безіменного струмка (басейн р. Тетерева). Висота над рівнем води — близько 1,6—2 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. Відстань від русла струмка становить приблизно від 30 до 45 м. На поверхні зібрано археологічні артефакти у вигляді уламків ліпного посуду, які приблизно можна віднести до епохи бронзи — ранньозалізного віку. Крім того, зібрано фрагменти вінець, стінок, кришки та денець кружального посуду XII—XIII ст. Розміри — 110 × 110 м (1, 21 га).

Крошенка-ХІІ. Розташований біля північно-східної околиці м. Житомира в районі Крошні, на землях запасу Оліївської сільської ради Житомирського району. Займає південний та південно-західний пологий схили ледь помітного підвищення правого берега р. Крошенка (ліва притока р. Кам'янка, басейн р. Тетерева). Висота над рівнем води — близько 1,2—1,5 м. Поверхня місцями задернована, переважна частина порушена неглибокими ямами, з яких вибирали пісок. Верхній шар ґрунту знято. Окремі ями заповнені водою. На поверхні та в ґрунтових ямах зібрано археологічні артефакти у вигляді уламків ліпного посуду, в тому числі прикрашені гладким наліпним валиком, які приблизно можна віднести до пізньобронзового — ранньозалізного віку. Розміри — 120 × 45—50 м (близько 0,6 га).

Буки-Бобрівка-І. Розташований біля північно-східної околиці с. Буки на землях запасу Бу-

ківської сільської ради Житомирського району. Займає вершину та схили невисокого мисоподібного піщаного підвищення правого берега р. Бобрівки (ліва притока р. Тетерева). Схили з південного, східного та північного боків підтоплюються. Висота над рівнем води — близько 1,6—1,8 м. Поверхня задернована, частково вкрита очеретом. Ближче до води з північного, східного та південного боків поверхня оголена, місцями спостерігаються піщані видуву. На поверхні зібрано археологічні артефакти у вигляді крем'яних скребків на відщепках, сколів та уламка пластини, які приблизно датуються періодом неоліту. Крім того, знайдено уламки стінок та вінчика ліпного посуду, які приблизно можна датувати 2-ю половиною I тис. н. е., а також фрагменти кружального посуду доби пізнього середньовіччя. Розміри — 70 × 30—40 м (близько 0, 28 га).

Поліське-І. Розташований біля південно-західної околиці с. Поліське, на землях резерву Поліської сільради Коростенського району. Займає південно-східний пологий схил піщаного підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж. Висота над рівнем заплави — близько 1,4—1,6 м. Відстань від русла річки — близько 100—150 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. Із північного сходу примикає до заболоченої улоговини. На поверхні зібрано археологічні артефакти у вигляді крем'яних пластинок, відщепу та сколів, які приблизно можна віднести до епохи мезоліту — неоліту. Розміри — 240 × 40—45 м (близько 1, 08 га).

Кожухівка-І. Розташований біля північної околиці с. Кожухівка, на землях запасу Кожухівської сільради Коростенського району. Займає вершину та південний пологий схил піщаного підвищення лівого берега безіменного струмка (ліва притока р. Кремно, басейн р. Уж). Висота над рівнем води — близько 1,6—2,2 м. Відстань від русла струмка — близько 55—60 м. У верхній частині пагорб перерізає автодорога Київ—Ковель, яка розділяє археологічний об'єкт на дві частини: південну та меншу за розмірами північну. Поверхня з півдня розорюється, у північній частині поверхневий шар ґрунту розкритий. Очевидно, під час будівництва автодороги північну ділянку археологічного об'єкта було частково зруйновано. На поверхні зібрано археологічні артефакти у вигляді крем'яного скребла, яке приблизно можна віднести до епохи мезоліту, фрагменти стінок ліпного посуду невизначеного часу, уламки залізних шлаків, фрагменти кружального посуду X—XII ст., а та-

кож уламок вінчика кружального посуду приблизно XVII—XVIII ст. Розміри — 355 × 160—180 м (близько 6, 39 га).

Злобич-Ірша. Розташований приблизно за 1—1,1 км на південний захід від кладовища, що біля південної околиці с. Мелені, та за 500—550 м на південний схід від кладовища, що біля північно-східної околиці с. Шершні Коростенського району. Займає вершину та південний схил піщаного підвищення лівого берега р. Ірша. Висота над рівнем води — близько 4,5—5 м. Північна частина вкрита сосновим лісом, де проходить ґрунтова дорога. З південного боку, ближче до річки, схил частково вкритий чагарником. На поверхні та в оголеннях ґрунтової дороги зібрано археологічні артефакти у вигляді уламків крем'яних пластин, кінцевого скребка на пластині, нуклеус та фрагменти кружального посуду доби пізнього середньовіччя. Розміри — 110 × 30—45 м (близько 0, 49 га).

Мойсіївка-І. Залишки стоянки доби мезоліту—неоліту приблизно за 100—150 м на південний схід від кладовища, що біля південно-східної околиці с. Мойсіївки на території Лісівщинської сільської ради Коростенського району. Займає вершину та південно-східний пологий схил піщаного підвищення лівого берега безіменного струмка (права притока р. Лемня, басейн р. Ірша). Висота над рівнем води — близько 1,6—2,3 м. Майже у центральній частині піщаний пагорб перерізає польова ґрунтова дорога. Поверхня задернована, раніше, можливо, розорювалася, місцями поросла сосною та берізками.

На поверхні зібрано археологічні артефакти у вигляді крем'яного сколу, скребка на відщепі, уламок пластини зі слідами обробки по боках, які приблизно можна датувати періодом мезоліту — неоліту, а також уламок шлаку пізнього походження. Розміри — 128 × 40—70 м (близько 0,89 га).

Козак-І. Розташований приблизно за 350—400 м на південний захід від сільського кладовища, що біля південно-східної околиці с. Козак на території Більковецької сільської ради Коростишівського району. Займає північно-західний пологий схил ледь помітного підвищення у верхів'ях безіменного струмка (права притока р. Свинолужка). У північній частині примикає до западини, нині заповненої водою, де утворилося невеличке озеро. Висота над рівнем западини — близько 1,2—1,7 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. У південній частині проходить лінія електропередач. На поверхні зібрано археологіч-

ні артефакти у вигляді уламків ліпного та кружального посуду, в тому числі з «хрупаватою» поверхнею, уламок пряслиця й кістки тварин, які можна віднести до кола старожитностей вельбарсько-черняхівської культури III—V ст. н. е., а також фрагменти кружального посуду XII—XIII ст. Розміри — 585 × 135—180 м (близько 10, 53 га).

Новоселиця-III. Розташований приблизно за 350—400 м на захід від с. Новоселиця та за 200—250 м на північний схід від автодороги Ковель—Київ. Займає піщане підвищення в заплаві правого берега р. Ірша (басейн р. Тетерева). Висота над рівнем заплави — до 1 м. Поверхня задернована. На поверхні зібрано археологічні артефакти у вигляді уламків ліпного посуду, які приблизно можуть датуватися періодом бронзи — раннім залізним віком. Крім того, знайдено крем'яний відщеп, пластинки, в тому числі з ретушшю, і мікроскребок, можливо, доби мезоліту—неоліту, а також фрагмент вінчика з нігтьовими вдавленнями, який орієнтовно можна датувати VIII—IX ст. н. е. Розміри — 330 × 80—95 м (близько 3, 13 га).

Клітня-II. Залишки поселення біля південно-західної околиці с. Клітня на території Будороб'ївської сільської ради Малинського району. Займає південний пологий схил піщаного підвищення правого берега безіменного струмка (ліва притока р. Різня, басейн р. Ірші). Висота над рівнем води — близько 1,6—2,2 м. Поверхня розорюється. Із заходу підвищення омивається струмком, береги якого вкриті чагарником та мішаним лісом. На поверхні та в оголеннях польової ґрунтової дороги зібрано археологічні артефакти у вигляді уламків вінчика і стінки ліпного посуду, а також крем'яну пластинку.

Ковалеве-I. Залишки поселення біля східної околиці с. Ковалеве та північніше сільського кладовища. Займає північний пологий схил піщаного підвищення лівого берега р. Уборть. Висота над рівнем води — близько 1,5—2,4 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. У центральній частині та вздовж північного схилу підвищення в напрямку із кладовища до річки проходить польова ґрунтова дорога.

На поверхні та оголеннях польової ґрунтової дороги зібрано археологічні артефакти у вигляді крем'яної пластинки, скребка на відщепі, уламка кінцевого скребка на краю пластини та сколу приблизно доби неоліту, а також фрагмент стінки ліпного посуду невизначеного часу. Розміри — 110 × 35 м (0, 38 га).

Росташиця-I. Розташований приблизно за 1,5—1,6 км на захід від с. Роставиця, на зем-

лях запасу Роставицької сільської ради Ружинського району. Займає вершину та частково північний пологий схил глибокої балки, на дні якої протікає безіменний струмок (басейн р. Роставиці). Висота над рівнем заболоченої долини — близько 12—15 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. У північній частині вздовж посадки проходить польова ґрунтова дорога. В оголеннях ґрунтової дороги та ріллі зібрано археологічні артефакти у вигляді уламків ліпного та кружального посуду, в тому числі із сіро- та чорнолещеною поверхнею, які можна віднести до кола старожитностей черняхівської культури III—V ст. н. е. Розміри — 700 × 70—80 м (близько 5,6 га).

Андріївка-IV. Розташований приблизно за 1,4—1,5 км на північний захід від с. Андріївка та за 250—300 м на північ від автодороги Андріївка—Пекарщина на території Андріївської сільської ради Черняхівського району. Займає вершину та південний пологий схил невисокого піщаного підвищення серед заболоченої місцевості. На південний захід від підвищення поверхня поступово переходить у широку підзаболочену западину. Висота над рівнем заболоченої западини — близько 1,4—2 м. Поверхня задернована, місцями спостерігаються піщані видуву та лисячі нори. Територія, можливо, раніше розорювалася. На поверхні зібрано археологічні артефакти у вигляді уламків ліпного посуду приблизно доби бронзи — ранньозалізного віку, крем'яний відщеп, а також фрагменти кружального посуду приблизно XVIII — початку XX ст. Розміри — 80 × 45 м (0,36 га).

Дівочки-I. Розташований приблизно за 1,4—1,5 км на північ від с. Дівочки, на землях запасу Дівочанської сільської ради Черняхівського району. Займає вершину та схили піщаного підвищення у верхів'ях безіменного струмка (басейн р. Бистріївки). Висота над рівнем заболоченої западини — близько 2,2 м. Із заходу примикає до колгоспного саду. Північна частина зруйнована розробкою піщаного кар'єру. На поверхні зібрано археологічні артефакти у вигляді уламків ліпного посуду приблизно доби бронзи — ранньозалізного віку, а також крем'яний відбійник і відщеп. Розміри — 110 × 80 м (0,88 га).

Нові Велідники. Майже в центральній частині старого сільського кладовища, що біля північно-західної околиці с. Нові Велідники Овруцького району, виявлено один кам'яний хрест. Виготовлений із кварциту темно-червоного кольору. Зображень та написів не спо-

стерігається. Розміри: висота — 0,43 м, товщина — 0,11—0,12 м, ширина — 0,21—0,23 м. Перехрестя завдовжки 0,56 м, завтовшки 0,11—0,12 м, завширшки 0,21—0,23 м.

Коростишів. Поблизу будівлі міської ради, що по вул. Рози Люксембург, знаходиться невеличка домована церква, у подвір'ї якої виявлено різноманітної форми надгробки та кам'яний хрест. Місцеві мешканці стверджують, що на цьому місці знаходилося старе кладовище. Хрест виготовлений із граніту темно-сірого кольору. Розміри: висота — 1,15 м, товщина — 0,23 м, ширина — 0,27—0,32 м. Перехрестя завдовжки 0,73 м, завтовшки 0,20 м, завширшки 0,21—0,24 м. У середній частині на рівні перехрестя спостерігається вирізьблене зображення чотирикінцевого хреста.

Щигліївка. У північно-західній частині сільського кладовища, що біля південно-західної околиці с. Щигліївка Коростишівського району, виявлено кам'яний хрест. Виготовлений із граніту темно-сірого кольору. З одного боку в середній частині вдалося прочитати літери «Х М П». На іншому боці простежується вирізьблене зображення чотирикінцевого хреста. Хрест орієнтований написом на південний за-

хід. Розміри: висота — 1 м, товщина — 0,18 м, ширина — 0,21—0,22 м. Перехрестя завдовжки 0,49 м, завтовшки 0,19 м, завширшки 0,23 м.

Лазарівка. У північній частині сільського кладовища, що у північно-східній частині с. Лазарівка Брусилівського району, виявлено один кам'яний хрест. Виготовлений із граніту сірого кольору. Кінці вершини та перехрестя округлені. На поверхні спостерігається вирізьблене зображення хреста на Голгофі, ліворуч якої розміщена літера «К». Хрест орієнтований зображенням на схід. Розміри: висота — 0,99 м, товщина — 0,12—0,17 м, ширина — 0,30—0,35 м. Перехрестя завдовжки 0,75 м, завтовшки 0,13—0,14 м, завширшки 0,27—0,30 м.

Михайлівка. У центральній частині с. Михайлівка Коростенського району неподалік від сучасної церкви виявлено 2 кам'яних хрести. Виготовлені з червоного кварциту. Один хрест пошкоджений, збереглася лише нижня частина. Інший хрест, розташований ближче до сільської вулиці, цілий і досить високий. Написів та зображень не виявлено. Розміри: висота — 1,98 м, товщина — 0,14—0,15 м, ширина — 0,31—0,51 м. Перехрестя завдовжки 0,64 м, завтовшки 0,14—0,16 м, завширшки 0,26—0,34 м.

М.Т. Товкайло, Г.М. Бузян, Д.А. Тетеря, О.В. Юрченко

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ГРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА В 2007 р.

In 2007, the National Historic and Cultural Preserve «Pereyaslav» continued the protective archaeological research of the Ancient Rus earthen burial ground, revealed in 2003 in the southeast outskirts of Pereyaslavl Ruthenian. During the works on the area of 1100 m² 21 burials were opened and investigated.

У 2007 р. археологічна експедиція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» продовжила дослідження давньоруського ґрунтового могильника, що знаходиться на південно-східній околиці сучасного м. Переяслава-Хмельницького. Могильник було відкрито у 2003 р., а впродовж 2004—2005 рр. експедиція дослідила тут 55 поховань та ритуальний комплекс із двох вогнищ.

Необхідність проведення минулорічних досліджень зумовлювалась розширенням кар'єру з вибирання глини для потреб місцевого цегельного заводу. Розкоп 2007 р. було закладено у східній частині могильника, на відстані 46 м від східного краю розкопу 2005 р. Між цими, дослідженими розкопками, ділянками могильника лежить неглибока долина завширшки близько 40—50 м, що закінчується невеликим блюдцем, виявленим у 2005 р. Розкопками 2005 р. тут не виявлено жодних поховань, тому ми вважали, що це зниження природного рельєфу слугувало східною межею могильника, відділяючи його таким чином від решти плато. Далі на схід від цієї долини рельєф знову підвищується. Саме тут, на краю цього підвищення, було закладено розкоп 2007 р. Його розміри: довжина — 44—60 м, ширина — 10—20 м, площа — 1110 м². Нові роботи на могильнику показали, що з підвищенням рельєфу він і далі продовжується вглиб плато, а досліджена у 2007 р. ділянка виявилась насиченою похованнями, густина розміщення яких не менша, ніж на попередніх площах. Більше того, є всі підстави вважати, що могильник продовжується і далі вглиб плато.

Стратиграфія ґрунтових нашарувань така сама, як і на попередніх ділянках. Під чорноземним шаром (0,4 м) до глибини 1,0 м залягав темно-сірий гумусований суглинок, що перекривав суглинок світлого сіро-жовтого кольору, нижче від якого з глибини 2,0 м починався материковий лес.

У 2007 р. відкрито 16 поховань давньоруського часу. Більшість із них залягає на межі темно-сірого гумусованого та жовтуватого суглинків, що в основному давало змогу фіксувати контури поховальної ями та залишки зотлілого дерева від поховальних конструкцій. Поховальні ями мали підпрямокутну форму, здебільшого із заокругленими кутами (рис. 1; 2). У восьми випадках на дні ям, у головах та ногах покійника, було прокопано заглиблення у вигляді поперечних ровиків на всю ширину поховальної ями, які мали довжину від 0,20 до 0,43 м та глибину 0,10—0,25 м (рис. 1; 2, 1.). За залишками трухлого дерева, як і в попередні роки, простежено кілька типів поховальних конструкцій.

Як і раніше, спостерігається не дуже чітка система розташування поховань рядами по лінії південь—північ, тобто паралельно береговій лінії. Відстань між рядами становить від 5 до 9 м, між похованнями в рядах — від 5 до 13 м. Особливостями досліджуваної ділянки могильника є наявність парних поховань, відсоток яких порівняно з іншими частинами могильника тут значно вищий. Попарне розміщення могил зафіксовано у 4 випадках, з яких в одному випадку в спільній ямі поховано двоє померлих (поховання 58а та 58б) у двох окремих домовинах, поставлених впритул одна до одної (рис. 2, 1). У 2 випадках могили розміщені по чотири в ряд, на відстані 0,1—1,0 м одна від одної, що безперечно засвідчує родинний характер частини поховань могильника.

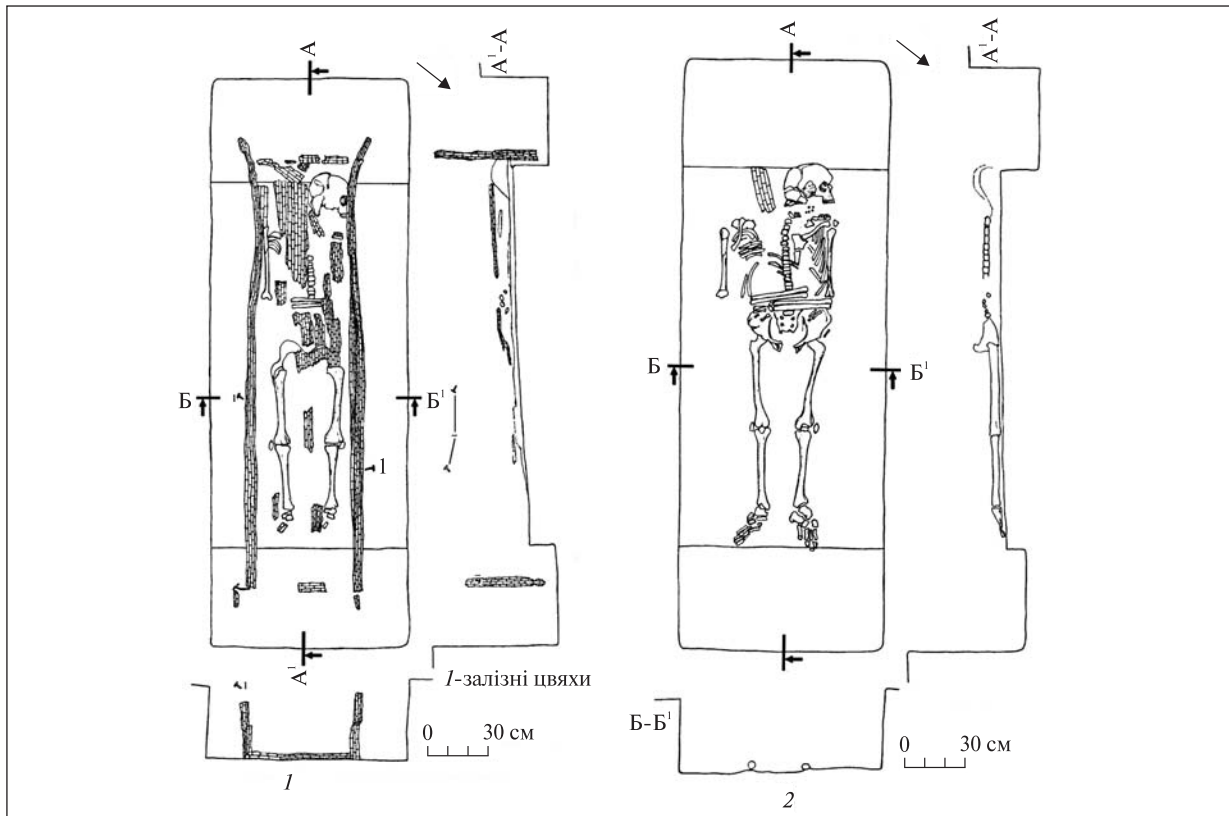

Рис. 1. План і профілі поховання 56 (1, 2)

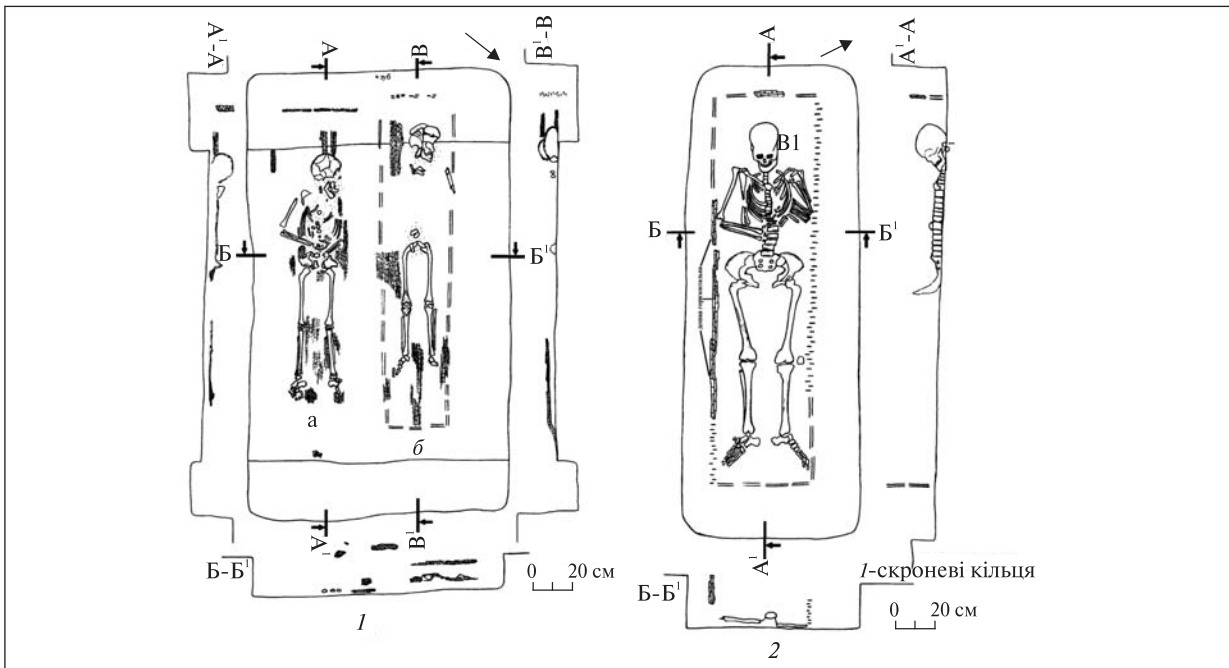

Рис. 2. План і профілі поховань 58а, 58б (1) та 61 (2)

Орієнтація поховань західна з незначними відхиленнями на північ чи південь, відповідно до сезону захоронення. На захід орієнтовано 8 кістяків, на південний захід — 11, на північний захід — 2. Всі дослідженні кістяки лежали випростано на спині. Положення рук різноманітне. У шести похованнях обидві руки зігнуті в ліктях і покладені

кистями на живіт чи тазові кістки; у семи випадках простежено положення однієї руки на ключиці чи під підборіддям, а другої — на животі.

Із супровідного інвентарю в одному з поховань виявлено залізний ніж, в іншому — уламок гончарного посуду. У кількох похованнях збереглися залишки одягу, головного убору та

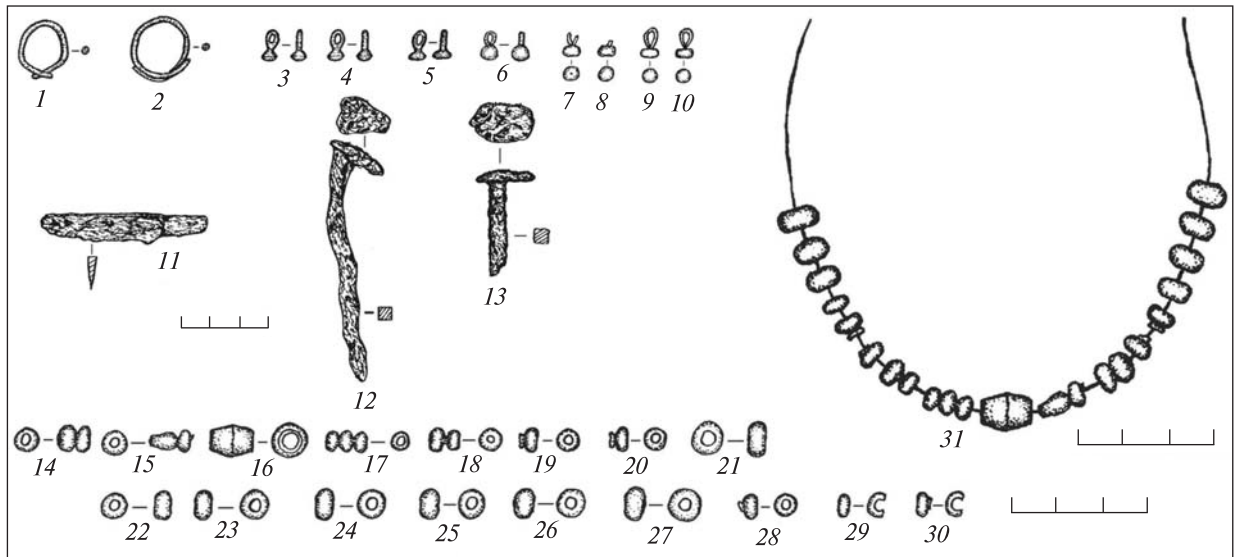

Рис. 3. Матеріали з поховань Переяславського могильника: 1, 2 — скроневі кільця (поховання 61); 3, 4 — гудзики (поховання 75); 5 — гудзик (поховання 74); 6 — гудзик (поховання 70); 7, 8 — гудзики (поховання 70); 9, 10 — гудзики (поховання 66); 11 — ніж (поховання 60); 12 — цвях (поховання 56); 13 — цвях (поховання 62); 14—30 — намистини (поховання 62); 31 — реконструкція намиста (поховання 62)

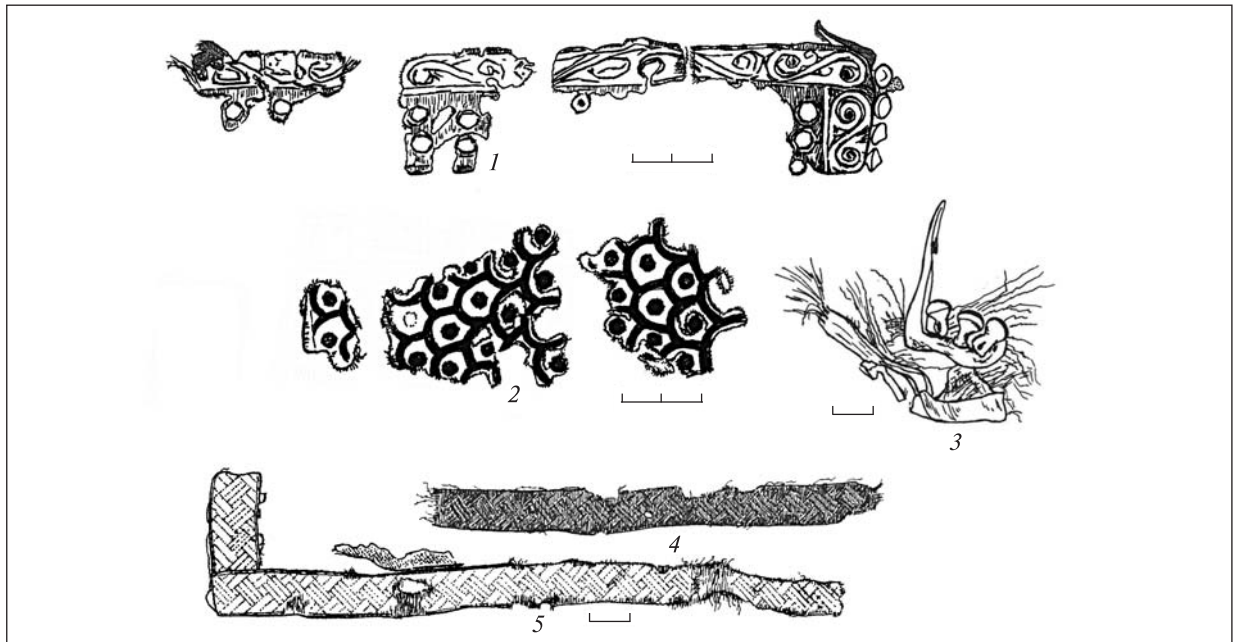

Рис. 4. Фрагменти тканин з поховань 63 (1, 2); 70 (3); 75 (4, 5)

взуття у вигляді фрагментів тканин, шкіри, металевих та скляних гудзиків, скляного намиста, скроневих кілець, за якими вдалося простежити деталі костюма. В окремих похованнях виявлено цвяхи, якими було скріплено елементи поховальних конструкцій. Нижче подаємо опис супровідного інвентарю та інших речей.

Ніж залізний виявлено в похованні 60, біля ніг покійного на дні поховальної ями, що свідчить про його ритуальне призначення. Спинка ножа пряма, вістря обламане. Довжина клинка — 5,5 см, висота леза — 1 см. Клинок у пере-

тині трикутної форми, товщина обушка — 3 мм (рис. 3, 11). Знахідки ножів такого типу поширені на пам'ятках давньоруської доби X—XIII ст.

Два бронзових **скроневих кілець** простого типу виявлено в похованні 61 біля лівої скроні. Вони виготовлені з круглого дроту діаметром 2—3 мм. В одного кінці злегка заходять один за одного, діаметр кільця 1,5—1,2 см, друге має кінці, що заходять один за одного, його діаметр 1,7—1,5 см (рис. 3, 1, 2). Поширені такі знахідки на багатьох пам'ятках давньоруської доби впродовж XI—XIII ст.

Гудзики бронзові литі, з петлеподібною дужкою (рис. 3, 3—6) виявлено в похованнях 63 (3 шт.), 70 (3), 74 (2), 75 (2). Вони мають грибоподібну та кулясту форму. Аналогічні гудзики виявлено в поховальних комплексах Києва, Чернігова, Канівського Придніпров'я та ін. Хронологічний період їх побутування — рубіж XI—XII—XV ст.

Гудзики скляні жовтуватого кольору, у вигляді намистин насаджені на залізні стрижні, виступаючий кінець яких загнутий у вигляді петлі (рис. 3, 7—10). Такі гудзики виявлено в похованнях 63 (1), 66 (2), 67 (1), 70 (2). Намистини округлої форми, трохи приплюснуті з двох боків, діаметром 5 мм, заввишки 4 мм.

Намисто скляне, виявлене в дитячому похованні 62, складалося з сімнадцяти намистин. З них одна біконічної форми, синього кольору. Її висота становить 9 мм, діаметр отвору — 3 мм (рис. 3, 16). Інші шістнадцять мають кулясту форму, приплюснуті з боків, жовтуватого та сірого кольорів. Їхні розміри — від 7 до 5 мм у діаметрі, діаметр отвору — 1—3 мм. Серед цих намистин знайдено три подвійні і одну потрійну (рис. 3, 14—31).

Цвяхи залізні, якими скріплювали елементи поховальних конструкцій, у перетині — підквадратні з овальними головками. Вони сильно кородовані й здебільшого збереглися фрагментарно. Їхня товщина — 0,5—0,6 см. Довжина повністю збереженого цвяха з поховання 56 становить 9 см (рис. 3, 12, 13).

Рештки **шкіряного взуття**, яке мало форму невисоких м'яких черевиків, виявлено в похованні 65.

Фрагменти тканин знайдено в похованнях 63, 70 та 75. У похованні 63 фрагменти тканини виявлено біля шийних хребців та на зап'ястку лівої руки.

Біля шії знаходилась шовкова стрічка, гаптована шовковою та золотною нитками з чотирма прикріпленими до тканини гудзиками, з яких три — скляні на залізному стрижні та один бронзовий. На краю, де пришито гудзики, залишилися невеликі фрагменти іншої тонкої шовкової тканини репсового переплетення, до якої прикріплено гаптовану стрічку (збереглися нитки з'єднувального шва). Ширина стрічки-коміра — 3 см (збережена у 5 фрагментах загальною довжиною 14 см). Елементи узору (а саме, «нескінченність» та контури кружечків) виконані крученою шовковою ниткою стебловим швом, а фон узору (в тім числі серединки «кружечків» та

проміжки між ними) виконаний, напевно, пряденою золотною ниткою технікою «в прикріп» (збереглися окремі блискітки золота). Кручена шовкова нитка має нині рудувато-коричневий колір, а прядена золотна нитка — синюватосірий відтінок. Узор складається з верхньої поздовжньої смуги, яку утворюють горизонтально розміщені S-подібні фігури («нескінченність»), та нижньої смуги, яку заповнюють досить густо розміщені ряди «кружечків» — по три у вертикальному ряду. На торцевому, правому, краї стрічки-коміра, на місці пристібання гудзиків, S-подібна фігура розміщена вертикально, отже, сорочка застібалася справа наліво (рис. 4, 1).

Манжет був оздоблений іншою гаптованою стрічкою, яка збереглася в трьох фрагментах, завширшки не менш як 4 см. Основа стрічки — це шовкова тканина репсового переплетення. Вишивка виконана крученою шовковою ниткою та пряденою сухозлотицею. Узор складає «луска» із зашитими серединками у вигляді кругів. Основу узору виконано крученою шовковою ниткою, можливо, скрученою разом із золотною, технікою стеблового шва у кілька рядів. Контури елемента узору — кругів — вишиті шовком «у прикріп», а серединка кругів зашита у техніці «насіпка» (рис. 4, 2).

У похованні 70 у ділянці шії виявлено дуже незначні рештки тканини коміра з чотирма гудзиками, з яких три — бронзові, один скляний на залізному стрижні, причому три гудзики були прикріплені до тканини, від якої залишилися висотані частини тонкої шовкової стрічки, витканої золотною ниткою (помітні золоті блискітки). Зберігся незначний фрагмент полотняної тканини, до якої прикріплена шовкова (рис. 4, 3).

У похованні 75 виявлено залишки тканиної стрічки, що прикрашала комір на зразок «каре». Ткання гобеленове, в якому використано золотну нитку. Колір залишків стрічки коричнювато-сірий. Збереглися невеликі фрагменти шовкової репсової тканини, до якої шовковою ниткою пришито стрічку. Ширина стрічки — 1 см. Довжина одного фрагмента 15,5 см, другого — 11,2 см.

Отримані матеріали доповнюють відомості щодо давньоруського поховального обряду загальною та його окремих деталей. Рідкісні знахідки деталей вбрання поповнюють нечисленну колекцію подібних старожитностей, надають нові дані для реконструкції одягу та його оздоблення давньоруської доби.

В.І. Усик, К. Монігал, Н.П. Герасименко

ВЕРХНІЙ ПАЛЕОЛІТ ЗАКАРПАТТЯ. ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БЕРЕГОВЕ І У 2006—2007 рр.

The new research in the settlement Berehovo I in Transcarpathian resulted in the conclusion that the cultural layer I is deposited in the sediments of the Middle Pleniglacial of Wurm and referred to the industry of the Early Aurignac of Krems-Dufour type.

Берегове І («Kishegy») є першою стратифікованою стоянкою Закарпаття. У 1935 р. на Малій горі було знайдено вироби оріньяку в інсінтному заляганні. В 1969 та 1971 роках С.В. Смирновим тут було проведено розкопки, описано стратиграфію, а також визначено тип індустрії розвинутого оріньяку, віднесений до післяпаудорфського часу. В 1975 р. у північній та східній стінках кар'єру було поставлено зачищення. В 70-х роках також було проведено геологічні дослідження стоянки з метою вивчення палеомагнітних аномалій. Пізніше було опубліковано новий розріз Берегового І у вигляді комбінації даних археологічних і геологічних зачищень. Запропоновані при цьому критерії визначення індустрій та культурно-хронологічне положення Берегового І викликають багато запитань та потребують критичного аналізу.

Стоянка Берегове І має ключове значення у вирішенні проблем раннього верхнього палеоліту Закарпаття. По-перше, верхня частина розрізу Берегового І надбудовує загальну стратиграфічну колонку регіону. По-друге, на відміну від пам'яток Королеве та Сокирниця з індиферентним раннім верхнім палеолітом, тільки Берегове репрезентує стратифіковану індустрію оріньяку. На сучасному етапі досліджень у Закарпатті стоїть завдання геологічної та археологічної кореляції цих пам'яток.

Мала гора розташована на відстані приблизно 1 км на схід від м. Берегове і являє собою мисоподібний виступ заввишки 15—20 м, що витягнутий у південно-західному напрямі та омивається невеликою річкою Верке (притока

р. Боржава) (рис. 1). Цей виступ є прислоненою терасою Берегівського дрібногір'я, що піднімається над рівнинною поверхнею Закарпатської низовини у вигляді так званих острівних вулканічних гір. Південно-східна частина виступу зруйнована каменедобувним кар'єром, де і було відкрито рештки культурного шару.

Під час огляду опублікованих матеріалів по Береговому І, звітів і геологічних розрізів ми знайшли багато невизначених деталей та стратиграфічних розбіжностей, які не мають пояснень. Звичайно, ці деталі та розбіжності спонукали нас до ретельнішого аналізу всіх доступних фактів із місцезнаходження. Ці факти свідчать, що на Береговому І С.В. Смирновим було досліджено два окремих об'єкти. В 1969 р. у центральній частині північної стінки кар'єру було закладено розкоп 1. В результаті руйнації пам'ятки кар'єром у 1971 р. для нового розкопу 2 було обрано північно-східну ділянку. В 6-метровій товщі четвертинних відкладів відмічалась наявність двох горизонтів похованих ґрунтів. У розкопі 1 «знахідки позначали чіткий культурний шар на глибині в середньому 240—245 см, пов'язаний з верхнім горизонтом похованого ґрунту» (рис. 2, 1). У розкопі 1971 р. знахідки на глибині 225—305 см вже «... пов'язувалися з верхньою частиною похованого ґрунту і нижньою частиною суглинків, що його перекривають...», і було зроблено висновок про те, що «стоянка на Малій горі виникла тоді, коли формування похованого ґрунту було вже практично закінчено». Таким чином, ми мали перспективу перевірки або центральної частини північної стінки кар'єру, або північно-східної. Нами було вибрано центральну частину, оскільки з цієї ділянкою було пов'язане зачищення 1975 р., яке є основою сучасного розрізу Берегового І. Знахідки розкопу

1 мають позначки глибин і також можуть бути предметом кореляцій з новими знахідками від сучасної поверхні, яка до цього часу практично не змінилась.

У 1989 р. було опубліковано новий розріз Берегового I (рис. 2, 2), в якому було виділено перший ґрунт, відсутній у розрізі 1969 р. Цей розріз є комбінацією двох окремих профілів (рис 2, 2). Його верхня частина до глибини 3 м 90 см повністю відповідає опису зачищення 1975 р. Близькими за послідовністю ґрунтів та суглинків є геологічні розрізи з палеомагнітними аномаліями. Головні розбіжності стосуються місцезположення та потужності першого палеоґрунту, який у геологічних описах має характеристику слаборозвинутого (ембріонального). Слід зауважити, що в зачищенні 1975 р. було знайдено археологічний матеріал. Що стосується геологічних профілів, то ми не маємо таких даних і не можемо відновити точне положення культурного шару в четвертинних відкладах. Для визначення віку шару велике значення має питання де саме, на якому рівні він знаходився: у верхньому горизонті похованого ґрунту (1969 р.), чи над палеоґрунтом (1975 р.)?

Після аналізу архівних даних і сучасної топографії кар'єру було визначено місце, де знаходився розкоп 1 і де потрібно проводити розкопки, для того щоб мати можливість пов'язати стратиграфію і матеріали попередніх досліджень. Нами було зроблено прирізку до зачищення 1990 р., матеріали якого не було введено в науковий обіг (табл.).

Слід зазначити, що після застосування методу ремонту вдалося з'єднати артефакти з колекцій 1969, 1975, 1990 та 2006—2007 рр. Таким чином, можемо цілком об'єктивно оперувати як даними попередніх розрізів для прояснення загальної стратиграфії і хронології стоянки, так і даними типології індустрії.

У 2006—2007 рр. на розкопі 3 було розкрито площу приблизно 8 м². Розріз стоянки було описано в 2006 р. д.г.н. Н.П. Герасименко. У розкопі 3, розташованому у верхній сходинці північної стінки закинутого кар'єру, що прорізає субаеральні відклади надзаплавної тераси р. Тиса, у північній стінці (рис. 2, 3) зверху вниз відслонюються:

0,0—0,2 м — відвал;

0,2—1,30 м — h1 — підзолисто-буроземний ґрунт із такими генетичними горизонтами:

0,20—0,25 м — A1 — гумусовий горизонт, темно-бурувато-сірий, середньосуглинковий, пилувато-грудкуватий, неущільнений, з корін-

Рис. 1. Карта місцезнаходження стоянки Берегове 1

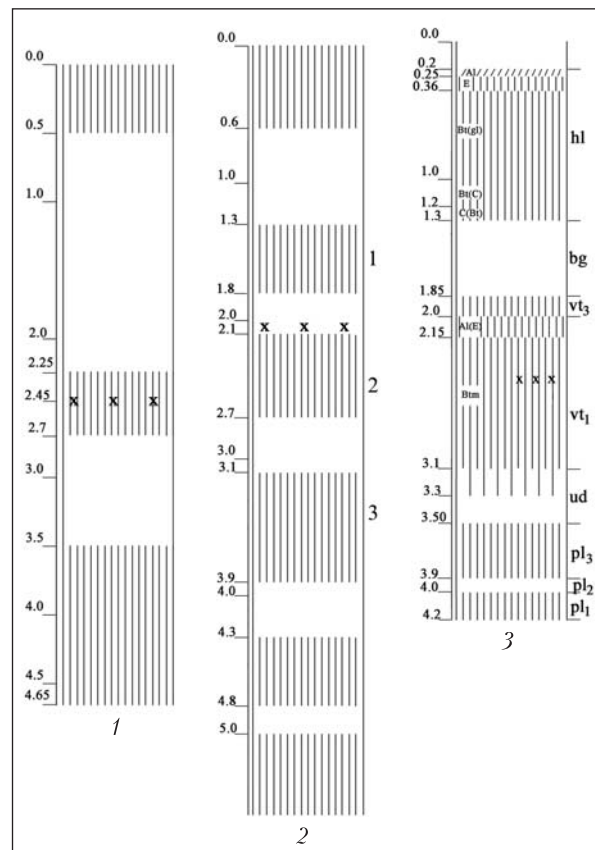

Рис. 2. Берегове 1, розріз північної стінки: 1 — розкоп 1, 1969 р.; 2 — зачищення, 1975 р.; 3 — розкоп 3, 2006 р.

ням трав; перехід донизу чіткий. Верхня частина цього горизонту змішана з відкладами відвалу;

0,25—0,36 м — E — елювіальний горизонт, світло-сірий, середньосуглинковий, пилувато-грудкуватий, з помітною горизонтальною окре-

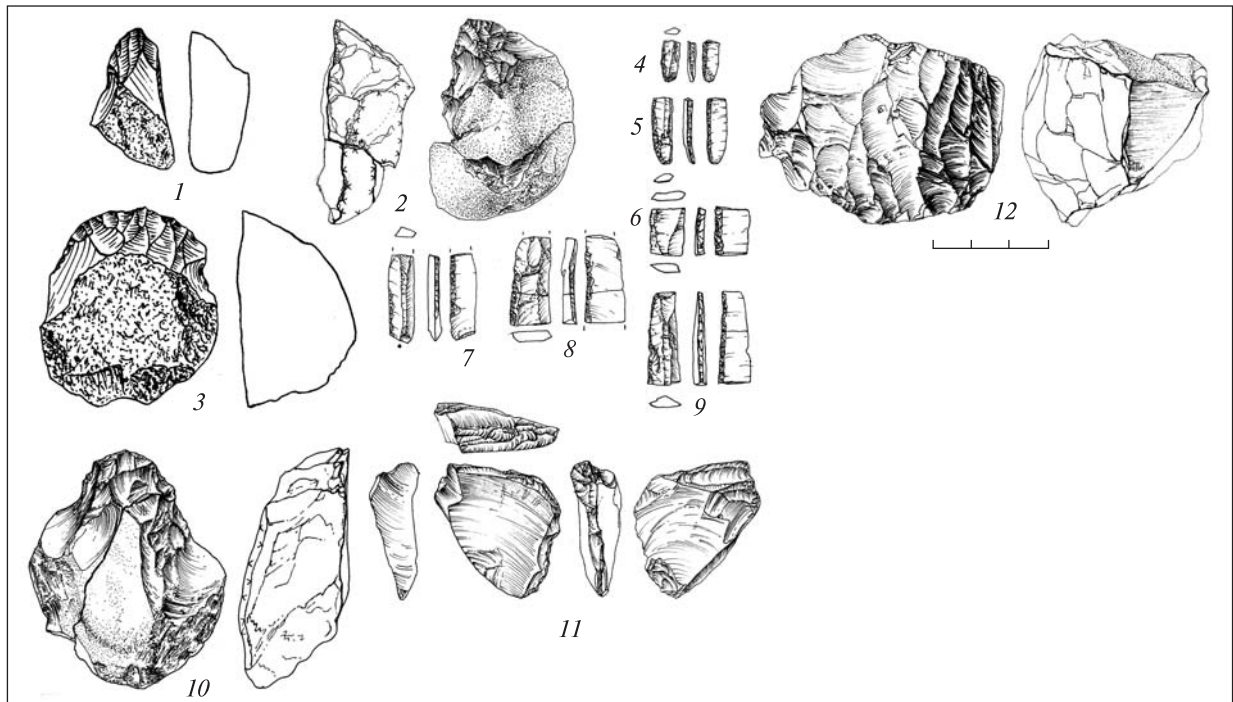

Рис. 3. Берегове I. Шар I: 1–3, 10 — скребки; 4–9 — пластинки дюфур; 11 — різець; 12 — нуклеус

містю, слабо ущільнений, перехід донизу помітний, нерівний;

0,36–1,00 м — Vt(gl) — ілювіальний горизонт, темно-бурувато-коричневий, важкосуглинковий, дуже щільний, із міцною призматичною структурою, із глянцевиими кутанами ілювіювання на гранях окреможостей, простежуються тонкі тріщини (ходи давніх коренів?), виповнені си-

зим оглеєним матеріалом. Проте їх кількість і товщина значно менші, ніж у Vt(gl) горизонтах голоценових ґрунтів у розрізах Королеве та Сокирниця. Перехід донизу дуже поступовий;

1,00–1,20 м — Vt(C) — відрізняється від попереднього появою включень лесового матеріалу, не зміненого процесами ілювіювання; перехід донизу поступовий;

Берегове I, шар I

Категорія	Рік				Разом
	1969	1975	1990	2006–2007	
Нуклеуси	3	1	5	14	23
Відщепи	51	10	22	629	712
Пластини	16	3	15	198	232
Пластинки	4	0	2	254	260
Мікропластини	0	0	0	614	614
Луски	5	0	4	11398	11407
Інші	6	8	8	441	463
Знаряддя:	10	0	3	96	109
скребки	3	—	2	2	7
різці	4	—	0	6	10
пластини з ретушшю	2	—	0	14	16
відщепи з ретушшю	0	—	1	14	15
інші	1	—	0	5	6
Негеометричні мікроліти:					
пластинки	0	0	0	10	10
мікропластини	0	0	0	45	45
Разом	95	22	59	13644	13820

1,20—1,30 м — С(Vt) — коричнево-бурий, важкосуглинковий, щільний, із призматичною структурою, кількість глянцеви кутан ілювіювання помітно зменшується, перехід донизу помітний, нерівний;

1,30—1,85 м — bg — лесоподібний суглинок, бурувато-палевий, пилувато-важкосуглинковий, призматично-грудкуватий, щільний, із тріщинами за ходами коріння, з дрібними карбонатними примазками (у тріщинах місцями з більшими скупченнями слабо ущільнених карбонатів). Нижній шар (1,75—1,85 м) темніший, проте контакт із підстилаючим горизонтом дуже чіткий, місцями з виділеннями бо-рошнистих карбонатів;

1,85—2,00 м — vt₃ — ембріональний ґрунт, що відображує перехідні умови від інтерстадіального ґрунтоутворення до лесоутворення, світло-коричнювато-бурий, пилувато-важкосуглинковий, призматичний, щільний, перехід донизу досить поступовий;

2,00—3,10 м — vt₁ — викопний буроземний лесований ґрунт із генетичними горизонтами:

2,00—2,15 м — A1(E) — поверхневий ґрунтовий горизонт зі слабкими ознаками виносу мулу (легший за гранулометричним складом від підстилаючого), коричнево-бурий, важкосуглинковий, призматичний, щільний, перехід донизу поступовий. У цьому горизонті (на глибині від 2,06 до 2,17—2,19 м) знаходиться верхній горизонт «1» культурного шару I (верхній палеоліт), збагачений дрібними включеннями деревного вугілля;

2,15—3,10 м — Vtm — ілювіально-метаморфічний горизонт, темно-коричневий, глинистий, горіхувато-призматичний, із блискучими кутанами на гранях окремоостей, дуже щільний, перехід донизу досить поступовий, через ослаблення ознак ілювіювання. На глибині від 2,20 до 2,50 (в основному 2,38—2,46 м) — горизонт «2» культурного шару I (пізній палеоліт).

Можливо, два генетичних горизонти є утвореннями двох різних стадій педогенезу — на рівні 2,15 м простежуються релікти лесового прошарку. Крім того, горизонт Vtm занадто темний для типового буроземного ґрунту і нагадує горизонт Vth сірого лісового ґрунту. Ці моменти залишають місце для певної стратиграфічної дискусії;

3,10—3,50 м — ud — суглинок оглеєний, з ознаками лесоподібного, світло-сизувато-сірий, важкосуглинковий, грудкуватий, місцями з плитчастою окремістю, з пилуватою присипкою, значно менш ущільнений, ніж перекриваючий ґрунт, збагачений дрібними новоутвореннями

гідроксидів мангану, особливо у верхній частині, де вони мають форму дрібних бобовин, перехід донизу поступовий;

3,50—3,9 м — pl₃ — підзолисто-бурий глеюватий лісовий ґрунт, його Vt(gl) — горизонт, коричнево-бурий, із сизими плямами оглеєння, глинистий, горіхувато-призматичний, з глянцеви кутанами на гранях окремоостей, дуже щільний, з окремими бобовинами гідроксидів мангану;

3,9—4,0 м — pl₂ — лесоподібний суглинок, світло-бурий, важкосуглинковий, перехід до поступовий;

4,0—4,2 м — pl₁ — бурий лісовий ґрунт, його Vt — горизонт, бурувато-коричневий, глинистий, горіхувато-призматичний, із глянцеви кутанами на гранях окремоостей, дуже щільний, з окремими бобовинами гідроксидів мангану.

Стратиграфія 2006 р. за позицією і глибиною артефактів культурного шару близька до розкопу 1969 р. С.В.Смирнова і не збігається в деталях з даними 1975—2003 рр. (рис. 2). Шар I локалізуються не «вище» палеоґрунту, не «на контакті» з суглинком, що лежить вище. Час існування культурного шару є більш давнім, ніж горизонт вітачіва 3 (Арсі, Денекам), тобто понад 32 тис. років тому.

За даними ремонту можемо вважати доведеним те, що знахідки 1969, 1975, 1990 та 2006—2007 рр. репрезентують гомогенну колекцію культурного шару. В індустрії шару I було використано різні види сировини, які репрезентовано пісковиком, кременем, опалом, халцедоном, кварцитом, обсидіаном та іншими різновидами. Вироби з андезиту мають аналогічний рівень вилужування, що й в індустріях раннього верхнього палеоліту Королевого та Сокирниць (38—39 тис. років тому).

Первинне розколювання характеризується об'ємним принципом розколювання по-здовжніх, біпоздовжніх та торцевих нуклеусів для пластин з використанням як м'якого, так і твердого відбійника. Окремим напрямом представлено виробництво пластинок та мікропластин з двоплощадкових (рис. 3, 12), торцевих та клиноподібних нуклеусів. У колекції наявні реберчасті пластини. Переоформлення площадок нуклеусів здійснювалось шляхом відокремлення так званих авіважів.

Пластинок і мікропластин, за даними статистики, значно більше, ніж пластин (таб.). Такі зміни в типології шару I Берегового I стали можливими завдяки застосуванню методики промивання ґрунту. 90 % негеометричних мікролі-

тів індустрії також було отримано з промивання. Негеометричні мікроліти є основним типом знарядь шару I. 42 предмети з 55 мають альтернативну, чи вентральну, ретуш і належать до пластинок типу дюфур (рис. 3, 4–9). Їх профілі мають незначне спіралеподібне скривлення. Відмічається застосування мікролускатої ступінчастої ретуші. Серед скребків типові (рис. 3, 1, 2) й атипові (рис. 3, 10) скребки «з носиком», а також кареноїдні (рис. 3, 10). Типи різців репрезентовано кареноїдним (рис. 3), на зламі, косо- і ввігнуто-тронкованими. В індустрії також наявні ретушо-

вані пластини та відщепи, тронковані вироби, долотоподібні та ін.

Типологічний набір шару I стоянки Берегове I не залишає інших варіантів, як віднесення індустрії до раннього оріньяку 0(I) типу кремсдюфур, який має найближчі аналогії в Центральній (Кремс-Хунштейг) та Східній Європі (Сюрень I (пачка горизонтів G)). Нові дані відкривають зовсім інші перспективи в розробці теми раннього верхнього палеоліту України. Головними проблемами палеоліту регіону є комплексні дослідження і датування.

С.В. Ушаков

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ РАЙОНЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО (БАЗИЛИКА «КРУЗЕ») В 2007 г.

The report presents the materials of excavations in the North-Eastern part of Tauric Chersonesos (Kruse Basilica) in 2007. The works concentrated in the right (southern) nave, narthex, a space in the front of the temple, and the longitudinal street leading to the temple. The data obtained show that in the Hellenistic and Roman periods dwellings and pithoi storages situated here. Ceramics under the floor of the right nave allows the authors to date the building of the temple within the mid of the 5th — the beginning or the first half of the 6th cc.

Базилика «Крузе» (№ 7) — уникальный по сохранности и значению памятник раннехристианской эпохи, изучение которого позволит решить ряд кардинальных проблем позднеантичной и византийской археологии и истории Херсонеса Таврического. В прошлом полевом сезоне вся территория базилики была разбита на сетку квадратов со сторонами 5 м, при этом продолжалась нумерация 1998 г. (кв. I). В 2007 г. археологическая экспедиция КФ ИА НАНУ, НЗХТ и ЧФ МГУ¹ продолжила его изучение на нескольких участках, выбор которых был обусловлен конкретными раскопочными и исследовательскими задачами. Участки эти были следующие: 1) правый (южный) неф (рис. 1); 2) нартекс; 3) пространство — своеобразная «площадь» перед храмом; 4) продольная улица, ведущая к храму (рис. 2). Общая площадь, исследованная экспедицией в сезоне 2007 г., достигала 1000 м². В качестве рабочих в раскопках принимали участие студенты-практиканты истфаков ЧФ МГУ (г. Севастополь) и РГГУ (г. Москва), выпускники вузов Киева, Харькова, Санкт-Петербурга, школьники старших классов, добровольцы.

¹ Работы проводились по Открытому листу № 332/0680, выданному на имя к. и. н., с. н. с. отдела античной археологии КФ ИА НАНУ С.В. Ушакова. Все материалы раскопок сданы на хранение в архив и фонды Национального заповедника «Херсонес Таврический».

В правом нефе на месте квадрата I удалось опуститься ниже уровня основания пола базилики до глубины более 3,5 м, зафиксировать шесть слоев засыпи, а также седьмой слой эллинистического времени, располагавшийся на материковой скале (рис. 3), и в юго-восточном углу этого участка раскопок — кладку стены жилой застройки не ранее III в. до н. э. На скальный слой содержал преимущественно типичные для Херсонеса находки IV — первой половины III вв. до н. э. без какой-либо примеси более позднего материала: амфоры Хиоса, Гераклеи, Родоса (в том числе и с клеймами), чернолаковые блюда, тарелки, миски, столовые красноглиняные кувшины, украшенные полосами «лака» (рис. 4). В качестве аналогий можно привести материалы из заполнения цистерны в ХС VII квартале Херсонеса. Имелись там в небольшом количестве и материалы несколько более раннего времени — фрагменты скифоса и мисок конца V — первой половины IV вв. (рис. 4, 1—7, 9). Обращает на себя внимание лепная фрагментированная плоскодонная миска с горизонтально расположенными ручками (рис. 4, 18). Среди нерядовых находок в нартексе следует назвать фрагментированную терракотовую статуэтку женского божества, поверхность которой в древности была покрыта тонким слоем извести и прокрашена красной краской (она сохранилась частично) (рис. 5).

Выше располагались слои (прослойки грунта) позднеантичного-ранневизантийского времени, образование которых можно связать со временем строительства храма и начала его функционирования. Судя по находкам, эти слои — единовременны и представляли собой порции грунта, которыми была сделана подсыпка ниже пола базилики. Амфоры были представлены фрагментами сосудов типов мир-

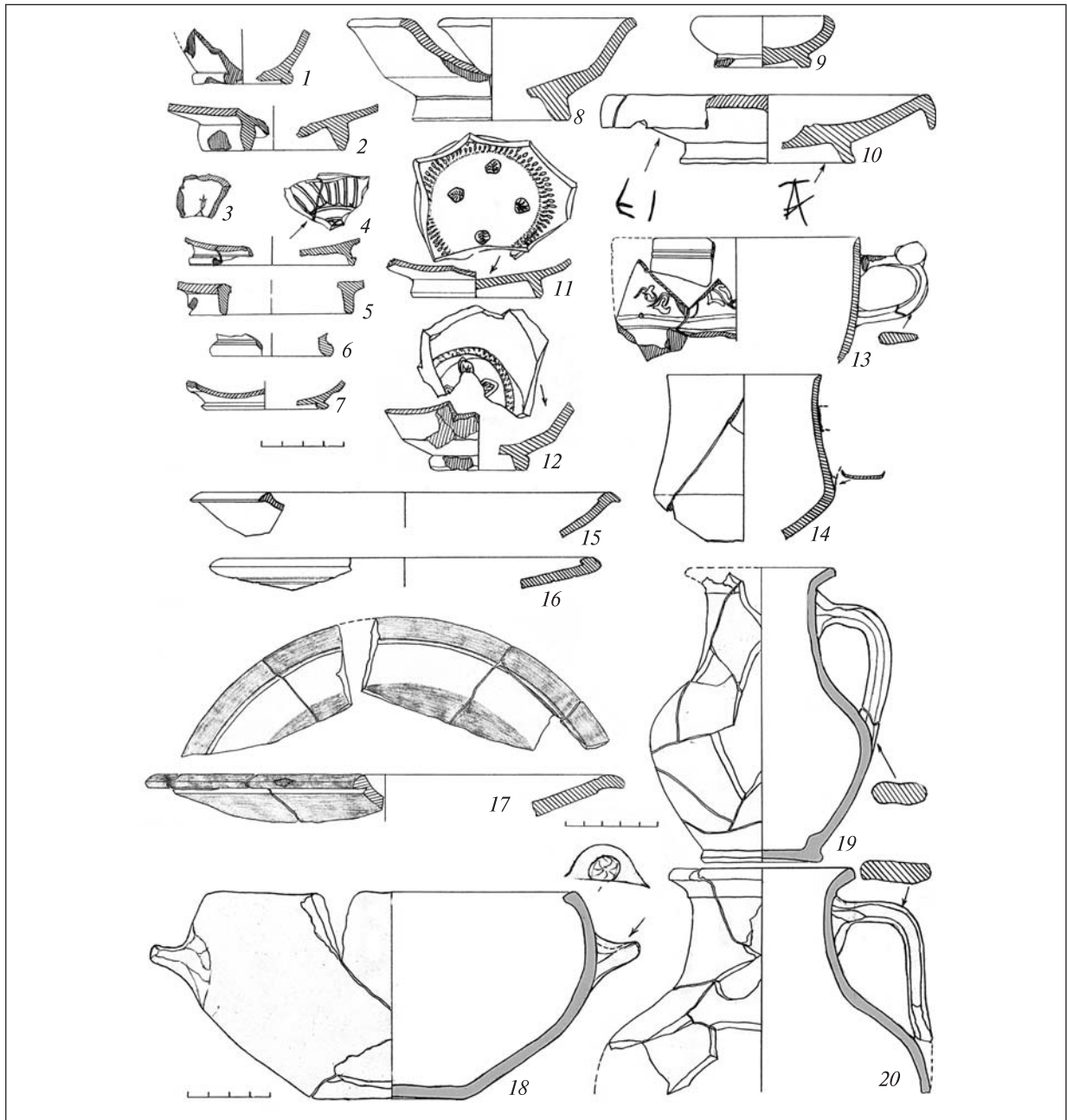

Рис. 4. Археологический материал из базилики «Крузе»

Засыпь между могилами VII и VIII содержала большое количество раковин моллюсков. По окончании раскопок могилы и пространство между последними из них с целью консервации были засыпаны отработанным грунтом.

В центральном нефе храма в качестве своеобразной «разведки» были проведены небольшие работы в квадрате III в. В западной части («полуквадрат») этого квадрата был снят дерновой слой, зачищен завал камней и обнаружена могила IX (по нумерации К.К. Косцюшко-Валюжинича). Этот участок мы засыпали до проведения в будущем раскопок в центральном нефе широкой площадью.

Перед храмом были обнаружены и исследованы могилы 6 и 7 (если продолжать общую нумерацию, начиная с могилы 1 1998 г.). В могиле 6 (под стеной базилики) было обнаружено парное захоронение: два костяка хорошей сохранности — погребенные лежали головой на юг. В могиле 7 обнаружены костяки погребенных общим числом более десятка (антропологический материал взят на изучение н.с. НЗХТ А.В. Ивановым). Находки из этой могилы — бронзовые пуговицы-бубенчики. В целом оба погребения можно отнести к XII—XIII вв. У левого угла храма была обнаружена горловина колодца (цистерны?), засыпанно-

Рис. 5. Теерракотовая статуэтка

го при его возведении. В ходе работ мы удалили верхнюю часть засыпи колодца мощностью 1 м. Она содержала многочисленные фрагменты керамики античного времени (черепица, амфоры, столовая посуда) (см., напр.: рис. 4, 11). До полевых работ следующего года образовавшееся углубление было заложено нами камнем и засыпано чистым грунтом. Рядом с найденным колодцем был снят дерновой слой и зачищен каменный завал (слой разрушения) с находками второй половины XIII в.

На продольной улице, ведущей к храму (квадраты 1 и 2) (рис. 2), были сняты дерновой и второй (наскальный) слои. Там были зачищены обнаруженные еще в прошлом полевом сезоне ямы под пифосы, вырубленные в материковой скале. В квадрате 1 (под остатками поперечной кладки) была обнаружена горловина еще одного колодца (?), где среди прочих находок мы обнаружили фрагмент уникального для Херсонеса сероглиняного с черным покрытием сосуда типа кратера с рельефным орнаментом (рис. 6). Этот сосуд имеет массивные стенки, горизонтально отогнутую, не очень широкую закраину. Снаружи сохранились верхние части человеческих фигурок. Покрытие сохра-

Рис. 6. Фрагмент сосуда типа кратера

нилось частично. Исследовать заполнение колодца полностью мы предполагаем в будущем, а пока он был присыпан.

Наскальный грунт возле колодца (квадрат 1) содержал находки эллинистического времени. В квадрате 3 были зачищены каменные ступени античного времени, сохранившиеся *in situ*. Они были перекрыты фундаментами кладок стен средневекового помещения, относящиеся, вероятно, к последнему строительному этапу в этой части херсонесского городища.

Исследования полевого сезона 2007 г. еще раз подтвердили, что базилика «Крузе», с раскопок которой мы ведем начало археологического изучения Херсонеса, в чисто археологическом плане — почти «terra incognita». Однако уже сейчас можно сказать, что она была построена на перекрестке улиц, где была жилая застройка, а также, вероятно, производственные комплексы с хранилищами и культовое здание эллинистического времени. Время возведения самого раннехристианского храма можно отнести к пред- или юстиниановскому времени. Почти одновременно с его строительством, или несколько позже, в нартексе базилики в материковой скале были вырублены могилы. Еще позднее, после упразднения и разборки большого культового здания и возведения небольшого храма в центральной части постройки (в X в.), рядом были устроены новые могилы. На последнем этапе существования всего комплекса (XII—XIII вв.) на улице функционировал производственный комплекс, от которого сохранилась только гончарная печь. Исследование района базилики «Крузе» предполагается продолжить в последующие полевые сезоны.

В.М. Фоменко, М.Т. Товкайло, О.О. Требух

ОХОРОННО-РЯТІВНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

The archaeological research in the influence area of Alexandrivka water reservoir of Tashlyk Hydroelectric power plant covered the multilayer settlement Gard dated from the Late Mesolithic to the 17th c. For the first time in the South Buh River region the dwelling of the early stage of Buh-Dnister Neolithic culture was studied. The excavation of the ash-tray on the northern outskirts of the Sabatynivka culture settlement Vynohradiv Sad of Lade Bronze period was completed.

У 2007 р. Николаївська експедиція Інституту археології НАНУ продовжила дослідження археологічних пам'яток у зоні впливу Олександрівського водосховища Ташлицької ГАЕС на території Доманівського району Николаївської області.

На багатошаровому поселенні Гард в однойменному урочищі за 2,5 км на південний схід від села Богданівки закладено розкоп площею 71 м². Стратиграфія ґрунтових відкладів подібна до минулорічної, а рівень залягання культурних нашарувань відповідає природному нахилу тераси у прибережній частині пам'ятки.

Початковий етап заселення тераси пов'язаний з проживанням на ній носіїв кукрецької культурної традиції доби пізнього мезоліту. Горизонт з характерним набором крем'яних виробів цього часу пов'язаний з нижньою частиною жовтуватого гумусованого суглинку зі значною домішкою жорстви і поширений на значній площі Гардового клину.

Наступний етап представлений заглибленим у лесоподібний суглинок ранньонеолітичним житлом з піччю, що було виявлено у східній, прибережній частині розкопу. У середовищі буго-дністровської культури подібні житла відомі лише на Дністрі (Сороки), на Південному Бузі воно досліджується вперше. Дно житла фіксується на глибині 1,5 м від рівня сучасної поверхні, а виявлений у житлі археологічний матеріал свідчить про те, що воно належить до раннього періоду буго-дністровської культури.

Найчисленнішою групою крем'яних знарядь є скребачки різних типів, переважна більшість яких виготовлена з відщепів. Визначальною для пам'ятки є серія трапецій, виготовлених з перетинів середніх і широких платівок. Досить виразна серія паралелограмів. На дні котловану житла виявлено розвал нижньої частини горщика, виготовленого в традиціях культури Кріш. Інша ранньонеолітична кераміка з житла, що виникла під крішським впливом, виготовлена з глини з домішками піску та рослинності, рідше — товченої черепашки.

Черговий етап в освоєнні тераси пов'язаний з утворенням культурного шару доби неоліту, що займає вже всю площу Гардового клину. Основну масу археологічного матеріалу з цього шару становлять матеріали пізнього, савранського, періоду БДК та раннього періоду (А) культури Трипілля. Первинний рівень цього культурного шару зафіксовано на глибині 1,0—1,2 м від рівня поверхні.

З пізнішим етапом в існуванні поселення пов'язане утворення шару доби енеоліту, що містить матеріали культур Трипілля С, середньостогівської та типу Нижньої Михайлівки. Стратиграфічно цей шар виразно не виділяється, однак більшість матеріалів цього часу залягає в середній частині відкладів жовтуватого гумусованого суглинку зі значною домішкою жорстви.

Натомість чітку стратиграфічну позицію посідають матеріали доби пізньої бронзи. Йдеться про відкриття у північно-західному куті розкопу фундаменту будівлі, ймовірно, сабатинівської культури. Каміння фундаменту залягало у нижній частині темно-сірого гумусованого суглинку на глибині 0,6—0,7 м від рівня поверхні. Тут виявлено також окремі знахідки кераміки інгульської катакомбної культури.

Так само чітку стратиграфію мають культурні нашарування античного часу та XVII—XIX ст. Ці матеріали залягають у верхній частині гумусованого суглинку на глибині 0,2—0,4 м від рівня поверхні.

На поселенні доби пізньої бронзи Виноградний Сад у звітному році завершено дослідження об'єктів, що потрапили у розкоп XVII 2006 р. лише частково. Це північна ділянка зольника, великі господарські ями 3 і 4, а також підсобне приміщення 2 поруч із житлом 1. Досліджена на цій пам'ятці площа дорівнює 100 м².

Нагадаємо, що зольник примикав впритул до житла з півночі і був улаштований у котловані старої покинутої споруди. Кам'яні конструкції її були, можливо, розібрані мешканцями поселення для інших потреб, але, скоріше, застосування каменю тут було взагалі дуже обмежене. У поперечних розрізах було добре видно викиди суглинку, переміщеного давніми будівельниками вниз по схилу в процесі земляних робіт. У 2006 р. досліджено південну частину зольника розмірами 7 × 7 м. Попелясте заповнення його містило значну кількість археологічного матеріалу, переважно кісток тварин. У східних квадратах траплялось невелике каміння, а в квадраті XVII/25 на глибині 0,1—0,3 м від рівня сучасної поверхні знайдено компактне скупчення кісток (майже виключно ребра та хребці) у вигляді лінзи діаметром понад 1,0 м та завтовшки 0,2 м. На схилі західного борту котловану лежали кістки кінцівки свійського бика. По підлозі безсистемно розкидано небагато каміння, серед якого знайдено фрагмент нижньої щелепи людини (квадрат XVII/24). Тут виявлено також дві неглибокі господарські ями (1 і 2). Між ямою 1 і центральною бровкою, впритул до останньої із заходу, розчищено стовпову ямку того самого типу, що й у житлі.

Решту території зольника розмірами 7 × 4 м досліджено у 2007 р. прирізкою на площі 64 м². Зафіксовано неповну основу північної стіни завдовжки близько 6 м у вигляді однорядної кладки завширшки 0,3—0,4 м з каменів переважно середніх розмірів. Кладка частково порушена землерийними механізмами під час розробки й вивезення з ложа водосховища родючого шару ґрунту. Каміння лежало плазом на гребені суглинкового викиду, який утворився під час риття котловану, на відстані 0,8—1,2 м від краю останнього. Ширина викиду тут коливалася від 2,2 м у східній частині до 3,5 м у північно-західній, де глибина котловану більша. Навпаки, потужність викиду зростала у протилежному напрямку — із заходу (0,2 м) на

схід (0,4 м), що можна пояснити намаганням будівельників надати основі стін більш-менш горизонтального рівня. На дні котловану поруч з його північним бортом було розкидано небагато каміння, серед якого траплялись окремі брили значних розмірів (0,4—0,7 м). Враховуючи, що котлован був заповнений господарськими відходами повністю, золистий ґрунт виходив навіть за його межі, зольником користувалися тривалий час.

У північно-західному куті розкопу, за 3,5 м від зольника, розчищено досить велику господарську яму 3. Вона коритоподібна, неправильної овальної форми, розмірами 3,5 × 1,9 м, орієнтована зі сходу на захід з невеликим відхиленням у південний бік. Глибина від рівня давньої поверхні дорівнювала 0,2—0,3 м, із загальним нахилом дна на схід, до річки. Ґрунт заповнення і нечисленні звичайні для поселення матеріали з неї такі самі, як і у зольнику.

Ще одна яма такого типу — яма 4, досліджена за 4—5 м на захід від зольника. Розріз її простежувався в західному борті розкопу. Східну половину ями визначено в минулому році лише за скупченням археологічного матеріалу, контури заглиблення у плані не читалися. Вона овальна, орієнтована довгою віссю з південного сходу на північний захід. Ширина ями — 2,3 м, повна довжина, певно, дорівнювала 3 м, а глибина — 0,2 м від рівня давньої поверхні. Серед знахідок слід відзначити довгі кістки, нижню й частину верхньої щелепи від одного скелета молодої жуйної тварини, можливо, бичка, що траплялись у золистому заповненні ями на різних глибинах.

Приміщення 2 було прибудоване до південно-західного кута житла 1. Частина його потрапила в розкоп 2006 р., однак тут чітких ознак наявності ще однієї будівлі, за винятком підвищеного скупчення археологічного матеріалу, не було. Саме концентрація знахідок визначила напрям подальших пошуків у звітному році. Розкопками додаткової площі на ділянках XIa та XIX виявлено кам'яну кладку й невеликий коритоподібний котлован, що дали підставу інтерпретувати знахідки, як залишки прибудови. Виявилось, що фрагмент частково порушеної кам'яної кладки зовні біля західної стіни житла 1, розріз заглиблення завширшки близько 4 м і завглибшки 0,2—0,3 м від рівня давньої поверхні, а також викид з нього, простежені у 2006 р. у південній стінці розкопу, слід пов'язувати з цим об'єктом, а не з житлом 1. Котлован приміщення 2 — звичайний коритоподібний, овальний у плані, орієнтований

по лінії південний схід — північний захід. Ширину останнього становила майже 4 м, зафіксована довжина — близько 3 м. Лише західний борт обкладений камінням, частина якого зсунулася на підлогу. Зовні приміщення, поруч з кладкою, у розвалі знайдено фрагмент великої посудини банкового типу. Стан збереженості прибудови не дає можливості визначити місце розташування входу до неї (доступ сюди міг здійснюватись як із зовнішнього боку, так і безпосередньо з житла 1).

Крім стаціонарних розкопок Миколаївською експедицією проведено додаткове обстеження тераси за 0,7 км на південь від поселення Гард, зумовлене запланованим черговим підйомом рівня Олександрівського водосховища. У гирлі Лідиної Балки виявлено знахідки, що свідчать про наявність нового багатозарового поселення. Підйомний матеріал та матеріали шурфування вкладаються у хронологічні рамки від доби ранньої бронзи (інгульська катакомбна культура) до пізнього середньовіччя.

Д.Е. Чистов

РАБОТЫ ЭКСПЕДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА НА ОСТРОВЕ БЕРЕЗАНЬ В 2007 г.

The paper presents the results of research in the area «O» in north-western part of Berezan Island. Walls 31–35 of the second half of the 6th — the beginning of the 5th cc. BC were uncovered there.

В июле—августе 2007 г. экспедиция Государственного Эрмитажа (Санкт-Петербург) продолжила работы на участке «О», расположенном в северо-западной части острова Березань¹. К западу от участка 2006 г. была заложена новая прирезка площадью 120 м², которая захватила грабительский шурф, зачищенный силами нашей экспедиции в прошлом полевом сезоне. В шурфе был раскрыт участок кладки стены (31) с дверным проемом и ящиком из поставленных на ребро каменных плит, пристроенным к стене у двери. С помощью прирезки предполагалось установить характер и датировку сооружения, к которому относится эта интересная конструкция. В ходе снятия напластований, перекрывающих строительные остатки второй половины VI — начала V вв. до н. э., исследованы два комплекса римского времени (ямы 103² и 115). В яме 103 обнаружен развал амфоры II—III вв. до н. э. типа 73 по И. Б. Зеест (рис. 1, 1).

При разборке культурного слоя также зафиксированы следы напластований, датирующихся серединой — третьей четвертью V в. до н. э. Этот факт весьма примечателен, поскольку до настоящего времени на исследуемом участке слои периода так называемого коллапса хоры Ольвии не были выявлены. Каких-либо строительных остатков 3-й четверти V в. обнаружить не удалось; выявленный в юго-западной части прирезки слой представляет собой плот-

ную прослойку, насыщенную раковинами мидий и мелкими камнями — вероятно, мощение двора или какой-либо площадки хозяйственного назначения. Этот жилой горизонт перекрывает собой запльвы сырца, образовавшиеся вследствие разрушения стен сооружений второй половины VI — начала V в. до н. э., то есть образовался уже после того, как эти комплексы прекратили свое существование. Датированный керамический материал из этого слоя достаточно беден, представлен в основном фрагментами амфорной тары третьей четверти V в. до н. э. — пухлогорлых амфор Хиоса с перехватом в нижней части горла, поздних лесбосских красноглиняных амфор. Близким вре-

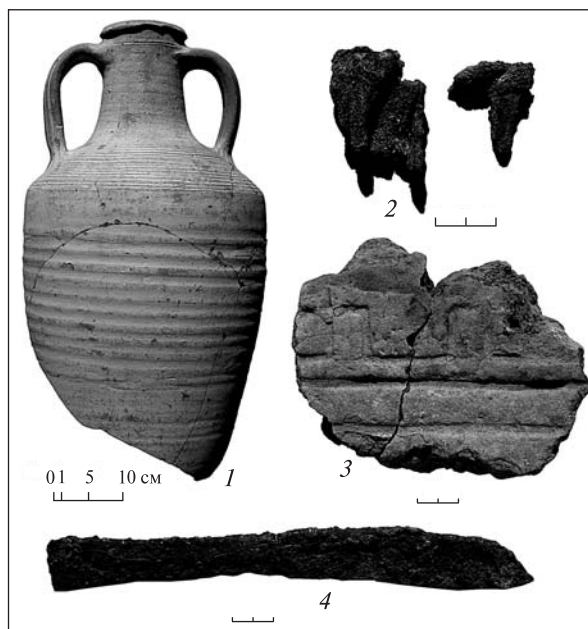

Рис. 1. Материал из раскопов на о. Березань: 1 — верхняя часть амфоры римского времени (яма 103); 2 — клад из 10 монет — «дельфинчиков» (яма 116); 3 — фрагмент сырцового кирпича с меандром (колодец 121); 4 — железный нож (яма 122)

¹ Восточная часть ямы 103 раскрыта в 2006 г.

² Работы велись на основании открытого листа, выданного на имя начальника Березанской экспедиции ИА НАНУ В. В. Крутилова.

Рис. 2. Панорама участка 2007 г. Вид с юга

Рис. 3. Участок 2007 г. Вид с запада

Рис. 4. Полуземлянка СК 39. Вид с северо-востока

менем (первой половиной — серединой V в. до н. э.) датируется заполнение двух комплексов (СК 38 и прорезающая его с запада яма 116). СК 38 представлял собой бесформенное углубление (2,3 × 4,1 м, глубина — 0,3—0,4 м), возможно, сильно разрушенную полуземлянку. В заполнении ямы 116 сделана интересная находка — небольшой клад, представлявший со-

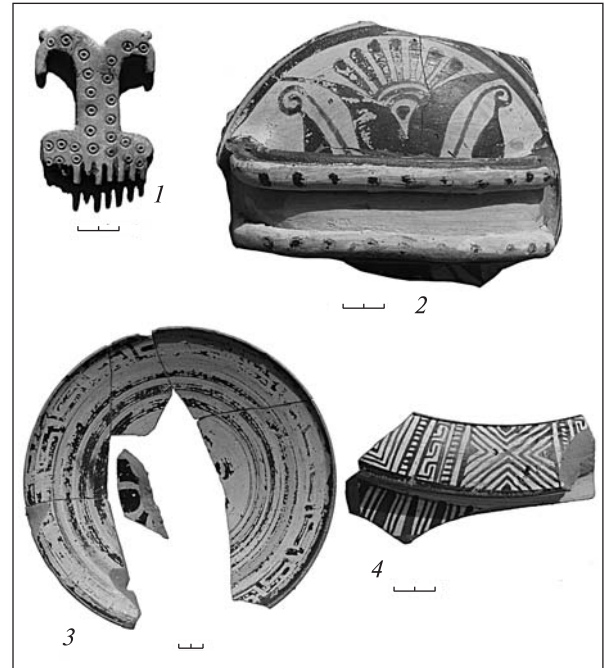

Рис. 5. Материал из раскопов на о. Березань: 1 — костяная заколка-гребень с навершием в виде пары стилизованных конских головок (колодец 121); 2 — фрагмент верхней части ионийской курительницы (яма 118); 3 — фрагментированная ионийская тарелка на высокой ножке (яма 117); 4 — венчик ионийского диноса Лондонской группы (яма 120)

бой комков из 10 слипшихся монет — «дельфинчиков» (рис. 1, 2). По всей видимости, вышеуказанные комплексы и остатки мощения, выявленные в юго-западной части раскопа, представляют собой следы активности немногочисленных жителей, находившихся на территории городка после того, как он был оставлен большей частью населения в первой трети V в. до н. э.

В ходе работ были раскрыты кладки 31, 34—38, являющиеся цоколями стен сооружений второй половины VI — начала V вв. до н. э. (рис. 2, 3). В кладках фиксируются следы неоднократных перестроек. Кладка 35 представляет собой цоколь стены, пересекающей раскрытый участок с юга на север с небольшим отклонением к северо-западу. Кладки 31 и 36 образуют в этой стене нишу, назначение которой, очевидно, сводится исключительно к оформлению дверного проема³, заложенного в ходе одной из перестроек (рис. 3). В угол ниши к югу от двери был встроены упоминавшийся выше ящик из каменных плит. На пространстве к востоку от двери в стене 31 обнаружена многократно поднов-

³ Именно этот участок кладки с дверным проемом был зачищен в полевом сезоне 2006 г. (см. выше).

лявшаяся вымостка, состоявшая из уплощенных плиток известняка различных размеров и плотно утрамбованной известковой крошки. Эти кладки представляют собой позднюю перестройку, однако в ходе раскопок выяснилось, что на раннем этапе существования комплекса (в третьей четверти VI в. до н. э.) планировка была очень сходной — параллельно кладке 31 восточнее открыта более ранняя кладка 38 со следами дверного проема и мощения перед ним. К этому же периоду относится водосток, плавно изгибающийся к западу от кладки 31 к югу, а восточнее от этой кладки — к северу.

К западу от стен 31—35 располагалось незастроенное пространство, на котором фиксировались слои мощения — прослойки грунта очень слоистой структуры, каменных и черепочных трамбовок. По всей видимости, здесь раскрыт участок городской улицы, ориентированной в меридиональном направлении. Остатки построек, располагавшихся с западной стороны этой улицы, в сезоне 2007 г. не удалось выявить — за одним существенным исключением. В юго-западном углу раскопа раскрыт небольшой участок кладки или вымостки, сложенной в один ряд из массивных плоских известняковых плит.

На площади прирезки вскрытие культурного слоя было остановлено на уровне подошв наиболее ранних каменных цоколей второй половины VI в. до н. э. Этот горизонт фактически совпадает с уровнем погребенной почвы — темно-коричневого суглинка. Исследованы заглубленные в грунт объекты, полуземлянки и хозяйственные ямы, пятна которых фиксировались с указанного уровня. Раскрытые комплексы, по большей части, относятся к первой половине — середине VI в. до н. э. и стратиграфически предшествуют сырцово-каменным постройкам. В их числе — две полуземлянки

овальной формы (СК 39, СК 40), а также хозяйственные ямы (119, 124, 127). Полуземлянки датируются серединой — третьей четвертью VI в. до н. э. Размеры СК 39 (рис. 4) — $3,0 \times 2,90$ м, глубина — $0,7-0,75$ м, у южной стены выявлена невысокая ($0,10$ м) лежанка. Полуземлянка СК 40 представляет собой овальный котлован размерами $3,00 \times 2,45$ м и глубиной $0,75-0,80$ м. Полы обеих землянок имеют следы трамбовок зеленоватой глины, остатки глинистых промазок с измельченными раковинами мидий. В полах землянок выявлены столбовые ямки. Следы очагов не прослеживались.

В сезоне 2007 г. продолжались также работы в южной части участка 2006 г. и на участке 2002 г. (квадраты 391, 392, 393, 11, 12, 13). Исследовались напластования раннего периода существования березанского поселения (первой половины — середины VI в. до н. э.). Исследована серия хозяйственных ям VI в. до н. э. (121, 117, 118, 120, 123, 126), причем две из них (121 и 126) оказались колодцами. Также доследована полуземлянка СК 18, восточная часть которой была раскрыта в прошлом полевом сезоне. Заполнение хозяйственных ям дало разнообразный материал (рис. 1, 3, 4; рис. 5, 1—4). Отдельного упоминания заслуживает необычная находка — часть сырцового кирпича с рельефом — меандром, обнаруженная в заполнении колодца 121 (рис. 1, 3). Очевидно, это элемент архитектурного декоративного оформления какого-то располагавшегося неподалеку здания, изготовленный для него на месте, на территории архаического Борисфена.

По итогам работ прошедшего года не удалось установить характер комплекса, к которому относятся стены 31—35 с заложенным дверным проемом. Эта задача должна стать основной для следующего полевого сезона.

В.В. Шкоронад, В.Г. Баюк

ОХОРОННІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЦЕНТРИ МІСТА ЛУЦЬК

Rescue archaeological works in the center of Lutsk to the east from Bernardines Monastery covered the area of 116 m². It was determined that, despite the building up in the 20th c., the cultural layer of the 8th—11th and the 17th—18th cc. is well preserved. A dwelling of Ancient Rus times, a husbandry structure of the 17th—18th cc., and a husbandry pit of the Early Slav period were investigated.

Археологічні розкопки проведено Волинською філією ДП Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАНУ у зв'язку із забудовою ділянки в місті Луцьк по проспекту Волі, 4а. Ділянка розташована за 60 м на схід від пам'ятки архітектури національного значення — Бернардинського монастиря, спорудженого у 1752—1789 рр. (тепер кафедральний Собор Св. Трійці), на високому лівому корінному березі колишньої річки Глушець.

Перші археологічні розкопки в досліджуваному районі провела у 1898 р. К. Мельник-Антонович, яка розкопала курган «Романсівка», пов'язаний із літописними подіями 1149—1150 рр. У кургані було виявлено фрагменти кераміки давньоруського часу, але легенду про те, що там похований кінь Андрія Боголюбського, розкопки не підтвердили.

У ході археологічних робіт досліджено 116 м² площі. Від розвідкового шурфу в центральній частині ділянки по лінії північ — південь було закладено розкоп розміром 10 × 8 м. Розкопу було присвоєно літерну нумерацію від «Б» до «Е», яка йде справа наліво по лінії захід — схід, і цифрову — від 2 до 5, що йде згори донизу по лінії північ — південь.

Глибина розкопу від сучасного рівня становила 0,6 м. Стратиграфія розкопу така:

- 1) 0,0—0,10 м — навізний пісок світлого кольору;
- 2) 0,10—0,40 м — змішаний шар ґрунту з вкрапленнями будівельного сміття;
- 3) 0,40—0,60 м — сірий опідзолений непорушений ґрунт, який нижче переходив у суглинковий материк.

Культурний шар простежується з глибини 0,40 м у вигляді остеологічного матеріалу, дрібних шматочків глиняної обмазки та уламків ліпної й гончарної кераміки, а також їх окремих скупчень, що зауважено у квадратах 2-5 Б-В та 3-5 Д-Е. У північній та північно-східній частинах розкопу у квадратах 2-3 В-Г-Д знаходились залишки будинку 30-х років ХХ ст. (три цегляних мурованих опорних стовпи розмірами 0,4 × 0,4 × 0,5 м кожний).

У процесі досліджень виявлено одне житло (судячи з наявності опалювального пристрою), одну господарську споруду та господарську яму, опис яких подано нижче.

Житло 1 було виявлене у квадратах 2-4 Б-В на глибині 0,6 м від рівня денної поверхні. Воно має підпрямокутну в плані форму, розміри 4,1 × 3,6 м і висоту прямовисних земляних стінок 0,3—0,4 м від рівня долівки. У північно-західній частині житла ці стінки були пошкоджені залишками будинку ХХ ст. Долівка рівна, підмазана глиною і добре утрамбована. Житло орієнтоване кутами за сторонами світу. У східному куті житла було виявлено залишки підковоподібної печі розмірами 0,8 × 0,65 м і висотою збереженої частини 0,45 м. Її черинь мав розміри 0,3 × 0,2 м і був замощений уламками гончарного горщика (рис. 1). Виходячи з наявності трьох черенів, що знаходились на 0,1—0,13 м вище від основного, опалювальний пристрій зазнавав перебудови впродовж часу існування житла. Ще одна піч була вирізана у стінці південно-західного кута житла, розміри її збереженого череня — 0,2 × 0,17 м. Уздовж збережених стінок житла простежено стовпові ямки. Одна з них — круглої форми, діаметром 0,13 м і завглибшки 0,10 м — знаходилась біля південної стінки житла. Дві інші аналогічних розмірів були розміщені вздовж східної стінки житла, за 0,9 м одна від одної. Біля першої печі виявлено дві припічні ями округлої форми (розміри 0,25 × 0,23 м, глибина 0,10 м),

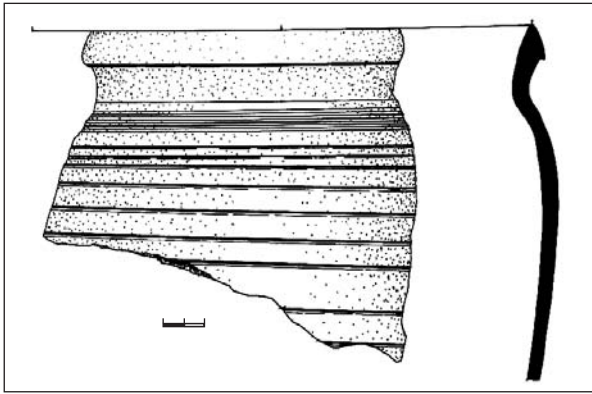

Рис. 1. Замощення череня

заповнення яких було насичене попелом, вугіллям, шматками печини тощо.

Заповнення житла становив темно-сірий гумус, у якому було виявлено фрагменти гончарної кераміки. За формою вінець і технологічними ознаками оформлення вони віднесені нами до двох типів, які, у свою чергу, відрізняються варіантами (рис. 2).

До першого типу належать горщики з відігнутими назовні простими вінцями двох варіантів: А — край вінець заокруглений; Б — край вінець вертикально зрізаний.

У глиняному тісті цієї кераміки міститься домішка піску. На зламі черепок однорідно темний, лише поверхневий пропалений шар має відмінний колір: сірий, коричневий чи цеглистий. Такі горщики досліджено вже на початковому етапі гончарного виробництва кераміки в пам'ятках культури типу Луки-Райковецької. В.О. Петрашенко за матеріалами досліджень городища Монастирьок відносить таку кераміку до VI типу і датує її IX—X ст.

До другого типу віднесено горщики, які на зовнішньому краю вінець мають потовщення (так звану манжетку) (рис. 3). Вони належать до кераміки курганного типу. За особливостями вінець ці горщики поділено на два варіанти: А — край вінець плавно зрізаний, рівномірно потовщений; Б — край вінець зрізаний косо, з нахилом до середини посудини, і відтягнутий донизу.

У глиняному тісті виробів другого типу також є домішка піску. На зламі черепок тришаровий або однорідний, часом білоглиняний. Здебільшого такі фрагменти орнаментовані хвилястими чи горизонтальними паралельними заглибленими лініями, які наносилися на плічка чи тулуб горщиків, однак трапляються неорнаментовані фрагменти. Кераміку цього типу було виявлено в усіх досліджених житлах раннього етапу розвитку селища Княжої доби на багатощаровому поселенні Шанків Яр. Гончарний посуд курганного типу був поширений у середині IX — на початку XI ст.

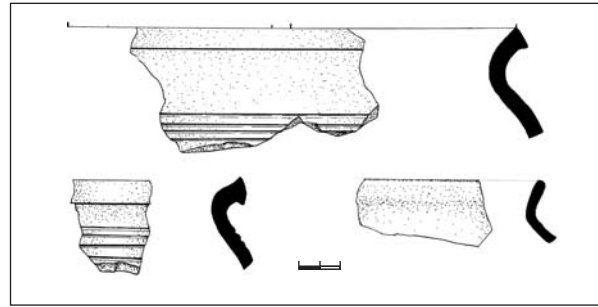

Рис. 2. Типи вінчиків. Житло 1

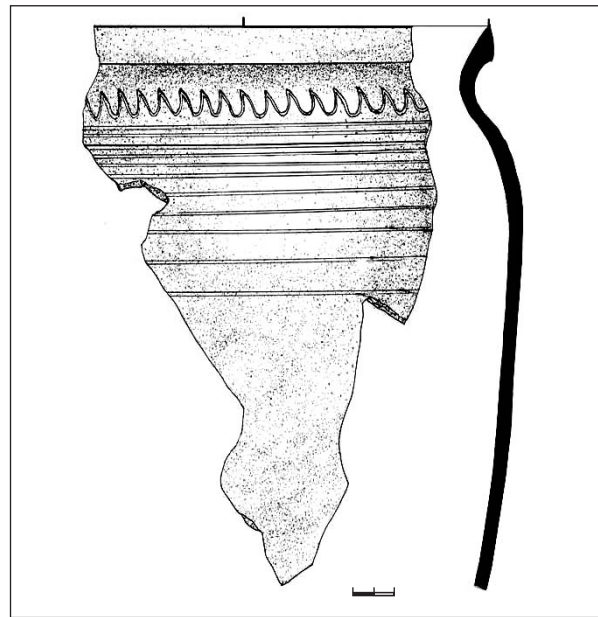

Рис. 3. Кераміка курганного типу з житла 1

Вироби із заліза представлені двома добре збереженими металевими ножами. Вони мають прямі спинку клинка й черешок, який проходить паралельно спинці. Один із них, повністю збережений, має довжину леза 9 см при загальній довжині виробу 14 см. Кістяна проколка розміром 5,5 см із досліджуваного житла була виготовлена з трубочастої кістки і мала клиноподібне вістря.

Виходячи з наявності на черені печі уламків гончарних горщиків курганного типу, житло належить до періоду Київської Русі і датується за аналогією з керамікою X — початком XI ст.

Господарську споруду 1 виявлено за 4 м на південний захід від житла 1 у квадраті 3-5 Д-Е на глибині 0,60 м від сучасного рівня. Вона має підпрямокутну форму, розміри 2,2 × 2,4 м і орієнтована стінками за сторонами світу. Висота прямовисних земляних стінок становить 2,1 м від рівня виявлення. Долівка споруди рівна, не утрамбована і має нахил до північної стінки. Вздовж південної стінки споруди знаходився дерев'яний прилавок завдовжки 1,45 м і завширшки від 0,2 м по середині стінки. У західній стінці спо-

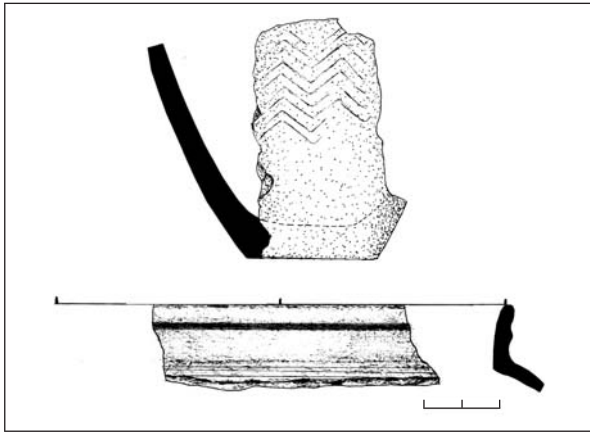

Рис. 4. Ліпна кераміка з ями житла 1

руди простежено дві ніші грушоподібної форми. Перша з них, розмірами $1 \times 0,65$ м, знаходилась за $0,25$ м від рівня долівки, друга — $0,32 \times 0,17$ м — на $0,2$ м вище від першої. По кутах південної стінки в долівці було вирізано дві стовпові ямки овальної форми, розмірами $0,2 \times 0,2$ м і завглибшки $0,11$ м від рівня долівки.

Заповнення споруди становив сірий гумус з вкрапленням вугликів і глиняної обмазки. Виявлену в об'єкті кераміку за своїм функціональним призначенням поділяють на кухонну і столову. До кухонної належать горщики, а до столової — глеки та миски.

Горщики представлені найбільшим числом фрагментів так званої задимленої кераміки. Це якісні тонкостінні посудини сірого кольору, іноді з внутрішнього боку вкриті поливою. На зламі така кераміка однорідна, зовні часто орнаментована врізними лініями на тулубі горщика та ручці. Частина горщиків мала пласкі в перетині ручки, часто зі слідами вдавлювання пальцем у нижній частині. Профілі верхньої частини посудин однотипні. Вінця досить високі, слабко відігнуті назовні або вертикальні.

Столовий посуд представлено фрагментами сіроглиняних глеків. Часто їх вінця були вкриті зеленою поливою, на деяких фрагментах залишки такої поливи простежено на внутрішніх стінках виробів. У споруді виявлено також фрагменти сіро- та білоглиняних мисок, частина яких вкрита прозорою поливою. Багато білоглиняних посудин розписані фарбою, основний мотив розпису — стилізований рослинний орнамент. Однотипний посуд виявлено в районі Подолу міста Києва.

Крім кераміки в споруді виявлено також уламки скляного посуду, металеві побутові виробы, а також гарматне чавунне ядро періоду

Визвольної війни. За аналогією кераміки ця споруда належить до XVI—XVII ст.

Господарську яму 1 було виявлено в житлі 1, ближче до його південно-східного кута, на глибині $0,4$ м від рівня виявлення житла 1. Яма округла в плані, діаметром $1,2 \times 1,3$ м, завглибшки $0,7$ м від рівня долівки житла 1. Стінки ями скошені донизу, дно лінзоподібне, діаметром $0,25$ м. Заповнення ями становив темно-сірий суглинок з уламками бочків і денць липної кераміки (рис. 4). Ці фрагменти належали товстостінним горщикам чорного кольору, які були орнаментовані хвилястими врізними лініями по тулубу. Черепок на зламі чорний, лише зовнішній поверхневий шар має цеглистий колір. У глиняному тісті всіх представлених фрагментів містяться домішки крупного кварцового піску та потовченої кераміки. Вінчики відсутні.

За характером кераміки та її орнаменту яму можна віднести до культури Луки-Райковецької, а відсутність посуду, підправленого на гончарному крузі, датує її VIII—IX ст.

Крім того, в культурному шарі розкопу поза об'єктами було виявлено фрагменти гончарного посуду, які були однотипними з описаними вище, фрагмент металевої шпори XVII—XVIII ст., металеву бритву XVII—XVIII ст.

За 2 м на південь від розкопу в напрямку північ—південь у межах досліджуваної ділянки було закладено розвідкову траншею розмірами 2×10 м. Виявлено таку стратиграфію: $0,0$ — $0,10$ м — навізний пісок світлого кольору; $0,10$ — $0,45$ м — перемішаний шар ґрунту з вкрапленнями будівельного сміття, що нижче переходив у суглинковий материк.

За 2 м на схід від розкопу в напрямку північ—південь у межах досліджуваної ділянки було закладено розвідкову траншею розмірами 2×8 м. Виявлено таку стратиграфію: $0,0$ — $0,10$ м — навізний пісок світлого кольору; $0,10$ — $0,45$ м — перемішаний шар ґрунту з вкрапленнями будівельного сміття та знахідками XX ст., що нижче переходив у суглинковий материк.

У ході проведення розкопок на ділянці виявлено культурний шар VIII—XI ст. і XVII—XVIII ст., зібрано багату колекцію археологічних знахідок.

Розкопки 2007 р. на проспекті Волі, 4а та археологічні експертизи останніх років дають підстави стверджувати, що в центральній частині Луцька існували поселення задовго до першої писемної згадки. Досліджений об'єкт ранньослов'янської культури на зразок Луки-Райковецької дає можливість ясніше простежити основні етапи становлення Луцька, починаючи від VIII ст.

І.Б. Шрамко, С.А. Задніков

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА В 2007 Р.

The paper presents the results of a research in the southern part of the Western fortification near the burnt mound 30 and in the burnt mound 13 excavated since 2005. On the area of these burnt mounds new dwelling and husbandry structures of the 6th—5th cc. BC, the materials of the Scythian times, and the traces of saltpetre production of the 16th c. were discovered.

Влітку 2007 р. комплексною експедицією Слобідської археологічної служби та ХНУ ім. В.Н.Каразіна продовжувались планові розкопки Західного укріплення Більського городища. У цьому році на пам'ятці було закладено два розкопи в різних частинах укріплення: в районі зольника 30 та в межах зольника 13 (рис. 1).

Розкоп у районі зольника 30. Розкоп загальною площею 115 м² було закладено у південній частині укріплення, в районі зольника 30, розташованого на краю плато, недалеко від південного валу. На розкритій площі потужність чорноземного культурного шару сягала в різних місцях від 0,5 до 2 м, верхня його частина на глибину 0,25—0,35 м зруйнована риллею.

У південній частині розкопу зафіксовано потужний шар змішаного щільного ґрунту, який на значній площі перекривав зольний насип. Попередньо формування такого шару віднесено до часів пізнього середньовіччя, коли у цьому місці діяли селітроварники. Залишки подібного значно вивареного ґрунту було зафіксовано нами у 2006 р. під час дослідження зольника 54, розташованого біля східного валу Західного городища.

На розкритій розкопом площі виявлено залишки житлового приміщення та господарської ями. Приміщення округлої в плані форми, розмірами 5,25 × 5,25 м було відкрито на глибині 1 м від рівня сучасної денної поверхні. Добре збереглася заглиблена частина комплексу, чітка пляма якого простежувалась на похованому ґрунті, а стінки, сходи добре фіксува-

лись у материковому суглинку. Нижня частина приміщення була заглиблена в материк на 0,6—0,8 м. На дні північно-східної, східної та південної частин об'єкта знаходились ями розмірами близько 1,25 × 1,5 м та завглибшки 0,3—0,8 м. Приміщення мало зольне заповнення, в якому було знайдено уламки ліпного кухонного та столового посуду, бронзову шпильку, глиняний «гудзик», фрагменти глиняних конусів, уламки античного посуду VI ст. до н. е.

Серед матеріальних залишків у розкопі значно переважали уламки ліпного посуду (горщики, миски, корчаги), виявлено понад дві тисячі фрагментів кісток тварин, різні вироби із заліза (шпильки, ножі, голки, браслет, наконечник стріли), бронзи (наконечники стріл, шпильки, браслети), глини (прясельця, конуси), уламки кам'яних виробів (зернотерок, розтирачів та ін.). Залишки матеріальної культури, знайдені в культурному шарі й розкритих комплексах, форми і характер заповнень комплексів дають підстави датувати досліджену ділянку кінцем VI—V ст. до н. е.

Розкопки зольника 13. Розкоп 2007 р. примикав до південної частини розкопу 2005 р. Перед початком робіт було зроблено геофізичне дослідження, під час якого виявлено низку аномалій¹. З урахуванням висновків геофізичного дослідження розкоп загальною площею 217 м² було закладено у південній частині зольника 13 (рис. 1). На дослідженій ділянці потужність чорноземного культурного шару сягала в різних місцях від 0,5 до 0,7 м, верхня його частина на глибину 25—35 см зруйнована риллею.

На розкритій площі виявлено залишки житлових та господарських споруд значного про-

¹ Геофізичне дослідження проведено к.г.н. К.М. Бондар

Рис. 1. План Західного укріплення Більського городища з нанесенням розкопів 2007 р.

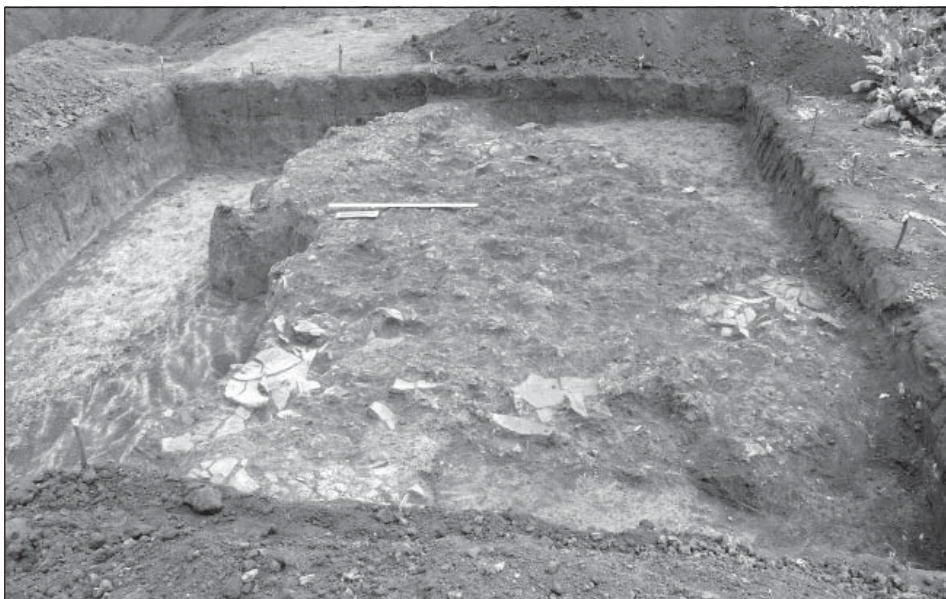

Рис. 2. Загальний вигляд приміщення, виявленого в зольнику 13

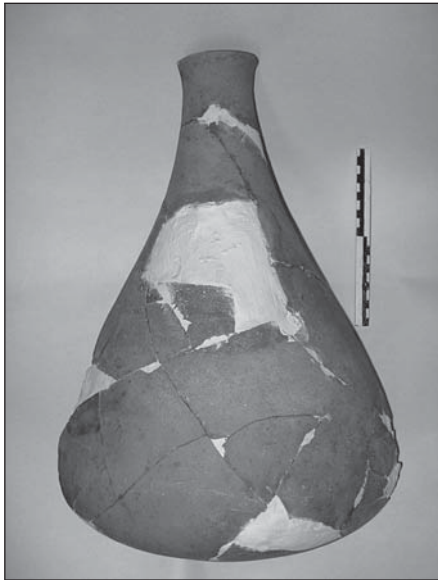

Рис. 3. Античні амфори з приміщення 3. Зольник 13

міжку часу. У розкопі знайдено п'ять господарських ям та залишки наземного приміщення розмірами 4,5 × 5,5 м (рис. 2). На його глиняній підлозі знаходились дві розбиті античні амфори та уламки місцевого посуду — корчаг і горщиків. Античні амфори належать до виробництва Клазомен і датуються першою половиною VI ст. до н. е. (рис. 3).

Крім того, в розкопі, на глибині 0,5 м виявлено залишки жертовника з кам'яною основою (рис. 4). Поряд з ним фіксувався шар глиняної долівки завтовшки 0,05 м. Подібні жертовники часто трапляються на Західному укріпленні

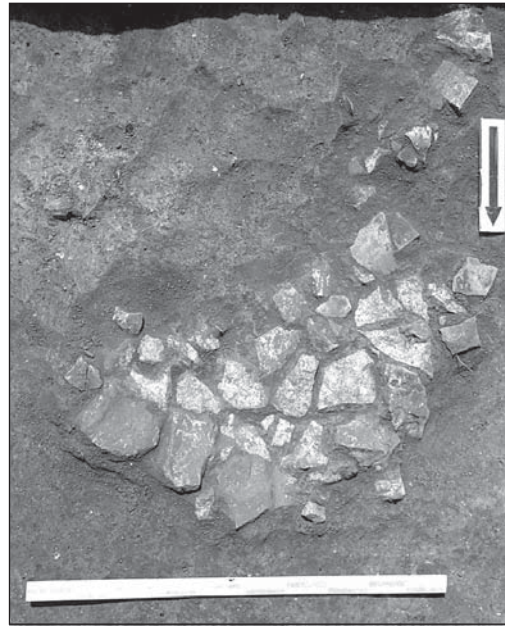

Рис. 4. Залишки жертовника в зольнику 13

ні в горизонтах середини — другої половини VI ст. до н. е.

Серед матеріальних залишків у розкопі значно переважали уламки ліпного посуду (горщики, миски, корчаги), виявлено понад дві тисячі фрагментів кісток тварин, різні вироби із заліза (шпильки, ножі, голки, браслет, наконечник стріли), бронзи (наконечники стріл, шпильки, браслети), глини (прясельця, конуси), уламки кам'яних виробів (зернотерок, розтирачів та ін.).

Вивчення комплексів, стратиграфічні спостереження, особливості типів посуду, металевих виробів та предметів античного імпорту дають можливість припустити, що культурні нашарування на цій ділянці поселення формувались упродовж тривалого часу в межах VI — початку V ст. до н. е.

Основна частина кухонного й столового посуду близька до типів, звичайних для хронологічних горизонтів «В» і «Г», виділених нами на укріпленні за матеріалами попередніх розкопок. Кераміка з архаїчними ознаками, звичайна для більш ранніх горизонтів, практично відсутня, проте знайдені в розкопі окремі предмети VII ст. до н. е. свідчать про можливість виявлення у зольнику і більш ранніх горизонтів. У подальшому планується завершити комплексне дослідження зольника з метою отримання нової інформації про життя населення в цій частині Західного укріплення.

НАШІ АВТОРИ

- АБАШИНА Наталя Серафимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України
- АПАРЄЕВ Сергій Михайлович — Луганське відділення Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України
- БАБЕНКО Роман Вікторович — кандидат історичних наук, Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
- БАЖЕНОВ Олександр Львович — кандидат історичних наук, Кам'янець-Подільський національний університет
- БАЛАКІН Сергій Анатолійович — заввідділом археології, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
- БАРАНОВ Владислав Ігоревич — аспірант Інституту археології НАН України
- БАЮК В.Г. — співробітник Волинської філії ДП НДЦ Охоронна археологічна служба України Інституту археології НАН України.
- БЕЙЛІН Денис Владиславович — науковий співробітник дослідницького центру благодійного фонду «Деметра»
- БЕЛЕНКО Микола Миколайович — лаборант Інституту археології НАН України
- БЕССОНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, співробітник Інституту археології НАН України
- БИЛКОВА Валерія Павлівна — кандидат історичних наук, Інститут психології, історії та соціології Херсонського державного університету
- БОЛТАНЮК Петро Анатолійович — співробітник Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника
- БОНДАР Ксенія Михайлівна — кандидат геологічних наук, Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка
- БУЗЯН Галина Миколаївна — співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- БУЙНОВ Юрій Володимирович — кандидат історичних наук, Харківського національного університету ім. В.М. Каразіна.
- ВАСИЛЬЄВ Павло Михайлович — лаборант відділу Археологічний музей Інституту археології НАН України
- ВЕТРОВ Денис Олександрович — молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України
- ВИРШИЛО Іван Вікторович — кандидат геологічних наук, Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка
- ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- ВІКТОРОВА Поліна Євгенівна — співробітник Інституту археології НАН України.
- ВНУКОВ Сергій Юрійович — доктор історичних наук, співробітник Інституту археології Російської Академії наук
- ВОРОНОВ Сергій Олександрович — директор Департаменту підводної спадщини Інституту археології НАН України
- ГАВРИШ Петро Якимович — кандидат історичних наук, Історико-культурний заповідник «Більськ»
- ГЕРАСИМЕНКО Наталя Петрівна — доктор географічних наук, Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка
- ГОЛОВКО Ігор Васильович — старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації
- ГОМОЛЯК О.М. — Ужгородський національний університет
- ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- ГРЕЧКО Денис Сергійович — кандидат історичних наук, Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.
- ГУЦАЛ Анатолій Федорович — доцент Кам'янець-Подільського національного університету
- ГУЦАЛ Віталій Анатолійович — Кам'янець-Подільський національний університет
- ДЕМИДКО Сергій Юрійович — Хмельницький обласний краєзнавчий музей

ДЖУЛІЄН Мері-Енн — аспірант, Національний музей природничої доісторії, Париж, Франція
ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергоївна — аспірант, Інститут археології НАН України
ДІДЕНКО Сергій Васильович — Національний музей історії України
ДЯЧЕНКО Олександр Вікторович — аспірант, Інститут археології НАН України
ЄГОРОВА Тетяна Володимирівна — кандидат історичних наук, Московський державний університет
ЖУКОВСЬКИЙ Мирослав Петрович — заступник директора Нікопольського державного краєзнавчого музею з наукової роботи
ЖУРУХІНА Ольга Юріївна — молодший науковий співробітник Центру археології Києва Інститут археології НАН України
ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович — Музей археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна
ЗАЙЦЕВ В'ячеслав Олексійович — студент, Запорізький державний університет
ЗИКІН Петро Леонідович — Державний Ермітаж, Санкт-Петербург
ЗІНЬКО Віктор Миколайович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Е. Кримського НАН України
ЗІНЬКО Олексій Вікторович — молодший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Е. Кримського НАН України
ЗОЦЕНКО Володимир Миколайович — кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
ІВАКІН Гліб Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.
ІВАНОВ Олексій Володимирович — науковий співробітник Національного заповідника «Херсонес Таврійський»
ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — співробітник Інституту археології НАН України
ІЄВЛЄВА Анастасія Михайлівна — Департамент підводної спадщини Інституту археології НАН України
ІЮНІСЯН Олег Михайлович — доктор історичних наук, Державний Ермітаж, Санкт-Петербург
ЙОЛШИН Денис Дмитрович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург
КАЗИМИР Олександр Миколайович — Інститут археології НАН України
КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігоревич — Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди
КВІТНИЦЬКА Алла Миколаївна — Інститут археології НАН України
КВІТНИЦЬКИЙ Максим Валерійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України
КОВАЛЕНКО Володимир Петрович — кандидат історичних наук, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка
КОВАЛЬ О.В. — Інститут археології НАН України
КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — аспірант, Інститут археології НАН України
КОВАЛЮХ Микола Миколайович — співробітник лабораторії Інституту геохімії оточуючого середовища
КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, завідувач відділу ранньослов'янської археології
КОЗАК Олександра Денисівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України
КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
КОЗЮБА Віталій Костянтинівич — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України
КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди
КОМАР Олексій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України
КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ Олексій Генріхович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
КОТИГОРОШКО В'ячеслав Григорович — доктор історичних наук, Ужгородський національний університет
КРАСИЛЬНИКОВ Константин Іванович — доцент Луганського педагогічного університету
КРОТОВА Олександра Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
КРУПА Тетяна Миколаївна — науковий співробітник Музей археології і етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Карабіна

КРУЦ Світлана Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КУШТАН Дмитро Павлович — пошукач, Інститут археології НАН України

ЛАЗУРКО Остап Романович — провідний науковий співробітник відділу досліджень охорони пам'яток Державного історико-культурного заповідника м. Белза

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна — кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

ЛИТВИНОВА Людмила Володимирівна — науковий співробітник Інституту археології НАН України

ЛОГВИНЕНКО Віталій Миколайович — кандидат біологічних наук, Палеонтологічний музей НАН України

ЛУКОМСЬКИЙ Юрій Володимирович — кандидат архітектурних наук, Інститут українознавства НАН України

ЛУЦЕНКО Роман Миколайович — Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка

ЛЯМКІН Віталій Віталійович — співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею

ЛЯЩУК Павло Михайлович — провідний науковий співробітник Музею героїчної оборони й визволення м. Севастополя

МАНІГДА Ольга Володимирівна — аспірант Інституту археології НАН України

МАНЬКО Валерій Олександрович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

МАТВІШІНА Жанна Миколаївна — доктор географічних наук, Інститут географії НАН України

МЕГЕЙ Валерій Пилипович — ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

МЕДВЕДЄВ Геннадій Володимирович — молодший науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

МЕЗЕНЦЕВ Володимир Ігорович — професор, Торонтський університет, Канада

МЕНОТТІ Франческо — Інститут доісторії і археологічних наук Базельського університету ім. М. Склдовської-Кюрі

МИЛЯН Тарас Романович — заступник директора, НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

МИРОНЕНКО Костянтин Миколайович — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

МИЦЬ Віктор Леонідович — кандидат історичних наук, Кримська філія Інституту археології НАН України

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЙЖЕС В.В. — Ужгородський національний університет

НЕНЕВОЛЯ Іван Іванович — науковий співробітник Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника

НЕПОМЯЩИХ Віталій Юрійович — аспірант, Інститут археології НАН України

НІКІТІН О.М. — доктор мікробіологічних наук, університет Гранд Велі, Мічіган

НІКОЛОВА Алла Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

НОГІН Євген Володимирович — науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського

ОКАТЕНКО Віталій Миколайович — старший науковий співробітник відділу археології ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба»

ОНОГДА Олена Вікторівна — аспірант, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ОСАУЛЬЧУК Олег Миколайович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

ПАЛІЄНКО Сергій Володимирович — аспірант, Київський Національний університет імені Т.Г. Шевченка

ПАРХОМЕНКО Олександр Григорович — кандидат географічних наук, Інститут географії НАН України

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПАШКОВСЬКИЙ Олександр Андрійович — Археологічна інспекція управління культури Черкаської облдержадміністрації

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба»

ПЕРЕВЕРЗЄВ Сергій Віталійович — Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

ПЕРЕВЕРЗЄВА Ольга Володимирівна — Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПЕФТИЦЬ Дмитро Миколайович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

ПІЧКУР Євгеній Вікторович — аспірант, Інститут археології НАН України

ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — Державного історико-культурного заповідника, Острог

ПОПОВ Сергій Анатолійович — Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка

ПОПОВА Олена Олександрівна — кандидат історичних наук, Московський державний університет, Росія

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПРОБЕЙГОЛОВА Олексій Сергійович — Луганське відділення Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України

ПРОХНЕНКО І.А. — Ужгородський національний університет

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — аспірант, Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

ПУЗДРОВСЬКИЙ Олександр Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, співробітник Інституту археології НАН України

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка

РОЗДОБУДЬКО Михайло Віталійович — Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

САГАЙДАК Михайло Андрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

САЗАНОВ Андрій Володимирович — професор Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова

САМОЛЮК Валерій Олександрович — старший науковий співробітник Рівненського краєзнавчого музею

СИВОЛАП Михайло Павлович — Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

СИДОРЕНКО Олександр Володимирович — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

СИТИЙ Юрій Миколайович — Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

СНІЖКО Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, Харківський історичний музей

СОЛОВЙОВ Павло Генадійович — Археологічна інспекція управління культури Черкаської облдержадміністрації

СОЛОМОНЕНКО Олександр Євгенович — вчитель СОШ № 40 м. Сімферополя

СОРОЧАН Сергій Борисович — доктор історичних наук, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

СОХАЦЬКИЙ Михайло Петрович — директор Борщівського краєзнавчого музею, Тернопільська область

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СТОЛЯРЕНКО Павло Генадійович — науковий співробітник Керчинського історико-культурного заповідника

СТОРОЖУК Ольга Олексіївна — співробітник Інститут археології НАН України

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

СУХОНОС Андрій Михайлович — Інститут археології НАН України

ТАРАНЕНКО Сергій Пантелійович — молодший науковий співробітник Центру археології Києва Інституту археології НАН України

ТЕРЕЩЕНКО Олександр Вікторович — Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

ТЕТЕРЯ Дмитро Адольфович — Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ТКАЧ В.В. — НДЦ «Рягівна археологічна служба» Інститут археології НАН України

ТКАЧ Євген Сергійович — НДЦ «Рягівна археологічна служба» Інститут археології НАН України

ТОВКАЙЛО Микола Тихонович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ТРЕБУХ Олег Олексійович — молодший науковий співробітник Миколаївської археологічної експедиції Інституту археології НАН України

ТРУФАНОВ Олександр Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

УСАЧУК Анатолій Миколайович — Донецький обласний краєзнавчий музей

УСИК Віталій Іванович — кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

УШАКОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, Кримська філія Інституту археології НАН України

ФОМЕНКО Віктор Миколайович — співробітник Інститут археології НАН України

ХАСАНОВА Катерина Олексіївна — Інститут археології НАН України

ХОПТИНЕЦЬ І.М. — Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

ЦИНДРОВСЬКА Людмила Олександрівна — науковий співробітник Інституту археології НАН України

ЧАБАНЮК Владислав Васильович — Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура»

ЧЕКАНОВСЬКИЙ Андрій Анатолійович — співробітник Інституту археології НАН України

ЧИСТОВ Дмитро Юхимович — старший науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна — співробітник Інституту археології НАН України

ЧЕРНОВОЛ Дмитро Костянтинович — співробітник Інституту археології НАН України

ШАТУНОВ Василь Володимирович — Нікопольський державний краєзнавчий музей

ШЕРСТЮК В'ячеслав Вікторович — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ШИДЛОВСКИЙ Павло Сергійович — Київський Національний університет ім. Т.Г. Шевченка

ШИШКІН Руслан Германович — кандидат історичних наук, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

ШКОРОПАД Віталій Володимирович — кандидат історичних наук, директор Волинської філії ДП НДЦ Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України

ШРАМКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» Інституту археології НАН України

ЮРОЧКИН Владислав Юрійович — Кримська філія Інститут археології НАН України

ЮРЧЕНКО Олександр Васильович — Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

